

การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาบารมีของพระมหาสถ

AN ANALYTICAL STUDY OF PAÑÑĀPĀRAMĪ (PERFECTION IN WISDOM)
OF MAHOSATHA.

พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีชา)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๔๘

ISBN : 974-364-437-7

การศึกษาวิเคราะห์ปัญหาการเมืองของพระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ วรวิไล (วงศ์ศรี)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๕๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**AN ANALYTICAL STUDY OF PAÑÑĀPĀRAMĪ (PERFECTION IN WISDOM)
OF MAHOSATHA.**

PHRAMAHALOEDEJ VARAVAMSO (WONGSRICHA)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....
(พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ
(พระเมธีรัตนคิลก)

.....กรรมการ
(พระสุธีวรญาณ)

.....กรรมการ
(ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ)

.....กรรมการ
(ดร.ไกล่รุ่ง อามระดิษ)

.....กรรมการ
(ดร.พิสิฐ เจริญสุข)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	พระสุธีวรญาณ	ประธานกรรมการ
	ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ	กรรมการ
	ดร.ไกล่รุ่ง อามระดิษ	กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาวิเคราะห์ปัญหาบารมีของพระมโหสถ
ผู้วิจัย : พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีชา)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระสุธีวรญาณ (ณรงค์ จิตตโสภโณ)
ป.ธ.๘, พธ.บ., M.A., Ph.D.
: ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ ป.ธ.๘, พธ.บ., อ.ม., Ph.D.
: ดร.ไกรสร อามระดิษ อ.ม. (จุฬาฯ), Ph.D.
วันสำเร็จการศึกษา : ๒๔ มีนาคม ๒๕๔๕

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาคำสอนเรื่องปัญญาในพระพุทธศาสนา และการบำเพ็ญปัญญาบารมีในอดีตชาติแห่งพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระมโหสถโพธิสัตว์ ซึ่งมีเรื่องราวปรากฏในมโหสถชาดก ชาดกเรื่องที่ ๕ ในชุดทศชาติชาดก มีที่มาในคัมภีร์ขุททกนิคาย (มหานิบาต) ชาดก พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๘

การวิจัยครั้งนี้พบว่าปัญญาคือความรู้ทั่ว เป็นยอดของคำสอนในพระพุทธศาสนา จำแนกเป็นประเภทได้เช่น โลกียปัญญา ปัญญาในระดับโลก ๆ และโลกุตตรปัญญา ปัญญาในอริยมรรคอริยผล มีชื่อเรียกต่าง ๆ เช่น ญาณ วิชา วิปัสสนา โภทส อโมหะ รัชมวิจัย สัมมาทิฎฐิ ชื่อเหล่านี้ใช้หมายถึงปัญญาในแง่มุมที่แตกต่างกันไป องค์ธรรมคือปัญญามีปรากฏในหมวดธรรมมากมาย เช่น ไตรสิกขา ธรรมชั้น ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถ ได้แก่ การที่พระมโหสถพัฒนาสุตมยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน และจินตมยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ด้วยการศึกษาล่าเรียนวิชาความรู้ขั้นพื้นฐานจากบิดามารดา และวิชาความรู้อื่น ๆ จากกัลยาณมิตร คำรับคำรา และสิ่งแวดล้อม และการคิดพิจารณา แล้วนำสุตมยปัญญา และจินตมยปัญญาที่ได้รับการพัฒนาแล้วกลายเป็นความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ไปช่วยเหลือผู้คนมากมายตั้งแต่สามัญชนคนธรรมดาไปจนถึงพระราชามหากษัตริย์ โดยมีความกรุณาเป็น

พื้นฐาน มุ่งประโยชน์แก่สรรพสัตว์เป็นหลัก ปัญญาของพระมโหสถตรงตามลักษณะของ
บารมีธรรมที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า (บารมี) มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ
มีการทำอุปการะแก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ (รศ) หรือมีความไม่หวั่นไหวเป็นหน้าที่ มีการแสวงหา
สิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นผลที่ปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน) หรือมีความเป็นพระพุทธานุเจ้าเป็นผล มี
มหากรุณาเป็นพื้นฐาน (ปทัฏฐาน) หรือมีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นพื้นฐาน
ดังนั้น ปัญญาของพระมโหสถจึงเป็นปัญญาบารมี

การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถเป็นการทำกุศลกรรม และเป็นปัญญา
ภิกขุสงฆ์ กุศลกรรมนี้ให้ผลเป็นอุปการะพรหมวิหารกรรมคือกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป และ
ทำหน้าที่เป็นชนกรรมชักนำให้พระโพธิสัตว์มาปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรูปมารดา กล่าว
ในแง่ปัจจุสมุปบาท ปัญญาภิกขุสงฆ์ที่พระมโหสถบำเพ็ญให้เกิดมีด้วยกามาวจรกุศลจิตดวง
ที่ ๑ เป็นปัจจัยข้ามภพชาติให้เกิดวิญญาน คือกามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ ซึ่งมาถือ
ปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรูปมารดา กามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ นี้เกิดมีพร้อมกับ
เจตสิกธรรม (ธรรมที่ประกอบกับจิต) คือปัญญา ที่เรียกว่า สขาคปัญญา (ปัญญาที่คิดตัวมาแต่
กำเนิด) สขาคปัญญานี้เองเป็นปัญญาบารมีที่สืบเนื่องมาจากปัญญาบารมีที่พระโพธิสัตว์
บำเพ็ญไว้ในชาติที่เกิดเป็นพระมโหสถและชาติอื่น ๆ และได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องมา
จนถึงระดับสูงสุดในพระชาติสุดท้าย พระโพธิสัตว์มีปัญญาบารมีคือสขาคปัญญา พร้อมทั้ง
บารมีอีก ๘ ประการมีทานบารมีเป็นต้นเต็มเปี่ยม ทรงเปื้อน่ายในทุกข์เสด็จออกผนวช ทรง
บรรลุนามสมาบัติ ๘ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจุตูปปาตญาณ ด้วยอุปนิสสยปัจจัยคือ
ภาวนามยปัญญาที่ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาติ แล้วทรงเจริญวิปัสสนาด้วยการใช้สขาคปัญญา
ที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ พิจารณาปัจจุสมุปบาท ทรงบรรลุอนุตรสัมมา
สัมโพธิญาณพร้อมด้วยพระคุณทั้งปวง สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

Thesis : An Analytical Study of
Paññâpâramî
(Perfection in Wisdom) of
Mahosatha.

Researcher : Phramaha Loedej Varavamso
(Wongsricha)

Degree : Master of Arts (Buddhist
Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Ven. Phrasudhivorayan (Narong
Cittasobhano)

Pali VIII, M.A., Ph.d.

: Asst. Prof. Dr. Banjob Bannarужи
Pali IX., B.A.(Buddhism), M.A.,
Ph.D.

: Dr. Klairung Amratisha M.A., Ph.D.

Date of Graduation : March 24, 2006

ABSTRACT

This research concentrates on the teaching
of Paññâ (Wisdom) and the path to the achievement
of Paññâpâramî (Perfection in Wisdom) accomplished by
Lord Buddha in His past life, when he was born as
Mahosatha Bodhisatta. Mahosatha Bodhisatta's life is

described in Mahosatha Jâtaka, the 5th birth story from the ten stories of Khuddaka Nikâya, in the 28th volume of the Tipiöaka.

From the research, it is found that the Paññâ or Wisdom is the utmost advanced teaching in Buddhism. The level of Paññâ is categorized as Lokiyapaññâ which is a mundane basic level of Paññâ and Lokuttarapaññâ which is a supramundane state of Paññâ, described as Noble Paths and Noble Fruits. The said wisdom is of various names such as Ñâóa, Vijjâ, Vipassanâ, Kosalla, Amoha, Dhammavicaya and Sammâdiööhi. All the names quoted are to explain the different aspects of Paññâ. The organ of wisdom is found in various groups of Dhamma such as 3 Sikkhâs, 4 Dhammakhandhas, 5 Indriyas, 5 Balas, 7 Bojjhangas and 8 Ariyamaggas.

The Path to achieve Paññâpâramî which was taken by Mahosatha Bodhisatta is the development of Sutamaya-paññâ (the understanding acquired by learning) and Cintâmaya-paññâ (the arising of thought). These two types of wisdom arise along with the learning process. The basic knowledge and the education are taught by all the parents. At the same time, other kinds of knowledge are obtained through friends, documents and environment.

Through considerably thinking process, the Paññâ will be developed to the cleverness that helps every mankind from being a commoner to be a king. However, the kindness to all mankind must be based on Paññâ. The wisdom possessed by Mahosatha Bodhisatta is the Paññâpâramî described in Cariyâpiöaka as follows :- "Helping other people is the characteristic of Pâramî (Perfection); Supporting others and the stability are duties of Pâramî; Searching for beneficial things is the result of Pâramî and the state of being the Buddha is also the result of Pâramî. On the other hand, the great kindness and the state of being cleverness are the bases of Pâramî". So, Mahosatha's wisdom is the Paññâpâramî.

The path to Paññâpâramî undertaken by Mahosatha Bodhisatta is the process of good deeds and is the Puññâbhisaökhâra (formation of merit). The good deed will, as such, be a chain reaction in some subsequent becoming called Aparâparavedanîyakamma. Such good deed will lead Bodhisatta to be born in the womb of the Buddha's mother. According to the principles of Paticcasamuppâda (The Dependent Origination) "Puññâbhisaökhâra which Mahosatha Bodhisatta

accomplished is the factor for his going out of the world in his past life. This doctrine of Puññâbhisaõkhâra is also the factor to cause consciousness to arise. Such consciousness is the first Kâmâvacarakusalamahâvipâkacitta (the Sense-Sphere of resultant consciousness) which arises in His mother's womb. This first Kâmâvacarakusalamahâvipâkacitta arises together with Cetasikadhamma of wisdom which is called Sajâtî-paññâ (Paññâ arising at the time of birth) which is the Paññâpâramî. This paññâpâramî originated from the past paññâpâramî was accomplished by Bodhisatta born as Mahosatha and other realms of births in the past. The Paññâ has been developed continuously up to the highest level by Mahosatha Bodhisatta until his last life. Generally, all the Bodhisattas are possessed Paññâpâramî and other 9 Pâramîs which caused the Bodhisattas to be bored of suffering, get the ordination, achieving the 8 Jhânasamâpattis (Meditative attainments), the Pubbenivâsânussatiñâõa (Reminiscence of Past or Previous Births) and the Cutûpapâtañâõa (The knowledge of the decease and rebirth of beings). The above mentioned attainments are the results of Uppanissayapaccaya which is Bhâvanâmaya-paññâ (Wisdom

arising from mental development) conducted by the Bodhisatta in his past life before being born as Siddhadthakumâra. Later on, Siddhadtha Bodhisatta developed Vipassanâ (Insight-Meditation) which is the consideration of Patīccasamuppāda with Sajāti-paññā connected with the first Kāmāvacarakusalacitta, and attained Anutarasammāsambodhiñāṇā (Supreme knowledge) together with other knowledges, and at the same time attained Arahantaship becoming Sammā Sambuddha (the Fully Enlightened One).

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ก็ด้วยความเมตตาอนุเคราะห์จากผู้มีอุปการคุณ
หลายฝ่าย ผู้วิจัยขอขอบพระคุณคณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ คือ พระเดชพระคุณพระ
สุธีวรญาณ ท่านอาจารย์ ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ และท่านอาจารย์ ดร.โกศลรุ่ง อามระดิษ
ที่กรุณาเจียดเวลาอ่านงานวิจัย ให้คำแนะนำปรึกษา ตรวจสอบแก้ไข และปรับปรุง
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอขอบพระคุณห้องสมุดกลางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร วัดระฆังโฆสิตาราม วรมหาวิหาร วัดเครือ
วัลย์ วรวิหาร และสำนักงานเจ้าคณะภาค ๑๐ วัดโมลีโลกยาราม กรุงเทพมหานคร ศูนย์
สังฆศาสน์ธารง อ.กบินทร์บุรี จ.ปราจีนบุรี ที่เอื้อเฟื้อสถานที่ทำงาน แหล่งข้อมูล และ
เอกสารข้อมูล

ขอขอบคุณคุณชนะ - คุณวิภา กาญจนวัฒน์ ผู้ให้การอุดหนุนด้านงบประมาณ
ในการศึกษาระดับปริญญาโท

ขอขอบพระคุณพระครูมงคลสุตากร ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดกนิษฐาราม วรวิหาร
พระมหาปัญญา ปณฺฑิติรี พระมหาสุทัศน์ ดิสุตวาทิ พระมหาวิเชียร วชิรวโส และ
ขอขอบคุณคุณศศิวรรณ กำลังเสริมสิน ที่ให้ความเอื้อเฟื้อด้านข้อมูลเอกสาร

ขอขอบคุณ ดร.สร้อยเพชร เรศานนท์ ที่ช่วยแปลบทคัดย่อภาษาไทยเป็น
ภาษาอังกฤษ และ รศ.ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร ที่ช่วยตรวจทานแก้ไขบทคัดย่อภาษาอังกฤษ

สุดท้ายขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณพระธรรมปริยัติโสภณ (วรวิทย์)
พระอุปัชฌาย์ผู้ให้ชีวิตในทางพระศาสนา และขอขอบคุณโยมแม่ประจิม วงศ์ศรีชา ผู้คอยให้
กำลังใจเสมอมา

พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีชา)
วันที่ ๒๘ เดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๘

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ	ช
สารบัญตาราง	ญ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฎ

บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๔ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๕ วิธีการดำเนินการวิจัย	๗
๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘

บทที่ ๒ ศึกษาวิเคราะห์ปัญหาบาบมีที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๙
๒.๑ ความหมายและไวยากรณ์ของคำว่า ปัญญา	๙
๒.๒ ประเภทของปัญญา	๓๕
๒.๓ บ่อเกิดของปัญญา	๔๓
๒.๔ คำสอนที่เกี่ยวกับปัญญาในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา	๔๘
๒.๕ ปัญญาในฐานะเป็นบาบมี	๖๔

บทที่ ๓ กระบวนการพัฒนาปัญญาของพระมหोสด	๖๕
๓.๑ วิธีการพัฒนาปัญญาตามหลักพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา	๖๕
๓.๑.๑ สุตมยปัญญา	๖๕
๓.๑.๒ จินตามยปัญญา	๖๕
๓.๑.๓ ภาวนามยปัญญา	๗๑

๓.๒	ลักษณะปัญญาของพระมโหสถ	๗๒
๓.๓	วิธีการพัฒนาปัญญาของพระมโหสถ	๘๒
๓.๓.๑	สุตมยปัญญา	๘๒
๓.๓.๒	จินตามยปัญญา	๘๓
๓.๓.๓	ภาวนามยปัญญา	๘๕
๓.๔	วิธีการใช้ปัญญาของพระมโหสถ	๑๐๐
๓.๔.๑	แว่นนักปราชญ์	๑๐๐
๓.๔.๒	ตัดสินคดี	๑๐๐
๓.๔.๓	พระราชาทดลองปัญญา	๑๐๒
๓.๔.๔	เข้าเฝ้าพระราชา	๑๐๕
๓.๔.๕	แก้วณิฉายแสง	๑๐๕
๓.๔.๖	กึ่งกำไ้ทอง	๑๐๖
๓.๔.๗	สิริกับกาลกิณี	๑๐๖
๓.๔.๘	แพะเป็นเพื่อนสุนัข	๑๐๗
๓.๔.๙	ปัญญาคีกว่าทรัพย์	๑๐๘
๓.๔.๑๐	เนื้อคู่	๑๐๙
๓.๔.๑๑	ถูกใส่ร้ายป้ายสี	๑๐๙
๓.๔.๑๒	ปัญหาของเทวดา	๑๑๐
๓.๔.๑๓	ความลับ	๑๑๑
๓.๔.๑๔	ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน	๑๑๒
๓.๔.๑๕	มิดิลาถูกโจมตี	๑๑๒
๓.๔.๑๖	ธรรมยุทธ	๑๑๓
๓.๔.๑๗	นารีพิฆาต	๑๑๔
๓.๔.๑๘	สร้างราชนิเวศน์	๑๑๕
๓.๔.๑๙	วิวาห์หลวง	๑๑๖
๓.๔.๒๐	ช่วยในหลวงให้พ้นภัย	๑๑๗
๓.๕	ความสัมพันธ์ระหว่างสุตมยปัญญากับจินตามยปัญญา	๑๑๘

บทที่ ๔ ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาของพระมโหสถกับปัญญาที่นำไปสู่	
การตรัสรู้ธรรมและอิทธิพลของมโหสถชาดกที่มีต่อสังคมไทย	๑๒๐
๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาของพระมโหสถกับปัญญาที่นำไปสู่	
การตรัสรู้ธรรม	๑๒๐
๔.๒ อิทธิพลของมโหสถชาดกที่มีต่อสังคมไทย	๑๒๕
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ	๑๔๓
๕.๑ บทสรุป	๑๔๓
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๕๑
บรรณานุกรม	๑๕๓
ภาคผนวก	
ภาคผนวก ก คำสอนเกี่ยวกับปัญญาในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา	๑๕๕
ภาคผนวก ข ชื่อของปัญญา	๒๒๖
ภาคผนวก ค เนื้อเรื่องมโหสถชาดก	๒๔๖
ภาคผนวก ง จิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับมโหสถชาดก	๔๑๐
ประวัติผู้วิจัย	๔๒๐

สารบัญตาราง

๑. การใช้ปัญญาในแวนนักราษฎ์	๕๒
๒. การใช้ปัญญาในการตัดสินคดี	๕๔
๓. การใช้ปัญญาในการตัดสินคดี	๕๖
๔. การใช้ปัญญาในตอนเข้าเฝ้าพระราช	๕๗
๕. การใช้ปัญญาในตอนแก้วณิฉายแสง	๕๘
๖. การใช้ปัญญาในตอนกึ่งกำไ้ทอง	๕๘
๗. การใช้ปัญญาในตอนสิริกับกาลกิณี	๕๕
๘. การใช้ปัญญาในตอนแพะเป็นเพื่อนสุนัข	๕๕
๙. การใช้ปัญญาในตอนปัญญาดีกว่าทรัพย์	๑๐๐
๑๐. การใช้ปัญญาในตอนเนื้อคู่	๑๐๑
๑๑. การใช้ปัญญาในตอนถูกใส่ร้ายป้ายสี	๑๐๒
๑๒. การใช้ปัญญาในตอนปัญหาของเทวดา	๑๐๒
๑๓. การใช้ปัญญาในตอนความลับ	๑๐๔
๑๔. การใช้ปัญญาในตอนผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน	๑๐๔
๑๕. การใช้ปัญญาในตอนมิลิลาถูกโจมตี	๑๐๕
๑๖. การใช้ปัญญาในตอนธรรมยุทธ	๑๐๖
๑๗. การใช้ปัญญาในตอนนารีพิฆาต	๑๐๗
๑๘. การใช้ปัญญาในตอนสร้างราชนิเวศน์	๑๐๘
๑๙. การใช้ปัญญาในตอนวิวาห์หลวง	๑๐๙
๒๐. การใช้ปัญญาในตอนช่วยในหลวงให้พ้นภัย	๑๑๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (บาลี) ๕/๓/๓๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๕ ข้อที่ ๓ หน้า ๓๖, ที.สี.(ไทย) ๕/๑๓๐/๕๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๕ ข้อที่ ๑๓๐ หน้า ๕๖

พระวินยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี)	=	วินยปิฎก มหาวิภังคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินยปิฎก มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.จุ.	(บาลี)	=	วินยปิฎก จุฬาลงกรณปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.ป.	(ไทย)	=	วินยปิฎก ปรีชาธรรม (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
ที.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก (ภาษาไทย)
ส.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค (ภาษาไทย)
ส.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวรรค (ภาษาไทย)
ส.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรคปาติ (ภาษาบาลี)
ส.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
อ.เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต (ภาษาไทย)

อจ.ทุก (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.ติก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.จตุกก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.ปญจก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.ฉกก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.สตตก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตตกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.อฏ+ก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อฏฐกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.นวก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.ทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
อจ.เอกาทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกาทสกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท (ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ (ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา (ภาษาไทย)
ขุ.ชา. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาตกปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาตก (ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทฺเทสปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทฺเทส (ภาษาไทย)
ขุ.จู. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสฺมกฺกิทามคฺคปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฏิสฺมกฺกิทามรรค (ภาษาไทย)
ขุ.จริยา. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จริยาปิฎกปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.จริยา. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จริยาปิฎก (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
อภ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์ (ภาษาไทย)

อภิ.ป. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ (ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/(ข้อ)/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๑๔/๓๐๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขนฺธวคฺค อรรถกถาภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๔๑๔ หน้า ๓๐๘, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๗๓/๓๑๓ หมายถึง ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค อรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๗๓ หน้า ๓๑๓

อรรถกถาพระสูตรต้นปิฎก

ที.สี.อ. (บาลี) = ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลขนฺธวคฺคอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี) = ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (บาลี) = ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฎิกวคฺคอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ม.มฺ.อ. (บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปฺพลจสุทฺธิ มูลปณฺณาสกอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ. (บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปฺพลจสุทฺธิ อุปริปณฺณาสกอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
สํ.ส.อ. (บาลี) = สํยุตฺตนิกาย สารตฺถกปฺปาสินี สตฺถวคฺคอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
สํ.นิ.,ข.อ. (บาลี) = สํยุตฺตนิกาย สารตฺถกปฺปาสินี นิทาน - ขนฺธวาวคฺคอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
อง.ทก.,ติค.,จตุกก.อ. (บาลี) = องฺคุตฺตฺรนิคาย มโนรธปุรณิ ทุกาทินิปาตอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)

อง.ปญจก.,ฉก.,สตุตค.,อกฺก+ก.,นวก.,ทสก.,เอกาทสก.อ. (บาลี)
= องฺคุตฺตฺรนิคาย มโนรธปุรณิ ปญจกาทินิปาตอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย ฐมฺมปทอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตคอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย ชาตคอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปกาสินิ ปฏิสฺมภิตามคฺคอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.อป.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย วิสฺสุทฺตชนฺวิลาสินิ อปทานอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.จริยา.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฎกอกฺก+กถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ.อ. (บาลี) = อภิธมฺมปิฎก วิภังค สมุโหวิโนทนีอฎฺ+กถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาปกรณ์วิเสส

สงฺคห. (บาลี) = อภิธมฺมตฺถสงฺคห (ภาษาบาลี)

วิภาวิณี. (บาลี) = อภิธมฺมตฺถวิภาวิณีฎีกา (ภาษาบาลี)

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ม.ม.ฎีกา มัชฌิมนิกาย (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐ หมายถึง ลีนตุลุปกาสินี มุลปณฺณาสฎีกา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒๔๑ หน้า ๑๑๐

ฎีกาพระวินัยปิฎก

อง.ฎีกา. (บาลี) = องฺคุตฺตฺรนิคาย สารตฺถูปกาสินี สงฺยุตฺตฎีกา (ภาษาบาลี)

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยจะระบุ เล่ม/(ข้อ)/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทฺธิ.(บาลี) ๓/๓ หมายถึง ปกรณ์วิเสสวิสุทฺธิมรรค ภาษาบาลี เล่มที่ ๓ หน้า ๓

ปกรณ์วิเสส

มิลินฺท. (บาลี) = มิลินฺทปฺลยฺหปฺกรณ (ภาษาบาลี)

วิสุทฺธิ. (บาลี) = วิสุทฺธิมคฺคปฺกรณ (ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ.มหาฎีกา. (บาลี) = ปรมตฺถมณฺชฺสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา (ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

บุคคลผู้ที่จะบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่งได้ จำเป็นจะต้องบำเพ็ญคุณความดีที่ยั่งยืนมาก่อน ก็จะต้องมีบารมี กล่าวเฉพาะบุคคลผู้ประเสริฐสูงสุดในโลก ผู้รู้แจ้งโลก ผู้เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย หากบุคคลผู้เสมอเหมือนมิได้ คือ สมเด็จพระบรมศาสดาอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเต็มเปี่ยมด้วยพระบารมีทั้ง ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑. ทาน ๒. สีล ๓. เนกขัมมะ ๔. ปัญญา ๕. วิริยะ ๖. จันติ ๗. สัจจะ ๘. อธิษฐาน ๙. เมตตา ๑๐. อุเบกขา จำแนกเป็นบารมี ๑๐ ทศ อุปบารมี ๑๐ ทศ และปรมัตตบารมี ๑๐ ทศ รวมเป็นบารมี ๓๐ ทศ^๑ จึงได้ทรงบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่กว่าที่พระองค์จะทรงบำเพ็ญบารมีทั้ง ๓๐ ทศให้บริบูรณ์ได้นั้น ต้องทรงเวียนว่ายตายเกิดในภพน้อยภพใหญ่ เสวยพระชาติเป็นสัตว์เดรัจฉานบ้าง เป็นมนุษย์บ้าง เป็นเทวดาบ้าง เป็นพรหมบ้าง นับชาติไม่ถ้วน ในพระชาติหนึ่งของการเวียนว่ายตายเกิดเพื่อบำเพ็ญบารมี ทรงเสวยพระชาติเป็นพระมหोสดโพธิสัตว์ เรื่องราวของพระมหोสดปรากฏอยู่ในมหอสดชาดก ซึ่งเป็นมหานิบาตชาดก (ชาดกที่มีเนื้อเรื่องยาว) หนึ่งในมหานิบาตชาดก ๑๐ เรื่อง คือ เตมิยชาดก มหาชนกชาดก สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก มโหสถชาดก ภูริทัตตชาดก จันทกุมารชาดก นารทชาดก วิรุทธชาดก และเวสสันดรชาดก^๒

พระมหอสด ถือกำเนิดในตระกูลเศรษฐีเมืองมิลินา แคว้นวิเทหะ เนื่องจากเป็นผู้มีสติปัญญามาก ท่านจึงได้เข้ารับราชการในราชสำนักเมืองมิลินา ในตำแหน่งราชบัณฑิต ตั้งแต่มีอายุได้ ๗ ขวบ ต่อมาท่านได้เลื่อนตำแหน่งเป็นเสนาบดี และสำเร็จราชการแผ่นดินเมืองมิลินา ตามลำดับ ท่านได้ใช้ความเฉลียวฉลาดรอบคอบบำเพ็ญประโยชน์มากมายแก่ราชตระกูล แก่

^๑ บุ. พุทฺธ. (บาลี) ๓๓/๓๖/๔๓๕.

^๒ ดูรายละเอียดเรื่องมโหสถชาดกใน บุ.ชา. ๒๘.

ผู้คนเป็นจำนวนมากที่มาเกี่ยวข้องกับท่านและท่านเกี่ยวข้องด้วย ท่านพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญ มั่นคงในทุกๆ ด้าน ป้องกันบ้านเมืองจากการรุกรานของข้าศึกศัตรู ทำให้บ้านเมืองมีความสุข ชื่อเสียงของท่านจรจายไปทั่วชมพูทวีปในสมัยนั้นว่า เป็นบัณฑิตมีสติปัญญามาก นอกจากนี้ พระมโหสถยังเป็นผู้มีคุณธรรม เช่น มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่บุคคลทั่วไป มีความเมตตากรุณาแม้ในบุคคลที่เป็นศัตรู มีความกตัญญูรู้คุณ มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ประเด็นสำคัญของเรื่องมโหสถชาดกอยู่ที่การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระมโหสถโพธิสัตว์ ยกตัวอย่างเช่น

เมื่อท่านยังเป็นเด็กอายุเพียง ๗ ขวบ สามารถที่จะเป็นสถาปนิกออกแบบศาลา สระ โบกขรณี และอุทยานให้วิศวกรก่อสร้างตามนั้นได้อย่างงดงาม

ครั้งหนึ่ง มีสตรีผู้หนึ่งพาลูกไปอาบน้ำที่สระของพระมโหสถแล้ววางลูกไว้บนฝั่ง ตัวเองลงไปอาบน้ำในสระ ได้มีนางยักษ์นิลแปลงมาขออุ้มลูกของนางเล่น แล้วอุ้มหนีไป นางผู้ เป็นแม่วิ่งติดตามไปทัน แล้วเกิดทะเลาะกันไปถึงศาลาของพระมโหสถ ๆ ถามทราบนื้อความ นั้นแล้ว ก็รับที่จะตัดสินคดีให้ โดยขีดเส้นที่พื้นดิน ให้เด็กทารกนอนกลางเส้น แล้วให้นาง ยักษ์นิลจับที่มือเด็ก ให้หญิงผู้เป็นแม่จับที่เท้า แล้วให้หญิงทั้งสองแย่งเด็กกัน เด็กถูกดึงก็ร้องไห้ เพราะความเจ็บปวด หญิงผู้เป็นแม่เห็นดังนั้นจึงปล่อยเด็ก และก็ร้องไห้เสียใจ พระมโหสถถาม ประชาชนที่พากันมุงดูว่า ใจของหญิงที่เป็นแม่กับหญิงที่ไม่ใช่แม่ ใจของใครอ่อนโยน ประชาชนที่มุงดูตอบว่า ใจของหญิงผู้เป็นแม่อ่อนโยน พระมโหสถถามต่อว่า ถ้าเช่นนั้นท่าน ทั้งหลายรู้หรือยังว่าหญิงที่แย่งเด็กไปได้เป็นแม่เด็ก หรือหญิงที่ปล่อยเด็กแล้วยืนร้องไห้อยู่เป็น แม่เด็ก ประชาชนที่มุงดูอยู่ตอบว่า หญิงที่ปล่อยเด็กแล้วยืนร้องไห้อยู่เป็นแม่เด็ก พระมโหสถ ถามต่อว่า ถ้าเช่นนั้น พวกท่านรู้หรือว่าหญิงนี้เป็นคนขโมยเด็ก ประชาชนที่มุงดูอยู่ตอบว่า ไม่ รู้ พระมโหสถจึงกล่าวว่า หญิงนี้เป็นนางยักษ์นิลแย่งเอาเด็กไปเพื่อกินเป็นอาหาร รู้ได้จากนางไม่ กระพริบตา มีนัยน์ตาแดง ไม่มีเงา และไม่มีความเห็นใจ เป็นอันว่าพระมโหสถตัดสินได้ว่าใคร คือแม่ที่แท้จริงของเด็ก ใครไม่ใช่

พระราชามือเมืองมิลิตาทรงต้องการจะทดลองปัญญาของพระมโหสถ จึงทรงส่งท่อน ไม้ตะเคียนที่กลึงอย่างดียาวหนึ่งคืบไปให้ชาวบ้านในหมู่บ้านของพระมโหสถบอกว่า ด้านใด เป็นโคน ด้านใดเป็นปลาย ชาวบ้านนำท่อนไม้นั้นมาให้พระมโหสถดู พระมโหสถรับท่อนไม้ ตะเคียนแล้ว ให้เอาขันใส่น้ำมา ผูกด้ายตรงกลางท่อนไม้ตะเคียน จับด้าย หย่อนไม้ตะเคียนลง ในน้ำ ด้านที่เป็นโคนก็จมลงก่อนเพราะหนักกว่า สามารถบอกได้อย่างถูกต้องว่า ด้านใดเป็น

โคน และด้านใดเป็นปลายของท่อนไม้ พระมโหสถถามชาวบ้านที่ประชุมกันว่า ตามปกติของ
ต้นไม้ โคนไม้หรือปลายไม้หนักรากกว่ากัน ชาวบ้านตอบว่า โคนไม้หนักรากกว่า พระมโหสถกล่าว
ว่า ถ้าเช่นนั้น พวกท่านจงดู ด้านที่จมลงก่อนเป็นโคนของท่อนไม้จะเกิดขึ้นด้วยการสังเกตอย่าง
นี้

ยังมีอีกหลายครั้งที่พระราชาทรงตั้งปัญหาให้พระมโหสถแก้ ซึ่งท่านก็แก้ปัญหา
เหล่านั้นได้ทุกครั้ง

ครั้งหนึ่ง เทวดาซึ่งสถิตอยู่ในเศวตฉัตรของพระราชแห่งเมืองมิลินดา ถามปัญหาสี่
ข้อกะพระราชว่า คนบางคนทำร้ายร่างกายผู้อื่น ด้วยมือ ด้วยเท้า และตีปากคนอื่นด้วยมือ คน
นั้นกลับเป็นที่รักของผู้ที่ถูกทำร้ายนั้น คนบางคนคำผู้อื่น แต่ไม่ยอมให้ผู้ถูกด่านั้นประสบ
อันตราย คนที่ถูกด่าเป็นที่รักของคนด่า คนบางคนกล่าวคู่กันด้วยคำที่ไม่จริง ต่อว่ากันด้วยคำ
เหลวไหล แต่ก็ยังเป็นที่รักของกันและกัน คนบางคนนำข้าว น้ำ เครื่องนุ่งห่มและเสนาสนะ
ของคนอื่นไป แต่กลับเป็นที่รักของคนที่เป็นเจ้าของข้าว น้ำ เป็นต้น คนคนนั้นคือใคร

พระราชไม่สามารถที่จะตอบปัญหาเหล่านี้ได้ ทรงถามพระมโหสถ ๆ ตอบปัญหา
เหล่านี้ได้ถูกต้องทุกข้อว่า ข้อแรกเด็กน้อยนอนบนตักแม่ หัวเราะร่าเริง ดีแม่ ถีบแม่ ถอนนม
แม่ ตีปากแม่ แม่ก็พูดว่า แนะลูกไม่ดี ลูกโจร ดีแม่อย่างนี้ได้อย่างไร แล้วก็กอดลูกด้วยความ
รัก ปัญหาข้อที่สอง แม่ใช้ลูกชายที่มีอายุ ๗ - ๘ ขวบให้ไปนาข้าง ไปซื้อของบ้าง ลูกก็พูดว่า
แม่ต้องให้ขนมหนูก่อน หนูจึงจะไป แม่ก็ให้ขนมเป็นคำจ้าง ฝ่ายลูกชายกินขนมแล้วแทนที่จะ
ไปตามที่พูด กลับหนีไปเล่นกับเพื่อน ๆ แม่ก็สั่งให้ลูกไป ลูกไม่ยอมไป แม่ไม่พอใจที่ลูกไม่
ยอมทำตาม จึงถือไม้เรียววิ่งไล่ตีลูก แต่วิ่งตามลูกไม่ทัน จึงด่าว่า ไอ้ลูกเลว แกล้งข้ากินขนม
แล้วไม่ยอมให้ข้าใช้ หยุคให้ข้าตีเดี๋ยวนี้ เมื่อลูกวิ่งไม่ยอมหยุดก็พูดว่า แกว่งไปเถิด ขอให้พวก
โจรจับแกลไปหั่นเป็นชิ้น ๆ และก็ด่าลูกจนสมใจ แต่ในใจจริงแม่ไม่ปรารถนาจะให้ลูกเป็นดังคำที่
แม่ด่า ฝ่ายลูกเล่นกับเพื่อนตลอดวัน ในตอนเย็นไม่อาจจะเข้าบ้านได้ ก็ไปพักอยู่บ้านญาติ แม่
เมื่อไม่เห็นลูกกลับบ้านก็เป็นทุกข์ใจ เทียวตามหาจนพบ แล้วสรวมกอดจูบลูกที่ศรีษะ แล้วพูด
ว่า ลูกรัก อย่าได้ใส่ใจคำพูดของแม่เลย ปัญหาข้อที่สาม สามภรรยาอยู่ในที่ลับสองต่อสอง
หยอกล้อเล่นกันด้วยความรักตามประสาชาวโลก ต่างกล่าวคู่กันด้วยคำไม่จริง เช่นว่า ท่านไม่
รักข้า ท่านปันใจให้คนอื่น แม้จะกล่าวคู่กันเช่นนั้น แต่ทั้งสองก็รักกันเหลือเกิน ปัญหาข้อที่สี่
สาวชนผู้มีศรัทธาเชื่อในโลกนี้และโลกหน้า จึงบริจาคทาน เห็นสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดุชกรรม
ขอข้าว น้ำ เป็นต้นที่ดี นำข้าว น้ำที่ได้แล้วไปก่ดี ก็เลื่อมใส เคารพรักในสมณพราหมณ์เหล่านั้น

ด้วยดีใจว่า ท่านเหล่านี้ขอข้าวน้ำของเรา บริโภคข้าวน้ำของเรา เมื่อเป็นเช่นนี้ สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่าผู้นำไป คือเป็นผู้ขอฝ่ายเดียว ชื่อว่าเป็นที่รักของเจ้าของข้าวน้ำเป็นต้น

ปัญญา หรือความรู้ทั่วนั้น ถ้าไม่จำแนกก็มีอย่างเดียว แต่ถ้าจะจำแนกก็จำแนกออกได้เป็นหลายประเภท เช่น

- ปัญญาระดับโลกียะ และปัญญาระดับโลกุตตระ
- ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง ปัญญาในมรรคจิตที่เป็นไปในจตุตถฌาน ๑๖ ดวง เรียกว่า โสมนัสสสหคตปัญญา และปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง ปัญญาในมรรคจิตอันเป็นไปในปัญจฌาน ๔ ดวง เรียกว่า อุเบกขาสหคตปัญญา
- ปัญญาที่ได้มาจากการฟังคนอื่น (สุตมยปัญญา) ปัญญาที่เกิดจากการคิดเอง (จินตามยปัญญา) ปัญญาที่สำเร็จด้วยการฝึกปฏิบัติหรือเกิดจากประสบการณ์ (ภาวนามยปัญญา)
- ความฉลาดในทางเจริญ (อายุโกศล) ความฉลาดในทางเสื่อม (อปรายโกศล) ความฉลาดที่เกิดขึ้นฉับพลันในอุบาย (อุปรายโกศล) เป็นต้น^๓

ในการแก้ไขปัญหาคือปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแต่ละครั้ง พระมโหสถใช้ปัญญามาตลอด จึงทำให้นักศึกษาถึงวิธีการใช้ปัญญาของพระมโหสถ แนวทางการเกิดปัญญาของพระมโหสถ และปัญญานั้นสัมพันธ์กับปัญญาที่นำไปสู่การตรัสรู้ธรรมได้อย่างไร

๑.๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความหมายและความเป็นมาของปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาปัญญาและการใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหาคือปัญหาต่าง ๆ ของพระมโหสถ

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาของพระมโหสถกับปัญญาที่นำไปสู่การตรัสรู้ธรรม

^๓ วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓ - ๖.

๑.๓ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

พระมหोสด คือ พระโพธิสัตว์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้บำเพ็ญปัญญาบารมี เพื่อตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นอดีตชาติของพระสมณโคดมพุทธเจ้า

ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว ปรินิพพานรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจ ยิ่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง^๔

บารมี หมายถึง คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยืงยวด เพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง^๕

บำเพ็ญ หมายถึง ทำ ทำด้วยความตั้งใจ ปฏิบัติ ทำให้เต็ม ทำให้มีขึ้น ทำให้สำเร็จ ผล (ใช้กับสิ่งที่ดีงามเป็นบุญเป็นกุศล)^๖

บัณฑิต หมายถึง ผู้มีปัญญา นักปราชญ์ ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา^๗

โพธิสัตว์ หมายถึง ท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี^๘

๑.๔ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๑ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงศึกษาวิจัยเรื่อง “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท” (๒๕๒๔) พบว่า ศัพท์ว่า บารมี วิเคราะห์ได้ ๒ ความหมาย คือ ความเป็นเลิศ และธรรมเครื่องถึงฝั่ง ศัพท์ว่า บารมี ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทยุคแรก หมายถึง ความเป็นเลิศ ผลสุดท้าย หรือความเต็มเปี่ยม ในบางคัมภีร์ใช้หมายถึงความเป็นเลิศทั่วไป ในบางคัมภีร์ใช้หมายถึงความเป็นเลิศในธรรมะบางหมวด และในบางคัมภีร์ใช้หมายถึงผลสุดท้ายในพระพุทธศาสนา คือพระอรหันต์ผล ศัพท์ว่า บารมี ในคัมภีร์ยุคต่อมามีความหมาย

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๖๔.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๗.

เปลี่ยนไปจาก เป้าหมาย เป็นวิธีการ นั่นคือหมายถึง ธรรม ๑๐ ประการที่ให้ผู้ปฏิบัติให้บรรลุ พระโพธิญาณ^๕

๑.๔.๒ ผศ.ไขลิริ ปราโมช ณ อยุธยา ได้กล่าวถึงสาระประโยชน์และข้อคิดต่าง ๆ ที่ได้จากการศึกษาเรื่องมโหสถชาดก ไว้ในหนังสือเรื่อง “มหาบัณฑิตแห่งมิลินทร” (๒๕๓๕) ว่า ได้ความประเทืองปัญญา จากการใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาลักษณะต่าง ๆ ของพระมโหสถ ในด้านการปกครอง ได้ทราบหลักการปกครองบ้านเมือง เช่น ทศพิธราชธรรม การมีราชบัณฑิตเป็นที่ปรึกษาราชการ พระราชาทรงฟังความคิดเห็นของราชบัณฑิต แสดงถึงความเป็นประชาธิปไตย ได้ทราบวิธีการทำนุบำรุงบ้านเมือง และการบำบัดทุกข์บำรุงสุขประชาชน ในด้านการสู้รบ ได้ทราบชั้นเชิงและเล่ห์เหลี่ยมในการทำสงครามให้ชนะ โดยที่ไม่ต้องเสียเลือดเนื้อและชีวิต และได้ทราบวิธีการแบบโบราณที่มีชื่อเรียกว่า “ธรรมยุทธ์” ในด้านการดำรงชีวิต ได้ทราบปรัชญาในการดำรงชีวิต เช่น เรื่องการมีทรัพย์และการมีปัญญา เรื่องความรักและการเลือกคู่ครอง^๖

๑.๔.๓ ศ.ดร.นิยะดา เหล่าสุนทร ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ธัญชัยบัณฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา” (๒๕๔๒) พบว่า ธัญชัยบัณฑิตชาดกซึ่งเป็นชาดกนอกนิบาต แต่งขึ้นโดยนักปราชญ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีเค้าโครงเรื่องที่คล้ายกับมโหสถชาดกมาก กล่าวได้ว่าธัญชัยบัณฑิตชาดกแต่งเลียนแบบมโหสถชาดก เช่น สาเหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสชาดก ผู้ปกครองบ้านเมือง ราชบัณฑิต สุบินนิมิตของพระราชาในวันที่พระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิ นิมิตในวันที่พระโพธิสัตว์ถือกำเนิด บริวารที่เกิดมาพร้อมกับพระโพธิสัตว์ พระราชาทรงทดลองปัญญาของพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์เข้าเฝ้าและแสดงปัญญาให้ปรากฏแก่พระราชาและเสนาอำมาตย์ราชบริพาร พระโพธิสัตว์รับราชการในราชสำนัก และใช้สติปัญญาทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ราชตระกูล พระโพธิสัตว์เลือกคู่ครอง พวกราชบัณฑิตพยายามจะเป็นคู่กับภรรยาของพระโพธิสัตว์แต่ไม่สำเร็จ เป็นต้น มโหสถชาดกเป็นชาดกที่มีชื่อเสียงเป็นที่สองรองจากเวสสันดรชาดก เป็นที่รู้จักแพร่หลายไปในประเทศตะวันตก มีการตั้งข้อสังเกตว่า การ

^๕ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓๑.

^๖ น.อ. เข้ม ประพัฒน์ทอง, มหาบัณฑิตแห่งมิลินทร, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า (๑๓).

สร้างอุโมงค์เพื่อใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ของพระมโหสถ มีลักษณะตรงกับ Labyrinth ในเทพปกรณัมของโรมัน โครงเรื่องของมโหสถชาดก ใช้นิทานเรื่องย่อยเสริมเข้ามาในโครงเรื่องใหญ่ เช่น เรื่องเนื้อที่เหยี่ยวคาบไป การหาเจ้าของโค การหาเจ้าของเครื่องประดับ การหาเจ้าของกลุ่มด้าย การแย่งชิงบุตร การแย่งชิงภรรยา การหาเจ้าของรถ เป็นต้น^{๑๑}

๑.๔.๔ พระพจนารถ ปกาโธ กล่าวไว้ในหนังสือ “ปัญญาบารมี” (๒๕๔๔) ว่าการสร้างหรือการบำเพ็ญปัญญาบารมีให้เกิดขึ้นมี ๒ แบบ คือ แบบธรรมดาสามัญ และแบบพิเศษ การสร้างปัญญาบารมีแบบธรรมดา ได้แก่ ให้ปัญญาพัฒนาไปตามธรรมชาติ โดยมีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้บรรลุประโยชน์ที่คนทั่วไปนิยมกัน เช่น ศึกษาเล่าเรียนให้มีความรู้เพียงพอที่จะนำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเองและครอบครัว ไม่ชวนขวายเป็นมากกว่านั้น ส่วนการสร้างปัญญาบารมีแบบพิเศษ ได้แก่ การสร้างปัญญาบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก หรือเพื่อให้ประสบความสำเร็จในเรื่องที่ต้องการ การสร้างปัญญาบารมีของพระมโหสถโพธิสัตว์มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า การสร้างปัญญาบารมีแบบพิเศษแตกต่างจากแบบธรรมดาสามัญตรงที่มีกำหนดระยะเวลาที่จะประสบความสำเร็จ และเป็นไปรวดเร็วกว่า การสร้างปัญญาบารมีทั้งสองแบบต้องเป็นไปตามลำดับขั้น เหมือนการเดินขึ้นขมดึก ต้องเดินขึ้นทีละขั้น การสร้างปัญญาบารมีแบบธรรมดาสามัญ เปรียบเหมือนการเดินขึ้นขมดึกถึงขั้นที่ตนต้องการจะชมแล้วไม่ขึ้นต่อไป ส่วนการสร้างปัญญาบารมีแบบพิเศษ เปรียบเหมือนการเดินขึ้นขมดึกตั้งแต่ขั้นแรกจนถึงขั้นสุดท้าย ในการสร้างปัญญาบารมีสองแบบนี้ ผู้บำเพ็ญจะต้องกำหนดให้ชัดเจนว่าจะบำเพ็ญแบบใด แล้วดำเนินชีวิตไปตามแบบนี้^{๑๒}

๑.๕ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Method) ซึ่งใช้วิธีการรวบรวมข้อมูล และการศึกษาข้อมูลจากเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (Documentary Research) ซึ่งมี

^{๑๑} นิยะดา เหล่าสุนทร, ธนัญชัยบัณฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา, (กรุงเทพมหานคร : แม่คำผาง, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖ - ๑๘.

^{๑๒} พระพจนารถ ปกาโธ, ปัญญาบารมี, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๗๓ - ๗๕.

วิธีการวิจัย ดังนี้

๑. รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ โดยรวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก
๒. รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ โดยรวบรวมข้อมูลที่เป็นนิพนธ์ทั่ว ๆ ไป นับตั้งแต่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และตำราอื่น ๆ
๓. ศึกษา และวิเคราะห์ข้อมูล
๔. เรียบเรียง นำเสนอผลการวิจัย

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๖.๑ ทำให้ทราบความหมายและความเป็นมาของปัญญาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๑.๖.๒ ทำให้ทราบกระบวนการพัฒนาปัญญาและการใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหาดัง ๆ ของพระมโหสถ
- ๑.๖.๓ ทำให้ทราบความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาของพระมโหสถกับปัญญาที่นำไปสู่การตรัสรู้ธรรม

บทที่ ๒

ศึกษาวิเคราะห์ปัญหาบาปที่มีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑ ความหมายและไวยากรณ์ของคำว่า “ปัญหา”

๒.๑.๑ ความหมายของคำว่า “ปัญหา”

คำว่า “ปัญหา” มาจากรากศัพท์บาลีคือ %า ธาตุ ในความรู้ ป บทหน้า กวิ ปัจจัย เป็นอิตถิลิงค์ อาการันต์

มีวิเคราะห์ว่า ปร%ายเต เอตยาติ ปร%า แปลว่า สภาวะที่ช่วยให้รู้ ชื่อว่าปัญหา หรือธรรมอันบุคคลย่อมรู้ทั่วได้ด้วยคุณชาตินั้น เพราะเหตุนั้น คุณชาตินั้น ชื่อว่า ปัญหา^๑

อีกนัยหนึ่งวิเคราะห์ว่า ปชานาติติ ปร%า แปลว่า ธรรมชาติโดยย่อมรู้ทั่ว เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปัญหา^๒

มีความหมายตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์พิเศษ หลายนัย ดังนี้

๑. ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต อธิบายความหมายว่า ปัญหา หมายถึง ความรู้ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ ธรรมดำ (ธรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์) ธรรมขาว (ธรรมที่ให้ผลเป็นสุข) ธรรมที่ควรเสพ ธรรมที่ไม่ควรเสพ ธรรมที่ไม่สามารถทำให้เป็นพระอริยะ และธรรมที่สามารถทำให้เป็นอริยะ^๓ ปัญหาในความหมายนี้ หมายถึง ปัญญาระดับโลกียะ เป็นความรู้ที่เกิดจากการฟัง และการคิดพิจารณา

๒. ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต เป็นต้น อธิบายความหมายว่า ปัญหา หมายถึง เครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ^๔ ชำแรกกิเลสให้ถึงความ

^๑ อภิ. ฐป. ๑. ๑๕๓ - ๑๕๔, อภิธานวรรณนา. ๑๕๓/๒๐๔.

^๒ ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ – ไทย, (กรุงเทพฯ : สำนักเรียนวัดปากน้ำจัดพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๔๒๔.

^๓ อญ.นวก. (ไทย) ๒๓/๕/๔๓๕.

สิ้นทุกซ์โดยชอบ^๕ ปัญญาในความหมายนี้ หมายถึงปัญญาระดับโลกียะและโลกุตตระ เป็นความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งบรรลุมรรคผล

๓. ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ อรรถรู้ธรรมโดยประการนั้น ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น^๖

๔. ในปกรณ์พิเศษวิสุทธีมรรค อธิบายความหมายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว คือ รู้โดยประการต่าง ๆ ได้แก่รู้จักอารมณ์มีสี่เขียวสี่เหลืองเป็นต้น รู้แจ้งสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกซ์ เป็นอนัตตา และรู้แจ้งแทงตลอดมรรคผล พิเศษกว่าความรู้ด้วยสัญญา ซึ่งเป็นความรู้จำอารมณ์มีสี่เขียว สี่เหลืองเป็นต้นเท่านั้น และพิเศษกว่าความรู้ด้วยวิญญาณ ซึ่งเป็นความรู้แจ้งอารมณ์มีสี่เขียวสี่เหลืองเป็นต้น และรู้แจ้งสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกซ์ เป็นอนัตตา แต่ไม่อาจรู้แจ้งแทงตลอดมรรคผลได้^๗

นอกจากอธิบายความหมายของปัญญาแล้ว ในปกรณ์พิเศษวิสุทธีมรรค ก็ยังได้อธิบายลักษณะของปัญญาไว้ว่า ปัญญามีการตรัสรู้สภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีหน้าที่กำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะธรรม มีความหายหลงเป็นผลที่ปรากฏชัดเจน (ปัจจุปัญฐาน) มีสมาธิเป็นพื้นฐาน(ปทัชฐาน) ตามพระพุทธพจน์ว่า ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้ย่อมเห็นตามความเป็นจริง^๘ ปัญญาตามลักษณะดังกล่าวนี้ได้แก่ วิปัสสนาปัญญา

ในมิลินทปัญหา พระนาคเสนเถรอธิบายลักษณะของปัญญามี ๒ ประการ คือ

(๑) มีการตัดกิเลสเป็นลักษณะ คือ พระโยคาวจรถือกิเลสอันมีในใจของตนไว้ด้วยมนสิการ แล้วตัดด้วยปัญญา เหมือนคนเกี่ยวข้าวจับกอข้าวด้วยมือซ้าย จับเกี่ยวด้วยมือขวา แล้วตัดให้ขาดด้วยเกี่ยวที่ถือไว้ด้วยมือข้างขวา^๙

^๕ ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็น ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาปัญญา และมกคปัญญา ความเกิดและความดับ ในที่นี้หมายถึงความเกิดและความดับแห่งเบญจขันธ์ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อันเป็นอริยะ ในที่นี้หมายถึงบริสุทธิอยู่ห่างไกลจากกิเลสทั้งหลายด้วยวิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้) และด้วยสมุทเพทปหานะ (การละด้วยการตัดขาด) อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒.

^๕ อัง.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๔/๓.

^๖ ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑๐๘ - ๑๐๙/๓๕๘.

^๗ วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๑ - ๒.

^๘ วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓.

^๙ มิลินท. (บาลี) ๘/๓๓.

(๒) มีการทำให้สว่างเป็นลักษณะ กล่าวคือ ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นก็กำจัดอวิชชา ซึ่งทำให้มืด ทำให้เกิดแสงสว่างคือวิชา และญาณ ทำให้อริยสัจปรากฏ ทำให้เห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เหมือนบุรุษส่องประทีปเข้าไปในเรือนที่มืด แสงประทีปย่อมกำจัดความมืด ทำให้เกิดแสงสว่าง ทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ปัญญาอันชอบในที่นี้ ฎีกามิลินทปัญหอธิบายว่า ได้แก่วิปัสสนาปัญญา คือปัญญาอันเกิดด้วยวิปัสสนา^{๑๑}

ในชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ปัญญาจัดอยู่ในสังขารชั้น เป็นคนละส่วนกันกับวิญญาณ หรือจิต แต่เป็นธรรมที่ประกอบกับจิต ไม่แยกออกจากจิต เกิดพร้อมกับจิตดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุอย่างเดียวกันกับจิต ซึ่งเรียกธรรมที่มีลักษณะดังกล่าวว่า เจตสิกธรรม ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านจำแนกเจตสิกไว้ ๕๒ ประการ ปัญญาเป็นเจตสิกธรรมอย่างหนึ่ง มีชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๑๒}

ในฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ พระฎีกาจารย์อธิบายความหมายเจตสิกธรรม คือ ปัญญินทรีย์ ไว้ว่า

ปกาเรน ชานาติ อนิจจาทิวเสน อวพุชฺชตีติ ปญฺเฑา แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้โดยอาการทั่วถึง ได้แก่วิษัฏด้วยอำนาจลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าปัญญา ปัญญานั้นแลชื่อว่าเป็นอินทรีย์ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการรู้ชัดตามสภาวะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ปัญญินทรีย์^{๑๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านเรียกเจตสิกธรรมว่าสังขาร และเรียกปัญญาเจตสิก คือ ปัญญินทรีย์ ว่า อโมหะ^{๑๔}

๒.๑.๒ ไวยากรณ์ของคำว่า “ปัญญา”

คำว่า ปัญญา ซึ่งหมายถึงความรู้ ความรู้ทั่ว เป็นคำกลาง ๆ ที่มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมความรู้ทุกประเภท แต่ยังมีคำที่มีความหมายเหมือนกันหรือใกล้เคียงกัน มากกับคำว่าปัญญา สำหรับใช้ร่วมกับคำว่าปัญญา หรือใช้แทนคำว่าปัญญา ใช้หมายถึงความรู้

^{๑๑} มิลินท. (บาลี) ๑๕/๔๐ - ๔๑.

^{๑๒} คูราขละเอียดยใน สงคห. (บาลี) ๗.

^{๑๓} วิภาวินี. (บาลี) ๑๐๗.

^{๑๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๖.

เฉพาะเจาะจงลงไปในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ด้านใดด้านหนึ่ง เรียกว่า ไวพจน์ของคำว่า ปัญญา ได้แก่คำว่า จักขุ ญาณ วิชชา อาโลก โสสธ ภูริ เมธา วิปัสสนา สัมปชัญญะ อโมหะ รัมมวิจย สัมมาทิฏฐิ ปฏิสัมภิทา อภิญญา วิมังสา พุทธิ ธี โธนา มันทา และปณฺทิจจะ ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป ดังนี้

เนื้อความในพระสูตรมีธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรเป็นต้นตอนที่ว่า “ปุพฺพเอนนุสฺสฺเตสฺส ธมฺเมสฺส จกฺขุํ อุตฺปาติ ฌาณํ อุตฺปาติ ปญฺหา อุตฺปาติ วิชฺชา อุตฺปาติ อาโลโก อุตฺปาติ แปลว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน...”^{๑๔} ปรากฏคำว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโลก (แสงสว่าง) เป็นคำพ่วงมาด้วยกัน

ในพระสูตรต้นปิฎก คัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิเทศ จุฬนิเทศ และปฏิสัมภิตามรรค และในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์มัคค์กถา วิภังค์ ปุคคลบัญญัติ และกถาวัตถุ มักจะพบกลุ่มคำเหล่านี้่อธิบายขยายความคำว่าปัญญาและคำที่มีความหมายว่าปัญญา ได้แก่

๑) ปัญญา ความรู้ทั่ว	๒) ปชานนา กิริยาที่รู้ชัด
๓) วิจย ความวิจย	๔) ปวิจย ความเลือกเฟ้น
๕) รัมมวิจย ความสอดส่องธรรม	
๖) สัลลิกขณา ความกำหนดหมาย	
๗) อุปลักขณา ความเข้าไปกำหนด	
๘) ปิจจุลักขณา ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ	
๙) ปณฺทิจจะ ภาวะที่รู้	๑๐) โกสัลลละ ภาวะที่ฉลาด
๑๑) เนปฺพญฺญะ ภาวะที่รู้ละเอียด	
๑๒) เวกฺกิยา ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง	
๑๓) จินตา ความค้นคิด	
๑๔) อุปปริกขา ความใคร่ครวญ	
๑๕) ภูริ ปัญญาจุจแผ่นดิน	
๑๖) เมธา ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส	
๑๗) ปริณายิกา ปัญญาเครื่องนำทาง	

^{๑๔} พ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๐/๓๕๕, (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๔.

๑๘) วิปัสสนา ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง

๑๙) สัมปชัญญะ ความรู้ดี

๒๐) ปโตทะ ปัญญาจุลปฏิก

๒๑) ปัญญา

๒๒) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา

๒๓) ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา

๒๔) ปัญญาสัจตะ ปัญญาจุลคัสตรา

๒๕) ปัญญาปาสาทะ ปัญญาจุลปราสาท

๒๖) ปัญญาอาโลกะ ความสว่างคือปัญญา

๒๗) ปัญญาโอภาโสะ แสงสว่างคือปัญญา

๒๘) ปัญญาปัทมโตะ ปัญญาจุลดวงประทีป

๒๙) ปัญญารัตนะ ปัญญาจุลดวงแก้ว

๓๐) อโมหะ ความไม่หลงมกมาย

๓๑) รัมมวิชัย ความเลือกเฟ้นธรรม

๓๒) สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบ

ดังนั้นคำเหล่านี้จึงจัดว่าเป็นไวยากรณ์ของคำว่า ปัญญา ซึ่งจัดตามที่ปรากฏในคัมภีร์
พระไตรปิฎกดังนี้

ก. ในพระสูตรต้นตปิฎก

๑. มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์

ไวยากรณ์	ความหมาย
๑. โภธิ มาจาก พุทธ ชาติในความตรัสรู้ อธิ ปัจฉัย เป็น อธิ การันต์ใน อรรถกถา ^{๑๕}	พระปัญญาเครื่องตรัสรู้ โภธิ เป็นไวยากรณ์ของปัญญา มักใช้คู่กับคำว่า ญาณ เป็นโพธิญาณ โดยทั่วไปใช้หมายถึงอรหัตตมัคคญาณ หรือ พระสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

^{๑๕} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๕๓๑.

^{๑๖} นัยใน ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๕๓๐.

วิเคราะห์ว่า พุทธเจต ตายาคิ โพธิ แปลว่า บุคคลย่อมตรัสรู้ด้วย ปัญญานั้น เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้นชื่อว่า ปัญญาเครื่องตรัสรู้ พุทธนํ วา โพธิ แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ความตรัสรู้ ชื่อว่าพุทธิ^{๑๖}	เท่านั้น ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถามูลปริยายสูตรว่า บทว่า โพธิ หมายถึงต้นไม้บ้าง มรรคบ้าง สัพพัญญุตญาณบ้าง นิพพานบ้าง อธิบายว่า ต้นไม้ เรียกว่า โพธิ เช่น ในอาคตสถานที่ว่า แรกตรัสรู้ ณ โคนต้นโพธิ์ และว่า ระหว่างต้นโพธิ์กับตำบลคยา มรรคเรียกว่า โพธิ เช่น ในอาคตสถานที่ว่า ญาณใน มรรค ๔ สัพพัญญุตญาณเรียกว่า โพธิ เช่น ใน อาคตสถานที่ว่า พระผู้มีปัญญาอันประเสริฐจอม ปราชญ์ทรงบรรลุพระโพธิญาณ นิพพานเรียกว่า โพธิ เช่น ในอาคตสถานที่ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง บรรลุโพธิอันเป็นอมตะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง แต่ในที่นี้ ประสงค์เอาอรหัตตมัคคญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ประสงค์เอาสัพพัญญุต ญาณ ดังนี้บ้าง^{๑๗} คำว่า โพธิ มีที่มาในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ เป็นต้น ดังนี้ พระตถาคตตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะสิ้นตัณหา สํารอกตัณหา ดับตัณหา สละตัณหา สละกีนตัณหาเสียได้ โดยประการทั้งปวง^{๑๘}

๒. อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต

ไวยากรณ์	ความหมาย

^{๑๖} ม.มฺว.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๖๐.

^{๑๘} ม.มฺว.(บาลี) ๑๒/๑๓/๘.

๑. มันทา มาจาก มนฺตฺ ชาติ ในการ พูดความลับ การปริกษา ณ ปัจจัย เป็น อา การันต์ ในอิตถิลิงค์^{๑๙}	ปัญหาเครื่องเจรจา มันทาเป็นไวพจน์ของปัญญา ดังที่ปรากฏใน คัมภีร์สัททนต์ ชาติุมาลาว่า “บทว่ามันทา ได้แก่ ปัญญา บางอาจารย์กล่าวว่า เป็นสัญญาที่แสวงหาด้วย ปัญญาก็มี”^{๒๐} มันทาใช้หมายถึงปัญญาที่ใช้ในการเจรจาเท่านั้น มีที่มา ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตว่า ภิกษุทั้งหลาย วิสัจฺจิต ๔ ประการนี้ วิสัจฺจิต ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. สัจจวาจา (พูดจริง) ๒. อปิสฺสนวาจา (พูดไม่ส่อเสียด) ๓. สันทวาจา (พูดอ่อนหวาน) ๔. มันทภาสา (พูดด้วย ปัญญา)...^{๒๑} ในอรรถกถาจตุกกนิบาตท่านอธิบายว่า มันทภาสา ในที่นี้หมายถึงคำพูดที่กำหนดด้วยปัญญาคือมันทา^{๒๒} และมาในพระธรรมบทว่า ภิกษุใดสำรวมปาก พูดด้วยปัญญา (มนตภาณิ) ไม่ ฟุ้งซ่านแสดงอรรถธรรม ภาษิตของภิกษุนั้น ไพเราะ^{๒๓} ในอรรถกถาธรรมบท ท่านอธิบายบทว่า มนตภาณิ หมายความว่า ผู้มีปกติพูดด้วยปัญญาที่ เรียกชื่อว่า มันทา^{๒๔}

^{๑๙} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๕๖๑.

^{๒๐} พระอัครวิงสเถระ, สัททนต์ ชาติุมาลา, (ม.มจร. วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๔๕), หน้า ๘๔๒.

^{๒๑} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๕/๒๑๒.

^{๒๒} อ.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๔๕ - ๑๕๐/๓๘๓.

^{๒๓} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๖๓/๘๐.

^{๒๔} พ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๕๘.

๓. ขุททกนิกาย ชาดก

ไวพจน์	ความหมาย
๑. ปณทิจจะ มาจาก ปทิ ธาตุ ในความไป (ซ้อน ณ แปลง อิ เป็น อา เป็นอดีตติลิงค์) วิเคราะห์ว่า สุขุเมสุปี อดุเถสุ ปณฺทติ คจฺจนฺติ ทุกฺขาทีนํ ปิพฺพาทิกํปี อาการิ ชานาตีติ ปณฺททา แปลว่า ปัญญาใดย่อมดำเนิน คือ ไปในประโยชน์ทั้งหลายอันสุขุม คือ ย่อมรู้อาการ แม้มีการ บีบคั้นเป็นต้นแห่ง อริยสัจมีทุกข์เป็นต้น เหตุนั้น ปัญญานั้นชื่อว่าปณฺททา ปณฺททาย อิโต คโต ปวตุโตติ ปณฺททิโต แปลว่า ผู้ใดไป คือ ดำเนินไป คือเป็นไปด้วยปัญญาชื่อว่าปณฺททา เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า บัณฑิต สยฺฆาตา ปณฺททา อสุสาติ ปณฺททิโต แปลว่า ปัญญาชื่อว่าปณฺททาของผู้ที่นั้นเกิดพร้อมแล้ว เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่าบัณฑิต	ความเป็นแห่งบัณฑิต ปณฺทิจจะ เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาที่ทำให้รู้จักประโยชน์และสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ ปัญญาที่ทำให้คนเป็นคนดี เป็นบัณฑิต ดังที่กล่าวไว้ในบทวิเคราะห์มีปรากฏในขุททกนิกายชาดก เป็นต้น ดังนี้ ผู้มีศีลทั้งหลาย ย่อมไม่ทำอย่างนั้น คนพาล ย่อมกระทำอนาจารอย่างนี้ ความเป็นบัณฑิต (ปณฺทิจฺจุ) จักทำคนทุศีล มีศีลไม่ยั่งยืน ให้เป็นคนอย่างไร^{๒๗}

ปณฺทติ %าณคฺคิยา คจฺจนฺตํ ปณฺทิตํ แปลว่า ผู้ใดดำเนิน คือ ไป ด้วยญาณคฺคิ เหตุฉนฺนํ ผู้ฉนฺนํชื่อ ว่าบัณฑิต^{๒๕} ปณฺทิตสฺส ภาโว ปณฺทิจํ แปลว่า ความเป็นแห่งบัณฑิต ชื่อ ปณฺทิจจะ (ลง ญย ปิจจยใน ภาวตฺถิต)^{๒๖}	
๒. พุทธิ มาจาก พุร ชาติ ในความ ความตรัสรู้ ติ ปิจจย แปลง ติ เป็น ุทธิ แล้วลบ ฐ ที่สุดธาตุ สำเร็จรูปเป็น พุทธิ เป็นอดีตลิงค์ วิเคราะห์เหมือนศัพท์ว่า โพธิ	ปัญญา ความฉลาด พุทธิ เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงปัญญา ความรู้ทั่ว ๆ ไป มีที่มาในขุททกนิกายชาดกว่า หากไม่มีปัญญา(พุทธิ)เป็นของตนเอง หรือ ไม่ได้ศึกษาวินัยดีแล้ว ชนจำนวนมากก็พึงเที่ยวไป เหมือนกระป๋องดาบอดเที่ยวไปในป่า ฉะนั้น^{๒๗} และมาในขุททกนิกาย เถรคาถาว่า การเห็นสัตตบุรุษทั้งหลายผู้เปรียบพร้อม ด้วยศีลาทีคุณย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ เป็นเหตุตัด ความสงสัยเสียได้ ทำความรู้ (พุทธิ) ให้เจริญงอกงาม สัตตบุรุษทั้งหลายย่อมทำพาลชนให้เป็นบัณฑิตได้ ฉะนั้น การสมาคมกับสัตตบุรุษ จึงยังประโยชน์ให้สำเร็จ ได้^{๒๘}

^{๒๕} พระอัครวงษ์เถระ, สัททนีติ ธาตุมาลา, หน้า ๑๖๗ – ๑๖๘.

^{๒๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, บาลีไวยากรณ์ วจวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส และ ตัทธิธ, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗,
(กรุงเทพ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), ๑๐๔/๑๕๑.

^{๒๗} พุ.ชา.(บาลี)๒๗/๑๔๔/๑๑๕.

^{๒๘} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๘๑/๑๗๓.

^{๒๙} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๗๕/๒๗๖.

	พุทธิ เป็นชื่อจริตอย่างหนึ่งในจริต ๖ ได้แก่ ๑. รากจริต (ผู้มีความประพฤตินักไปทางความรักสวยรักงาม) ๒. โทสจริต (ผู้มีความประพฤตินักไปทางความโกรธง่าย ใจร้อน) ๓. โมหจริต (ผู้มีความประพฤตินักไปทางความโง่งมง่าย) ๔. สัทธาจริต (ผู้มีความประพฤตินักไปทางศรัทธาเชื่อง่าย) ๕. พุทธิจริต หรือญาณจริต (ผู้มีความประพฤตินักไปทางใช้ปัญญา ความรู้) ๖. วิตกจริต (ผู้มีความประพฤตินักไปทางวิตกกังวล)^{๓๐}

๔. ขุททกนิกาย มหานิเทศ

ไวยากรณ์	ความหมาย
๑. โธนา มาจาก ธฺ ธาตุในความ ก้ำจัด ยู ปัจจย แปลง อุ เป็น โอ แปลง ยู เป็น อน เป็น อา การันต์ในอดีตลึงค์^{๓๑} วิเคราะห์ว่า ตาย ปณฺาย กาย-พุทฺจริตฺ ธฺตณฺจ โธตณฺจ สน-	ปัญญาเครื่องก้ำจัด ชำระล้าง ชักฟอก โธนา เป็นไวยากรณ์ของปัญญา ดังที่ปรากฏใน ขุททกนิกาย มหานิเทศว่า “...ปัญญาเรียกว่า เครื่องก้ำจัด (โธนา) คือ ความรู้ทั่ว (ปณฺาย) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงม งาย ความเลือกเฟิ่นธรรม สัมมาทิฏฐิ”^{๓๒} โธนา ใช้หมายถึงปัญญาเครื่องก้ำจัด ชำระ ล้าง

^{๓๐} บ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๕๑/๕๔๕.

^{๓๑} นัย ใน ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๓๖๘.

^{๓๒} บ.ม. (ไทย) ๒๕/๒๑/๕๒.

^{๓๓} หน้าเดียวกัน.

โศตณฺจ นิทุโศตณฺจ ตํการณา โธนา วุจฺจติ ปญฺ๑า แปลว่า กาย ทฺจริตอํนํบุคคลกํจํจํ ชํระ ลํง และชํกฟอคด้วยปัญญานั้น เพราะเหตุนี้ ปัญญาจึงเรียกว่า โธนา เครื่องกํจํจํ^{๓๒}	กิเลสทฺจริตอํกุศลทั้งปวง เช่น กายวิมโนทฺจริต^{๓๔} ศัพท์ว่า โธนามิใช่น้อยมีที่มาใน ขุททก นิกาย สุตตนิบาตว่า ข้าพระองค์ขอมูลวิงวอนให้พระองค์ ผู้ละชาติและ มรณะได้แล้ว ทรงกํจํจํบปไม่มีส่วนเหลือ(โธ) ให้ ทรงแสดงธรรม การกระทำความใคร่หาญมีแก่ปุณฺชน ทั้งหลายไม่ ส่วนการกระทำความพิจารณายอมมีแก่ พระตถาคตทั้งหลาย^{๓๕}

๕. ขุททกนิกาย จุฬนิกาย

โวพจน์	ความหมาย
๑. เมธา มาจาก เมธ ธาตุ ในความ เบียดเบียน กํจํจํ อ ปังจย เป็น อา การันต์ในอิตถิลิงค์^{๓๖} วิเคราะห์ว่า อสนิ วิย สิลุจฺจเย กิเลส เมธติ หีสติติ เมธา, จิปปิ คหรรณณฺเณ วา เมธา แปลว่า ปัญญาชื่อว่า เมธา เพราะอรรถว่า ฆ่า คือ ทำลายกิเลสจุสสาฬฟ้า ทำลายสิ่งที่ก่อด้วยหิน ฉะนั้น อีก อย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะ	ปัญญาเครื่องกํจํจํ เมธา เป็นโวพจน์ของปัญญา ดังที่ปรากฏ ในขุททกนิกาย จุฬนิกายว่า “ปัญญา ท่านเรียกว่า เมธา ได้แก่ ความรู้ทั่ว (ปญฺ๑า) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ”^{๓๗} เมธา ใช้หมายถึงปัญญาที่กํจํจํกิเลส ดังรูป วิเคราะห์ข้างต้น ไม่นิยมใช้โดด ๆ แต่ใช้เป็นคุณสมบัติ ของบุคคลผู้มีปัญญา(เมธาวิ สุเมโธ สุเมธโส) เช่นที่มา ในสังยุตตนิกาย สคาวรรคว่า แต่ไหนแต่ไรมา ยังไม่มีใครบรรลุดังที่สุด

^{๓๔} จ.ม. (ไทย) ๒๕/๒๑/๕๓.

^{๓๕} จ.ส. (บาลี) ๒๕/๓๕๔/๔๐๑.

^{๓๖} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๕๕๖.

อรรถว่าถือเอาและทรงไว้ได้เร็ว^{๓๗} วิเคราะห์ว่า สมุโหหิ เมรติ หีสติติ เมธา ปาปเก วา อกุสเล ธมฺเม เมรติ หีสติติปิ เมธา แปลว่า เชื่อว่าเมธา เพราะกำจัด คือเบียดเบียนความหลงยัง อีกนัยหนึ่ง เชื่อว่าเมธา เพราะกำจัดคือเบียดเบียนอกุศลธรรมอันเลวทราม^{๓๘}	โลกด้วยการเดินทาง และเพราะยังไม่ถึงที่สุดโลก จึงพ้นไปจากทุกข์ไม่ได้ เหตุนั้นแหละคนมีปัญญาคือ (สุเมโธ) ตระหนักชัดเรื่องโลก ถึงที่สุดโลกได้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว รู้จักที่สุดโลกแล้ว เป็นผู้ระงับแล้ว จึงไม่หวังโลกนี้และโลกหน้า^{๔๐}

๖. ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค

ไวพจน์	ความหมาย
๑. จักขุ หรือ จักขุ มาจาก จกฺขุ ธาตุ ในความเห็น อุ ปัจจย วิเคราะห์ว่า จกฺขติ รูปนติ จกฺขุ แปลว่า ธรรมชาติโดยย่อเห็นรูป เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จักขุ^{๔๑}	คำคือปัญญา จักขุมีอยู่ ๕ อย่าง ได้แก่ ๑. มังสจักขุ ตามเนื้อ ๒. ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ๓. ปัญญาจักขุ ตามปัญญา ๔. พุทธจักขุ ตามพระพุทธรเจ้า ๕. สมันตจักขุ ตามเห็นรอบ^{๔๒} ในอรรถกถาที่มกนิกาย ปาฎิกวรรคอธิบายว่า มังสจักขุ ได้แก่ จักขุประสาท ทิพพจักขุ ได้แก่ ญาณอาศัยแสงสว่าง ปัญญาจักขุ ได้แก่ ปัญญาอันเป็นโลกิยะและ

^{๓๗} พ.ป.อ. (บาลี) ๑๐๘ - ๑๐๙/๓๕๕.

^{๓๘} พระอัครกวางสเถระ, สัททมนิติ ธาตุมาลา, หน้า ๔๔๑.

^{๓๙} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๗.

^{๔๐} ศ.ส. (บาลี) ๑๕/๑๐๗/๗๕.

^{๔๑} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ - ไทย, หน้า ๒๕๐.

^{๔๒} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๕๖/๔๒๔.

	โลกุตตระ^{๔๓} ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า จักขุมี ๒ อย่าง คือ ๑. มังสจักขุ ๒. ปัญญาจักขุ ในจักขุทั้ง ๒ นั้น ปัญญาจักขุแบ่งเป็น ๕ อย่าง ได้แก่ ๑) พุทธจักขุ ตาพระพุทธรเจ้าได้แก่ พระญาณที่ทรงใช้ตรวจดูสัตว์โลกในเวลาเช้าและเย็น ๒) สมันตจักขุ ตาเห็นรอบ ได้แก่ พระสัพพัญญุตญาณ ๓) ญาณจักขุ ตาคือ(อรหัตตมัคค)ญาณ ได้แก่ ญาณจักขุที่มาในพุทธพจน์ว่า จกขุ อุตปาติ ญาณ อุตปาติ ดวงตาเห็นธรรมเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ๔) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ มาในพุทธพจน์ว่า ดูก่อนภิกษุ เราได้เห็นแล้วแลด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ๕) รัชมจักขุ ดวงตาเห็นธรรม ได้แก่ มัคคญาณเบื้องต้น ๓ มาในพุทธพจน์ว่า รัชมจักขุอันปราศจากธุลี ไม่มีมลทิน เกิดขึ้นแล้ว^{๔๔} บรรดาจักขุ ๒ ประเภทนี้ คือ มังสจักขุ ตาเนื้อ และ ปัญญาจักขุ ตาคือปัญญา ปัญญาจักขุเป็นไวพจน์ของปัญญา ใ้หมายถึงปัญญาที่ทำให้ผู้มีปัญญาเห็นเหล่าสัตว์ที่กำลังเกิดและตายเป็นต้น(ทิพพจักขุ) ทำให้เห็นโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค และอนาคามิมรรค (รัชมจักขุ) ทำให้เห็นอรหัตตมรรค (ญาณจักขุ) ใ้หมายถึงพระปัญญาที่ทำให้พระพุทธรองค์ทรงเห็นเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสหนา มีกิเลสเบาบาง มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อนเป็นต้น(พุทธจักขุ) ทำให้ทรงเห็นธรรมทั้งปวง(สมันตจักขุ) และใ้หมายถึง

^{๔๓} ที.ปา.อ. (บาลี)๔๖/๑๕๘.

^{๔๔} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๓/๘๖.

^{๔๕} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๖๑/๔๑๓.

	ปัญญาทำให้เห็นทางพ้นทุกข์ดังที่ตรัสไว้ในจักขุสูตรว่า เมื่อใด ญาณคือปัญญาจักขุอันยอดเยี่ยมเกิดขึ้น เมื่อนั้น บุคคลย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เพราะได้ปัญญาจักขุ^{๔๕}
๒. ญาณ มาจากรากศัพท์เดียวกับ ปัญญา คือ %า ธาตุ ในความรู้ ยุ ปัจจย แปลง ยุ เป็น อณ วิเคราะห์ ว่า ชานน %าณ แปลว่า ความรู้ ชื่อว่าญาณ วิเคราะห์ว่า ชานาติ เอเตนาติ %าณ แปลว่า ธรรมชาติเป็น เครื่องรู้ วิเคราะห์ว่า จตุสจุจ ชานาติติ %าณ แปลว่า ธรรมชาติผู้รู้หรือริยสัจสี่^{๔๖}	ความรู้ ความหยั่งรู้ ปรีชาหยั่งรู้ ญาณ เป็นไวยากรณ์ของปัญญา ดังที่ในมิลินทปัญหา พระนาคเสนเถระกล่าวไว้ว่า “ญาณเกิดแก่ผู้ใด ปัญญาเกิดแก่ผู้นั้น สิ่งใดเป็นญาณ สิ่งนั้นเป็นปัญญา”^{๔๗} ญาณมีลักษณะเป็นต้นเช่นเดียวกับลักษณะของ ปัญญา ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคว่า ญาณมีลักษณะแทงตลอดสภาวะ หรือมีลักษณะแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาดเป็นเหมือนการยิงลูกศรอัน นายขมังธนูยิงไปแล้วฉะนั้น มีหน้าที่ส่องอารมณ์เหมือนดวงประทีปส่องสว่างฉะนั้น มีความไม่หลงเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนพรานป่าบอกทางแก่คนหลงทางฉะนั้น มีสมาธิเป็นพื้นฐาน ตามพระดำรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีใจตั้งมั่นแล้วย่อมรู้เห็นตามความเป็นจริง^{๔๘} คำว่า ญาณ เป็นไวยากรณ์ของปัญญา ซึ่งมีที่ใช้มากกว่าไวยากรณ์ของปัญญาคำอื่น ๆ มักใช้ประกอบกับ

^{๔๕} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ – ไทย, หน้า ๒๘๗.

^{๔๖} มิลินท.(บาลี) ๓/๔๔.

^{๔๗} พ.ปฎิ.อ.(บาลี) ๑/๑/๑๖.

	คำอื่นใช้หมายถึงความรู้ในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ดังต่อไปนี้ ๒.๑ หมายถึง ความรู้วิชา ๓ เรียกว่า ญาณทัสสนะ ดังประโยคว่า คำว่า ญาณ ได้แก่ วิชา ๓ คำว่า ทัสสนะ ได้แก่ ญาณก็คือทัสสนะ ทัสสนะก็คือญาณ^{๕๙} ๒.๒ หมายถึง ความรู้ในอริยสัจ ๔ เรียกว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นตามเป็นจริง (ยถาภูตญาณทัสสนะ)^{๕๐} ของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อากา^{๕๑} อย่างนี้ หมดจดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์...”^{๕๒} ๒.๓ หมายถึง ความรู้ที่หลุดพ้นแล้ว เรียกว่าวิมุตติญาณทัสสนะ ดังพระพุทธพจน์ว่า “...ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้

^{๕๙} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๙๘/๑๘๔.

^{๕๐} ญาณทัสสนะ หมายถึงสังขญาณ กิจจญาณ กตญาณ. ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๐๘๑/๓๘๐, สารคต.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๖/๒๑๙.

^{๕๑} ๓ รอบ ๑๒ อากา ได้แก่ ความรู้ที่นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ทุกข์เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เราได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรละเราได้ละแล้ว นิโรธ ความดับทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้งเรา ทำให้แจ้งแล้ว มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรเจริญเราได้เจริญแล้ว

^{๕๒} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๕๓} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๕๔} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๒๓/๓๐.

^{๕๕} ประเภทของปัญญาที่ปรากฏในคัมภีร์ญาณวิวงศ์หลายหมวด เช่น ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ มีที่มาในพระสูตรหลายแห่ง เช่น ปฏิสัมภิทามรรค อังคุดตรนิกาย จตุกกนิบาต นัคคานิบาต ทำให้ชวนสงสัยว่า ปัญญาที่ปรากฏในคัมภีร์ญาณวิวงศ์มีที่มาจากพระสูตร. ดูรายละเอียดใน อภ.วิ.(บาลี) ๓๕/๓๕๑ – ๘๓๑/๓๗๓ - ๔๒๐.

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๕๔.

	เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๕๓} และว่า “...เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว (วิมุตตมิตติ %าณ โหติ) อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้ไต่ยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มีได้มี”^{๕๔} ๒.๔ หมายถึง ปัญญาที่ท่านจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์ พระอภิธรรมปิฎก เรียกว่า ญาณวัตถุ ซึ่งมี ๑๐ หมวด เช่น หมวด ๑ ความรู้ทางวิญญาณ ๕ หมวด ๑๐ ทสพลญาณ^{๕๕} ๒.๕ หมายถึง ปัญญาที่มาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค เรียกว่า ปัญญาญาณ ๗๓ ซึ่งรวมญาณทัสสนะคือวิชา ๓ ขณกตญาณทัสสนะ ความรู้ในอริยสัจ ๔ และวิมุตติญาณทัสสนะความรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว เข้าด้วย ท่านพระพรหมคุณาภรณ์กล่าวถึงลักษณะของ ญาณไว้ว่า “...ญาณเป็นความรู้ระดับสุดยอดของ ปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จสำคัญของมนุษย์ ญาณไม่ว่าจะเป็นโลกียญาณหรือโลกุตตรญาณ เป็นส่วนผลักดันสำคัญให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรมของมนุษยชาติ ญาณที่ยิ่งใหญ่สูงสุดเรียกชื่อเฉพาะว่า โโพธิ์ หรือ โพธิญาณ แปลกันว่า ความตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงบรรลु สัมมาสัมโพธิญาณ จึงทำให้เกิดพระพุทธศาสนา เป็นดวงตาใหญ่ของโลก”^{๕๖}
๓. วิชา มาจาก วิทฺ ชาติในความรูลง ฌย ปัจจย แปลง ฌย เป็น ชุช อาการันต์ในอิติถิลิงค์^{๕๗}	ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ วิชา เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึงความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษที่ทาลายอวิชาความไม่รู้ ความมืดความหลง เป็นความรู้ซึ่งเป็นผลของการเจริญสมถวิปัสสนา

^{๕๓} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ – ไทย, หน้า ๖๔๕.

วิเคราะห์ว่า ปฏิเวธนุกฺเขน วิชา ญาณที่ชื่อว่าวิชา เพราะมี สภาวะรู้ชัด^{๕๘}	ได้แก่ความรู้ใน วิชา ๓ และวิชา ๘ ในอรรถกถาที่มกนิาย ปาฎิกวรรค อธิบาย สภาวะของวิชาไว้ว่า วิชาที่มีสภาวะแทงทะลุความมืด หรือมีสภาวะทำให้รู้แจ้ง วิชา ๓ ได้แก่ ๑) บุพเพนิวาสานุสสติญาณมีสภาวะทำลายความมืดซึ่ง ตั้งปกปิดขั้นที่ที่เคยอาศัยในกาลก่อน และกระทำ ขั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนให้รู้แจ้ง ๒) จุตูปปาตญาณ มีสภาวะทำลายความมืดที่ปกปิดจติ และกระทำจติและปฏิสนธินั้นให้รู้แจ้ง ๓) อาสวักขยญาณ ความรู้ในความสิ้นอาสวะทั้งหลาย มีสภาวะทำลายความมืดที่ปกปิดสัจจะ ๔ และกระทำ สัจจะธรรมทั้ง ๔ ให้รู้แจ้ง^{๕๙} ในอรรถกถาพุทธทศนิกาย พุทธวงศ์ อธิบายไว้ว่า วิชาที่มีสภาวะ ๓ ประการ ได้แก่ ๑) มีสภาวะเจาะแทงธรรมที่เป็นข้าศึก ๒) มีสภาวะทำให้รู้ ๓) มีสภาวะควรได้ วิชาจำแนกเป็น ๒ หมวด คือ วิชา ๓ มาในภยเกรว สูตร และวิชา ๘ ซึ่งหมายถึงอภิญา ๖ รวมกับ วิปัสสนาญาณและมโนมยิทธิ มีที่มาในอัมพณสูตร^{๖๐}
๔. อาโลก มาจาก อา บทหน้า โลก ธาตุในความเห็น^{๖๑}	แสงสว่างคือปัญญา แสงสว่าง มี ๔ อย่าง คือ แสงจันทร์ แสงอาทิตย์ แสงไฟ และแสงแห่งปัญญา ดังพระพุทธ

^{๕๘} บ.ป. (บาลี)๓๑/๖๕/๗๗ ,(ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๓.

^{๕๙} ที.ปา.อ. (บาลี) ๕๘/๒๐๑ - ๒๐๒.

^{๖๐} บ.พุทธ.อ. (บาลี) ๒/๒๐.

^{๖๑} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๑๐๑.

	พจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ความสว่าง ๔ ประการนี้ ความสว่าง ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ความสว่างแห่งดวงจันทร์ ๒. ความสว่างแห่งดวงอาทิตย์ ๓. ความสว่างแห่งไฟ ๔. ความสว่างแห่งปัญญา ภิกษุทั้งหลาย ความสว่าง ๔ ประการนี้แล บรรดา ความสว่าง ๔ ประการนี้ ความสว่างแห่งปัญญาเป็น เลิศ^{๖๒} บรรดาแสงสว่าง ๔ อย่างนี้ ปัญญาอาโลกะ ความสว่างแห่งปัญญา แสงสว่างคือปัญญา แสงสว่าง ที่เกิดจากปัญญา เป็นไฉนพจน์ของคำว่า ปัญญา มักจะ ใช้ร่วมกับคำว่า ญาณ ปัญญา และวิชา มีที่มาในพระ สูตรต่าง ๆ เช่น ในธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรใช้ หมายถึงความรู้ในอริยสัจ ๔ ในมหาปธานสูตรใช้ หมายถึงความรู้ในปฏิจสมุปบาท^{๖๓} ในภยเกรวสูตร ใช้หมายถึงความรู้ในวิชา ๓^{๖๔} ในอนนุสสุตสูตรใช้ หมายถึงความรู้ในสติปัฏฐาน ๔^{๖๕} ในญาณสูตรใช้ หมายถึงความรู้ในอิทธิบาท ๔^{๖๖}
๕. ฎริ	ปัญญาเพียงดังแผ่นดิน

^{๖๒} อจ. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๔๓/๒๑๐.

^{๖๓} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๕๕/๒๕.

^{๖๔} ม.ม.(บาลี) ๑๒/๕๒ - ๕๔/๓๐ - ๓๑.

^{๖๕} ศี.ม.(บาลี) ๑๕/๓๕๘/๑๕๕ - ๑๕๖.

^{๖๖} ศี.ม.(บาลี) ๑๕/๘๒๑/๒๒๕ - ๒๒๖.

^{๖๗} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๕๔๖.

มาจาก ภู ชาติ ในความข้อง ริ ปัจจัย เป็น อี การันต์ ในอิตถิลิงค์^{๖๗}	ฐิริ เป็นชื่อของปัญญา มีที่มาในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เป็นปัญญาอย่างหนึ่งในโสฬสปัญญา (ปัญญา ๑๖) เรียกว่า ฐิริปัญญา ใช้ในความหมายว่า เป็นปัญญาที่ครอบงำอำยิราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น เป็นปัญญากว้างขวางจุลแผ่นดิน เป็นปัญญาทำลาย กิเลส เป็นปัญญาเครื่องแนะนำ^{๖๘} และมีที่มาในขุททกนิกาย ธรรมบทว่า ปัญญาเพียงดั่งแผ่นดิน (ฐิริ) เกิดเพราะการประกอบ และเสื่อมไปเพราะการไม่ประกอบ เมื่อรู้ทางเจริญและ ทางเสื่อม แห่งปัญญาทั้ง ๒ ทางนี้แล้ว บุคคลพึงตั้งตน โดยวิธีที่ปัญญาเพียงดั่งแผ่นดินจะเจริญยิ่งขึ้น^{๖๙}
๖. ปฏิสัมภิทา มาจาก ปฏิ + สัม + ภา ภู ชาติ ในความแตกความทำลาย อ ปัจจัย อการันต์ในอิตถิลิงค์ วิเคราะห์ว่า ปฏิสม ภิขุชติติ ปฏิสมภิทา แปลว่า ปัญญาโดย้อมแตกฉานดีโดยต่าง เห ตุ นั้น ปิ ญ ญา นั้น ชี อ ่ว ปฏิสัมภิทา^{๗๐}	ปัญญาแตกฉาน ปฏิสัมภิทา เป็นชื่อของปัญญามีที่มาใน ปัญญาญาณ ๗๓ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค และ ในญาณวัตถุหมวด ๔ คัมภีร์ญาณวิภังค์ เป็นต้น ใช้หมายถึงความรู้แตกฉานใน ๔ ด้านซึ่งเป็นความรู้ที่ เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลชั้นต้น ๓ จำพวก และ พระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิทัปปัตโต (ผู้บรรลุ ปฏิสัมภิทา) เท่านั้น ได้แก่ ๑. อตถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ ๒. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม

^{๖๘} พ.ป.(ไทย) ๓๑/๖/๕๕๒ - ๕๕๓.

^{๖๙} พ.ร.(บาลี) ๒๕/๒๘๒/๑๒๐.

^{๗๐} ประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๔๓๒.

	๓. นิรุตติปฏิสัมพันธ์ ปัญหาแตกฉานในนิรุกติ คือภาษา ๔. ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ปัญหาแตกฉานในปฏิภาณ (ไหวพริบ)^{๗๑}
๗. อภิญญา มาจาก อภิ บทหน้า ญา ชาติในความรู้ กุวิ ปัจจัย อาการณ์ในอิตถิลิงค์^{๗๒}	ความรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง อภิญญา เป็นชื่อของปัญญาซึ่งมีที่มาในปัญญาญาณ ๗๓ คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์มรรค ในญาณวัตถุ หมวด ๖ คัมภีร์ญาณวิภังค์ ทศตรสูตร ที่มณิกาย ปาฎิกวรรคและอังคุตตรนิกาย ถักกนิบาตเป็นต้น ใช้หมายถึง ความรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ๖ อย่าง ซึ่งเป็นความรู้พิเศษที่เหนือประสาทสัมผัสธรรมดา มีสมาธิเป็นพื้นฐาน เกิดขึ้นแก่ท่านผู้เจริญสมณะและวิปัสสนาสำเร็จแล้วเท่านั้น ได้แก่ ๑. อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้ ๒. ทิพพโสต หูทิพย์ ๓. เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจของคนอื่นได้ ๔. ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติได้ ๕. ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ๖. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ^{๗๓}

ข. ในพระอภิธรรมปิฎก

๑. ชัมมสังคณี

ไวพจน์	ความหมาย

^{๗๑} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/ ๑๗๒/ ๒๔๓.

^{๗๒} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๕๕.

^{๗๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๕๔ - ๓๕๖, อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/ ๒/๔๑๒ - ๔๑๔.

๑. วิปัสสนา มาจาก วิ บทหน้า ทิสฺ ธาตุ ในความเห็น แสดง เฟ่งเล้ง ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อน ลง อา การันต์ในอดีตลึงค์ วิเคราะห์ว่า วิวิธึ อนิจจาतिकํ สงฺขารesu ปสฺสตีติ วิปสฺสนา แปลว่า ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะวิเคราะห์ว่า เห็นสภาวะธรรมมีอย่างต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นในสังขารทั้งหลาย^{๗๔} อนฺ ปสฺส นฺ ญฺ + น วิปสฺสนา แปลว่า ญาณที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น^{๗๕}	ความเห็นแจ้ง ปัญญาเป็นเครื่องเห็นแจ้ง วิปัสสนาเป็น ไวพจน์ของปัญญา ดังที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์มัหมสังคณีว่า “วิปัสสนา เป็นใจน ความรู้ทั่ว (ปญฺ%) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย เห็นชอบนี้เรียกว่าวิปัสสนา”^{๗๖} และแสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “วิปัสสนาญาณ อันสัมปยุตด้วยกุศลจิต เป็นปัญญา”^{๗๗} วิปัสสนา ใช้หมายถึงปัญญาในไตรสิกขาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยการดำเนินตามหลักวิสุทธิ ๗ ดังที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ขันธํ อายตนะ ธาตุ อินทริยํ สัจจะ และ ปฏิจจสมุปบาทเป็นต้นเป็นพื้น(ภูมิ)ของ (วิปัสสนา)ปัญญา วิสุทธิ ๒ นี้คือ สีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นรากเหง้า (มูล) วิสุทธิ ๕ นี้คือ ทิณฺฐวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นตัวของ(วิปัสสนา)ปัญญานี้ เพราะฉะนั้น จึงควรทำการสั่งสมญาณในธรรมที่เป็น พื้นฐานเหล่านั้น ด้วยการเรียนและการสอบถาม แล้ว บำเพ็ญวิสุทธิ ๒ ที่เป็นรากเง้าให้สมบูรณ์ แล้วเจริญ (วิปัสสนาปัญญา) ด้วยการบำเพ็ญวิสุทธิ ๕ อันเป็นตัว (ของวิปัสสนาปัญญา) ให้สมบูรณ์ ^{๗๘} วิปัสสนามักใช้ร่วมกับคำว่า ญาณ เรียกว่า

^{๗๔} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๖๕๕.

^{๗๕} พ.ป. (บาลี) ๓๑/๖๕/๗๗, (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๗.

^{๗๖} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๓/๓๔๐.

^{๗๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑.

^{๗๘} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๐.

	วิปัสสนาญาณ มีที่มาในที่ต่าง ๆ เช่น ในคัมภีร์ทีฆนิกายสีลขันธวรรค วิปัสสนาญาณ เป็นวิชาประการแรกในวิชา^{๗๕} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านจำแนกวิปัสสนาญาณ ออกไปเป็น ๕ อย่าง ตามนัยที่มาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๕^{๗๖} ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค วิปัสสนาญาณ ใช้หมายถึง กังคานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นความดับไปแตกสลายไปของสังขารทั้งหลาย เป็นวิปัสสนาญาณประการที่ ๒ ในวิปัสสนาญาณ ๕ และเป็นญาณที่ ๗ ในปัญญาญาณ ๑๑ ซึ่งท่านพระสารีบุตรอธิบายไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า “วิปัสสนาญาณ ...ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญาเพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับไป ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ”^{๗๗}
๒. โมหะ มาจาก อ บทหน้า มุหุ ธาตุในความหลง ลง ณ ปัจจัย แปลง อุ เป็น โอ^{๗๘}	ความไม่หลงมกย อโมหะความไม่หลงหรือปัญญาตรงข้ามกับ โมหะคือความหลง อโมหะ เป็นชื่อของปัญญา ใช้หมายถึง ความหยั่งรู้ในอริยสัจ ๔ และความรู้แจ้งที่ทำลายโมหะ ความหลงเพราะอวิชชาคือความไม่รู้ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์มัคคสังคณีว่า

^{๗๕} ที.สี.(บาลี) ๘/๒๓๘/๕๕.

^{๗๖} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๒๐๕ - ๓๕๕, สงฺกห. (บาลี) ๕๕ - ๕๖.

^{๗๗} บุ.ป.(ไทย) ๓๑/๕๑ - ๕๒/๘๒ - ๘๓.

^{๗๘} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๕๘๘.

	อโมหะ เป็นไฉน คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความรู้ในปฏิจาสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความรู้ทั่ว (ปัญ%) กิริยาที่รู้ชัด (ปะชานนา) ฯลฯ สัมมาทิฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้ชื่อว่าอโมหะ^{๘๓} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านอธิบายว่า อโมหะ มีความรู้แจ้งแทงตลอดตามสภาวะธรรมเป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่งมีความรู้แจ้งแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ เหมือนการแทงทะลุเป้าแห่งลูกธนูที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไป มีการส่องอารมณ์ให้เห็นตามสภาพเป็นรส คือเป็นหน้าที่ เหมือนประทีป มีความไม่หลงลืมเป็นปัจจุปัญฐาน คือเครื่องปรากฏ เหมือนผู้ชี้ทางที่ชำนาญชี้ทางให้คนเดินป่า^{๘๔} อโมหะ เป็นปัญญาที่เป็นรากเหง้าแห่งความดี ที่เรียกว่า กุศลมูล อย่างหนึ่งในกุศลมูล ๓ ที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ คือ ๑. กุศลมูลคืออโลกะ (ความไม่ย่อภาคได้) ๒. กุศลมูลคืออโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย) ๓. กุศลมูลคืออโมหะ (ความไม่หลง)^{๘๕}

^{๘๓} อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๐๗๖/๒๗๕.

^{๘๔} วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๓๕.

^{๘๕} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓, อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๓๐/๒๓๗.

๒. วิภังค์

ไวพจน์	ความหมาย
๑. โกศล หรือ กุศลตา ศัพท์บาลีว่า โกสัลละ ศัพท์เดิมว่า กุศล แปลว่า ผู้ฉลาด ลงณยุ ปัจจัย ในภาวตัทธิต เป็นนปุงสกลิงค์ หรือศัพท์บาลีว่า กุศลตา ลง ตา ในภาวตัทธิต เป็นอิตถิลิงค์ วิเคราะห์ว่า กุศลสุส ภาโว โกศลลํ แปลว่า ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด ชื่อว่า โกสัลละ^{๘๖} วิเคราะห์ว่า กุศลสุส ภาโว กุศลตา แปลว่า ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด ชื่อว่ากุศลตา^{๘๗}	ความฉลาด ความเป็นผู้ฉลาด โกศลเป็นชื่อของปัญญาซึ่งมาในญาณวัตถุ หมวด ๓ คัมภีร์ญาณวิภังค์ เป็นต้น ใช้หมายถึง ความเป็นผู้ฉลาด ๓ ประการ ได้แก่ ๑. อายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ) ๒. อปายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม) ๓. อุปายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย) กุศลตาเป็นชื่อของปัญญาซึ่งมาในสังคิติสูตร หมวด ๒ ใช้หมายถึงความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติและการออกจากอาบัติ เป็นต้น^{๘๘} และใช้หมายถึงความเป็นผู้ฉลาด ในสมาธิ การเข้า การตั้งอยู่ การออกจากสมาธิ ความงามของสมาธิ อารมณ์ของสมาธิ อภินิหารของสมาธิ เป็นต้น^{๘๙}
๒. รัมมวิชัย มาจาก รัมม และ วิ บทหน้า จิ ธาตุ ในความก่อความสั่งสม ลง อ ปัจจัย แปลง อิ ที่ จิ เป็น เอ แปลง เอ เป็น อย สำเร็จรูปเป็น รัมมวิชัย	การเฟ้นธรรม ธรรมวิชัยเป็นชื่อของปัญญา ดังที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ว่า รัมมวิชัยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ความรู้ทั่ว (ปัญ๑า) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ รัมม

^{๘๖} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๒๑๕.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๔.

^{๘๘} ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๓๐๔/๑๕๒.

^{๘๙} พุ.ปฎิ.(บาลี) ๓๑/๔๓/๕๐.

^{๙๐} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๓๖๓.

วิเคราะห์ว่า ธรรม วิจิณตติ ธรรมวิโย แปลว่า ชื่อว่าธรรมวิชัย เพราะอรรถว่าย่อมเลือกเฟ้นธรรม วิเคราะห์ว่า วิปัสสนาย ภูมิภูเต อหุตตพหิทธา ธรรม วิจิณตติ ธรรมวิโย แปลว่า ชื่อว่าธรรมวิชัย เพราะอรรถว่าย่อมเลือกเฟ้นธรรมอันเป็นไปในภายในและภายนอกอันเป็นภูมิของวิปัสสนา^{๕๐}	วิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์^{๕๑} ธรรมวิชัย ใช้หมายถึงปัญญาในโพชฌงค์ คือปัญญาที่ใช้ในการค้นคว้าธรรมเพื่อการตรัสรู้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “(ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ เป็นโณ) ภิกษุ นั้นเป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น วิชัย เลือกสรร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์”^{๕๒} และว่า ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ เป็นโณ ความเลือกสรร ในธรรมภายในตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี ความเลือกสรรในธรรมภายในตนก็คือธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเลือกสรรในธรรมภายนอกตนก็คือธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๕๓} ดังนั้น ธรรมวิชัยจึงจัดเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ธรรมอย่างหนึ่งในโพชฌงค์ ๗ อันได้แก่ ๑. สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ สติ) ๒. ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือธรรมวิชัย) ๓. วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ วิริย) ๔. ปิติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ

^{๕๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๖๒.

^{๕๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๓/๓๕๘.

^{๕๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๕/๓๕๙.

^{๕๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๖/๓๕๘.

	ปีติ) ๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิ) ๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิ) ๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คืออุเบกขา)^{๕๔}
๓. สัมมาทิฐิ มีรากศัพท์มาจาก สมุมา บทหน้า ทิสฺ ชาติในความเห็น แสดง ตี ปัจจัย แปลง ตี เป็น ฏฺ+ แล้วลบ ส ที่ ทิสฺ วิเคราะห์ว่า สมุมาทิสฺสนํ สมุมาทิฏฺ+ แปลว่า ความเห็นชอบ ปัญญาเห็นชอบ ชื่อว่า สัมมาทิฐิ วิเคราะห์ว่า สมุมา อวิปริตโต ทิสฺสนํ สมุมาทิฏฺ+ แปลว่า ความเห็นโดยชอบ คือโดยไม่วิปริต ชื่อว่าสัมมาทิฐิ^{๕๕} วิเคราะห์ว่า โสภณา ปสฏฺ+า จ ทิฏฺ+ สมุมาทิฏฺ+ แปลว่า ทิฐิ ทั้งดีงามทั้งประเสริฐ ชื่อว่า สัมมาทิฐิ^{๕๖}	ปัญญาเห็นชอบ ความเห็นชอบ สัมมาทิฐิเป็นชื่อของปัญญา ดังที่ปรากฏใน คัมภีร์วิภังค์ว่า บรรดามรรคมองค์ ๘ เหล่านั้น สัมมาทิฐิ เป็นใจความรู้ทั่ว (ปัญ%) กิจที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ชัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้ เรียกว่า สัมมาทิฐิ^{๕๗} สัมมาทิฐิเป็นไวยากรณ์ของปัญญา ๒ ระดับ คือ ๑. โลกียสัมมาทิฐิ เป็นไวยากรณ์ของโลกียปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาประเภทความเห็นชอบในเรื่องกรรมที่เป็นบุญบาป สัตว์มีกรรมเป็นของตน (กัมมัสสกตา สัมมาทิฐิ หรือ กัมมัสสกตาทิฐิ) ความเห็นชอบในเรื่องการเจริญวิปัสสนา (วิปัสสนาสัมมาทิฐิ หรือสังจານุโลมิกิยาณ) ๒. โลกุตตรสัมมาทิฐิ เป็นไวยากรณ์ของโลกุตตรปัญญา ใช้หมายถึงปัญญาญาณหรือความหยั่งรู้ใน

^{๕๕} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๗๒๒.

^{๕๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘๕/๒๐๕.

^{๕๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๒/๓๗๔.

	อริยสัจสี่ เป็นปัญญาที่ทำให้บรรลุอริยมรรคอริยผล (มักคสัมมาทิฐิ ผลสัมมาทิฐิ) จึงจัดเป็นองค์แห่งอริยมรรค^{๕๘} ดังพระพุทธพจน์ว่า บรรดาอริยมรรคมีองค์ ๘ เหล่านั้น สัมมาทิฐิ เป็นไฉน ความรู้ (ญาณ) ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย(เหตุให้เกิดทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธ(ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา(ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ^{๕๙} สัมมาทิฐิ มีที่มาในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ อภิปริปณณาสก์ และในวิภังคปกรณ์เป็นต้น ว่า สัมมาทิฐิเป็นอย่างไร คือ เรากล่าวสัมมาทิฐิว่ามี ๒ ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปธิ ๒. สัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปธิ เป็นอย่างไร คือ ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเช่นสรวงที่เช่นสรวงแล้วมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดามี คุณ บิดามีคุณ สัตว์ที่เป็นอุปปาติกะมี สมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้า

^{๕๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๘๕/๒๐๕, ม.อ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๒/๕๖.

^{๕๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๖ - ๔๘๗/๓๓๑.

^{๖๐๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๓๕ - ๑๓๖.

^{๖๐๑} ม.อ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๒/๕๖.

^{๖๐๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๖๑๓.

	ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็มีอยู่ในโลก นี่เป็นสัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญให้ผลคืออุปธิ สัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นอย่างไร คือ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธรรมวิชัย- สัมโพชฌงค์ สัมมาทิฐิ องค์แห่งมรรคของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ เพียบพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่ นี่เป็นสัมมาทิฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะเป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค^{๑๐๐} อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (เพียรชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ^{๑๐๑} ท่านพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวถึงความหมายของสัมมาทิฐิว่า “ถ้าให้ความหมายแนวโลกีย์ก็ว่าเห็นถูกต้องตามคลองธรรม ถ้าให้ความหมายแนวโลกุตตระ ก็ว่าเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง”^{๑๐๒}
๔. วิมังสา มาจาก มานุ ธาตุในความทดลอง ลง ส ปัจจย เทวภาว มาเป็น มามานุส แปลง อา เป็น อิ อิ	การทดลอง การเลือกการไตร่ตรอง ปัญญาเลือกเฟ้นไตร่ตรอง ฯลฯ วิมังสาเป็นชื่อของปัญญา ดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า ...วิมังสา เป็นโณ ความรู้ทั่ว (ปญฺ๑๖) กิริยา

แปลง ม เป็น ว แปลง มานุ เป็น ม อากาธันต์ในอิตถิลิงค์ สำเร็จรูปเป็น วิมสา วิมสา ^{๑๐๓}	ที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงมกย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า วิมสา^{๑๐๔} วิมสาเป็นปัญญาที่ใช้ในการคิดพิจารณา ไตร่ตรอง หาหนทางเพื่อให้งานที่ทำสำเร็จซึ่งในพระไตรปิฎกมุ่งเน้นไปที่การเจริญสมาธิ จึงใช้หมายถึงปัญญาที่เป็นอิทธิบาท (คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ)เท่านั้น ซึ่งอิทธิบาทมี ๔ อย่างได้แก่ ๑. จันทิทธิบาท คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จคือจันทะ ความพอใจ ๒. วิริยิทธิบาท คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จคือวิริยะ ความเพียร ๓. จิตติทธิบาท คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จคือจิตตะ ความคิด ๔. วิมังสิทธิบาท คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จคือวิมสา ความไตร่ตรอง^{๑๐๕}
๕. ธี มาจาก ธา ธาตุในความทรงไว้ กวี ปัจจัย แปลง อา ที่ ธา เป็น อี เป็นอิตถิลิงค์ วิเคราะห์ว่า ธาเรตติ ธี แปลว่า ปัญญาโดยอ้อมทรงจำ เหตุนี้ปัญญานั้นชื่อว่าผู้ทรงจำ^{๑๐๖}	ปัญญาทรงจำ ธี เป็นไวพจน์ของปัญญา ดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “ปัญญาตรัสเรียกว่า ธี ได้แก่ ความรู้ทั่ว (ปัญ๑) กิริยาที่รู้ชัด (ปชานนา) ฯลฯ ความไม่หลงมกย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ชื่อว่านักปราชญ์ เพราะประกอบด้วยปัญญานั้น” ^{๑๐๗} ธี ใช้หมายถึงความรู้ในเรื่องนั้น ๆ ที่สั่งสมมา

^{๑๐๓} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๖๕๘.

^{๑๐๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๒/๓๔๗.

^{๑๐๕} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๔๓๑/๓๔๒.

^{๑๐๖} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๓๖๗.

	จากการสดับรับฟัง ศึกษาเล่าเรียน การคิดค้น และการ บรรลุธรรม เป็นปัญญาที่ทำให้บุคคลได้ชื่อว่าเป็นผู้ ทรงความรู้ หรือเป็นนักปราชญ์ ศัพท์ว่า ธี นี้ไม่นิยม ใช้โดด ๆ แต่ใช้เป็นคุณสมบัติของบุคคลผู้มีปัญญา เครื่องทรงจำ ผู้ทรงปัญญา ผู้เป็นนักปราชญ์ (ธีโร ธีรา) มีที่มาในขุททกนิกาย เถรคาถาเป็นต้นว่า นักปราชญ์ทั้งหลาย (ธีรา)เป็นผู้กระทำแสง สว่างให้เกิดขึ้น ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงปรีชา เหตุนั้น ข้า พระองค์จึงขอเข้าถึงพระองค์ ผู้ที่ข้าพระองค์เข้าใจว่า ทรงทำแสงสว่างให้เกิดขึ้นได้เองเช่นนั้นเป็นแม่นมั่น ผู้ เห็นแจ้ง ทรงรอบรู้สรรพธรรมตามความเป็นจริง^{๑๐๘}

๓. ปุคคลบัญญัติ

ไวพจน์	ความหมาย
๑. สัมปชัญญะ มาจาก สัม และ ป บทหน้า %า ธาตุ ในความรู้ แปลง %า เป็น ชา ลง ญย ปัจจัยในภาวตัตถิต วิเคราะห์ว่า สัมป- ชาน สุต ภาโว สัมปชณ% แปลว่า ความเป็นแห่งบุคคลผู้รู้ ทั่วพร้อม เชื่อว่า สัมปชัญญะ^{๑๐๙}	ความรู้ทั่วทั่วพร้อม สัมปชัญญะเป็นไวพจน์ของปัญญา ดังที่ปรากฏ ในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติว่า ... ในข้อนั้น สัมปชัญญะเป็น ไฉน ความรู้ทั่ว (ปญ%า) กิริยาที่รู้ชัด (ปะชานนา) ฯลฯ สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ บุคคลผู้ประกอบด้วย สัมปชัญญะนี้ เชื่อว่าผู้มีสัมปชัญญะ^{๑๑๐} สัมปชัญญะใช้หมายถึงปัญญาในสติปัญฐาน หรือปัญญาที่มากู่กับสติ คือ เป็นความรู้ทั่วทั่วพร้อม

^{๑๐๗} พ.ม.(ไทย) ๒๕/๑๐/๕๔.

^{๑๐๘} พ.เถร.(บาลี) ๒๖/๑๒๗๘/๔๒๘.

^{๑๐๙} ประยุทธ์ หลงสมบุญ,พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๗๑๖.

^{๑๑๐} อภิ.ป.(ไทย) ๓๖/๘๐/๑๖๕.

	ในขณะที่ทำพุดคิด หรือในอิริยาบถยืนเดินนั่งนอน ดังที่ ตรัสไว้ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ว่า ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุ ทำความรู้สึกตัว(สัมปชัญญะ)ในการก้าวไป การถอย กลับ ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหยียดดู ทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกตัวในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร ทำความรู้สึกตัวในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม ทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ ฯลฯ ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล^{๑๑๑}

๒.๒ ประเภทของปัญญา

ปัญญา จำแนกออกไปเป็นประเภทมากมายตั้งแต่ปัญญาหนึ่งเดียว ถึง ปัญญา ๗๗ โดยใช้ชื่อว่า ปัญญา โดยตรงบ้าง โดยชื่อว่า ญาณ วิชา วิปัสสนา ปฏิสัมภिता หรืออภิญญา บ้าง

ในคัมภีร์ญาณวิงค์ ท่านจำแนกญาณหรือปัญญาไว้ถึง ๑ - ๑๐ ประเภท กล่าวคือ จัดความรู้ทางวิญญาณ ๕ เป็นญาณ ๑ จำแนกปัญญาเป็น ๒ ประเภท เช่น โลภียปัญญาและ โลกุตตรปัญญา เป็นต้น จำแนกเป็น ๓ ประเภท เช่น สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และ ภาวนามยปัญญา เป็นต้น จำแนกเป็น ๔ ประเภท เช่น ปฏิสัมภिता ๔ เป็นต้น^{๑๑๒} จัด

^{๑๑๑} ม.ญ.(ไทย) ๑๒/๑๐๕/๑๐๕.

^{๑๑๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๕๔/๔๘๔-๔๘๖.

สัมมาสมาธิมีองค์ ๕ เป็นปัญญา ๕ จัดอภิญญา ๖ เป็นปัญญา ๖ จัดญาณวัตถุ ๗๗ เป็นปัญญา ๗ จัดปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ เป็นปัญญา ๘ จัดปัญญาในอนุปปพวิหาร ๘ เป็นปัญญา ๘ และจัดทศพลญาณ ๑๐ ประการของพระตถาคตเจ้าเป็นปัญญา ๑๐

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรเถระจำแนกปัญญาไว้ ๗๑ ประการ โดยเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตั้งแต่พระสาวกจนถึงพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เรียกชื่อว่า ปัญญาญาณ ๗๑^{๑๑๑}

ในปกรณ์พิเศษวิสุทธีมรรค พระพุทธโฆसाจารย์จำแนกปัญญาไว้ ๑ - ๔ ประเภทคล้าย ๆ กับในคัมภีร์ญาณวิงค์ ต่างแต่ในวิสุทธีมรรคจัดปัญญาเป็น ๑ โดยลักษณะคือการรู้แจ้งแทงตลอดสภาวะธรรม หมายถึงการรู้สิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง

หลักเกณฑ์ที่ท่านใช้จำแนกปัญญาออกไปประเภทต่าง ๆ และมีชื่อเรียกมากมายนั้น วิเคราะห์ได้ว่าใช้หลักเกณฑ์ดังนี้

๑. จำแนกตามระดับชั้นของปัญญา กล่าวคือ ปัญญาที่เกิดขึ้นกับจิตชั้นกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรุฬาวจรภูมิ จัดเป็นโลกียปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นกับจิตชั้นโลกุตตรภูมิ จัดเป็นโลกุตตรปัญญา

๒. จำแนกตามบ่อเกิดหรือที่มาของปัญญา เช่น ปัญญาที่เกิดจากการฟัง เรียกว่า สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด เรียกว่าจินตามยปัญญา ปัญญาของผู้ที่เข้าสมาบัติ เรียกว่าภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา เรียกว่าวิปัสสนาญาณ หรือวิปัสสนาปัญญา

๓. จำแนกตามประเภทของบุคคลผู้มีปัญญา เช่น เสขปัญญา ปัญญาของผู้ที่ยังต้องศึกษาในไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา อเสขปัญญานปัญญาของผู้ที่ไม่ต้องศึกษาในไตรสิกขา คือปัญญาของพระอรหันต์ เนวเสขนาเสขปัญญา ปัญญาของบุคคลนอกจากพระเสขะและพระอเสขะ พุทธญาณ พระปัญญาญาณของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

๔. จำแนกตามเรื่องต่าง ๆ ที่รู้ด้วยปัญญา หรือความรู้ในแขนงนั้น ๆ เช่น วิชชา ๓ ความรู้แจ้งเรื่องอดีตชาติของตนเป็นต้น วิชชา ๘ ความรู้เรื่องวิปัสสนาญาณเป็นต้น อภิญญา ๖ ความรู้ยิ่ง ความรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง มีความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้เป็นต้น ปฏิสัมภิทา ๔ ความรู้ที่แตกฉานในอรรถ ธรรม ภาษา และปฏิภาณ สัพพัญญุตญาณ พระญาณที่ยังรู้ธรรมทั้งปวง

^{๑๑๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/มกราคม/๑ - ๖.

ปัญญาซึ่งจำแนกไปเป็นมากมายหลายประเภท ตามหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้นว่าโดยประเภทใหญ่ ๆ ก็จัดเป็น ๒ ประเภท คือ โลกียปัญญา และโลกุตตรปัญญา ดังนี้

๑. โลกียปัญญา ปัญญาระดับโลก ๆ ปัญญามากมายหลายประเภทที่จัดเป็นโลกียปัญญานั้น ได้แก่

๑.๑ สขาคิปัญญา ปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด

๑.๒ สุตมยปัญญา หรือ สุตมยญาณ ปัญญาหรือความรู้ที่เกิดจากการฟัง เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนวิชาการหลากหลายสาขาที่สามารถถ่ายทอดกันได้โดยการศึกษาเล่าเรียนจำแนกออกได้เป็น ๒ คือ วิชาการในทางโลกและวิชาการทางธรรม ซึ่งทั้งสองอย่างก็จำแนกออกไปอีกได้หลากหลายสาขา

๑.๓ จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟังแล้วคิดพิจารณาจนเข้าใจ หรือความคิดสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ ที่ไม่เคยได้ฟังมาจากใคร เช่น การคิดประดิษฐ์สิ่งใหม่ ๆ ในทางวิทยาศาสตร์ จินตามยปัญญานี้หมายรวมถึง โภคผล ๓ ประการ ได้แก่ อายโภคผล ความฉลาดในทางเจริญ อุปายโภคผล ความฉลาดในทางเสื่อม และอุปายโภคผล ความฉลาดในทางที่จะหลีกเลี่ยงความเสื่อมเข้าถึงความเจริญ

๑.๔ ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติธรรม ความรู้ที่เป็นผลของการปฏิบัติธรรม ซึ่งการปฏิบัติธรรมนั้นอาจจำแนกเป็นการให้ทาน รักษาศีล และการเจริญภาวนา หรือจำแนกตามหลักไตรสิกขา ได้แก่ การรักษาศีล เจริญสมาธิ และเจริญปัญญา การปฏิบัติธรรมแต่ละขั้นตอนนี้ก็จะเกิดปัญญาควบคู่ไปด้วย เช่น การให้ทานก็ทำให้เกิดทาน มยปัญญา การรักษาศีลก็ทำให้เกิดศีลมยปัญญา ส่วนการเจริญภาวนาแบ่งเป็น ๒ คือ การเจริญสมาธิหรือการเจริญสมถกรรมฐาน เป็นการฝึกจิตให้เกิดสมาธิ และการเจริญปัญญาหรือการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการฝึกจิตให้เกิดปัญญา ซึ่งภาวนาทั้ง ๒ อย่างล้วนทำให้เกิดภาวนามยปัญญา กล่าวคือ การเจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุฌานสมาบัติ ๘ คือรูปฌาน ๔ และอรุพฌาน ๔ ขึ้นใดขั้นหนึ่งทำให้เกิดปัญญาของผู้ที่เข้าสมาบัติ ซึ่งปัญญาชนิดนี้เป็นความหมายของภาวนามยปัญญาที่ตรัสไว้ในพระไตรปิฎก^{๑๑๔} เมื่อบรรลุฌานสมาบัติ ๘ แล้วสิ่งที่ตามมาคืออภิญญา ๕ ประการ มีอิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งอภิญญาทั้ง ๕ นี้จัดเป็นโลกียปัญญา ส่วนการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ก็จะทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ ๘ มี

^{๑๑๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

อุทฺทฺยพฺพยานุปฺปตฺตนาญฺญานเปณฺตณฺ หรือ ญฺญาน ๑๖ ตามนัยวิสุทฺธิมรรคมีนามรูปปฺริเจตฺตญฺญานเปณฺตณฺ ซึ่งวิปฺสสนาญฺญาน ๕ จัดเปณฺโลกิยปฺญญาน ส่วนญฺญาน ๑๖ กล่าวคือตั้งแต่นามรูปปฺริเจตฺตญฺญาน ถึงสัจจานุโลกิยญฺญาน และปฺจเจวณฺญญานซึ่งเกิดตอจากมคฺคญฺญานผลญฺญานเปณฺโลกิยปฺญญาน ส่วนโคตรญฺญานซึ่งเป็นญฺญานขัณฺระหว่างสัจจานุโลกิยญฺญานอันเปณฺโลกิยะกับมคฺคญฺญานอันเปณฺโลกุตฺตระ ไม่จัดเปณฺทั้งโลกิยปฺญญานและโลกุตฺตรปฺญญาน

วิชา ๒ ประการของพระอรหันต์ประเภทเทววิโซ ผู้ได้วิชา ๑ ได้แก่ ๑. ปุพฺเพนิวาสนุสฺตติญฺญาน ญฺญานที่ทำให้ระลึกชาติก่อนได้ หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อดีตังสญฺญาน ญฺญานหยั่งรู้ส่วนอดีต ๒. จุตุปปาตญฺญาน ญฺญานที่ทำให้รู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ทิพฺพจักขุญฺญาน ญฺญานที่ทำให้มีตาทิพย์ ซึ่งหมายรวมถึงปฺจจุปฺปนํงสญฺญาน ญฺญานหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน และอนาคตังสญฺญาน ญฺญานหยั่งรู้ส่วนอนาคต ก็จัดเปณฺโลกิยปฺญญาน

ปฏิสัมภิตา ๓ ของพระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภิตปฺปิตโต ผู้บรรลุปฏิสัมภิตา ๔ ได้แก่ ฌมฺมปฏิสัมภิตา นิรุตฺตปฏิสัมภิตา และปฏิกานปฏิสัมภิตา ๓ ประการนี้เปณฺโลกิยปฺญญาน ส่วนอตฺถปฏิสัมภิตา เปณฺได้ทั้งโลกิยปฺญญาน และโลกุตฺตรปฺญญาน กล่าวคือเปณฺโลกุตฺตรปฺญญาน โดยเปณฺญานในมรรคผลมีพระนิพพานเปณฺอารมณฺ^{๑๑๕}

พระญฺญาน ๕ ประการของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตั้งแต่ฐานาฐานญฺญาน ปรีชาหยั่งรู้ฐานะคือสิ่งที่เป็นไปได้และฐานะสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ถึงจุตุปปาตญฺญาน ซึ่งเป็นพระญฺญานในหมวดทสฺสผลญฺญาน จัดเปณฺโลกิยปฺญญาน^{๑๑๖} แม้กระทั่ง พระญฺญานที่สำคัญทำให้ทรงพระนามว่า พระสัพฺพัญญู คือพระสัพฺพัญญุตญฺญาน ก็จัดเปณฺโลกิยปฺญญานเช่นกัน เพราะในอรรถกถาญฺญานวิภังค์ท่านอธิบายว่า เปณฺฉานแต่ไม่อาจแน่วแน่ เปณฺอิทธิแต่ไม่อาจแสดงฤทธิ์ได้ เปณฺมรรคแต่ไม่อาจทำกิเลสให้สิ้นไปได้^{๑๑๗}

๒. โลกุตฺตรปฺญญาน ปฺญญานที่เหนือโลก ได้แก่ ภาวนามยปฺญญาน ปฺญญานที่เกิดจากการเจริญวิปฺสสนา คือ ปฺญญานในมรรค ๔ ผล ๔ ได้แก่ ๑. ปฺญญานในโสดาปตติมรรค ๒. ปฺญญานในโสดาปตติผล ๓. ปฺญญานในสกทาคามีมรรค ๔. ปฺญญานในสกทาคามีผล ๕. ปฺญญานในอนาคามีมรรค ๖. ปฺญญานในอนาคามีผล ๗. ปฺญญานในอรหัตตมรรค ๘. ปฺญญานในอรหัตตผล^{๑๑๘}

^{๑๑๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๕๐/๔๗๘.

^{๑๑๖} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๓๑/๕๐๐.

^{๑๑๗} หน้าเดียวกัน.

^{๑๑๘} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๘๐๗/๔๐๘.

ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ นี้เรียกได้หลายชื่อ เช่น อธิปัญญาปัญญา ปัญญาในปัญญาอันยิ่งมรรคปัญญา และมรรควิปัสสนา เป็นต้น ท่านผู้บรรลุมัคคญาณผลญาณแล้วสามารถเข้าผลสมาบัติได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลผู้เข้าผลสมาบัตินี้ เป็นความหมายของภาวนามยปัญญาที่ตรัสไว้ในพระไตรปิฎก

หรืออีกนัยหนึ่งได้แก่ อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ซึ่งเป็นธรรมข้อหนึ่งในหมวดวิชา ๓ อภิญญา ๖ วิชา ๘ และทศพลญาณ

ยังมีปัญญาที่ไม่จัดเป็นทั้งโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา ได้แก่ โคตรภูญาณ ดังที่กล่าวแล้ว และนิโรธสมาปตติญาณของพระอรหันต์และพระอนาคามีผู้ได้สมาบัติ ๘ เพราะนิโรธสมาบัติไม่ใช่ธรรมที่มีอยู่โดยสภาวะคือปรมาตม์^{๑๑๕} คือไม่ใช่ปรมาตมธรรม ไม่ใช่ธรรมที่มีอยู่จริงโดยความจริงขั้นสูงสุด เป็นเพียงบัญญัติธรรม ท่านสมมติว่าเป็นพระนิพพานโดยพิเศษ

๒.๓ ป่อเกิดของปัญญา

ป่อเกิดของปัญญา หมายถึง แหล่งที่เกิด แหล่งที่มา ต้นกำเนิดของปัญญา หรือกระบวนการ วิธีการ ขั้นตอนที่ทำให้เกิดปัญญา ปัญญานั้นเป็นสิ่งที่สามารถทำให้เกิดมีและพัฒนาให้เจริญงอกงามได้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงจัดปัญญาภาวนาถือการพัฒนาปัญญา เป็นการพัฒนาหรือภาวนาอย่างหนึ่งในภาวนา ๔ อย่าง^{๑๒๐} การที่จะทำให้ปัญญาเกิดมีขึ้นได้นั้นขั้นแรกก็ควรรู้ก่อนว่า ปัญญาคืออะไร มีกี่ประเภท อะไรบ้าง หรืออย่างน้อยที่สุดก็ควรรู้ว่า เราต้องการมีปัญญาประเภทใด วิธีการที่จะทำให้ปัญญาประเภทนั้น ๆ เกิดมีขึ้นต้องทำอะไร เมื่อทราบแล้วจึงลงมือปฏิบัติเพื่อให้ปัญญาที่ต้องการนั้นเกิดมีขึ้น ซึ่งความหมายและประเภทของปัญญารวมทั้งปัญญาในฐานะเป็นบารมี ได้กล่าวไว้แล้วในหัวข้อก่อน ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวป่อเกิดของปัญญาต่อไป

ปัญญาจะเกิดมีได้เพราะประกอบเหตุที่ทำให้เกิดปัญญา ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระคัมภีร์ธรรมบทว่า

ปัญญาเพียงดังแผ่นดินเกิดเพราะการประกอบ และเสื่อมไป

^{๑๑๕} วิสุทฺธิ (บาลี) ๓/๓๗๑.

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๘/๒๗๒. และ อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๕/๑๔๔.

เพราะการไม่ประกอบ เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อม
แห่งปัญญาทั้ง ๒ ทางนี้แล้ว บุคคลพึงตั้งตนโดยวิธีที่ปัญญา
เพียงดั่งแผ่นดินจะเจริญยิ่งขึ้น^{๑๒๑}

ปัญญาแบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ โลภียปัญญา และโลกุตตรปัญญา ในหัวข้อ
บ่อเกิดของปัญญานี้ขอแยกออกเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ บ่อเกิดของปัญญาในทางโลก และบ่อเกิด
ของปัญญาในทางธรรม เพราะปัญญาในทางโลกสิ้นสุดอยู่ที่ปัญญารู้โลกียะ มิได้เป็น
พื้นฐานของโลกุตตรปัญญาโดยตรง ส่วนโลภียปัญญาในทางธรรมนั้นเป็นพื้นฐาน
ของโลกุตตรปัญญาต่อไป นั่นคือการจะทำให้เกิดปัญญารู้โลกุตตระได้ จำเป็นต้องทำให้
เกิดปัญญารู้โลกียะก่อน แล้วจึงพัฒนาขึ้นไปจนถึงปัญญารู้โลกุตตระ

บ่อเกิดของโลภียปัญญาหรือวิชาความรู้ในทางโลก ในส่วนที่เป็นสุขุมยปัญญา คือ
ความรู้ที่เกิดจากการฟังหรือการเรียนรู้ มีบ่อเกิดมาจากการศึกษาเล่าเรียนในสถาบันการศึกษา
และการศึกษาตามอัธยาศัยโดยอาศัยสื่อหลากหลาย เช่น หนังสือ สิ่งพิมพ์ ตำรับตำรา วิทยุ
โทรทัศน์ และอินเทอร์เน็ต เป็นต้น

ในส่วนของจินตามยปัญญา คือความรู้ใหม่ ๆ ในศาสตร์ต่าง ๆ เช่น วิทยาศาสตร์
มีบ่อเกิดมาจากการศึกษา ค้นคว้า วิจัย ทดลอง การพยายามคิดค้นสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ คิด
สร้างสรรค์ผลงานใหม่ ๆ เพื่อใช้ในงานด้านการแพทย์และ อุตสาหกรรม เป็นต้น

ในส่วนของภาวนามยปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการลงมือทำ มีบ่อเกิดมาจาก
การศึกษาหาความรู้และประสบการณ์จากการทำงานในอาชีพของตน ๆ

ส่วนบ่อเกิดของโลภียปัญญาและโลกุตตรปัญญาในทางธรรม แบ่งเป็นขั้นตอนได้
ดังนี้

๑. **มีศรัทธา** คือความเชื่อในครูอาจารย์ กัลยาณมิตร ดังเช่นที่ทรงแสดงไว้ใน
ภิกขุวิสุตตราว่า “กุลบุตรในศาสนานี้ เกิดศรัทธาแล้ว ย่อมเข้าไปหา เมื่อเข้าไปหาย่อมนั่ง
ใกล้...”^{๑๒๒}

หรืออีกนัยหนึ่ง มีครูอาจารย์ กัลยาณมิตร หรือ คบหาสัตบุรุษคือคบคนดี ดังเช่น
ที่ทรงแสดงไว้ในปัญญาสูตรว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อาศัยพระศาสดา หรือเพื่อน

^{๑๒๑} จุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒๘๒/๑๒๐.

^{๑๒๒} สุวตฺตปิฎก ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

พรหมจรรย์รูปใดรูปหนึ่ง ผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครู เป็นที่เข้าไปตั้งหิริโอตตปปะ ความรักและความเคารพอย่างแรงกล้า...”^{๑๒๓}

และทรงแสดงไว้ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญด้วยปัญญา ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สปัปฺริสสังเสวะ (การคบสัตบุรุษ)
๒. สัทธัมมัสสวนะ (การฟังสัทธรรม)
๓. โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแบบคาย)
๔. ฐัมมานุสम्मปฏิปัตติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้แลย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญด้วยปัญญา^{๑๒๔}

การมีศรัทธา มีครูอาจารย์ ถัลยาณมิตร หรือการคบหาสัตบุรุษ นำไปสู่ขั้นตอนต่อไปได้แก่

๒. สุตตะ หรือ สัทธัมมัสสวนะ คือการฟังธรรม การศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ดังที่ตรัสไว้ในกัณฐาคิริสูตรว่า “เมื่อนั่งใกล้ย่อมเงี้ยวโศตลงสดับ เงี้ยวโศตลงสดับแล้วย่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมแล้วย่อมทรงจำไว้” และตรัสไว้ในปัญญาสูตรว่า “เธอเข้าไปหาแล้วสอบถาม ได้ถามท่านเหล่านั้นตามเวลาอันสมควรว่า “ท่านผู้เจริญ พระพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพระพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร” ท่านเหล่านั้นย่อมเปิดเผยธรรมที่ยังไม่ได้เปิดเผย ทำให้ง่ายซึ่งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้ง่าย และบรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัย หลายหลายอย่าง...” การฟังธรรม การศึกษาเล่าเรียนธรรมนี้เองเป็นบ่อเกิดของสุตมยปัญญา ดังพระพุทธพจน์ว่า ฟังด้วยดีย่อมได้ปัญญา^{๑๒๕} การฟังด้วยดี การสอบถาม เป็นอาหารของปัญญา^{๑๒๖}

พระปริยัติธรรมคำสอนที่อยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ นั้นมีมากมาย แต่เรื่องที่จำเป็นต้องฟังต้องศึกษาจากครูอาจารย์หรือจากคัมภีร์ เพื่อให้เกิดสุตมยปัญญา แล้วนำไปปฏิบัติให้เกิดภาวนามยปัญญา ได้แก่ เรื่องทาน ศีล

^{๑๒๓} คุรายละเอียดใน อง.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๕๖ - ๑๕๘.

^{๑๒๔} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๘/๓๖๘.

^{๑๒๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓, พ.ส. (ไทย) ๒๕/๑๖๖, ๑๖๘/๕๔๔.

^{๑๒๖} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๓/๑๖๒.

ภาวนา หรือ คีล สมาธิ ปัญญา สมถกรรมฐาน อารมณ์ของสมถกรรมฐาน ๔๐ ฌาน
สมาบัติ ๘ วิปัสสนากรรมฐาน วิปัสสนาญาณ ๕ หรือญาณ ๑๖ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ วิชชา ๘
และปฏิสัมภิทา ๔ ผู้ที่มีความรู้ในพระปริยัติธรรมมากและทรงจำได้มาก จะได้ชื่อว่าเป็น
พหูสูตร ผู้มีการสดับรับฟังมาก มีการศึกษาสูง มีความรู้ชนิดสุดมยปัญญามาก

๓. โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย การคิดพิจารณาทำความเข้าใจใน
เรื่องที่ได้ฟังได้เรียนมา เพื่อให้นำไปปฏิบัติได้ถูกต้อง

๔. ธัมมานุธัมมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ การให้ทาน ใน
ส่วนของกฤหัสถ์ ทำให้เกิดทานมยปัญญา การรักษาศีล ๕ คีล ๘ คีล ๑๐ หรือศีล ๒๒๗ ทำ
ให้เกิดศีลมยปัญญา การรักษาศีลมีประโยชน์เพื่อเป็นพื้นฐานแก่การเจริญสมณะและวิปัสสนา
การเจริญสมถกรรมฐาน ทำให้บรรลุดมสมาบัติ ๘ ซึ่งแบ่งเป็น รูปฌาน ๔ และอรุณฌาน ๔
เมื่อบรรลุดมสมาบัติ ๘ แล้วฝึกให้ชำนาญ เป็นบาทฐานทำให้เกิดอภิญญา ๕ มีอิทธิวิ
แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เป็นต้น

ทานมยปัญญา ศีลมยปัญญา ความรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ได้ฌานสมาบัติ ๘ และอภิญญา
๕ ถือว่าเป็นภาวนามยปัญญาขั้นโลกิยะที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ การ
ให้ทานรักษาศีล และการเจริญสมถกรรมฐาน แต่ตามความหมายในพระไตรปิฎกท่าน
ประสงค์เอาความรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ได้ฌานสมาบัติเท่านั้นว่าเป็น ภาวนามยปัญญา

เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญสมถกรรมฐานจนประสบผลสำเร็จถึงที่สุด คือ บรรลุดม
สมาบัติ ๘ และได้อภิญญา ๕ แล้วก็ใช้ฌานสมาบัติเป็นบาทฐานเจริญวิปัสสนากรรมฐาน
ต่อไป แต่หากผู้ปฏิบัติไม่ประสงค์จะเจริญสมถกรรมฐานจนสำเร็จขั้นสูงสุด ก็สามารถเจริญ
สมถกรรมฐานจนบรรลุดมฌานขั้นใดขั้นหนึ่งเท่าที่ต้องการ แล้วก็ใช้ฌานเป็นบาทฐานเจริญ
วิปัสสนากรรมฐานต่อไปก็ได้ หรืออาจจะเจริญวิปัสสนาพร้อม ๆ กับเจริญสมณะ หรือเจริญ
วิปัสสนาจนประสบผลสำเร็จถึงที่สุด แล้วเจริญสมณะก็ได้

การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ ๕ ซึ่งมีอุทยัพพยานุปัสสนา
ญาณ ญาณที่ตามเห็นความเกิดและความเสื่อมไปแห่งสังขาร เป็นต้น มีสังขานุโลมิกญาณ
ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การรู้ริยสัจ เป็นที่สุด หรือทำให้เกิดญาณ ๑๖ ซึ่งมีนามรูป
ปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นามและรูป เป็นต้น มีปัจจุเวกขณญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวน
มรรคผล กิเลสที่ได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลือและพระนิพพาน เป็นที่สุด

วิปัสสนาญาณ ๕ หรือญาณ ๑๖ นี้เองเป็นภาวนามยปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน วิปัสสนาญาณ ๕ หรือญาณ ๑๖^{๑๒๗} ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ถึงสังขารโลมิกญาณ และปัจจุเวกขณะญาณ เป็นภาวนามยปัญญาค้นโลกิยะ มัคคญาณผลญาณเป็นภาวนามยปัญญาค้นโลกุตตระ ส่วนโคตรภูญาณไม่จัดเป็นโลกิยะและโลกุตระปัญญา มัคคญาณผลญาณนี้เองเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อาสวักขยญาณ ๗ เป็นวิชาที่ ๓ อภิญญาที่ ๖ และทสพลญาณที่ ๑๐ อนึ่ง มัคคญาณผลญาณนี้เองเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า โพธิญาณ ปัจเจกโพธิญาณ หรือสัมมาสัมโพธิโพธิญาณ

ผลที่แตกต่างกันระหว่างเจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว กับการเจริญสมถะควบคู่กับเจริญวิปัสสนา หรือเจริญวิปัสสนา แล้วเจริญสมถะ ก็คือ การเจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว ทำให้ผู้ปฏิบัติบางท่านบรรลุเฉพาะมัคคญาณผลญาณ หรืออาสวักขยญาณ เท่านั้น ผลของการเจริญสมถะก่อนเจริญวิปัสสนา เจริญสมถะควบคู่กับเจริญวิปัสสนา หรือเจริญวิปัสสนา แล้วเจริญสมถะ ทำให้ผู้ปฏิบัติบางท่านบรรลุวิชา ๓ บางท่านบรรลุอภิญญา ๖ บางท่านบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ แต่สำหรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบรรลุวิชา ๓ และทรงเพียบพร้อมด้วยพระปัญญาญาณทั้งปวงมีอภิญญา ๖ ปฏิสัมภิทา ๔ ทสพลญาณ เวสัชชญาณ และพระสัพพัญญุตญาณ เป็นต้น ทั้งนี้เป็นผลของการที่ทรงบำเพ็ญปัญญาบารมีและบารมีอื่น ๆ มาจนเต็มเปี่ยมเพื่อการบรรลุเป้าหมายคือพุทธภูมิ

กล่าวให้ละเอียดลงไป การรักษาศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ แต่เจริญสมถกรรมฐานพอประมาณ กล่าวคือบรรลุนานสมาบัติขั้นใดขั้นหนึ่งไม่ถึงฌานสมาบัติขั้นที่ ๘ และเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นบ่อเกิดแห่งวิชา ๓ ส่วนการรักษาศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ พร้อมทั้งเพียรพยายามเจริญสมถกรรมฐานจนบรรลุนานสมาบัติ ๘ และเจริญวิปัสสนาเป็นบ่อเกิดแห่งอภิญญา ๖ ส่วนการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมจนแตกฉานเป็นพหูสูตร พร้อมทั้งความเป็นผู้มีบุญวาสนาเคยได้บวชเรียนและปฏิบัติธรรมมาในอดีตชาติ และเจริญวิปัสสนาจนบรรลุมัคคญาณผลญาณ เป็นบ่อเกิดแห่งปฏิสัมภิทา ๔^{๑๒๘} ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

^{๑๒๗} วิปัสสนาญาณ ๕ รวมอยู่ในญาณ ๑๖ คือเป็นญาณขั้นที่ ๔ - ๑๒.

^{๑๒๘} ดูรายละเอียดเรื่องบ่อเกิดแห่งปฏิสัมภิทา ๔ ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ขุ.ปฎิ.อ. (บาลี) ๑/๗ -

อนึ่ง อุปนิสัแห่งความเป็นผู้ได้วิชา ๓ ทรงประกาศด้วยศีล เพราะผู้ปฏิบัติอาศัยความถึงพร้อมด้วยศีลจึงบรรลुวิชา ๓ หาใช่เพราะเหตุอื่นจากนั้นไม่ อุปนิสัแห่งความเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ ทรงประกาศด้วยสมาธิ เพราะผู้ปฏิบัติอาศัยความถึงพร้อมด้วยสมาธิ จึงบรรลुอภิญญา ๖ หาใช่เพราะเหตุอื่นจากนั้นไม่ อุปนิสัแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทา ทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะผู้ปฏิบัติอาศัยความถึงพร้อมด้วยปัญญาจึงบรรลुปฏิสัมภิทา ๔ หาใช่เพราะเหตุอื่นจากนั้นไม่^{๑๒๕}

บ่อเกิดของปัญญาที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ

สชาติปัญญา ปัญญาที่มีติดตัวมาแต่กำเนิด มีมาพร้อมกับการถือปฏิสนธิที่เป็นไตรเหตุ ได้แก่ อโลภะ ความไม่โลภ อโทสะ ความไม่โกรธ และอโมหะ ความไม่หลง ได้แก่ การบำเพ็ญปัญญาบารมีไว้ในอดีตชาติ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในพระคานานี้ว่า มีปัญญา ด้วยปัญญาใด กิจที่ผู้นั้นจะพึงทำในปัญญานั้นหาไม่ เพราะปัญญานั้นสำเร็จแก่เขาด้วยกรรมที่มีในชาติก่อนนั้นเทียว^{๑๓๐}

บ่อเกิดของปัญญาบารมีหรือการบำเพ็ญปัญญาบารมี

จากข้อความการบำเพ็ญปัญญาบารมีในคัมภีร์พุทธวงศ์ คัมภีร์จรัญยาปิฎก อรรถกถาอปทาน อรรถกถาจริยาปิฎกดังจะกล่าวในหัวข้อปัญญาในฐานะเป็นบารมี พอสรุปการบำเพ็ญปัญญาบารมีให้เกิดมีและให้เต็มเปี่ยมได้ดังนี้

๑. ทำโลกียปัญญาทั้งในทางโลกและทางธรรมทั้งหมดให้เกิดมีและพัฒนาให้เจริญเต็มที

๒. นำปัญญาที่มีมหากรุณาเป็นปทัฏฐานหรือพื้นฐานไปช่วยเหลือสรรพสัตว์ ให้พ้นทุกข์ และบำเพ็ญประโยชน์ให้เกิดแก่สังคม

๒.๔ คำสอนที่เกี่ยวกับปัญญาในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

คำสอนที่เกี่ยวกับปัญญาในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา มีเนื้อหาครอบคลุมถึงความหมายของคำว่าปัญญา ไวพจน์ของปัญญา ปัญญาบารมี ประเภทของปัญญา และบ่อ

^{๑๒๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๖.

^{๑๓๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔ - ๕.

เกิดของปัญญาดังกล่าวมาแล้วในหัวข้อที่ ๒.๑, ๒.๒, และ ๒.๓ และทั้งหมดก็รวมกันเป็นบทที่ ๒ การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาบรรพที่มีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท แต่ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงคำสอนที่เกี่ยวกับปัญญาในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในแง่มุมที่แตกต่างไปจากที่กล่าวมาแล้วในหัวข้อก่อน ๆ

พระวินัยปิฎกมุ่งกล่าวเรื่องพระวินัยหรือสิกขาบทที่มีมาในพระปาฏิโมกข์ทั้งของภิกษุและภิกษุณี และสิกขาบทมานอกพระปาฏิโมกข์เป็นสำคัญ จึงไม่มีเนื้อหาหลักที่กล่าวถึงเรื่องปัญญาโดยตรง กล่าวถึงปัญญาเฉพาะในด้านที่เป็นผลความเกี่ยวข้องกับศีล เป็นพุทธคุณ และเป็นคุณสมบัติของภิกษุ

พระสุตตันตปิฎก มีคำสอนเกี่ยวกับปัญญาปรากฏในที่ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ในสามัญญผลสูตร ที่มณิกาย สิลขันธวรรคทรงแสดงวิชา ๘^{๑๓๑}

ในโสณทัณฑสูตร ที่มณิกาย สิลขันธวรรค กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัญญากับศีล ที่ช่วยชำระกันและกันให้บริสุทธิ์ มีอยู่ในที่เดียวกัน กล่าวถึงปัญญาในชื่อว่า วิชา ๓

๑๓๒

ในสังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร ที่มณิกาย ปาฏิกวรรค เป็นที่รวมปัญญาหมวดต่าง ๆ และหมวดธรรมที่มีปัญญาเป็นองค์ประกอบ^{๑๓๓}

ในภยเกรวสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกกล่าวถึงวิชา ๓ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๑๓๔}

ในมหาสีหนาทสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกกล่าวถึงทศพลญาณ และเวสาร์ชฌญาณ ๔^{๑๓๕}

ในมหาจัตตารีสกสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกกล่าวถึงสัมมาทิฐิ ๒ และสัมมาทิฐิ ๕

ในฆาสุตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค แสดงปัญญา ๓ มีสชาติปัญญาเป็นต้น^{๑๓๖} และนอกจากนี้ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค แสดงไว้ว่า

^{๑๓๑} ที.สี. (ไทย) ๘/๒๓๔ - ๒๔๘/๗๗ - ๘๔.

^{๑๓๒} ที.สี. (ไทย) ๘/๓๑๓ - ๓๑๘/๑๒๑ - ๑๒๓.

^{๑๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔ - ๓๖๐/๒๕๑ - ๔๓๘.

^{๑๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๒/๔๑ - ๔๓.

^{๑๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘ - ๑๕๐/๑๔๔ - ๑๔๕.

แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี^{๑๓๖} ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย^{๑๓๗} ปัญญา
ย่อมปกครองคน^{๑๓๘} ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก^{๑๓๙}

ในปฐมญาณวัตรสูตร และทุติยญาณวัตรสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค แสดง
ญาณวัตร ๔๔ ญาณวัตร ๗๗^{๑๔๐}

ในฉานาภิญาสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค แสดงฉานสมบัติ ๘ นิโรธสมบัติ
และอภิญา ๖ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า^{๑๔๑}

ในสมาธิสูตร และปฏิสัถยานสูตร สังยุตตนิกาย จันทรวรรค ตรัสสมาธิ และ
การหลีกเร้นทำความเพียรว่าเป็นเหตุให้เกิดปัญญารู้ชัดความเกิดและความดับแห่งรูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ ตามความเป็นจริง^{๑๔๒}

ในวิชาสูตร และสมุทยธรรมสูตร สังยุตตนิกาย จันทรวรรค ตรัสการรู้ชัดรูป
ความเกิดและความดับแห่งรูปเป็นต้น ว่าเป็นความหมายของคำว่า วิชา^{๑๔๓}

ในอัสสาทสูตร และโกญจิตสูตร สังยุตตนิกาย จันทรวรรค กล่าวการรู้ชัดคุณ
โทษ และอุปายเป็นเครื่องสลัดออกแห่งรูปเป็นต้น ว่าเป็นความหมายของคำว่า วิชา^{๑๔๔}

ในอเจลสูตร สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค กล่าวการบรรลุจุดตถุญาณ และ
อนาคามีผลของจิตตคฤหบดีว่าเป็นญาณทัสสนะชั้นยอดเยี่ยมของอุบาสก^{๑๔๕}

ในอวิชาสูตร สังยุตตนิกาย มหาวรรค ตรัสวิชา ว่าเป็นประธานแห่งการ
เข้าถึงกุศลธรรมทั้งหลายมีสัมมาทิฐิเป็นต้น^{๑๔๖}

^{๑๓๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๓.

^{๑๓๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

^{๑๓๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๒/๖๓.

^{๑๓๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๗๑.

^{๑๔๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕.

^{๑๔๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๓๓ - ๓๔/๖๕ - ๗๔.

^{๑๔๒} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕๒/๒๕๐ - ๒๕๓.

^{๑๔๓} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๕ - ๖/๑๓ - ๑๕.

^{๑๔๔} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑๑๔,๑๒๖/๒๐๕,๒๒๒ - ๒๒๓.

^{๑๔๕} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑๓๐ - ๑๓๕/๒๒๖ - ๒๓๐.

^{๑๔๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๑/๓๕๐.

^{๑๔๗} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑/๒.

ในวิชาวิมุตติสูตร และญาณทัสสนสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ตรัสการทำ
ให้แจ้งวิชาวิมุตติและญาณทัสสนะว่าเป็นจุดมุ่งหมายของการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์^{๑๔๘}

ในปัญญวันตสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ตรัสการเจริญโพชฌงค์ ๗ ว่าเป็น
เหตุให้ถูกเรียกว่า คนมีปัญญา^{๑๔๙}

ในอินทรียสังยุต สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ทรงแสดงอินทรีย ๕ คือ ศรัทธา
วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา และแสดงว่าปัญญินทรียเป็นใหญ่ เป็นยอดแห่งโพธิปักขิยธรรม
แห่งบทแห่งธรรมที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้^{๑๕๐} และในพลสังยุต ทรงแสดงพละ ๕ คือ ศรัทธา
วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา^{๑๕๑}

ในปัญญาปฏิลากสูตร ถึง นิพเพธิกปัญญสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ทรง
แสดงโสฬสปัญญา ว่ามีบ่อเกิดมาจากการเจริญธรรม ๔ ประการ เช่น การคบสัตบุรุษ เป็นต้น
^{๑๕๒}

ในวิชาสูตร สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ตรัสวิชาว่าคือความรู้ในอริยสัจ ๔^{๑๕๓}

ในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ตรัสความเจริญด้วยปัญญาว่ายอดเยี่ยมกว่าความ
เจริญด้วยญาติ โภคะ และยศ^{๑๕๔}

ในติกัณณสูตร และชาณฺสโสณิสูตร อังคุตตรนิกาย ดิกนิบาต ทรงแสดงวิชา ๓
ของศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา^{๑๕๕}

ในอาภาสูตร เป็นต้น ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ตรัสปัญญาว่าเป็นแสงสว่าง
อย่างหนึ่งในแสงสว่าง ๔ อย่าง^{๑๕๖}

^{๑๔๘} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๖ - ๔๗/๔๐ ๔๑.

^{๑๔๙} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๒๒๖/๑๕๗ ๑๕.

^{๑๕๐} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๗๑ - ๔๘๕/๒๘๒ - ๓๐๐.

^{๑๕๑} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๐๕ - ๓๑๖/๓๖๕ - ๓๗๐.

^{๑๕๒} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๕ - ๑๐๗๐/๕๗๘ - ๕๘๒.

^{๑๕๓} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘๘/๖๐๓.

^{๑๕๔} อ.จ.เอก. (ไทย) ๒๐/๗๗ - ๘๑/๑๔.

^{๑๕๕} อ.จ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๕ - ๖๐/๒๒๖ - ๒๓๑.

^{๑๕๖} อ.จ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๑ - ๑๔๕/๒๐๕ - ๒๑๐.

ในปรีหานิสุตต อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต กล่าวความมีปัญญจักขุในเรื่องที่ควรและไม่ควรอันลึกซึ้งว่าเป็นเหตุให้ใคร ๆ จะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีก็ตามไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย^{๑๕๗}

ในสัปปริสานิสังสสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ตรัสการอาศัยสัตตบุรุษว่าเป็นเหตุให้เจริญด้วยอริยปัญญา^{๑๕๘}

ในสิกขานิสังสสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ตรัสปัญญาว่าเป็นยอดของพรหมจรรย์^{๑๕๙}

ในปัญญาวุทฺติสูตร อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ตรัสธรรม ๔ ประการ เช่น การคบสัตตบุรุษ เป็นต้น ว่าเป็นไปเพื่อความเจริญปัญญา^{๑๖๐}

ในปัจฉาสมณสูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ตรัสความมีปัญญา ไม่โง่เขลาว่าเป็นคุณสมบัติของภิกษุผู้ติดตามพระเถระ^{๑๖๑}

ในอวาสิกสูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ตรัสความมีปัญญา เหลือवलาค่าเป็นคุณสมบัติ ทำให้ภิกษุเจ้าอาวาสควรได้รับการยกย่อง^{๑๖๒}

ในปัญญาสูตร อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต ตรัสเหตุ ๘ ประการเพื่อการได้ปัญญา อันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ มีการอาศัยพระศาสดา และสพรหมจารีผู้เป็นครู เป็นต้น^{๑๖๓}

ในอนรุทรมหาวิตักกสูตร อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต ตรัสธรรมวินัยนี้ว่า เป็นของบุคคลผู้มีปัญญา^{๑๖๔}

ในมูลกสูตร อังคุตตรนิกาย อัฐกนิบาต ตรัสปัญญาว่าเป็นยิ่งแห่งธรรมทั้งปวงคือขั้นที่ ๕^{๑๖๕}

^{๑๕๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๘/๒๑๕.

^{๑๕๘} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๒/๓๕๘.

^{๑๕๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๕/๓๖๕.

^{๑๖๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๘/๓๖๗ - ๓๖๘.

^{๑๖๑} อัง.ปัญจก. (ไทย) ๒๒/๑๑๒/๑๕๐ - ๑๕๑.

^{๑๖๒} อัง.ปัญจก. (ไทย) ๒๒/๒๓๑/๓๗๓ - ๓๗๔.

^{๑๖๓} อัง.อัฐก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๕๖ - ๑๕๘.

^{๑๖๔} อัง.อัฐก. (ไทย) ๒๓/๓๐/๒๗๘ - ๒๗๘๖.

^{๑๖๕} อัง.อัฐก. (ไทย) ๒๓/๘๓/๔๐๕.

ในสัมโพธิสูตร อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต ตรัสความเป็นผู้มีปัญญาว่าเป็นผลที่
พึงหวังได้จากการมีมิตร สหาย เพื่อนดี^{๑๖๖}

ในขุททกนิกาย ธรรมบท ทรงแสดงไว้ว่า
การได้ปัญญาเป็นเหตุแห่งความสุข^{๑๖๗} ฌานไม่มีแก่ผู้มีไม่ปัญญา ปัญญาไม่มี
แก่ ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญามีในผู้ใด ผู้นั้นดำรงอยู่ใกล้พระนิพพาน^{๑๖๘}

ในปัญญาสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ กล่าวการไม่เสื่อมจากอริยปัญญา ว่าเป็น
เหตุแห่งความไม่เสื่อม แห่งการอยู่เป็นสุข ไม่มีความเดือดร้อน ความคับแค้น ความเร่าร้อน มี
สุคติเป็นที่หวัง^{๑๖๙}

ในเทววิขสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ทรงแสดงวิชา ๓ ประการ^{๑๗๐}
ในกสิการทวาชสูตร ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ตรัสปัญญาว่าเป็นแอกและไถของ
พระผู้มีพระภาคเจ้า ในการทำนาเพื่อบรรลุมะณะ^{๑๗๑}

ในขุททกนิกาย ชาดก แสดงไว้ว่า
แม้เป็นเด็กถ้ามีปัญญาก็เป็นผู้ใหญ่ได้ บรรดาความอึดทั้งหลาย ความอึดด้วย
ปัญญาประเสริฐ^{๑๗๒} ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาแลประเสริฐที่สุด^{๑๗๓} กำลังปัญญา
นั้นเป็นกำลังประเสริฐ เป็นยอดกว่ากำลังทั้งหลาย ปัญญาเท่านั้นเป็นเครื่องวินิจฉัยเรื่องที่
ได้ฟัง ปัญญาเป็นเหตุให้เกิดยศชื่อเสียงเจริญ^{๑๗๔}

ในขุททกนิกาย มหานิเทศ แสดงปัญญาชื่อว่าโชนา^{๑๗๕}
ในญาณกถา ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค แสดงปัญญาญาณ ๓๓ ประการ^{๑๗๖}

^{๑๖๖} อก.นวก. (ไทย) ๒๓/๑/๔๒๖ - ๔๒๘.

^{๑๖๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๓/๑๓๓.

^{๑๖๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/ ๓๓๒/ ๑๔๕.

^{๑๖๙} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๓๘๕.

^{๑๗๐} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๕/๔๓๔ - ๔๓๖.

^{๑๗๑} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๓ - ๘๐/๕๑๘ - ๕๑๙.

^{๑๗๒} พุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๔๓/๓๘๑.

^{๑๗๓} พุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๘๑/๖๐๘.

^{๑๗๔} พุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๓๐ - ๓๔/๕๕๕ - ๖๐๐.

^{๑๗๕} พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๒๑/๕๒.

^{๑๗๖} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑ - ๑๒๑/๑ - ๑๘๓.

ในมหาปัญญาภคชา ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค แสดงโศพลปัญญา^{๑๗๗}

ในอภิสมยภคชา ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่าด้วยการตรัสรู้^{๑๗๘}

ในวิปัสสนาภคชา ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่าด้วยวิปัสสนา^{๑๗๙}

หมวดธรรมที่มีปัญญาเป็นองค์ประกอบ ซึ่งปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก
ดังต่อไปนี้

๑. ปัญญา และวิมุตติ เรียกชื่อว่า อินทรีย์ ๒ ซึ่งอินทรีย์ ๒ ประการนี้เป็นเหตุให้
ภิกษุพิจารณาพยากรณ์หรือหัตผลว่า “เรารู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่
ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป” เพราะได้เจริญทำให้มากแล้ว^{๑๘๐}

อนึ่ง ปัญญาเองเป็นเหตุให้เกิดวิมุตติ เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วย
ปัญญา คู่กับ เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต^{๑๘๑}

วิชา และวิมุตติ เรียกว่า ธรรม ๒ ประการที่ควรทำให้แจ้ง^{๑๘๒}

๒. ปัญญา วิสุทธิ และกรุณา เรียกชื่อว่า พุทธคุณ ๓^{๑๘๓}

๓. ปัญญา วิริยะ อนวัชชะ (การงานที่ไม่มีโทษ) และสังคหะ (การสงเคราะห์)
เรียกชื่อว่า พล ๔^{๑๘๔} อริยสาวกผู้ประกอบด้วยกำลัง ๔ ประการนี้ ย่อมก้าวล่วงภัย ๕
ประการ คือ ๑) อาชีวิตรภัย ภัยอันเนื่องด้วยชีวิต ๒) อสัณโณภย ภัยคือการดิเคย ๓) ปริสสา
ราชภัย ภัยคือการสะทกสะท้านในบริษัท ๔) มรณภัย ภัยคือความตาย ๕) ทุกติภัย ภัยคือทุกข

๑๘๕

^{๑๗๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔ - ๓/๕๔๔ - ๕๕๕.

^{๑๗๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕ - ๒๑/๕๓๒ - ๕๓๓.

^{๑๗๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖ - ๓๕/๕๕๖ - ๖๐๕.

^{๑๘๐} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๑๖/๓๒๕.

^{๑๘๑} อ.พ. (ไทย) ๒๐/๘๘/๑๐๗.

^{๑๘๒} อ.พ. (ไทย) ๒๐/๕๑/๑๐๗, ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๑.

^{๑๘๓} วิสุทธิ. ฐิติ (บาลี) ๑/๑.

^{๑๘๔} อ.พ. (ไทย) ๒๑/๑๕๑ - ๑๕๔/๒๑๔ - ๒๑๕.

^{๑๘๕} อ.พ. (ไทย) ๒๑/๕/๔๓๕ - ๔๔๑.

๔. ปัญญา ลัทธิจะ จาคะ อุปสมะ (ความสงบ) เรียกชื่อว่า อธิษฐานธรรม (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ) ^{๑๘๖}

๕. สติ และ สัมปชัญญะ (ปัญญา) เรียกว่า ธรรม ๒ ประการที่มีอุปการะมาก ^{๑๘๗}

๖. สมาธิ และปัญญา เรียกชื่อว่า ภavana ๒ หรือกัมมัฏฐาน ๒ ^{๑๘๘}

ในธรรมหมวดนี้ สมาธิ ท่านเรียกว่า สมถะ เนื่องจากสมาธิ เป็นผลของการเจริญสมถะ คำว่า สมถะ รวมกับคำว่า ภavana (การเจริญ) หรือกัมมัฏฐาน (ที่ตั้งแห่งการงาน) ก็ได้ศัพท์ว่า สมถภavana หรือสมถกัมมัฏฐาน และ ปัญญา ท่านเรียกว่า วิปัสสนา เพราะการเจริญวิปัสสนา เป็นการอบรมหรือเจริญปัญญา วิปัสสนา รวมกับคำว่า ภavana หรือกัมมัฏฐาน ก็ได้ศัพท์ว่า วิปัสสนาภavana หรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน

อนึ่ง สมาธิในระดับอัปปนา เป็นสมาธิขั้นฌาน ดังนั้นในธรรมบท พระพุทธองค์จึงทรงเรียกสมาธิว่า ฌาน ดังพระพุทธพจน์ว่า ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา และปัญญาก็ไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน

๗. ศีล สมาธิ และปัญญา เรียกชื่อได้ ๔ อย่าง ได้แก่

๑) ไตรสิกขา ^{๑๘๙}

๒) ธรรมชั้น ๓ ที่เป็นที่เหตุให้ก้าวล่วงบ่วงมาร ^{๑๙๐}

๓) กัลยาณธรรม ๓ ของพระอรหันต์ผู้อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นบุรุษผู้สูงสุดในธรรมวินัยนี้ ^{๑๙๑}

๔) ภavana ๓ ^{๑๙๒}

ไตรสิกขา ท่านเรียกศีล สมาธิ และปัญญาว่า อธิศีล อธิจิต และอธิปัญญา

^{๑๘๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๕๐.

^{๑๘๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๕, อญ.ทุก (ไทย) ๒๐/๑๘๐/๑๒๕, วิสุทฺธิ. ฎีกา (บาลี) ๑/๑.

^{๑๘๘} อญ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๑๒๗.

^{๑๘๙} อญ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๐ - ๕๑/๓๑๕.

^{๑๙๐} บุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๕/๔๑๓.

^{๑๙๑} บุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๗/๔๒๗.

^{๑๙๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๘/๒๗๒.

ในภาวนา ๓ ท่านไม่เรียกองค์ธรรมคือ คีล และสมาธิ โดยตรง แต่เรียกคีล ว่ากาย
รวมกับคำว่า ภาวนา คือการเจริญหรือการอบรม ก็เป็น กายภาวนา เนื่องจากคีลเป็นเครื่อง
รักษากายวาจาให้เรียบร้อย เรียกสมาธิ ว่า จิต รวมกับคำว่า ภาวนา ก็เป็น จิตตภาวนา
เนื่องจากสมาธิเป็นเครื่องรักษาใจให้สงบ ส่วนปัญญา ก็ยังคงเรียกว่าปัญญา รวมกับคำว่า
ภาวนา ก็เป็นปัญญาภาวนา

ผู้มีธรรม ๓ ประการนี้งาม ตรัสเรียกว่า เป็นพระอรหันต์แท้จริง อยู่จบ
พรหมจรรย์ เป็นบุรุษผู้สูงสุด ในธรรมวินัยนี้^{๑๙๓}

ผู้มีธรรม ๓ ประการนี้แล้วเพ่งธรรมภายใน มีสติทุกเมื่อย่อมข้ามโอฆะได้^{๑๙๔}

๘. คีล สมาธิ ปัญญา และ วิมุตติ (ความหลุดพ้น) เรียกชื่อว่า ธรรมชั้น ๔ (กอง
ธรรม)^{๑๙๕} ธรรมอันเลิศ^{๑๙๖} และ สारธรรม ๔ (แก่นธรรม)^{๑๙๗}

ธรรม ๔ ประการนี้ ในปติตสูตร ทรงเรียกว่าเป็นอริยธรรม ธรรมที่ประเสริฐ
ธรรมของพระอริยเจ้า ธรรมที่ทำให้เป็นพระอริยเจ้า ผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนี้ไม่
ตกหล่นไปจากพระธรรมวินัย^{๑๙๘} ในอนุพุทธสูตร ทรงแสดงว่าเพราะไม่แทงตลอดธรรม ๔
ประการนี้จึงต้องท่องเที่ยวไปในวัฏฏสงสารสิ้นกาลนาน^{๑๙๙}

๙. คีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เรียกชื่อว่า สัมปทา ๕^{๒๐๐}
ชั้น ๕^{๒๐๑} ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่
ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาคบุญอันยอดเยี่ยมของโลก^{๒๐๒} ภิกษุ

^{๑๙๓} จุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๓/๔๒๓.

^{๑๙๔} จุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๓๖/๕๔๐.

^{๑๙๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๕๐.

^{๑๙๖} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๑๒๐.

^{๑๙๗} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๕/๒๑๓.

^{๑๙๘} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒/๓.

^{๑๙๙} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑/๑ - ๒.

^{๒๐๐} อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๒/๑๖๓.

^{๒๐๑} อญ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๒/๒๐.

^{๒๐๒} อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๓/๑๘๕.

ผู้ประกอบด้วยกรรม ๕ ประการนี้ และสามารถตอบปัญหาเกี่ยวกับกรรม ๕ ประการนี้ได้ เป็นผู้สมควรที่จะสนทนากับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย^{๒๐๓}

๑๐. ศีล พหุสุตะ วิริยะ และ ปัญญา เรียกว่า ปฏิปทาที่ไม่ผิด^{๒๐๔}

๑๑. ศีล พหุสุตะ วิริยะ ปัญญา และวิมุตติ เรียกว่า เป็นธรรมที่ทำให้ภิกษุมิจิต หลุดพ้นไม่ว่าจะอยู่ในทิศใด ๆ ก็ตาม^{๒๐๕}

๑๒. ศรัทธา ศีล และปัญญา เรียกชื่อว่า สัมปทา ๓^{๒๐๖} วุฑฒิ (ความเจริญ) ๓^{๒๐๗}

๑๓. ศรัทธา ศีล วิริยะ และปัญญา จัดเป็น คุณธรรมของบัณฑิตผู้เยียบแหลม เป็นสัตบุรุษ ซึ่งเป็นเครื่องรักษาตัวไม่ให้ถูกกำจัดถูกทำลาย ไม่มีความเสียหาย ไม่ถูกผู้รู้ติเตียนและประสพบุญเป็นอันมาก^{๒๐๘} ธรรมหมวดนี้เพิ่มวิริยะเข้ามา

๑๔. ศรัทธา ศีล จาคะ (ความเสียสละ) และปัญญา เรียกชื่อว่า สัมปทา ๔ (ความถึงพร้อม)^{๒๐๙} ธรรมหมวดนี้เปลี่ยนจาก วิริยะ เป็น จาคะ สามิภรรยาที่มีกรรม ๔ ประการนี้ เสมอกันจะได้เป็นเนื้อคู่กันตลอดไปทั้งในปัจจุบันและอนาคต^{๒๑๐}

๑๕. ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา เรียกชื่อว่า ทริพย ๕^{๒๑๑} สัมปทา ๕^{๒๑๒} วัฑฒิธรรม ๕ (ธรรมเป็นเหตุเจริญ)^{๒๑๓} ธรรม ๕ ประการนี้เรียกได้ว่าเป็นธรรมที่ทำให้สำเร็จสมความปรารถนา เนื่องจากเป็นเหตุให้ได้บังเกิดเป็นกษัตริย์ผู้มั่งคั่ง ครอบครองผู้มั่งคั่ง บังเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก จนกระทั่งบรรลุเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติได้ ดังความปรารถนา^{๒๑๔} และทำให้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระ สิ่งทีประเสริฐแห่งกายไว้ได้ ธรรมหมวดนี้เพิ่ม สุตะ คือ

^{๒๐๓} อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๓/๒๗๐.

^{๒๐๔} อญ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๗๑/๑๑๗.

^{๒๐๕} อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๔/๒๑๗.

^{๒๐๖} อญ. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๕/๓๘๗.

^{๒๐๗} อญ. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔๐/๓๘๗.

^{๒๐๘} อญ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๐/๓๔๓.

^{๒๐๙} อญ. อญฐก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๗ - ๓๔๘.

^{๒๑๐} อญ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๕ - ๕๖/๕๔ - ๕๕.

^{๒๑๑} อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๗/๓๖ - ๓๗.

^{๒๑๒} อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๑/๑๖๓.

^{๒๑๓} อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๑๑๑.

^{๒๑๔} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/ ๑๖๑, ๑๖๔, ๑๗๕/ ๒๐๘, ๒๐๙, ๒๑๔.

การฟัง หรือการศึกษา เข้ามา

๑๖. ศรัทธา ศีล พหุสัจจะ วิริยะ และปัญญา เรียกชื่อว่า เวสัชชกรณธรรม ๕ (ธรรมเครื่องทำความแก่กล้า)^{๒๑๕} ธรรมหมวดนี้เปลี่ยนจาก จาคะ เป็นวิริยะ

๑๗. ศรัทธา ศีล พหุสัจจะ ปฏิสัสสันะ (การหลีกเร้น) วิริยะ สติ และปัญญา เรียกชื่อว่า สัตตธรรม (ธรรม ๗ ประการที่เป็นเหตุให้เข้าถึงวิมุตติความหลุดพ้น)^{๒๑๖}

๑๘. ศรัทธา ศีล หิริ โอตตปปะ พาหุสัจจะหรือพหุสัจจะ จาคะ และปัญญา เรียกชื่อว่า อริยทรัพย์ ๗^{๒๑๗} ทรัพย์ ๗ ประการนี้เป็นของไม่ทั่วไปแก่ไฟ น้ำ พระราชา โจร และทายาทผู้ไม่เป็นที่รัก^{๒๑๘} สตรีหรือนรุษที่ประกอบด้วยอริยทรัพย์ ๗ นี้ บัณฑิตเรียกว่า ไม่ใช่คนยากจน ชีวิตไม่สูญเปล่า^{๒๑๙}

๑๙. ศรัทธา สมาธิ และปัญญา เรียกชื่อว่า อินทรีย์ ๓ ๆ ประการนี้มีความสิ้นไปเป็นที่สุด คือ ขาติ ขรา และมรณะมีความสิ้นไปเป็นที่สุด^{๒๒๐}

๒๐. ศรัทธา วิริยะ สมาธิ และปัญญา เรียกชื่อว่า อินทรีย์ ๔ พละ ๔^{๒๒๑}

๒๑. ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา เรียกชื่อว่า อินทรีย์ ๕^{๒๒๒} พละ ๕^{๒๒๓} เป็นโพธิปักขิยธรรม คือธรรมะที่เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ธรรม เป็นเครื่องน้อม โน้มโอนไปสู่พระนิพพาน เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา^{๒๒๔}

๒๒. ศรัทธา วิริยะ หิริ โอตตปปะ สติ สมาธิ และปัญญา เรียกชื่อว่า พลธรรม ๗^{๒๒๕} เป็นเหตุให้อยู่เป็นสุข พิจารณาเห็นแจ้งอริยสัจธรรม ๔ และหลุดพ้นจากกิเลส

^{๒๑๕} อกุ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๑/๑๗๕ - ๑๗๖.

^{๒๑๖} อกุ.สตตก. (ไทย) ๒๓/๕๗/๑๑๕.

^{๒๑๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๑.

^{๒๑๘} อกุ.สตตก. (ไทย) ๒๓/๗/๑๓.

^{๒๑๙} อกุ.สตตก. (ไทย) ๒๓/๕/๘ - ๙.

^{๒๒๐} สัม. (ไทย) ๑๕/๕๑๕/๓๓๑ - ๓๓๒.

^{๒๒๑} อกุ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๑ - ๑๕๒.

^{๒๒๒} สัม. (ไทย) ๑๕/๔๗๑ - ๔๗๕/๒๘๐ - ๒๘๑.

^{๒๒๓} สัม. (ไทย) ๑๕/๗๐๕ - ๗๐๖/๓๖๕ - ๓๗๐.

^{๒๒๔} สัม. (ไทย) ๑๕/๗๔๕ - ๗๔๐/๓๗๒ - ๓๗๓.

^{๒๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๕.

ดับสนิทเหมือนประทีปที่ดับไป^{๒๒๖}

๒๓. ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ วิริยะ และ ปัญญา เรียกชื่อว่า เสขพละ ๕^{๒๒๗} เป็นเหตุให้อยู่เป็นสุข ไม่เดือดร้อนเพราะถูกกำจัดหรืออันตราย ไม่คับแค้นใจ ไม่เร่าร้อนกายใจในปัจจุบัน และมีสுகติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า^{๒๒๘} อนึ่ง ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมไม่เคลื่อน ย่อมตั้งมั่นในพระสัทธรรม^{๒๒๙} ภิกษุผู้เถระประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย^{๒๓๐} ย่อมเจริญในกุศลธรรม ธรรม ๕ ประการนี้เป็นเครื่องอาศัยละอกุศล เจริญกุศล^{๒๓๑}

๒๔. ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ วิริยะ ปัญญา และความไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต เรียกว่า เป็นคุณสมบัติของภิกษุผู้ควรเพื่อกระทำให้แจ้งพระอรหัตซึ่งเป็นธรรมชั้นเลิศ^{๒๓๒}

๒๕. ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ ความไม่มักโกรธ(หรือ ไม่ผูกโกรธ, ไม่ริษยา, ไม่ตระหนี่, ไม่ประพฤตินอกใจ, สีล, สุตะ, วิริยะ, สติ) และปัญญา เป็นเหตุให้มาตุคามหรือแม่บ้าน หรือผู้หญิง เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เมื่อสิ้นชีวิตไป^{๒๓๓}

๒๖. ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พหุสุตะ วิริยะ สติ และ ปัญญา เรียกชื่อว่า อปริหานิยธรรม ๗ (ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อมของภิกษุ)^{๒๓๔} นิทสวัตถุ^{๒๓๕} (คุณสมบัติของภิกษุผู้มีพรรษา ๑๒ ขึ้นไป) สัทธรรม ๗ (ธรรมที่ดี ธรรมที่แท้ ธรรมของคนดี)^{๒๓๖} และ สัมปรีติธรรม (ธรรมของสัตว์บุรุษ)

^{๒๒๖} อจ.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๓/๔ - ๕.

^{๒๒๗} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑/๒.

^{๒๒๘} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓/๖.

^{๒๒๙} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/ ๘/ ๑๑.

^{๒๓๐} อจ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๔/๑๕๓.

^{๒๓๑} อจ.นวก. (ไทย) ๒๓/๒/๔๒๕.

^{๒๓๒} อจ.จก. (ไทย) ๒๒/๘๓/๖๐๖.

^{๒๓๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔ - ๓๐๒/๓๒๒ - ๓๒๕.

^{๒๓๔} อจ.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๒๕/๓๕ - ๔๐.

^{๒๓๕} อจ.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๔๓/๖๕.

^{๒๓๖} อจ.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๕ - ๑๔๑, ๕๔/๑๘๔.

๒๓. ศรัทธา ความมีอาพาธน้อย ความไม่โอ้อวด วิริยะ และ ปัญญา เรียกว่า
คุณสมบัติแห่งภิกษุผู้มีความเพียร, ทำให้ภิกษุปรารถนาความสิ้นอาสวะ^{๒๓๓}

๒๔. สติ สมาธิ และปัญญา เรียกชื่อว่า อินทรีย์ ๓ ทำให้มาก เจริญให้มากแล้ว
ภิกษุผู้พิจารณาพพยากรณ์หรือหัตตผลได้ว่า ชาติสิ้นแล้ว..ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก
อินทรีย์ ๓ นี้มีความสิ้นชาติ ชรา และมรณะเป็นที่สุด^{๒๓๔}

๒๕. วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา เรียกชื่อว่า อินทรีย์ ๔ พละ ๔^{๒๓๕} ทำให้มาก
เจริญให้มากแล้ว เป็นเหตุให้ภิกษุผู้พิจารณาพพยากรณ์หรือหัตตผลได้ว่า เรารู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว..
ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก^{๒๓๖}

๓๐. สุตะ ปวิเวก (ความสงัด) และปัญญา เรียกชื่อว่า อาวุธ ๓^{๒๔๑}

๓๑. หมวดธรรม ๑๐ ประการ คือ ๑) ศีล ๒) พหุสุตะ ๓) กัลยาณมิตตตา ความมี
เพื่อนดี ๔) โสวัจัสสตา (ความว่าง่าย) ๕) ทักขตา (ความขยัน) ๖) ชัมมกามตา (ความฝึกฝน
ธรรม) ๗) วิริยะ ๘) สันโดษ ๙) สติ ๑๐) ปัญญา เรียกชื่อว่า นาถกรณธรรม ๑๐ (ธรรมเครื่อง
กระทำที่พึง)^{๒๔๒} และ สาราณียธรรม ๑๐ (ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน)^{๒๔๓}

ว่าโดยชื่อหมวดธรรม

หมวดธรรมที่มีชื่อว่า ภาวนา มี ๓ หมวด คือ

๑. ภาวนา ๒ ได้แก่ สมถะ (สมาธิ) และ วิปัสสนา (ปัญญา)

๒. ภาวนา ๓ ได้แก่ กายภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา

๓. ภาวนา ๔ ได้แก่ กายภาวนา สีสภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา

หมวดธรรมที่มีชื่อว่า ธนะ (ทรัพย์) มี ๒ หมวด คือ

๑. ธนะ (ทรัพย์) ๕ ได้แก่ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา

^{๒๓๓} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๕/๒๑๕ - ๒๒๐.

^{๒๓๔} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๑๕/๓๓๑ - ๓๓๒.

^{๒๓๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๖๑/๓๗๕.

^{๒๓๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๑๖/๓๓๐.

^{๒๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๔/๒๗๑.

^{๒๔๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๕/๓๕๕ - ๓๖๑, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๘/๓๔ - ๓๘.

^{๒๔๓} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๐/๑๐๖ - ๑๐๘.

๒. อริยชนะ (อริยทรัพย์) ๗ ได้แก่ ศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ จาคะ และปัญญา

หมวดธรรมที่มีชื่อว่า ธรรมชั้น มี ๒ หมวด คือ

๑. ธรรมชั้น ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา

๒. ธรรมชั้น ๔ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ

หมวดธรรมที่มีชื่อว่า สัมปทา มี ๔ หมวด คือ

๑. สัมปทา ๓ ได้แก่ ศรัทธา ศีล และปัญญา

๒. สัมปทา ๔ ได้แก่ ศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา

๓. สัมปทา ๕ มีสองหมวด ๆ แรก ได้แก่ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา

๔. สัมปทา ๕ อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติ

ญาณทัสสนะ

หมวดธรรมที่มีชื่อว่า อินทรีย์ มี ๖ หมวด คือ

๑. อินทรีย์ ๒ ได้แก่ ปัญญา และวิมุตติ

๒. อินทรีย์ ๓ ได้แก่ สติ สมาธิ และปัญญา

๓. อินทรีย์ ๓ อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ศรัทธา สมาธิ และปัญญา

๔. อินทรีย์ ๔ (หรือพละ ๔) ได้แก่ วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา

๕. อินทรีย์ ๔ (หรือพละ ๔) อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สมาธิ และ

ปัญญา

๖. อินทรีย์ ๕ (หรือพละ ๕) ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา

พระอภิธรรมปิฎก ปราศณคัมภีร์สอนเรื่องปัญญาในที่ต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ในปฏิสัมภิทาวิภังค์ วิภังคปกรณ์ ท่านแสดงปฏิสัมภิทา ๔ ไว้ ๖ นัยมีสังคหาวะ เป็นต้น โดยจิตระดับต่าง ๆ มีกามาวจรกุศลจิต ๘ เป็นต้น^{๒๔๔}

ในญาณวิภังค์ วิภังคปกรณ์ ท่านจำแนกปัญญาออกเป็นหมวดต่าง ๆ ตั้งแต่เอกก มาติกา (ญาณวัตถุ หมวดละ ๑) จนถึงทสกมาติกา (ญาณวัตถุ หมวดละ ๑๐) และอธิบายแต่ละ หมวด ๆ จัดเป็นนิเทศ ตั้งแต่ทุกนิเทศ – ทสกนิเทศ^{๒๔๕}

^{๒๔๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๘ - ๓๕๐/๔๕๕ - ๔๘๐.

^{๒๔๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑ - ๘๓๑/๔๘๑ - ๕๓๓.

ในคัมภีร์กถาวัตถุ แสดงเรื่องปัญญาต่อไปในลักษณะการถามตอบ คือ

๑. ยถากัมมูปคตญาณกถา ว่าด้วยญาณเป็นเครื่องรู้ความที่สัตว์เป็นไปตามกรรม

๒๔๖

๒. โพธิยา พุทโธตติกา ว่าด้วยเป็นพระพุทธรเจ้าเพราะพระปัญญาเป็นเครื่อง
ตรัสรู้^{๒๔๗}

๓. วิมุตตติกา ว่าด้วยความหลุดพ้น^{๒๔๘}

๔. อเสกขญาณกถา ว่าด้วยญาณของพระอเสขะ^{๒๔๙}

๕. ปฏิสัมภิทาญาณกถา ว่าด้วยปฏิสัมภิทา^{๒๕๐}

๖. สัมมตติญาณกถา ว่าด้วยญาณในสมมติสัจจะ^{๒๕๑}

๗. อนาคตญาณกถา ว่าด้วยอนาคตญาณ (ญาณที่ยังไม่รู้อนาคต)^{๒๕๒}

๘. ปัจจุบันนญาณกถา ว่าด้วยปัจจุบันนญาณ (ญาณที่ยังรู้อารมณ์ปัจจุบัน)^{๒๕๓}

๙. ผลญาณกถา ว่าด้วยผลญาณ (ญาณที่ยังรู้ผลแห่งกรรมของสัตว์ทั้งหลาย)^{๒๕๔}

๑๐. ญาณังอนารัมมณันตติกา ว่าด้วยญาณที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้^{๒๕๕}

๑๑. ญาณกถา ว่าด้วยญาณ (จิตที่ไม่ประกอบด้วยญาณ)^{๒๕๖}

จิต)^{๒๕๗}

๑๒. ญาณังจิตตวิปปยุตตันตติกา ว่าด้วยญาณวิปปยุตจากจิต (ไม่ประกอบด้วย

๑๓. ญาณกถา ว่าด้วยญาณ (โลกุตตรญาณไม่มีแก่ปุถุชน)^{๒๕๘}

^{๒๔๖} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๗๓ - ๓๗๘/๓๗๙ - ๓๘๒.

^{๒๔๗} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๘๘ - ๓๙๙/๔๒๐ - ๔๒๔.

^{๒๔๘} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๑๘ - ๔๒๐/๔๔๙ - ๔๕๒.

^{๒๔๙} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๒๑ - ๔๒๒/๔๕๓ - ๔๕๕.

^{๒๕๐} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๓๒ - ๔๓๓/๔๖๒ - ๔๖๓.

^{๒๕๑} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๓๔ - ๔๓๕/๔๖๔ - ๔๖๕.

^{๒๕๒} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๓๕ - ๔๔๐/๔๖๓ - ๔๖๘.

^{๒๕๓} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๔๑ - ๔๔๒/๔๖๕ - ๔๗๐.

^{๒๕๔} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๔๓ - ๔๔๔/๔๗๑ - ๔๗๒.

^{๒๕๕} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๕๕๗ - ๕๕๘/๖๐๗ - ๖๑๐.

^{๒๕๖} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๑๔ - ๖๑๕/๖๓๐ - ๖๓๑.

^{๒๕๗} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๑๖ - ๖๑๗/๖๓๒ - ๖๓๔.

๕. ญาณกถา ว่าด้วยญาณ (โลกุตตรญาณในมรรคจิต)^{๒๕๕}

สรุปพระปัญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่สำคัญ ได้แก่

๑. สัมมาสัมโพธิญาณ หรืออาสวักขญาณ เป็นโลกุตตรปัญญา

๒. ทสพลญาณ ประกอบด้วย

๑.๑) ฐานาฐานญาณ ๑.๒) กัมมวิปากญาณ ๑.๓) สัพพัตถคามินีปฏิปทา
ญาณ ๑.๔) นานาธาตุญาณ ๑.๕) นานาธมฺมุตตักญาณ ๑.๖) อินทริยปโรปริยัตตญาณ
๑.๗) ฌานาภิสังกเลสาทิญาณ ๑.๘) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๑.๙) จุตูปปาตญาณ
๙ อย่างนี้เป็นโลกียปัญญา

๑.๑๐) อาสวักขญาณ เป็นโลกุตตรปัญญา

๓. จตุเวสารัชชญาณ ประกอบด้วย ๓.๑) สัมมาสัมพุทธปฏิญาณ

๓.๒) จินตาสวปฏิญาณ ๓.๓) อันตรายิกธรรมวาทะ ๓.๔) นิชชานิกธรรมเทศนา เป็นโลกีย
ปัญญา

๔. มหากรุณาสมาปัตติญาณ

๕. ยมกปาฏิหาริยญาณ

๖. สัพพัญญุตญาณ และ อนาวรญาณ ๓ - ๔ อย่างนี้เป็นโลกียปัญญา

สรุปปัญญาของพระสาวก ที่สำคัญ ได้แก่

๑. ปัญญา ๓ ได้แก่ ๑.๑) จินตมยปัญญา ๑.๒) สุตมยปัญญา เป็นโลกียปัญญา

๑.๓) ภาวนามยปัญญา เป็นโลกุตตรปัญญา

๒. ปัญญา ๓ ได้แก่ ๒.๑) ทานมยปัญญา ๒.๒) สีลมยปัญญา เป็นโลกียปัญญา

๒.๓) ภาวนามยปัญญา เป็นโลกุตตรปัญญา

๓. ปัญญา ๓ ได้แก่ ๓.๑) อริสัจปัญญา ๓.๒) อธิจิตตปัญญา เป็นโลกียปัญญา

๓.๓) อธิปัญญาปัญญา เป็นโลกุตตรปัญญา

^{๒๕๕} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๘๖๓ - ๘๖๕/๘๕๖ - ๘๕๗.

^{๒๕๕} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๘๖๖ - ๘๖๗/๘๐๕ - ๘๐๗.

๔. ปัญญา ๓ ได้แก่ ๔.๑) เสขปัญญา ๔.๒) อเสขปัญญา เป็นโลกุตตรปัญญา
๔.๓) เนวเสขานาเสขปัญญา เป็นโลกียปัญญา

๕. โสท ๓ ได้แก่ ๕.๑) อายโสท ๕.๒) อปายโสท ๕.๓) อุปายโสท
เป็นโลกียปัญญา

๖. วิชา ๓ ได้แก่ ๖.๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๖.๒) จุตูปปาตญาณ
เป็นโลกียปัญญา ๖.๓) อาสวักขยญาณ เป็นโลกุตตรปัญญา

๗. อภิญญา ๖ ได้แก่ ๗.๑) อิทธิวิธี ๗.๒) ทิพพโสท ๗.๓) เจโตปริยญาณ
๗.๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๗.๕) ทิพพจักขุ เป็นโลกียปัญญา
๗.๖) อาสวักขยญาณ เป็นโลกุตตรปัญญา

๘. วิชา ๘ ได้แก่ ๘.๑) วิปัสสนาญาณ ๘.๒) มโนมยิทธิ ๘.๓) อิทธิวิธี
๘.๔) ทิพพโสท ๘.๕) เจโตปริยญาณ ๘.๖) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๘.๗) ทิพพจักขุ
เป็นโลกียปัญญา ๘.๘) อาสวักขยญาณ เป็นโลกุตตรปัญญา

๙. ปฏิสัมภิตา ๔ ได้แก่ ๙.๑) อตถปฏิสัมภิตา เป็นได้ทั้งโลกียปัญญาและ
โลกุตตรปัญญา ๙.๒) ชัมมปฏิสัมภิตา ๙.๓) นิรุตติปฏิสัมภิตา ๙.๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา
เป็นโลกียปัญญา

๑๐. วิปัสสนาญาณ ๕ หรือ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ได้แก่

๑๐.๑) นามรูปปริจเฉทญาณ ๑๐.๒) ปิจจยปริคคหญาณ ๑๐.๓) สัมมสนญาณ
๑๐.๔) อุทัพพทานุปีสสนาญาณ ๑๐.๕) ภัทธานุปีสสนาญาณ ๑๐.๖) ภยตูปัญฐานญาณ
๑๐.๗) อาทีนวานุปีสสนาญาณ ๑๐.๘) นิพพิทานุปีสสนาญาณ ๑๐.๙) มุญจิคักขณญาณ
๑๐.๑๐) ปฏิสังขขานุปีสสนาญาณ ๑๐.๑๑) สังขารูปกขญาณ ๑๐.๑๒) สัจจานุโลกมิกขญาณ
เป็นโลกียปัญญา ๑๐.๑๓) โคตรภูญาณ ไม่เป็นทั้งโลกียปัญญาและโลกุตตรปัญญา
๑๔) มัคคญาณ ๑๕) ผลญาณ เป็นโลกุตตรปัญญา ๑๖) ปัจจเวกขณญาณ เป็นโลกียปัญญา
ปัญญานี้ของพระสาวกทั้งหมดนี้อยู่ในขอบข่ายแห่งพระสัพพัญญุตญาณของพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า

๒.๕ ปัญญาในฐานะเป็นบารมี

ปัญญาบารมีเป็นบารมีข้อที่ ๔ ในบารมี ๑๐ ข้อของพระโพธิสัตว์ ที่นำไปสู่การตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ ดังที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ว่า

เราเมื่อคั่นหาอยู่ในคราวนั้น ก็ได้เห็นปัญญาบารมีข้อที่ ๔ ที่ท่านผู้แสวงหาคุณใหญ่แต่ก่อน ๆ ถือปฏิบัติเป็นประจำ ท่านจงสมาทานปัญญาบารมีข้อที่ ๔ นี้ กระทำให้มันก่อน จงถึงความเป็นปัญญาบารมี ถ้าท่านปรารถนาจะบรรลुพระโพธิญาณ ภิกษุเมื่อขออยู่ไม่เว้นตระกูลต่ำสูงและปานกลาง ย่อมได้อาหารเป็นเครื่องยังชีพด้วยอาการอย่างนี้แม้ฉันใด ท่านเมื่อได้ถามชนผู้รู้อยู่ตลอดเวลาทั้งปวง ถึงความเป็นปัญญาบารมี จักได้บรรลुพระสัมโพธิญาณ ฉะนั้นเหมือนกัน

๒๖๐

ลักษณะ หน้าที ผลที่ปรากฏ และพื้นฐานของปัญญาบารมี ในอรรถกถาจริยาปิฎกกล่าวลักษณะที่เหมือนกันระหว่างปัญญาบารมีกับบารมีอื่น ๆ ก็คือ มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปการะแก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ (รส) หรือมีความไม่หวั่นไหวเป็นหน้าที่ มีการแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นผลที่ปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน) หรือมีความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นผล มีมหากรุณาเป็นพื้นฐาน (ปัทมฐาน) หรือมีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นพื้นฐาน

แต่แตกต่างจากบารมีอื่น ๆ ที่มีความเข้าใจถึงลักษณะพิเศษอันเสมอกันแห่งธรรมทั้งหลาย กำหนดด้วยความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นลักษณะ ^{๒๖๑}

จากข้อความข้างต้น ความเข้าใจไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ซึ่งเป็นลักษณะที่เสมอกันแห่งสังขารและธรรมทั้งหลาย ที่มีความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย และกรุณาเป็นพื้นฐานเป็นลักษณะของปัญญาบารมี

ปัญญาบารมีมีลักษณะเป็นต้นที่เหมือนกันกับปัญญา คือ มีการรู้แจ้งแทงตลอดตามสภาวธรรมเป็นลักษณะ หรือมีการรู้แจ้งแทงตลอดไม่พลาดเป็นลักษณะ จุจการชัชรุญและยังด้วยลูกศรของคนฉลาด มีหน้าที่ให้แสงสว่างตามวิสัยเหมือนประทีป มีความไม่หลงเหมือนคนนำทางไปในป่าเป็นผล มีสมาธิเป็นพื้นฐาน หรือมีอริยสัจ ๔ เป็นพื้นฐาน ^{๒๖๒}

^{๒๖๐} พุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑๓๐ - ๔/๔๖๐ - ๔๖๑.

^{๒๖๑} พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๒๘.

^{๒๖๒} พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๒๘ - ๓๒๙.

วิธีการบำเพ็ญปัญญาบารมี ได้แก่การศึกษาหาความรู้จากผู้ที่มีความรู้ ดังที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ข้างต้น และตรัสไว้ในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า “เราสอบถามบัณฑิตทั้งหลายทำความเพียรอย่างอุกฤษฏ์ ถึงขั้นดีบารมีแล้ว จึงบรรลุโพธิญาณอันสูงสุด”^{๒๖๓} การสอบถามบัณฑิต ในอรรถกถาอปทาน และอรรถกถาจริยาปิฎก ท่านอธิบายไว้คล้ายกันว่า

สอบถามว่าอะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล คนทำอะไรจึงจะเป็นผู้มีส่วนแห่งสวรรค์และพระนิพพานทั้งสอง ^{๒๖๔} สอบถามเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม ศิลปะวิชาอันไม่มีโทษ อันนำมาซึ่งอุปการะแก่สัตว์ทั้งหลาย กะบัณฑิตผู้มีปัญญา ^{๒๖๕}

ความเศร้าหมองและความบริสุทธิ์ของปัญญาบารมี ในอรรถกถาจริยาปิฎก ท่านพูดถึงความเศร้าหมอง ความบริสุทธิ์และการบำเพ็ญปัญญาบารมีอีกว่า ความลุ่มคล้ำด้วยตัณหา เพราะยึดถือว่าเราของเรานี้ เป็นความเศร้าหมองของปัญญาบารมี ...ความไม่เข้าไปอาฆาตด้วยกิเลสมีตัณหา มานะ และทิฐิเป็นต้น การปราศจากความยึดถือตามที่กล่าวแล้ว เป็นความบริสุทธิ์ของปัญญาบารมี ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะ โทสะ โมหะ เพราะทำความมีคมนแก่โลภะเป็นต้น และเพราะทำความไม่มีคมนแก่ญาณ ^{๒๖๖}

ปัญญาบารมี ๓ ชั้น ปัญญาบารมีแบ่งเป็น ๓ อย่าง ด้วยประมวลตัณหาในอุปกรณ์ อวัยวะและชีวิตแล้วทำการตัดสินประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ของสัตว์ทั้งหลาย ^{๒๖๗}

จากข้อความข้างต้นแสดงการจัดแบ่งปัญญาบารมีออกเป็น ๓ ชั้น คือ ปัญญาบารมี ปัญญาอุปบารมี และปัญญาปรมัตตบารมี โดยใช้การละความทะยานอยากในวัตถุสิ่งของ อวัยวะและชีวิตเป็นเกณฑ์ในการแบ่ง กล่าวคือ การใช้ปัญญาช่วยเหลือสรรพสัตว์โดยไม่ถูกความทะยานอยากในวัตถุสิ่งของภายนอกครอบงำ จัดเป็นปัญญาบารมี การใช้ปัญญาช่วยเหลือสรรพสัตว์โดยยอมสละอวัยวะในร่างกายได้ จัดเป็นปัญญาอุปบารมี ส่วนการใช้ปัญญาช่วยเหลือสรรพสัตว์โดยยอมสละได้แม้กระทั่งชีวิตของตน จัดเป็นปัญญาปรมัตตบารมี

^{๒๖๓} พุ.จริยา. (บาลี) ๓๓/๑๒๒/๖๒๗.

^{๒๖๔} พุ.อป.อ. (บาลี) ๗๕/๑๓๔.

^{๒๖๕} พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๑๕ - ๓๒๐.

^{๒๖๖} พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๕๑.

^{๒๖๗} พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๗๑.

การบำเพ็ญปัญญาบารมี เช่น ในชาติที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นวิสุทธิบัณฑิต การบำเพ็ญปัญญาอุปบารมี เช่น ในชาติที่เป็นพระมหากษัตริย์^{๒๖๘} ส่วนการบำเพ็ญปัญญาปรมัตตบารมี เช่น ในชาติที่เป็นเสนกบัณฑิต^{๒๖๙}

ในรายงานการวิจัย เรื่องการวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก ของรองศาสตราจารย์พัฒน์ เพ็งผลา ได้วิเคราะห์ไว้ว่า ในบรรดานิบาตชาดก ๕๔๗ เรื่อง มีชาดก ๒๕๖ เรื่องแสดงการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ จำแนกเป็นการบำเพ็ญปัญญาบารมี ๒๕๔ ชาดก บำเพ็ญปัญญาอุปบารมี ๑ ชาดก คือ วิสุทธิบัณฑิตชาดก หรือ มโหสถชาดก และบำเพ็ญปัญญาปรมัตตบารมี ๑ ชาดก คือ เสนกบัณฑิตชาดก^{๒๗๐}

ธรรมอันเป็นปฏิกิริยาในการบำเพ็ญปัญญาบารมี ได้แก่

(๑) ความริษยา (๒) ความเนือยชา (๓) ความขบเซา (๔) ความเกียจคร้าน (๕) ความยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่มาก (๖) ความหลับง่าย (๗) การไม่ตั้งใจแน่วแน่ (๘) ความไม่สนใจในญาณ (๙) ความถือตัวผิด (๑๐) การไม่สอบถาม (๑๑) การไม่บริหารร่างกายให้ดี (๑๒) ความมีจิตไม่ตั้งมั่น (๑๓) การคบคนมีปัญญานาน (๑๔) ไม่เข้าไปใกล้คนมีปัญญา (๑๕) การดูหมิ่นตน (๑๖) การใคร่ครวญผิด (๑๗) การยึดถือวิปริต (๑๘) ความถือมั่นในกายมาก (๑๙) ไม่มีความสังเวชใจ (๒๐) นิเวศน์ ๕ (๒๑) การเรียนธรรมโดยย่อ เนื่องจากสิ่งเหล่านี้เป็นเหตุแห่งโมหะคือความหลง ทำให้ไม่เกิดปัญญา และปัญญาที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป

ข้อปฏิบัติในการบำเพ็ญปัญญาบารมี

(๑) ศึกษาหาความรู้ในทางธรรมะ วิทยาการที่ไม่มีโทษในทางโลก และวิธีการทำประโยชน์สุขให้สัตว์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นความรู้ขั้นสุดมยปัญญา รวมถึงการแนะนำสั่งสอนวิชาความรู้เหล่านี้ด้วย

(๒) ฝึกฝนให้เป็นผู้มีปฏิภาณไหวพริบฉลาดในความเจริญ ความเสื่อม และอุปายให้พ้นจากความเสื่อม เข้าถึงความเจริญ ซึ่งเป็นความรู้ขั้นจินตามยปัญญา

(๓) เจริญสมถกัมมัฏฐานบรรลุมรรคสมาบัติ ๘ มีอภิญญา ๕ และเจริญวิปัสสนา

^{๒๖๘} พุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๗ - ๘/๗๗๗.

^{๒๖๙} พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๑๕ - ๓๒๐.

^{๒๗๐} ดูรายละเอียดใน พัฒน์ เพ็งผลา, “การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก”, รายงานการวิจัย, (ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง), ๒๕๓๐, หน้า ๑๘๒ - ๑๘๑.

กัมมัฏฐานจนถึงขั้นอนุโลมญาณ ซึ่งเป็นความรู้ขั้นภาวนามยปัญญา ^{๒๗๑} ความเป็นผู้ฉลาด
ในอุบายทำประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย เชื่อว่าเป็นหลักปฏิบัติของปัญญา ^{๒๗๒}

จากข้อความในคัมภีร์พุทธวงศ์และจรียาปิฎกแสดงว่า การบำเพ็ญปัญญาบารมี
เป็นอย่างเดียวกันกับการพัฒนาปัญญา คือเป็นการพัฒนาปัญญาขั้นสุดมยปัญญา และใน
อรรถกถาจรียาปิฎกกล่าวการพัฒนาจินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา เพิ่มเข้ามา แต่
จากลักษณะเป็นต้นของบารมีที่กล่าวไว้ในอรรถกถาจรียาปิฎกว่า มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็น
ลักษณะ มีการทำอุปการะแก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ แสดงให้เห็นส่วนที่ปัญญาบารมีต่างจากปัญญา
ก็คือ ปัญญาบารมีเป็นปัญญาที่พระโพธิสัตว์นำไปใช้ทำประโยชน์ให้แก่สรรพสัตว์

อานิสงส์ของการบำเพ็ญปัญญาบารมี การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์
นอกจากจะเป็นไปเพื่อความมีปัญญามาก และการตรัสรู้แล้ว ยังทำให้เกิดรูปลักษณะทางกายที่
งดงามกล่าวคือ มีพระฉวีวรรณละเอียด จนฝุ่นละอองไม่อาจติดพระวรกายได้ ซึ่งเป็นลักษณะ
มหานุรุชข้อที่ ๑๒ ดังที่ตรัสไว้ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรคว่า

ภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ได้
เข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ แล้วซักถามว่า “ท่านผู้เจริญ อะไรเป็นกุศล อะไร
เป็นอกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเกี่ยวข้อง อะไรไม่ควร
เกี่ยวข้อง อะไรที่ข้าพเจ้าทำอยู่พึงเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ตลอดกาลนาน
หรือว่าอะไรที่ข้าพเจ้าทำอยู่พึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขตลอดกาลนาน” เพราะ
ตถาคตได้ทำสังสม พอกพูนกรรมนั้น ทำให้กรรมนั้นไพบูลย์แล้ว หลังจากตาย
แล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพเหล่าอื่นในเทวโลกนั้น
ด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์
รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โสภณพัชระทิพย์ จุตติจากเทวโลกนั้นแล้ว
มาสู่ความเป็นอย่างนี้ ได้ลักษณะมหานุรุชนี้ คือ มีพระฉวีละเอียด จนละอองธุลี
ไม่อาจติดพระวรกายได้ ^{๒๗๓}

^{๒๗๑} จุ.จรียา.อ. (บาลี) ๓๖๕ – ๓๖๘.

^{๒๗๒} จุ.จรียา.อ. (บาลี) ๓๗๐.

^{๒๗๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๑๖/๑๗๖.

บทที่ ๓

กระบวนการพัฒนาปัญญาของพระมโหสถ

๓.๑ วิธีการพัฒนาปัญญาตามหลักพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

๓.๑.๑ สุตมยปัญญา

สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) เกิดมีได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ๑) สัมปยุตตสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษหรือคนดี ๒) สัทธัมมัสสวนะ การฟังสัทธรรม หรือสูตร การฟัง การศึกษาเล่าเรียน ดังเช่นพระพุทธพจน์ว่า “ฟังด้วยดีย่อมได้ปัญญา การฟังด้วยดี การสอบถาม เป็นอาหารของปัญญา” และดังที่ทรงอธิบายความหมายของสุตมยปัญญาว่า

ในการทำงาน...ศิลปะ...วิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นได้กัมมัสสกตญาณ หรือได้สัญจานุโลมิกญาณว่า รูปไม่เที่ยง ...เวทนาไม่เที่ยง ...สัญญาไม่เที่ยง ...สังขารไม่เที่ยง ...วิญญาณไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่งพินิจ และได้ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสม^๑

ในอรรถกถาจริยาปิฎกตอนว่าด้วยการบำเพ็ญปัญญาบารมี ท่านกล่าวว่า “ฟังให้สุตมยปัญญายังเกิดด้วยการหยังลงสู่สุดวิสัยทุกอย่างทุกประการ ด้วยปัญญามีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายเป็นเบื้องต้น ด้วยสติ วิริยะ และด้วยการเรียน การฟัง การทรงจำ การสอบถาม แล้วให้ชนเหล่าอื่นตั้งอยู่ในปัญญานั้น ด้วยประการฉะนี้”^๒

๓.๑.๒ จินตามยปัญญา

^๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

^๒ พุ.จริยา.อ.(บาลี) ๓๖๖.

จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด) เกิดมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการ การกระทำไว้ในใจโดยอุบายที่แยบคาย การพิจารณา หรือจินตา การคิด ดังที่ทรงอธิบายความหมายของจินตามยปัญญาไว้ว่า

ในการทำงานทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งหลาย ที่ต้องจัดการด้วยปัญญา หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัตสกตญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณ ว่า รูปไม่เที่ยง ...เวทนาไม่เที่ยง ...สัญญาไม่เที่ยง ...สังขารไม่เที่ยง ...วิญญาณไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่งพินิจ และได้ปัญญาที่สามารถไต่ตรองสภาพธรรมอันเหมาะสม^๓

ตามคำอธิบายข้างต้น ตรัสอธิบายเพียงแค่ว่า มิได้ฟังจากผู้อื่น ดังนั้น แม้การได้ประสบกับเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ด้วยตนเอง โดยผ่านทางประสาทสัมผัสทั้งห้า คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายสัมผัส แล้วเก็บมาคิดพิจารณาจนเกิดความรู้ก็เป็นการพัฒนาจินตามยปัญญา

ในอรรถกถาจริยาปิฎก ท่านกล่าวถึงวิธีการบำเพ็ญจินตามยปัญญาว่า

อนึ่ง พึงยังปัญญาที่เป็นปฏิภาณในอันยังสัตว์ทั้งหลายให้บรรลุถึงจุดหมายในสิ่งที่ควรทำ และปัญญาที่เป็นอายโกศล อปายโกศล อุบายโกศล ให้เป็นไปตามสมควร อาศัยความเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล อนึ่ง พึงให้จินตามยปัญญาบังเกิด ด้วยการเป็นผู้ให้สัตว์ทั้งหลายตรัสตรองอาการแห่งสภาพธรรมมีจันท์เป็นต้น^๔

ศาสตราจารย์ (พิเศษ) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้ประมวลและวิเคราะห์วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ(การคิดอย่างมีวิธี ถูกวิธี (อุบายมนสิการ) คิดถูกทาง (ปถมนสิการ) คิดค้นหาสาเหตุ คิดอย่างมีเหตุผล (การณมนสิการ) คิดให้เกิดผล (อุปปาทกมนสิการ))ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอรรถกถาและฎีกาไว้ว่ามี ๑๐ วิธี ได้แก่

๑. คิดแบบสาวหาเหตุ หรือ คิดแบบอัทปปัจจยตา ซึ่งก็แยกย่อยออกเป็นคิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ และคิดแบบสอบสวน

๒. คิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ หรือสมัยใหม่เรียกว่าคิดแบบวิเคราะห์

^๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

^๔ พุ.จริยา.อ.(บาลี) ๓๖๖.

๓. คิดแบบสามัญลักษณะ หรือ คิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา
๔. คิดแบบอริยสัจหรือ คิดแบบแก้ปัญหา
๕. คิดแบบบรรลุตัมพันธ์ เป็นการพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างหลักการ กับ ความมุ่งหมาย
๖. คิดแบบคุณโทษและทางออก
๗. คิดแบบคุณค่าแท้คุณค่าเทียม
๘. คิดแบบปลูกเร้าคุณธรรม
๙. คิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน
๑๐. คิดแบบวิภาษวิทยา^๕

๓.๑.๓ ภาวนามยปัญญา

ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการภาวนา) ได้แก่ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติ เกิดมีได้ด้วยการเจริญสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน การเจริญสมถะทำให้บรรลุตัมพันธ์ ๘ ปัญญาของท่านผู้เข้าสมาบัติ ๘ ชั้นใดชั้นหนึ่งนี้เองเป็นภาวนามยปัญญาที่เกิดจากสมถภาวนา การเจริญวิปัสสนาทำให้บรรลุอริยมรรคอริยผล ปัญญาของพระอริยบุคคลผู้เข้าผลสมาบัติเป็นภาวนามยปัญญาที่เกิดจากวิปัสสนาภาวนา วิธีการเจริญสมถะ ได้แก่การเจริญกัมมัฏฐาน ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ (๑) กสิณ ๑๐ (๒) อสุภะ ๑๐ (๓) อนุสสติ ๑๐ (๔) อัปปมัญญา ๔ (๕) อหारेปฏิกูลสัจจะ (๖) จตุราตฺตวชิฏฐาน (๗) อรูป ๔ วิธีการเจริญวิปัสสนา ได้แก่การบำเพ็ญวิสุทธิ ๗ ให้บริบูรณ์^๖

ในอรรถกถาจรยาปิฎก ท่านกล่าววิธีการบำเพ็ญภาวนามยปัญญา โดยนัยว่า
พึงให้ภาวนาปัญญาสมบูรณ์ด้วยการกำหนดสลักษณะและสามัญลักษณะ
แห่งขันธเป็นต้น ละความข้องเองและให้ผู้อื่นละความข้องในนามรูป ยังฉาน
วิโมกข์สมาธิสมาบัติ และโลกียอภิญาอันเป็นภาวนาปัญญา(ในฝ่ายสมถะ) คือ
อิทธิวิชฌาน ทิพพโสตธาตุนาน เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทิพพ

^๕ ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๖๗๖ - ๗๒๘.

^๖ ดูรายละเอียดในปกรณ์พิเศษวิสุทธิมรรค.

จักขุญาณ ขากัมมุปกญาณ และ อนาคตังสญาณ ให้ถึงความชำนาญ ตั้งอยู่ใน
สীลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ แล้วเจริญวิปัสสนาจนถึงปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ”

๓.๒ ลักษณะปัญญาของพระมโหสถ

ปัญญาของพระมโหสถสามารถจัดลงในคำสอนเรื่องปัญญาที่ปรากฏในคัมภีร์
พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาที่ประมวลมาในบทที่ ๒ ได้ดังต่อไปนี้

๑. ปัญญาของพระมโหสถทั้งหมดเป็นโลกียปัญญา (ปัญญาระดับโลกียะ) คือเป็น
ปัญญาระดับกามาวจร ไม่ใช่โลกุตตรปัญญา^๔ ได้แก่เป็นความรู้ในเรื่องเหล่านี้ คือ

๑) สถาปัตยกรรมศาสตร์ ความรู้เรื่องวิชาการก่อสร้าง ดังปรากฏในมโหสถชาดก
ตอนสร้างศาลาว่า

มหาสตุโต ขถา ตสุสา สาลาย เอกสุมี อนาถานัน อิตถินัน วิชาชนญจัน
เอกสุมี อาคนตุกสมณพราหมณานัน วสนญจัน เอกสุมี อาคนตุกมนุสสานัน
วสนญจัน เอกสุมี อาคนตุกวาณิชกานัน ฃณทจปนญจัน โหติ ตถา
สพพานิ ตานิ จานานิ พหิมุขทวารานิ กตุวา สาลิ วิจารลล ๑ ตถว
กิทมณทล ตถว วินิจจย ตถว ฃมมสภปิ กาลล ๑^๕

พระมหาสัตว์จัดปันที่ศาลาให้เป็นส่วน ๆ คือ ห้องสำหรับหญิงอนาถา
ตลอดบุตรห้องหนึ่ง ห้องสำหรับสมณพราหมณ์ผู้อันตุกะมาพักห้องหนึ่ง
ห้องสำหรับคฤหัสถ์ผู้อันตุกะมาพักห้องหนึ่ง ห้องสำหรับเก็บสินค้าของพวก
พ่อค้าผู้อันตุกะมาพักห้องหนึ่ง ทำห้องเหล่านั้นทั้งหมดให้มีประตูทางหน้า
मुख ให้ทำสนามเล่น ที่วินิจจยแม่โรงธรรมอย่างนั้น ๆ

ข้อความตอนนี้แสดงให้เห็นถึงความรู้เรื่องวิชาการก่อสร้างของพระมโหสถซึ่งมี
อายุเพียง ๗ ขวบ

๒) ศักตวิทยา ความรู้ธรรมชาติชีวิตของสัตว์ ดังปรากฏในมโหสถชาดก ว่า
อถกทวลล สปปญจ สปปินญจ อาหารเปตวา “อัย สปปโป อัย สปปินนิต

^๔ พุ.จริยา.อ.(บาลี) ๓๖๖ - ๓๖๗.

^๕ โลกียปัญญาในด้านการปฏิบัติธรรมของพระมโหสถ ผู้สนใจโปรดศึกษาวิเคราะห์เอง.

^๕ พุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๒๔๕.

ชานนตุ อชานนตานํ สหสฺสทฺตฺตํ วัตฺวา คามวาสีํ เปสฺสุ. คามวาสีโน
อชานนตา ปณฺหิตํ ปุจฺฉิสฺสุ. โส ทิสฺวาว ชานาติ. สปปสฺส หิ นนฺคณฺฐํ ญฺกั
โหติ. สปปินฺยา ตนฺกํ โหติ, สปปสฺส สีสํ ปุณฺณํ โหติ, สปปินฺยา ตนฺกํ โหติ,
สปปสฺส อกฺขิณิ มหฺนฺตานิ, สปปินฺยา ขุทฺทกานิ สปปสฺส โสวณฺโณ ปราวณฺโณ
โหติ, สปปินฺยา วิจฺฉินฺนโก โหติ. โส อิมํ อภิญฺญาณฺเหติ “อัย สปปโป อัย
สปปินีติ อาจิกฺขิ.”^{๙๙}

วันหนึ่ง พระเจ้าวิเทหราชให้นำงูตัวผู้และงูตัวเมียมา ส่งไปให้ชาวบ้าน
ปาจันขวมัชมคาม ด้วยพระราชานุญาตว่าชาวบ้านปาจันขวมัชมคามจงรู้ว่า นี่
งูตัวผู้ นี่งูตัวเมีย เมื่อไม่มีใครรู้ จะปรับไหมพนักหาปณะ ชาวบ้านเมื่อไม่รู้
จึงถามมโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตนั้นพอเห็นเท่านั้นก็รู้ เพราะว่า หางของ
งูตัวผู้ใหญ่ หางของงูตัวเมียเรียวยาว หัวของงูตัวผู้ใหญ่ หัวของงูตัวเมียเรียวยาว
นัยน์ตาของงูตัวผู้ใหญ่ ของงูตัวเมียเล็ก ลวดลายของงูตัวผู้ติดต่อกัน ลวดลาย
ของงูตัวเมียขาด มโหสถบัณฑิต แจ้งแก่ชาวบ้านว่า นี่งูตัวผู้ นี่งูตัวเมีย ด้วย
ความรู้ยิ่งเหล่านั้น

การสามารถบอกลักษณะของงูตัวผู้ตัวเมียได้ แสดงให้เห็นถึงความรู้ด้านสัตว
วิทยาของพระมโหสถเป็นอย่างดี

๓) พุทธศาสตร์ ความรู้ในเรื่องวิชาว่าด้วยต้นไม้ ดังปรากฏในมโหสถชาดก ว่า
ราชา “ปณฺหิตํ วิมฺลิสฺสสามาติ ขทฺริทณฺฑํ อหฺราเปตฺวา ตโต วิทฺตฺถิมตฺตํ
คาหาเปตฺวา จุนฺทกาเร ปกฺโกสาเปตฺวา สุณฺณํ ลีขาเปตฺวา ปาจันขวมัชมคามํ
เปสฺสสิ ...โพธิสตฺโต ตํ หตฺถเณน กเหตฺวาว “อิทํ อกฺกํ อิทํ มุลนฺติ ฌตฺวาปิ
มหาชนสฺส หทยคฺคหณตฺถํ อุตฺกปาตี อหฺราเปตฺวา ขทฺริทณฺฑกสฺส มชฺฌ
สตฺเตน พนฺธิตฺวา สุตฺตโกฏฺฐิํ กเหตฺวา ขทฺริทณฺฑกํ อุตฺกปิณฺเฐ จเปสฺสิ. มุถํ
ภาริตตฺยา ปจฺมํ อุตฺเก นิมุชฺชิ.”^{๑๐๐}

พระเจ้าวิเทหราชทรงดำริจะทดลองมโหสถบัณฑิต จึงให้นำท่อนไม้
ตะเกียนมา ให้ตัดเอาเพียง ๑ คืบให้ช่างกลึงกลึงให้ดีแล้ว ให้ส่งไปยัง
ชาวบ้านปาจันขวมัชมคาม...พระโพธิสัตว์รับท่อนไม้ตะเกียนนั้น ด้วยมือ

^{๙๙} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๒๒๗.

^{๑๐๐} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๒๒๖.

เท่านั้นก็รู้ได้ว่า ข้างนี้ปลาย ข้างนี้โคน แม้รู้แล้วก็ให้นำภาชนะน้ำมาเพื่อกำหนดใจของมหาชน แล้วเอาด้ายผูกตรงกลางของท่อนไม้ตะเคียน ถือปลายด้ายไว้ วางท่อนไม้ตะเคียนบนน้ำ พอวางเท่านั้น โคนก็เพลงก่อนเพราะหนัก

ข้อความในตอนนี้ พระมโหสถสามารถบอกด้านโคนและด้านปลายของท่อนไม้ได้ แสดงให้เห็นถึงความรู้ด้านพฤกษศาสตร์ของท่าน

๔) กายวิภาคศาสตร์ ความรู้เรื่องร่างกายของมนุษย์ ดังปรากฏในมโหสถชาดก ว่า

อเถกทิวส อุตฺติยา จ ปุริสสฺส จาติ เทว สีสานิ อหฺราเปตฺวา “อิทฺ อุตฺติยา สีสํ, อิทฺ ปุริสสฺส สีสนฺติ ชานนฺตุ, อชานนฺตานํ สหสฺสทณฺฑโชติ ปหิณฺสีสุ ... โส ทิสฺวา ว อญฺญาสิ. กถํ ชานาติ? ปุริสสฺส สีสํ กิร สัพฺพินิ อชฺชกาโวติ อุตฺติยา สีสํ สัพฺพินิ วฏฺกา โหติ, ปริวตฺตติว จจฺจติ. โส อิมินา อภิญญาณณ “อิทฺ อุตฺติยา สีสํ, อิทฺ ปุริสสฺส สีสนฺติ อาจิกฺขิ.”^{๑๒}

พระเจ้าวิเทหราชให้นำศิระะ ๒ ศิระะ. คือศิระะหญิงและศิระะชายมาแล้วส่งไปให้ชาวบ้านปาจันยวมัชฌคามทำนายพระราชานัดว่า ชาวบ้านปาจันยวมัชฌคามจรรู้ว่า นี่ ศิระะหญิง นี่ศิระะชาย ถ้าไม่รู้ จะปรับไหมพันกหาปณะ... พระมหาสัตว์พอเห็นเท่านั้นก็รู้ รู้ได้อย่างไร คือ แสกในศิระะชายตรง แสกในศิระะหญิงคอด มโหสถบัณฑิตแจ้งว่า นี่ศิระะหญิงนี่ศิระะชาย ด้วยความรู้ดังนี้

การที่พระมโหสถสามารถบอกลักษณะศิระะชายหญิงได้แสดงว่าท่านมีความรู้เรื่องกายวิภาคศาสตร์

๕) จิตวิทยา ความรู้เรื่องพฤติกรรมของจิต ธรรมชาติจิตใจมนุษย์ ดังปรากฏในมโหสถชาดก ตอนเลื่อกคู่ว่า

มหาสฺสโต ตํ วิมฺสนฺตถาย โทวาริกสฺส เกเห จเปตฺวา โทวาริกกริยาย อาจิกฺขิตฺวา อุตฺตโน นิเวสนํ คนฺตฺวา ปุริสํ อามนฺเตตฺวา “อสุกฺเกเห เอกํ อุตฺถิ จเปตฺวา อาคโถมฺหิ, ตุมฺเห อิมํ สหสฺสํ อาทาย ตตฺถ คนฺตฺวา ตํ วิมฺสเถว สหสฺสํ ทตฺวา เปเสสิ. เต ตสฺสา สนฺติกํ คนฺตฺวา ตถา อภิสุ. สา อิทํ มม สามิกสฺส ปาทรชมฺตมฺปิ น อคฺขมฺติติ. ”^{๑๓}

^{๑๒} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๒๒๖ - ๒๒๗.

^{๑๓} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๒๓๐.

พระมหาสัตว์ให้นางอยู่ที่เรือนคนเฝ้าประตู แล้วแจ้งแก่ภรรยาแห่งคนเฝ้า ประตูให้ทราบ เพื่อทดลองนาง แล้วเข้าสู่เคหสถานของตน เรียกชาย ทั้งหลายมาแจ้งว่า เราให้สตรีคนหนึ่งอยู่ที่เรือนโน้น จึงมาบ้านนี้ เจ้าทั้งหลาย จงเอาทรัพย์หนึ่งพันกหาปณะนี้ไปที่เรือนนั้น พูดเกี้ยวพาลองดู สิ่งฉะนั้น แล้วให้กหาปณะหนึ่งพันแล้วส่งไป บุษยเหล่านั้นไปสู่สำนักนางอมรา แล้ว ได้ทำตามมโหสถสั่ง นางไม่ปรารถนา คิดเห็นว่าความประพฤติดของบุษยเหล่านี้ ไม่ถึงสักว่าละอองเท้าของสามีแห่งเรา บุษยเหล่านั้น

การที่พระมโหสถให้ชายหนุ่มคนอื่นเกี้ยวพาราสีอมราเทวี เป็นการใช้จิตวิทยา เพื่อทดสอบจิตใจอมราเทวีว่า รักเดียวใจเดียวหรือไม่

๖) นิติศาสตร์ วิชากฎหมาย ดังปรากฏในมโหสถชาดก ตอนตัดสินคดี ว่า
ปณฺธิโต... ปจฺม โจรํ ปุจฺฉิ “ตยา อิเม โคณา กิ ขาทาปีตา กิ ปายิตาติ. ปณฺธิต ยาคู ปายิตา ติลปิฏฺจณฺจ กุมฺมาเส จ ขาทาปีตาติ. ตโต โคณสามิกิ ปุจฺฉิ. โส อาห “สามิ กุโต เม ทุกฺกตสฺส ยาคูอาทีนิ ลทฺธานิ, ตินฺนเมว ขาทาปีตาติ. ปณฺธิโต เตสํ กถํ สุตฺวา อตฺตโน ปุริสํ ปาตี กาหาเปตฺวา ปิยํคุปฺตตานิ อหฺราเปตฺวา อุทฺทุกฺขเล โภจฺญาเปตฺวา อุทฺเทน มทฺทาเปตฺวา โคณ ปาเยสิ. โคณา ตินฺนเมว จทฺทยีสฺส.”^{๑๔}

มโหสถบัณฑิต...จึงถามโจรก่อนว่า โคเหล่านี้ ท่านให้กินอะไรให้ดื่มอะไร โจรตอบว่า ข้าแต่ท่านบัณฑิต ข้าพเจ้าให้โคดื่มยาสูบ ให้กินงา แป้ง และ ขนมกุ่มมาส ต่อนั้นจึงถามเจ้าของโค เจ้าของโคตอบว่า อาหารมีข้าวยาสูบ เป็นต้น คนจนอย่างข้าจะได้ที่ไหนมา ข้าพเจ้าให้กินหญ้าเท่านั้น มโหสถ บัณฑิตได้ฟังคำของคนทั้งสองนั้นแล้ว จึงให้คนของตนนำธาดมา ให้นำไป ประยงค์มาตำในครก ขยี้ด้วยน้ำให้โคล่โคล่ โคล่ก็อาเจียนออกมาเป็นหญ้า

ในตอนตัดสินคดีเรื่องแย่งวัวเป็นต้น พระมโหสถพิจารณาคดีด้วยการซักโจทก์ และจำเลย สอบสวนหาหลักฐาน แล้วใช้คำให้การและหลักฐานเป็นเครื่องตัดสินคดี เช่น ใช้ หญ้าเป็นเครื่องตัดสินว่าใครเป็นเจ้าของวัว แสดงให้เห็นว่าท่านมีความรู้เรื่องวิชานิติศาสตร์

^{๑๔} พ.ช.อ. (บาลี) ๕/๒๑๗.

๓) รัฐศาสตร์ วิชาการเมือง และการปกครองประเทศ ตลอดจนความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ดังปรากฏในมโหสถชาดก ตอนผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ว่า

โส นกร มหาปการี นาม การสี, ตถา อนุปการณฺจ ทวารภูฏาลเก
อนฺตรภูฏาลเก อุทกปริขํ กทฺทมปริขํ สุกฺขปริขฺนติ ติสฺโส ปริชาโย การสี,...
ตโต ตโต อากเต วาณิเชปิ “สมฺมา ตุมฺเห กุโต อากตตฺถาติ ปุจฺฉิตฺวา “อสุกฺก-
จฺจานโต นามาติ วุตเต “ตุมฺหากํ รณฺโณ ก็ ปิยนฺติ ปุจฺฉิตฺวา “อสุกํ นามาติ
สุตฺวา เตสํ สมฺมานํ การตฺวา อุยฺโยเชตฺวา อตฺตโน เอกสฺเต โยเช
ปกุโกสาเปตฺวา “สมฺมา มยา ทินฺเน ปณฺณการเ คเหตุวา เอกสฺตราชฺชานิโย
กนฺตฺวา อิมํ ปณฺณการเ อตฺตโน ปิยกมฺตาย เตสํ ราชนํ ทตฺวา เตยว
อุปฺภุจหนฺตา เตสํ กิริยํ วา มนฺตํ วา ญตฺวา มยฺหํ เปเสนฺตา ตตฺถเว วสฺส, อหํ
โว ปุตฺตทาร์ โปเสสฺสามิติ...”^{๔๕}

มโหสถให้ทำกำแพงใหญ่ในพระนครและให้ทำกำแพงน้อยอย่างนั้น ทั้งหอ
รบที่ประตูและที่ระหว่างๆ ให้ขุดคู ๓ คู คือคูน้ำ คูเปือกตม คูแห้ง...มโหสถ
ได้ถามพวกพาวณิชนั้มาแต่ประเทศนั้นๆ ว่ามาแต่ไหน เมื่อได้รับตอบว่า มาแต่
สถานที่โน้น จึงซักถามว่า อะไรเป็นที่ชอบพระราชหฤทัยของพระราชาแห่ง
พวกท่าน ได้ความแล้วก็ทำความนับถือต่อพวกนั้นแล้วส่งกลับไป แล้วเรียก
โยธาร้อยเอ็ดของตนมากล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงรับเครื่องบรรณาการที่เราจะให้
แล้วไปสู่ราชธานีร้อยเอ็ด ถวายบรรณาการเหล่านี้แด่พระราชาเหล่านั้น
เพื่อต้องการให้พระราชาเหล่านั้นรักตน แล้วอยู่บำรุงพระราชาเหล่านั้น คุณ
กิริยาหรือความคิดแห่งพระราชาเหล่านั้น ส่งข่าวมาให้เรารู้ แล้วอยู่ในที่
นั้น เราจะเลี้ยงบุตรและภรรยาของเหล่าท่าน...

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพระมโหสถใช้ความรู้ด้านรัฐศาสตร์ บริหาร
ปกครอง ป้องกันและพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญมั่นคง

๔) หัตถกรรม หัตถศิลป์ วิชาการช่างทำสิ่งของเครื่องใช้ด้วยฝีมือ ดังปรากฏ
ในมโหสถชาดก ตอนเลื่อกคู่ว่า

สา ชินฺณสาฎกานิ อหริตฺวา อทาสี. โพธิสฺสโต อาหฺวหาญํ

^{๔๕} พ.ช.อ. (บาลี) ๕/๓๐๔.

นิรุจาเปลิเยว. ปุณฺณวโต หิ กิริยา นาม สมัชฌติเยว. อถ นํ “อมม วิธิ-
ภาเคน อาโรเจยยาสีติ. สว สกกลาเม อาโรเจสี. มหาสตุโต ตุนฺนวยกมมํ
กตุวา เอกาเหเนว สหสฺสํ อุปปาเทสี.”^{๑๖}

มารดานางอมรานำผ้าเก่า ๆ มาให้มโหสถขุน พระโพธิสัตว์ก็ให้ผ้าที่นำมา ๆ
แล้วเสร็จทั้งหมด เพราะว่าการทำของท่านผู้มีบุญย่อมสำเร็จง่ายคาย ลำดับนั้น
มโหสถแจ้งแก่มารดานางอมรว่า แม้จะบอกกล่าวตามปากถนน ให้นำผ้ามา
จ้างขุน มารดานางอมราก็บอกแก่ชาวบ้านทั่วไป พระมหาสัตว์ทำการชุณผ้า
วันเดียวเท่านั้นได้ทรัพย์พันหนึ่ง

จากข้อความข้างต้น พระมโหสถรับจ้างชุณผ้าที่บ้านบิดามารดาของอมราเทวีได้
เงิน ๑,๐๐๐ กหาปณะ แสดงให้เห็นว่าท่านมีความรู้ด้านหัตถกรรมเป็นอย่างดี

๕) จิตรกรรม การวาดภาพฝาผนัง ดังข้อความตอนหนึ่งในมโหสถชาดก ว่า
“กติปาเหเนว นิรุจิตาย สาลาย จิตฺตกาเร ปกุโกสาเปตฺวา สยํ วิจารเตวา รณณียํ จิตฺต-
กมฺมํ การุสี”^{๑๗} แปลว่า “เมื่อศาลาแล้วเสร็จโดยวันเล็กน้อย มโหสถให้เรียกช่างเขียนมา
เขียนภาพให้น่ารื่นรมย์ ให้มีจิตรกรรมกว้างขวางโดยคนสั่งเอง” ข้อความตอนนี้เป็นตอนที่
พระมโหสถอายุ ๗ ขวบ ให้สร้างศาลาที่พักแล้วให้เขียนภาพจิตรกรรมสวยงามประดับฝา
ผนังอย่างสวยงาม แสดงให้เห็นถึงความรู้ด้านจิตรกรรมของท่าน

๑๐) ภาษาศาสตร์ การอ่านการเขียน การใช้ภาษามือ ดังปรากฏในมโหสถชาดก ว่า
หตุณฺมทุทาย ปญฺหํ ปุจฺจนฺตี โพธิสตุตฺตํ โอโลเกตฺวา หตฺถํ ปสาเรสี. สว
กิริ “กัทิสํ ปญฺหิตํ ตํ ราชา ปเรเสโต อาเนตฺวา อิทานิ ปฏิกฺขกฺคิตฺติ, น
ปฏิกฺขกฺคิตฺติ มนสาว ปญฺหํ ปุจฺจํ ๗ โพธิสตุโต “อัย หตุณฺมทุทาย มํ ปญฺหํ
ปุจฺจนฺตีสึ ฅตฺวา ปญฺหํ วิสขฺเขนฺโต หตุณฺมฏฺฐิมกาสึ. โส กิริ “ออยฺเย มม
ปฏฺธิณฺณํ ฅเหตุวา ปกุโกสาเปตฺวา อิทานิ ราชา คาพฺพมฺภูจิว ชาโต, น เม
อปปุพฺพํ กิณฺณจํ เทตฺติติ มนสาว ปญฺหํ วิสขฺเขสี”^{๑๘}

ปริพาชิกา เมื่อจะถามปัญหาด้วยเครื่องหมายแห่งมือ จึงเลื่อมมโหสถแล้ว
แบมือออก ได้ยินว่า นางถามปัญหาด้วยใจว่า แน่ะบัณฑิต พระเจ้าจุลนีนำท่าน

^{๑๖} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๒๖๗.

^{๑๗} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๒๑๔.

^{๑๘} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๔๑๓.

มาแต่ประเทศอื่น เดียวนี้ทรงบำรุงเช่นไรหรือไม่ได้ทรงบำรุง พระโพธิสัตว์
รู้ว่า นางเกรีปริพาชิกาถามปัญหาเราด้วยเครื่องหมายแห่งมือ เมื่อจะ
แก้ปัญหาจึงกำมือ ได้ยินว่า มโหสถแก้ปัญหาด้วยใจว่า ข้าแต่ผู้เป็นเจ้า
พระราชาทรงรับปฏิญาณของข้าพเจ้าแล้วให้เรียกมา เดียวนี้เป็นผู้เหมือนกับกำ
พระหัตถ์ไว้มันยังไม่พระราชทานอะไร ๆ ที่พระองค์ยังไม่เคยพระราชทานแก่
ข้าพเจ้า

การที่พระมโหสถสามารถสนทนาด้วยภาษามือกับนางเกรีปริพาชิกา ดังข้อความ
ข้างต้นแสดงถึงความรู้ด้านภาษาใบ้ หรืออวัจนะภาษาของท่าน

๑๑) ทิพพายา เล่ห้กลอันเป็นทิพย์ ดังข้อความตอนหนึ่งในมโหสถชาดก ว่า
“ติ สุตฺวา มหาสฺสโต “อหํ ทิพฺพมายํ ชานามิ, ปณฺชิตา हि नाम तिपुप्फमायं अकुण्डहि ต्वा
ภये सम्पत्ते ओत्तान्ปิ परिปิ ทุกฺขโต परिโมเจนฺติเยวาทิ วत्ตา...”^{๑๙} แปลว่า “มโหสถได้ฟัง
รับสั่งจึงทูลว่า ข้าพระองค์รู้เล่ห้กลอันเป็นทิพย์ จริงอยู่ ธรรมดาบัณฑิตทั้งหลายย่อมเรียน
เล่ห้กลอันเป็นทิพย์ไว้ครั้น เมื่อภัยมาถึง ก็ปลดปล่อยตนบ้าง ผู้อื่นบ้างให้พ้นทุกข์”

ข้อความตอนนี้แสดงให้เห็นชัดเจนว่าพระมโหสถมีความรู้เรื่องเล่ห้กลอันเป็น
ทิพย์ โดยท่านได้เรียนรู้จากดาบสซึ่งมาจากป่าหิมพานต์

๑๒) ปรัชญาในการดำรงชีวิต ดังคำพูดของพระมโหสถว่า

สุขํ ทุกฺเคน ปริปาจยนฺโต
กาลากาลํ วิจินํ ฉนฺทณฺโน
อตุตฺตสฺส ทวารานิ อปาปฺปฺรณฺโต
เตนาหํ ตฺถสฺสามิ ยโวทเนน
กาลญฺจ ญตฺวา อภิชีหนาย
มนฺเตहि อตฺถํ ปริปาจยิตฺวา
วิชิมนฺนํ สํ วิชิมนฺนํ
ตถิทฺธิยา ทกฺขสิ มํ ปุณฺนาปีติ ^{๒๐}

เราใช้ความลำบากบ่มเพาะความสุข เราพิจารณากาลและไม่ใช้กาล หลบซ่อนอยู่
ตามความพอใจ เปิดโอกาสคิดหาทางสร้างประโยชน์ให้ตนเอง ดังนั้นจึงยินดีกิน

^{๑๙} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๔๐๑.

^{๒๐} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๘๐.

ข้าวแดง เรารู้จักกาลเพื่อองอาจทำความเพียร จะบ่มเพาะประโยชน์ด้วยความคิด
อ่านของตนองอาจเหมือนราชสีห์ ท่านจะเห็นเราด้วยความสำเร็จนั่นอีก”

ยสุต รุกขสุต ฉายาย นิสีเทยฺย สยฺยฺย วา

น ตสุต สำขํ ภณฺณฺยฺย มิตฺตพุโก หิ ปาปโกติ^{๒๑}

คนเรานั่งหรือนอนได้ร่มไม้ใด ไม่ควรหักกิ่งของต้นไม้
เพราะคนที่ทำร้ายมิตรเป็นคนชั่วช้า

อลโส คิหิ กามโกติ น สาธุ

อสนฺณโต ปพุพฺพิโต น สาธุ

ราชา น สาธุ อนิสฺมมการิ

โย ปณฺชติโต โกรโณ ตํ น สาธุ.

นิสฺมม ขตฺติโย กยิรา นานิสฺมม ทิสฺมปติ

นิสฺมมการิโน ราช ยโส กิตฺติจ วฑฺฒติติ^{๒๒}

คนครองเรือนบริโภคกามคุณเกียจคร้านไม่ดี บรรพชิตไม่สำรวมไม่ดี
พระราชามีพิจารณาก่อนบำเพ็ญราชกิจไม่ดี บัณฑิตโกรธไม่ดี พระมหากษัตริย์
ทรงพิจารณาก่อนจึงบำเพ็ญราชกิจ ยังไม่ทรงพิจารณาไม่พึงบำเพ็ญ ข้าแต่
พระราชามีเกียรติยศย่อมเจริญแก่พระราชผู้ทรงพิจารณาก่อนจึงบำเพ็ญราชกิจ

คำพูดของพระมโหสถที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าท่านมีความรู้เรื่องหลักธรรมที่ใช้ใน
การดำรงชีวิตที่ดีงาม

๒. **ปัญญาของพระมโหสถเป็นสุตมยปัญญา** (ปัญญาที่เกิดจากการฟังหรือ
การศึกษา) คือเป็นความรู้ที่เกิดมาจากการฟัง หรือการศึกษาเล่าเรียนจากพ่อแม่ ครู อาจารย์
เพื่อน รวมทั้งความรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัสที่เหลือ ได้แก่ การดู การดมกลิ่น การลิ้มรส และ
การสัมผัส ที่ได้เรียนรู้จากสิ่งแวดล้อม ได้แก่ ความรู้ในเรื่องสถาปัตยกรรมศาสตร์
พฤกษศาสตร์ รัฐศาสตร์ มานุษยวิทยา สัตววิทยา สังคมวิทยา หัตถกรรม จิตรกรรม
ภาษาศาสตร์ ทิพมหายา ที่กล่าวไว้ในข้อโลกียปัญญา สุตมยปัญญาดังกล่าวของพระมโหสถ
เป็นปัญญาในทางโลก

^{๒๑} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๘๒.

^{๒๒} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๘๓.

๓. ปัญญาของพระมโหสถเป็นจินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิดค้น) คือ เป็นความรู้ที่เกิดมาจากการใช้ความคิดพิจารณา เป็นความคิดสร้างสรรค์ เพราะพระมโหสถ สามารถที่จะคิดค้นสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ ที่ไม่กล่าวไว้ในตำรา หรือไม่มีการสอนกัน คิด ประยุกต์ความรู้ที่เป็นสุตมยปัญญามาใช้ให้เกิดประโยชน์ในสถานการณ์จริงที่เกิดขึ้น แก้ไข ปัญหาหลาย ๆ เรื่อง ดังเช่นเนื้อเรื่องตอนหนึ่งในมโหสถชาดกว่า

เอกทิวส์ โพธิสตุเต กีพามณฺฑลํ กจฺจนฺเต เอโก เสโน สุนฺผลกโต
มัสเปสึ กเหตุวา อากาเสน ปกฺขนฺทิ... อถ เน ปณฺฑิโต อาห “จฺจฺทาเปสฺสามิ
นฺนติ. จฺจฺทาเปหิ สามิตฺติ. “เตนหิ ปสฺสชาติ โส อุตฺถํ อโนโลเกตุวาว วาต-
เวเคน ธาวิตฺวา เสนสฺส จายํ อกฺกมิตฺวา ปาณิ ปหริตุวา มหาวีรํ วิรฺว. ตสฺส
เตเชน โส สทฺโท เสนสฺส กุจฺฉิยํ วินิวิชฺฌิตฺวา นิจฺฉาริตฺว วิย อโหสิ. โส
ภิตฺว มัส จจฺทาเทสิ. มหาสตุโต มัสสฺส จจฺทิตฺถาวํ ฌตุวา จายํ โอโลเกนโต
ภุมิยํ ปติตฺถํ อทฺตวา อากาเสยว สมฺปฏฺิจฺฉิ.”^{๒๓}

วันหนึ่งเมื่อพระโพธิสัตว์ไปสู่สนามเล่น มีเหยี่ยวตัวหนึ่งโฉบเอาขึ้นเนื้อแต่
เพียงฆ่าสัตว์บินมาทางอากาศ... ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตกล่าวกะเด็ก
เหล่านั้นว่า กันจะให้เหยียนั้นทั้งขึ้นเนื้อ เด็กทั้งหลายขอให้ลองดู จึงกล่าวว่า
ถ้าเช่นนั้น จงคอยดู มโหสถวิ่งไปด้วยกำลังเร็วดังลม โดยไม่แลดูข้างบน
พอเหยียบเงาเหยี่ยว ก็ตบมือร้องเสียงดังลั่นด้วยเดชานุภาพแห่งมหาสัตว์
เสียงนั้นคุณเข้าไปก้องในท้องของเหยียนั้นเหยียนั้นกลัวก็ทั้งขึ้นเนื้อ พระ
มหาสัตว์รู้ว่าเหยี่ยวทั้งขึ้นเนื้อแล้ว แลดูเงารับเอาในอากาศไม่ให้ตกพื้นดิน

การคิดหาวิธีวิ่งโดยไม่ให้หกล้ม การทำให้เหยี่ยวตกใจ และการรับขึ้นเนื้อโดยไม่
ให้ตกถึงพื้นดิน เป็นการใช้จินตามยปัญญา ประกอบกับความเข้าใจธรรมชาติของสัตว์ว่า
เกรงกลัวเสียงของมนุษย์ จินตามยปัญญาดังกล่าวของพระมโหสถเป็นปัญญาในทางโลก

๔. ปัญญาของพระมโหสถเป็นอุบายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย) คือเป็น
ความฉลาดในการใช้อุบายวิธีแก้ปัญหที่เกิดขึ้นให้สำเร็จลุล่วงไป ด้วยมหากรุณาที่จะ
ช่วยเหลือผู้อื่น เป็นสิ่งสำคัญในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ในการแก้ไขปัญหาก่อบ

^{๒๓} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๑๖.

ทั้งหมดของพระมโหสถกล่าวได้ว่าเป็นการใช้อุบายวิธีเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น ด้วยความกรุณา
สงสาร ดังเช่นเนื้อเรื่องตอนหนึ่งในมโหสถชาดกว่า

อปรสูมี ทิวเส ปณฺฑิตสุเสว วิมฺสนตุถิ คามวาสินํ สาสนํ ปหิณฺสีสุ “ราชา
โทยาย กิฬิตุกาโม, ราชกุเล ปุราณโยตฺตํ ฉินฺนํ, เอกํ วาลุกโยตฺตํ วฏฺเฏตฺวา
เปเสนฺตุ, อเปเสนฺตานํ สหสฺสทณฺโทติ. เต ตํ การณํ อชานนฺตา ปณฺฑิตํ
ปฺจุฉีสุ. ปณฺฑิตโต ตํ สุตฺวา “อิมินาปิ ปญฺหาปฏิกฺขาเคนว ภวิตฺพพฺพนฺติ จินฺเตตฺวา
คามวาสินํ อสฺสาเสตฺวา วจนฺกุสเล เทว ตโย ปุริเส ปกฺโกสาเปตฺวา “กจฺจน
ตุเมห, ราชานํ อุปสงฺกมิตฺวา วเทถ ‘เทว คามวาสินํ ตสฺส โยตฺตตสฺส ตนฺถํ
วา ถุถํ วา ปมาณํ น ชานนฺติ, โปราณวาลุกโยตฺตโต วิทตฺถิมตฺตํ วา จตุรงฺกุส-
มตฺตํ วา ชนฺทํ เปเสถ, ตํ โอโถเกตฺวา เตน ปมาณน วฏฺเฏสฺสสนฺตฺติ. สเจ โว
ราชา ‘อมฺหากํ ฆเร วาลุกโยตฺตํ นาม น กทาจิ ภูตปฺพพฺพนฺติ วทฺติ, อถ นํ
‘สเจ มหาราช โว เอวรูปํ น สกฺกา กาคฺุ, ปาจิณยวมฺชฌคามวาสินํ กถํ
กริสฺสสนฺตฺติ วเทฺยยาถาติ วตฺวา เปเสสิ. เต ตถา กรีสุ. ราชานํ “เกณ จินฺตํ
ปญฺหาปฏิกฺขานฺติ ปฺจุฉิตฺวา “มโหสฺสปณฺฑิตเณ เทวาทิ สุตฺวา ตสฺสิ.”^{๒๔}

ในวันนั้นอีกพระราชาให้ส่งข่าวไปยังชาวบ้านปาจิณยวมชฌคาม เพื่อทดลอง
มโหสถบัณฑิตว่า พระราชาใคร่จะทรงเล่นชิงช้าห้อยด้วยเชือกทราย เชือกทราย
เก่าในราชสกุลขาดเสียแล้ว ให้ชาวบ้านนั้นพันเชือกทรายหนึ่งเส้นส่งมาถวาย
ถ้าส่งมาถวายไม่ได้ จะปรับไหมพันกหาปณะ. ชาวบ้านเหล่านั้นไม่รู้เหตุ จึง
แจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตคิดว่า เรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา พุดเอา
ใจชาวบ้านไม่ให้วิตกแล้ว เรียกคนฉลาดพุดมาสองสามคน สั่งสอนให้ไปทูล
พระราชาว่า ข้าแต่สมมติเทพ ชาวบ้านไม่ทราบประมาณแห่งเชือกนั้น ว่าเล็ก
ใหญ่เท่าไร ขอสมมติเทพโปรดให้ส่งท่อนแต่เชือกทรายเส้นเก่าสักหนึ่งคืบ
หรือสั้นกว่าเป็นตัวอย่าง ชาวบ้านเห็นประมาณนั้นแล้ว จักได้พันเท่านั้น ถ้า
พระราชารับสั่งแก่ท่านทั้งหลายว่า เชือกทรายในพระราชฐานของเราไม่เคยมี
แต่ไหนมา ท่านทั้งหลายจงกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราช ถ้าพระองค์ทรง
เชือกทรายอย่างนั้นไม่ได้ ชาวบ้านปาจิณยวมชฌคาม จักทำได้อย่างไรเล่า

^{๒๔} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๓๐.

พระเจ้าข้า ชาวบ้านเหล่านั้นไปทำตามมโหสถแนะนำ พระราชาตรัสถามว่า
ย้อนปัญหานี้ใครคิด ทรงทราบว่า มโหสถคิด ก็ทรงยินดี.

ในเรื่องการใช้ขนทรายฟันเชือกนี้ พระมโหสถรู้ว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ แต่จะ
ตอบเช่นนั้นตรง ๆ ไม่ได้ จึงใช้อุบายวิธีให้ชาวบ้านไปขอเชือกขนทรายมาดูเป็นตัวอย่าง เพื่อ
เป็นการย้อนปัญหาว่าพระราชาทรงให้ชาวบ้านทำในสิ่งที่เป็นไปได้ นับเป็นความฉลาดใน
อุบายของพระมโหสถอย่างหนึ่ง

๕. ปัญญาของพระมโหสถเป็นสิบปัญญา (ปัญญาเร็วไว) ลหุปัญญา (ปัญญาเร็ว
พลัน) ขวนปัญญา (ปัญญาเล่นไป) คือเป็นปัญญาหรือความคิดที่ฉับไว เป็นปฏิภาณไหว
พริบที่สามารถแก้ไขสถานการณ์ที่เกิดขึ้นได้ทันทั่วทั้งที่ พระมโหสถเป็นผู้ที่มีปัญญาไว มี
เขาวนปัญญา ในการแก้ปัญหาดัง ๆ ดังเช่นเนื้อเรื่องตอนหนึ่งในมโหสถชาดกว่า

เสนโก... อิมํ คากมาห

“ปณฺจ ปณฺชิตา มยฺ ภทฺทเนเต
สพฺเพ ปณฺชติกา อุปฺภูติตา
ตุวํ โน อภิภูยฺ อิสฺสโรสี
สกุโกว ภูตปติ เทวราชา
เอตมฺปิ ทิสฺวาน อหํ วทามิ
ปณฺโฬ วิหิโน สิริมาว เสยฺโยติ.

มหาสตุโต อตุตโน ฌาณพเลน ตสฺส วาท์ ภินฺทนฺโต... อิมํ คากมาห

“ทาโลว ปณฺณสฺส ยสฺสสิ พาโล
อตุเถสฺส ชาเตสฺส ตถาวิเชสฺส
ยํ ปณฺชิตโต นิปฺปณฺํ สํวิเชติ
สมฺโมหมาปชฺชติ ตตฺถ พาโล
เอตมฺปิ ทิสฺวาน อหํ วทามิ
ปณฺโฬว เสยฺโย น ยสฺสสิ พาโลติ.”^{๒๕}

เสนกะ...กล่าวคากานี้ว่า

ของทรงพระเจริญ พวกข้าพระองค์เป็นบัณฑิต

^{๒๕} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๖๑ - ๒๖๒.

๕ คน ทั้งหมดเคารพบำรุงพระองค์ พระองค์เป็น
อิสระครอบงำข้าพระองค์ทั้งหลาย ดูก้าวสักกเทว-
ราชผู้เป็นเจ้าแห่งภูตทั้งหลาย ข้าพระองค์เห็นความ
ดังนี้จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเป็นคนต่ำช้า คน
มีสิริเท่านั้น เป็นคนประเสริฐ.

พระมหาสัตว์เมื่อจะทำลายวาตะแห่งเสนกะนั้น ด้วยกำลังญาณของตน...จึง
กล่าวคาถานี้ว่า

คนเขลามีศเป็นดุจทาสของคนฉลาด ในเมื่อ
กิจต่าง ๆ เกิดมี คนฉลาดย่อมจัดกิจอันละเอียดใด คน
เขลาย่อมถึงความหลงพร้อมในกิจนั้น ข้าพระองค์
เห็นความอย่างนี้จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเท่านั้น
เป็นคนประเสริฐ คนเขลามีศหาประเสริฐไม่.

ในตอนได้ตอบปัญหาเรื่องปัญญากับสิริคือทรัพย์ยศ ระหว่างท่านกับเสนกราช
บัณฑิตนี้ พระมโหสถสามารถยกเหตุผลมากว่าได้ตอบหักล้างเหตุผลของเสนกได้นับพลัน
ทันที และสามารถเอาชนะเสนกะในที่สุด แสดงถึงความมีสติปัญญาร่องไว คิดแก้ไขปัญหา
ได้ในทันทีทันใดของพระมโหสถ

๖. ปัญญาของพระมโหสถเป็นปัญญาวุช (อาวุธคือปัญญา) ปัญญาวุชตาม
ความหมายในพระคัมภีร์หมายถึงปัญญาที่ใช้รบกับข้าศึกคือกิเลส ส่วนปัญญาวุชของ
พระมโหสถใช้รบกับข้าศึกศัตรูภายนอกที่ยกมาโจมตีบ้านเมือง ดังเช่นเนื้อเรื่องในมโหสถ
ชาดกตอนธรรมยุทท์ ว่า

เทว ฐมมยุทฺธิ นาม กริสฺสามาติ. ก็ นามะติ ฐมยุทฺธิ นามาติ. มหาราช น
เสนา ยุชฺฌิสฺสณฺติ, ทุวินฺนํ ปน ราชนํ เทว ปณฺฑิตา เอกภูจฺจเน ภวิสฺสณฺติ.
เตสุ โย วณฺทิสฺสณฺติ, ตสฺส ปราชโย ภวิสฺสณฺติ. มโหสถโร ปน อิมํ มนฺตํ น
ชานาติ, อหํ ปณฺฑิตो มหุลโลโก, โส ททโร, มํ ทิสฺสว วณฺทิสฺสณฺติ, ยทา
วณฺทิสฺสณฺติ, ตทา วิเทโห ปราชิตो นาม ภวิสฺสณฺติ... อถ นํ มหาสตุโต ...
หนฺนท อิมํ มณฺริตนํ คณฺหณ, เอวรूपํ นาม อณฺณํ มณฺริตนํ นตฺถิติ อาห. โส
ตสฺส หตฺถะ ชลมานํ มณฺริตนํ ทิสฺสวา “มยุทฺ ฑาตุกาโม ภวิสฺสณฺติ จินฺตฺเตว
เตน हि ปณฺฑิต เทหิติ หตฺถํ ปสาเรตี. มหาสตุโต “คณฺหาหิ อาจริยาติ

จิปีตวา ปสาร์ตหตุตสฺส อังคุลีสุ ปาเตสิ. อถ นํ พุราหฺมโณ ฌรมณิรตนํ
อังกุลีหิ ธาเรตุํ นาสกฺขิ. มณิรตนํ ปรีกสิตฺวา มหาสตุตสฺส ปาทุมฺเณว ปติ.
พุราหฺมโณ โลเกน “คณฺหิสฺสามิ นนฺติ ตสฺส ปาทุมฺเณ โอนโต อโหสิ. อตฺสฺส
มหาสตุโต อญฺจาทู อทตฺวา เอเกน หตุเณน ขนฺธญฺจิกะ, เอเกน หตุเณน
ปิฏฺจิกจฺจนายํ คเหตฺวา “อญฺเจธ อจฺริย, อหํ อติทฺทโร ตุมฺหากํ นตฺตุมฺตฺโต, มา
มํ วนฺททาติ วทนฺโต อปฺราปฺริ กตฺวา มุขํ ญมฺบิยํ ฌมฺบิยํ โลหิตมฺกฺขิตํ กตฺวา
“อนฺธพาล ตวํ มม สนฺติกา วทนฺนํ ปจฺจาสิสฺสีติ ทิวยํ คเหตฺวา จิปี.^{๒๖}

แก้วจึงทูลสนองว่า พวกเราจักทำธรรมยุตต์ พระราชาตรัสถามว่า
อะไรเรียกว่าธรรมยุตต์ แก้วทูลตอบว่า เสนาจักไม่ต้องรบ ก็แต่บัณฑิตทั้ง
สองของพระราชาทั้งสองจักอยู่ในที่เดียวกัน ในบัณฑิตทั้งสองนั้น บัณฑิตใด
จักไหว้ บัณฑิตนั้นจักแพ้ ก็ มโหสถไม่รู้ความคิดนี้ และข้าพระองค์ก็เป็น
บัณฑิตผู้แก่กว่า มโหสถยังเป็นหนุ่ม เห็นข้าพระองค์ก็จักไหว้ มโหสถไหว้
ข้าพระองค์เมื่อใด ชาวแคว้นวิเทหะก็จักชื่อว่า อันพวกเราชนะแล้ว...มโหสถ
กล่าวตอบแก้วว่า... ท่านจงรับเอามณิรตนะนี้ มณิรตนะอื่นอย่างนี้หาไม่ได้
ทีเดียว แก้วเห็นมณิรตนะอันรุ่งเรืองอยู่ในมือมโหสถก็คิดว่า มโหสถจัก
ประสงค์ให้เรา จึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนี้ท่านจงให้แล้วเหยียดมือคอยรับ มโหสถ
จึงกล่าวว่า ท่านอาจารย์ ท่านคอยรับเถิดแล้วโยนไปให้ตก ณ นี้นิ้วที่เหยียดรับ
ลำดับนั้น แก้วไม่อาจทานแก้วมณิอันมีน้ำหนัkd้วยนิ้วมือ แก้วมณิก็จพลาด
ตกใกล้เท้ามโหสถ แก้วก็น้อมกายลงแทบเท้าแห่งมโหสถด้วยใจจะถือเอา
เพราะความโลภ ลำดับนั้น มโหสถก็ไม่ให้แก้วลุกขึ้นได้ จับคอแก้วไว้ด้วย
มือข้างหนึ่ง จับชายกระเบนไว้ด้วยมือข้างหนึ่ง กล่าวว่า ลุกขึ้นซิ ท่านอาจารย์
ข้าพเจ้าเป็นเด็กยิ่งเท่ากับหลานของท่าน ท่านอย่าไหว้ข้าพเจ้าเลย แล้วยัง
หน้าของแก้วให้สียงที่พื้นกลับไปกลับมา จนหน้าเปื้อนด้วยโลหิตแล้วกล่าวว่า
ดูก่อนคนอันธพาล เจ้าหวังการไหว้แต่เราหรือ กล่าวจะนั้นแล้วจับคอซัด
ไป

^{๒๖} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๒๒,๓๒๔.

ในตอนกองทัพเมืองมิลิตาและเมืองปัญจาละรบกันด้วยธรรมยุทธี^{๒๗} พระมโหสถใช้กุศโลบายเอาชนะปุโรหิตแก้วได้ เป็นการเอาชนะข้าศึกด้วยอาวุธคือปัญญา ปัญญาอาวุธดังกล่าวของพระมโหสถนับเป็นปัญญาในทางโลก

๓. ปัญญาพระมโหสถเป็นปัญญาธิษฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือปัญญา) เพราะเป็นกัมมัชฌกตาปัญญา ปัญญาเชื่อเรื่องสัตว์โลกมีกรรมเป็นสมบัติของตน ดังที่พระมโหสถกล่าวว่า

กี ชานาติ, เสนโก อธิโลกมตฺตเมว โอลเณติ, น ปรโลกนติ วตฺวา อิมิ คาลมาห

“ปรสฺส วา อตฺตโน วาปี เหตุ

น ภาสติ อลิกิ ฐริปฺพลโย

โส ปุชฺชิตโ หติ สภาย มชฺฌเม

ปจฺฉาปี โส สุกคิกามี โหติ

เอตมฺปิ ทิสฺวาน อหิ วทามิ

ปญฺญโณวเสยฺโย น ยสฺสสิ พาโลติ.^{๒๘}

เสนกะจะรู้อะไร ค่อยู่แค่โลกนี้เท่านั้น ไม่ดูไปถึงปรโลก แล้วกล่าวคานี้ว่า

คนมีปัญญาดูแผ่นดินไม่กล่าวคำหละหละ

เพราะเหตุของผู้อื่นหรือแม่ของตน คนผู้นั้นอันมหาชน

บูชาแล้วในท่ามกลางที่ประชุม ภายหลังเขาจะไปสุคติ

ข้าพระองค์เห็นความดังนี้ จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญา

เท่านั้นเป็นคนประเสริฐ คนเขลานั้นยศหาประเสริฐไม่.

พระมโหสถ ท่านมีปัญญาเป็นธรรมประจำใจ เห็นคุณค่าเห็นความสำคัญของปัญญา และนำปัญญาออกมาใช้อยู่เสมอ เรียกว่าท่านเป็นอยู่ด้วยปัญญา ปัญญาธิษฐานดังกล่าวของพระมโหสถเป็นได้ทั้งปัญญาในทางโลกและปัญญาในทางธรรม

๔. ปัญญาพระมโหสถเป็นปัญญาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยปัญญา) คือ พระมโหสถเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาที่เป็นสาขาปัญญา (ปัญญาที่คิดตัวมาแต่กำเนิด) และ ชาติสรณญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติหนหลังได้) และไม่ถูกอกิขณา พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจกุกฺกัจจะ และวิกิจจาทรรณังจิตตังคังปัญญา

^{๒๗} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๕๕ - ๒๖๐.

สชาติปัญญา คือปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิดของพระมโหสถนั้นสูงส่งกว่าคนธรรมดาสามัญ ทั้งนี้เป็นผลจากการที่พระมโหสถได้สั่งสมปัญญามาแล้วในอดีตหลายภพหลายชาติ มิใช่เพิ่งมาบำเพ็ญในปัจจุบันชาติเท่านั้น เพราะว่าในพระชาติที่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นพระมโหสถ เป็นชาติที่ห้าในสิบชาติสุดท้ายของการบำเพ็ญบารมี ซึ่งในพระชาตินี้บารมีในด้านต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ก็จะได้เต็มเปี่ยมแล้ว กล่าวอีกนัยหนึ่งว่าท่านเป็นผู้มีบุญบารมีได้สั่งสมมาแล้วแต่อดีตชาติ (ปุพเพกตบุญญา) ดังนั้นพอมาเกิดเป็นพระมโหสถจึงเป็นผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดตั้งแต่ยังเล็ก เหมือนหนามที่แหลมคมตั้งแต่งอกขึ้นมา ไม่จำเป็นต้องมีใครเอามัดไปเหลาให้แหลม สชาติปัญญาของพระมโหสถเป็นได้ทั้งปัญญาในทางโลกและปัญญาในทางธรรม

ชาติสรณญาณ คือญาณที่ทำให้ระลึกชาติหนหลังได้ เป็นคนละอย่างกับปุพเพนิวาसानุสสติญาณ กล่าวคือชาติสรณญาณเจ้าตัวไม่ต้องบำเพ็ญเพียรภาวนาก็เกิดขึ้นได้ ส่วนปุพเพนิวาसानุสสติญาณ ผู้ที่ได้ต้องบำเพ็ญเพียรภาวนา ตัวอย่างคนที่สามารถระลึกชาติหนหลังได้มีปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน หรือที่ปรากฏในสมัยพุทธกาล เช่น อุบาสิกคนหนึ่ง ชื่อว่านางปติปฐิกา เคยเป็นเทพธิดาอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นภรรยาของมาลาภารีเทพบุตร ในขณะที่นางเก็บดอกไม้อยู่ในสวนสวรรค์กับเทพธิดา ๕๐๐ นาง ก็จุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์ที่เมืองสาวัตถี นางระลึกถึงอดีตชาติตอนที่ เป็นเทพธิดาอยู่บนสวรรค์ได้ด้วยชาติสรณญาณ จึงทำบุญและตั้งความปรารถนาเพื่อจะไปเกิด ณ สวรรค์เหมือนเดิม^{๒๔} ตัวอย่างเรื่องการระลึกชาติได้อีกเรื่องหนึ่ง ได้แก่ ในชาติที่พระโพธิสัตว์ถือกำเนิดเป็นพระเทมีย์ พระองค์มีชาติสรณญาณสามารถระลึกชาติหนหลังได้ว่า พระองค์เคยเป็นกษัตริย์ปกครองแคว้นกาสิ สวรรคตแล้วไปตกนรก พ้นจากนรกแล้ว ไปเกิดบนสวรรค์^{๒๕} ผู้วิจัยเชื่อว่าพระมโหสถมีชาติสรณญาณสามารถระลึกได้ว่าก่อนที่จะมาถือกำเนิดเป็นพระมโหสถ ท่านเคยเป็นเทพบุตรอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาก่อน จึงนำความรู้ที่ติดตัวมาจากอดีตชาติด้วยชาติสรณญาณมาใช้ในการสร้างศาลา สระบัว สวนไม้ดอกไม้ผลได้สวยงามเหมือนที่มีอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เกินความสามารถที่เด็กวัย ๗ ขวบจะทำได้ และเกินฝีมือของช่างก่อสร้างทั่วไป ความรู้ที่พระมโหสถระลึกได้ด้วยชาติสรณญาณนี้เป็นความรู้ในทางโลก

^{๒๔} ดูรายละเอียดเรื่องนางปติปฐิกาใน พุ.ธ.อ.(บาลี) ๓/๒๖ - ๒๘.

^{๒๕} ดูรายละเอียดเรื่องเทมียชาดก ใน พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๕.

๘. **ปัญญาพระมโหสถเป็นปัญญาวุฒิ** (ความเจริญด้วยปัญญา) คือเป็นปัญญาที่ได้รับการพัฒนาให้เจริญงอกงามขึ้นตามวัย เห็นได้จากการใช้ปัญญาแก้ปัญหาที่เริ่มจากเรื่องไม่ใหญ่มากไปถึงเรื่องที่ยิ่งใหญ่ เช่น การตัดสินคดีให้ชาวบ้าน แก้ปัญหาของพระราชาพัฒนาและปกป้องบ้านเมือง ช่วยชีวิตพระราชาพระราชินี และทหารหาญ ประชาชนพลเมือง ปัญญาทำให้พระมโหสถเจริญงอกงามในชีวิตหน้าที่การงาน ได้เข้ารับราชการตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นราชบัณฑิตที่ปรึกษาของพระราชา เป็นเสนาบดี และเป็นสำเร็จราชการแผ่นดินตามลำดับ และปัญญาเป็นสิ่งสำคัญที่ท่านนำไปพัฒนาส่วนรวมให้เจริญก้าวหน้า

๑๐. **ปัญญาพระมโหสถเป็นปัญญาพละ** (กำลังคือปัญญา) เพราะทำให้ไม่หวั่นไหว เพราะความไม่รู้ เป็นเรื่องวินิจฉัยเรื่องที่ได้ฟัง เป็นเหตุให้เกิดภัยชื่อเสียงเจริญ แม้เมื่อเกิดทุกข์ก็ประสบสุขได้ กำลังคือปัญญาเป็นสิ่งสำคัญในการคิด การพิจารณา การทำไว้ในใจ โดยอุบายอันแยบคาย ทำให้ได้คำตอบที่ต้องการ หรือทำให้เกิดจินตตามยปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการคิด การแก้ปัญหาหลาย ๆ เรื่องของพระมโหสถสำเร็จมาจากการใช้กำลังคือปัญญา ดังที่พระมโหสถกล่าวไว้ว่า

อุปเสโนปิ เจ มนุติ มหาเสนํ อมนุนิ
ชินาติ ราชาราชานอ อาทิจุโจทยนตมนุติ.^{๓๐}
ถ้าบุคคลมีความคิด แม้มีเสนาน้อย ย่อมชนะ
บุคคลผู้ไม่มีความคิดที่มีเสนามากได้ พระราชาพระองค์
เดียว ย่อมชนะพระราชาทองหลายได้ ดูดวงอาทิตย์
อุทัยกำจัดความมืด ฉะนั้น.

พระมโหสถใช้กำลังปัญญา ทำให้พระเจ้าวิเทโธราชได้อภิเษกกับพระราชธิดาของพระเจ้าจุลนี และช่วยให้รอดชีวิตเสด็จกลับถึงเมืองมิถิลาโดยปลอดภัย เป็นต้น ปัญญาพละดังกล่าวของพระมโหสถเป็นกำลังอย่างหนึ่งของผู้ปกครองบ้านเมือง^{๓๑}

๑๑. **ปัญญาพระมโหสถเป็นปัญญาชนะ** (ทรัพย์คือปัญญา) ทรัพย์คือปัญญาเป็นทรัพย์ภายในที่ประเสริฐกว่าทรัพย์สมบัติภายนอก และเป็นบ่อเกิดเป็นที่มาของทรัพย์ภายนอก

^{๓๐} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๘๔.

^{๓๑} ดูรายละเอียดเรื่องปัญญาพละในกำลังของพระมหากษัตริย์ ภาคผนวก หน้า ๑๘๕.

ทำให้ผู้ที่เป็นเจ้าของได้ชื่อว่าเป็นคนรวย ไม่ยากจนขัดสน พระมโหสถใช้ทรัพย์ภายในคือ ปัญญาเป็นเครื่องมือในการหาทรัพย์ภายนอก ดังเช่นเนื้อเรื่องในมโหสถชาดกตอนปัญญากับ สิริว่า

 ตํ สุตฺวา ราชฯ มหาสคฺตสฺส ปญฺหพฺยากรณณํ ตฺถุจฺโ จ มนฺวสฺสํ วสฺสนฺโต วีย
 มหาสคฺตํ ฐณณํ ปุเชนฺโต อิมํ คาถมาห
 “ชนฺตํ อปฺจุณฺมิหิ อกิตฺตยํ โน
 มโหสฺส ภูเวถธมฺมทสฺสี
 ควํ สหสฺสํ อุตฺถณฺจ นาคํ
 อาชณฺณยฺยุตฺเต จ รเถ ทส อิม
 ปญฺหสฺส เวยฺยากรณณํ ตฺถุจฺโ
 ททามิ เต คามวราณี โสฬสาคี.”^{๓๒}

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับคำนั้นก็ทรงโสมนัสด้วยปัญหาพยากรณ์แห่ง พระมหาสัตว์ เมื่อจะทรงบูชาพระมหาสัตว์ด้วยทรัพย์ ราวกะผู้วิเศษยังฝน ลูกเห็บให้ตก จึงตรัสถามนี้ว่า.

 ดูก่อนมโหสถผู้เห็นธรรมทั้งปวง เราได้ถาม
 ปัญหานั้นใดกะเจ้า เจ้าได้ประกาศเผยแผ่ปัญหานั้น
 แก่เรา เรายินดีด้วยการแก้ปัญหของเจ้า เราให้โค
 พันหนึ่ง ทั้งโคอุสุภราช ช้าง รถเทียมม้าอาชาไนย
 ๑๐ คัน และบ้านส่วย ๑๖ ตำบลแก่เจ้า.

รางวัลที่พระมโหสถได้รับพระราชทานจากพระราชานี้ ได้มาเพราะสติปัญญาของท่านอย่างแท้จริง

๑๒. ปัญญาพระมโหสถเป็นปัญญารัตนะ (รัตนะคือปัญญา) ดังที่พระพุทธองค์ ตรัสว่า “ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย”^{๓๓} เพราะเป็นสิ่งที่ประเสริฐ มีค่ามาก เหมือนแก่น นพรัตน์ที่มีค่ามีราคามาก หรือเหมือนแก้วสารพัดนึก ที่เป็นสิ่งวิเศษทำให้สำเร็จสมความปรารถนาทุกประการ ดังที่พระมโหสถกล่าวว่

^{๓๒} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๖๓.

^{๓๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๒/๖๗.

อทุธา หิ ปญญาว สติ ปสฺสุจา

กนฺตา สิริ โภครตา มนุสฺสา

ฉาณณจ พุทธานมคฺลยรูปี

ปญฺญํ นาจเจติ สิริมา กทาจิตฺติ.^{๓๔}

ปัญญาเป็นที่สรรเสริญแห่งสัตบุรุษทั้งหลาย สัต-
บุรุษทั้งหลายสรรเสริญปัญญาว่าประเสริฐแท้จริง สิริ
เป็นที่ใคร่ของพวกคนเขลา พวกคนเขลาใคร่ซึ่งสิริ
ยินดีในโภคสมบัติ ก็ความรู้ของเหล่าท่านผู้รู้ อัน
ใคร ๆ ชั่งเปรียบด้วยอะไรไม่ได้ คนมีสิริยอมไม่ล่วง
เลยคนมีปัญญาในกาลไหน ๆ.

ปัญญาทำให้พระมโหสถได้ชื่อว่าเป็นบัณฑิต นักปราชญ์ ทำให้พระมโหสถเป็น
อภิชาตบุตร คือบุตรที่ประเสริฐกว่าบิดามารดา

๑๓. ปัญญาพระมโหสถเป็นเวสัชชกรณธรรม (ธรรมกระทำความเป็นผู้แก้แค้น
กล้า) ^{๓๕} เพราะปัญญานุภาพ ความฉลาดรอบรู้ ทำให้พระมโหสถมีความเชื่อมั่นในตนเอง
พร้อมที่จะเผชิญกับปัญหาหรือสถานการณ์เลวร้ายต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น ไม่มีความหวาดหวั่นต่อ
สิ่งใดหรือผู้ใด ตรงกันข้ามกลับทำให้ผู้อื่นหวั่นเกรงท่าน ดังเช่นที่ปรากฏในมโหสถชาดกว่า

ตํ สุตฺวา ราชา “จูพฺนีพฺรหฺมทตฺโต นุ โข อากโต ภเวยฺยาติ สึหปญฺชํ
วิริตฺวา โอลฺเกนฺโต ตสฺสาคมนภาวํ ฅตฺวา ภิตตสึโต “นตฺถิ อมฺหากํ จีวิตํ,
เสวทานิ สพฺเพ โน จีวิตกฺขยํ ปาเปสฺสสฺสิดิ เตหิ สทฺธิ สลฺลปนฺโต นิสึหิ.
มหาสตุโต ปน ตสฺสาคตภาวํ ฅตฺวา สึโห วีย อณฺมภิโต สกลนคเร อารกฺข
สํวิทฺทิตฺวา...”^{๓๖}

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับคำของอาจารย์ทั้ง ๔ ก็ทรงคิดว่า พระเจ้าจูณี
พรหมทัตจักเสด็จมาแล้วหรือหนอ จึงเปิดพระเกลททอดพระเนตร ก็ทรงทราบ
ว่าเสด็จมา ทั้งกลัวทั้งตกพระหฤทัย ทรงเห็นชัดว่า ชีวิตของเราไม่มีละ
พรั้งนี้พระเจ้าพรหมทัตจักยังพวกเราทั้งมวลให้สิ้นชีวิต ทรงเห็นฉะนั้นก็ประทับ

^{๓๔} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๐๘.

^{๓๕} ดูรายละเอียดเรื่องเวสัชชกรณธรรมในภาคผนวก หน้า ๑๕๐.

^{๓๖} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๑๒.

นั่งตรัสอยู่กับอาจารย์ทั้ง ๔ ส่วนพระโพธิสัตว์รู้ว่า พระเจ้าจุลนีพรหมทัตเสด็จมาถึงแล้ว เป็นผู้ไม่ครั่นคร้ามดุจราชสีห์ จัดการรักษาในพระนครทั้งสิ้นแล้ว จุฬนีพรหมทัต... เกวณูญ์ อาห “อาจารย์ เอตุตถกานี คหิตานี คหิตานี, มิถิลา ยวิเทรชช คณหามาติ. “มหาราช มโหสถปณฺฑิตสฺส วสนนคเร รชช คณฺหิตุณ สกฺขิสฺสาม. โส หิ เอว ฌาณสมฺปนฺโน เอว อุปายกุสโลติ...”^{๓๖} พระเจ้าจุลนีพรหมทัต...ตรัสกะเกวณูญ์โรหิตว่า นครทั้งหลายเหล่านี้ เราได้ไว้แล้ว ๆ เราจักยิธราชสมบัติของพระเจ้าวิเทรราช ณ กรุงมิถิลา ปุโรหิตทูลค้านว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พวกเราไม่ควรจะยิธราชสมบัติในนครที่มโหสถอยู่ เพราะว่ามโหสถนั้นเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยความรู้ และเป็นผู้ฉลาดในอุบายอย่างนี้ ๆ

๑๔. ปัญญาพระมโหสถเป็นปัญญาบารมี คือเป็นปัญญาที่มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการทำอุปการะแก่ผู้อื่นเป็นกิจ มีการแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความเป็นพระพุทธานุเจ้าเป็นเครื่องปรากฏ มีมหากรุณาเป็นพื้นฐาน หรือมีความเป็นผู้ฉลาดในอุบายแห่งกรุณาเป็นพื้นฐาน พระมโหสถใช้ปัญญาช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ เพราะความพลัดพรากจากของรัก ทุกข์เพราะภัยคุกคามจากพระราชาและข้าศึกศัตรู ทุกข์เพราะความตาย ได้แก่ ช่วยตัดสินใจคดีความให้ชาวบ้าน ช่วยชาวบ้านข่มขืนฉกฉวยวันออกให้พ้นจากการปรับสินไหม เพราะการแก้ปัญหของพระราชา ช่วยพระนางอุทุมพรเทวีให้รอดพ้นจากการถูกลงพระราชาชญา เพราะพระราชาทรงกริ้วที่พระนางห้าวระเาะให้ชายอื่น ช่วยราชบัณฑิตทั้งสี่ให้ไม่ถูกพระราชาเนรเทศออกจากเมือง ในการตอบปัญหาของพระราชาเรื่องแพะกับสุนัข ช่วยพระเจ้าวิเทรราชให้รอดพ้นจากการถูกข้าศึกศัตรูปลงพระชนม์ ช่วยพระราชาร้อยเอ็ดพระองค์ให้รอดพ้นจากการดื่มน้ำช้ายานที่เจือด้วยยาพิษของพระเจ้าจุลนี และช่วยพวกทหารหาญของเมืองมิถิลาเมืองปัญจาละและเมืองต่าง ๆ ๑๐๑ เมืองให้ไม่ต้องรบกัน และปัญญาของพระมโหสถเป็นปัญญาบารมีที่นำไปสู่การตรัสรู้เป็นพระสัมมาพุทธเจ้าในพระชาติสุดท้าย

๑๕. ปัญญาพระมโหสถเป็นสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) คือเป็นกัมมัสสกตาญาณ (ปรีชาหยั่งรู้ว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตน) และเป็นความเห็นว่าเป็นแล้วมีผล ยัญที่บูชา

^{๓๖} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๐๕.

แล้วมีผล การเช่นสรวงที่เช่นสรวงแล้วมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำได้และทำชั่วมี โลกนี้มี
โลกหน้ามี มารดาบิดามีคุณ สัตว์ที่เป็นอุปาทิกะมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำ
ให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็มีอยู่ในโลก ในตอน
ปัญญาดีกว่าทรัพย์ พระมโหสถกราบทูลว่า

ปาปานิ กมฺมานิ กโรติ พาโล
อิธเมว เสยฺโย อิติ มณฺณมานโน
อิธโลกทสฺสี ปริโลกมทสฺสี
อุภยตฺถ พาโล กลิมฺมคฺคเหติ
เอตมฺปิ ทิสฺวาน อหํ วทามิ
ปญฺโญว เสยฺโย น ยสฺสฺสฺสฺสฺส พาโลติ^{๓๘}

คนพาลทำกรรมเป็นบาปก็สำคัญว่าอริยะของ
เราในโลกนี้ประเสริฐ คนพาลเห็นโลกนี้เป็นปกติ
ไม่เห็น โลกหน้าเป็นปกติ ก็ได้รับเคราะห์ร้ายในโลก
ทั้ง ๒ ข้าพระองค์เห็นความเหล่านี้อจึงขอกราบทูลว่า
คนมีปัญญาประเสริฐแท้ คนเขลาเมียจะประเสริฐ
อะไร.

ในตอนปัญหาของเทวดา พระมโหสถกราบทูลพระเจ้าวิเทหราชว่า

น ปณฺธิตา อตฺตสุขสฺส เหตุ
ปาปานิ กมฺมานิ สมาจฺรณฺติ
ทุกฺเคน สุญฺจา ขลิตาปี สนฺตา
ฉนฺทา จ โทสา จ ชนฺติ ฌมฺมณฺติ^{๓๙}

บัณฑิตไม่ทำความชั่วเพราะเห็นแก่ความสุขส่วนตัวแม้ประสบทุกข์
ชีวิตตกต่ำก็ไม่ละทิ้งความถูกต้อง เพราะความรักหรือความซัง

คำพูดของพระมโหสถข้างต้นแสดงให้เห็นว่าท่านรู้จักดีชั่ว ถูกผิด บาปบุญ คุณโทษ
ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ มีความเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

^{๓๘} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๕๓.

^{๓๙} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๘๒.

๓.๓. วิธีการพัฒนาปัญญาของพระมโหสถ

๓.๓.๑ สุตมยปัญญา

สุตมยปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการศึกษา หรือปรโตโมสะ คือ เสี่ยงจากผู้อื่น ทั้งในทางโลกและทางธรรม เป็นความรู้ที่ต้องอาศัยครูอาจารย์ ต้องศึกษาในสถาบันการศึกษา เช่น วัด โรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย ในสมัยอินเดียโบราณปรากฏว่ามีสำนักเรียนของ อาจารย์ทิสปาโมกษ์ ตั้งอยู่ที่เมืองตักกสิลา เป็นสถานที่สอนศิลปวิทยาการทุกแขนง ดังที่ ปรากฏในมโหสถชาดกว่า “อเถโก มิตถวาสิ ปิงคุตฺตโร นาม มาณโว ตกฺกสิลํ คนฺตฺวา ทิสปาโมกฺขสฺส อจฺริยสฺส สนฺติเก สิปฺปํ สิกฺขนฺโต จิปฺปเมว สิกฺขติ”^{๔๐} แปลว่า “ครั้งนั้น มีมาณพคนหนึ่ง ชื่อปิงคุตตระเป็นชาวมิถิลา ไปกรุงตักกสิลาเรียนศิลปะในสำนักอาจารย์ทิสปาโมกษ์ เรียนได้รวดเร็ว” แต่พระมโหสถไม่ได้ไปศึกษาที่นั่นและไม่ได้สำเร็จการศึกษาจากสถาบันไหน เพราะท่านเข้าไปรับราชการอยู่ในพระราชสำนักเมืองมิถิลาตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ถึงอย่างนั้นพระมโหสถก็มีความรอบรู้ในวิชาการต่าง ๆ มากมาย การพัฒนาสุตมยปัญญาหรือการศึกษาของพระมโหสถจึงเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย โดยอาศัยเหตุต่อไปนี้ คือ

๑. กัลยาณมิตร คือ บิดา มารดา เจ้านาย เพื่อนฝูงบริวาร สมณพราหมณ์ พ่อค้า พานิชย์ อิศรชน สิ่งสราสดี ธรรมชาติ

บิดา มารดา คือสิริวิมลเศรษฐีและนางสุมนาเทวีเป็นบูรพาจารย์เป็นครูคนแรกของพระมโหสถ เป็นผู้สอนเรื่องการกินอยู่ การพูดจา กิริยามารยาท ขนบธรรมเนียมประเพณี รวมทั้งความรู้ขั้นประถมคือการอ่าน การเขียน การคำนวณ การบวกลบคูณหาร บิดา มารดา อาจจะสอนเองหรือจ้างครูมาสอนพระมโหสถเป็นก็ได้ ท่านจึงสามารถอ่านออกเขียนได้ คิดคำนวณได้

เจ้านาย ได้แก่ พระนางอุทุมพรเทวี ไม่ได้ทรงสอนวิชาความรู้ให้พระมโหสถโดยตรง แต่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เช่นในเนื้อเรื่องตอนแพะเป็นเพื่อนกับสุนัข ว่า

ปณฺธิโตปิ อุฏฺฐาย อุทุมฺพราเทวีย สนฺติกํ คนฺตฺวา “เทวี่ อชฺช วา หิยโย
วา ราชา กตฺถ จิรํ อุฏฺฐาสีติ ปุจฺฉิ. หิยโย ตาต ทัมฺนฺตเร วาตปานเน
โอโลเกนฺโต จงฺกมตีติ. ตโต ปณฺธิโต จินฺตเสสิ “รณฺหา อิมินา ปสฺสเนน

^{๔๐} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๘๒.

กัญจิ ทิฏฐิ ภวิสฺสตีติ.^{๔๑}

ฝ่ายมโหสถถูกไปสู่สำนักพระราชเทวีอุทุมพรทูลถามว่า ข้าแต่พระเทวีเจ้า วันนี้หรือวานนี้พระราชปราชัยประทับอยู่ในที่ไหนนาน พระนางอุทุมพรรับสั่งว่า เมื่อวานนี้พระราชเสด็จไปมา ทอดพระเนตรที่พระแกล ณ ภายในพื้นยาว แต่นั้น มโหสถบังคมทูลจึงคิดว่า พระราชาจักได้ทอดพระเนตรเห็นเหตุอะไร ๆ โดยข้างนี้ จึงไปในที่นั้นแลดูภายนอก ได้เห็นกิริยาแห่งแพะและสุนัข ก็ทำความเข้าใจว่า พระราชาทอดพระเนตรเห็นสัตว์ทั้งสองนี้ จึงทรงประพันธ์ ปัญหาจับเกล้าได้ดังนี้แล้วก็กลับไปเคหาสถาน

เพื่อนฝูงบริวาร คือ สหาย ๑๐๐๐ คน ไม่ได้สอนวิชาความรู้ให้พระมโหสถโดยตรง แต่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เช่น เนื้อเรื่องในตอนมิลินทาทูจกใจตีว่า

ปจฺม อุนิกุชิตตกปฺริสาปิสฺส สาสนํ ปหิณฺสีสุ “จูฬนิพฺพุทฺตมฺหุตฺโต วิเทหราชานํ กณฺหิสฺสคามิตี เอกสฺตราชปรีวฺโต อากจฺฉติ, ปณฺฑิตฺโต อปฺปมตฺโต โหตุ, อชฺช อสุกฺกจฺฉานํ นาม อากโต, อชฺช อสุกฺกจฺฉานํ, อชฺช นครํ ปาปฺนิสฺสตีติ ปณฺฑิตตฺส นินฺพทฺธิ สาสนํ เปสฺเสนฺติเยว. ตํ สุตฺวา มหาสคฺโต อปฺปมตฺโต อโหสิ.”^{๔๒}

ฝ่ายเหล่าบุรุษที่มโหสถวางไว้ก็ส่งข่าวแก่ท่านก่อน พระเจ้าจุลนีเป็นผู้อันพระราชาร้อยเอ็ดห้อมล้อมเป็นราชบริพาร เสด็จมาด้วยทรงมุ่งจะจับพระเจ้าวิเทหราช ขอร้องท่านผู้เป็นบัณฑิตอย่าประมาท มโหสถได้รับข่าวจากเหล่าบุรุษที่วางไว้เนื่องนิยต์ว่า วันนี้พระเจ้าจุลนีเสด็จถึงสถานที่นั้น วันนี้ถึงสถานที่นั้น ก็วันนี้จักเสด็จถึงกรุงมิลินท พระมหาสัตว์ได้ทราบข่าวนั้นก็ยิ่งเป็นผู้ไม่ประมาท

พระมโหสถได้ทราบข่าวสารจากสหายที่ส่งไปประจำยังเมืองต่าง ๆ แล้วรู้เท่าทันแผนการของฝ่ายข้าศึก ก็คิดหาทางแก้กลศึกป้องกันบ้านเมืองให้ปลอดภัยจากการรุกรานของข้าศึกศัตรูได้

นกแขกเต้าหรือนกแก้วชื่อว่า มาถุระหรือนกสวบัณฑิต ซึ่งพระมโหสถเลี้ยงไว้ทำหน้าที่เป็นผู้หาข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ให้แก่พระมโหสถ และยังทำหน้าที่นกสื่อสารระหว่าง

^{๔๑} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๔๗.

^{๔๒} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๑๑ - ๓๑๒.

พระมโหสถกับสหายที่ทำหน้าที่สืบราชการอยู่ประจำเมืองต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในมโหสถชาดก ว่า

อถ มหาสตุโต สุวโปตกัม อามนุเตตฺวา “สมมม กมฺพลรฏฺเฐ ลัขพลโก
นาม ราชา อาวุธานิ สขฺชาเปสี, ตฺวํ ตตฺถ คนฺตฺวา ‘อิทํ นาม กโรตฺติติ ตถโต
ณฺตฺวา สกลชมฺพุทฺธิเป อาหิณฺขิตฺวา มยฺหํ ปฺวตฺตํ ออาหาราหิตี วตฺวา สุวโปตกัม
มธฺลฺลาเช ขาทาเปตฺวา มธฺปานิยํ ปาเยตฺวา สตปาสทสฺสปาเกหิ เตเลหิ
ปุกฺขนฺตเร มกฺขेतฺวา ปาจิณสีหปณฺขเร จเปตฺวา วิสขฺเชสี. โสปี ตตฺถ คนฺตฺวา
ตสฺส ปุริสสฺส สนฺตีกา ตสฺส รณฺโณ ปวตฺตํ ตถโต ณฺตฺวา...”^{๔๓}

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์เรียกสุวโปตกกนกแก้วมากล่าวว่า เนอะสหาย
พระราชาพระนามว่าสังขพลกะ ในกัมพลรัฐ ทรงให้เตรียมอาวุธ เจ้าจงไป
สืบดูให้รู้แน่ว่า ทรงทำราชกิจชื่อนี้ แล้วจงเที่ยวไปในสกลชมพูทวีป นำ
ประพตติเหตุมาเพื่อเรา กล่าวฉะนี้แล้วให้สุวโปตกกนข้าวดอกกลูกน้ำผึ้ง ให้
ดื่มน้ำผึ้ง แล้วเอาน้ำนั้นหุงรื้อยหนุงพันหนทาชนปีก แล้วให้จับที่หน้าต่าง
เบื้องปราจีนทิศปล่อยไป ฝ่ายสุวบัณฑิตนั้นไปในที่นั้น รู้ประพตติเหตุแห่งพระ
เจ้าสังขพลกราชแต่สำนักทหารของมโหสถนั้นโดยแน่นอนแล้ว...

พ่อค้าพาณิช คนเดินทาง ในศาลาของพระมโหสถปรากฏว่ามีการแบ่งส่วนศักดิ์
สำหรับเป็นที่พักของ สมณพราหมณ์ พ่อค้าพาณิช คนเดินทาง จึงมีพวกคนเหล่านี้แวะเวียน
มาพัก เป็นเหตุให้พระมโหสถได้มีโอกาสพบปะพูดคุยสนทนาปราศรัยได้รับฟังและสอบถาม
เรื่องราวต่าง ๆ ที่เป็นความรู้ในเรื่องต่าง ๆ บุคคลเหล่านี้จึงเป็นครูของท่าน ในตอนผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดิน พ่อค้าที่เดินทางมาจากต่างเมือง ก็ให้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับบ้านเมืองและ
พระราชาของตน พระมโหสถจึงรู้ว่าจะส่งเครื่องราชบรรณาการอะไรที่ถูกระบายไปถวาย

สมณพราหมณ์ คาส นักบวช พระมโหสถได้อุปถัมภ์บำรุง พบปะสนทนากับ
ท่านเหล่านี้ในโอกาสต่าง ๆ ทำให้ท่านได้รับความรู้เรื่องบาปบุญ คุณโทษ ประโยชน์มิใช่
ประโยชน์ โลกนี้และโลกหน้า เป็นการพัฒนาศุดมยปัญญาในทางธรรม และได้เรียนทิพ
มายาเป็นการพัฒนาศุดมยปัญญาในทางโลก

^{๔๓} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๐๕.

๒. ปฏิรูปเทศ การอยู่ในประเทศที่สมควรเหมาะแก่การเรียนรู้ ก็ทำให้สุดมย ปัญญาของพระมโหสถได้รับการพัฒนา เช่น การอยู่กับธรรมชาติซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญ เป็นเหตุให้ได้เห็นและเรียนรู้ชีวิตความเป็นอยู่ของคนและสัตว์ เช่น งู มดแดง กิ้งก่า เขี้ยว นกแขกเต้า นกแก้ว ตลอดจนป่าไม้ ภูเขา ทะเล เป็นต้น ทำให้เกิดความรู้และนำไปใช้ใน เรื่องต่อไปนี้ เช่น

รู้ธรรมชาติของมดแดงว่ามีน้ำหวานเป็นอาหาร และรู้วิธีการหาอาหารของพวกมัน จึงสามารถใช้พวกมันร้อยด้ายแก้วมณีแปดคดได้ ดังปรากฏในมโหสถชาดกว่า

โส...มณีนุ ทวีสุ ปสุเสสุ มธนา จิตุหิ มกฺเขตฺวา กมฺพลสุตฺติ วฏฺเฏตฺวา
ตสุส โกฏฺยิ มธนา มกฺเขตฺวา โถกิ จิตฺเต ปเวเสตฺวา กิปลฺลิกานํ
นิกฺขมณฺญฺจเนน จเปสิ. กิปลฺลิกา มธฺกนฺธเนน นิกฺขมิตฺวา มณิมฺหิ ปฺราณสุตฺติ
ชาทมานา กนฺตฺวา นวกมฺพลสุตฺตโกฏฺยิ ทฺลิตฺวา อากทฺตฺติตฺวา เอเกน ปสุเสน
นีหริสุ.^{๔๔}

มโหสถบัณฑิต...ทาน้ำผึ้งที่ช่องแก้วมณีทั้งสองข้าง ให้พันด้ายขนสัตว์เอา
น้ำผึ้งทาปลายด้ายนั้น ร้อยเข้าไปในช่องหน่อยหนึ่ง วางไว้ในที่มดแดง
ทั้งหลายจะออก เหล่ามดแดงพากันออกจากที่อยู่ของมันมากินด้ายเก่าในแก้ว
มณี แล้วไปคาบปลายด้ายขนสัตว์ใหม่คร่าออกมาทางข้างหนึ่ง

เข้าใจความหมายกิริยาอาการของกิ้งก่า จึงสามารถตอบปัญหาของพระราชาใน
ตอนกิ้งก่าได้ทอง ดังปรากฏในมโหสถชาดกว่า

ปณฺฑิตโต... “อุโปสเถ มาฆาเต มิสฺส อลฺกนฺเตน ราชปฺริเสน คีวาย พนฺธิ
อทฺธมาสกํ นิสุสาย ตสุส มาเนน อุปฺปนฺเนน ภวิตฺพุพนฺติ ติตฺวา อิมํ คาทมาห
อลทฺธปฺพุพฺพิ ลทฺธาน อทฺธมาสกํ กกณฺฏโก
อติมณฺญติ ราชานํ เวเทหิ มิถิลคฺคหนฺติ.

ราชา ตสุส วจนี สุตฺวา ตํ ปฺริสํ ปกฺโกสาเปตฺวา ปุจฺฉิ. โส ยถาภูตํ
อาโรเจสิ. ราชานํ กถํ สุตฺวา “กณฺธิ อปฺุจฺฉิตฺวาว สพฺพณฺญพฺพุเทน วิย
ปณฺฑิตเณ กกณฺฏกสุส อชฺฌาสโย ฌาโตติ อติวีย ปสฺสิตฺวา...”^{๔๕}

มโหสถบัณฑิต...รู้ว่า ในวันอุโบสถ คนไม่ฆ่าสัตว์ มันอาศัยถึงมาสกที่

^{๔๔} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๒๘.

^{๔๕} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๒๓๕.

ราชบุรุษผูกไว้ที่คอ เพราะหาเนื้อให้กินไม่ได้ ความถือตัวของมันจึงเกิดขึ้น
ดังนี้จึงกล่าวคานี้ว่า

กึ่งกำได้กึ่งมาสกซึ่งไม่เคยได้ จึงดูหมิ่นพระเจ้า

วิเทหราช ผู้ทรงสงเคราะห์ชาวกรุงมิลลา.

พระราชาทรงสดับคำของท่านแล้วตรัสให้เรียกราชบุรุษนั้นมาตรัสถาม
ก็ได้รับความสมจริงดังนั้น ก็ทรงเลื่อมใสในพระโพธิสัตว์เกินเปรียบ ด้วยเห็น
ว่า อริยาศัยของกึ่งกำ มโหสถไม่ได้ถามใคร ๆ ก็รู้ได้ ดังพระสัพพัญญูพุทธ
เจ้ารู้อริยาศัยไว้ในยัตถ์ว นั่น

คำพูดของพระมโหสถในประโยคต่อไปนี้แสดงถึงสุดมขปัญญาที่เกิดจากการอยู่
ในปฏิรูปเทศ เช่น

ชานาติ โข ราช มหานุกาโว

มหพฺพโล จูพฺนิพฺรหฺมตฺโต

ราชา จ ตํ อิจฺฉติ มารณตฺถํ

มิลฺลํ ยถา โอกจเรณ ลูทฺโธ.

ยถาปี มจฺจุณ พลลฺลํ วงฺกํ มํเสณ ฉาทิตํ

อามกิทฺโธ น ชานาติ มจฺจุณ มรณมตฺตโน

เอวเมว ตฺวํ ราช จูพฺเนยฺยสุตฺตํ ชีตริ

กามกิทฺโธ น ชานาติ มจฺจุณ มรณมตฺตโน

สเจ คจฺฉนฺติ ปญฺจาลํ จิปรฺมตฺตํ ชเหตฺตติ

มิลฺลํ ปนฺธานุปฺปนํ มหนฺตํ ภายเมตฺตตีติ.^{๔๖}

ข้าแต่พระราชา ขอพระองค์ทรงทราบพระเจ้า-
จุลนีพรหมทัตทรงมีอานุภาพมาก มีพลมาก ก็พระ-
ราชานั้นปรารถนาเพื่อปลงพระชนมชีพของพระองค์
ดูจนายพรานฆ่ามฤคด้วยมฤคิ ฉะนั้น.

ปลาอยากกินของสดคือเหยื่อ ย่อมกลืนเบ็ดที่คด
ซึ่งปักปิดไว้ด้วยเนื้ออันเป็นเหยื่อ มันย่อมไม่รู้จักความ

^{๔๖} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๓๘ - ๓๔๐.

ตายของมัน จันใด ข้าแต่พระราช พระองค์ทรง
ปรารถนากาม ย่อมไม่ทรงทราบพระราชธิดาของ
พระเจ้าจูลนี เหมือนปลาไม่รู้จักความตายของตน
ฉะนั้น.

ถ้าพระองค์เสด็จไปยังปัญจาลนคร จักต้องสละ
พระองค์ทันที ภัยใหญ่จักถึงพระองค์ ดุจภัยมาถึงมฤค
ด้วยตามไปถึงทางประตูบ้าน ฉะนั้น.

๓. ตำรา ในมโหสถชาดกไม่ได้กล่าวถึงการศึกษาหาความรู้จากตำรา แต่ผู้วิจัยเชื่อ
แน่ว่า พระมโหสถพัฒนาสูตรมยปัญญาในหลายเรื่องด้วยการศึกษาจากตำราที่มีอยู่ในสมัยนั้น
ความรู้ที่น่าจะมีอยู่ในตำราได้แก่ ความรู้ด้านภาษา การคำนวณ การก่อสร้าง ขนบธรรมเนียม
ประเพณี ปรัชญาคำสอนของนักปราชญ์ การปกครอง การสงคราม ทำให้พระมโหสถมี
ความรอบรู้ในวิชาการต่าง ๆ นำไปใช้แก้ปัญหาได้สำเร็จลุล่วงดำเนินชีวิตในวิถีทางที่ดีงาม
และถวายอนุศาสน์อรรถธรรมแด่พระเจ้าวิเทหราช

๓.๓.๒ จินตามยปัญญา

วิธีการพัฒนาจินตามยปัญญาของพระมโหสถ ได้แก่ จินตา คือการใช้สาขาปัญญา
คันถิร หรือโยนิโสมนสิการ คือการกระทำไว้ในใจโดยอุบายแบบคาย การใช้สาขาปัญญา
พิจารณาสิ่งต่าง ๆ ที่ได้พบเห็นรับรู้สัมผัสผ่านทางประสาททั้งห้า คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย
สัมผัสทำให้เกิดความรู้ในเรื่องนั้น ๆ สาขาปัญญาคือปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิดของ
พระมโหสถนั้นไม่ได้หมายถึงเรื่องที่ถูกรู้หรือความรู้ในเรื่องนั้น ๆ แต่เป็นตัวรู้หรือผู้รู้ เป็น
ความเฉลียวฉลาด ความสามารถที่จะเรียนรู้และเข้าใจเรื่องต่าง ๆ ได้รวดเร็ว เรียนรู้ได้มากเป็น
ปฏิภาณไหวพริบที่มีมาตั้งแต่เกิด

อนึ่ง การคิดพิจารณา การสังเกต ใส่ใจในสิ่งที่เห็นก็ทำให้พระมโหสถมีความรู้ที่
เกิดจากประสบการณ์ เช่น ท่านเห็นงูแล้วสังเกตความแตกต่างระหว่างงูพิษผู้กับงูพิษเมีย ก็
ทำให้เกิดความรู้ลักษณะของงูพิษผู้กับงูพิษเมีย เห็นกะโหลกศีรษะมนุษย์แล้วสังเกตความ
แตกต่างระหว่างกะโหลกศีรษะผู้ชายกับกะโหลกศีรษะผู้หญิง ทำให้รู้ลักษณะกะโหลกศีรษะ
ผู้ชายกับผู้หญิง

การพบเห็นสิ่งต่าง ๆ ในธรรมชาติแล้วนำมาพิจารณาเปรียบเทียบกับชีวิต
มนุษย์ก็ทำให้พระมโหสถมีความเข้าใจชีวิตชัดเจนดังเช่น ความรู้ว่าบุตรก็ประเสริฐกว่าบิดา

ได้เหมือนม้าอัสตรที่มีค่ามากกว่าลาซึ่งเป็นพ่อพันธุ์ คนมีปัญญาประเสริฐกว่าคนที่มีทรัพย์ และยศ ความไม่ตายไม่มีในโลก บิดามารดาเชื่อว่าบุรพเทวดา ป่าช้าเชื่อว่าที่ที่คนไปแล้วไม่กลับ

การที่พระมโหสถเป็นคนพุทธิจริต คือมีปกติชอบใช้ความคิด เป็นผู้ใฝ่รู้ เป็นนักคิด เป็นผู้ที่ชอบคิดอย่างมีเหตุผล รู้จักสังเกตหาเหตุผล รู้จักคิดพิจารณา รู้จักใช้ความคิดแก้ไข ปัญหา หมั่นฝึกฝนการคิด ฝึกฝนสติปัญญาสม่ำเสมอตนเองเป็นการพัฒนาจินตตามยปัญญา ทำให้ท่านคิดเรื่องต่าง ๆ ได้เร็ว คิดได้อย่างลึกซึ้ง เหมือนคนที่หมั่นออกกำลังกาย หมั่นเล่น กีฬาม้าเสมอ ก็จะมีร่างกายสมบูรณ์แข็งแรงกว่าคนที่ไม่ค่อยออกกำลังกาย

การพัฒนาจินตตามยปัญญาของพระมโหสถที่ปรากฏในมโหสถชาดก เช่น มหาสตุโต จินตลลิตี ...อิหิ ญญโณ ปุเรตตรเมว คนตุวา จุพนี ทิสฺวา สุวิกิตฺตํ กตฺวา วิเทหญฺโณ นิवासนตุถาย นคฺริ มาเปตฺวา คาวุตมตฺตํ ชงฺฆ- อุมมํกํ อทฺตโยชนิกํ มหาอุมมํกํ การตฺวา จุพนิญญโณ ธีตฺริ อภิสสิญฺจิตฺวา อมฺหากิ ญญโณ ปาทปริจาริกิ กตฺวา อญฺจารสอฺกุโขภินิสฺสํเขหิ พลลหิ เอกส- ราชฺสุ ปรีวารตฺวา จิตฺเตสฺสว อมฺหากิ ราชานํ ราหุฆโต จนฺทํ วิย โมเจตฺวา อาทายาคมนํ นาม มม ภาโรติ.^{๔๗}

พระมหาสัตว์...ดำริว่า เราจักล่องหน้าไปก่อนพระองค์ แล้วเฝ้าพระเจ้า จุลนี สร้างนครเป็นที่ประทับอยู่แห่งพระเจ้าวิเทหราช ทำให้เป็นนครที่ จำแนกดีแล้ว ให้ทำอุโมงค์เป็นทางเดินยาวราว ๑ คาวุต อุโมงค์ใหญ่ราวถึง โยชน์ แล้วอภิเษกพระนางปัญจาลจันที่ราชธิดาของพระเจ้าจุลนีพรหมทัต ให้เป็นบาทบริจาริกาแห่งพระราชาของเรา ในเมื่อพระราชาพร้อมด้วย พลนิกาย ๑๘ อักโขภินิแวคล้อมตั้งอยู่ เราจักปลดปล่อยพระราชาของเราให้ พ้นไป จุจเปลื้องดวงจันทร์จากปากอสุรินทรราหูฉะนั้น แล้วพาเสด็จสู่พระ นครมิลิตา ชื่อว่าราชกรณียกิจที่จะมีมาของพระราชาต้องเป็นการธุระแห่งเรา

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า พระมโหสถคิดหาวิธีที่จะช่วยพระเจ้าวิเทหราชให้ รอดพ้นจากอันตรายอันจะเกิดจากฝ่ายข้าศึกคือพระเจ้าจุลนี และคิดหาวิธีที่จะนำพระราชธิดา ของพระเจ้าจุลนีมาถวายพระเจ้าวิเทหราชตามที่ทรงปรารถนา ด้วยการขุดอุโมงค์ใต้ดิน โดย อาศัยความรู้ในเรื่องการก่อสร้าง การรบ ความเข้าใจธรรมชาติจิตใจของคน

^{๔๗} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๓๕๔ - ๓๕๕.

มหาสโต ตสฺส โกธนาการ์ ทิสฺวา “อัย ราชา มหายโส กทาจิ โกธวเสน
‘เกี มม เอเตหิตี ขตุติยมาเนน มํ วิเหเจยฺย, ยนฺนุนาหิ นนฺทาเทวี อิมินา
อทิฏฺฐปฺพุพฺพิ วิย กโรนฺโต ตสฺสา สรีรวณฺณํ วณฺณเยยฺย, อถ โส ตํ อนุสฺสริตฺวา
‘สจาหิ มโหสธํ มาเรสุสํมิ, เอวรูปิ อิตฺถิรตนํ น ลภิสฺสํมิ, อมาเรนฺโต
ปฺปนํ ตํ ลภิสฺสํมิตฺติ อตฺตโน ภริยา ย สินเนเห น กิณฺจิ มยฺหิ กริสฺสตีติ
จินฺเตตฺวา...”^{๔๘}

มโหสถเห็นพระอาการกริ้วของพระเจ้าจุลนี จึงคิดว่า พระราชาผู้มีพระยศ
ใหญ่พระองค์นี้พึงเบียดเบียนเราด้วยขัดขีมานะ ด้วยสามารถแห่งความโกรธ
ในกาลบางคราวว่า เราจะต้องการด้วยกษัตริย์ทั้ง ๔ ไปทำไม ไฉนเราจะทำ
พระนางันทาทาเทวี ให้เป็นเหมือนพระราชานี้ยังไม่เคยเห็น พึงสรรเสริญ
สรีรวรรณแห่งพระนางนั้น ที่นั่นพระราชาก็จะทรงระลึกถึงพระนางนั้น ก็จักไม่
ทำอะไร ๆ แก่เราด้วยทรงรักใคร่ในพระมเหสีของพระองค์ ด้วยทรงคะนิงว่า
ถ้าเรามำมโหสถเสีย เราก็จักไม่ได้สตริตระเห็นปานนี้

ข้อความข้างต้นแสดงว่า พระมโหสถใช้ความคิดว่าจะพูดอย่างไรที่จะทำให้พระเจ้า
จุลนีไม่ยกทัพเข้าบุกอุปการนคร ซึ่งจะนำอันตรายถึงชีวิตมาแก่ตัวท่านเองและทหารของท่าน
ที่มีจำนวนน้อยกว่า โดยอาศัยความเข้าใจธรรมชาติจิตใจของคนเรื่องความรัก กลัวความ
สูญเสียความพลัดพรากจากคนที่ตนรัก

๓.๓.๓ ภาวนามยปัญญา

ในชาติที่พระโพธิสัตว์เป็นพระมโหสถไม่มีการพัฒนาภาวนามยปัญญาในทาง
ธรรม เพราะท่านไม่ได้ออกบวช แต่ในชาติอื่น ๆ พระโพธิสัตว์ได้พัฒนาภาวนามยปัญญา
ในทางธรรม เช่น ในชาติที่พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้ามณฑะ ทรงเห็นพระเกศาหงอกเส้น
หนึ่ง เกิดความสังเวช เสด็จออกผนวช เจริญพรหมวิหาร ๔ บรรลุฉานสมาบัติ^{๔๙} การที่ทรง
เห็นพระเกศาหงอกเส้นหนึ่งแล้วเกิดความสังเวช แสดงว่าทรงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแท้
ของสังขาร เกิดสัมมสมมุตญาณ เป็นการเจริญภาวนามยปัญญา ในฝ่ายวิปัสสนา และเมื่อทรง

^{๔๘} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๘/๔๓๓ - ๔๓๔.

^{๔๙} พุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/๑๕๖ - ๑๕๘.

ผนวชแล้ว เจริญพรหมวิหาร ๔ บรรลุฉันทสมาบัติ ทรงเข้าสมาบัติได้ ปัญญาของพระองค์ผู้
เข้าสมาบัติเป็นภาวนามยปัญญา ในฝ่ายสมณะ

๓.๔ วิธีการใช้ปัญญาของพระมโหสถ

๓.๔.๑ แว่นักปราชญ์

เมื่อพระมโหสถมีอายุ ๗ ขวบ ท่านได้สร้างศาลาหลังหนึ่งไว้ที่สนามเด็กเล่น
เพื่อใช้กันแดดกันฝน ป้องกันอันตรายจากฝูงช้าง ใช้เป็นที่คลอດของหญิงมีครรภ์ ที่พักของ
สมณพราหมณ์ พ่อค้าและคนเดินทาง โดยท่านให้เด็ก ๆ ช่วยกันหาเงินมาคนละหนึ่ง
กหาปณะ และท่านเป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างเองทั้งหมด พร้อมทั้งขุดสระโบกขรณีปลูก
ดอกบัว สร้างสวน ปลูกไม้ดอกไม้ผล

วันหนึ่ง พระมโหสถทำให้เหยี่ยวที่บินคาบชิ้นเนื้อผ่านมาถึงชิ้นเนื้อลงมาให้ โดย
การปรบมือและส่งเสียงร้องทำให้มันตกใจ

๑. การใช้ปัญญาในแว่นักปราชญ์

การใช้อุตมยปัญญา (ทางโลก)	การใช้จินตามยปัญญา (ทางโลก)
๑. ความเข้าใจธรรมชาติของเหยี่ยว ๒. ความรู้เรื่องต้นไม้ดอกไม้ประดับ	๑. การออกแบบศาลาที่พัก สระบัว สวน ดอกไม้ ๒. การวิ่งตามเหยี่ยวโดยไม่หกล้ม ปรบมือ และตะโกนทำให้เหยี่ยวตกใจ

๓.๔.๒ ตัดสินคดี

เช้าวันหนึ่ง ชายชาวบ้านขม้ขมคามตะวันตกคนหนึ่งพาว่าที่เพิ่งซื้อไปกิน
หญ้า เพลนอนหลับไป ตื่นขึ้นมาไม่เห็นว่า รีบตามหา พบว่าถูกชายอีกคนหนึ่งขโมยไป จึง
เกิดการทะเลาะแย่งวิวกัน เรื่องทราบถึงพระมโหสถ ๆ ถามชายทั้งสองว่าให้วิวกินอะไร แล้ว
ทำให้วิวอาเจียนออกมา ก็ตัดสินได้ว่าใครเป็นเจ้าของว่า

หญิงคนหนึ่ง ถอดสร้อยคอที่ถักด้วยด้ายหลากสีวางไว้บนผ้า แล้วลงอาบน้ำในสระ
ของพระมโหสถ ถูกหญิงสาวอีกคนหนึ่งขูดสร้อย แล้วก็ถือเอาไปต่อหน้าต่อตา จึงเกิดการ

ทะเลาะแย่งสร้อยกัน เรื่องทราบถึงพระมโหสถ ๆ ถ้ามถึงน้ำหอมที่หญิงทั้งสองใช้ข้อมสร้อยแล้ว แซ่สร้อยในน้ำเพื่อให้กลายกลิ่นออกมา ก็ตัดสินได้ว่าใครเป็นเจ้าของสร้อย

หญิงเฝ้าใฝ่ฝ่ายคนหนึ่ง วางกลุ่มด้ายที่พันรอบเม็ดมะพลับไว้บนผ้า แล้วลงอาบน้ำที่สระของพระมโหสถ หญิงอีกคนหนึ่งเดินมาเห็นกลุ่มด้ายก็ฉวยเอาไป เกิดการทะเลาะแย่งกลุ่มด้ายกัน เรื่องทราบถึงพระมโหสถ ๆ ถ้ามหญิงทั้งสองถึงวัสดุที่ใช้เป็นแกนกลางพันด้าย แล้วคลี่กลุ่มด้ายออกก็ตัดสินได้ว่าใครเป็นเจ้าของกลุ่มด้าย

หญิงคนหนึ่งวางลูกน้อยไว้บนฝั่ แล้วลงไปอาบน้ำในสระของพระมโหสถ ได้มีนางยักษิณีแปลงมาขอมลูกของนางเล่น แล้วอุ้มหนีไป นางผู้เป็นแม่วิ่งติดตามไปทัน แล้วเกิดทะเลาะกันเพื่อแย่งลูก เรื่องทราบถึงพระมโหสถ ๆ ชิดเส้นที่พื้นดิน ให้เด็กทารกกนอนกลางเส้น แล้วให้นางยักษิณีจับที่มือเด็ก ให้หญิงผู้เป็นแม่จับที่เท้า แล้วให้หญิงทั้งสองแย่งเด็กกัน เด็กถูกดึงก็ร้องไห้เพราะความเจ็บปวด หญิงผู้เป็นแม่เห็นดังนั้นจึงปล่อยเด็ก พระมโหสถตัดสินว่านางเป็นแม่ของเด็ก เพราะเห็นความรักที่นางมีต่อเด็ก แต่หญิงอีกคนหนึ่งไม่มี และบอกว่าหญิงที่แย่งเด็กได้เป็นนางยักษิณีแย่งเอาเด็กไปเพื่อกินเป็นอาหาร รู้ได้จากนางไม่กระพริบตา มีนัยน์ตาแดง ไม่มีเงา และไม่มีกลิ่น

ชายคนหนึ่งชื่อว่าโคพภาพ มีรูปร่างเตี้ย ตัวดำ มีภรรยาชื่อทิมตาลา วันหนึ่ง ทั้งสองเดินทางไปเยี่ยมมารดาบิดาของฝ่ายสามี ระหว่างทางต้องข้ามแม่น้ำสายหนึ่ง ทั้งสองคนไม่กล้าข้ามไป ครั้งนั้น มีชายคนหนึ่งชื่อทิมปฏิฐิเดินเลียบตามชายฝั่งมาถึงที่นั่น รับอาสาที่จะพาทั้งสองข้ามไป โดยให้พาภรรยาไปก่อน นายทิมปฏิฐิก็ให้นางทิมตาลาขึ้นคอ พอไปถึงกลางน้ำก็พูดเกี่ยวพาราสินางทิมตาลาให้มาครองคู่กับตน พอไปถึงฝั่งก็พากันจากไปโดยไม่สนใจ นายโคพภาพ ฝ่ายนายโคพภาพกระโดดลงน้ำข้ามตามไปทัน แล้วเกิดการทะเลาะแย่งภรรยา กันเรื่องทราบถึงพระมโหสถ ๆ ชักถามถึงประวัติของแต่ละคน และประวัติหญิงที่ชายทั้งสองอ้างว่าเป็นภรรยา และประวัติชายที่นางทิมตาลาอ้างว่าเป็นสามี โดยชักถามทีละคน ก็ตัดสินคู่สามีภรรยาได้

ท้าวสักกะ ทรงต้องการจะทำปัญญานุภาพของพระมโหสถให้ปรากฏแก่ผู้คน จึงเสด็จลงจากสวรรค์แปลงเป็นมนุษย์มาลงเฝ้าของชายคนหนึ่ง แล้วเกิดการทะเลาะแย่งรถกันกับชายเจ้าของรถ เรื่องทราบถึงพระมโหสถ ๆ ให้ทั้งสองวิ่งตามรถไป ครั้นทั้งสองวิ่งไปได้หน่อยหนึ่ง ชายเจ้าของรถก็เหนื่อยหอบวิ่งต่อไปไม่ไหว ฝ่ายองค์มรินทร์ทรงวิ่งติดตามรถไปอย่างไม่มีรู้จักเหน็ดเหนื่อย พระมโหสถจึงตัดสินว่าชายที่หยุดวิ่งเป็นเจ้าของรถ ส่วนชาย

ที่วิ่งไปกับรถไม่รู้จักเห็นคเห็น้อย ไม่มีเหงื่อแม้แต่หยาดเดียว ไม่กระพริบตา เป็นองค์
อมรินทร์ราช

๒. การใช้ปัญญาในการตัดสินใจ

การใช้สุตมยปัญญา (ทางโลก)	การใช้จินตามยปัญญา (ทางโลก)
๑. การดำไปประยงค์ผสมน้ำทำเป็นยา อาเจียนให้วัวกิน ๒. การใช้น้ำละลายกลิ่นน้ำหอมที่ข้อมอยู่ใน สร้อยเส้นด้าย ๓. ความรักที่มารดามีต่อบุตร ๔. การรู้จักลักษณะของมนุษย์ คือยักษ์ และเทวดา เช่น ตาแดง ไม่กระพริบตา	๑. การทำให้วัวคลาอาหารที่กินเข้าไป ออกมาเพื่อใช้เป็นหลักฐานชี้ชัดว่าตรงกับ คำให้การของโจทก์หรือจำเลย ๒. การใช้กลิ่นน้ำหอมที่ข้อมสร้อยเป็น หลักฐานยืนยันว่าตรงกับคำให้การของโจทก์ หรือจำเลย ๓. การใช้แกนกลางของม้วนด้ายเป็น หลักฐานยืนยันว่าตรงกับคำให้การของโจทก์ หรือจำเลย ๔. การให้มารดากับนางยักษ์ณีแย่งเด็กกัน เพื่อให้แสดงความรักของมารดาออกมา ๕. การสอบสวนนายโคฟภาพ นายทิมปฏิฐิ และนางทิมตลาโดยการซักประวัติ ๖. การให้ชายเจ้าของรถและพระอินทร์ แปลงวิ่งตามรถ

๓.๔.๓ พระราชาทดลองปัญญา

พระเจ้าวิเทโหราชต้องการจะทดลองปัญญาของพระมโหสถ จึงทรงส่งท่อนไม้
ตะเกียนที่กลิ้งอย่างดี ขวาทับหนึ่งไปที่หมู่บ้านขวัมมัทธคามตะวันออกพร้อมทั้งทรงสั่งบังคับ
ให้ชาวบ้านบอกว่าด้านใดเป็นโคนด้านใดเป็นปลาย ถ้าบอกไม่ได้จะต้องโดนปรับหนึ่งพัน
กหาปณะ ชาวบ้านขอให้พระมโหสถช่วย

พระมโหสถให้ตักน้ำใส่ขันมาวางไว้ แล้วเอาด้ายมัดตรงกึ่งกลางท่อนไม้ จับด้าย
หย่อนไม้ตะเกียนในน้ำ ด้านที่โคนซึ่งมีน้ำหนักมากกว่าก็จมลงในน้ำ เพราะหนักกว่า
พระมโหสถจึงให้นำคำตอบไปทูลแก่พระราชา

ครั้งที่ ๒ พระราชาทรงส่งกะโหลกศีรษะ ๒ อันไป รับสั่งให้ชาวบ้านบอกว่า กะโหลกใดเป็นของผู้ชาย กะโหลกใดเป็นของผู้หญิง ชาวบ้านนำกะโหลกทั้งสองไปถามพระมโหสถ ๆ บอกว่ารอยประสานกะโหลกศีรษะผู้ชายตรง รอยประสานกะโหลกศีรษะผู้หญิงคด

ครั้งที่ ๓ พระราชาทรงส่งงูไปสองตัว ให้ชาวบ้านบอกว่างูตัวใดเป็นตัวผู้ งูตัวใดเป็นตัวเมีย ชาวบ้านนำงูสองตัวนั้นไปหาพระมโหสถ ๆ บอกว่า หัวและหางของงูตัวผู้ใหญ่ของงูตัวเมียยาวเรียวยาว งูตัวผู้ตาใหญ่ งูตัวเมียตาเล็ก ถายของงูตัวผู้ติดต่อกัน ถายของงูตัวเมียขาด

ครั้งที่ ๔ พระราชาทรงให้ชาวส่งวัวมงคลตัวผู้ สีขาว มีเขาที่เท่า มีโหนกที่หัว ร้องไม่เกินสามเวลาไปถวาย พระมโหสถให้ชาวบ้านส่งไก่ตัวผู้สีขาวไปถวาย เพราะไก่มีเดือยที่เท่า ชื่อว่ามีเขาที่เท่า มีหงอนที่หัว ชื่อว่ามีโหนกที่หัว ไก่ขันตอนเช้ามีด ๓ เวลา ชื่อว่าร้องไม่เกินสามเวลา

ครั้งที่ ๕ พระราชาทรงส่งแก้วมณีซึ่งมีรูคดเกี่ยวตรงกลาง ๘ คด ไปให้ชาวบ้านร้อยด้ายเส้นใหม่แทนด้ายเก่า พระมโหสถทาน้ำผึ้งไว้ที่ปากรูแก้วมณีทั้งสองด้าน และที่ปลายด้าย แล้วสอดด้ายเข้าไปในรูแก้วมณีหน่อยหนึ่ง เอาแก้วมณีไปวางไว้ในรังมดแดง มดแดงได้พากันออกมากินน้ำผึ้งที่ทาอยู่ในรูแก้วมณี แล้วก็พากันเข้าไปในรูของแก้วมณีกัดกินด้ายเก่าจนหมด แล้วพากันลากปลายเชือกที่มีน้ำผึ้งทาอยู่ไปที่รัง มดแดงจึงช่วยร้อยด้ายแก้วมณีได้สำเร็จ พระมโหสถให้ชาวบ้านนำแก้วมณีนั้นไปถวายพระราชา

ครั้งที่ ๖ พระราชาทรงส่งวัวตัวผู้ที่กินอาหารอัมแปร์เหมือนมีท้องใกล้จะออกลูก ไปให้ชาวบ้านทำคลอด แล้วให้ส่งพ่อวัวพร้อมทั้งลูกวัวกลับไปถวาย พระมโหสถส่งคนไปกราบทูลพระราชาว่า บิดาของตนจะคลอดบุตร แต่คลอดไม่ได้ วันนี้เป็นวันที่ ๗ แล้ว ขอฟังพระบารมีทรงช่วยแนะนำวิธีทำคลอดให้ พระราชาตรัสว่า เป็นเรื่องที่เกินไปไม่ได้ คนของพระมโหสถก็ให้กราบทูลว่าการที่จะทำให้วัวตัวผู้ตกลูกก็เกินไปไม่ได้เช่นกัน

ครั้งที่ ๗ พระราชาทรงให้ชาวบ้านหุงข้าวเปรี้ยวส่งไปถวาย โดยห้ามไม่ให้ใช้ข้าวสาร น้ำ หม้อ เตา ไฟ และฟืนในการหุง หุงเสร็จแล้วไม่ให้ใช้ผู้ชายหรือผู้หญิงนำมาส่ง ห้ามเดินมาตามถนน พระมโหสถให้คนหุงโดยใช้ปลายข้าวสาร น้ำคั้น ภาชนะดินที่ปั้นเสร็จใหม่ผูกเชือกห้อยภาชนะดินที่ราว ใช้ไม้แห้งสองอันสีกันจนเกิดไฟ ใช้ใบไม้เป็นเชื้อเพลิงหุงเสร็จแล้วให้กะเทยหรือบัณเฑาะก์นำไปถวายโดยเดินลัดเลาะไปตามหนทางเล็ก ๆ

ครั้งที่ ๘ พระราชาทรงให้ชาวบ้านฟันเชือกชิงช้าด้วยขนส่งไปถวาย ๑ เส้น โดยทรงอ้างว่า ทรงประสงค์จะเล่นชิงช้า แต่เชือกขนทรายเก่าในราชสำนักขาดเสียแล้ว

พระมโหสถส่งชาวไปขอเชือกขนทรายเพื่อเอามาคุเป็นตัวอย่าง พระราชาตรัสว่า เชือกขนทรายไม่เคยมีในพระราชวัง ชาวบ้านจึงกราบทูลว่า เมื่อเชือกขนทรายไม่เคยมี แล้วชาวบ้านจะเอาขนทรายมาพันเป็นเชือกได้อย่างไร

ครั้งที่ ๙ พระราชาทรงให้ชาวบ้านส่งสระโบกขรณีที่มีดอกบัว ๕ ชนิดไปถวายพระมโหสถให้ชาวบ้าน ๒ - ๓ คนเล่นน้ำจนตาแดง ผมและเสื้อผ้าเปียก ตัวเปื้อนโคลน ถือเชือกก้อนดินและท่อนไม้ แล้วไปกราบทูลพระราชาว่า พวกตนช่วยกันนำสระโบกขรณีมาถวาย แต่ว่าสระโบกขรณีเคยอยู่แต่ในป่า พอมาเห็นกำแพง คู ประตู หอรบแล้วเกิดความกลัวตัดเชือกหนีกลับไป แม้พวกตนเอาก้อนดินและท่อนไม้ขึงไว้ ก็ไม่สามารถนำกลับมาได้ขอรับพระราชทานสระโบกขรณีเก่านำไปต่อสระโบกขรณีใหม่มาถวาย พระราชาตรัสว่า พระองค์ไม่เคยมีสระโบกขรณื่อดังกล่าว ชาวบ้านจึงกราบทูลว่า ถ้าเช่นนั้นก็ไม่สามารถที่จะนำสระโบกขรณีมาถวายได้

ครั้งที่ ๑๐ พระราชาทรงให้ชาวบ้านส่งไปถวาย พระมโหสถแก้ปัญหาด้วยการย้อนปัญหาเช่นเดียวกับเรื่องสระบัว พระราชาทรงทราบว่าการแก้ปัญหาทุกข้อสำเร็จมาจากปัญญาของพระมโหสถก็ทรงพอพระทัย

๓. การใช้ปัญญาในการตัดสินใจ

การใช้สุตมยปัญญา (ทางโลก)	การใช้จินตามยปัญญา (ทางโลก)
๑. การรู้เรื่องพีชว่าโคนไม้หนักกว่าปลายไม้ ๒. การรู้ข้อแตกต่างระหว่างกะโหลกศีรษะชายกับหญิง ๓. การรู้ลักษณะของงูเพศผู้และเพศเมีย	๑. การใช้วิธีชั่งน้ำหนักท่อนไม้ในน้ำเพื่อหาโคนไม้กับปลายไม้ ๒. การรู้ว่าวัวตัวผู้ มีเขาที่เท่า มีโหนกที่ศีรษะ ร้องไม่เกินสามเวลา หมายถึงไก่ ๓. การแก้ปัญหาทำให้วัวผู้คลอดลูกด้วยการส่งคนไปกราบทูลให้ส่งหมอดำเฒ่ามาทำคลอดให้ผู้ชาย ๔. การหุงข้าวเปรี้ยวประกอบด้วยองค์ ๘ ไปถวายพระราชา ๕. การย้อนปัญหาพันเชือกด้วยขนทราย ๖. การย้อนปัญหาเรื่องนำสระโบกขรณีมาถวาย ๗. การย้อนปัญหาเรื่องอุทยาน

๓.๔.๔ เข้าเฝ้าพระราชา

พระเจ้าวิเทหราชส่งพระราชสาส์นไปแจ้งแก่มโหสถว่า เมื่อพระองค์เสด็จไปยังบ้านของมโหสถเพ้ามามงคลที่ทรงแตก ให้มโหสถส่งม้าอัสตรหรือม้าที่ดีกว่าม้าทั่วไปมา ถ้าจะส่งม้าอัสตรมาให้เธอเป็นคนนำมาเอง ถ้าจะส่งม้าที่ดีกว่าม้าทั่วไปมาให้บิดาเป็นคนนำมา

พระมโหสถทราบบว่า พระราชามีพระประสงค์จะพบท่านและบิดา จึงให้บิดาพร้อมด้วยเศรษฐี ๑๐๐๐ คนไปเข้าเฝ้า พร้อมทั้งถวายเครื่องราชบรรณาการก่อน แล้วพระมโหสถก็พาบริวารพันหนึ่งเดินทางไปทีหลัง พร้อมกับลาหนึ่งตัว เมื่อไปถึง พระราชาทรงทักทายปฏิสันถาร แล้วรับสั่งให้นั่ง บิดาก็ลุกขึ้นให้พระมโหสถนั่งแทนที่ตามที่นัดหมายกันไว้ ราชบัณฑิตทั้งสี่และพวกคนที่ไม่ฉลาดก็พากันปรบมือหัวเราะเยาะเย้ย พระราชาทรงเสียดพระทัย พระมโหสถกราบทูลอธิบายว่า บุตรก็ประเสริฐกว่าบิดาได้ เหมือนม้าอัสตรที่มีค่ามากกว่าลาที่เป็นพ่อพันธุ์ พระราชาทรงขอสิริวิวัฒนเศรษฐีให้พระมโหสถเป็นพระโอรสบุญธรรม และรับราชการในพระองค์

๔. การใช้ปัญญาในตอนเข้าเฝ้าพระราชา

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. การรู้จักระเบียบปฏิบัติในการเข้าเฝ้า ๒. ความรู้เรื่องม้าอัสตร	๑. การได้รับพระราชสาส์นแล้วทราบบว่า พระราชาดต้องการจะพบตัวท่าน ๒. การทำให้พระราชาและทุกคนเห็นว่าบุตรก็ประเสริฐกว่าบิดามารดาได้ เหมือนม้าอัสตรที่ประเสริฐกว่าพ่อแม่

๓.๔.๕ แก้วมณีฉายแสง

ครั้งหนึ่ง มีแก้วมณีฉายแสงอยู่ที่สระโบกขรณีใกล้ประตูพระนคร พระเจ้าวิเทหราช รับสั่งให้เสนกะนำมาถวาย เสนกะพาทหารไปวิดน้ำออกจากสระ ขุดค้นหาแก้วมณี แต่ก็ไม่พบ พระราชารับสั่งให้พระมโหสถนำแก้วมณีนี้นมาถวาย พระมโหสถยืนที่ริมสระพิจารณาตุ้ก็รู้ว่า แก้วมณีอยู่บนต้นตาล พระราชาทรงสงสัยว่ารู้ได้อย่างไร พระมโหสถจึงให้คนนำขันใส่น้ำมา กราบทูลให้ทอดพระเนตรดูเงาแก้วมณีที่ปรากฏในขันน้ำ แล้วให้ราชบุรุษปีนขึ้นไปบนต้นตาล นำแก้วมณีลงมาถวายพระราชา

๕. การใช้ปัญญาในตอนแก้แค้นนางแสง

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องทิศทางของแสงเงา	๑. การเห็นแสงของแก้วมณีในสระน้ำแล้วทราบว่ายู่ในรังกานบนยอดต้นตาล

๓.๔.๖ กิ่งก่าได้ทอง

วันหนึ่ง พระเจ้าวิเทโหราชเสด็จประพาสอุทยานกับพระมโหสถ เห็นกิ่งก่าตัวหนึ่งลงจากซุ้มประตุมหาหมอบที่พื้นดิน พระมโหสถกราบทูลว่ามันถวายเคารพ พระราชารับสั่งให้พระราชทานเนื้อเป็นรางวัลแก่มันทุกวัน ตามคำแนะนำของพระมโหสถ วันหนึ่งเป็นวันอุโบสถไม่มีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เจ้าหน้าที่รักษาอุทยานหาซื้อเนื้อไม่ได้ จึงเจาะเงินกิ่งมาสกร้อยด้ายห้อยคอกิ่งก่า วันนั้นพระราชเสด็จประพาสอุทยาน กิ่งก่าเห็นพระราชเสด็จมาก็ไม่ยอมลงจากซุ้ม ยกหัวผงกอยู่บนซุ้ม พระราชาทอดพระเนตรเห็นดังนั้นจึงตรัสถามพระมโหสถ พระมโหสถกราบทูลว่า กิ่งก่ามันได้ทรัพย์กิ่งมาสกที่ไม่เคยได้ จึงหยิ่งผยอง ถือตัวว่ามีทรัพย์เหมือนพระราชานิฉันจำเป็นต้องแสดงความอ่อนน้อม

๖. การใช้ปัญญาในตอนกิ่งก่าได้ทอง

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องธรรมชาติชีวิตของกิ่งก่า ๒. ความรู้เรื่องประเพณีการไม่ฆ่าสัตว์ในวันอุโบสถ	๑. การรู้สาเหตุที่ทำให้กิ่งก่าโยโสโอหังไม่ยอมทำความนอบน้อมพระราชานิฉัน

๓.๔.๗ สิริกับกาลกิณี

วันหนึ่ง พระเจ้าวิเทโหราชและพระนางอุทุมพรเทวีเสด็จประพาสอุทยาน พระนางอุทุมพรเทวีทอดพระเนตรเห็นปิงคุตตระ ซึ่งเป็นอดีตสามีกำลังสร้างถนน ก็ทรงพระสรวลขำในโชคชะตาวาสนาของคน พระราชาเห็นพระนางหัวเราะ ทรงโกรธเพราะทรงเข้าพระทัยว่าหัวเราะเยาะพระองค์ พระเทวีกราบทูลสาเหตุที่ทรงหัวเราะ แต่พระราชาไม่ทรงเชื่อ พระนางจึงกราบทูลให้ทรงถามราชบัณฑิตดูก่อน พระราชาตรัสถามเสนกะว่า เชื่อเรื่องที่พระนางอุทุมพรเทวีตรัสหรือไม่ เสนกะกราบทูลว่าไม่เชื่อ ผู้ชายที่ไหนจะทิ้งผู้หญิงที่สวยงามขนาดนี้ไป

ได้ พระราชาตรัสถามพระมโหสถว่า เชื่อ ผู้ชายที่ไม่มีบุญก็มี ไม่ว่าในกาลไหน ๆ สิริกับ กาลกิณีใกล้เคียง เหมือนฟากฝั่งทะเลสองด้าน หรือเหมือนฟ้ากับดิน

๗. การใช้ปัญญาในตอนสิริกับกาลกิณี

การใช้สุตมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
	๑. ความเชื่อว่าสิริกับกาลกิณีอยู่ด้วยกันไม่ได้

๗.๔.๘ แทะเป็นเพื่อนสุนัข

วันหนึ่ง พระเจ้าวิเทราชทอดพระเนตรเห็นแพะกับสุนัขเป็นเพื่อนกัน จึงทรงตั้ง เป็นปัญหามาราชบัณฑิตทั้งห้าคือเสนกะ ปุกกุสะ กามินท์ เทวินท์ และพระมโหสถว่า สัตว์ ที่ไม่เคยเป็นเพื่อนกัน เดินไปด้วยกันได้ไม่ถึง ๗ ก้าว สัตว์ทั้งสองนั้นกลับกลายมาเป็นเพื่อน กัน เพราะเหตุอะไร ทรงขู่ว่าถ้าตอบไม่ได้จะทรงขับไล่ออกจากแคว้นแคว้น พระมโหสถคิด ว่า พระราชาต้องทรงเห็นเหตุการณ์อะไรสักอย่าง แล้วนำมาตั้งเป็นปัญหา จึงให้เสนกกราบ ทูลขอเวลาไปค้นหาคำตอบ แล้วพระมโหสถไปกราบทูลถามพระนางอุทุมพรเทวีว่า เมื่อวาน หรือวันนี้ พระราชาประทับอยู่ที่ไหนเป็นเวลานาน พระนางตรัสว่า พระราชาเสด็จไปมาแล้ว ทอดพระเนตรที่พระแกล พระมโหสถไปที่หน้าต่างมองออกไปเห็นกิริยาอาการของแพะและ สุนัข ก็รู้ต้นสายปลายเหตุว่าพระราชาทอดพระเนตรเห็นสัตว์ทั้งสองนี้ จึงทรงเอาไปตั้งเป็น ปัญหา

ราชบัณฑิตทั้งสี่คิดหาคำตอบไม่ได้พากันไปพบพระมโหสถ ๆ บอกคำตอบให้คน ละคำตอบ วันที่สอง เมื่อพระราชาตรัสถามตามลำดับ ราชบัณฑิตทั้งสี่ก็ตอบที่พระมโหสถ บอก พระราชาตรัสถามพระมโหสถ ๆ กราบทูลว่า แพะลอบนำเนื้อมาให้สุนัข ๆ ลอบนำ หญ้ามาให้แพะ พระองค์ประทับบนปราสาท ได้ทอดพระเนตรเห็นการนำอาหารมาแลกกัน และเห็นมิตรภาพของสุนัขและแพะ

๘. การใช้ปัญญาในตอนแพะเป็นเพื่อนสุนัข

การใช้สุตมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
	๑. การหาที่มาของปัญหา แล้วรู้คำตอบว่า แพะกับสุนัขเป็นเพื่อนกัน

๓.๔.๕ ปัญญาดีกว่าทรัพย์

วันต่อมา พระเจ้าวิเทโหราชตรัสถามปัญหาคะเสนกะว่า คนที่มีปัญญาแต่ไม่มีสิริ คือทรัพย์หรือยศ กับคนที่มียศแต่ไม่มีปัญญา นักปราชญ์ยกย่องใคร เสนกกราบทูลว่า คนมีสิริดีกว่า เพราะคนฉลาดหรือโง่ ต่างก็รับใช้คนที่มียศ มหาชนคบหาใครวินทเศรษฐิซึ่งมีน้ำลายไหลย่อยถึงคาง รูปร่างหน้าตาจีเห่ เพราะเขามีทรัพย์ ชนเป็นอันมากคบหาสมาคมกับคนมั่งคั่ง มีทรัพย์มาก เพราะต้องการทรัพย์ คนมีปัญญาถูกคน(โง่แต่)ยิ่งใหญ่ครอบงำได้ เวลาประชุมกัน คนอื่น ๆ เขาฟังแต่คนที่มียศพูด คนมีปัญญามากแต่ไม่มีทรัพย์พูดคนเขาไม่ฟัง ช้างม้าวัวควาย แก้วแหวนเงินทอง สตรีที่เกิดในตระกูลร่ำรวยตกเป็นของผู้ยิ่งใหญ่ คนกระจอกงอแงก็เป็นผู้ยิ่งใหญ่ ข้าพระองค์ทั้งห้าเคารพรับใช้พระองค์ ๆ เป็นใหญ่เหนือพวกข้าพระองค์ เหมือนท้าวสักกะเทวราชเป็นใหญ่เหนือหมู่สัตว์

พระราชตรัสถามพระมโหสถ ๆ กราบทูลว่า คนมีปัญญาประเสริฐกว่า เพราะคนไม่มีปัญญาจึงทำบาป ย่อมเคราะห์ร้ายในโลกทั้งสอง คนมีปัญญาน้อยหวั่นไหวเพราะความสุขและความทุกข์ คนโง่เป็นใหญ่เป็นโต ก็ไม่สามารถทำคุณประโยชน์ได้ งานที่คนโง่ต้องจัดทำไม่เกินความสามารถของคนฉลาดไปได้ คนมีสิริไม่ล่วงเลยคนมีปัญญาไปได้ คนโง่ไม่โกหกคนอื่นและโกหกแม้กระทั่งตัวเอง ถูกลักปราชญ์ติเตียนละโลกนี้ไปแล้วต้องไปสู่ทุกคติ คนมีปัญญาไม่พูดคำเหลวไหลและได้รับการยกย่องจากคนหมู่มาก ละโลกนี้ไปแล้วย่อมไปสู่สุคติ สิริละย่อมคนโง่ที่ไม่จัดแจงการทำงาน คนเขลามียศเป็นทาสของคนฉลาด เมื่อมีกิจการอันยากที่จะต้องทำ คนฉลาดทำได้ แต่คนเขลาทำไม่ได้ สัตบุรุษสรรเสริญปัญญาว่าประเสริฐ ส่วนพวกคนไม่ฉลาดรักสิรินิรันดร์ในภคทรัพย์ ความรู้ของท่านผู้รู้ซึ่งเปรียบด้วยอะไรไม่ได้ คนมีสิริล่วงคนมีปัญญาไปไม่ได้

ผลการได้การมกันปรากฏว่าพระมโหสถเป็นฝ่ายชนะ

๕. การใช้ปัญญาในตอนปัญญาดีกว่าทรัพย์

การใช้สุตมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องประโยชน์ของปัญญากับประโยชน์ของทรัพย์	๑. การหาเหตุผลที่ว่าคนมีปัญญาประเสริฐกว่าคนมีทรัพย์มาหักล้างเหตุผลของเสนกที่ว่าคนมีทรัพย์ประเสริฐกว่าคนมีปัญญา

๓.๔.๑๐ เนื้อคู่

เมื่อพระมโหสถมีอายุได้ ๑๖ ปี ได้ปลอมตัวเป็นช่างซุนผ้าออกเดินทางไปยังหมู่บ้านขมัมมคามเหนือ เพื่อหาคู่ครอง ได้พบกับหญิงสาวสวยชื่อว่าอมราเทวี ได้สนทนากับนางทราบว่ายังไม่มีสามี และเห็นความเฉลียวฉลาดของเธอ พระมโหสถได้เดินทางไปที่บ้านของอมราเทวีตามคำปริศนาที่เธอบอก ได้พบมารดาของอมราเทวี ช่วยมารดาของเธอซุนผ้า และรับจ้างซุนผ้าได้ค่าจ้าง ๑,๐๐๐ กหาปณะ ภายในวันเดียว

พระมโหสถพักอยู่ที่บ้านของอมราเทวีสองสามวัน ได้ทดลองเธอในเรื่องฝีมือในการทำกับข้าว ความอดทนอดกลั้น ความเชื่อฟัง จนเป็นที่แน่ใจ แล้วมอบสินสอดทองหมั้นสู่เธอจากมารดาบิดา แล้วลาพ่อตาแม่ยายพาอมราเทวีเดินทางกลับบ้าน

พระมโหสถนำอมราเทวีไปฝากไว้ที่บ้านของคนเฝ้าประตู ให้ภรรยาของคนเฝ้าประตูดูแล ส่วนตัวเองกลับไปบ้าน แล้วส่งชายหนุ่มจำนวนหนึ่งมาเกี่ยวพาราสีอมราเทวีถึงสามสี่ครั้ง ทราบว่าเธอเป็นคนรักเดียวใจเดียว จึงรับเธอเข้าเฝ้าพระราชาและพระเทวี ประกอบพิธีสมรสพระราชทานอย่างสมเกียรติ

๑๐. การใช้ปัญญาในตอนเนื้อคู่

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องความตาย บุพการีชน การทำนา แม่น้ำ ๒. ความรู้วิชาการซุนผ้า	๑. การรู้คำปริศนาของอมราเทวี เรื่องคู่ครอง ชื่อของนาง บุรพเทวดา การทำสิ่งหนึ่งให้เป็นสอง การมาและไม่มา ทางไปบ้าน กินร้อนกินเย็น ๒. การทดสอบจิตใจอมราเทวีด้วยการแกล้งทำเป็นโกรธ และส่งชายอื่นไปเกี่ยวพาราสี

๓.๔.๑๑ ถูกใส่ร้ายป้ายสี

ราชบัณฑิตทั้งสี่ต้องการจะทำลายพระมโหสถ จึงวางแผนลักเครื่องราชูปโภค ๔ อย่าง คือ พระจุพามณี (ปิ่น) สุวรรณมาลา (ดอกไม้ทองคำ) ผ้ากัมพลคลุมพระแท่นที่บรรทม และฉลองพระบาททองคำ แล้วใส่แต่ละอย่างลงในหม้อเปรี๊ยะ ผอบบรรจุดอกมะลิ กระเช้าใส่ผัก และมัดเข้าโพด แล้วส่งทาสีให้นำไปขายเฉพาะที่บ้านพระมโหสถ อมราเทวีรับซื้อไว้ พร้อมทั้งจดชื่อหญิงรับใช้ที่นำมาขาย คนที่ส่งให้นำมาขาย วันเวลาที่รับซื้อไว้เป็นหลักฐาน

ได้พบเครื่องราชูปโภคทั้งสี่ซ่อนอยู่ในสิ่งของที่รับซื้อมา จึงแจ้งให้พระมโหสถทราบและเก็บไว้ ฝ่ายราชบัณฑิตทั้งสี่เข้าเฝ้าพระเจ้าวิเทหราช กราบทูลใส่ร้ายว่า มโหสถขโมยเครื่องราชูปโภค พระราชาทรงเชื่อและรับสั่งให้ทหารไปจับตัวพระมโหสถ แต่พระมโหสถหลบหนีไปเสียก่อน ราชบัณฑิตทั้งสี่ทราบที่พระมโหสถหนีออกจากบ้านแล้ว แต่ละคนก็แอบลักลอบไปหาอมราเทวี แต่ถูกเธอวางแผนจับตัวไว้ แล้วนำไปถวายพระราชาในฐานะที่เป็นขโมย พร้อมทั้งหลักฐานมัดตัว

๑๑. การใช้ปัญญาในตอนถูกใส่ร้ายป้ายสี

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความเข้าใจธรรมชาติของผู้ชาย	๑. การจดบันทึกวันเวลาการซื้อขาย และเครื่องราชูปโภคทั้งสี่อย่างไว้เป็นหลักฐาน ๒. การวางแผนจับราชบัณฑิตทั้งสี่ ด้วยการขุดหลุมพราง แล้วลวงราชบัณฑิตทั้งสี่ให้ตกลงไปในหลุม

๓.๔.๑๒ ปัญหาของเทวดา

เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่เสวตฉัตรของพระเจ้าวิเทหราช ต้องการจะช่วยให้พระมโหสถให้กลับมาเช่นเดิม พอตกลงกลางคืนจึงแหวกกำแพงฉัตรออกมาถามปัญหาสี่ข้อกะพระราชาฯ ทรงตอบไม่ได้ แม้ราชบัณฑิตทั้งสี่ฯ ตอบไม่ได้ เทวดาจึงขู่ว่าจะปลงพระชนม์ บังคับให้หาตัวพระมโหสถมาช่วยตอบ พระราชาทรงส่งอำมาตย์ออกตามหาพระมโหสถ พบท่านปิ่นหม้ออยู่ที่หมู่บ้านยวมัชฌคามได้ พระมโหสถเดินทางเข้าเฝ้าพระราชาถวายโอวาทว่า พระราชาไม่พิจารณาก่อนบำเพ็ญราชกิจไม่ดี เกียรติยศยอมเจริญแก่พระราชาผู้ทรงพิจารณา ก่อนจึงบำเพ็ญราชกิจ แล้วตอบปัญหาทั้งสี่ข้อของเทวดา^{๕๐}

๑๒. การใช้ปัญญาในตอนปัญหาของเทวดา

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องความรักความผูกพันระหว่างมารดากับบุตร สามีกับภรรยา ความศรัทธา	๑. การหลบไปเป็นลูกมือช่างหม้อปิ่นหม้อขาย เพื่อแสดงให้เห็นพระราชาทราบว่า ท่าน

^{๕๐} ดูรายละเอียดเรื่องปัญหาสี่ข้อในบทที่ ๑ หน้า ๓ – ๔.

เลื่อมใสระหว่างคฤหัสถ์กับบรรพชิต ๒. ความรู้เรื่องธรรมะในการดำเนินชีวิตของ บุคคลที่มีฐานะต่าง ๆ เช่น คฤหัสถ์ ๓. ความรู้เรื่องพฤติกรรมความเกี่ยวข้อง ระหว่างมารดากับบุตร สามีกับภรรยา และ คฤหัสถ์กับบรรพชิต	ไม่ได้คิดเป็นกบฏแต่อย่างใด ๒. การคิดหาคำตอบปัญหาทั้งสี่ข้อของ เทวดา

๓.๔.๑๓ ความลับ

ราชบัณฑิตทั้งสี่คิดเห็นอุบายที่จะทำลายพระมโหสถ จึงพากันไปหาพระมโหสถ แล้วถามปัญหาว่า บัณฑิตควรตั้งอยู่ในธรรมอะไร ดังนี้เป็นต้น พระมโหสถตอบว่า ควรตั้งอยู่ในความสัตย์ ควรหาทรัพย์สมบัติมาสร้างฐานะ ควรคบหามิตร ควรเรียนรู้นิสัยมิตร ไม่ควรบอกความลับของตนให้ใครรู้ ราชบัณฑิตทั้งสี่ได้คำตอบที่พอใจแล้วก็พากันไปเข้าเฝ้าพระเจ้าวิเทโหราชกราบทูลว่ามโหสถเป็นกบฏ พระราชาไม่ทรงเชื่อ ราชบัณฑิตทั้งสี่จึงกราบทูลพระราชาว่าตรัสถามพระมโหสถว่า ควรบอกความลับแก่ใคร ถ้ามโหสถไม่เป็นกบฏจะกราบทูลว่า ควรบอกแก่คนนั้นคนนี้ แต่ถ้าเป็นกบฏจะกราบทูลว่า ไม่ควรบอกแก่ใคร พระราชาก็ทรงรับที่จะทดลอง

วันหนึ่ง เมื่อราชบัณฑิตทั้งห้าเข้าเฝ้าแล้ว พระราชาตรัสถามราชบัณฑิตทั้งห้าว่า ควรบอกความลับแก่ใคร เสนกะขอให้พระราชาตรัสก่อน พระราชาตรัสว่า ควรบอกความลับแก่ภรรยา ราชบัณฑิตทั้งสี่กราบทูลว่า ควรบอกความลับแก่สหาย พี่หรือน้องชาย และมารดา ตามลำดับ พระราชาตรัสถามพระมโหสถว่า กราบทูลว่า ไม่ควรบอกความลับแก่ใคร เป็นเหตุให้พระราชาทรงเชื่อว่าท่านเป็นกบฏ และมีรับสั่งลับให้ราชบัณฑิตทั้งสี่ลอบสังหารพระมโหสถ พระมโหสถรู้ว่าราชบัณฑิตทั้งสี่ทูลยุยงพระราชา คิดว่า การที่ราชบัณฑิตทั้งสี่กราบทูลว่าควรบอกความลับแก่คนนั้นคนนี้จะต้องมีสาเหตุเป็นแน่ ท่านจึงสืบสวนหาสาเหตุและรู้ความลับของราชบัณฑิตทั้งสี่

ในตอนค่ำ พระนางอุทุมพรเทวีทรงส่งข่าวให้พระมโหสถทราบเรื่องที่พระราชารับสั่งให้ประหารชีวิตท่าน

วันรุ่งขึ้น พระมโหสถมีมหาชนแวดล้อมเข้าเฝ้าพระราชาสายกว่าทุกวัน ทำให้การลอบสังหารไม่สำเร็จ พระราชาทรงเปิดพระแกลเห็นพระมโหสถพร้อมด้วยชาวเมืองจำนวนมาก และทรงเห็นพระมโหสถถวายความเคารพ ทำให้ทรงทราบว่าท่านไม่ได้เป็นกบฏ

พระมโหสถเข้าเฝ้า กราบทูลว่าท่านรู้ความลับที่พระราชชาติร์สบอกแก่พระนางอุทุมพรเทวี แล้วก็กราบทูลความลับของราชบัณฑิตทั้งสี่ว่า เสนกะฆ่าหญิงโสเภณีคนหนึ่งเพื่อเอาเครื่องประดับ ปุกกุสะเป็นโรครื้อนที่ขา กามินท์ถูกยักษ์ชื่อว่านรเทพเข้าสิงทุกวันอุโบสถข้างแรม เทวินทัชโมย แก้วมณีแปดคดของพระองค์ ราชบัณฑิตทั้งสี่จึงถูกลงโทษ แล้วพระมโหสถกราบทูลถวายโอวาทว่า ไม่ควรเปิดเผยความลับ เพราะนำทุกข์ภัยมาให้ตนเอง ดังที่เห็น

๑๓. การใช้ปัญญาในตอนความลับ

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้ว่า ความลับเป็นเรื่องที่ควรปกปิดไว้ ไม่ควรเปิดเผยให้ใครรู้	๑. การสืบหาความลับของราชบัณฑิตทั้งสี่

๓.๔.๑๔ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

พระมโหสถเสนาบดีทำหน้าที่ถวายอนุศาสน์อรรถธรรมแด่พระเจ้าวิเทหราช และได้รับความไว้วางพระทัยให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ท่านได้ซ่อมแซมบูรณะพระนครให้มั่นคงแข็งแรง มีข้าวน้ำอุดมสมบูรณ์ ส่งคนของตน ๑๐๑ คนรับราชการในเมืองต่าง ๆ ทั่วชมพูทวีป เพื่อสืบข่าวสารความเป็นไปในเมืองนั้น ๆ และเลี้ยงนกแขกเต้าพูดได้ชื่อว่าสุวบัณฑิตไว้ ทำหน้าที่ติดต่อสื่อสารและสืบหาข่าวที่ต้องการ

๑๔. การใช้ปัญญาในตอนผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องวิชาการก่อสร้าง	๑. การซ่อมแซมและก่อสร้างอาคารสถานที่ต่าง ๆ ๒. การส่งทหาร ๑๐๑ คนไปรับราชการและสืบราชการในเมืองต่าง ๆ ทั่วชมพูทวีป

๓.๔.๑๕ มิถิลาอุกโถมตี

ณ เมืองอุตรปัญจาละ แคว้นกัปปิละ มีพระราชานามว่าจุลนีพรหมทัต ทรงมีปุโรหิตชื่อว่าเกวัญพราหมณ์ พระเจ้าจุลนีพรหมทัตทรงทำตามแผนการของเกวัญพราหมณ์ ยกทัพไปยึดราชสมบัติในชมพูทวีปทุกเมือง ยกเว้นเมืองมิถิลา โดยใช้เวลาเจ็ดปีเจ็ดเดือนกับ

อีกเจ็ดวัน ต่อมาพระเจ้าจูลินีได้รับสั่งให้จัดพิธีดื่มน้ำชัยบานเจือยาพิษ เพื่อปลงพระชนม์พระราชของเมืองต่าง ๆ ทั้ง ๑๐๑ พระองค์ พระมโหสถทราบข่าวนั้นจากทหารที่ส่งไปสืบราชการ และนกสวบัณฑิต จึงส่งคนไปทำลายพิธีดังกล่าว พระเจ้าจูลินีทรงพระพิโรธจึงยกกองทัพโจมตีเมืองมิดิลา แต่ไม่สามารถเอาชนะกองทัพเมืองมิดิลาซึ่งมีพระมโหสถเป็นผู้บัญชาการรบได้ พระเจ้าจูลินีไม่ทรงยอมแพ้ รับสั่งให้ปิดกั้นทางขนน้ำเข้าเมืองมิดิลาตามแผนของเกวัญบุโรหิต พระมโหสถให้นำไม้ไผ่ยาว ๖๐ สอกมาผ่าครึ่ง รานเอาปล้องออกแล้วประกบเข้ากันเอาหนังยางรัด ปลุกโตนดบัวสายและบัวขาวยาว ๖๑ สอก ส่งไปถวายพระเจ้าจูลินี ทำให้ทรงเข้าพระทัยว่า ในเมืองมิดิลามีน้ำมากมาย ต่อมา พระเจ้าจูลินีรับสั่งให้ปิดกั้นทางขนข้าวเข้าเมือง พระมโหสถก็ให้ทหารปลูกข้าวบนกำแพง ทำให้พระเจ้าจูลินีทรงเข้าพระทัยว่า ในเมืองมิดิลามีข้าวมากมาย พระเจ้าจูลินีรับสั่งให้ปิดกั้นทางขนฟืนเข้าเมือง พระมโหสถก็ให้ทหารทำกองฟืนสูงกว่าต้นข้าวบนกำแพง ทำให้พระเจ้าจูลินีทรงเข้าพระทัยว่า ในเมืองมิดิลามีฟืนเยอะแยะ แผนการของพระเจ้าจูลินีจึงไม่สำเร็จ

๑๕. การใช้ปัญญาในตอนมิดิลาถูกโจมตี

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้ทางการเกษตรเรื่องการปลูกบัว ปลูกข้าว ระบบชลประทาน ๒. ความรู้เรื่องยุทธพิชัยสงคราม	๑. การส่งทหารไปทำลายพิธีดื่มน้ำชัยบาน ๒. การปลูกบัวสายส่งไปให้กองทัพข้าศึกเพื่อลองว่าในเมืองมิดิลามีน้ำมากมาย ๓. การปลูกข้าวบนกำแพงเพื่อลองข้าศึกว่าในเมืองมิดิลามีข้าวเหลือเฟือ ๔. การก่อกองฟืนสูงกว่ากำแพงเพื่อลองข้าศึกว่าในเมืองมิดิลามีฟืนมากมาย

๓.๔.๑๖ ธรรมยุทธ

พราหมณ์เกวัญกราบทูลให้พระเจ้าจูลินีทรงทำธรรมยุทธ คือให้ทั้งสองกองทัพส่งบัณฑิตเป็นตัวแทนมาพบกัน ใครไหว ฝ่ายนั้นแพ้ พระเจ้าจูลินีจึงส่งพระราชสาส์นไปแจ้งแก่พระเจ้าวิเทหราช พระมโหสถรับเป็นตัวแทนของฝ่ายมิดิลา ส่วนเกวัญเป็นตัวแทนของฝ่ายปัญจาละ วันรุ่งขึ้น พระมโหสถนำแก้วมณีแปดคดไปยังสนามธรรมยุทธ เดินตรงไปหา

แก้ว ๆ ลูกขึ้นกล่าวว่ารอดอยู่ตั้งนานแล้ว ไม่เห็นส่งอะไรมาต้อนรับบ้างเลย พระมโหสถกล่าวว่ามัวหาของต้อนรับที่สมควรอยู่ พอลาได้ก็รีบมา ท่านจงรับแก้วมณีหายากนี้ไว้ แล้วแก้มทำแก้วมณีหล่นลงที่พื้นใกล้เท้า แก้วก็กลิ้งลงเพื่อจะเก็บแก้วมณี พระมโหสถใช้มือข้างหนึ่งจับคอแก้วไว้ ทำให้กองทัพทั้งสองฝ่ายเข้าใจว่าแก้วไหวพระมโหสถ พระเจ้าจุลนีและกองทัพจึงพากันแตกหนีกระเจิดกระเจิง

ต่อมาพระเจ้าจุลนีทรงวางแผนจะปิดประตูเล็กไม่ให้ใครออกจากเมืองได้ พระมโหสถจึงส่งพราหมณ์คนหนึ่งชื่อว่าอนุแก้ว ไปเป็นไส้ศึก ทำให้พระเจ้าจุลนีระแวงว่ากองทัพเกิดการแตกแยก ทหารรับสินบนของมโหสถ พระเจ้าจุลนีและกองทัพจึงแตกพ่ายไปในที่สุด เพราะกลัวจะถูกพระมโหสถฆ่า

๑๖. การใช้ปัญญาในตอนธรรมยุท

การใช้สุตมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องยุทธพิชัยสงคราม	๑. การใช้แก้วมณีเป็นเครื่องล่อให้แก้วพราหมณ์ก้มหัวให้ ๒. การวางแผนส่งพราหมณ์อนุแก้วไปทำลายกองทัพข้าศึก ๓. ความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ที่มีความโลภ ความโกรธ ความหลง

๓.๔.๑๓ นารีพิฆาต

พระเจ้าจุลนี ให้พวกนักประพันธ์เพลงแต่งเพลงมีเนื้อหาพรรณนาพระศิริโฉมของพระนางปัญจาลจันที พระราชธิดาของพระองค์ และว่าพระราชธิดาปัญจาลจันทีสมควรแก่พระเจ้าวิเทหราชพระองค์เดียวเท่านั้น แล้วทรงให้พวกนักร้องเที่ยวร้องเพลงนั้นไปจนถึงเมืองมิลินา ได้ยินไปถึงพระกรรณของพระเจ้าวิเทหราช ทรงทราบว่าพระเจ้าวิเทหราชพอพระทัย จึงทรงส่งปุโรหิตแก้วไปเฝ้าพระเจ้าวิเทหราช เพื่อกำหนดวันราชาภิเษกสมรส พระมโหสถไม่ไวใจแก้ว ไม่ต้องการให้แก้วเห็นบ้านเมือง จึงให้เอาเสื้อดำแพนล้อมสองข้างทางและข้างบนตั้งแต่ประตูพระนครจนถึงพระราชนิเวศน์ และตั้งแต่พระราชนิเวศน์จนถึงเรือนของท่าน ประดับตกแต่งสองข้างทางให้สวยงาม ทำให้แก้วเข้าใจผิดว่าเขาตกแต่งไว้ต้อนรับตน พระเจ้าวิเทหราชทรงหลงเชื่อตามแผนของแก้วและพระเจ้าจุลนี รับที่จะเสด็จไปปัญจาลนคร พระมโหสถส่งนกสุวภัณฑิตชื่อมาตุระไปสืบหาข่าว ได้ความว่า พระเจ้าจุลนีใช้พระราช

ธิดาเป็นเหยื่อเพื่อจะลวงพระเจ้าวิเทโธราชและมโหสถไปฆ่า จึงกราบทูลทัดทานไว้ไม่ให้เสด็จไปปัญจาณคร แต่ก็ไม่ทรงรับฟัง จะเสด็จไปให้ได้

๑๗. การใช้ปัญญาในตอนนาริพิมาต

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
	๑. การปกปิดไม่ให้ข้าศึกคือพราหมณ์แก้วภูเห็นบ้านเมือง ๒. การรู้โทษภัยที่เกิดตามมาจากการเสด็จไปเมืองปัญจาละ เพื่ออภิเษกกับพระราชธิดาของพระเจ้าจุลนี ตามคำทูลของแก้วภู และการทูลห้ามไม่ให้พระเจ้าวิเทโธราชเสด็จไปเมืองปัญจาละ ๓. การส่งนกสุวณฺฑิตไปสืบข่าว

๓.๔.๑๘ สร้างราชนิเวศน์

พระมโหสถกราบทูลพระเจ้าวิเทโธราชว่าจะเดินทางไปปัญจาณคร เพื่อสร้างพระราชนิเวศน์ไว้คอยต้อนรับ แล้วพาไพร่พลและยานพาหนะทหารช่าง พร้อมทั้งเครื่องมือช่างเดินทางออกจากพระนครมิถิลา สร้างบ้านหนึ่งหลังทุก ๆ ๑๖ กิโลเมตร ไว้คอยรับพระเจ้าวิเทโธราชเมื่อไปถึงฝั่งแม่น้ำคงคาก็ตัดไม้ เตรียมไว้ใช้ในการก่อสร้าง กะวัดพื้นที่สร้างอุโมงค์และพระราชนิเวศน์ แล้วเดินทางเข้าเมืองอูตรปัญจาละเข้าเฝ้าพระเจ้าจุลนี พระมโหสถกำหนดจะทำพื้นใต้บันไดทางขึ้นพระราชนิเวศน์เป็นปากทางเข้าอุโมงค์ จึงกราบทูลพระเจ้าจุลนีว่า บันไดก่อสร้างไม่ถูกตามหลักวิชาการ จะจัดการทำให้ได้มาตรฐาน พระเจ้าจุลนีก็ทรงเชื่อ

วันรุ่งขึ้น พระมโหสถเข้าเฝ้าทูลขอพระราชทานที่สร้างพระราชนิเวศน์ พระเจ้าจุลนีทรงพระราชานุญาตให้เลือกที่ได้ตามสบายยกเว้นที่ตั้งพระราชนิเวศน์ของพระองค์

พระมโหสถหาเงินในการสร้างพระราชนิเวศน์ ด้วยการให้รื้อตำหนักของพระนางสลากเทวีพระราชชนนีของพระเจ้าจุลนี โดยอ้างว่าจะสร้างพระราชนิเวศน์ที่ประทับของพระเจ้าวิเทโธราช พระนางไม่ทรงยินยอม จะไปเข้าเฝ้าพระเจ้าจุลนี แต่เข้าเฝ้าไม่ได้เพราะถูกทหารของพระมโหสถกีดกันไว้ พระนางจึงคิดสินบนลูกน้องของพระมโหสถด้วยเงินแสนกหาปณะ เพื่อไม่ให้รื้อตำหนักของพระนาง พระมโหสถสั่งให้รื้อบ้านของคนสำคัญ ๆ เช่น

แก้วบุโรหิตด้วยวิธีเดียวกันนี้ ได้สินบนประมาณเก้าสิบล้านกหาปณะ แล้วเข้าเฝ้าพระเจ้า จุณิ กราบทูลว่า จะไปสร้างพระราชนิเวศน์ภายนอกพระนคร และกราบทูลขอพระราช อนุญาตว่า ไม่ให้ชาวเมืองไปในสถานที่ก่อสร้าง และอดกลั้นเรื่องที่ช่างทำให้น้ำขุน

พระมโหสถถวายบังคมลาพาทหารออกจากพระนคร แล้วดำเนินการขุดอุโมงค์ ใหญ่สร้างประตูด้านหนึ่งไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา อีกด้านหนึ่งอยู่ที่เมืองใหม่ ขุดอุโมงค์มีทางเข้า อยู่ในเมืองซึ่งจะสร้างใหม่ อีกด้านหนึ่งอยู่ที่เชิงบันไดพระราชนิเวศน์ของพระเจ้าจุณิ สร้าง ประตูทางเข้าอุโมงค์ใหญ่สูง ๑๘ ศอกมีบานประตูคู่ มีปุมสำหรับกดเปิดและปิด ภายใน อุโมงค์สร้างประตูใหญ่ ๘๐ ประตูเล็ก ๖๔ ประตูห้องนอน ๑๐๑ ทำปุมสำหรับเปิดปิด ประตูทั้งหมดหนึ่งปุม ดัดโคมไฟร้อยกว่าดวงทั้งสองข้างอุโมงค์ ทำปุมสำหรับปิดเปิดไฟทุก ดวงหนึ่งปุม สร้างห้องบรรทมของพระราช ๑๐๑ พระองค์เรียงรายสองข้างอุโมงค์ ประดับ ตกแต่งสวยงามด้วยภาพเขียนเกี่ยวกับโลกมนุษย์และสวรรค์หกชั้นเป็นต้น สร้างพระราชวัง ป้อม ประตู คู กำแพง โรงช้างโรงม้า สระน้ำและอุโมงค์ใช้เวลา ๔ เดือนจึงสำเร็จเรียบร้อย เมืองที่พระมโหสถสร้างขึ้นนี้มีชื่อว่าอุปการนคร

๑๘. การใช้ปัญญาในตอนสร้างราชนิเวศน์

การใช้สุดมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องวิชาการขุดอุโมงค์ การ ก่อสร้าง	๑. การวางแผนขุดอุโมงค์ สร้างพระราชวังที่ ประทับ และดำเนินการตามแผนการโดยไม่ ทำให้ฝ่ายข้าศึกระแวงสงสัย
๒. ความรู้เรื่องภูมิศาสตร์โลกมนุษย์ สวรรค์ ๖ ชั้น	๒. การหาเงินสร้างที่ประทับ

๓.๔.๑๕ วิvah์ลวง

พระเจ้าวิเทราชได้รับข่าวสารเชิงุเสด็จจากพระมโหสถก็เสด็จไปเมืองปัญจาละ พร้อมด้วยเหล่าเสนาอำมาตย์ ประทับ ณ อุปการนครแล้ว ทรงส่งราชทูตไปแจ้งข่าวการเสด็จ มาให้พระเจ้าจุณิทราบ ฝ่ายพระเจ้าจุณิตรัสลวงว่า ให้พระเจ้าวิเทราชจงทรงหาฤกษ์อา วาหมงคล จะยกพระราชธิดาถวาย แล้วยกกองทัพออกไปล้อมอุปการนคร

พระมโหสถทราบว่าพระเจ้าจุณิทรงยกทัพมาแล้ว จึงส่งคนเดินไปทางอุโมงค์ ลวงพระราชชนนี พระมเหสี พระราชโอรสและพระราชธิดาของพระเจ้าจุณิ มาประทับที่ อุโมงค์ใหญ่ใกล้แม่น้ำคงคา แล้วเข้าไปเฝ้าพระเจ้าวิเทราช ๆ ทรงทราบว่าถูกพระเจ้าจุณิยก

ทัพใหญ่มาล้อมไว้ ก็ทรงตกพระทัยอย่างมาก ทรงขอให้พระมโหสถช่วยหาทางหนี พระมโหสถกราบทูลโทษของการไม่ทรงฟังคำทัดทานด้วยความปรารถนาดี และให้ทรงหาทางรอดเอาเอง

๑๕. การใช้ปัญญาในตอนวิวาห์หลวง

การใช้สุตมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
	๑. การส่งคนไปจับพระราชชนนี พระมเหสี พระราชโอรสและพระราชธิดาของพระเจ้า จุลนีมาเป็นตัวประกัน ๒. การกราบทูลให้พระราชาทรงทราบถึง ความผิดพลาดของพระองค์ที่ไม่ทรงเชื่อคำ ทัดทานของพระมโหสถ

๓.๔.๒๐ ช่วยในหลวงให้พ้นภัย

พระมโหสถเห็นพระเจ้าวิเทหราชบ่นเพื่อเสียพระทัยที่ไม่มีใครช่วยพระองค์ได้ เกรงว่าจะทรงเสียพระทัยจนสิ้นพระชนม์ จึงกราบทูลลอบโยนให้ทรงสบายพระทัยแล้วนำ เสด็จพระราชพร้อมทั้งข้าราชการบริพารไปที่อุโมงค์ จัดพิธีราชาภิเษกสมรสระหว่างพระเจ้า วิเทหราชและพระปญจาลงจันที่ราชธิดาของพระเจ้าจุลนี แล้วส่งเสด็จพระราชพร้อมด้วย กษัตริย์ทั้งสี่ขึ้นสู่เรือที่จัดเตรียมไว้ นำเสด็จข้ามแม่น้ำคงคา และเสด็จต่อไปด้วยพาหนะที่ พระมโหสถจัดเตรียมไว้ รุ่งเช้าก็เสด็จถึงกรุงมิลิตา

รุ่งขึ้น พระเจ้าจุลนีทรงเคลื่อนกองทัพเข้าประชิดอุปการนคร พระมโหสถยืนบน ปราสาทแสดงตัวแก่พระเจ้าจุลนีกราบทูลให้ทรงวางอาวุธเสีย เพราะแผนการที่ทรงคบคิดกับ เกวัญลัมเหลวแล้ว เนื่องจากพระเจ้ากรุงมิลิตาพร้อมด้วยอำมาตย์ข้าราชการเสด็จข้ามแม่น้ำ คงคาไปแล้วเมื่อวานนี้ พระเจ้าจุลนีรับสั่งให้จับพระมโหสถมัดมือและเท้า แต่พระมโหสถ กราบทูลว่า ถ้าทรงทำเช่นนั้น พระเจ้าวิเทหราชก็จะทรงมัดมือและเท้าพระญาติวงศ์ของ พระองค์เช่นกัน เพราะพระญาติวงศ์ของพระองค์ถูกจับไปเป็นตัวประกันที่เมืองมิลิตาแล้ว

พระเจ้าจุลนีทรงส่งอำมาตย์ไปดูพระราชนิเวศน์ ทราบว่าเป็นเช่นที่พระมโหสถ พุด จึงตรัสถามพระมโหสถว่าทำได้อย่างไร ทรงสดับว่าพระมโหสถขุดอุโมงค์ไว้ แล้วให้ พระเจ้าวิเทหราชเสด็จไปทางอุโมงค์ มีพระประสงค์จะทอดพระเนตรอุโมงค์ พระมโหสถจึง ให้ทหารเปิดประตูเมืองต้อนรับ แล้วนำเสด็จพระเจ้าจุลนีพร้อมด้วยพระราชาร้อยเอ็ดและข้า

ราชบริพารเข้าชมอุโมงค์ แล้วนำพระราชเสด็จออกนอกอุโมงค์ ขังพระราชาร้อยเอ็ดและ
เสนาอำมาตย์ไว้ภายใน แล้วหยิบดาบที่ฝังไว้ในทรายขึ้นมา เจือดาบเหมือนจะฟันพระราชา ๆ
ทรงขอชีวิตกะพระมโหสถ ๆ กราบทูลว่า มิได้ต้องการปลงพระชนม์ แต่จับดาบเพื่อต้องการ
แสดงอานุภาพแห่งปัญญา แล้วถวายดาบแก่พระราชา ๆ พระราชทานอภัยแก่พระมโหสถ
แล้วทั้งสองก็กระทำสัตย์สาบานที่จะไม่ทำร้ายกัน แล้วพระมโหสถก็เปิดอุโมงค์ พระราช
าร้อยเอ็ดและเสนาอำมาตย์พากันออกมาจากอุโมงค์ ต่างขอบคุณพระมโหสถที่ช่วยชีวิตไว้
พระมโหสถ กราบทูลให้พระราชาร้อยเอ็ดทรงทราบ ว่า ท่านได้เคยช่วยชีวิตพระราชาร้อยเอ็ด
ไว้แล้วครั้งหนึ่ง ในครั้งที่พระเจ้าจุลนีจัดให้มีพิธีค้ำน้ำชยันตสมยาพิชที่ราชอุทยานเมืองปัญ
จาละ พระราชาร้อยเอ็ดพระองค์ต่างทรงสำนึกในบุญคุณของพระมโหสถ พระเจ้าจุลนีทรงขอ
ขมาพระราชาร้อยเอ็ด แล้วได้ทรงจัดงานเลี้ยงในอุโมงค์ใหญ่เป็นเวลา ๗ วัน ๗ คืน.

๒๐. การใช้ปัญญาในตอนช่วยในหลวงให้พ้นภัย

การใช้สุตมยปัญญา	การใช้จินตามยปัญญา
๑. ความรู้เรื่องเล่ห์กลที่เป็นทิพย์สำหรับใช้ เอาตัวรอด	๑. การสามารถพูดจาเอาชนะกองทัพอของ พระเจ้าจุลนีที่ยกมาล้อมอุปการนครไว้ได้ ๒. การสามารถทำพระเจ้าจุลนีให้กลับกลาย จากศัตรูมาเป็นมิตรได้

๓.๕ ความสัมพันธ์ระหว่างสุตมยปัญญากับจินตามยปัญญา

ความรู้ประเภทสุตมยปัญญา ซึ่งเกิดจากการศึกษาหาความรู้ในเรื่องต่าง ๆ เป็น
พื้นฐานในการใช้ความคิดของพระมโหสถ ทำให้เกิดความรู้ใหม่ที่เรียกว่าจินตามยปัญญา คือ
ความรู้ที่เกิดจากการคิด จินตามยปัญญาเป็นความรู้ที่เกิดจากการนำสุตมยปัญญาคือความรู้
ด้านวิชาการ ข้อมูลข่าวสารไปประยุกต์ใช้ในเหตุการณ์นั้น ๆ เป็นความรู้ที่ต่อยอดจากสุตมย
ปัญญา การใช้ปัญญาแก้ปัญหาในแต่ละเรื่องของพระมโหสถจึงเป็นการใช้ทั้งสุตมยปัญญา
และจินตามยปัญญาประกอบกัน เช่น การรู้ว่าโคนไม้มีน้ำหนักรมากกว่าปลายไม้ และความรู้
เรื่องการชั่ง เป็นพื้นฐานให้พระมโหสถคิดได้ว่าต้องเอาด้ายมาผูกตรงกลางท่อนไม้หย่อน
เหนือผิวน้ำ เพื่อชั่งหาด้านโคนไม้และปลายไม้ ความเข้าใจธรรมชาติของสัตว์ เช่น มดแดง
เป็นพื้นฐานให้พระมโหสถคิดหาวิธีร้อยด้ายที่รู้แก่ภูมิแปดคดได้ ความรู้ด้านวิชาการ
ก่อสร้าง การขุดอุโมงค์ เป็นพื้นฐานให้พระมโหสถคิดหาวิธีช่วยพระเจ้าวิเทโหราชและข้าราชการ
บริพารให้รอดพ้นจากเงื้อมมือข้าศึกศัตรูได้ และยังทำให้ได้ทรงอภิเษกสมรสกับพระราชธิดา

ของพระเจ้าจูลีตามที่ทรงปรารถนา เป็นต้น อนึ่ง แม้จินตมยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการคิดก็เป็นพื้นฐานให้เกิดการศึกษาค้นคว้าหาข้อมูลความรู้ ซึ่งเป็นสุตมยปัญญาจากตำราหรือแหล่งความรู้อื่นเพิ่มเติมได้เช่นกัน เช่น ในตอนพระราชทานปัญหา พระมโหสถคิดว่า พระราชาไม่ทรงสามารถที่จะคิดตั้งปัญหาขึ้นมาได้เอง จะต้องทรงเห็นเหตุการณ์อะไรสักอย่างหนึ่ง ท่านจึงไปเฝ้าพระนางอุทุมพรเทวีทูลถามสถานที่ที่พระราชาทรงประทับอยู่เมื่อวานนี้ ก็ทราบว่าทรงประทับที่ปราสาทชั้นบน เมื่อพระมโหสถไปที่ปราสาทชั้นบนก็ได้เห็นมิตรภาพระหว่างแพะกับสุนัข จึงรู้คำตอบปัญหาของพระราชา.

บทที่ ๔

ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาของพระมโหสถกับปัญญาที่นำไปสู่การตรัสรู้ธรรม และอิทธิพลของมโหสถชาดกที่มีต่อสังคมไทย

๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างปัญญาของพระมโหสถกับปัญญาที่นำไปสู่การตรัสรู้ธรรม

การบำเพ็ญปัญญาบารมีในภพชาติต่าง ๆ มากมายของพระโพธิสัตว์ เช่น ในชาติที่เป็นพระมโหสถ ส่งผลให้พระโพธิสัตว์มีปัญญาบารมีแก่กล้าขึ้นตามลำดับ และแก่กล้าถึงที่สุดในพระชาติสุดท้าย ทำให้ทรงบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าได้ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อุปทานว่า

พระอานนทเถระ ผู้เป็นมุณีชาวแคว้นวิเทหะ

น้อมกายลงทูลถามพระศาสดา

ผู้ประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหารว่า

ได้ทราบว่ พระสัพพัญญูพุทธเจ้ามีอยู่

พระสัพพัญญูพุทธเจ้าเหล่านั้นเป็นปราชญ์

ทรงอุบัติขึ้นเพราะเหตุอะไร

ในลำดับนั้น พระสัพพัญญูผู้ประเสริฐ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่

ได้ตรัสกับพระอานนทผู้เจริญด้วยพระสุรเสียงที่ไพเราะว่า

ธีรชนเหล่าใดได้สั่งสมกุศลสมการไว้ในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ

ยังไม่ได้ความหลุดพ้นจากกิเลสในศาสนาของพระชินเจ้าทั้งหลาย

เพราะมุ่งต่อโพธิญาณนั้นแล

ธีรชนผู้มีปัญญาแก่กล้าดี

จึงได้บรรลุความเป็นพระสัพพัญญู

ด้วยอหยาศัยที่เข้มแข็งและด้วยอำนาจแห่งปัญญา^๑

^๑ ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑ - ๓๓/๑.

อนึ่ง ตามหลักกฎแห่งกรรม ปัญญาที่คนเราสั่งสมไว้ในอดีตชาติสามารถส่งผลมาถึงปัจจุบันชาติ และปัญญาที่สั่งสมไว้ในปัจจุบันชาติก็สามารถส่งผลไปถึงชาติต่อ ๆ ไปได้ ทำให้เป็นผู้มีปัญญามาก ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในจูฬกัมมวิภังคสูตรว่า

...มาณพ ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นสตรีก็ตาม เป็นบุรุษก็ตาม เข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์แล้วสอบถามว่า “ท่านขอรับ อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเสพ อะไรไม่ควรเสพ กรรมอะไรที่ข้าพเจ้าทำจึงเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ตลอดกาลนาน หรือว่ากรรมอะไรที่ข้าพเจ้าทำ จึงเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อสุขตลอดกาลนาน เพราะกรรมนั้นที่เขาให้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้อย่างนั้น หลังจากตายแล้ว เขาจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ หลังจากตายแล้ว ถ้าไม่ไปสุคติเกิดในโลกสวรรค์ กลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในที่ใด ๆ เขาจะเป็นผู้มีปัญญามาก”^๒

สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญาทั้ง ๓ ประการ ที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญในชาติที่เป็นพระมโหสถ และในอดีตชาติมากมายนับไม่ถ้วนรวมเป็นระยะเวลาสี่สงขัยกับอีกหนึ่งแสนมหากัป นับจากได้รับพยากรณ์จากพระทีปังกรพุทธเจ้า ก็เป็นไปตามพระพุทธพจน์ข้างต้น คือส่งผลถึงภพชาติต่อ ๆ มา ทำให้พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีปัญญามาก และมากที่สุด ในพระชาติสุดท้าย

ตามหลักกรรมนิยามคือกฎแห่งกรรม กรรมดีหรือกรรมชั่วที่คนเรากระทำ จะถูกเก็บสะสมไว้ในภวังคจิต คือจิตที่เป็นองค์แห่งภพหรือจิตใต้สำนึก ถ้าเป็นกรรมดีก็จะสั่งสมเป็นบุญบารมี แต่ถ้าเป็นกรรมชั่วก็จะสั่งสมเป็นอาสวกิเลส รอเวลาที่จะให้วิบากหรือผลของกรรม ซึ่งอาจจะให้ผลในชาติปัจจุบันเป็นทิฏฐธรรมเวทนียกรรม ให้ผลในชาติหน้าเป็นอุปัชชเวทนียกรรม ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไปเป็นอปราปรเวทนียกรรม หรือเลิกแล้วกันไป เป็นอโหสิกรรม ให้ผลเป็นชนกกรรม นำไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ให้ผลเป็นอุปัตถัมภกกรรมช่วยอุดหนุนกรรมอื่น ๆ ให้ผลเป็นอุปปีฬกรรม เข้าไปเบียดเบียนกรรมอื่น ๆ หรือให้ผลเป็นอุปฆาตกรรม เข้าไปตัดรอนกรรมอื่น ๆ^๓ การที่ปัญญาที่สั่งสมไว้ในอดีตชาติส่งผลมาถึงชาติปัจจุบัน จัดว่าเป็นอุปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติหน้า หรืออปราปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป

^๒ ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๕๖/๓๕๕.

^๓ อ.จ.ก.อ.(บาลี) ๒/๔๓/๑๑๖ – ๑๓๐.

เนื่องจากปัญญาเป็นเจตสิกธรรม คือธรรมที่เกิดดับร่วมกับจิตไม่แยกออกจากจิต มีชื่อเรียกว่าอโมหเจตสิก หรือปัญญินทรีย์ และจิตหรือวิญญาณมีสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น ตามหลักปฏิจาสัมปาทที่ว่า สังขารปัจจุยา วิญญาณ (วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ก็สังขารที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ คือ สังขาร ๓ หรืออภิสังขาร ๓ ได้แก่ ปุณฺณากิสังขาร อปุณฺณากิสังขาร และอานนฺธากิสังขาร ปุณฺณากิสังขาร ได้แก่ เจตนาที่เป็นกามาวจรกุศล ๘ ที่เป็นไปด้วยอำนาจทาสีและภาวนา และเจตนาที่เป็นรูปาวจรกุศล ๕ ที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนา อปุณฺณากิสังขาร ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ ที่เป็นไปด้วยอำนาจปณฺหาติบาตเป็นต้น อานนฺธากิสังขาร ได้แก่ เจตนาที่เป็นรูปาวจรกุศล ๔ ที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนาอย่างเดียว^๔

ปุณฺณากิสังขารประเภทกุศลเจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจร เป็นปัจจัยแห่งวิบากวิญญาณ ๘ ในกามสุคติภพ ในปฏิสนธิกาล โดยส่วนสอง คือเป็นกรรมปัจจัยในขณะต่าง ๆ (นาณขณิก กัมมปัจจัย) และเป็นอุปนิสสยปัจจัย อนึ่ง ปุณฺณากิสังขารฝ่ายกามาวจรมีประเภทดังกล่าว เป็นปัจจัยโดยส่วนสองตามนัยที่กล่าวแล้ว แห่งวิบากวิญญาณกามภูมิ ๑ เว้น อเหตุมโนวิญญาณธาตุที่สหรัคตกับอุเบกขา ในสุคติภพ ในอดีตกาล^๕ สมดังพระพุทธพจน์ว่า “กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยแห่งวิบาก”^๖ การถือปฏิสนธิแห่งผู้มีบุญในเหล่าเทพชั้นกามาวจร และในพวกมนุษย์ ย่อมมีด้วยสาเหตุกามาวจรวิบากจิต ๘^๗

ปัญญาในฝ่ายกามาวจรเกิดร่วมกับกามาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๔ ดวง ได้แก่ ๑. โสมนัสสหคตะ อสังขาริก ๒. โสมนัสสหคตะ สสังขาริก ๓. อุเปกขาสหคตะ อสังขาริก ๔. อุเปกขาสหคตะ สสังขาริก กามาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๔ ดวงนี้ ย่อมมีเพราะปัจจัยคือปุณฺณากิสังขารฝ่ายกามาวจร ดังพระพุทธพจน์ว่า “เพราะกรรมที่เป็นกามาวจรกุศลอันบุคคลทำไว้แล้วก่อไว้แล้ว...มโนธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น ...มโนวิญญาณธาตุที่เป็นโสมนัสสหรัคต ญาณสัมปยุต..จึงเกิดขึ้น”^๘ ดังนั้น ปุณฺณากิสังขาร ได้แก่

^๔ วิสุทฺธิ(บาลี) ๓/๑๒๕.

^๕ วิสุทฺธิ(บาลี) ๓/๑๖๓ - ๑๖๔.

^๖ วิสุทฺธิ(บาลี) ๓/๑๕๖.

^๗ วิสุทฺธิ(บาลี) ๓/๑๕๑.

^๘ วิสุทฺธิ(บาลี) ๓/๑๔๓.

การบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา ด้วยเจตนาที่เป็นกามาวจรกุศล จึงเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญาฝ่ายกามาวจร แต่ว่าปัญญาเกิดร่วมกับจิตที่เป็นญาณสัมปยุตเท่านั้น ดังนั้น การบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา ด้วยเจตนาที่เป็นกามาวจรกุศลที่ประกอบด้วยญาณ ๔ ดวงเท่านั้นจึงเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา สมดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า “เมื่อความถึงพร้อมด้วยคติมียอยู่ เมื่อกุศลกรรมพึงให้ปฏิสนธิที่เป็นญาณสัมปยุต วิบากเป็นญาณสัมปยุตย่อมเกิดขึ้น”^๕ ปัญญาที่เกิดขึ้นกับกามาวจรวิบากจิต ๔ ดวงนี้ในขณะที่ถือปฏิสนธิ มีชื่อเรียกว่า **สชาติปัญญา** คือ ปัญญาที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิด หรือปัญญาที่มีมาพร้อมกับการถือปฏิสนธิที่เป็นไตรเหตุ (อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ) เกิดจากกรรม (กมุขคติเหตุกปฏิสนธิปัญญา)^๖ เป็นปัญญาที่สำเร็จด้วยอานุภาพของกรรมดีที่กระทำในชาติก่อน ๆ^๗

ปัญญาบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญในชาติที่เป็นพระมหोสดและชาติอื่น ๆ ด้วยการสร้างสุขมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญาทั้ง ๓ ประการ แล้วนำปัญญานั้นไปช่วยเหลือผู้อื่น ด้วยกามาวจรกุศลจิตหรือรูปาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุตคือประกอบด้วยญาณ จัดเป็นกรรม และเป็นกุศลกรรมประเภทติเหตุกรรม คือเป็นกรรมที่มีความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลงเป็นเหตุ^๘ และเป็นปัญญาภิสังขาร กุศลกรรมประเภทติเหตุกรรมหรือปัญญาภิสังขารนี้ถูกเก็บสะสมไว้ในภวังคจิตหรือภวังควิญญาณเมื่อถึงเวลาให้ผล ติเหตุกรรมฝ่ายกามาวจรกุศลจิตหรือกามาวจรกุศลเจตนาที่ทำหน้าที่เป็นชนกรรม ชักนำให้พระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรมาดา ในพระชาติสุดท้ายที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าของเรา ด้วยติเหตุกปฏิสนธิ คือการถือปฏิสนธิด้วยวิบากวิญญาณที่มีความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง วิบากวิญญาณดวงนี้เป็นกามาวจรวิบากจิตดวงที่ ๑ เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญาที่เรียกว่า สชาติปัญญา คือ ปัญญาที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิด หรือปัญญาที่มีมาพร้อมกับการถือปฏิสนธิที่เป็นไตรเหตุ เกิดจากกรรม เป็นปัญญาที่สำเร็จด้วยอานุภาพของกรรมดีที่กระทำในชาติก่อน ๆ ดังกล่าวแล้ว สชาติปัญญานี้เป็นปัญญาที่ไม่ต้องพัฒนาส่งเสริม เป็นปัญญาที่ไม่ใช่ความรู้ในเรื่องนั้น ๆ หรือสิ่งที่ถูกรู้ แต่เป็นตัวผู้รู้ ในเรื่องต่าง ๆ ที่ต้องรู้ด้วยปัญญา ดังนั้น พระโพธิสัตว์มีสชาติปัญญาที่ติดตัวมาแต่

^๕ พ.ปฎิ.(บาลี)๓๑/๒๓๑/๒๘๘.

^{๖๖} วิสุทฺธิ.(บาลี) ๑/๔.

^{๖๗} วิสุทฺธิ.(บาลี) ๑/๕.

^{๖๘} พ.ปฎิ.อ.(บาลี) ๒/๒๓๒/๑๕๕.

กำเนิดจึงเป็นผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด มีปัญญาในระดับสูงสุดเท่าที่มนุษย์จะมีได้ สามารถที่จะเรียนรู้และคิดอ่านเรื่องต่าง ๆ ได้ง่าย ถูกต้องรวดเร็วแม่นยำ และมากมายกว้างขวาง ด้วยอานุภาพของสาขาปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิดนี้ หนึ่ง แม้สาขาปัญญาของพระมหोศกก็เป็นผลกรรมดีที่ท่านกระทำไว้ในอดีตชาติ

สาขาปัญหานี้เองเป็นปัญญาบารมีที่เป็นผลของการบำเพ็ญบารมีในอดีต ดังที่ท่านอธิบายไว้ในอรรถกถาอภิธรรมปิฎก จริยาปิฎก ว่า “ปัญญาบารมี ได้แก่ ปัญญาอันเป็นอุปายโกศลซึ่งเป็นสาขาปัญญา และปัญญาให้สำเร็จความประพฤติดุชเคลือบอย่างยิ่ง เพราะรู้ธรรมเป็นอุปการะและไม่เป็นอุปการะแก่บารมีเหล่านั้น ละธรรมไม่เป็นอุปการะเสียมุ่งประพฤดีเป็นอุปการะ”^{๑๑} การมีสาขาปัญญาในระดับสูงสุดก็คือความเต็มเปี่ยมของปัญญาบารมี

ปัญญาบารมีหรือกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญมาส่วนหนึ่งให้ผลในปฏิสนธิกาลดังกล่าวแล้ว ส่วนกุศลกรรมฝ่ายรูปาวจรและกุศลกรรมฝ่ายกามาวจรอีกส่วนหนึ่งส่งผลในปัตติกาล กล่าวคือปัญญาบารมีหรือกุศลกรรมในส่วนที่เป็นภาวนามยปัญญา ที่เกิดจากการที่พระโพธิสัตว์ได้ออกบวชแล้วเจริญสมถกัมมัฏฐานจนบรรลุฌานสมาบัติ ๘ แล้วได้อภิญญา ๕ และเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนถึงอนุโลมญาณหรือปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นกรรมปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัยให้พระโพธิสัตว์บรรลุฌานสมาบัติ ๘ ได้โดยง่าย ในคราวที่ทรงไปศึกษาในสำนักอาฬารดาบสและอุทกดาบส และทรงบรรลุปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณในปฐมยามและมัชฌิมยามแห่งคืนตรัสรู้ แล้วทรงเจริญวิปัสสนาบรรลุอรหัตตมัคคอรหัตตผลหรือสัมมาสัมโพธิญาณ ในปัจฉิมยามแห่งคืนตรัสรู้

การบรรลุมรรคผลมีได้ด้วยจิตที่ประกอบด้วยญาณ คือกามาวจรกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๔ ดวง ๆ ใดดวงหนึ่ง ได้แก่ ๑. จิตที่สหระคด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณเป็นอสังขาริก ๒. จิตที่สหระคด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก ๓. จิตที่สหระคด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๔. จิตที่สหระคด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นสังขาริก

พระโพธิสัตว์ทรงบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ด้วยพระองค์เอง ไม่มีครูอาจารย์แนะนำสั่งสอน จึงเป็นที่แน่นอนว่าทรงบรรลุด้วย

^{๑๑} พุ.จริยา.อ.(บาลี) ๑๐/๓๒.

จิตที่ประกอบด้วยญาณ ที่ไม่มีใครแนะนำสั่งสอน ไม่มีใครชักชวน นั่นคือกามาวจรมหากุศล จิตดวงที่หนึ่ง มีชื่อเรียกว่าโสมนัสสสหคต ญาณสัมปยุต อสังขาริก (มหากุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบด้วยญาณ ไม่มีการชักชวน)^{๔๔}

กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้เกิดพร้อมกับกุศลเจตสิกธรรม ๕๖ ข้อ ได้แก่

(๑) ผัสสะ	(๒) เวทนา	(๓) สัญญา
(๔) เจตนา	(๕) จิต	(๖) วิตก
(๗) วิจาร	(๘) ปีติ	(๙) สุข
(๑๐) เอกัคคตา	(๑๑) สัทธินทรีย์	(๑๒) วิริยินทรีย์
(๑๓) สตินทรีย์	(๑๔) สมามินทรีย์	(๑๕) ปัญฺณินทรีย์
(๑๖) มนินทรีย์	(๑๗) โสมนัสสินทรีย์	(๑๘) ชีวิตินทรีย์
(๑๙) สัมมาทิฏฐิ	(๒๐) สัมมาสังกัปปะ	(๒๑) สัมมาวายามะ
(๒๒) สัมมาสติ	(๒๓) สัมมาสมาธิ	(๒๔) สัทธาพละ
(๒๕) วิริยพละ	(๒๖) สติพละ	(๒๗) สมาธิพละ
(๒๘) ปัญญาพละ	(๒๙) หิริพละ	(๓๐) โอตตัปปพละ
(๓๑) อโลกะ	(๓๒) อโทสะ	(๓๓) อโมหะ
(๓๔) อนภิชฌา	(๓๕) อัปยาปาทะ	((๓๖) สัมมาทิฏฐิ
(๓๗) หิริ	(๓๘) โอตตัปปะ)	(๓๙) กายปัสสัทธิ
(๔๐) จิตตปัสสัทธิ	(๔๑) กายลหุตตา	(๔๒) จิตตลหุตตา
(๔๓) กายมุตตา	(๔๔) จิตตมุตตา	(๔๕) กายกัมมัณฺญุตตา
(๔๖) จิตตกัมมัณฺญุตตา	(๔๗) กายปาคุณฺญุตตา	(๔๘) จิตตปาคุณฺญุตตา
(๔๙) กายชุกตา	(๕๐) จิตตชุกตา	(๕๑) สติ
(๕๒) สัมปชฺฌัญญะ	(๕๓) สมณะ	(๕๔) วิปัสสนา

^{๔๔} กามาวจรมหากุศลจิตมี ๘ ได้แก่ ๑. จิตที่สหคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๒. จิตที่สหคตด้วยโสมนัส ประกอบด้วยญาณ เป็นสสังขาริก ๓. จิตที่สหคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๔. จิตที่สหคตด้วยโสมนัส ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสสังขาริก ๕. จิตที่สหคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๖. จิตที่สหคตด้วยอุเบกขา ประกอบด้วยญาณ เป็นสสังขาริก ๗. จิตที่สหคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๘. จิตที่สหคตด้วยอุเบกขา ไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นสสังขาริก สงคห.(บาลี) ๒ - ๓.

(๕๕) ปักคาหะ

(๕๖) อวิกเขปะ^{๕๕}

จะเห็นได้ว่าในกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ นี้ประกอบด้วยปัญญาในชื่อต่าง ๆ คือ ปัญญาในทริย ปัญญาพละ อโมหะ(ปัญญาเจตสิก) สัมมาทิฏฐิ สัมปชัญญะ และ วิปัสสนา

พระโพธิสัตว์บรรลุประสัพพัญญุตญาณเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ด้วยจิตที่ประกอบด้วยญาณ ซึ่งญาณจัดเป็นปัญญาบารมีก็จริง แต่ล้าพังปัญญาบารมีเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะทำให้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ เพราะพระโพธิสัตว์ที่จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ต้องมีคุณสมบัติคือบารมีครบ ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา บารมี ๑๐ ประการนี้เป็นพุทธการกกรรม คือธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธรเจ้า ดังที่ท่านอธิบายไว้ในอรรถกถาจริยาปิฎกว่า

พระสารีบุตรทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธรเจ้ามีเท่าไรพระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
ดูก่อนสารีบุตร ธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธรเจ้ามี ๑๐ ประการแล ธรรม ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ ดูก่อนสารีบุตร ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา เป็นธรรมทำให้เป็นพระพุทธรเจ้า ดูก่อนสารีบุตร ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้แล เป็นพุทธการกกรรม^{๕๖}

บารมีทั้ง ๑๐ ประการมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน กล่าวเฉพาะปัญญาบารมีมีความเกี่ยวข้องกับบารมีอีก ๕ ประการมีทานเป็นต้น โดยเป็นเหตุให้บารมี ๕ ประการนอกนี้บริสุทธบริบูรณ์ ดังที่ท่านแสดงไว้ในอรรถกถาจริยาปิฎกว่า

ธรรมทั้งหลายมีทานเป็นต้น เว้นจากปัญญาย่อมบริสุทธไม่ได้อ่อนไม่มีความสามารถชวนชวายเป็นตนได้ อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นถ้าขาดปัญญาแล้วก็ไม่สามารถปฏิบัติกิจของตนได้ เพราะเหตุนี้ปัญญาจึงเป็นสิ่งสำคัญในการปฏิบัติมีการบริจาคนั่น พระมหาโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญาจักให้แม้อวัยวะน้อยใหญ่ของตน การบริจาคอย่างฉลาดโดยประกอบด้วยความฉลาดในอุบาย ย่อมกลายเป็นทานบารมี เพราะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น

^{๕๕} อภ.ถ. (บาลี) ๓๔/๑/๒๑.

^{๕๖} พุ.จริยา.อ. (บาลี) ๓๒๕.

อนึ่ง ความบริสุทธิ์แห่งศีล โดยไม่ปราศจากความเศร้าหมองมีต้นหาเป็นต้น ย่อมเกิดไม่ได้เพราะไม่มีปัญญา ผู้มีปัญญาเท่านั้นพิจารณาเห็นโทษในการครองเรือน ในกามคุณและในสงสารและอนิสงส์ในการบรรพชา ฌานสมาบัติ และนิพพานเป็นอย่างดี ครั้นบวชแล้วยังฌานสมาบัติให้เกิดมุงหน้าต่อนิพพาน และยังคนอื่นให้ตั้งอยู่ในฌานสมาบัตินั้น ความเพียรที่ปราศจากปัญญาไม่สามารถทำให้สำเร็จประโยชน์ที่ปรารถนาได้ เพราะเริ่มไม่ดี แต่ด้วยความเพียรที่ประกอบด้วยปัญญา การบรรลุเป้าหมายต่าง ๆ ก็ไม่ใช่เรื่องยาก เพราะปฏิบัติถูกอุบายวิธี ผู้มีปัญญามีความอดกลั้นต่อความเสียหายของผู้อื่นเป็นต้น ผู้มีปัญญาเท่านั้นรู้สัจจะ ๓ อย่าง เหตุและปฏิภังค์แห่งสัจจะเหล่านั้นตามความเป็นจริง เป็นผู้ไม่กล่าวผิดแก่ผู้อื่น อนึ่ง ผู้มีปัญญา เป็นผู้ไม่หวั่นไหวอธิษฐานสมาทานบารมีทั้งปวง ผู้มีปัญญาเท่านั้น (มีเมตตาเสมอภาค) ไม่ทำการแบ่งแยกคนที่รัก คนกลาง และคนที่เป็ศัตรู เป็นผู้ฉลาดในการทำประโยชน์ในที่ทุกสถาน อนึ่ง เป็นผู้มีความวางเฉยในการประสบโลกธรรมมีลาภ เสื่อมลาภเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งปัญญา ปัญญาเท่านั้นเป็นเหตุแห่งความบริสุทธิ์ของบารมีทั้งปวงด้วยประการฉะนี้^{๓๓}

พระโพธิสัตว์มีบารมีทั้งสิบประการเต็มเปี่ยม ทรงเปื้อน่ายในทุกข์เสด็จออกผนวช ทรงบำเพ็ญเพียรมุ่งมั่นที่จะบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงตั้งอยู่ในศีลและสมาธิ เจริญวิปัสสนาด้วยโลกียปัญญาคือสหชาติปัญญาอันสูงสุด ซึ่งเกิดร่วมกับกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ จึงทรงรู้แจ้งแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณพร้อมด้วยทสพลญาณและเวสارัชชญาณเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ในที่สุด

การเจริญวิปัสสนาของพระโพธิสัตว์คือการพิจารณาปฏิจาสมุปบาท ดังที่มาในมหาศกยมนิโคตมสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเรายังเป็นพระโพธิสัตว์ ก่อนตรัสรู้ยังมิได้ตรัสรู้ ได้มีความปริวิตกดังนี้ว่า โลกนี้ถึงความยากแล้วหนอ ย่อมเกิด แก่ ตาย จูติและอุบัติ และเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ยังไม่รู้ธรรมอันออกจากทุกข์คือขราและมรณะนี้ เมื่อไรเล่า ความออกจากทุกข์คือขราและมรณะนี้จักปรากฏ ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความปริวิตกดังนี้ว่า เมื่ออะไรหนอมืออยู่ ขราและ

^{๓๓} พุ.จริยา.อ.(บาลี) ๓๔๔ - ๓๔๕.

มรณะจึงมี ชราและมรณะย่อมมีเพราะอะไรเป็นปัจจัย ภิกษุทั้งหลาย เรา
นั้นเพราะกระทำไว้ในใจโดยแยกกาย จึงได้รู้ด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติมีอยู่
ชราและมรณะจึงมี ชราและมรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย.... ดังพรรณนา
มาฉะนั้น ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย ประการอย่างนี้
ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ได้บังเกิดขึ้นแก่เรา
ในธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ฝ่ายข้างเกิดฝ่ายข้างเกิด ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความปริวิตกดังนี้ว่า เมื่ออะไรหนอไม่มี ชรา
และมรณะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ชราและมรณะจึงดับ ภิกษุทั้งหลาย เรา
นั้น เพราะกระทำไว้ในใจโดยแยกกายจึงได้รู้ด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติไม่มี
ชราและมรณะจึงไม่มี เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ... เมื่ออวิชชาไม่
มี สังขารจึงไม่มี เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณ
จึงดับ... ดังพรรณนามาฉะนั้น ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างได้
บังเกิดขึ้นแก่เราในธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ฝ่ายข้างดับ ฝ่ายข้างดับ
ดังนี้^{๑๘}

ในอรรถกถาท่านอธิบายปฎิจจสมุปบาทว่าเป็นพุทธวิปัสสนาไว้ว่า

...เมื่อพระโพธิสัตว์ทุก ๆ พระองค์ประทับนั่ง ณ โพธิบัลลังก์ ไม่มี
สมณะ พราหมณ์ เทวดา หรือพรหม มาบอกพระองค์ว่า “พระโพธิสัตว์ใน
อดีตพิจารณาปัจจุการแล้วเป็นพระพุทธเจ้า” พระพุทธเจ้าพระองค์หลัง ๆ
ย่อมดำเนินไปตามทางที่พระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน ๆ ดำเนินไปแล้ว
เหมือนเมื่อฝนตกในครั้งปฐมกัป แม้น้ำฝนก็ย่อมบ่าไปตามทางที่น้ำไหล
ไปแล้วนั่นเอง เป็นความจริงว่า พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ออกจากจุดตถ
ฌานอันมีลมหายใจเข้าออกเป็นอารมณ์ ทรงทำพระญาณให้หยั่งลงใน
ในปัจจุการ พิจารณาปัจจุการนั้นโดยอนุโลมและปฏิโลม ย่อมเป็น
พระพุทธเจ้า ฉะนั้น ท่านจึงกล่าว(ปฎิจจสมุปบาท)ให้ชื่อว่า พุทธวิปัสสนา

๑๘

^{๑๘} ต.นิ.(บาลี) ๑๖/๑๐/๑๑ - ๑๒.

^{๑๙} ต.นิ.อ.(บาลี) ๒/๕-๑๐/๒๖.

^{๒๑} พระมหาบุญทัน อานนโท (พาหา), “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องเวสสันดรชาดก ศึกษาเฉพาะพาน

บารมีของพระโพธิสัตว์ในพระชาติสุดท้ายก่อนที่จะเสด็จอุบัติเป็นพระอรหันต-สัมมาสัมพุทธเจ้า พระชาตินี้ นับเป็นพระชาติที่สำคัญและยิ่งใหญ่จนเรียกว่า มหาชาติ เพราะพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีครบทั้ง ๑๐ ประการ และบารมีที่สำคัญที่สุดพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญในพระชาตินี้ คือทานบารมี ประกอบกับพุทธศาสนิกชนมีความเชื่อว่า ถ้าใครได้ฟังเทศน์มหาชาติ หรือเวสสันดรชาดกจบทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ๑,๐๐๐ พระคาถา ในวันเดียวและได้บูชาธรรมเทศนามหาเวสสันดรชาดกนี้ด้วยสิ่งอันควรบูชา มีประทีป ดอกไม้ เป็นต้น อย่างละพັນจักได้อานิสงส์ ๕ ประการ คือ

๑. จะได้เกิดในยุคศาสนาของพระศรีอริยเมตไตรย ซึ่งจะเสด็จมาอุบัติและตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต

๒. จะได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เสวยทิพยสมบัติอันโอฬาร

๓. จะไม่ไปเกิดในอบาย

๔. จะเป็นผู้มีลาภ ยศ ไม้ตรีและความสุข

๕. จะได้บรรลุมรรคผลนิพพานเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา^{๒๒}

ความเชื่อนี้มีมูลเหตุมาจากมัลลสูตรซึ่งเป็นพระสูตรนอกพระไตรปิฎก และไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและไม่ทราบสมัยที่แต่ง มีความว่า พระเถระองค์หนึ่ง นามว่า มัลลเถระ เป็นพระเถระผู้มีอิทธิปาฏิหาริย์ สามารถเหาะขึ้นไปบนสวรรค์หรือลงไปนรกได้ วันหนึ่ง พระมัลลเถระได้เหาะขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อนมัสการพระเจดีย์จุฬามณี และได้พบกับพระศรีอริยเมตไตรยบรมโพธิสัตว์ ผู้จะเสด็จลงมาอุบัติและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระศรีอริยเมตไตรยได้เล่าให้พระมัลลเถระฟังว่า พระศาสนาสมัยของพระองค์นั้น มนุษย์จะมีความสุขสำราญนานาประการและในที่สุดก็ได้สั่งพระมัลลเถระให้ลงมาบอกแก่ชาวโลกมนุษย์ ดังที่เจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศได้พรรณาไว้ในพระมัลลคำหลวงว่า

เธอจงแจ้งแก่เวไนย แม้นผู้ใดจะใคร่พบ จงเคารพตามโอวาท ให้ทำ

มหาชาติเนื่องอนันต์ สิ่งละพันจงบูชา ให้จบในทิวาวันนั้น ตั้งประทีปพัน

บารมี”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๘๓.

^{๒๒} พระมหาธวัช เขมรโช (พุทธโส), “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องการเทศน์มหาชาติที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๓.

บุชา ดอกปทุมมาถ้วนพัน บัวเพื่อนฝันอินทนิลา ดอกมณฑาโดยจง เทียน และธงฉัตร เครื่องบูชาทั้งนี้ จงถ้วนถึสิ่งละพัน คนทลิตนั้นตามสม โดย นิยมจะบูชา พระคาถาถ้วนพัน ให้สดับธรรม์เคารพ จนจบจบอุทาหรณ์ พระเวสสันดรณฤบาล ปัจฉิมกาลสมโพธิ์ สมภาพโสคอันอุดม เป็นที่สุด สมในชาตินั้น บูชาพระธรรม์จกรบ จึงจะได้ประสบบองค้ข้า เมื่อจะลงมา อุบัติ จะได้ดำรงโพธิญาณ อันโอฬารอลังการ อันฝูงมนุสสาเหล่านั้น เข้า จึงจะทันศาสนา เฉพาะพัศตราวิมลพรรณ จะได้ถึงอรหันต์ธรรมวิเศษ โดย ประเภทกุศลา อันเขาสั่งสมมานั้นแล^{๒๓}

มูลเหตุที่มโหสถชาดกได้รับความนิยมแพร่หลายเป็นอันดับสองรองจาก เวสสันดรชาดกเป็นเพราะมีเนื้อหากล่าวถึงการบำเพ็ญบารมีที่สำคัญมากในการบรรลุสัมมา สัมโพธิญาณ คือปัญญาบารมี ดังที่ ศ.ดร.นิยะดา เหล่าสุนทร กล่าวไว้ว่า

มโหสถชาดกเป็นเรื่องราวพระโพธิสัตว์ซึ่งได้แสดงปัญญาบารมีอย่างล้ำ เลิศที่เรียกว่าปรมัตถบารมี คงจะเป็นเพราะเป็นการกล่าวเน้นในเรื่องปัญญา นี้เอง ทำให้ชาดกเรื่องนี้เป็นเรื่องที่นิยมกันอย่างแพร่หลายไปทั่ว แม้แต่ ประเทศทางตะวันตก ความสำคัญของมโหสถชาดกนี้ได้เคยมีผู้แสดง ความคิดกันอย่างกว้างขวาง และได้ให้ข้อสังเกตว่าการสร้างอุโมงค์ หรือ เขาวงกต ซึ่งพระโพธิสัตว์หรือมโหสถบัณฑิตใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ที่ สำคัญนั้น มีลักษณะตรงกับ Labyrinth ในเทพปกรณัมของโรมัน^{๒๔}

มโหสถชาดกได้รับการเผยแพร่ผ่านสื่อในรูปแบบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้คือ

๑. หนังสือ เป็นสื่อที่ถ่ายทอดวรรณกรรมหรืองานเขียนที่เขียนเรื่องมโหสถชาดก โดยเฉพาะบ้าง ทั้งที่เขียนรวมอยู่กับชาดกเรื่องอื่น ๆ ในชุดพระเจ้าห้าร้อยชาติบ้าง พระเจ้า สิบชาติบ้าง หนังสือที่ปรากฏวางจำหน่ายและแจกเนื่องในโอกาสต่าง ๆ ก็มี เช่น

^{๒๓} สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, **ตำนานเทศน์มหาชาติ**, อ้างในพระมหาธวัช เขมธโช (พุทธ โส), “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องการเทศน์มหาชาติที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๓ - ๑๔.

^{๒๔} นิยะดา เหล่าสุนทร, **ธัญญชัยบัณฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา**, (กรุงเทพมหานคร : แม่น้ำพวง, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖.

๑.๑) มหาบัณฑิตแห่งมิลินทนคร เรียบเรียงโดย น.อ. เข้ม ประพัฒน์ทอง (๒๕๐๕)^{๒๕}

๑.๒) มโหสถชาดกที่ ๕ เรียบเรียงโดยเชาว์ สวัสดิสงคราม (๒๕๑๖)

๑.๓) มโหสถชาดก คำกลอน ประพันธ์โดยสุกิจ นิมมานเหมินทร์ (๒๕๑๖)

๑.๔) มโหสถ มหานิบาต อรรถกถา ภาค ๕ แปลและเรียบเรียงโดยเกษม บุญศรี (๒๕๒๑)

๑.๕) มโหสถชาดก เรียบเรียงโดยหลวงสารวดีสมุทร (๒๕๒๑)

๑.๖) ทศชาติ เล่ม ๑ เรียบเรียงโดยอำนาจ จงเลิศจรรยา (๒๕๒๖)

๑.๗) มหานิบาตชาดก ทศชาติฉบับชินวร (๒ เล่ม . พิมพ์เนื่องในการออกพระเมรุพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช ฯ ๑๘ มีนาคม ๒๕๓๒)

๑.๘) พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ เรียบเรียงโดยจอม บุญตาเพศ ป. (๒๕๓๓)

๑.๙) ทศชาติ เรียบเรียงโดย พริยพงษ์ รุจิเสนีย์ (๒๕๓๓)

๑.๑๐) พระเจ้าสิบชาติ ฉบับพิศดาร เรียบเรียงโดย ปุ้ย แสงฉาย (๒๕๓๕)

๑.๑๑) พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๑๘ อรรถกถา มหานิบาต ภาค ๕ ของวัดสามพระยา (๒๕๓๕)

๑.๑๒) นิบาตชาดก เล่ม ๘ เรียบเรียงโดยกรมศิลปากร (๒๕๔๐)

๑.๑๓) พระมโหสถ : ชาติที่ ๕ บำเพ็ญปัญญาบารมี ประพันธ์โดยเนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ (๒๕๔๑)

๑.๑๔) ทศชาติ คำฉันท์ ประพันธ์โดย บุญเดือน ศรีวรพจน์ (๒๕๔๒)

๑.๑๕) พระเจ้าสิบชาติ แปลกสนธิรักษ์ เล่าเรื่อง เรียบเรียงโดย แปลก สนธิรักษ์ (๒๕๔๒)

๑.๑๖) ทศชาติ พระเจ้าสิบชาติ เรียบเรียงโดยเทพพร มังธานี (๒๕๔๓)

๑.๑๗) นิทานประกอบภาพชุด พระเจ้าสิบชาติ เรียบเรียงโดยธ. สวัสดิ์นะที่ (๒๕๔๓)

^{๒๕} ดูรายละเอียดเรื่องสถานที่พิมพ์ สำนักพิมพ์ ในหน้าบรรณานุกรม.

๑.๑๘) ทศบารมี พระมโหสถ นิทานชาดก พระเจ้าสิบชาติ ประกอบภาพพร้อมคติธรรม เรียบเรียงโดย ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ (ม.ป.ป.)

๑.๑๙) มโหสถชาดก ประพันธ์โดย พระธรรมปริยัติโสภณ (วรวิทย์) (๒๕๔๘) เป็นต้น

๒. เทปบันทึกเสียง และ แผ่นบันทึกเสียง(ซีดี) ในชื่อชุดว่านิทานชาดกพระเจ้าสิบชาติ (ทศชาติชาดก) เผยแพร่โดยบริษัทโอเชียนมีเดียจำกัด ตั้งอยู่ที่ ๖๐๐/๔๓๘ พหลโยธิน ต.คูคต อ.ลำลูกกา จ.ปทุมธานี ๑๒๑๓๐

๓. โทรทัศน์ เมื่อช่วงเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๖ สถานีโทรทัศน์กองทัพบกช่อง ๙ ได้นำมโหสถชาดกมาแสดงเป็นละครโทรทัศน์ช่วงเวลา ๑๗.๓๐ - ๑๘.๐๐ น. โดยใช้ชื่อว่า มโหสถชาดก มหาบัณฑิตแห่งมิลินทร

๔. อินเทอร์เน็ต หรือระบบเครือข่ายคอมพิวเตอร์ขนาดใหญ่ที่เชื่อมโยงแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกันได้ทั่วโลกเป็นสื่อสมัยใหม่ ซึ่งนำเสนอข้อมูลข่าวสารและบริการต่าง ๆ ในรูปเว็บไซต์เว็บ (www.) หรือเครือข่ายโยงใยทั่วโลก โดยในอินเทอร์เน็ตเว็บนั้นก็จะประกอบด้วยเว็บไซต์ต่างที่บรรจุข้อมูลข่าวสารและบริการต่าง ๆ จัดทำขึ้นโดยองค์กร บริษัท หรือบุคคลทั่วไป ผู้ที่สนใจเรื่องมโหสถชาดกสามารถสืบค้นได้จากเว็บไซต์ของวัดต่าง ๆ และเว็บไซต์ที่เกี่ยวกับศาสนา เช่น www.dhammathai.org, www.larnbuddhism.com

อนึ่ง มโหสถชาดกถูกจัดลงในสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาในหลักสูตรใหม่ พ.ศ. ๒๕๔๔ ในหัวข้อชาดก สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕^{๒๖} ซึ่งได้มีการเรียบเรียงหนังสือเรียนสาระการเรียนรู้พื้นฐานพระพุทธศาสนา กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕ ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พ.ศ. ๒๕๔๔ โดยศาสตราจารย์ปรีชา ช้างขวัญยืน

อิทธิพลของมโหสถชาดกที่มีต่อสังคมไทยในยุคสมัยต่าง ๆ จำแนกได้ดังนี้

๔.๒.๑ สมัยก่อนกรุงสุโขทัย

^{๒๖} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), กรอบความคิดในการจัดทำสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาในหลักสูตรใหม่, (กรุงเทพ ฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๘, ๕๖.

ที่จังหวัดปราจีนบุรี มีอำเภอที่มีชื่อคล้ายพระมโหสถ คือ “อำเภอศรีมโหสถ” โดยชื่อนี้ตั้งตามชื่อเมืองโบราณ คือ เมืองศรีมโหสถ หรือ อวธยปุระ ซึ่งเป็นเมืองเก่าแก่มีมาแต่สมัยอาณาจักรสุวรรณภูมิ อาณาจักรทวารวดี อาณาจักรพูนัน อาณาจักรอีสานปุระ อาณาจักรลพบุรี ตั้งอยู่ในเขตตำบลโคกปิบ อำเภอศรีมโหสถ (หรือเดิมชื่ออำเภอโคกปิบ) ในปัจจุบัน ^{๒๓} ประชาชนชาวเมืองนี้นับถือพระพุทธศาสนา เห็นได้จากหลักฐานที่ปรากฏ คือ ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ซึ่งปลูกโดยพระเจ้าทวารวดีปิยดิษฐ์ เจ้าเมืองศรีมโหสถ โดยนำกิ่งมาจาก นครปาตลีบุตร ประเทศอินเดีย ^{๒๔} ซึ่งต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์นี้ผู้วิจัยเองเคยได้ติดตามพระเดชพระคุณพระอุปัชฌาย์ไปนมัสการมาแล้ว เมื่อปลายเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๗

จากการที่ประชาชนในเมืองโบราณศรีมโหสถนับถือพระพุทธศาสนา จึงสันนิษฐานได้ว่าชื่อเมืองศรีมโหสถได้รับอิทธิพลหรือมีที่มาจากมโหสถชาดก และ อำเภอศรีมโหสถในปัจจุบัน ก็มีชื่อตามเมืองโบราณศรีมโหสถ ผู้วิจัยเองได้เรียนถามพระอุปัชฌาย์ คือพระเดชพระคุณพระธรรมปริยัติโสภณ เจ้าอาวาสวัดโมลีโลกยาราม ซึ่งมีภูมิลำเนาอยู่ที่ จังหวัดปราจีนบุรี ก็ได้รับคำตอบว่าเป็นเช่นนั้นจริง ชื่อนี้แสดงให้เห็นว่า มโหสถชาดกเป็นที่รู้จักและนิยมแพร่หลายในหมู่ประชาชนชาวพุทธมานานตั้งแต่สมัยอาณาจักรสุวรรณภูมิ สมัยทวารวดี ซึ่งเป็นยุคสมัยก่อนสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีของไทย

๔.๒.๒ สมัยกรุงสุโขทัย

ในสมัยสุโขทัย ชื่อของพระมโหสถได้ถูกนำมาตั้งเป็นชื่อตำแหน่งของปุโรหิต ดังที่อาจารย์เปลื้อง ณ นครกล่าวไว้ว่า

...ตำแหน่งพระศรีมโหสถนี้เป็นตำแหน่งปุโรหิตในสมัยสุโขทัย ปรากฏหลักฐานในหนังสืออนพมาศ (ท้าวศรีจุฬาลักษณ์) ว่า “ในราชพิธีคเชนทร์สวนานัน พระศรีมโหสถ มีตำแหน่งหน้าที่ในพิธีนี้” พิธีคเชนทร์สวนานันเป็นคล้ายการสวนสนามในปัจจุบัน เป็นพิธีที่มีใน

^{๒๓} สภาวัฒนธรรม จ. ปราจีนบุรี, เมืองปราจีนบุรีในปัจจุบัน, (กรุงเทพมหานคร : เปรียญธรรมสมาคม, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓ - ๑๔.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

เดือน ๕ กับเดือน ๑๐ มีพระบรมราชาธิบายไว้ในเรื่อง พระราชพิธี ๑๒ เดือน
ว่า

....วิธีออกสนาม ซึ่งมีมาในหนังสือพนมสนั่น ว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่อง
ราชกกุธภัณฑ์ เสด็จออกมุขเด็จพระที่นั่งอินทราภิเษก พระศรีมโหสถ ซึ่ง
เป็นปุโรหิตใหญ่ขึ้นนั่งเหนือตั่งอันหุ้มด้วยเงิน ทูลเบิกท้าวพระยาแลรับ
สนองพระโอบอ้อม ถวายสวามิภักดิ์แล้วเสด็จขึ้น...^{๒๕}

๔.๒.๓ สมัยกรุงศรีอยุธยา

ในสมัยกรุงศรีอยุธยามีหนังสือที่แต่งขึ้นโดยได้รับอิทธิพลโดยตรงจากมโหสถ
ชาดก คือวรรณคดีชาดกนอกนิบาตเรื่องธัญชัยบันฑิตชาดก หรือโลกนัยชาดก แต่งโดย
พระภิกษุชาวกรุงศรีอยุธยารูปหนึ่ง เป็นวรรณคดีซึ่งเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่นักปราชญ์
สมัยกรุงศรีอยุธยาเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น^{๓๐} สำหรับปี พ.ศ. หรือรัชสมัยที่
แต่งธัญชัยบันฑิตชาดกนั้นไม่ปรากฏหลักฐาน^{๓๑} ศ.ดร.นิยะดา เหล่าสุนทร ได้เปรียบเทียบ
ความเหมือนกันของโครงเรื่องธัญชัยบันฑิตชาดกกับมโหสถชาดก เช่น มูลเหตุที่ตรัสชาดก
พระราชอาสูรครองพระนคร ราชบัณฑิตที่ปรึกษาของพระราชอาสูร ตระกูลเศรษฐีบิดาของพระ
โพธิสัตว์ พระสุบินนิมิตของของพระราชอาสูร พระโพธิสัตว์ถือกำเนิดพร้อมกับบริวาร
พระราชอาสูรทดลองปัญญาพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์แสดงปัญญาให้ปรากฏแก่พระราชอาสูรและ
ราชบริวาร พระราชอาสูรทดลองปัญหาราชบัณฑิตของพระองค์ พระโพธิสัตว์ออกจากพระนคร
พระโพธิสัตว์หาผู้ครอง^{๓๒} นิทานซ้อนนิทานในมโหสถชาดก และปัญหาธรรมะในธัญชัย
บันฑิตชาดก^{๓๓}

^{๒๕} เปลื้อง ณ นคร, ประวัติศาสตร์วรรณคดีไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนัก
พิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๕.

^{๓๐} นิยะดา เหล่าสุนทร, ธัญชัยบันฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา, หน้า ๕.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓ - ๓๗.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘ - ๖๙.

ลักษณะของธนัญชัยบัณฑิตชาดกแบ่งเนื้อเรื่องออกเป็น ๒๑ ผูกหรือ ๒๑ ตอน มีลักษณะเหมือนนิบาตชาดก คือมีปัจจุบันวัตถุ ปรากรเหตุที่ตรัสชาดก ทรงนำอดีตนิทานมาเล่า และประมุขชาดก ธนัญชัยบัณฑิตชาดกเนื้อหาหลายตอนคล้ายกับโคลงโลกนิติสำนวนดั้งเดิมซึ่งเชื่อกันว่าแต่งในสมัยกรุงศรีอยุธยาตามที่ ศ.ดร.นิยะดา เหล่าสุนทร ได้เปรียบเทียบไว้ในงานวิจัยเรื่องธนัญชัยบัณฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา^{๓๔} แสดงให้เห็นว่าธนัญชัยบัณฑิตชาดกมีอิทธิพลต่อโคลงโลกนิติ ซึ่งก็ถือว่าเป็นอิทธิพลของโศกชาดกที่มีต่อโคลงโลกนิติโดยอ้อม หรือในทางกลับกันธนัญชัยบัณฑิตชาดกอาจได้รับอิทธิพลส่วนหนึ่งมาจากโคลงโลกนิติ

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นยุคทองแห่งวรรณคดีไทย ปรากรภูมิราชบัณฑิตที่มีชื่อคล้ายพระมโหสถ คือมีชื่อหรือราชทินนามว่า “พระศรีมโหสถ” เป็นนักกวีผู้แต่งวรรณคดี ๔ เรื่องคือ ๑. กาพย์ห่อโคลง ๒. โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ๓. โคลงอักษรสามหมู่ ๔. โคลงนิราศนครสวรรค์^{๓๕}

จากหลักฐานดังกล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่ามโหสถชาดกเป็นที่รู้จักแพร่หลายและมีอิทธิพลต่อคนไทยในสมัยกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะในราชสำนักและนักปราชญ์ราชบัณฑิต จนกระทั่งมีการนำชื่อของพระมโหสถมาตั้งเป็นชื่อขุนนางราชบัณฑิต บุโรหิตาจารย์

การที่กรุงศรีอยุธยาต้องสูญเสียเอกราชให้ประเทศพม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ก็กล่าวได้ว่าส่วนหนึ่งเป็นเพราะอิทธิพลของมโหสถชาดก กล่าวคือ วิธีการที่พระมโหสถขุดอุโมงค์จากอุปการนครไปยังราชนิเวศน์ของพระเจ้าจุลนี และจากอุปการนครไปยังริมฝั่งแม่น้ำคงคา เพื่อใช้เป็นเส้นทางนำตัวพระนางปัญจาลจันที ราชธิดาของพระเจ้าจุลนีมาอภิเษกสมรสกับพระเจ้าวิเทหราช ตลอดถึงนำตัวพระนางสลากเทวีพระราชมารดา พระนางนันทาเทวี พระอัครมเหสี และพระปัญจาลจันทีพระราชโอรสของพระเจ้าจุลนีมาเป็นตัวประกัน และใช้เป็นเส้นทางนำพระเจ้าวิเทหราชและข้าราชการบริพารหนีรอดกองทัพปัญจาละของพระเจ้าจุลนี วิธีการนี้ถูกมังมหาราช และเนเมียวสีหบดีแม่ทัพพม่านำมาใช้โจมตีกรุงศรีอยุธยา โดยบัญชาการให้ทหารพม่าทำสะพานข้ามแม่น้ำคูคลอง และขุดอุโมงค์ขนานกับกำแพงพระนคร

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑ - ๑๔.

^{๓๕} สมชาย พุ่มสอาด และคณะ, ๔๐๐ ปี สมเด็จพระนเรศวร, (พุทธบูชาการพิมพ์ : กรุงเทพมหานคร, ๒๕๒๗), หน้า ๒๔๘.

ด้านใน และจุดไฟเผาธูปกำแพง เป็นเหตุให้กำแพงพระนครทรุด แล้วกองทัพพม่าก็รุกกันเข้าพระนคร ทำลายกรุงศรีอยุธยาให้ถึงกาลอวสาน ในวันอังคาร ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๑๐^{๓๖} ที่ผู้วิจัยกล่าวว่า เป็นเพราะอิทธิพลของมโหสถชาดก มิได้หมายความว่า เป็นความคิดของของมโหสถชาดก หากแต่เป็นความฉลาดของแม่ทัพพม่าที่นำเอาวิธีการอันชาญฉลาดของพระมโหสถมาปรับใช้ ให้โทษกับบ้านเมืองไทย ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงอานุภาพของปัญญาวุธ อาวุธคือปัญญา

๔.๒.๒ สมัยกรุงธนบุรี – รัตนโกสินทร์

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีหนังสือที่แต่งขึ้นโดยได้รับอิทธิพลจากมโหสถชาดกโดยตรงและเป็นที่รู้จักกันแพร่หลาย คือ มหาบัณฑิตแห่งมิลินทร ของ น.อ. แยม ประพัฒน์ทอง ซึ่งผู้แต่งได้รับแรงบันดาลใจจากการอ่านหนังสือสามก๊ก แล้วศรัทธาและประทับใจในสติปัญญาอันยอดเยี่ยมหลากหลายของขงเบ้ง จึงหันมาศึกษามโหสถชาดกก็เกิดความประทับใจในความเรื่องปรีชาและปัญญาอันล้ำเลิศของพระมโหสถ จึงได้ใช้เวลาถึง ๑๐ ปีเขียนวรรณกรรมเรื่องมหาบัณฑิตแห่งมิลินทร ในสมัยที่ดำรงเพศเป็นพระภิกษุอยู่ที่วัดภคินีนาถ วรวิหาร เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร มหาบัณฑิตแห่งมิลินทรได้ถูกนำไปพิมพ์จำหน่ายเผยแพร่โดยสถาบันการศึกษาอบรมของคณะสงฆ์ ส.อ.ส. วัดสามพระยา ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕^{๓๗} จึงสันนิษฐานได้ว่าแต่งขึ้นในราว พ.ศ. ๒๔๔๕ - ๒๔๕๕ หรือก่อนหน้านั้นไม่กี่ปี มหาบัณฑิตแห่งมิลินทรเคยได้รับการเผยแพร่ทางสถานีวิทยุแห่งประเทศไทย ได้รับความสนใจจากผู้ฟังเป็นอันมาก และกระทรวงศึกษาธิการก็เคยคัดเลือกให้เป็นหนังสือประกอบการอ่านในชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น^{๓๘}

ลักษณะของมหาบัณฑิตแห่งมิลินทร เป็นหนังสือที่แปลมาจากต้นฉบับภาษาบาลี แต่ไม่ใช่เป็นการแปลโดยพยัญชนะหรือแปลแบบคำต่อคำ หากแต่เป็นการแปลโดย

^{๓๖} สมชาย พุ่มสอาด และคณะ, ๔๐๐ ปี สมเด็จพระนเรศวร, หน้า ๒๓๕.

^{๓๗} น.อ. แยม ประพัฒน์ทอง, มหาบัณฑิตแห่งมิลินทร, (กรุงเทพ ฯ : สำนักพิมพ์ หจก. บรรณกิจเทรดดิ้ง, ๒๕๐๕), หน้า (๖).

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑) – (๓).

อรรถคือถอดความ แล้วนำมาเรียบเรียงใหม่ให้พิสดาร ในรูปแบบนิยายเรื่องยาว โดยได้เพิ่ม
สำนวนและจินตนาการของผู้ประพันธ์เข้ามาเติมแต่งอรรถรส ส่วนเนื้อหาและเค้าโครงเรื่อง
ยังคงไว้ตามต้นฉบับภาษาบาลีทุกประการ ภาษาที่ใช้ในการแต่งมหาบัณฑิตแห่งมิลานนคร
เป็นร้อยแก้ว มีทั้งสำนวนบรรยายโวหาร พรรณนาโวหารและเทศนาโวหาร มีการเปรียบเทียบ
อุปมาอุปมัยให้เห็นภาพชัดเจน แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๔ ภาค ๘๕ ตอน ได้แก่ ภาคที่ ๑
ผู้สำเร็จราชการเวทรัฐ มี ๓๐ ตอน ภาคที่ ๒ มิถิลาเผชิญศึก มี ๒๐ ตอน ภาคที่ ๓ ในเงื้อม
หัตถ์จูณีนี มี ๒๐ ตอน และภาคที่ ๔ มหานุภาพแห่งปัญญา มี ๕ ตอน ซึ่งแต่ละภาคจะมีศาสน
สุภาษิตประจำภาค เป็นภาษาบาลี และภาษาไทย เช่น

โย จิธ กมมัม กुरुเต ปมาย
ถามพลํ อตฺตนิ สํวิทิตฺวา
ชปฺเปน มนฺเตน สุภาสิตฺเตน
ปริกฺขวา โส วิปฺลํ ชินาติ

ก็บุคคลในโลก ประมาณการแล้ว กระทำกรรมทราบได้อย่างดีถึงกำลัง และ
ความสามารถในตน เป็นคนรอบคอบด้วยการปรึกษาด้วยการหาหรือด้วยหลักสุภาษิต บุคคล
นั้นย่อมชนะอย่างไพบูลย์^{๓๕}

อนึ่งชื่อตอนแต่ละตอนก็จะบอกเนื้อหาสำคัญในตอนนั้น ๆ เช่น ตอนที่ ๑๒ มี
ทรัพย์กับปัญญา ตอนที่ ๑๘ สัมผัสคิดคิดทำลาย

ท่านอาจารย์พระสุธีวรญาณกล่าวว่า ชื่อของจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย คือ
จังหวัดร้อยเอ็ด ก็มีที่มาจากเมืองร้อยเอ็ดเมืองที่ปรากฏในมโหสถชาดก^{๓๖}

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง

เหตุการณ์สำคัญในเรื่องมโหสถชาดกรวมทั้งชาดกอื่น ๆ ในชุดทศชาติชาดกนิยม
นำมาเขียนเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวิหารตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นต้นมา

^{๓๕} น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง, มหาบัณฑิตแห่งมิลานนคร, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๕) , หน้า
๓๕๕.

^{๓๖} บัณฑิตวิทยาลัย, ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๕.

^{๔๑} ในพระอุโบสถและพระวิหารของวัดต่าง ๆ ที่เป็นภาพเขียนเล่าเรื่องราวพุทธประวัติ ไตรภูมิ และทศชาติชาดก ซึ่งมีภาพเหตุการณ์สำคัญในเรื่องมหิทธิชาดกอยู่มาก เช่น

๑. พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร เขตพระนคร สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ และบูรณะซ่อมแซมขยายให้กว้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓^{๔๒} ฝาผนังเหนือขอบหน้าต่างตลอดทั้งสี่ด้านเขียนภาพจิตรกรรมมหิทธิชาดก เริ่มจากฝาผนังด้านทิศตะวันออก เล่าเรื่องพระมหิทธิธิดากำเนิดในตระกูลเศรษฐีแห่งมิลินทร เมื่อแรกคลอด พระอินทร์นำแท่งยามาวางไว้ในมือ บิดาตั้งชื่อว่ามโหสถ สถาปนาเมืองกรุงมิลินทรเมืองหลวงแคว้นวิเทหะ มีปราสาทราชวังมากมาย แวดล้อมด้วยกำแพง มีซุ้มประตู ป้อมปราการ เข็งเทิน หอรบ คูเมือง ทำนน้ำ มีพลเมืองคับคั่ง อุดมสมบูรณ์ พระมหิทธิธิดาแสดงภูมิปัญญาเฉลียวฉลาดกว่าเด็ก ๆ อื่น ๆ จนได้รับแต่งตั้งเป็นราชบัณฑิต ในราชสำนักของพระเจ้าวิเทหราชแห่งกรุงมิลินทร

ฝาผนังด้านทิศใต้ เล่าเรื่องพระมหิทธิธิดาได้เป็นราชบัณฑิตในวัง ซึ่งมีราชบัณฑิตอยู่ก่อนแล้ว ๔ ท่าน ราชบัณฑิตทั้งสี่คอยขัดขวางพระมหิทธิธิดา ด้วยเกรงว่าพวกตนจะต่ำต้อย พระเจ้าจุลนียกกองทัพมาโจมตีมิลินทร แต่ไม่สามารถเอาชนะได้

ฝาผนังด้านทิศตะวันตก (ด้านหลังพระประธาน) เล่าเรื่องการรบกันด้วยธรรมยุทธ โดยตั้งคิดว่าตัวแทนฝ่ายใดไหวฝ่ายนั้นแพ้ พระมหิทธิธิดามอบแก้วมณีให้พราหมณ์เกวัญ แต่แกลังทำหล่น พราหมณ์มีความโลภก้มลงเก็บ พระมหิทธิธิดาได้โอกาสกดศรีษะเกวัญไว้ พร้อมทั้งประกาศให้คนทั้งกองทัพเข้าใจว่า เกวัญไหวพระมหิทธิธิดา กองทัพของพระเจ้าจุลนีจึงพ่ายแพ้และต้องยกทัพกลับไปด้วยความโกรธแค้นและอับอาย

ฝาผนังด้านทิศเหนือ เล่าเรื่องเกวัญพราหมณ์ทำอุบายยกเจ้าหญิงปัญจาลจันตี พระธิดาของพระเจ้าจุลนีถวายแด่พระเจ้าวิเทหราช เมื่อเสด็จมารับตัวเจ้าหญิงก็จะถูกจับ พระมหิทธิธิดาจึงออกอุบายสร้างเมืองโกถ์แม่น้ำ พร้อมกับขุดอุโมงค์ทะลุไปถึงพระราชวังของพระเจ้าจุลนี ภายในอุโมงค์สร้างประตูเปิดปิดด้วยกลไก แล้วส่งคนไปนำตัวพระมารดา พระมเหสี พระโอรส พระธิดาของพระเจ้าจุลนีมาเป็นตัวประกัน ประกอบพิธีอภิเษกสมรสระหว่างพระเจ้าวิเทหราชกับพระธิดาของพระเจ้าจุลนี พระมหิทธิธิดาห้ามทัพพระเจ้าจุลนีและพระมหิทธิธิดาเจ้าดาบทำท่าเหมือนจะประหารพระเจ้าจุลนี^{๔๓}

^{๔๑} น. ณ ปากน้ำ, จิตรกรรมอยุธยา, (กรุงเทพ ฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๓), หน้า ๖๓ - ๖๔.

^{๔๒} ข้อมูลจากป้ายประวัติพระอุโบสถ.

ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดพระเชตุพน ฯ เขียนโดยช่างหลวง ซึ่งเป็นพระสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ฝาผนังเหนือขอบหน้าพระอุโบสถวัดพระเชตุพน ฯ เขียนภาพมโหสถชาดกเพียงเรื่องเดียว แตกต่างจากพระอุโบสถของวัดอื่นที่นิยมเขียนภาพจิตรกรรมในชุดทศชาติชาดกทุกเรื่อง แสดงให้เห็นถึงพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๓ ที่ทรงโปรดมโหสถชาดกเป็นพิเศษ ทั้งนี้ ก็คงเนื่องมาจากมโหสถชาดกซึ่งแสดงการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์นั้น มีเนื้อหาสาระที่แสดงความเฉลียวฉลาดในการใช้สติปัญญาแก้ไขปัญหต่าง ๆ ของพระมโหสถโพธิสัตว์ ทำให้ผู้ศึกษาได้ความรู้ความฉลาด ได้รับความสนุกสนานเพลิดเพลิน และได้ข้อคิดในการดำรงชีวิตต่าง ๆ มากมาย

๒. พระอุโบสถวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร เขตบางกอกน้อย ฝาผนังเขียนภาพพุทธประวัติและทศชาติชาดก เขียนโดยจิตรกรเอกสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่ หลวงวิจิตรเจษฎา (ครูทองอยู่) หลวงเสนีย์บริรักษ์ (ครูคงแปะ) และครูช่างที่มีชื่อเสียงสมัยนั้นเขียนประชันฝีมือกัน ภาพจิตรกรรมเรื่องมโหสถชาดกเขียนโดยครูคงแปะ ได้รับการยกย่องว่างามด้วยลีลาการคัดเส้น ละเมียดละไม อ่อนหวาน ให้ชีวิตแห่งการเคลื่อนไหวแห่งกลุ่มตัวภาพ และรูปม้าที่รู้สึกแผ่นไพน โจนทะยาน แสดงความสามารถพิเศษในการเขียนภาพชาวจีนและชาวต่างชาติอื่น ๆ อย่างได้ชีวิตและความรู้สึกอันสมบูรณ์ วรรณคดีสมส่วนรวมงดงามใช้สีเขียวสดสีเป็นพิเศษ สะท้อนอารมณ์ในเนื้อหาของเรื่องได้อย่างมีชีวิตชีวา^{๔๔}

๓. พระอุโบสถวัดเครือวัลย์ วรวิหาร เขตบางกอกใหญ่ ฝาผนังเขียนเรื่องพระเจ้าห้าร้อยชาติ โดยแบ่งฝาผนังพระอุโบสถเป็นช่องเล็ก ๆ เขียนภาพนิทานชาดกช่องละหนึ่งเรื่อง เขียนโดยช่างในสมัยรัชกาลที่ ๓^{๔๕} ภาพมโหสถชาดกอยู่ฝาผนังด้านหน้าพระประธาน แถวล่างสุดติดกับฝาผนังด้านขวา

^{๔๓} พระศรีวิสุทธิวงศ์ (สุรพล โชติญาโณ) และคณะ, โบสถวัดโพธิ์, (กรุงเทพ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๔), หน้า ๑๕๔ - ๒๐๗.

^{๔๔} กรมศิลปากร, สมุดภาพจิตรกรรมกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕) หน้า ๒๐, ป้ายประวัติวัดของกรุงเทพมหานคร.

^{๔๕} ข้อมูลจากป้ายประวัติวัดของกรุงเทพมหานคร.

๔. พระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม ราชวรมหาวิหาร ฝาผนังระหว่างช่องหน้าต่างเขียนภาพทศชาติชาดก เขียนโดยจิตรกรเอกสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่ หลวงวิจิตรเจษฎา (ครูทองอยู่) หลวงเสนีย์บริรักษ์ (ครูคงแป๊ะ) แต่ภายหลังถูกไฟไหม้หมดแล้ว

๕. วัดบุปผาราม วรวิหาร เขตธนบุรี ฝาผนังพระวิหารเขียนภาพทศชาติชาดก สันนิษฐานว่าเขียนในสมัยรัชกาลที่ ๓

๖. พระอุโบสถวัดดาวดึงษาราม เขตบางกอกน้อย ฝาผนังระหว่างช่องประตูด้านหน้าเขียนภาพมโหสถชาดก ฝีมือของคงแป๊ะ จิตรกรเอกสมัยรัชกาลที่ ๓^{๔๖}

๗. พระอุโบสถวัดโพธาราม วรวิหาร อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี ฝาผนังระหว่างช่องหน้าต่างเขียนภาพทศชาติชาดก ฝีมือช่างสมัยรัชกาลที่ ๓

๘. พระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม วรมหาวิหาร เขตบางกอกน้อย ผนังด้านหน้าพระประธานเขียนเป็นภาพพระพุทธเจ้าเสด็จจากดาวดึงส์ และภาพเศียรยักษ์ทำแข่งรัศมีกับพระพุทธองค์ ด้านหลังพระประธานเขียนภาพพระมาลัยขณะขึ้นไปนมัสการพระมหาจุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เบื้องล่างเขียนภาพสัตว์นรกในอาการต่างๆ ภาพฝาผนังส่วนที่เหลือ เบื้องบนเขียนเป็นเทพชุมนุม ตอนล่างเขียนภาพทศชาติ ซึ่งเขียนได้อย่างมีชีวิตชีวาอ่อนช้อยและแสงสีเหมาะสมกับเรื่องราว ภาพเหล่านี้เขียนโดยพระวรรณวาดจิตร (ทอง จารุวิจิตร) จิตรกรเอกในสมัยรัชกาลที่ ๖ เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๖๕ (เขียนเสร็จ พ.ศ. ๒๔๖๕) ครั้งมีการบูรณะซ่อมแซมพระอุโบสถในรัชกาลนั้น^{๔๗}

ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตารามเรื่องมโหสถชาดก ผู้เขียนคือพระวรรณวาดจิตร (ทอง จารุวิจิตร) ให้ความสำคัญมากกว่าชาดกที่เหลืออีก ๙ เรื่อง เพราะท่านเขียนภาพจิตรกรรมเรื่องมโหสถชาดกไว้มากกว่าเรื่องอื่น ๆ คือเขียนไว้ถึง ๔ ช่อง ฝาผนัง โดยเขียนไว้ที่ผนังด้านซ้ายและด้านหน้าของพระประธาน ส่วนภาพชาดกที่เหลือเขียนไว้ช่องละเรื่อง นอกจากเวสสันดรชาดกที่เขียนไว้ ๒ ช่อง แรงบันดาลใจที่ทำให้พระวรรณวาดจิตรเขียนภาพจิตรนั้นเรื่องมโหสถชาดก คงเนื่องมาจากเรื่องราวของสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต พุรหุมรสี) ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามในสมัยรัชกาลที่ ๔

^{๔๖} วัดดาวดึงษาราม. หลวงพ่อวัดดาวดึงษ์. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงพ่อพระเทพปริยัติวิธาน (บุศย์ โกวิท) ณ เมรุวัดดาวดึงษาราม กรุงเทพมหานคร วันอาทิตย์ที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๔๗), หน้า ๖๑.

^{๔๗} หนุมานอุทู่, วัดระฆังโฆสิตาราม วรวิหาร, www.dhammathai.org/watthai/bangkok/watrakhang.php, ๒๕๔๘.

ในประวัติชีวิตของท่านปรากฏว่าท่านใช้สติปัญญาและปฏิภาณไหวพริบแก้ไขปัญหิต่าง ๆ คล้าย ๆ กับพระมหอสถโพรธสัศัว์ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระราชทานสมณศักดิ์หลวงพ่อดุ พรหมรสีเป็นพระธรรมกิตติ มีเรื่องเกร็ดเล่ากันว่า

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสถามเจ้าพระคุณสมเด็จเจ้าว่า "เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ทำไมท่านจึงหนี ไม่ยอมรับยศศักดิ์ ต่อที่นี้ทำไมจึงยอมรับไม่หนีอีก" ท่านถวายพระพรว่า "รัชกาลที่ ๓ ไม่ได้ทรงเป็นเจ้าฟ้า(คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้เป็นเจ้าฟ้าลูกยาเธอ เป็นแต่พระองค์เจ้า) เป็นแต่เจ้าแผ่นดินเท่านั้น ท่านจึงพ้น ส่วนมหาบพิตรพระราชสมภารเจ้าเป็นทั้งเจ้าฟ้าและเจ้าแผ่นดินท่านจะหนีไปทางไหนพ้น" เราข้อมทราบได้ว่านี่ไม่ใช่เหตุผล แต่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ใช้ปฏิภาณตอบเลียงไปในทำนองตลกได้อย่างงดงามกล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระสรวล ไม่ตรัสว่ากระไร (และคงจะเป็นเพราะไม่ทรงทราบว่ากระไรดีกระมัง-ผู้เขียน) แล้วโปรดให้มาครองวัดระฆังฯ^{๔๘}

๕. พระอุโบสถวัดสระเกษ ราชวรมหาวิหาร เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย ฝาผนังระหว่างช่องหน้าต่างเขียนภาพทศชาติชาดก ฝีมือช่างสมัยรัชกาลที่ ๑^{๔๙} ภาพมโหสถชาดก อยู่ฝาผนังด้านขวา

นอกจากนี้ยังมีปรากฏในอุโบสถวิหารของวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศไทย เช่น

๑๐. วิหารวัดไธย อ.ท่าม่วง จ.ลพบุรี เป็นงานปูนปั้นสมัยอยุธยา เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ

๑๑. อุโบสถวัดสุวรรณดาราราม อ.พระนครศรีอยุธยา จ.อยุธยา เป็นจิตรกรรมประเพณี สมัย ร. ๓ และ ร. ๖ เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ ^{๕๐}

๑๒. อุโบสถวัดมณีมาวาส (วัดกลาง) อ. เมือง จ. สงขลา เป็นจิตรกรรมประเพณี สมัย ร. ๔ เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ ^{๕๑}

^{๔๘} ศรีชัยภวาย, เจ้าพระคุณสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต), www.soonphra.com, ๒๕๔๗.

^{๔๙} ข้อมูลจากป้ายประวัติวัด.

^{๕๐} อุทอง ประศาสน์วินิจัย. *ท่องทศชาติผ่านจิตรกรรม* : เต ช สุ เน ม. (กรุงเทพมหานคร : คณะบุคคลนาริน, ๒๕๔๕), หน้า ๕๐.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

๑๓. ศาลาการเปรียญวัดเชิงท่า อ.พระนครศรีอยุธยา จ.อยุธยา เป็นจิตรกรรม
ประเพณี สมัย ร.๔ เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ

๑๔. อุโบสถวัดพระงาม ต.บางเตือ อ.บางปะหัน จ.อยุธยา เป็นจิตรกรรม
ประเพณี สมัย ร.๔ เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ ไตรภูมิ ^{๕๒}

๑๕. วิหารวัดบวรกรกหลวง บ. บวรกรกหลวง อ. เมืองจ. เชียงใหม่ เป็น
จิตรกรรมพื้นบ้านไทใหญ่ สมัย ร.๕ เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ ^{๕๓}

๑๖. อุโบสถวัดหน้าพระธาตุ (วัดบ้านตะคุ) อ. ปักธงชัย จ. นครราชสีมา เป็น
จิตรกรรมประเพณีอีสาน สมัย ร.๕ เรื่องทศชาติชาดก จุลลปปทุมชาดก รอยพระพุทธบาท ^{๕๔}

๑๗. พิพิธภัณฑวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ จ.อยุธยา เป็นงานกระจกสี สมัย ร. ๕
เรื่องทศชาติชาดก ^{๕๕}

๑๘. อุโบสถวัดหัวเวียงรังษี อ. ธาตุพนม จ. นครพนม เป็นจิตรกรรมพื้นบ้าน
อีสาน สมัย ร. ๖ เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ รามเกียรติ์ ^{๕๖}

๑๙. มณฑปพระพุทธบาท วัดบางเกาะเทพศักดิ์ อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม
เป็นจิตรกรรมพื้นบ้าน สมัย ร. ๗ – ๘ ^{๕๗}

๒๐. อุโบสถวัดควนใน อ.ปะนาเระ จ. ปัตตานี เป็นจิตรกรรมพื้นบ้านภาคใต้
สมัย ร. ๘ เรื่องเวสสันดรชาดก มีทศชาติชาดกและพุทธประวัติบ้างเล็กน้อย ^{๕๘}

๒๑. ศาลาหลวงปู่เนื่อง วัดจุฬามณี อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม เป็นลาย
กำมะลอ สมัย ร.๙

๒๒. อุโบสถวัดใหญ่อินทาราม อ.เมือง จ.ชลบุรี เป็นจิตรกรรมประเพณี
รัตนโกสินทร์หลายสมัย เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ

๒๓. พิพิธภัณฑวัดเขายี่สาร อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม เป็นจิตรกรรมสมุดข่อย
สมัยรัตนโกสินทร์ เรื่องทศชาติชาดก

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

๒๔. อุโบสถวัดพระยาญาติ (ปากง่าม) อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม เป็นจิตรกรรมสมัยใหม่แบบโปสเตอร์ของ ส.ธรรมภักดี เรื่องทศชาติชาดก พุทธประวัติ^{๕๕}

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องมโหสถชาดกที่ปรากฏอยู่ตามพระอุโบสถและพระวิหารของวัดต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นอิทธิพลของมโหสถชาดกที่มีต่อจิตรกรรมไทย ซึ่งนิยมเขียนกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนกลายเป็นประเพณี จึงเรียกว่าเป็น “จิตรกรรมไทยแบบประเพณี” มีลักษณะดังที่กล่าวไว้ในหนังสือจิตรกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ว่า

จิตรกรรมไทยแบบประเพณีเป็นศิลปะอันประณีตสวยงาม แสดงความรู้สึก ชีวิตจิตใจและความเป็นไทยที่มีความอ่อนโยนลุ่มนวลไม่สร้างสรรค์สืบทอดกันมาแต่อดีต จนได้ลักษณะประจำชาติมีลักษณะและรูปแบบเป็นพิเศษ เขียนบนฝาผนังพระอุโบสถ วิหาร พระที่นั่ง บนแผ่นผ้า (ภาพพระบฏ) บนกระดาน (ภาพสมุดไทย) ด้วยสีฝุ่น ตามเทคนิคและกรรมวิธีของช่างไทย เกี่ยวกับเรื่องอดีตพุทธ พุทธประวัติ ทศชาติชาดก ไตรภูมิ วรรณคดี และชีวิตไทย ส่วนใหญ่นิยมเขียนประดับผนังพระอุโบสถ วิหาร อันเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประกอบพิธีทางศาสนาและทำบุญสุนทาน เพื่ออุทิศถวายเป็นพุทธบูชาและทำให้เกิดความสงบขึ้นในจิตใจพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไป น้อมนำให้ประกอบความดี ละเว้นความชั่ว ซาบซึ้งเลื่อมใสศรัทธาแด่องค์พระสัมมาสัมพุทธ

ลักษณะจิตรกรรมไทยแบบประเพณีเป็นศิลปะแบบอุดมคติ เช่นเดียวกับงานจิตรกรรมในประเทศตะวันออกหลายประเทศ เช่น อินเดีย ลังกา จีน และญี่ปุ่น ฯลฯ ซึ่งเป็นภาพจิตรกรรมที่ระบายสีแบนเรียบด้วยสีสดใสแล้วดัดเส้น เป็นภาพ ๒ มิติ ที่ให้ความรู้สึกเพียงด้านกว้างและด้านยาวเท่านั้น จิตรกรรมไทยแบบประเพณีมีลักษณะพิเศษในการจัดวางภาพแบบเล่าเรื่องเป็นตอน ๆ ตามผนังของช่องหน้าต่างโดยรอบพระอุโบสถและวิหาร ผนังด้านหน้าพระประธาน ส่วนใหญ่จะเขียนเป็นเรื่องมารผจญ และผนังด้านหลังเป็นเรื่องเสด็จจากดาวดึงส์หรือเรื่องไตรภูมิ ทั้งนี้เพื่อช่วยให้องค์พระประธานเด่นเป็นสง่าด้วยความสัมพันธ์ของการจัดองค์ประกอบจากเรื่องที่มีความสมดุลกันทั้งด้านซ้ายและด้านขวาของภาพ ส่วนผนังด้านซ้าย

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

และชาวตอนบนเหนือขอบหน้าต่างขึ้นไป ส่วนใหญ่จะนิยมเขียนเป็นเรื่อง เทพชุมนุมหรืออดีตพุทธนั่งอันดับเป็นแถว จิตรกรรมไทยแบบประเพณีใน สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ใช้สีแบบพหุรงค์ เป็นการใช้สีหลายสีมากขึ้นกว่า สมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะได้สีจากต่างชาติ ซึ่งเข้ามาติดต่อค้าขายด้วย เช่น จีน ญี่ปุ่น และฝรั่งชาวยุโรป ทำให้ภาพจิตรกรรมมีสีสันงดงาม ได้ชีวิต ตามธรรมชาติ สิ่งสำคัญในสมัยนี้คือ การนิยมปิดทองคำเปลวที่ตัวภาพ ปราสาทราชวัง เครื่องแต่งกาย และเครื่องประดับตัวภาพเพื่อให้ได้ความ งามด้วยสีทองแพรวพราวตระการตา

รูปแบบและตัวภาพในงานจิตรกรรมไทยซึ่งจิตรกรได้เนรมิตขึ้นนั้น เป็น รูปแบบอุดมคติที่แสดงออกตามความคิดฝันให้สัมพันธ์กับเนื้อเรื่องและ ความสำคัญของภาพ เช่น รูปเทวดา นางฟ้า กษัตริย์ นางพญา นางรำ จะมีลักษณะเด่นงามสง่าด้วยลีลาอันชดช้อยแสดงอารมณ์ความรู้สึกยินดี หรือ เศร้าโศกเสียใจด้วยอาการกิริยาท่าทาง ถ้าเป็นรูปยักษ์มารก็แสดงออกด้วย ใบหน้าและท่าทางที่บีบบีบ แข็งขัน ส่วนพญาวานรและเหล่าวานรแสดง ความลิงโลด คล่องแคล่วว่องไวด้วยลีลาท่าทางและหน้าตา พวกชาวบ้าน ธรรมดาสามัญก็จะเน้นความรู้สึกตก ขบขัน สนุกสนานร่าเริง หรือเศร้า เสียใจออกทางใบหน้า ส่วนช้างม้าและเหล่าสัตว์ทั้งหลายต่างก็มีรูปแบบ แสดงชีวิตธรรมชาติซึ่งภาพชีวิตที่เกี่ยวกับงานจิตรกรรมไทยนี้ จิตรกรได้ พยายามศึกษาและถ่ายทอดอารมณ์สอດแทรกความรู้สึกได้อย่างลึกซึ้ง ชวน ให้คิดคำนึงเพลิดเพลนอยู่กับลีลาของการสร้างสรรค์ และสีสันที่นุ่มนวล อ่อนหวานอันเป็นเอกลักษณ์ของจิตรกรรมไทย^{๖๐}

ในด้านภาษา เรื่องราวในมโหสถชาดกตอนที่พระเจ้าวิเทหราชเสด็จประพาส อุทยานกับพระมโหสถ แล้วทอดพระเนตรเห็นกิ่งก่าผกหัว พระมโหสถกราบทูลว่ามัน ถวายความเคารพ จึงพระราชทานทรัพย์ให้คนรักษาอุทยานจัดซื้อเนื้อมาให้กิ่งก่าทุกวัน วัน หนึ่งคนรักษาอุทยานหาซื้อเนื้อไม่ได้เพราะเป็นวันอุโบสถ พ่อค้าแม่ค้าเนื้อหยุดมาสัตว์หนึ่ง วัน จึงเอาทรัพย์ร้อยเชือกแขวนคอกิ่งก่า กิ่งก่าได้ทรัพย์แล้วเมื่อพบพระราชาก็ไม่ถวาย

^{๖๐} กรมศิลปากร. สมุดภาพจิตรกรรมกรุงรัตนโกสินทร์. (กรุงเทพมหานคร : วิทยาลัยช่างศิลป์, กอง ศิลปศึกษา กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า ๑๖.

ความเคารพเหมือนเช่นที่เคยปฏิบัติมา เนื้อเรื่องตอนนี้เป็นที่มาของคำพังเพยว่า “ถึงกำไ้
ทอง” ซึ่งมีความหมายว่า ย่อหยิ่งเพราะไ้ดี หรือมีทรัพย์สินเล็กน้อย^{๖๑}

ในด้านประเพณี การไม่ฆ่าสัตว์ในวันอุโบสถหรือวันธัมมัสสวนะที่ปรากฏใน
ตอนถึงกำไ้ทองนี้ ก็ได้กลายมาเป็นประเพณีการหยุดฆ่าสัตว์ในวันธัมมัสสวนะหนึ่งของ
พ่อค้าแม่ค้าเนื้อและชาวพุทธไทยในปัจจุบันด้วย

ในด้านพฤติกรรมของคนที่มีเหมือนกันไม่ว่าสมัยก่อนหรือสมัยนี้ก็คือ แหกมุง
ไทยมุง เมื่อมีเรื่องอะไรที่ผิดปกติเกิดขึ้นจะมีชาวบ้านผู้เห็นเหตุการณ์มามุงดู เช่น ตอนเกิด
เรื่องที่เป็นเหตุให้พระมหโสดตัดสินใจตัดสินใจต่าง ๆ

ในด้านราชการแผ่นดิน พระเจ้าวิเทโษราชแห่งแคว้นวิเทโษ มีราชบัณฑิตทั้งห้า
เป็นที่ปรึกษาภารกิจ พระมหากษัตริย์ของไทยก็มีคณะราชบัณฑิตเป็นที่ปรึกษาราชการเช่นกัน
แต่ใช้ชื่อว่าองคมนตรี ดังที่รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ มาตรา
๑๒ และมาตรา ๑๓ วรรคหนึ่งบัญญัติไว้ว่า

มาตรา ๑๒ พระมหากษัตริย์ทรงเลือกและทรงแต่งตั้งผู้ทรงคุณวุฒิเป็นประธาน
องคมนตรีคนหนึ่ง และองคมนตรีอื่นอีกไม่เกินสิบแปดคนประกอบเป็นคณะองคมนตรี

คณะองคมนตรีมีหน้าที่ถวายความเห็นต่อพระมหากษัตริย์ในราชกรณียกิจทั้งปวง
ที่พระมหากษัตริย์ทรงปรึกษา และมีหน้าที่อื่นตามที่บัญญัติในรัฐธรรมนูญนี้

มาตรา ๑๓ การเลือกและแต่งตั้งองคมนตรีหรือการให้องคมนตรีพ้นจาก
ตำแหน่งให้เป็นไปตามพระราชอัธยาศัย^{๖๒}

ส่วนคณะบุคคลที่มีชื่อเหมือนกัน คือเรียกว่าราชบัณฑิตของไทยนั้นทำหน้าที่ใน
ด้านวิชาการ การค้นคว้า วิจัย สร้างสรรค์ องค์ความรู้ทางวิชาการ และการให้บริการทาง
วิชาการสาขาต่าง ๆ แก่รัฐบาล หน่วยงานภาครัฐและเอกชน ตลอดจนประชาชน

จากเนื้อหาที่กล่าวมาข้างต้นจึงสรุปได้ว่า มโสดชาดกมีอิทธิพลต่อสังคมไทยมา
ตั้งแต่สมัยก่อนกรุงสุโขทัยเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ที่สำคัญได้แก่ อิทธิพลที่มีต่องานจิตรกรรม
ฝาผนังตามพระอุโบสถ พระวิหาร และด้านวรรณคดีทางศาสนา.

^{๖๑} วิเชียร เกษประทุม, *ล้านวนไทย*, (กรุงเทพ ฯ : สำนักพิมพ์พัฒนาศึกษา, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗.

^{๖๒} สภานายความ, *รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐*, (กรุงเทพมหานคร :
บริษัท บพิการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๖.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

๕.๑ บทสรุป

ปัญญา หมายถึงความรู้ ความรู้ทั่ว จัดเป็นสังขารขั้น ในขั้น ๕ เป็นเจตสิกธรรม คือธรรมที่เกิดดับร่วมกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต ไม่แยกจากจิต มีความหมายแตกต่างจากการจำได้หมายรู้ด้วยสัญญาขั้น และการรู้แจ้งด้วยวิญญูณขั้น ปัญญามีความหมายกว้างครอบคลุมความรู้ทุกประเภท แต่ถ้าหากจำกัดความหมายของความรู้ให้แคบลงไป ก็สามารถจำแนกปัญญาออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ เช่น ปัญญา ๒ ระดับ ได้แก่ โลภียปัญญา ความรู้ระดับโลก ๆ คือความรู้ในภูมิ ๓ ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรปัญญา ความรู้ที่เหนือโลก คือปัญญาในอริยมรรคอริยผล ปัญญา ๓ จำแนกตามบ่อเกิด ได้แก่ สุตมยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการฟังหรือการศึกษาเล่าเรียนวิชาการทั้งในทางโลกและทางธรรม จินตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการคิด และภาวนามยปัญญา ความรู้ของท่านผู้เข้าสมาบัติ

ปัญญามีชื่อเรียกไปต่าง ๆ ใช้หมายถึงความรู้ที่แตกต่างกันไป เช่น ญาณ (ความรู้) วิชา (ความรู้แจ้ง) วิปัสสนา (ปัญญาเห็นแจ้ง) โภค (ความฉลาด) สัมปชัญญะ (ความรู้ตัวทั่วพร้อม) อโมหะ (ความไม่หลง) ชัมมวิจย (ความเลือกเฟ้นธรรม) สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) ปฏิสัมภทา (ปัญญาแตกฉาน) อภิญญา (ความรู้ยิ่ง) เป็นต้น คำเหล่านี้เรียกว่า ไวพจน์ของปัญญา

ปัญญาเป็นธรรมะที่สำคัญ เป็นยอดแห่งธรรมะในพระพุทธศาสนา มีที่มาในหมวดธรรมต่าง ๆ เช่น หมวดไตรสิกขา วุฑฒิ ๓ ภาวนา ๔ อริยฐานธรรม ๔ ธรรมขั้น ๔ สัมปทา ๕ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ เวสัชชกรณธรรม ๕ อริยทรัพย์ ๗ อปริหานิยธรรม ๗ สัปบุริสธรรม ๗ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น

ปัญญาเกิดมีและพัฒนาได้ด้วยสุตะ การฟังหรือการศึกษาเล่าเรียน จินตา การคิด และภาวนา การเจริญสมณะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน อีกนัยหนึ่ง ปัญญาเกิดมีและพัฒนาได้ด้วยสัปปริสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษคือคนดี สัทธัมมัสสวนะ การฟังสัทธรรมคำสอน

โยนิโสมนสิการ การใส่ใจคิดพิจารณาโดยอุบายแยกแยะ และธัมมานุสम्मปฏิบัติ การ
ประพจน์ธรรมสมควรแก่ธรรม

ปัญญาเป็นบารมีประการหนึ่งในบารมี ๑๐ ประการที่ทำให้พระโพธิสัตว์บรรลु
สัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ
ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา ปัญญาบารมีจำแนกเป็น ๓ ชั้น ได้แก่ ปัญญา
บารมี ปัญญาอุปบารมี และปัญญาปรมัตตบารมี

วิธีการบำเพ็ญปัญญาบารมีที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์และจริยาปิฎกแสดงว่า เป็น
อย่างเดียวกันกับการพัฒนาปัญญา คือเป็นการพัฒนาปัญญาขั้นสุดมยปัญญา และในอรรถกถา
จริยาปิฎกกล่าวการพัฒนาจินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา เพิ่มเข้ามา แต่จากลักษณะ
เป็นต้นของบารมีที่กล่าวไว้ในอรรถกถาจริยาปิฎกว่า มีการอนุเคราะห์ผู้อื่นเป็นลักษณะ มี
การทำอุปการะแก่ผู้อื่นเป็นหน้าที่ มีความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นผล มีมหากรุณาเป็นพื้นฐาน
แสดงให้เห็นว่า ปัญญาที่พระโพธิสัตว์นำไปใช้ทำประโยชน์ เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้น
ทุกข์ โดยมีความกรุณาเป็นพื้นฐาน จึงจัดเป็นปัญญาบารมี และปัญญานั้นต้องนำไปสู่การ
ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด ส่วนปัญญาที่ไม่ถูกนำไปช่วยเหลือผู้อื่น
และไม่นำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด เป็นปัญญา แต่ยังไม่จัดเป็นปัญญาบารมี

มโหสถชาดกซึ่งเป็นชาดกเรื่องที่ ๕ ในทศชาติชาดก แสดงการบำเพ็ญปัญญาอุป
บารมีของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา เมื่อครั้งยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็น
พระมโหสถ ราชบัณฑิตและเสนาบดีผู้สำเร็จราชการแห่งมิตถันคร

ปัญญาของพระมโหสถนั้นจัดอยู่ในขั้นโลกียปัญญา เป็นสุดมยปัญญา คือ ปัญญา
ที่เกิดจากการฟังหรือการศึกษาเล่าเรียน และเป็นจินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการคิด
แต่ยังไม่เป็นภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาของท่านผู้เข้าสมาบัติ เพราะท่านไม่ได้ออกบวช
บำเพ็ญจิตตภาวนา ไม่ได้บรรลุฌานสมาบัติ

กระบวนการพัฒนาปัญญาของพระมโหสถ ก็เป็นไปตามวิธีการพัฒนาสุดมย
ปัญญา และจินตามยปัญญา ได้แก่การศึกษาเล่าเรียนจากครูอาจารย์ และการคิดพิจารณา แต่
การศึกษาเล่าเรียนของท่านไม่ได้ผ่านสถาบันการศึกษาคือโรงเรียน วิทยาลัย หรือมหาวิทยาลัย
เหมือนในปัจจุบัน และไม่ได้ผ่านสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์ เมืองคัคคิลานในสมัยนั้น ทั้งนี้
เนื่องจากท่านต้องเข้ารับราชการในราชสำนักเมืองมิตถาของพระเจ้าวิเทหราชตั้งแต่วัยเยาว์
คือมีอายุเพียง ๗ ขวบ การศึกษาของท่านจึงเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย และเป็นการศึกษา
อย่างต่อเนื่อง กล่าวคือศึกษาความรู้ขั้นพื้นฐานเรื่องการใช้ภาษา การอ่านเขียน การคำนวณ

จากบิดามารดา ศึกษาความรู้ในเรื่องต่าง ๆ จากผู้คนที่ท่านคบหาสมาคม เช่น สมณพราหมณ์ พ่อค้า คนเดินทาง ศึกษาจากธรรมชาติ เช่น ต้นไม้ ป่าเขา แม่น้ำลำธาร สิ่งสารพัดนี้ โดยการสังเกต จดจำ และนำมาพินิจพิจารณาจนเกิดเป็นความรู้ความเข้าใจ และ ศึกษาจากตำราที่อยู่ในสมัยนั้น ซึ่งก็ทำให้ท่านเป็นผู้มีความรู้กว้างขวางสามารถที่จะนำไปใช้แก้ไขปัญหา และ พัฒนาบ้านเมืองได้

พระมโหสถเป็นคนพุทธจริต คือเป็นนักคิด เป็นผู้ที่ชอบคิดอย่างมีเหตุผล รู้จักคิด พิจารณา รู้จักใช้ความคิดแก้ไขปัญหา คิดได้เร็ว คิดได้ดีซึ่ง รู้จักสังเกตหาเหตุผล ประกอบกับมีปัญหิต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นให้ท่านคิดแก้ไขเป็นประจำ เป็นเหตุให้ท่านได้ฝึกฝนความคิด ใช้สมองเนื่อง ๆ เป็นการพัฒนาความคิดหรือจินตนาไปในตัวพร้อม ๆ กับการแก้ปัญหา ผลของการใช้ความคิด นอกจากจะทำให้แก้ปัญหาได้แล้ว ยังทำให้ท่านมีพลังปัญญา มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาลึกซึ้ง มีปัญญาไว เหมือนคนที่หมั่นออกกำลังกาย หมั่นเล่นกีฬา สม่่าเสมอก็จะมีร่างกายสมบูรณ์แข็งแรงกว่าคนที่ไม่ค่อยออกกำลังกาย

พระมโหสถใช้ศุภตมยปัญญาและจินตามยปัญญาที่ได้รับการพัฒนาให้เกิดมีแล้ว ช่วยเหลือสงเคราะห์อนุเคราะห์ผู้คนทุกชนชั้น ตั้งแต่ชาวบ้านธรรมดา จนถึงพระราชามหา กษัตริย์ โดยมีความกรุณาเป็นพื้นฐาน เป็นไปตามวิธีการบำเพ็ญปัญญาบารมีที่กล่าวไว้วรรค ถลางจริยาปิฎก ดังนั้น ปัญญาของพระมโหสถจึงเป็นปัญญาบารมี ซึ่งเป็นบารมีหนึ่งในสิบ ประการที่ทำให้พระโพธิสัตว์บรรลุพุทธภูมิคือสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า

การบำเพ็ญบารมีเพื่อความเป็นพระพุทธานั้น ต้องใช้เวลานานมากอย่างต่ำที่สุดก็ใช้เวลา ๔ อสงไขย กับอีกแสนมหากัป ไม่สามารถนับภพชาติที่พระโพธิสัตว์เวียนว่ายตายเกิดเพื่อบำเพ็ญบารมีได้ บารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญไว้ในแต่ละภพแต่ละชาติย่อมสั่งสมต่อเนื่องไปถึงภพชาติต่อ ๆ ไป จนกระทั่งสมบูรณ์บริบูรณ์ในพระชาติสุดท้าย เพราะถ้าหากบารมีที่บำเพ็ญไว้ในภพชาติหนึ่ง ๆ ไม่สามารถส่งผลต่อเนื่องไปถึงภพชาติต่อ ๆ ไป พระโพธิสัตว์ก็คงไม่สามารถบำเพ็ญบารมีทั้งสิบประการให้เต็มเปี่ยมได้ ปัญญาบารมีที่พระมหาโสดบำเพ็ญไว้ก็เช่นเดียวกัน คือสั่งสมต่อเนื่องไปจนกลายเป็นปัญญาที่นำไปสู่การตรัสรู้ธรรม หรือการบรรลุมรรคผล บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ซึ่งวิเคราะห์และอธิบายได้ตามหลักกรรมนิยามคือกฎแห่งกรรม และหลักปฏิจจสมุปบาท คือหลักที่ว่าด้วยความเป็นเหตุเป็นปัจจัยอาศัยกันและกันเกิดขึ้นของธรรมทั้งหลาย ซึ่งรวมเอาจิตตนิยามคือหลักการทำงานของจิตเข้าด้วย กล่าวคือ

การบำเพ็ญบุญบาปของพระมโหสถนั้นเป็นการสร้างกุศลกรรมด้วยกามาวจร มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ที่มีชื่อว่า โสมนัสสสทกตะ ญาณสัมปยุต อสังขาริก (จิตที่เกิดพร้อมด้วย โสมนัสเวทนา ประกอบด้วยญาณ ไม่มีการแนะนำชักชวน) กุศลกรรมนี้มีวิบากคือให้ผลเป็น อปราปรเวทนียกรรม คือกรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป และทำหน้าที่เป็นชนกรรมชักนำให้ พระโพธิสัตว์มาปฏิสนธิในครรภ์ของพระพุทธรมาดา ด้วยกามาวจรมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ เป็นดิเหตุกปฏิสนธิ คือการปฏิสนธิที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และ อโมหเหตุ ด้วยดิเหตุกปฏิสนธินี้จึงเกิดสชาติปัญญา คือปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด สชาติ ปัญหานี้เป็นบุญบาปที่มีสืบเนื่องมาจากอดีตชาติ

ตามหลักปฏิจลสมุปบาท บุญบาปหรือกุศลกรรมที่พระมโหสถบำเพ็ญด้วย กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นบุญบาปกิสังขาร ๆ นี้ส่งผลข้ามภพข้ามชาติมาถึงชาติ สุดท้าย เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาน คือกามาวจรกุศลมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ ๆ เป็นปัจจัยให้เกิด นามรูป คือก่อกำเนิดเป็นพระโพธิสัตว์ในพระชาติสุดท้าย และกามาวจรกุศลมหาวิบากจิต ดวงที่ ๑ นี้เกิดพร้อมกับเจตสิกกรรมคือปัญญา ๆ นี้มีชื่อว่า สชาติปัญญา คือปัญญาที่ติดตัวมา แต่กำเนิด สชาติปัญหานี้เป็นบุญบาปที่มีสืบเนื่องมาจากอดีตชาติ

พระโพธิสัตว์มีสชาติปัญญาในระดับสูงสุดในพระชาติสุดท้าย จึงทรงสามารถที่จะเรียนรู้ศิลปศาสตร์ทั้ง ๑๘ สาขาได้อย่างรวดเร็ว เข้าใจเรื่องต่าง ๆ ได้ง่าย (สุดมยปัญญา) คิด พิจารณาเรื่องต่าง ๆ ได้มาก คิดได้เร็ว คิดได้ลึกซึ้ง คิดได้แยบยล คิดได้รอบคอบ คิด สร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ คือหนทางที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ด้วยพระองค์เอง (จินตามย ปัญญา) พระโพธิสัตว์ทรงอาศัยสชาติปัญหานี้ซึ่งเป็นบุญบาปมีพร้อมทั้งบาปมีอีก ๕ ประการมีทานบาปมีเป็นต้นที่สมบูรณ์เต็มที่ ทรงเปื้อน่ายในทุกข์เสด็จออกผนวช ทรงอาศัย สิลบาปมีแล้วทรงตั้งอยู่ในศีล ทรงอาศัยเนกขัมมบาปมี และวิริยบาปมีเจริญสมถกัมมัฏฐานจน บรรลุฌานสมาบัติ ๘ ในสำนักของอาฬารดาบสและอุทกดาบส ทรงอาศัยขันติบาปมี ถังจบาป มี อริยฐานบาปมี เมตตา บาปมี และอุเบกขาบาปมีแสวงหาพระโพธิญาณอยู่ ๖ ปี ในที่สุด ทรงบรรลุโพเพนิวาสนุสสติญาณ ระลึกถึงขั้นที่ทรงเคยอาศัยอยู่ในอดีตชาติได้มากมายนับ ไม่ถ้วน ในปฐมยาม ทรงบรรลุจุปปาตญาณ เห็นเหล่าสัตว์ผู้กำลังจุติและอุบัติตามกรรม ใน มัชฌิมยาม ทรงเจริญวิปัสสนาด้วยการใช้สชาติปัญญาอันสูงสุดที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล จิตดวงที่ ๑ พิจารณาปฏิจลสมุปบาท แล้วทรงบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณหรือ อริยมรรคอริยผล หรือพระสัมโพธิญาณ พร้อมด้วยพระญาณทั้งปวงมีทสพลญาณและจุต เวสารัชชญาณเป็นต้น สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ในปัจฉิมยาม แห่งคืนวันเพ็ญ

ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ ก่อนพุทธศก ๔๕ ปี ณ โพธิบัลลังก์ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม

อนึ่ง การที่พระโพธิสัตว์ทรงบรรลุนามสมบัติ ๘ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และ จุตูปปาตญาณได้โดยง่าย เป็นอุปนิสัยสืบปัจจัยมาจากการที่ทรงบำเพ็ญภาวนามยปัญญา ด้วยการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแท้ของสังขาร แล้วเสด็จออกบวชบำเพ็ญเนกขัมมบารมี เจริญ สมถภาวนาจนบรรลุนามสมบัติ ๘ ได้โลกียอภิปัญญา ๕ ในอดีตชาติมากมายนับไม่ถ้วน แม้ การที่ทรงบรรลุอาสวักขญาณก็เป็นอุปนิสัยสืบปัจจัยมาจากการที่ทรงบำเพ็ญภาวนามยปัญญา ด้วยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนเกิดอนุโลมญาณ ในอดีตชาติที่ทรงออกบวชเป็น พระภิกษุในพระพุทธศาสนา เช่น ทรงเกิดเป็น โชติปาละมานพออกบวชในศาสนาของ พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า

การตรัสรู้ธรรมหรือการบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธองค์ เป็นผลของ การที่ทรงบำเพ็ญบารมีทั้งสิบประการมีปัญญาบารมีเป็นประธาน ดังที่ตรัสไว้ว่า

ธีรชนผู้มีปัญญาแก่กล้าดี

จึงได้บรรลุความเป็นพระสัพพัญญู

ด้วยอริยาศัยที่เข้มแข็งและด้วยอำนาจแห่งปัญญา

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

สังคมประเทศชาติบ้านเมืองทุก ๆ แห่ง ต้องการคนที่มีวิชาความรู้มีสติปัญญา เฉลียวฉลาดและมีคุณธรรม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าต้องการคนที่เพียบพร้อมด้วยวิชาและ จรรยา คือมีความรู้ควบคู่กับคุณธรรม เป็นคนเก่งด้วยดีด้วย เพราะคนเช่นนี้ ถ้าเป็นผู้นำก็จะ นำพาประเทศชาติบ้านเมืองไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ถ้าเป็นพลเมืองของชาติก็จะเป็น ประชาชนที่มีคุณภาพ มีส่วนร่วมในการพัฒนา ทำให้สังคมมีความเจริญทั้งในด้านวัตถุและใน ด้านจิตใจ เป็นสังคมที่น่าอยู่ บุคคลเช่นนี้ยังมีมากก็จะทำให้โลกเกิดสันติภาพ เป็นโลกที่สงบ สุข พระมโหสถ เป็นบุคคลตัวอย่าง เป็นแบบอย่างที่ดีในเรื่องนี้ เพราะนอกจากท่านจะเป็นผู้มี ปัญญาแล้วยังมีคุณธรรมในด้านอื่น ๆ เช่น ความเมตตากรุณา ความกตัญญู ความรักเดียวใจ เดียว เป็นต้น

เนื้อหาสาระของมโหสถชาดกให้ทั้งความรู้และส่งเสริมคุณธรรม มีประโยชน์ เหมาะสำหรับผู้คนทุกเพศทุกวัย ผู้ศึกษานอกจากจะได้ความรู้เรื่องวิธีการใช้ปัญญาของ

พระมโหสถแล้ว ยังได้ความรู้ในเรื่องวิชาการต่าง ๆ ที่ปรากฏในมโหสถชาดกให้ด้วย เช่น ลักษณะของงูตัวผู้ตัวเมีย เป็นต้น ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอเสนอแนะว่า น่าจะมีการเผยแพร่มโหสถชาดกให้เป็นที่รู้จักของผู้คนผ่านสื่อต่าง ๆ มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ จัดทำมโหสถชาดกในรูปแบบการ์ตูนเผยแพร่ทางสถานีโทรทัศน์ เพื่อให้เยาวชนทั่วไปได้รู้จักและเรียนรู้มโหสถชาดกอย่างกว้างขวาง ผู้วิจัยเชื่อมั่นว่า ด้วยเนื้อหาสาระที่สนุกสนานและได้ความรู้แง่คิดมากมาย การ์ตูนมโหสถชาดกจะเป็นที่นิยมชมชอบของเด็ก ๆ และเยาวชนทั่วไปอย่างแน่นอน

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยมุ่งเน้นเฉพาะปัญญาบารมีของพระมโหสถโพธิสัตว์ แต่การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์นอกจากจะมีในมโหสถชาดกแล้ว ยังมีในชาดกอื่นอีก เช่น วิรุทธชาดก เสนกปณทิตชาดก ดังนั้น จึงน่าจะมีการศึกษาวิจัยการบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดกอื่น ๆ นอกจากมโหสถชาดก

อนึ่ง นอกจากเวสสันดรชาดกที่มีผู้ทำการวิจัยเป็นจำนวนมาก และมโหสถชาดกที่ผู้วิจัยทำการวิจัยแล้วนี้ ยังมีนิทานชาดกในชุดทศชาติชาดกที่ยังไม่ได้ทำการวิจัย ดังนั้น จึงน่าจะมีการศึกษาวิจัยการบำเพ็ญทศบารมีที่เหลือของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดกที่เหลือ คือ เตมียชาดก มหาชนกชาดก สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก ภูริทัตตชาดก จันทกุมารชาดก นารทชาดก และวิรุทธชาดก เพื่อให้ครอบคลุมบารมีทั้งสิบประการ.

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย. ฉบับหลวง. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๑.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหา-
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล. ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๓๔.

_____. ธรรมปทัฏฐกถา ภาค ๑ - ๘. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๓๖.

_____. ปกรณ์พิเศษ วิสุทธิธรรม ภาค ๑,๓. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์,
๒๕๓๖.

_____. วิสุทธิธรรมแปล ภาค ๑,๓. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๓๖.

_____. อภิธัมมัตถสังคหปาฐะ สห อภิธัมมัตถวิภาวินีนาม อภิธัมมัตถสังคหฎีกา.
พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๓๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

กรมศิลปากร. นิบาตชาดก เล่ม ๘. หนังสือที่ระลึกงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี.

กรุงเทพมหานคร : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๐.

กรมศิลปากร. สมุดภาพจิตรกรรมกรุงรัตนโกสินทร์. จัดพิมพ์เนื่องในการสมโภชกรุงรัตน

โกสินทร์ ๒๐๐ ปี. กรุงเทพมหานคร : วิทยาลัยช่างศิลป์, กองศิลปศึกษา
กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.

เกษม บุญศรี, แปลและเรียบเรียง. **มโหสถ มหานิบาต อรรถกถา ภาค ๕**. พิมพ์เนื่องในงาน
พระราชทานเพลิงศพพลเรือตรี ชลี สินธุโสภณ ม.ป.ช.,ม.ว.ม.,ท.จ.ว.
ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส, วันเสาร์ที่ ๒๕ ก.ค.
๒๕๒๑.

จอม บุญตาเพศ ป. **พระเจ้า ๕๐๐ ขาดิ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ อำนวยสาสน์,
๒๕๓๗.

เชาว์ สวัสดิสงคราม. **มโหสถชาดกที่ ๕**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แพร่การช่าง, ๒๕๑๖.

เทพพร มังธานี. **ทศชาติ พระเจ้าสิบชาติ**. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๔๓.

เทพรัตน์ราชสุดา, สมเด็จพระ. **ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพ
มหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. **วรรณกรรมศาสนา**. ภาควิชาภาษาไทย – ภาษาตะวันออก คณะ
มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.ป.

ธ. สวัสดิ์นะที. **นิทานประกอบภาพชุด พระเจ้าสิบชาติ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ดวง
แก้ว, ๒๕๔๓.

น. ณ ปากน้ำ. **จิตรกรรมอยุธยา**. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, ๒๕๔๓.

นิยะดา เหล่าสุนทร. **ธัญชัยบัณฑิตชาดก : ภาพสะท้อนภูมิปัญญาของชาวอยุธยา**.
กรุงเทพมหานคร : แม่คำผาง, ๒๕๔๒.

เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์. **พระมโหสถ : ชาดกที่ ๕ บำเพ็ญปัญญาบารมี**. พิมพ์ครั้งที่ ๓.
กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๑.

บรรจบ บรรณรุจิ. **ทศบารมี พระมโหสถ**. นิทานชาดก พระเจ้าสิบชาติ ประกอบภาพพร้อมคติ
ธรรม. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาจัดพิมพ์, ม.ป.ป.

บุญเดือน ศรีวรรณ. **ทศชาติ คำฉันท์**. กรุงเทพมหานคร : รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๔๒.

ป๋วย แสงฉาย. **พระเจ้าสิบชาติ ฉบับพิศดาร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ส.ธรรมภักดี,
๒๕๓๕.

แปลก สนธิรักษ์. **พระเจ้าสิบชาติ แปลกสนธิรักษ์ เล่าเรื่อง**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การ
ศาสนา, ๒๕๔๒.

เปลื้อง ณ นคร. ประวัติศาสตร์วรรณคดีไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสำนัก

พิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๔๔

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). กรอบความคิดในการจัดทำสาระการเรียนรู้พระพุทธ

ศาสนาในหลักสูตรใหม่. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช

วิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระธรรมปริยัติโสภณ (วรวิทย์ คงคปยุโธ). มโหสถชาดก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

—————. พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

—————. พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระพจนารถ ปภาโส. ปัญญาบารมี. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๔.

พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา,

๒๕๔๒.

พระศรีวิสุทธิวงษ์ (สุรพล จิตฺตญาโณ) และคณะ. โบสถ์วัดโพธิ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : บ. อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๔.

พริยพงษ์ รุจิเสณีศ. ทศชาติ. กรุงเทพมหานคร : สายกนก, ๒๕๓๗.

พิสิฐ เจริญสุข. เกร็ดความรู้ในนิทานชาดก. กลุ่มวิชาการพระพุทธศาสนาและจริยศึกษา

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พิมพ์ครั้งแรก : โรงพิมพ์กรมการศาสนา,

๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย . บาลีไวยากรณ์ วิธีวิภาค ภาคที่ ๒ สมาส และ ตัทธิธ. พิมพ์ครั้งที่ ๓๗.

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. ภาษาไทย ๔ วรรณคดีไทย หน่วยที่ ๑ - ๗. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ม.ป.ป.

แย้ม ประพัฒน์ทอง. น.อ. . มหาบัตตัทแห่งมิลินทร. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ หจก.

บรรณกิจเทรดดิ้ง, ๒๕๐๕.

—————. **มหาบัณฑิตแห่งมิลิธานคร**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๔.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์. ๒๕๓๑.

วัดดาวดึงษาราม. **หลวงพ่อดาวดึงษ์**. พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงพ่อดาว
เทพปริยัติวิธาน (บุศย์ โกวิท) ณ เมรุลอย วัดดาวดึงษาราม กรุงเทพมหานคร
วันอาทิตย์ที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๔๗.

วัดสามพระยา. **พระคัมภีร์ชาดกแปล ฉบับ ส.อ.ส. เล่ม ๑๘ อรรถกถา มหานิบาต ภาค ๕**.

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลเนื่องในงานออกเมรุพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระ
พุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินธรมหาเถร ป.ธ. ๙), ๒๕ พ.ค. ๒๕๓๕.

วิเชียร เกษประทุม. รศ. **สำนวนไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พัฒนาศึกษา. ๒๕๔๖.

สภาวัฒนธรรม จ. ปราจีนบุรี. **เมืองปราจีนบุรีในปัจจุบัน**. กรุงเทพมหานคร : เปริยธรรม
สมาคม, ๒๕๔๒.

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร). **ทศบารมี ทศพิชราชธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สมชาย พุ่มสอาด และคณะ, ๔๐๐ ปี **สมเด็จพระนเรศวร**, กรุงเทพมหานคร : พุทธบูชาการ
พิมพ์, ๒๕๒๗.

สนิท ศรีสำแดง. **“วิถีทางแห่งความรู้”**, กรุงเทพมหานคร : เอกสารประกอบการบรรยาย
บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔ (อัดสำเนา).

สามเณรอุทิศ ศิริวรรณ. **ธรรมบท – อรรถกถา ภาค ๑ - ๘**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียง
เชียง, ๒๕๓๑.

สุกิจ นิมมานเหมินทร์. **มโหสถชาดก คำกลอน**. พระนคร : กรุงเทพการพิมพ์, ๒๕๑๖.

สืบพงศ์ ธรรมชาติ. รศ.ดร.. **วรรณกรรมชาดก**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : โอเดียน
สโตร์, ๒๕๔๒.

อุ๋ทอง ประศาสน์วินิจฉัย. **ท่องทศชาติผ่านจิตรกรรม : เต ช สุ เน ม**. กรุงเทพมหานคร :
คณะบุคคลน้ำริน, ๒๕๔๕.

อำนวย จงเลิศจรรยา. **ทศชาติ เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร : อำนวยสาส์น การพิมพ์, ๒๕๒๖.

หลวงสำรวจวิถีสมุทร. **มโหสถชาดก**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

พระมหานุกุล อานนุโท (พาหา). การศึกษาเชิงวิเคราะห์เวสสันดรชาดก ศึกษาเฉพาะ
ทานบารมี. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ประพจน์ อัสววิรุฬหการ. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและ
คัมภีร์มหายาน. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชาภาษา
ตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

พัฒน์ เฟื่องผลา. การวิเคราะห์การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในนิบาตชาดก. รายงานการ
วิจัย. ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ : มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, ๒๕๓๐.

๒ ภาษาอังกฤษ :

Fausboll. V. **The Jātaka together With Its Commentary vol. VI.** Pali text Society.
Great Britain : Oxford, 1990.

Jumsai Manich, M.L. **Ten Lives of buddha.** Bangkok : Chalermnit, 1990.

๓ สื่ออิเล็กทรอนิกส์

ตรีชัยภวาย. เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธาจารย์ (โต). www.sooonpra.com. ๒๕๔๗.

หนุ่มลูกทุ่ง. วัดระฆังโฆสิตามราม วรวิหาร. [www.dhammathai.org/watthai/bangkok/
watrakhang.php](http://www.dhammathai.org/watthai/bangkok/watrakhang.php). ๒๕๔๘.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

คำสอนที่เกี่ยวกับปัญญาในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

ประเภทของปัญญา

ปัญญา จำแนกออกไปเป็นประเภทมากมายตั้งแต่ปัญญาหนึ่งเดียว ถึง ปัญญา ๗๗ หรือญาณวัตถุ ๗๗ แต่เมื่อจัดเป็นประเภทใหญ่ ๆ สามารถจัดได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. โลภียปัญญา ปัญญาในระดับโลก ๆ คือปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัพยากฤตในภูมิ ๓ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายไว้ว่า ปัญญาที่ประกอบพร้อมด้วยโลกียมรรค เป็น โลภียปัญญา^๑

๒. โลกุตตรปัญญา ปัญญาที่เหนือโลก คือปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายไว้ว่า ปัญญาที่ประกอบพร้อมด้วยโลกุตตรมรรค เป็นโลกุตตรปัญญา^๒

ในญาณวิงค์ ท่านจำแนกปัญญา ๒ ประเภทไว้ถึง ๓๕ หมวด มีโลภียปัญญาและโลกุตตรปัญญา เป็นต้น^๓

ปัญญา ๓ จัดแบ่งด้วยวิธีการที่ทำให้เกิดความรู้ ตามบ่อเกิดของความรู้ ได้แก่

๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด)

๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง)

๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม)^๔

ในคัมภีร์วิงค์ ท่านอธิบายความหมายของปัญญา ๓ ประเภทนี้ไว้ว่า ในการงานทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งหลาย^๕ ที่ต้องจัดการด้วยปัญญา หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่นได้กัมมัสสกตาญาณ^๖ หรือได้สัจจานุโลกมิกญาณ^๗ ว่า รูปไม่เที่ยง ...เวทนาไม่เที่ยง ...สัญญาไม่เที่ยง ...สังขารไม่เที่ยง ...วิญญาณ

^๑ วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๔.

^๒ วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๔.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๓/๔๘๔.

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

^๕ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๗๖๘/๔๓๘.

^๖ ญาณรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน คือ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๗๖๘/๔๔๐.

ไม่เพียงแต่นี้บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำ ความเพ่งพินิจ และได้ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสม มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา

ในการทำงาน...คิดปะ...วิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัฏสาสนาญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณ..ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำ ความเพ่งพินิจ และได้ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสม มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สุตมยปัญญา

ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมด ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา^๘

ปัญญา ๓ แบ่งตามประเภทของการลงมือปฏิบัติให้ท่าน รักษาศีล เจริญภาวนา ได้แก่

๑. ทานมยปัญญา ปัญญาปรารภทานที่เกิดขึ้นแก่ผู้ให้ทาน

๒. สីลมยปัญญา ปัญญาปรารภศีลที่เกิดขึ้นแก่ผู้รักษาศีล

๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมด^๙

ปัญญา ๓ แบ่งตามประเภทของการปฏิบัติในไตรสิกขา ได้แก่

๑. อริสัจปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ผู้สำรวมปาติโมกขสังวร^{๑๐}

๒. อริจิตตปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติและอรูปาจรสมาบัติ

๓. อริปัญญาปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔^{๑๑}

ปัญญา ๓ จัดแบ่งตามประเภทของบุคคลที่มีปัญญา ได้แก่

๑. เสขปัญญา (ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษา)

^๘ คือ วิปัสสนาญาณ ท่านเรียกว่า สัจจानุโลมิกญาณ เพราะอนุโลมตามสัจจะ ๔ ประการมีรูปไม่เที่ยง เป็นต้น อภ.วิ.อ. (บาลี) ๗๖๘/๔๔๐.

^๙ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

^{๑๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๔.

^{๑๑} คือ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้ามทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเครื่องครัดในสิกขาบททั้งหลาย วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๕.

^{๑๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๐/๕๐๔ - ๕๐๕.

๒. อเสขปัญญา (ปัญญาของบุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา)

๓. เนวเสขานาเสขปัญญา (ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษาก็มิใช่ผู้ไม่ต้องศึกษาก็มิใช่)^{๑๒}

ผู้ยังต้องศึกษา(พระเสขะ) ก็ยังต้องศึกษาในศีลสมาธิปัญญาเพื่อบรรลุมรรคผลขั้นสูงขึ้นไป เสขปัญญา ได้แก่ ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๓

ผู้ไม่ต้องศึกษา(พระอเสขะ) คือผู้ที่ไม่ต้องศึกษา เพราะจบการศึกษาแล้วคือบรรลุปะระอรหัตต์แล้ว อเสขปัญญา ได้แก่ ปัญญาในอรหัตตผล

ผู้ยังต้องศึกษาก็มิใช่ผู้ไม่ต้องศึกษาก็มิใช่ หมายถึงปุถุชนทั่วไป เนวเสขานาเสขปัญญา ได้แก่ ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศล วิบาก และอัพยากตกิริยา ในภูมิ ๓

โกศล ความเป็นผู้ฉลาด ๓ ได้แก่

๑. อายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ)

๒. อปายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในความเสื่อม)

๓. อุปายโกศล (ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย)^{๑๓}

ในคัมภีร์วิภังค์ ท่านอธิบายความหมายไว้ว่า เมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็เสื่อมไป หรือเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็เป็นไปเพื่อภโยภาพ ไพบูลย์ เจริญ บริบูรณ์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในข้อนี้เรียกว่า อายโกศล

...เมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็ดับไป หรือเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็เป็นไปเพื่อภโยภาพ ไพบูลย์ ปัญญา ฯลฯ นี้เรียกว่า อปายโกศล

ปัญญาแม้ทั้งหมดที่เป็นอุบายสำหรับแก้ไขในเมื่อกิจรีบด่วนหรือภัยที่เกิดขึ้นนั้นชื่อว่า อุปายโกศล^{๑๔}

ฎีกาที่มณิกาย ปาฎิกวรรคอธิบายว่า อุปายโกศลละ หมายถึงปัญญาที่รู้จักวิธีทำงานทั้งฝ่ายเสื่อมและฝ่ายเจริญ^{๑๕}

^{๑๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๓๑.

^{๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๓๔, อภิ.วิ. ๓๕/๓๓๑/๕๐๕.

^{๑๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๓๑/๕๐๕.

วิชา ๓ ความรู้แจ้งที่เกิดแก่พระพุทธรองค์ในวันที่ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณและความรู้แจ้งของพระอรหันต์ผู้บรรลุวิชาสาม ได้แก่

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติก่อนได้)
๒. จุตูปปาตญาณ (ความหยั่งรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย)
๓. อาสวักขยญาณ (ความหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ)^{๑๖}

ญาณ ๓ อีกหมวดหนึ่งได้แก่

๑. อตัตถสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต)
๒. อนาคตสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต)
๓. ปัจจุปันนังสญาณ (ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน)^{๑๗}

อตัตถสญาณ สงเคราะห์เข้าในปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปัจจุปันนังสญาณ และอนาคตสญาณ สงเคราะห์เข้าในจุตูปปาตญาณ หรือทิพพจักขุญาณ^{๑๘}

ในญาณวิภังค์ท่านแบ่งปัญญา ๓ ประเภท ออกไป ๘๘ หมวด รวมทั้งที่ยกมาแสดงในที่นี้ด้วย^{๑๙}

ในชาฎาสูตร สังยุตนิคาย สคาถวรรค และกัมภีร์วิสุทฐิมนวรรคท่านกล่าวถึงปัญญา ๓ ประเภท ได้แก่

๑. สชาติปัญญา ปัญญาที่มีติดตัวมาแต่กำเนิด
 ๒. วิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา
 ๓. ปาริหาริกปัญญา ปัญญาบริหาร อันเป็นผู้นำในกิจทุกอย่าง
- ปัญญา ๓ ประเภทนี้มาในพระคาถาว่า

สีเล ปติญฺฐาย นโร สปลฺยโณ จิตฺตํ ปณฺญญจ ภาวํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชญํ^{๒๐}

^{๑๕} ที.ปา.ฎีกา. (บาลี) ๓๐๕/๒๓๐.

^{๑๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๓๕, อจ.ติฎ. (ไทย) ๒๐/๖๐/๒๓๐ - ๒๓๑.

^{๑๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๓๔.

^{๑๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๕๔/๑๓๘.

^{๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๓/๔๘๕-๔๙๐.

^{๒๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓/๑๖.

แปลว่า นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีล

แล้วเจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร

นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้

ปกรณพิเศษวิสุทธิมรรคอธิบายปัญญาในพระคานานี้ไว้ว่า

บทว่า สปลงฺโญ ได้แก่ ผู้มีปัญญา ด้วยปัญญามาพร้อมกับปฏิสนธิอันเป็นไตรเหตุเกิดแต่กรรม บาทพระคานาว่า จิตฺตํ ปญฺญญจ ภาวํ ความว่า เจริญสมาธิและวิปัสสนา ก็ ในพระคานานี้ทรงแสดงสมาธิด้วยหัวข้อคือจิต และทรงแสดงวิปัสสนาโดยชื่อว่าปัญญา

...ในบทว่า นิปโก นี้ ตรีสเรียกปัญญาว่า เนปกะ อธิบายว่า นระผู้ประกอบด้วยปัญญาชื่อว่าเนปกะนั้น ทรงแสดงปาริหาริกปัญญาด้วยบท(ว่า นิปโก)นี้ ในปัญหาพยากรณ์นี้ ปัญญามา ๓ วาระ ในปัญญาเหล่านั้น ปัญญาที่หนึ่งชื่อว่าสาขาปัญญา ปัญญาที่สองชื่อว่าวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่สามชื่อว่าปาริหาริกปัญญา อันเป็นผู้นำในกิจทุกอย่าง^{๒๐}

ในมหาภูทิกาท่านอธิบายว่า ปัญญาประกอบในการบริหารกัมมัญฐาน ชื่อว่าปาริหาริกา ปัญญาที่เป็นตัวนำในกิจทุกอย่างมีการเดินเป็นต้น ด้วยสัมปชัญญะคือความรู้สึกรู้ตัวมีสาด ถกสัมปชัญญะเป็นต้นชื่อว่า สัพพกิจจปริณายกา อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาที่เป็นตัวนำในกิจทุกอย่าง เช่น การเรียน การไต่ถาม การเจริญภาวนา มนสิการวิธีและความเป็นผู้ทำโดยความเคารพทำติดต่อกัน ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ ฉลาดในนิमित ความเด็ดเดี่ยว ไม่น้ำเน่กกลางคัน ทำอินทรีย์ให้เสมอกัน ประกอบความเพียรให้สม่าเสมอในกิจเหล่านั้น ชื่อว่า สัพพกิจจปริณายกา^{๒๑}

อภิญา ๖ ก็คือวิชาสามนั่นเองเพิ่มอภิญาสามประการเข้ามารวมเป็นหกประการ เป็นความรู้ยิ่งของพระอรหันต์ประเภทพหิญา ผู้ได้อภิญาหก ได้แก่

๑. (อิทธิวิธิ) แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ แสดงให้ปรากฏ หรือแสดงให้หายไปก็ได้ ทะลุฝา กำแพง (และ) ภูเขา ไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่ว่างก็ได้ ผุดขึ้นหรือดำลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้ เดินบนน้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้ นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศ เหมือนนกบินก็ได้ ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์อันมีฤทธิ์มากมีอำนาจมากก็ได้ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

^{๒๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔.

^{๒๑} วิสุทธิ.มหาภูทิก. (บาลี) ๑/๒๓.

๒. (ทิพพโสถ) ได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกล และอยู่ใกล้ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์

๓. (เจโตปริยญาณ) กำหนดรู้จิตของบุคคลอื่นได้ด้วยจิตของตน คือ จิตมีรากะก็รู้ว่า มีรากะ...

๔. (บุพเพนิวาสานุสสติญาณ) ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติ บ้าง...ตลอดถึงวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้างว่า “ในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตจากภพโน้นไปเกิดในภพโน้น แม้ใน ภพนั้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุต จากภพนั้นมาเกิดในภพนี้”...

๕. (ทิพพจักขุ) เห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่ งาม^{๒๓} เกิดดีและเกิดไม่ดีด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ว่า “หมู่สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด ชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วาจสุจริต มโนสุจริต ไม่ว่าร้ายพระอริยะ มี ความเห็นชอบ ชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปเกิด ในสุคติโลกสวรรค์”...

๖. (อาสวักขยญาณ) ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอา สวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๒๔}

วิชา ๘ ก็คืออภิญญาหกนั่นเอง เพิ่มวิปัสสนาญาณและมโนยทธิเข้ามาเป็นแปด ประการ ได้แก่

๑. วิปัสสนาญาณ ความรู้ที่นับเข้าในวิปัสสนา แบ่งออกเป็น ๕ ขั้น ได้แก่

๑.๑ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นความเกิดและความเสื่อมไปของ ขันธ์ห้ารวมทั้งสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งไตรลักษณ์

๑.๒ กังคานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นความดับไปแตกสลายไปของสังขาร ทั้งหลาย

^{๒๓} งาม ในที่นี้หมายถึงมีผิวพรรณที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นผลแห่งความไม่มีโทสะ ไม่ งาม ในที่นี้หมายถึงมีผิวพรรณที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เป็นผลแห่งโทสะ. วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๑๖๔.

^{๒๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๕๔ - ๓๕๖, อญ.ญก. (ไทย) ๒๒/๒/๔๑๒ - ๔๑๔.

๑.๓ ภัยพิบัติฐานญาณ ญาณที่ตามเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นของน่ากลัว เพราะจะต้องแตกสลายไป

๑.๔ อาทินวณุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นสังขารทั้งหลายว่ามีโทษ มีความบกพร่อง ระคนอยู่ด้วยความทุกข์ ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ ไม่มีประโยชน์

๑.๕ นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นความเบื่อหน่ายในสังขาร

๑.๖ มุญจितุกัมมตาญาณ ญาณในอันต้องการพ้นไปจากสังขาร

๑.๗ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณในอันตามเห็นการพิจารณาหาทางพ้นไปจากสังขาร

๑.๘ สังขารเปกขาญาณ ญาณอันเป็นเหตุวางเฉยในสังขาร

๑.๙ สัจจานุโลกมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การรู้ อริยสัจ^{๒๕}

พระวิปัสสนาจารย์ที่สอนกันสืบ ๆ มาได้แบ่งวิปัสสนาญาณออกเป็น ๑๖ ขั้นตามนัยที่มากในคัมภีร์ปฏิสัมมกัทธมมรรคและวิสุทธิมรรค ได้แก่

๑.๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นามและรูป

๑.๒ ปัจจยปริคคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป

๑.๓ สัมมสนญาณ ญาณพิจารณาเห็นนามรูปโดยเป็นไตรลักษณ์

๑.๔ – ๑.๑๒ ได้แก่วิปัสสนาญาณเก้า

๑.๑๓ โคตรภูญาณ ญาณที่เป็นหัวข้อแห่งการข้ามพ้นภาวะปุถุชนเข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคล

๑.๑๔ มัคคญาณ ญาณในอริยมรรค ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น

๑.๑๕ ผลญาณ ญาณในอริยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลของพระอริยบุคคลขั้นนั้น

๑.๑๖ ปัจจเวกขณญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวนมรรคผล กิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลือและพระนิพพาน เฉพาะพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลือ เพราะละได้หมดแล้ว^{๒๖}

^{๒๕} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑/๑, วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๓๔ - ๒๓๕, สงคห. (บาลี) ๕๕ - ๕๖.

^{๒๖} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑ - ๖๕/๗ - ๑๐๕, วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๐๕ - ๓๕๕.

๒. มโนมยิทธิ ฤทธิ์ทางใจ สามารถเนรมิตร่างกายให้เป็นร้อยเป็นพันคนก็ได้ หรือคิดสิ่งใดก็ไปตามความคิดทุกประการ

๓ - ๘ ได้แก่อภิญาหก^{๒๗}

ปฏิสัมภิทา ๔ ได้แก่

๑. อตฺตปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในอรรถ)

๒. ฐมฺมปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในธรรม)

๓. นินฺรุตฺติปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในนินฺรุตติ)

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ)

ความรู้ในอรรถชื่อว่าอตฺตปฏิสัมภิทา ความรู้ในธรรมชื่อว่าฐมฺมปฏิสัมภิทา ความรู้ในการกล่าวธรรมนินฺรุตติชื่อนินฺรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้ในญาณทั้งหลายชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทานี้ชื่อว่าสังคหาว

...ความรู้ในทุกข์ชื่อว่าอตฺตปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขสมุทัยชื่อว่าฐมฺมปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขนิโรธชื่อว่าอตฺตปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขนิโรธคามินิปฏิปทาชื่อว่าฐมฺมปฏิสัมภิทา ความรู้ในการกล่าวธรรมนินฺรุตติชื่อนินฺรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้ในญาณทั้งหลายชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทานี้ชื่อว่าสังจาว

...ความรู้ในเหตุชื่อว่าฐมฺมปฏิสัมภิทา ความรู้ในผลของเหตุชื่อว่าอตฺตปฏิสัมภิทา ความรู้ในการกล่าวธรรมนินฺรุตติชื่อนินฺรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้ในญาณทั้งหลายชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทานี้ชื่อว่าเหตุวาร^{๒๘}

ในญาณวิภังค์ท่านแบ่งปัญญา ๔ ประเภทออกไปเป็น ๒๑ หมวด รวมทั้งปฏิสัมภิทา ๔ นี้ด้วย^{๒๙}

ทศพลญาณ พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐ ประการ ที่ทำให้พระองค์บนลือสืหนาท ประกาศพระศาสนาได้มั่นคง คือ

^{๒๗} ที.ที. (ไทย) ๘/๑๓๑ - ๑๓๘/๑๐๑ - ๑๑๒.

^{๒๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๑๘ - ๓๒๐/๔๕๕ - ๔๖๐

^{๒๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๔/๔๕๑-๔๕๒.

๑. ฐานาฐานญาณ ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ^{๓๐} เช่น ทรงทราบว่า ข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์จะพึงอุบัติขึ้นพร้อม ๆ กัน ข้อที่พระเจ้าจักรพรรดิ ๒ พระองค์จะพึงอุบัติขึ้นพร้อม ๆ กันในโลกธาตุอันเดียวกัน ข้อที่สตรีจะพึงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระอินทร์ เป็นพระยามาร เป็นท้าวมหาพรหม เป็นต้น นี่มิใช่ฐานะมิใช่โอกาสที่จะมีได้ ข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะพึงอุบัติขึ้นพระองค์เดียว ข้อที่พระเจ้าจักรพรรดิจะพึงอุบัติขึ้นพระองค์เดียวในโลกธาตุเดียว ข้อที่บุรุษจะพึงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นพระอินทร์ เป็นพระยามาร เป็นท้าวมหาพรหม เป็นต้น นี่แลเป็นฐานะที่มีได้เป็นได้ ตามความเป็นจริง^{๓๑}

๒. กัมมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม คือ ทรงทราบว่ากรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่าง อันคติสมบัติ อุปธิสมบัติ กาลสมบัติ หรือปโยคสมบัติห้ามไว้จึงไม่ให้ผล กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่าง อาศัยคติวิบัติ อุปธิวิบัติ กาลวิบัติ หรือปโยควิบัติจึงให้ผล กรรมสมათานที่เป็นบุญบางอย่าง อันคติวิบัติ อุปธิวิบัติ กาลวิบัติ หรือปโยควิบัติห้ามไว้จึงไม่ให้ผล กรรมสมათานที่เป็นบุญบางอย่าง อาศัยคติสมบัติ อุปธิสมบัติ กาลสมบัติ หรือปโยคสมบัติจึงให้ผล ตามความเป็นจริง^{๓๒}

๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ทางที่จะนำไปสู่ภูมิทั้งปวง คือ ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปทานี้ ให้ไปสู่สุนทรก กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน วิสัยแห่งปรต มนุษยโลก เทวโลก หรือสุ่นิพพาน ตามความเป็นจริง^{๓๓}

๔. นานาธาตุญาณ ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีธาตุแตกต่างกัน คือทรงทราบความต่างกันแห่งชั้นธ อายตนะ ธาตุแห่งโลกที่เป็นอนnekธาตุและที่เป็นนานาธาตุ ตามความเป็นจริง^{๓๔}

๕. นานาธมฺมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีอธยาศัยแตกต่างกัน คือทรงทราบว่า สัตว์ทั้งหลายที่มีอธยาศัยทราวมก็มี มีอธยาศัยประณีตก็มี เหล่าสัตว์ที่มีอธยาศัยทราวมย่อมคบหาสมาคมเข้าไปหาบ่อย ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอธยาศัยทราวม เหล่าสัตว์ที่มีอธยาศัยประณีตก็คบหา

^{๓๐} คำว่า ฐานะ หมายถึงสิ่งที่เป็นไปได้ คือทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น อฐานะ หมายถึงสิ่งที่เป็นไปได้ คือทำได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี เป็นต้น อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๐๕/๔๕๓.

^{๓๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๕/๕๑๕ - ๕๒๓.

^{๓๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๐/๕๒๓ - ๕๒๔.

^{๓๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๑/๕๒๔.

^{๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๒/๕๒๔.

สมาคมเข้าไปหาบ่อย ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยประณีต แม้ในอดีตกาล แม้ในอนาคตกาลก็เป็นเช่นเดียวกัน^{๓๕}

๖. อินทริยปโรปริยัตติญาณ ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีอินทริย์แก่กล้าและไม่แก่กล้า คือ ทรงทราบอาสยะ อนุสยะ จริต อธิมุตติ ของสัตว์ทั้งหลาย ทรงทราบเหล่าสัตว์ผู้มีฐลคือกิเลส น้อย มีฐลคือกิเลสมาก มีอินทริย์แก่กล้า มีอินทริย์ มีอาการดี มีอาการชั่ว แนะนำให้เข้าใจได้ง่าย แนะนำให้เข้าใจได้ยาก ควรบรรลุธรรมและไม่ควรบรรลุธรรม^{๓๖}

อาสยะ ได้แก่ ทิฏฐิและยถาภูตญาณอันเป็นที่อาศัยอยู่ของเหล่าสัตว์ อนุสยะ ได้แก่ กิเลสที่นอนเนื่องซึ่งยังละไม่ได้ จริต ได้แก่ กุศลและอกุศลที่กายกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง อธิมุตติ ได้แก่ อริยาศัยของเหล่าสัตว์^{๓๗}

๗. ฌานาภิสังกเลสาทิญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ผ่องแผ้ว แห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ และความออกจากฌานเป็นต้นตามความเป็นจริง^{๓๘}

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปรีชาหยั่งรู้ทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้ คือ ทรงระลึกชาติในหนหลังได้หลาย ๆ ชาติจนนับไม่ถ้วนว่า เราอยู่ในภพโน้น เป็นผู้มีชื่อ โศตร วรรณะ อาหาร เสวยสุขและทุกข์ มีกำหนดอายุอย่างนี้ จุตจากชาตินั้นแล้วจึงไปเกิดในภพโน้น จุตจากชาตินั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้^{๓๙}

๙. จุตูปปาตญาณ ปรีชาหยั่งรู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม คือ ทรงมีทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงจักขุของสามัญมนุษย์ ทรงเห็นสัตว์ผู้กำลังจติ อุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณเลว ไปสุคติ ไปทุกคติตามกรรม^{๔๐}

๑๐. อาสวักขยญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ คือทรงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยพระองค์เอง เข้าถึงอยู่ในทิฏฐุธรรม^{๔๑}

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๓/๕๒๕.

^{๓๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๔/๕๒๕ - ๕๒๖.

^{๓๗} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๘๑๔/๔๕๓ - ๔๕๔.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๒๕.

^{๓๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๕/๕๓๒.

^{๔๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๓๐/๕๓๓.

^{๔๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๓๑/๕๓๓, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/ ๒๑/ ๔๓ - ๔๗.

เวสัชชญาณ ๔ พระญาณที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้แก้แค้นล้างอาชญา นั่นคือ พระตถาคตเจ้าไม่ทรงมองเห็นว่า สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกจัก ทักท้วงพระองค์ได้ด้วยคำพูดที่มีเหตุในฐานะเหล่านี้ คือ

๑. สัมมาสัมพุทธปณฺณญา ทรงปณฺณญา คือทรงยืนยันว่าเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ ตรัสรู้เองโดยชอบ ธรรมเหล่านี้พระองค์ยังไม่รู้

๒. จินาสวปณฺณญา ทรงปณฺณญาว่าเป็นพระจินาสพ หมดสิ้นอาสวะ^๒ อาสวะ เหล่านี้ของพระองค์ยังไม่หมดสิ้น

๓. อันตรายิกขรรมวาทะ พระองค์ตรัสธรรมเหล่าใดว่าเป็นอันตราย ธรรมเหล่านั้น ไม่อาจก่ออันตรายแก่ผู้เสพอได้จริง

๔. นิยยานิกขรรมเทศนา พระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด ประโยชน์ อย่างนั้นไม่สำเร็จ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบแก่ผู้ทำตามได้จริง^๓

โสฬสปัญญา

๑. การได้ปัญญา (ปัญญาปฏิลาภะ) คือ การได้ การถึง การถึงเฉพาะ การถูกต้อง การ ทำให้แจ้ง การเข้าถึงพร้อมซึ่งมรรคญาณ ๔ ผลญาณ ๔ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ อภิญญาญาณ ๖ ญาณ ๗๓ ญาณ ๗๓

๒. ความเจริญปัญญา (ปัญญาวิมุตติ) คือ ปัญญาของพระเสาะ ๗ จำพวก กัลยาณ ปุถุชน และพระอรหันต์

๓. ความไพบูลย์แห่งปัญญา (ปัญญาเวปุลละ) คือ ปัญญาของพระเสาะ ๗ จำพวก กัลยาณปุถุชน และพระอรหันต์ที่ถึงความไพบูลย์แล้ว

๔. ปัญญามาก (มหาปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญามาก เพราะกำหนดธรรมเหล่านี้ได้มาก ได้แก่ ๑) ปฏิสัมภิทาสี ๒) ธรรมชั้นห้ำ ๓) ฐานะอฐานะ ๔) วิหารสมบัติ ๕) อริยสัจสี่ ๖) สติปัญฐานสี่ ๗) สัมมปธานสี่ ๘) อิทธิบาทสี่ ๙) อินทรีย์ห้ำ ๑๐) พละห้ำ ๑๑) โพชฌงค์เจ็ด ๑๒) อริยมรรคแปด ๑๓) สามัญญผลสี่ ๑๔) อภิญญาหก ๑๕) พระนิพพาน^๔

๕. ปัญญากว้างขวาง (ปุถุปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญากว้างขวาง เพราะญาณเป็นไปใน

^๒ อาสวะ คือเครื่องหมักดองในจิตใจทั้งสี่ประการคือ ๑) กามาสวะ เครื่องหมักดองใจคือกามคุณห้า ๒) ภวาสวะ เครื่องหมักดองใจคือภพ ความเป็น ฐานะ ยศ ตำแหน่ง ๓) ทิฏฐาสวะ เครื่องหมักดองใจคือทิฐิ ความเห็นผิด ๔) อวิชชาสวะ เครื่องหมักดองใจคืออวิชชา ความเขลา อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๓๗/๕๖๖.

^๓ ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๑๕๐/๑๔๘ - ๑๔๙.

^๔ พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๕๔๔ - ๕๔๕.

กรรมเหล่านี้กว้างขวาง ได้แก่ ๑) ชั้นห้า ๒) ธาตุสี่หรือธาตุสิบแปด ๓) อายุขณะสิบสอง ๔) ปฏิจสนุปบาท ๕) สุนทรธรรม ๖) ปฏิสัมภิทาสี ฯลฯ ๑๕) พระนิพพาน^{๔๕}

๖. ปัญญาไพบุลย์ (วิบูลปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญาไพบุลย์ เพราะกำหนดธรรมมี ปฏิสัมภิทาสีเป็นต้นไพบุลย์^{๔๖}

๗. ปัญญาลึกซึ้ง (กัมภีรปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญาลึกซึ้ง เพราะญาณเป็นไปในธรรม มีขั้นเป็นต้นลึกซึ้ง^{๔๗}

๘. ปัญญาไม่ไกล (อัสสามันตปัญญา) คือ บุคคลผู้บรรลุปฏิสัมภิทาแล้ว บุคคลนี้ไม่สามารถจะเทียบทันได้ กล่าวหาบุคคลห่างไกลแสนไกล ไม่ไกล ไม่ชิดกับปัญญาของท่านผู้ ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมารค ฯลฯ ปัญญาของพระอรหันต์ห่างไกลแสนไกล ไม่ไกล ไม่ชิดกับ ปัญญาของพระปัจเจกพุทธเจ้าฯ ห่างไกลแสนไกล ไม่ไกล ไม่ชิดกับปัญญาของพระอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้า^{๔๘}

๙. ปัญญาจุแผ่นดิน (ภูริปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญาจุแผ่นดิน เพราะครอบงำระคะ โทสะ โมหะ อุปกิเลสสิบหก ได้แก่ โภคะ อุปนาหะ มกฺขะ ปฬาสะ อิสสา มัจจริยะ มายา สาถะยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ กิเลส ทุจริต อภิสังขารทั้งปวง ชื่อว่า ปัญญาจุแผ่นดิน เพราะเป็นปัญหาย่ำยีระคะ โทสะ โมหะ อุปกิเลสสิบหก กิเลส ทุจริต อภิสังขารทั้งปวงที่เป็นข้าศึก แผ่นดินท่านกล่าวว่า ภูริ บุคคลประกอบด้วยปัญญาที่กว้างขวาง ไพบุลย์เสมอด้วยแผ่นดินนั้น เพราะเหตุนี้ ปัญญานั้นจึงชื่อว่าปัญญาจุแผ่นดิน อีกประการ หนึ่ง คำว่า ภูริ เป็นชื่อของปัญญา ปัญญาที่กว้างขวางจุแผ่นดิน เป็นปัญญาทำลายกิเลส เป็น ปัญญาเครื่องแนะนำ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญญาจุแผ่นดิน^{๔๙}

๑๐. ความเป็นผู้มากด้วยปัญญา (ปัญญาพาหุลละ) คือ บุคคลที่หนักด้วยปัญญา ประพฤติปฏิบัติ อาศัย น้อมใจเชื่อด้วยปัญญา มีปัญญาเป็นธงชัย เป็นยอด เป็นใหญ่ มากด้วยการเลือกเฟ้น ค้นคว้า พิจารณา เพ่งพินิจ ประพฤติ งดเว้นด้วยปัญญาที่แจ่มแจ้ง เหมือนภิกษุผู้ หนักในคณะ ท่านเรียกว่า ผู้มากด้วยคณะ^{๕๐}

^{๔๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๕๔๖.

^{๔๖} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๕๔๗.

^{๔๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๕๔๘.

^{๔๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๕๔๙.

^{๔๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๕๕๒ - ๕๕๓.

^{๕๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๕๕๓.

๑๑. ปัญญาเร็ว (สัมปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญาเร็ว เพราะบำเพ็ญศีล อินทรีย์สังวร โภชนมัตตัญญตา ชาติริยานุโยค ธรรมชั้นห้า ฯลฯ พระนิพพานได้เร็วไว^{๕๑}

๑๒. ปัญญาพละ (ลหุปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะบำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์ได้เร็วพละ^{๕๒}

๑๓. ปัญญาเร่ง (หาสปัญญา) คือ บุคคลที่มีความเร่ง ความพอใจ ความยินดี ความปรารถนามาก บำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์ เพราะเหตุนี้ ปัญญาจึงชื่อว่า ปัญญาเร่ง^{๕๓}

๑๔. ปัญญาแล่นไป (ชวนปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญาแล่นไป เพราะพิจารณาชั้นห้าอายตนะสิบสองทั้งปวงที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต มีอยู่ในที่ไกลหรือใกล้ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะเทียบเคียง พินิจ พิจารณา ทำให้แจ้งชั้นห้าอายตนะสิบสองที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ว่าชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร แล้วพละแล่นไปสู่พระนิพพานซึ่งเป็นที่ดับรูปดับขราและมรณะ เพราะเทียบเคียง พินิจ พิจารณา ทำให้แจ้งชั้นห้าอายตนะสิบสองที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ว่าเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป กลายไป ดับไปเป็นธรรมดา แล้วพละแล่นไปสู่พระนิพพานซึ่งเป็นที่ดับรูปดับขราและมรณะ^{๕๔}

๑๕. ปัญญาเฉียบแหลม (ตักขปัญญา) คือ ชื่อว่าปัญญาเฉียบแหลม เพราะทำลายกิเลสได้ฉับพลัน เพราะไม่รับอกุศลวิตกตาม บาปอกุศลธรรม อกุศลมูลสาม อุปกิเลสสิบหก กิเลสทุจริต อภิสังขาร ละบรรเทาอกุศลวิตก ฯลฯ กรรมที่นำไปสู่ภพทั้งปวง ที่เกิดขึ้นให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มีอีกต่อไป เพราะทำให้บรรลู่ ทำให้แจ้ง ทำให้ถูกต้องอริยมรรคสี่ สามัญญผลสี่ ปฏิสัมภิทาสี อภิญญาหก ณ อาสนะเดียว^{๕๕}

๑๖. ปัญญาชำแรกกิเลส (นิพเพธิกปัญญา) คือ บุคคลที่มากด้วยความสะดุ้งหวาดเสียว เบื่อหน่าย ระอา ไม่พอใจ เบือนหน้าออก ไม่ยินดีในสังขารทั้งปวง ชำแรก ทำลายอกุศลมูลสาม อุปกิเลสสิบหก กิเลส ทุจริต อภิสังขาร กรรมที่นำไปสู่ภพทั้งปวงที่ไม่เคยซ้ำ

^{๕๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๕๕๔.

^{๕๒} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๕๕๔ - ๕๕๕.

^{๕๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๕๕๕ - ๕๕๖.

^{๕๔} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๕๕๖.

^{๕๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/ ๗/ ๕๕๖ - ๕๕๘.

แรก ไม่เคยทำลาย (ด้วยปัญญา) เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าปัญญาชำแรกกิเลส^{๕๖}

ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคท่านกล่าวว่า คำ ๔ คำเหล่านั้นคือ (๑) ปัญญาปฏิลาภ (เพื่อได้ปัญญา) (๒) ปัญญาขุติยา (เพื่อความเจริญแห่งปัญญา) (๓) ปัญญาเวปุลล (เพื่อความไพบูรณ์แห่งปัญญา) (๔) ปัญญาพาหุลยา (เพื่อความเป็นผู้มีปัญญามาก) เป็นคำแสดงภาวะด้วยอำนาจแห่งปัญญา คำ ๑๒ คำที่เหลือเป็นคำแสดงภาวะด้วยอำนาจบุคคล^{๕๗} นั่นก็หมายความว่า ๔ คำที่ท่านยกมาไม่ใช่ชื่อของปัญญาโดยตรง คำที่เป็นชื่อของปัญญาจริงๆ มี ๑๒ คำ ได้แก่

๑. มหาปัญญา	๒. ปุณฺณปัญญา	๓. วิปุลปัญญา
๔. คัมภีรปัญญา	๕. อัสดมฺมันตปัญญา	๖. ภูริปัญญา
๗. สีมปัญญา	๘. ลหุปัญญา	๙. หาสปัญญา
๑๐. ชวนปัญญา	๑๑. ติกขปัญญา	๑๒. นิพเพธิกปัญญา

ญาณวัตถุ ๔๔

ความรู้ในเรื่องต่อไปนี้ คือ ๑. ขราและมรณะ ๒. ชาติ ๓. ภพ ๔. อุปาทาน ๕. ตัณหา ๖. เวทนา ๗. ผัสสะ ๘. สพายตนะ ๙. นามรูป ๑๐. วิญญาณ ๑๑. สังขาร

ความรู้เรื่องความเกิด ความดับ และปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งธรรมทั้ง ๑๑ ประการนี้ แต่ละอย่าง^{๕๘}

ญาณวัตถุ ๗๗

ความรู้ในเรื่องเหล่านี้ คือ ๑. ชาติเป็นปัจจัยขราและมรณะจึงมี ๒. ภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี ๓. อุปาทาน(ความยึดมั่นถือมั่น) เป็นปัจจัยภพจึงมี ๔. ตัณหา(ความทะยานอยาก) เป็นปัจจัยอุปาทานจึงมี ๕. เวทนา(ความรู้สึก) เป็นปัจจัยตัณหาจึงมี ๖. ผัสสะ(สัมผัส) เป็นปัจจัยเวทนาจึงมี ๗. สพายตนะ(อายตนะหก) เป็นปัจจัยผัสสะจึงมี ๘. นามรูปเป็นปัจจัยสพายตนะจึงมี ๙. วิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี ๑๐. สังขาร(การปรุงแต่ง) เป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี ๑๑. อวิชชา(ความไม่รู้) เป็นปัจจัยสังขารจึงมี

^{๕๖} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๕๕๘ - ๕๕๙.

^{๕๗} พ.ป.อ. (บาลี) ๖๑๘.

^{๕๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๓/๖๕ - ๗๐.

ความรู้ว่าเมื่อชาติเป็นต้นไม่มี ชราและมรณะเป็นต้นจึงไม่มี
แม้ในอดีต ความรู้่ว่า เพราะชาติเป็นต้นเป็นปัจจัย ชราและมรณะเป็นต้นจึงมี
แม้ในอดีต ความรู้ว่า เมื่อไม่มีชาติเป็นต้น ชราและมรณะเป็นต้นจึงไม่มี
แม้ในอนาคต ความรู้ว่า เพราะชาติเป็นต้นเป็นปัจจัย ชราและมรณะเป็นต้นจึงมี
แม้ในอนาคต ความรู้ว่า เมื่อชาติเป็นต้นไม่มี ชราและมรณะเป็นต้นจึงไม่มี
ความรู้ว่า ธรรมฐิติญาณของชาติเป็นต้นนั้น มีความสั้นไป มีความเสื่อมไป มีความ
กลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา^{๕๕}

ญาณวัตถุ ๗๗ นี้เป็นการนับญาณในปฏิจกสมุปบาท ๑๑ องค์ โดยท่านแบ่งนับเป็น
องค์ละ ๗ ญาณ เช่น ความรู้ฝ่ายเกิด ฝ่ายดับ ในปัจจุบัน ๒ ในอดีต ๒ ในอนาคต ๒ และญาณที่รู้
ความเป็นไปและดำรงอยู่ (ธัมมฐิติญาณ) แห่งธรรมทั้งหลาย ๑ รวมเป็น ๗ ญาณ เอา ๑๑ x ๗ จึง
เป็น ๗๗^{๖๐}

ปัญญาญาณ ๗๓

๑. ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่าสุตมยญาณ (ญาณในการทรงจำ
ธรรมที่ได้สดับมา)
๒. ปัญญาในการสดับธรรมแล้วสำรวมไว้ ชื่อว่าสีลมยญาณ (ญาณในการสำรวมศีล)
๓. ปัญญาในการสำรวมจิตตั้งมั่น ชื่อว่าสมาธิภาวนามยญาณ (ญาณในการสำรวมจิต
เจริญสมาธิ)
๔. ปัญญาในการกำหนดปัจจัย(แห่งนามรูป) ชื่อว่าธัมมัญญูติญาณ (ญาณในการ
กำหนดที่ตั้งแห่งธรรม)
๕. ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันแล้วกำหนดไว้
ชื่อว่าสัมมสนญาณ (ญาณที่กำหนดนามธรรมและรูปธรรม)
๖. ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า
อุทฺทัพพยานุปีสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ)
๗. ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ
(ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ)

^{๕๕} ส.น. (ไทย) ๑๖/๓๔/๗๓ - ๗๔.

^{๖๐} ส.น.อ. (บาลี) ๓๔/๗๗.

๘. ปัญญาในการ(เห็นสังขาร)ปรากฏโดยความเป็นภย ชื่อว่าอาทีนวญาณ (ญาณที่
คำนึงเห็นโทษ)

๙. ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ
(ญาณที่เป็นกลางต่อสังขาร) เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าอนุโลมญาณ

๑๐. ปัญญาในการออกและหลีกไปจากนิमितภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณ (ญาณครอบ
โคตร)

๑๑. ปัญญาในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อ
ว่ามัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค)

๑๒. ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่าผลญาณ (ญาณในอริยผล)

๑๓. ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว ชื่อว่าวิมุตติญาณ
(ญาณในวิมุตติ)

๑๔. ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะนั้น ชื่อว่าปัจจุเวกขณญาณ (ญาณ
ในการพิจารณาทบทวน)

๑๕. ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายใน ชื่อว่าวัตถุนานัตตญาณ (ญาณ
ในวัตถุต่าง ๆ)

๑๖. ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายนอก ชื่อว่าโคจรนัตตญาณ (ญาณในอารมณ์ต่าง ๆ)

๑๗. ปัญญาในการกำหนดจริยา (แห่งวิญญาณ ๖) ชื่อว่าจரியานัตตญาณ (ญาณใน
จริยาต่าง ๆ)

๑๘. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ ประการ ชื่อว่าภูมินัตตญาณ (ญาณในภูมิ
ต่าง ๆ)

๑๙. ปัญญาในการกำหนดธรรม ๘ ประการ ชื่อว่าธัมมานัตตญาณ (ญาณในธรรม
ต่าง ๆ)

๒๐. ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาตัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้)

๒๑. ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าติรณัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะพิจารณา)

๒๒. ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าปริจาคัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละ)

๒๓. ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่าเอกรสัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว)

๒๔. ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าผัสสนัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง)

๒๕. ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)

๒๖. ปัญญาในธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)
๒๗. ปัญญาในนิรุตติต่าง ๆ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)
๒๘. ปัญญาในปฏิภาณต่าง ๆ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภทาญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)
๒๙. ปัญญาในวิหารธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารัญญญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม)
๓๐. ปัญญาในสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าสมาปัตตัญญญาณ (ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ)
๓๑. ปัญญาในวิหารสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่าวิหารสมาปัตตัญญญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ)
๓๒. ปัญญาในการตัดขาดอาสวะ เพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอนันตริกสมาธิญาณ (ญาณในสมาธิตามลำดับ)
๓๓. คือ ทสสนาธิปไตย วิหาราธิคมที่สงบ และปณิศาธิมุตตตปัญญา ชื่อว่าอรณวิหารญาณ (ญาณในอรณวิหาร)
๓๔. ปัญญาที่มีความชำนาญ ในการระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจริยา ๑๖ และด้วยสมาธิจริยา ๕ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ อย่าง ชื่อว่านิโรธสมาปัตติญาณ (ญาณในนิโรธสมาปัตติ)
๓๕. ปัญญาในการทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของผู้มีสัมปชัญญะ ชื่อว่าปรินิพพานญาณ (ญาณในปรินิพพาน)
๓๖. ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและดับไป ชื่อว่าสมสัทธัญญญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน)
๓๗. ปัญญาในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่าง ๆ สภาวะเดียวและเดช ชื่อว่าสัลเลขัญญญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา)
๓๘. ปัญญาในความประคองจิตที่ไม่หคหู่และจิตที่ส่งไป ชื่อว่าวิริยารัมภญาณ (ญาณในการปรารภความเพียร)
๓๙. ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าอัตถสันทสสนญาณ (ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งธรรม)
๔๐. ปัญญาในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกัน ในการรู้แจ้งสภาวะ ต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าทสสนวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งทสสนะ)
๔๑. ปัญญาที่รู้ชัด ชื่อว่าขันติญาณ (ญาณในธรรมที่พอใจ)

๔๒. ปัญญาที่ถูกต้องธรรม ชื่อว่าปรีโยคานัญญา (ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม)
๔๓. ปัญญาในการรวมปัจจัย ชื่อว่าปเทสวารัญญา (ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง)
๔๔. ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ ชื่อว่าสัจญญาวิวัฏฏัญญา (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัจญญา)
๔๕. ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลีกออกจากสภาวะต่าง ๆ ชื่อว่าเจโตวิวัฏฏัญญา (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล)
๔๖. ปัญญาในการอธิษฐาน ชื่อว่าจิตตวิวัฏฏัญญา (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน)
๔๗. ปัญญาในธรรมที่ว่าง ชื่อว่าญาณวิวัฏฏัญญา (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยความรู้)
๔๘. ปัญญาในความสละ ชื่อว่าวิโมกขวิวัฏฏัญญา (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการสละ)
๔๙. ปัญญาในสภาวะแท้ ชื่อว่าสังจวิวัฏฏัญญา (ญาณในการหลีกออกจากสภาวะที่ไม่แท้ด้วยสภาวะที่แท้)
๕๐. ปัญญาในสภาวะที่สำเร็จ ด้วยการกำหนดกายและจิตเข้าด้วยกัน ด้วยอำนาจการตั้งไว้ซึ่งสุขสัจญญาและลหุสัจญญา ชื่อว่าอิทธิวิชฌญา (ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้)
๕๑. ปัญญาในการหยั่งลงสู่สหัตถนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจการแผ่ติดไป ชื่อว่าโสธธาตวิสุทธินัญญา (ญาณในความหมดจดแห่งโสธธาต)
๕๒. ปัญญาในการหยั่งลงสู่วิญญานจรียาที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจความแผ่ใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะการแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท ชื่อว่าเจโตปริยัญญา (ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้)
๕๓. ปัญญาในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัย ด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรมที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่าปุปเพนิวาसानุสสติญญา (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้)
๕๔. ปัญญาในการเห็นรูปนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ด้วยอำนาจแสงสว่าง ชื่อว่าทิพพจักขุญญา (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์)
๕๕. ปัญญาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ^{๖๐} โดยอาการ ๖๔ ชื่อว่า

^{๖๐} อายตนะ ๖, อารมณ์ ๖, อภิญญา ๖

อาสวักขญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ)

- ๕๖. ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ เชื่อว่าทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)
- ๕๗. ปัญญาในสภาวะที่ควรละ เชื่อว่าสมุทยญาณ (ญาณในสมุทัย)
- ๕๘. ปัญญาในสภาวะที่ควรกระทำให้แจ้ง เชื่อว่านิโรธญาณ (ญาณในนิโรธ)
- ๕๙. ปัญญาในสภาวะที่ควรเจริญ เชื่อว่ามัคคญาณ (ญาณในมรรค)
- ๖๐. ทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)
- ๖๑. ทุกขสมุทยญาณ (ญาณในเหตุเกิดทุกข์)
- ๖๒. ทุกขนิโรธญาณ (ญาณในความดับทุกข์)
- ๖๓. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ญาณในข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์)
- ๖๔. อตตปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)
- ๖๕. ธรรมปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)
- ๖๖. นිරุตติปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)
- ๖๗. ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)
- ๖๘. อินทริยปโรปริยัตตญาณ (ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทริย์ของสัตว์ทั้งหลาย)

- ๖๙. อาสยานุสยญาณ (ญาณในอาสยะและอนุสยของสัตว์ทั้งหลาย)
- ๗๐. ยมกปาฏิหาริยญาณ (ญาณในยมกปาฏิหาริย์)
- ๗๑. มหากุณาสมาปัตติญาณ (ญาณในมหากุณาสมาปัตติ)
- ๗๒. สัพพัญญุตญาณ (ญาณความรู้ในธรรมทั้งปวง)
- ๗๓. อนาวรณญาณ (ญาณที่ไม่มีเครื่องกำ)

ญาณเหล่านี้รวมเป็น ๗๓ ประการ ในญาณทั้ง ๗๓ ประการนี้ ญาณ ๖๗ ประการ (เบื้องต้น) เป็นญาณที่ทั่วไปแก่สาวก ญาณ ๖ ประการ (เบื้องปลาย) เป็นญาณที่ไม่ทั่วไปแก่สาวก (เฉพาะพระตถาคตเท่านั้น)^{๖๒}

^{๖๑} อินทริย์ ๓ ประการ ได้แก่ ๑. อนุสัญญาตัญญูสามินทริย์ อินทริย์ของท่านผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สังขารที่ยังไม่รู้ หมายถึง โสคาปัตติมรรค ๒. อัณณินทริย์ อินทริย์คือปัญญาอันรู้ทั่วถึง หมายถึง โสคาปัตติผล ฯลฯ อรหัตตมรรค ๓. อัญญาตาวินทริย์ อินทริย์ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว หมายถึง อรหัตผล ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๗/๑๖๕.

^{๖๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/มคคา/๑ - ๖.

ปัญหาที่มาในหมวดธรรมต่าง ๆ

โยนิโสมนสิการเป็นเหตุให้เกิดโพชฌงค์ องค์แห่งการตรัสรู้ ดังที่ตรัสไว้ว่า

...เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วถึงความเจริญเต็มที่เหมือนโยนิโสมนสิการ (การมนสิการ โดยแยกกาย)นี้ เมื่อมนสิการโดยแยกกาย โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วถึงความเจริญเต็มที่^{๖๓}

ความเสื่อมปัญญาเลวร้ายถึงเลวร้ายที่สุด ในทางตรงกันข้ามความเจริญด้วยปัญญา ยอดเยี่ยมถึงยอดเยี่ยมที่สุดดังที่ตรัสไว้ว่า

ความเสื่อมญาติ...ความเสื่อมโภคทรัพย์...ความเสื่อมยศเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ความเสื่อมปัญญาเลวร้ายกว่าความเสื่อมทั้งหลาย... ภิกษุทั้งหลาย ความเจริญด้วยยศเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ความเจริญด้วยปัญญายอดเยี่ยมกว่าความเจริญทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงดำเนิน กายนี้ว่า “เราทั้งหลายจักเจริญด้วยความเจริญทางปัญญา...”^{๖๔}

ในปัญญาปริหีนสูตรตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายที่เสื่อมจากอริยปัญญา ชื่อว่าเสื่อมถึงที่สุด สัตว์เหล่านั้นย่อมอยู่เป็นทุกข์ คับแค้น อึดอัด เร่าร้อน ในปัจจุบัน หลังจากตายแล้วพึงหวังได้ทุกติ ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย ผู้ไม่เสื่อมจากอริยปัญญา ชื่อว่าไม่เสื่อม สัตว์เหล่านั้นย่อมอยู่เป็น สุข ไม่คับแค้น ไม่อึดอัด ไม่เร่าร้อน ในปัจจุบัน หลังจากตายแล้ว พึงหวังได้ทุกติ...

ท่านจงดูโลกพร้อมทั้งเทวโลกที่ยึดมั่นในนามรูป เข้าใจว่า

นี่เท่านั้นเป็นจริง เพราะเสื่อมจากปัญญา

ปัญหาที่เป็นเหตุให้ถึงความทำลายกิเลส และปัญญาที่รู้ชัด

ความสิ้นไปแห่งชาติและภพโดยชอบเป็นปัญญาที่ประเสริฐ

ในโลก เทวดาและมนุษย์ย่อมรักปรารณาดีต่อพระสัมมา

สัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ผู้มีพระสติปัญญา มีพระปัญญา

ผ่องใส มีพระสรีระเป็นร่างกายสุดท้าย^{๖๕}

^{๖๓} อัง.เอก. (ไทย) ๒๐/๗๖/๑๔.

^{๖๔} อัง.เอก. (ไทย) ๒๐/๗๓ - ๘๑/๑๔.

^{๖๕} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๓๘๕.

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาพหุพยากรณ์หรือหัตผลว่า “เรารู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป” เพราะอินทรีย์ ๒ ประการที่ภิกษุพิจารณาพหุเจริญ ทำให้มากแล้ว อินทรีย์ ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ปัญญาที่เป็นอริยะ ๒. วิมุตติที่เป็นอริยะ...”^{๖๖}

“ธรรม ๒ ประการที่ควรทำให้แจ้ง คืออะไร คือ

๑. วิชา (ความรู้แจ้ง) ๒. วิมุตติ (ความหลุดพ้น)”^{๖๗}

“ธรรม ๒ ประการที่มีอุปการะมาก คืออะไร คือ

๑. สติ (ความระลึกได้) ๒. สัมปชัญญะ (ความรู้ตัว)”^{๖๘}

“ธรรม ๒ ประการที่ควรเจริญ คืออะไร คือ

๑. สมณะ (การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ) ๒. วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง)”^{๖๙}

สมณะ หมายถึงสภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว วิปัสสนา หมายถึงปัญญาที่กำหนดรู้

สังขาร”^{๗๐}

ปัญญา เป็นหนึ่งในพุทธคุณ ๓ อันได้แก่

๑. ปัญญาคุณ

๒. วิสุทธิคุณ

๓. กรุณาคุณ”^{๗๑}

ปัญญาเป็นหนึ่งในอริยฐานธรรม ๔ ได้แก่

๑. ปัญญาธิฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือปัญญา)

๒. สัจจาธิฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือสัจจะ)

๓. จาคาธิฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือจาคะ)

^{๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๑๖/๓๒๕.

^{๖๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๗๑, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๕๑/๑๐๗.

^{๖๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๕, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘๐/๑๒๕.

^{๖๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๕, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๑๒๗.

^{๗๐} อัง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๓/๗๑.

^{๗๑} วิสุทธิ. ฎีกา (บาลี) ๑/๑.

๔. อุปสมานิชฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคืออุปสมะ)^{๗๒}

ปัญญาเป็นหนึ่งในไตรสิกขา ได้แก่

๑. อริสัจตสิกขา ๒. อริจิตตสิกขา ๓. อริปัญญาสิกขา

...อริปัญญาสิกขาเป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” นี้เรียกว่า อริปัญญาสิกขา...

...อริปัญญาสิกขาเป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน นี้เรียกว่า อริปัญญาสิกขา...^{๗๓}

ปัญญาต้องมีศีลช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ศีลก็ต้องมีปัญญาช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ปัญญาข้อมมีในที่ที่มีศีล ศีลข้อมมีในที่ที่มีปัญญา ปัญญาข้อมมีแก่ผู้มีศีล ศีลข้อมมีแก่ผู้มีปัญญานักปราชญ์ยกย่องศีลและปัญญาว่า เป็นสิ่งล้ำเลิศในโลก^{๗๔}

ศีลมีลักษณะอย่างนี้ สมาธิมีลักษณะอย่างนี้ ปัญญามีลักษณะอย่างนี้ สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐาน ข้อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐาน ข้อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ข้อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ^{๗๕}

มีปัญญาเป็นเยี่ยมมีหวังเป็นพระอรหันต์หรือพระอนาคามี ดังที่ตรัสไว้ในสิกขานิสังสสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีสิกขาเป็นอานิสงส์ มีปัญญาเป็นเยี่ยม มีวิมุตติเป็นแก่นสาร มีสติเป็นใหญ่อยู่เถิด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอทั้งหลายเป็นผู้มีสิกขาเป็นอานิสงส์ มีปัญญาเป็นเยี่ยม มีวิมุตติเป็นแก่นสาร มีสติเป็นใหญ่อยู่ พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี^{๗๖}

สิกขา ในที่นี้หมายถึงสิกขา ๓ คือ อริสัจตสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา ปัญญา หมายถึงอริปัญญาสิกขา วิมุตติ หมายถึงอรหัตตผล สติเป็นใหญ่ หมายถึงมีจิตตั้งมั่น

^{๗๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๕๐.

^{๗๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๐ - ๕๑/๓๑๕.

^{๗๔} ที.สี. (ไทย) ๕/๓๑๗/๑๒๒.

^{๗๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๒/๘๕.

^{๗๖} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๖/๓๕๕ - ๓๕๖.

ในสติปัฏฐาน ๔^{๓๖}

ภิกษุทั้งหลาย เราอยู่ประพาศพิภพจรรมย์นี้มีสิกขาเป็นอันสงฆ์ มีปัญญาเป็นยอด มีวิมุตติเป็นแก่น มีสติเป็นอธิปไตย...พรหมจรรย์มีปัญญาเป็นยอด เป็นอย่างไร

คือ ธรรมทั้งหลายเราแสดงแล้วแก่สาวกทั้งหลายในธรรมวินัยนี้เพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบทุกประการ ธรรมทั้งหลายเราแสดงแล้วแก่สาวกทั้งหลาย เพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบทุกประการโดยวิธีใด ๆ ธรรมทั้งหลายนั้นสาวกพิจารณาด้วยปัญญาโดยวิธีนั้น ๆ พรหมจรรย์มีปัญญาเป็นยอด เป็นอย่างนี้แล...^{๓๗}

ปัญญาขั้นนี้เป็นเหตุให้ก้าวล่วงบ่วงมาร ดังที่ตรัสไว้ในมารเชยสูตรว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อมล่วงพ้นบ่วงแห่งมาร รุ่งเรืองดุจดวงอาทิตย์ ธรรม ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้ประกอบด้วยศีลขั้นอันเป็นอเสขะ
๒. เป็นผู้ประกอบด้วยสมาธิขั้นอันเป็นอเสขะ
๓. เป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาขั้นอันเป็นอเสขะ^{๓๘}

มีปัญญางาม จึงทรงเรียกว่าเป็นพระอรหันต์ ดังที่ตรัสไว้ในกัลยาณศีลสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีศีलगาม มีธรรมงาม และมีปัญญางาม เราจึงเรียกว่า เป็นพระอรหันต์แท้จริง อยู่จบพรหมจรรย์ เป็นบุรุษผู้สูงสุด ในธรรมวินัยนี้ ผู้มีปัญญางาม เป็นอย่างไร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน...^{๓๙}

มีปัญญาข้ามโอฆะได้ ดังที่ตรัสไว้ในเหมวตสูตรว่า

ผู้สมบุรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว เพ่งพินิจ

ธรรมภายใน มีสติทุกเมื่อ ย่อมข้ามพ้นโอฆะที่ข้ามได้ยาก^{๔๐}

ปัญญา เป็นหนึ่งในภavana ๓ อย่าง ได้แก่

๑. กายภาวนา (การอบรมกาย)
๒. จิตตภาวนา (การอบรมจิต)

^{๓๖} พุ.อิติ.อ.(บาลี) ๔๖/๑๕๔.

^{๓๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๕/๓๖๔ - ๓๖๕.

^{๓๘} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๕/๔๑๓.

^{๓๙} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๕๗/๔๒๓.

^{๔๐} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/ ๑๓๖/ ๕๔๐.

๓. ปัญญาภavana (การอบรมปัญญา)^{๘๒}

ในตติยอนาคตกยสูตรทรงแสดงภavanaไว้ ๔ ประการ ได้แก่

๑. กายภavana (เจริญกาย)

๒. สีสภavana (เจริญสี)

๓. จิตตภavana (เจริญจิต)

๔. ปัญญาภavana (เจริญปัญญา)^{๘๓}

ปัญญา เป็นหนึ่งในอาวุธ ๓ ได้แก่

๑. สุตาวัธ (อาวุธคือสุตะ)

๒. ปวิเวกาวัธ (อาวุธคือปวิเวก)

๓. ปัญญาวัธ (อาวุธคือปัญญา)

สุตะ หมายถึงพระพุทธพจน์ ปวิเวก หมายถึงวิเวก(ความสงัด) ๓ ประการ คือ กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก ปัญญา หมายถึงปัญญาทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ^{๘๔}

ภิกษุรู้ว่า ร่างกายนี้เปรียบเหมือนหม้อดิน

ควรป้องกันจิตนี้ เหมือนป้องกันพระนคร

แล้วให้อาวัธคือปัญญารบกับมาร

และควรรักษาขัณฑ์ไว้ แต่ไม่ควรยินดียึดติด^{๘๕}

มารในที่นี้หมายถึงกิเลสมาร^{๘๖}

ปัญญาเป็นหนึ่งในวุฑฒิ ๓ ได้แก่

๑. สัทธาวุฑฒิ (ความเจริญด้วยศรัทธา)

๒. สีลวุฑฒิ (ความเจริญด้วยศีล)

๓. ปัญญาวุฑฒิ (ความเจริญด้วยปัญญา)^{๘๗}

ปัญญาเป็นหมวดธรรมหมวดหนึ่งในธรรมชั้น ๔ อันได้แก่

๑. สีลขันธ์ (กองศีล)

๒. สมาริขันธ์ (กองสมาธิ)

^{๘๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๘/๒๗๒.

^{๘๓} อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๕/๑๔๔.

^{๘๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๔/๒๗๑.

^{๘๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐/๓๘.

^{๘๖} พุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๑๓๗.

^{๘๗} อญ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔๐/๓๘๗.

๓. ปัญญาขั้น (กองปัญญา)

๔. วิมุตติขั้น (กองวิมุตติ)^{๘๘}

ในอนุพุทธสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดธรรม ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไป^{๘๙} ตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยศีล...

๒. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสมาธิ...

๓. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยปัญญา...

๔. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยวิมุตติ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไป ตลอดกาลยาวนานอย่างนี้^{๙๐}

และในปปติตสูตรตรัสไว้ว่า ...ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เราเรียกว่า “ผู้ไม่ตกไป^{๙๑} จากธรรมวินัยนี้”

ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยศีล เรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

๒. บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยสมาธิ เรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

๓. บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยปัญญา เรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้”

๔. บุคคลผู้ประกอบด้วยอริยวิมุตติ เรียกว่า “ผู้ไม่ตกไปจากธรรมวินัยนี้”^{๙๒}

ปัญญาเป็นหนึ่งในสิ่งที่มีแก่นสาร ๔ อย่าง ดังที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสาร) ๔ ประการนี้ สารธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สีสสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารคือศีล)

๒. สมามิสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารสมาธิ)

๓. ปัญญาสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารปัญญา)

๔. วิมุตติสารธรรม (ธรรมที่เป็นแก่นสารวิมุตติ)...^{๙๓}

^{๘๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๕๐.

^{๘๙} เที่ยวเร่ร่อนไป หมายถึงไปจากภพหนึ่งสู่อีกภพหนึ่ง กลับไปกลับมาครั้งแล้วครั้งเล่า. อจ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑/๒๓๕.

^{๙๐} อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑/๑ - ๒.

^{๙๑} ผู้ไม่ตกไป หมายถึงผู้มั่นคงในธรรมวินัย. อจ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒/๒๓๕.

^{๙๒} อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒/๓.

การคบหาสัตบุรุษทำให้เจริญด้วยปัญญา ดังที่ตรัสไว้ในสัปปริธานิสังสสูตรว่า
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลอาศัยสัตบุรุษแล้วพึงหวังได้อานิสงส์ ๔ ประการ อานิสงส์ ๔
ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เจริญด้วยอริยศีล
๒. เจริญด้วยอริยสมาธิ
๓. เจริญด้วยอริยปัญญา
๔. เจริญด้วยอริยวิมุตติ^{๕๔}

ปัญญาทำให้ภิกษุเป็นนာบุญอันยอดเยี่ยม ดังที่ตรัสไว้ในสัสสูตรว่า
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย
ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนာบุญอันยอดเยี่ยม
ของโลก ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล
๒. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ
๓. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา
๔. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ
๕. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสนะ^{๕๕}

พระสารีบุตร...ได้กล่าวเรื่องนี้ว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕
ประการ เป็นผู้ควรสนทนากับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุ
ในธรรมวินัยนี้

๑. ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลและตอบปัญหาที่มาในเรื่องศีลสัมปทาได้
๒. ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิและตอบปัญหาที่มาในเรื่องสมาธิสัมปทาได้
๓. ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาและตอบปัญหาที่มาในเรื่องปัญญาสัมปทาได้
๔. ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติและตอบปัญหาที่มาในเรื่องวิมุตติสัมปทาได้
๕. ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสนะและตอบปัญหาที่มาในเรื่องวิมุตติ
ญาณทัสสสัมปทาได้^{๕๖}

มีปัญญาปฏิบัติไม่ผิด ดังที่ตรัสไว้ในปธานสูตรว่า
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ย่อมปฏิบัติปฏิบัติปฏิบัติที่ไม่ผิด และ
ได้ชื่อว่าได้สร้างเหตุเพื่อความสิ้นอาสวะ ธรรม ๔ ประการอะไรบ้าง คือ
ภิกษุในธรรมวินัยนี้

^{๕๓} อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๕/๒๑๓.

^{๕๔} อง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๒/๓๕๘.

^{๕๕} อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๗/๑๘๕.

^{๕๖} อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๓/๒๓๐.

๑. มีศีล

๒. เป็นพหูสูต

๓. ปราศจากความเพียร

๔. มีปัญญา^{๕๗}

ปัญญาทำให้ภิกษุมีจิตหลุดพ้น ดังที่ตรัสไว้ในยัสสังทิสงสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการก็ฉันนั้นเหมือนกัน จะอยู่ ณ ทิศใด ๆ ก็เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นอยู่ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้ที่มีศีล ฯลฯ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เหมือนกษัตราธิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ทรงสมบุรณ์ด้วยชาติ

๒. เป็นพหูสูต ฯลฯ แท่งตลอดด้วยดีด้วยทัญญู เหมือนกษัตราธิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้วทรงมั่งคั่ง มีพระราชทรัพย์มาก มีพระราชสมบัติมาก มีพระนางและพระคลังบริบูรณ์

๓. เป็นผู้ปราศจากความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ เหมือนกษัตราธิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ทรงสมบุรณ์ด้วยกำลัง

๔. เป็นผู้ที่มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เหมือนกษัตราธิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ทรงเป็นปรีณายก

๕. ประกอบด้วยวิมุตติที่ธรรม ๔ ประการนี้ทำให้เจริญ เธอจะอยู่ ณ ทิศใด ๆ ก็เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นอยู่ ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะเธอมีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนั้น^{๕๘}

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ก็ปรารธนาความสิ้นอาสวะ ฉะนั้นเหมือนกัน ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้ที่มีศีล ฯลฯ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย

๒. เป็นพหูสูต ฯลฯ แท่งตลอดด้วยดีด้วยทัญญู

๓. เป็นผู้ที่มีจิตตั้งมั่นดีในสติปัญฐาน ๔

๔. เป็นผู้ปราศจากความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม ฯลฯ ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่

^{๕๗} อัง. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๑/๑๑๓.

^{๕๘} อัง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๔/๒๑๓ - ๒๑๔.

๕. เป็นผู้มีปัญหา คือ ประกอบด้วยปัญญาคือเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเป็นผู้มีศีล ฯลฯ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ไฉนเราจะไม่ปรารภความสิ้นอาสวะเล่า เราเป็นพหูสูต ทรงสุตะ ตั้งสมสุตะ ฯลฯ แทงตลอดด้วยดีด้วยทักขิ... เราเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นดีในสติปัฏฐาน ๔... เราเป็นผู้ปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม ฯลฯ ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่... เราเป็นผู้มีปัญหา ฯลฯ ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ไฉนเราจะไม่ปรารภความสิ้นอาสวะเล่า”^{๕๕}

ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา

ปัญญินทรีย์ หมายถึง ปัญญาที่มีสภาวะเห็น เป็นใหญ่ในการเห็น แห่งบุคคลผู้ละความไม่มีศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน อวิชชา กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิตะ และกิเลสทั้งปวง^{๕๖} มีสภาวะระงับอวิชชา เป็นเครื่องชำระศีลที่เป็นเบื้องต้นแห่งปัญญินทรีย์ให้หมดจด^{๕๗} เพราะมีสภาวะเห็น ปัญญินทรีย์จึงทำอวิชชาให้สิ้นไป ทำความเร่าร้อนเพราะอวิชชาให้สิ้นไป^{๕๘} ปัญญินทรีย์นี้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัญญาพละ หมายถึง ปัญญาที่เป็นกำลังภายในทำให้เกิดความเข้มแข็ง เป็นเหตุให้ความหลงมกมาย ความไม่รู้เข้าครอบงำไม่ได้ ปัญญินทรีย์และปัญญาพละนี้เป็นหนึ่งในอินทรีย์ธรรมและพลธรรม ๕ ประการได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ซึ่งอินทรีย์ ๕ พละ ๕ จัดเข้าในหมวดโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ อินทรีย์ ๕ มาในอินทรีย์สังยุต สังยุตนิคาย มหาวารวรรค เช่นที่ตรัสไว้ในสุตติกสูตรเป็นต้นว่า

ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้ อินทรีย์ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) ๒. วิริยินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ)

๓. สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) ๔. สมาธินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ)

๕. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา)^{๕๙}

^{๕๕} อภ. ปรณจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๖/๒๒๑ - ๒๒๒.

^{๕๖} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๕/๓๒๓ - ๓๒๔.

^{๕๗} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๐/๓๒๕.

^{๕๘} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๒/๓๓๐.

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๓๑/๒๘๒.

อินทรี ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทธินทรี ๒. สมาธินทรี ๓. ปัญญินทรี

... อินทรี ๓ ประการนี้มีอะไรเป็นที่สุด คือ มีความสิ้นไปเป็นที่สุด อะไรมีความสิ้นไปเป็นที่สุด คือ ชาติ ชรา และมรณะมีความสิ้นไปเป็นที่สุด^{๑๐๔}

อินทรี ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. วิริยินทรี ๒. สตินทรี
๓. สมาธินทรี ๔. ปัญญินทรี^{๑๐๕}

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ฯลฯ เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทธินทรี (อินทรีคือศรัทธา)
๒. วิริยินทรี (อินทรีคือวิริยะ)
๓. สตินทรี (อินทรีคือสติ)
๔. สมาธินทรี (อินทรีคือสมาธิ)
๕. ปัญญินทรี (อินทรีคือปัญญา)

๖. ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๑๐๖}

ในอินทรีกถา คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคแสดงความหมดจดแห่งปัญญินทรี เหตุที่ทำให้ปัญญินทรีหมดจด ๓ ประการ ได้แก่ ๑. เว้นบุคคลที่มีปัญญาทึบ ๒. สมาคม คบหา นั่งใกล้บุคคลผู้มีปัญญาดี ๓. พิจารณาญาณจรียอันลึกซึ้ง^{๑๐๗}

ญาณจรีย คือความประพฤติในญาณ ได้แก่ ความประพฤติในอริยสัจสี่ เป็นความประพฤติของท่านผู้บรรลุปัญญาเครื่องตรัสรู้^{๑๐๘}

วิธีการเจริญปัญญินทรีด้วยการละอวิชชา เมื่อละอวิชชาที่ชื่อว่าเจริญปัญญินทรี เมื่อเจริญปัญญินทรี ชื่อว่าละอวิชชา^{๑๐๙}

^{๑๐๔} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๑๕/๓๓๑ - ๓๓๒.

^{๑๐๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๑๖/๓๓๐.

^{๑๐๖} อ.จ.ก. (ไทย) ๒๒/๓/๔๑๕.

^{๑๐๗} จ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๕/๒๕๑.

^{๑๐๘} จ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๕๕๕.

^{๑๐๙} จ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๕/๒๕๑.

บุคคล ๘ จำพวก เชื่อว่ากำลังเจริญปัญญินทรีย์ คือ พระเสขบุคคล ๗ กัลยาณ
ปुरुชน ๑ บุคคล ๓ จำพวก เชื่อว่าเจริญปัญญินทรีย์บริบูรณ์แล้ว คือ
๑. พระปัจเจกพุทธเจ้า เพราะรู้ด้วยอำนาจความเป็นผู้เจริญอินทรีย์
แล้ว ๒. พระปัจเจกพุทธเจ้า เพราะมีสภาวะตรัสรู้เอง
๓. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะมีสภาวะมีพระคุณหาประมาณมิได้

๑๑๐

ปัญญินทรีย์เกิดด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ความคำนึงถึง เพื่อประโยชน์แก่ความเห็น
๒. นันทะ ด้วยอำนาจความเห็น
๓. มนสิการ ด้วยอำนาจความเห็น
๔. ความปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจปัญญินทรีย์^{๑๑๐}

ปัญญินทรีย์ดับไปด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ความดับแห่งความคำนึงถึงเพื่อประโยชน์แก่ความเห็น
๒. ความดับแห่งนันทะด้วยอำนาจความเห็น
๓. ความดับแห่งมนสิการด้วยอำนาจความเห็น
๔. ความไม่ปรากฏเป็นสภาวะเดียวด้วยอำนาจปัญญินทรีย์^{๑๑๑}

ปัญญินทรีย์มีคุณ ๕ ประการ คือ

๑. ความไม่ปรากฏแห่งอวิชชา
๒. ความไม่ปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอวิชชา
๓. ความแก้แค้นแห่งประพัตติด้วยความเห็น
๔. ความสงบและการบรรลุสุขวิหารธรรม
๕. ความสุขโสมนัสที่อาศัยปัญญินทรีย์ เกิดขึ้น^{๑๑๒}

ความสงบ หมายถึงสมถะ สุขวิหารธรรม หมายถึงวิปัสสนา^{๑๑๓}

โทษแห่งปัญญินทรีย์ ๕ ประการ คือ

^{๑๑๐} บุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๖/๒๕๓.

^{๑๑๑} บุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๘/๒๕๖.

^{๑๑๒} บุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๘/๒๕๕.

^{๑๑๓} บุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๙/๓๐๒.

^{๑๑๔} บุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๘๙/๑๕๗.

๑. ความปรากฏแห่งอวิชา

๒. ความปรากฏแห่งความเร่าร้อนเพราะอวิชา

๓. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะไม่เที่ยง

๔. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์

๕. ปัญญินทรีย์มีโทษ เพราะมีสภาวะเป็นอนัตตา^{๑๑๕}

เพราะมีสภาวะเห็น ปัญญินทรีย์จึงเป็นเครื่องสลัดออกจากธรรม ๕ ประการ คือ

๑. สลัดออกจากอวิชา

๒. สลัดออกจากความเร่าร้อนเพราะอวิชา

๓. สลัดออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามอวิชาและจากขันธ

๔. สลัดออกจากสรรพนิमितภายนอก

๕. สลัดออกจากปัญญินทรีย์ ซึ่งมีอยู่ก่อนแต่การได้ปัญญินทรีย์ที่ประณีตกว่านั้น

๑๑๖

ปัญญินทรีย์ปรากฏในธรรมต่อไปนี้ คือ ๑. โสคาปัตติยังกะสี ๒. สัมมปธานสี

๓. สติปัฏฐานสี ๔. ฌานสี ๕. อริยสัจสี^{๑๑๖}

ปัญญินทรีย์มีประมาณยิ่งก็อแก้ก้ำเพราะปัญญาที่เกิดจาก

๑. นันทะ (ความพอใจ)

๒. ปามุขะ (ความบันเทิง)

๓. ปิตี (ความอิ่มใจ)

๔. ปัสสัทธิ (ความสงบระงับ)

๕. สุข

๖. โอภาส (แสงสว่างภายใน)

๗. สังเวช (ความสลัดใจ)

๘. สมาธิ (จิตตั้งใจมั่น)

๙. ความประคองไว้ (ปกคากะ)

๑๐. อุเบกขา (ความวางเฉย)

๑๑. ความหลุดพ้นจากกิเลสที่มีสภาวะต่าง ๆ (วิมุตติ) ธรรมทั้งหลายมีรสเป็นอย่างดี

เดียวกัน

๑๒. ภาวนา (การเจริญธรรม)

๑๓. ความหลุดจากธรรมนั้นไปสู่ธรรมที่ประณีตกว่า

๑๔. ความสละ(กิเลสและขันธ)

๑๕. ความดับ(กิเลสและขันธ)

^{๑๑๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๐/๓๐๓.

^{๑๑๖} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๑/๓๐๔ - ๓๐๕.

^{๑๑๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๕/๓๑๑ - ๓๑๔.

ความสละด้วยอำนาจความดับมี ๒ ประการ คือ

๑. ความสละด้วยการบริจาค เพราะสละกิเลสและขันธ

๒. ความสละด้วยความเล่นไป เพราะจิตเล่นไปในนิพพานธาตุที่เป็นความดับ^{๑๑๘}

เพราะมีสภาวะเห็น ปัญญินทรีย์จึงทำวิชาให้สิ้นไป ทำความเร่าร้อนเพราะ
อวิชาให้สิ้นไป^{๑๑๙}

ผู้มีปัญญาให้ปัญญินทรีย์ตั้งอยู่ในความเห็น ปัญญินทรีย์ของผู้มีปัญญาให้ผู้มีปัญญา
ตั้งอยู่ในความเห็น^{๑๒๐}

...สัทธินทรีย์ ฯลฯ ปัญญินทรีย์ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมยังลงสู่อมตะ มี
อมตะเป็นเบื้องหน้า มีอมตะเป็นที่สุด...^{๑๒๑}

ภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่อินทรีย์อย่างหนึ่งอันตนเจริญแล้วกระทำให้มากแล้ว
ภิกษุผู้พิจารณาพยายกรณ์หรือหัดผลได้ว่า เรา รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว ... กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่าง
นี้ อินทรีย์อย่างหนึ่ง คืออะไร คือ ปัญญินทรีย์ ศรัทธาที่เป็นไปตามปัญญา วิริยะที่เป็นไป
ตามปัญญา สติที่เป็นไปตามปัญญา สมานทิที่เป็นไปตามปัญญาของอริยสาวกผู้มีปัญญาย่อมตั้ง
มั่น^{๑๒๒}

...อนึ่ง พระอริยสาวกผู้มีศรัทธา ปราศจากความเพียร มีสติมั่นคง มีจิตตั้งมั่นพึงหวัง
ได้ว่า จักรู้ชัดว่า “สงสารมีที่สุดและเบื้องต้นกำหนดรู้ไม่ได้ เบื้องต้นและที่สุดไม่ปรากฏแก่
เหล่าสัตว์ผู้มีอวิชาปิดกั้น มีตัณหาผูกไว้ เล่นไป ท่องเที่ยวไป ส่วนความดับกองแห่งความ
มีคืออวิชาไม่ให้เหลือด้วยวิราคะ นี่เป็นทางอันสงบ นี่เป็นทางอันประณีต คือ ความระงับ
สังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปะทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ความสิ้นกำหนด ความดับ นิพพาน”
ก็ปัญญาของพระอริยสาวกนั้นพึงจัดเป็นปัญญินทรีย์^{๑๒๓}

ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พญาราชสีห์โลกกล่าวว่าเลิศกว่าสัตว์
เหล่านั้น เพราะพละกำลัง ความเร็ว ความกล้า แม้ฉนโค โขธิปักขิยธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง
ปัญญินทรีย์บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าโขธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ก็ฉน

^{๑๑๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๑/๓๒๘ - ๓๒๙.

^{๑๑๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๒/๓๓๐.

^{๑๒๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐๓/๓๓๑.

^{๑๒๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๔/๓๒๖.

^{๑๒๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๕/๓๒๘.

^{๑๒๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๐/๓๓๓.

นั้นเหมือนกัน^{๑๒๔}

ภิกษุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ที่เกี่ยวไปบนพื้นแผ่นดินทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะเป็นรอยใหญ่ แม้ฉันใด บทแห่งธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ปัญฺญนทริยบัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าบทแห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ฉะนั้นเหมือนกัน^{๑๒๕}

ภิกษุทั้งหลาย กลิ่นหอมที่เกิดจากแก่นชนิดใดชนิดหนึ่ง จันทน์แดงชาวโลกกล่าวว่าเลิศกว่ากลิ่นหอมที่เกิดจากแก่นเหล่านั้น แม้ฉันใด โพธิปักขิยธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ปัญฺญนทริยบัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อตรัสรู้ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน

๑๒๖

ปัญญาพละ พลังปัญญา ปัญญาที่เป็นพลัง

ปัญญา เป็นพละอย่างหนึ่งในพละ ๔ ประการ ดังที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย พละ (กำลัง) ๔ ประการนี้ พละ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทธาพละ (พละคือศรัทธา)	๒. วิริยพละ (พละคือวิริยะ)
๓. สมาธิพละ (พละคือสมาธิ)	๔. ปัญญาพละ (พละคือปัญญา)...

พละ ๔ อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่

๑. ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา)

๒. วิริยพละ (กำลังคือวิริยะ)

๓. อนวัชชพละ (กำลังคือกรรมที่ไม่มีโทษ)

๔. สังคหพละ (กำลังคือการสงเคราะห์)...^{๑๒๖}

ภิกษุทั้งหลาย พละ ๔ ประการนี้ พละ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. วิริยพละ	๒. สติพละ
๓. สมาธิพละ	๔. ปัญญาพละ ^{๑๒๗}

ภิกษุทั้งหลาย พละ ๕ ประการนี้ พละ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

^{๑๒๔} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๒๑/๓๓๕.

^{๑๒๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/ ๕๒๔/ ๓๓๕.

^{๑๒๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๒๕/๓๓๕.

^{๑๒๗} อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๑๕๑ - ๑๕๔/๒๑๔ - ๒๑๕.

^{๑๒๘} อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๒๑๖/๓๓๕.

๑. สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา) ๒. วิริยพละ (กำลังคือวิริยะ)

๓. สติพละ (กำลังคือสติ) ๔. สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ)

๕. ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา) พละ ๕ ประการนี้

ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาที่ไหลไปสู่ทิศปราจีน บ่าไปสู่ทิศปราจีน หลากไปสู่ทิศปราจีน แม่น้ำใด ภิกษุก็ฉันทันเหมือนกัน เมื่อเจริญพละ ๕ ประการ ทำพละ ๕ ประการให้มาก ย่อมโน้มไปสู่निพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน

ภิกษุเมื่อเจริญพละ ๕ ประการ ทำพละ ๕ ประการให้มาก ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เจริญสัทธาพละอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถักกะ (การสละ) ๒. เจริญวิริยพละ ฯลฯ

๓. เจริญสติพละ ...

๔. เจริญสมาธิพละ ...

๕. เจริญปัญญาพละอันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสถักกะ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเจริญพละ ๕ ประการ ทำพละ ๕ ประการให้มาก ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน อย่างนี้แล^{๑๒๕}

ในพลสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายความหมายของกำลังปัญญาพละไว้ว่า

ปัญญาเป็นอย่างไร คือ ธรรมเหล่าใดเป็นกุศล นับว่าเป็นกุศล ธรรมเหล่าใดเป็นอกุศล นับว่าเป็นอกุศล ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมมีโทษ นับว่าเป็นธรรมมีโทษ ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมไม่มีโทษ นับว่าเป็นธรรมไม่มีโทษ ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมดำ นับว่าเป็นธรรมดำ ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมขาว นับว่าเป็นธรรมขาว ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมที่ควรเสพ นับว่าเป็นธรรมที่ควรเสพ ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมที่ไม่ควรเสพ นับว่าเป็นธรรมที่ไม่ควรเสพ ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมที่ไม่สามารถทำความเป็นอริยะ นับว่าเป็นธรรมที่ไม่สามารถทำความเป็นอริยะ ธรรมเหล่าใดเป็นธรรมที่สามารถทำความเป็นอริยะ นับว่าเป็นธรรมที่สามารถทำความเป็นอริยะ ธรรมเหล่านั้นแลเป็นธรรมที่บุคคลเห็นได้ด้วยดี พิจารณาแล้วด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ปัญญาพละ^{๑๓๐}

ในพลกถา ทรงแสดงความหมายของปัญญาพละไว้ว่า

^{๑๒๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๐๕ - ๓๑๖/๓๖๕ - ๓๗๐.

^{๑๓๐} อ.จ.นวก. (ไทย) ๒๓/๕/๔๓๕.

ปัญญาพละ เป็นอย่างไร คือ ชื่อว่า ปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะอวิชา ...เพราะมีสภาวะอุปถัมภ์สหชาตธรรม ...เพราะมีสภาวะครอบงำกิเลสทั้งหลาย ...เพราะมีสภาวะเป็นความหมดจดในเบื้องต้นแห่งปฏิเวธ ...เพราะมีสภาวะตั้งมั่นแห่งจิต ...เพราะมีสภาวะเป็นความผ่องแผ้วแห่งจิต ...เพราะมีสภาวะเป็นเครื่องบรรลुธรรมวิเศษ ...เพราะมีสภาวะรู้แจ้งธรรมที่ยิ่ง ...เพราะมีสภาวะตรัสรู้สัจจะ ...เพราะมีสภาวะให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธ...^{๑๓๑}

ปัญญาเป็นหนึ่งในกำลังของพระเสขบุคคล ซึ่งมี ๕ ประการ ดังที่ตรัสไว้ว่า
ภิกษุทั้งหลาย เสขพละ (กำลังของพระเสขบุคคล) ๕ ประการ เสขพละ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา) ๒. หิริพละ (กำลังคือหิริ)
๓. โอตตปปพละ (กำลังคือโอตตปปะ) ๔. วิริยพละ (กำลังคือวิริยะ)
๕. ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา)^{๑๓๒}

...ปัญญาพละเป็นอย่างไร คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ นี้เรียกว่า ปัญญาพละ...^{๑๓๓}

ในอรรถกถาท่านอธิบายว่า ปัญญาในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาปัญญาและมคคปัญญา ความเกิดและความดับ หมายถึง ความเกิดและความดับแห่งเบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อริยะ หมายถึง บริสุทธิอยู่ห่างไกลจากกิเลสทั้งหลายด้วยวิกัมภนพหานะ (การละด้วยการข่มไว้) และด้วยสมุจเฉตพหานะ(การละด้วยการตัดขาด)^{๑๓๔}

ปัญญาพละเป็นยอดของเสขพละ ดังที่ตรัสไว้ว่า

...ภิกษุทั้งหลาย เสขพละ ๕ ประการนี้แล พละที่เป็นเลิศ เป็นที่รวม เป็นศูนย์รวมแห่งเสขพละ ๕ ประการนี้ คือ ปัญญาพละ

^{๑๓๑} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๔.

^{๑๓๒} อ.ป.ญก. (ไทย) ๒๒/๑/๒.

^{๑๓๓} อ.ป.ญก. (ไทย) ๒๒/๒/๔.

^{๑๓๔} อ.ป.ญก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒.

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เป็นเลิศ เป็นที่รวม เป็นศูนย์รวมแห่งเรือนยอด คือยอดเรือน
แม้จันใด พละที่เป็นเลิศ เป็นที่รวม เป็นศูนย์รวมแห่งเสขพละ ๕ ประการนี้ คือ ปัญญาพละ
จันนั้นเหมือนกันแล...^{๑๓๕}

ปัญญาเป็นพละ(กำลัง) อย่างหนึ่งในพลธรรม ๗ ประการ อันได้แก่

๑. สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา) ๒. วิริยพละ (กำลังคือวิริยะ)
๓. หิริพละ (กำลังคือหิริ) ๔. โอตตัปปพละ (กำลังคือโอตตัปปะ)
๕. สติพละ (กำลังคือสติ) ๖. สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ)

๗. ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา)^{๑๓๖}

ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตมีพละด้วยพละ ๗ ประการนี้... ย่อมอยู่อย่างเป็นสุข เลือกพ้น
ธรรมโดยแยกกาย เห็นแจ้งอรรถด้วยปัญญา ความหลุดพ้นแห่งใจย่อมมีได้ เหมือนความดับไป
แห่งประทีป ฉะนั้น^{๑๓๗}

เลือกพ้นธรรมโดยแยกกาย หมายถึงพิจารณาเห็นธรรมคืออริยสัจ ๔ เห็นแจ้งอรรถ
ด้วยปัญญา หมายถึงเห็นแจ้งสัจธรรมด้วยปัญญาในอริยมรรค^{๑๓๘}

ปัญญาเป็นพละอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ ซึ่งมี ๕ อย่างได้แก่

๑. พาวาพละ กำลังแขน
๒. โภคพละ กำลังโภคสมบัติ
๓. อมัจฉพละ กำลังอำมาตย์หรือกำลังข้าราชการ
๔. อภิจักรพละ กำลังความมีชาติสูง
๕. ปัญญาพละ กำลังปัญญา

ในเตสกุณชาดก อธิบายกำลังปัญญาไว้ว่า

กำลังปัญญานั้นเป็นกำลังประเสริฐ

เป็นยอดกว่ากำลังทั้งหลาย

บัณฑิตผู้มีกำลังปัญญาสนับสนุนย่อมประสบประโยชน์

แม้ถึงคนมีปัญญาทราวมจะได้แผ่นดินที่อุดมสมบูรณ์ก็จริง

คนอื่นผู้มีปัญญาย่อมกดขี่เขาซึ่งไม่ประสงค์จะให้

^{๑๓๕} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๒/๑๖.

^{๑๓๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๕.

^{๑๓๗} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓/๔ - ๕.

^{๑๓๘} อัง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๑-๕/๑๕๕.

ยึดครองแผ่นดินนั้นเสีย

ขอเดชะพระองค์ผู้เป็นเจ้าแห่งชนชาวกาสิ

ถึงกษัตริย์แม่อุบัติในสกุลอันสูงยิ่ง

ได้ราชสมบัติแล้ว แต่มีปัญญาทราวม

ดำรงพระชนม์ชีพอยู่ด้วยโกละแม่ทั้งปวงหาได้ไม่

ปัญญาเท่านั้นเป็นเครื่องวินิจฉัยเรื่องที่ได้ฟัง

ปัญญาเป็นเหตุให้เกียรติยศชื่อเสียงเจริญ

นรชนในโลกนี้ประกอบด้วยปัญญาแล้ว

แม้เมื่อเกิดทุกข์ก็ประสบสุขได้

ส่วนคนบางคนไม่ตั้งใจฟังด้วยดี

ไม่อาศัยท่านผู้เป็นพหูสูตร ซึ่งตั้งอยู่ในธรรม

ไม่มีใครตรองเหตุผล ย่อมไม่ได้ถึงปัญญา^{๓๕}

ปัญญาเป็นทรัพย์อย่างหนึ่งในทรัพย์ ๕ ดังที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธนะ (ทรัพย์)

๕ ประการนี้ ธนะ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัทธาธนะ (ทรัพย์คือศรัทธา) ๒. สีลธนะ (ทรัพย์คือศีล)

๓. สุตะธนะ (ทรัพย์คือสุตะ) ๔. จาคธนะ (ทรัพย์ คือจาคะ)

๕. ปัญญาธนะ (ทรัพย์คือปัญญา)

...ปัญญาธนะ เป็นอย่างไร คือ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ นี้เรียกว่า ปัญญาธนะ^{๓๖}

ปัญญาเป็นอริยทรัพย์(ทรัพย์อันประเสริฐ, ทรัพย์ของท่านผู้ประเสริฐ)อย่างหนึ่งในอริยทรัพย์ ๗ อันได้แก่

๑. สัทธาธนะ (ทรัพย์คือศรัทธา)

๒. สีลธนะ (ทรัพย์คือศีล)

๓. หิริธนะ (ทรัพย์คือความละอายใจ)

๔. โอตตัปปธนะ (ทรัพย์คือความเกรงกลัวบาป)

^{๓๕} พุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๓๐ - ๓๔/๕๕๕ - ๖๐๐.

^{๓๖} อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๗/๓๖ - ๓๗.

๕. พาหุสัจจนะ (ทรัพย์สินคือความเป็นพหุสัจ)

๖. จาครณะ (ทรัพย์สินคือการเสียดสละ)

๗. ปัญญาธนะ (ทรัพย์สินคือปัญญา)^{๑๔๑}

ภิกษุทั้งหลาย ทรัพย์สิน ๗ ประการนี้แล

ผู้ใดจะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม มีทรัพย์สิน ทรัพย์สิน ๗ ประการนี้

...บัณฑิตทั้งหลายเรียกผู้นั้นว่า “เป็นคนไม่ขัดสน” ชีวิตของเขา

ไม่สูญเปล่า เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญา เมื่อระลึกถึงคำสั่งสอนของ

พระพุทธเจ้า ควรหมั่นประกอบศรัทธา ศีล ความเลื่อมใส

และการเห็นธรรม^{๑๔๒}

ปัญญาสัมปทา(ความถึงพร้อมด้วยปัญญา)เป็นหนึ่งในสัมปทา ๓ ได้แก่

๑. สัทธาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา

๒. สีลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล

๓. ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญา^{๑๔๓}

ปัญญาสัมปทา เป็นหนึ่งในสัมปทา ๕ ประการ อันได้แก่

๑. สัทธาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา)

๒. สีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล)

๓. สุตสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยสุตะ)

๔. จาคสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยจาคะ)

๕. ปัญญาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยปัญญา)^{๑๔๔}

ภิกษุทั้งหลาย สัมปทา ๕ ประการนี้ สัมปทา ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล)

๒. สมาธิสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยสมาธิ)

๓. ปัญญาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยปัญญา)

๔. วิมุตติสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติ)

๕. วิมุตติญาณทัตถ์สนสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัตถ์สนะ)...^{๑๔๕}

^{๑๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๑.

^{๑๔๒} อัง.สตุตถ. (ไทย) ๒๓/๕/๘ - ๙.

^{๑๔๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๕/๓๘๓.

^{๑๔๔} อัง.ปัญจก. (ไทย) ๒๒/๕๑/๑๖๓.

ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยปัญญาเป็นหนึ่งในสัมปทา ๘ ประการ ได้แก่

๑. อุฏฐานสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความหมั่น)

๒. อารักขสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการรักษา)

๓. กัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี)

๔. สมชีวิตา (ความเป็นอยู่เหมาะสม)

๕. สัทธาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศรัทธา)

๖. สีลสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล)

๗. จาคสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยจาคะ)

๘. ปัญญาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยปัญญา)^{๔๖}

สัมปทา ๔ ข้อข้างต้นเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุขในภพนี้ สัมปทา ๔ ข้อข้างท้ายเป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อความสุขในภพหน้า^{๔๗}

ในสัลเลขสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ความสมบูรณ์ด้วยปัญญาเป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีปัญญาทราม^{๔๘} เป็นทางเพื่อความดับสนิทสำหรับบุคคลผู้มีปัญญาทราม^{๔๙}

มีปัญญาไม่ถูกผู้รู้ติเตียน ดังที่ตรัสไว้ในทุปปัญญสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตผู้เฉียบแหลมเป็นสัตบุรุษ ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ย่อมบริหารตนไม่ให้ถูกก่ำจัด ไม่ให้ถูกทำลาย ไม่มีความเสียหาย ไม่ถูกผู้รู้ติเตียนและประสพบุญเป็นอันมาก ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เป็นผู้มีศรัทธา

๒. เป็นผู้มีศีล

๓. เป็นผู้ปรารภความเพียร

๔. เป็นผู้มีปัญญา...^{๕๐}

ความเจริญด้วยปัญญาเป็นความเจริญอย่างประเสริฐ ดังที่ทรงแสดงไว้ในปฐมวาทฬีสสูตรว่า

^{๔๔๕} อกฺ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๒/๑๖๓.

^{๔๔๖} อกฺ.อุฏฐก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๓๘๘.

^{๔๔๗} คุรยละเอียดใน อกฺ.อุฏฐก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐ - ๓๔๔.

^{๔๔๘} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๘๕/๓๗.

^{๔๔๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๘๗/๘๐.

^{๔๕๐} อกฺ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๐/๓๔๓.

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเมื่อเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญ ๕ ประการ ชื่อว่าย่อมเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญอย่างประเสริฐ ชื่อว่าเป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระ และถือเอาสิ่งที่ประเสริฐแห่งกาย ธรรมเป็นเหตุเจริญ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ศรัทธา (ความเชื่อ)

๒. ศีล (การรักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย)

๓. สุตะ (การสดับฟังหาความรู้)

๔. จาคะ (การเสียสละ)

๕. ปัญญา (ความรู้)^{๕๑}

ผู้ที่ประกอบด้วยธรรมห้าประการนี้ย่อมได้บังเกิดเป็นกษัตริย์ผู้มั่งคั่ง ครอบครองผู้มั่งคั่งบังเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก จนกระทั่งบรรลุเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ ดังที่ทรงแสดงไว้ในมัชฌิมนิกาย อุปปัฏฐกาสักว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะ **ประกอบด้วยปัญญา** ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า “โอหนอ หลังจากตายแล้ว เราพึงถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับขัตติยมหาศาล” เธอตั้งจิตนั้น อริยฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในขัตติยมหาศาลนั้นได้ ภิกษุทั้งหลาย มรรคนี้ ปฏิปทานี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในขัตติยมหาศาลนั้น... ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล ประกอบด้วยสุตะ ประกอบด้วยจาคะ ประกอบด้วยปัญญา ภิกษุนั้นได้ฟังว่า “เทพชั้นดาวดึงส์ ฯลฯ เทพชั้นยามา ฯลฯ เทพชั้นดุสิต ฯลฯ เทพชั้นนิมมานรดี ฯลฯ หรือเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีมีอายุยืน มีผิวพรรณผ่องใส มีความสุขมาก” เธอตั้งจิตนั้น... ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีนั้นได้...ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า “โอหนอ หลังจากตายไป เราพึงถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เธอจึงตั้งจิตนั้น อริยฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น สังขารและวิหารธรรมเหล่านั้นอันเธอเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นในเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีนั้น...ภิกษุนั้นมีความปรารถนาอย่างนี้ว่า “โอหนอ เพราะอาสวะสิ้นไป เราพึงทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน” เพราะอาสวะสิ้นไป ภิกษุนั้นพึงทำให้

^{๕๑} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๑๑๑.

แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันได้ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ย่อมไม่เกิดในภพไหน ๆ อีก^{๑๕๒}

วิหารธรรม ในที่นี้หมายถึงธรรม ๕ ประการ มีศรัทธาเป็นต้นที่เป็นไปกับความปรารถนา^{๑๕๓}

ปัญญาเป็นหนึ่งในเวสัชชกรณธรรม ธรรมเครื่องทำความแก้แ้วกล้า ดังที่ตรัสไว้ในสารัชชสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเครื่องทำความแก้แ้วกล้าสำหรับภิกษุผู้เสาะ ๕ ประการ ะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มึศรัทธา ๒. เป็นผู้มึศีล
๓. เป็นพหุสูต ๔. เป็นผู้ปรารภความเพียร
๕. เป็นผู้มึปัญญา

...ผู้มึปัญญาทรมมีความครันคร้ามใด แต่ผู้มึปัญญามีความครันคร้ามนั้นไม่ฉะนั้น ธรรมนี้จึงชื่อว่าเครื่องทำความแก้แ้วกล้าสำหรับภิกษุผู้เสาะ^{๑๕๔}

ปัญญาเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้เข้าถึงวิมุตติความหลุดพ้น ดังที่ทรงแสดงไว้ในสัทธัมมสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ ไม่นานนัก ก็จะทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน ธรรม ๗ ประการ ะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มึศรัทธา ๒. เป็นผู้มึศีล
๓. เป็นพหุสูต ๔. เป็นผู้หลักเร้น
๕. เป็นผู้ปรารภความเพียร ๖. เป็นผู้มึสติ
๗. เป็นผู้มึปัญญา^{๑๕๕}

ปัญญาเป็นเหตุให้เจริญในกุศลธรรม ดังที่ตรัสไว้ในรัตติทิวสสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เมื่อกลางวันหรือกลางคืนผ่านไป พึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียวในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเสื่อมเลย

^{๑๕๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๖๑, ๑๖๔, ๑๗๕/ ๒๐๘, ๒๐๙, ๒๑๔.

^{๑๕๓} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๑๖๑/๑๐๕.

^{๑๕๔} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๐๑/๑๗๕ – ๑๗๖.

^{๑๕๕} อ.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๕๓/๑๑๕.

ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้ไม่มักมาก ไม่มีความคับแค้นใจ สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวารตามแต่จะได้

๒. เป็นผู้มีสรัทธา

๓. เป็นผู้มีสติ

๔. เป็นผู้ปรารภความเพียร

๕. เป็นผู้มีสติ

๖. เป็นผู้มียปัญญา^{๕๖}

ภิกษุฉลาดจึงควรเป็นพระติดตามพระเถระ ดังที่ตรัสไว้ในปัจฉาสมณสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ จึงควรพาไปเป็นปัจฉาสมณะ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เดินไม่ห่างนั้ก ไม่ไ้ล้กนั้ก

๒. รับบาตรหรือของในบาตร

๓. เมื่อพระอุปัชฌาย์พูดไ้ล้กนั้กอับถิ์ห้าม

๔. เมื่อพระอุปัชฌาย์กำลั้งพูดอยู่ก็ไ้ไม่พูดแทรกขึ้น

๕. มียปัญญา ไ้ไม่เ้เวลาไ้ไม่เ้คนเ้เอะ^{๕๗}

ปัจฉาสมณะ หมายถึงพระผู้ติดตาม เช่น พระอนนทเ้เป็นปัจฉาสมณะของ พระพุทธเจ้า^{๕๘} เป็นคนเ้เอะ บาลิว่า “เ้พมุโค” อรรถกถาอธิบายว่า “ปคฺฆริตเ้พมุโค” แปลว่าเ้เป็นไ้มีน้ำลายไหล^{๕๙} แต่ในฐิ์กาอภิธานปทีปิกา อธิบายว่า หมายถึงผู้ไม่ฉลาดพูด และไม่ฉลาดฟัง (วตตุ โสตุญจ อกุสโล, วจเน สวเน จ อกุสโล) และแยกอธิบายอีกว่า เ้เโพ หมายถึง พริโร (คนหูหนวก) มุโค หมายถึง อวโน (พูดไม่ไ้ได้) หรือหมายถึงคนไ้เ้เอะ (สเรฐปี เ้พมุโค)^{๖๐}

ปัญญาเป็นหนึ่งในอวาสกั้ธรรม ธรรมอันเป็นคุณสมบัติของภิกษุเจ้าอาวาส ๕ ประการ ซึ่งทำให้ภิกษุเจ้าอาวาสเป็นผู้ควรยกย่อง อันไ้ได้แก่

๑. เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยมรรยาท เพียบพร้อมด้วยวัตร

๒. เป็นพหูสูต ทรงสุตะ

^{๕๖} อญ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๘๔/๖๐๗.

^{๕๗} อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๑๒/๑๕๐ - ๑๕๑.

^{๕๘} วิ.ม. (ไทย) ๒/๒๒๖/๓๕๓.

^{๕๙} อญ.ปญจก.อ.(บาลิ) ๓/๑๑๒/๔๘.

^{๖๐} อภิธา.ฐิ์กา กถา ๗๓๔, อภิธานวรรณนา. ๗๓๔/๘๘๖.

๓. เป็นผู้ประพฤติขัดเกลา ยินดีในการหลีกเร้น

๔. เป็นผู้ยินดีในกัลยาณธรรม มีวาจางาม เจริญถ้อยคำไพเราะ

๕. มีปัญญา ไม่โง่เขลา ไม่เป็นคนเซอะ^{๑๑}

ปัญญาเป็นเหตุให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันและมีสุขคติเป็นที่หวังในอนาคต ดังที่ตรัสไว้ในทุกขสูตรว่า

...ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมอยู่เป็นสุข ไม่เดือดร้อน ไม่คับแค้นใจ ไม่เร่าร้อนในภพนี้แล หลังจากตายแล้วพึงหวังได้สุคติ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มีศรัทธา ๒. เป็นผู้มีhiri

๓. เป็นผู้มิโศตตปปะ ๔. เป็นผู้ปรารภความเพียร

๕. เป็นผู้มีปัญญา^{๑๒}

ในอรรถกถาอธิบายว่า เดือดร้อน หมายถึง มีการถูกกำจัด มีอันตราย (อุปัทวะ) เร่าร้อน หมายถึง เร่าร้อนทางกายและเร่าร้อนทางใจ^{๑๓} พึงหวังได้(ปาฏิกฺขฺชา) หมายถึง จำต้องปรารภ จำต้องมีแน่นอนหรือจำต้องบังเกิดในคตินั้น ๆ แน่แน่นอน^{๑๔}

ปัญญาก่อให้ภิกษุไม่เคลื่อนจากศาสนา ดังที่ตรัสไว้ในจวนสูตรว่า

...ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมไม่เคลื่อน ตั้งมั่นในสัทธรรม ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ภิกษุผู้มีศรัทธา ย่อมไม่เคลื่อน ตั้งมั่นในสัทธรรม

๒. ภิกษุผู้มีhiri ย่อมไม่เคลื่อน ตั้งมั่นในสัทธรรม

๓. ภิกษุผู้มีโศตตปปะ ย่อมไม่เคลื่อน ตั้งมั่นในสัทธรรม

๔. ภิกษุผู้ปรารภความเพียร ย่อมไม่เคลื่อน ตั้งมั่นในสัทธรรม

๕. ภิกษุผู้มีปัญญา ย่อมไม่เคลื่อน ตั้งมั่นในสัทธรรม^{๑๕}

ภิกษุผู้เถระประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

^{๑๑} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๓๑/๓๗๓ - ๓๗๔.

^{๑๒} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓/๖.

^{๑๓} อ.จก.อ. (บาลี) ๓/๗๕/๑๕๓.

^{๑๔} อ.ต.อ. (บาลี) ๒/๗๐/๒๑๔.

^{๑๕} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/ ๘/ ๑๑.

๑. เป็นผู้มึศรัทธา
๒. เป็นผู้มึหิริ
๓. เป็นผู้มึโอตตปปะ
๔. เป็นผู้ปรารภความเพียร
๕. เป็นผู้มึปัญญา^{๑๖๖}

ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้อาจทำให้แจ้งอหัตตผลอันเป็นธรรมชั้นเลิศได้ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มึศรัทธา
๒. เป็นผู้มึหิริ
๓. เป็นผู้มึโอตตปปะ
๔. เป็นผู้ปรารภความเพียร
๕. เป็นผู้มึปัญญา

๖. เป็นผู้ไม่หวังไขกายและจิต^{๑๖๗}

ปัญญาเป็นเหตุแห่งความเจริญ ดังที่ตรัสไว้ในนพกปानสูตรว่า

...ผู้ใดผู้หนึ่งมึศรัทธาในกุศลธรรมทั้งหลาย มึหิริ... มึโอตตปปะ... มึวิริยะ... มึปัญญาในกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อกลางคืนหรือกลางวันของผู้นั้นผ่านพ้นไป ผู้นั้นพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเสื่อมเลย ...เปรียบเทียบเมื่อกลางคืนหรือกลางวันของดวงจันทร์ในซุณหปิกษ์ผ่านไป ดวงจันทร์นั้น ย่อมเจริญด้วยความงาม ย่อมเจริญด้วยรัศมี ย่อมเจริญด้วยแสงสว่าง ย่อมเจริญด้วยค่านยาและค่านกว้าง^{๑๖๘}

ปัญญาเป็นเหตุให้มาตุคามไปสู่สุคติโลกสวรรค์ ดังที่ตรัสไว้ในอภโกธนสูตรเป็นต้นว่า

อนรุทธะ มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. มึศรัทธา
๒. มึหิริ
๓. มึโอตตปปะ

๔. ไม่โกรธ, ไม่ผูกโกรธ, ไม่ริษยา, ไม่ตระหนี่, ไม่ประพฤตินอกใจ, มึศีล, มึการฟังมาก, ปรารภความเพียร, มึสติตั้งมั่น

๕. มึปัญญา^{๑๖๙}

ปัญญาเป็นหนึ่งในอปริหานิยธรรม (ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม) ดังที่ทรงแสดงไว้ว่า

^{๑๖๖} อจ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๔/๑๕๓.

^{๑๖๗} อจ. นก. (ไทย) ๒๒/๘๓/๖๐๖.

^{๑๖๘} อจ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๗.

^{๑๖๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔ - ๓๐๒/๓๒๒ - ๓๒๕.

ภิกษุทั้งหลายขอปริหานิยธรรม ๗ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังมี
ศรัทธา ๒. ...มีhiri ๓. ...มีโอดตัมปะ
๔. ...เป็นพหูสูต ๕. ...ปรารภความเพียร
๖. ...มีสติตั้งมั่น
๗. ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังมี

ปัญญา^{๑๖๐}

ขอปริหานิยธรรม หมายถึงธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเจริญโดยส่วนเดียว ไม่มีความ
เสื่อม มี ๒ ประเภทคือ ราชขอปริหานิยธรรม และภิกษุขอปริหานิยธรรม^{๑๖๑}

ปัญญานี้เป็นสัทธรรม(ธรรมที่ดี ธรรมที่แท้ ธรรมของคนดี)อย่างหนึ่งในสัทธรรม ๗
ดังที่ทรงแสดงไว้ในนครสูตรว่า

...ภิกษุทั้งหลาย ในทำนองเดียวกัน ในกาลใด อริยสาวกประกอบด้วยสัทธรรม ๗
ประการ และได้ฉาน ๔ ประการ อันมีในจิตยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความ
ปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ในกาลนั้น เราจึงเรียกอริยสาวกนี้ว่า มารมีบาปก็ทำ
อะไรไม่ได้

อริยสาวกประกอบด้วยสัทธรรม ๗ ประการอะไร คือ

๑. อริยสาวกเป็นผู้มีศรัทธา...
๒. อริยสาวกเป็นผู้มีhiri...
๓. อริยสาวกเป็นผู้มีโอดตัมปะ...
๔. อริยสาวกเป็นพหูสูต...
๕. อริยสาวกเป็นผู้ปรารภความเพียร...
๖. อริยสาวกเป็นผู้มีสติ...

๗. อริยสาวกก็ฉานนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ที่มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญานี้เป็นเครื่อง
พิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ
เปรียบเหมือนปัจฉินครของพระราชา มีกำแพงสูงและกว้าง พร้อมด้วยป้อมก่ออิฐถือปูนดี เพื่อ
คุ้มกันภัยภายในและป้องกันอันตรายภายนอก ภิกษุทั้งหลายอริยสาวกถึงพร้อมด้วยปัญญา

^{๑๖๐} อ.ส.ศ.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๒๕/๓๕ - ๔๐.

^{๑๖๑} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓๕ - ๑๓๖/๑๑๖ - ๑๒๘.

เหมือนป้อมที่ก่ออิฐถือปูนดี ย่อมละอกุศล เจริญกุศล ละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมที่ไม่มีโทษ
บริหารตนให้บริสุทธิ์ อริยสาวกประกอบด้วยสัทธิธรรมประการที่ ๗ นี้^{๑๗๒}

ผู้มีปัญญาปรารณาความสิ้นอาสวะ ดังที่ตรัสไว้ในปฐมปัดณาสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ก็ปรารณาความสิ้นอาสวะ ฉะนั้นเหมือนกัน ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มีศรัทธา เชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของตถาคตว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นพระพุทธรเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค”

๒. เป็นผู้มีอาพาธน้อย มีโรคเบาบาง ประกอบด้วยไพศาตุสำหรับย่อยอาหาร สม่ำเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก ปานกลาง เหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร

๓. เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา ทำตนให้เปิดเผยตามความเป็นจริงในศาสนา หรือในเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลาย

๔. เป็นผู้ปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม ฯลฯ ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่

๕. เป็นผู้มีปัญญา ฯลฯ ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเป็นผู้มีศรัทธา เชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของตถาคต ... เราเป็นผู้มีอาพาธน้อย... เราเป็นผู้ไม่โอ้อวด... เราเป็นผู้ปรารภความเพียร... เราเป็นผู้มีปัญญา... โฉนเราจะไม่ปรารณาความสิ้นอาสวะเล่า”^{๑๗๓}

คิดก่อนพูดหรือพูดด้วยปัญญา จึงเป็นการพูดที่ดี ดังที่ตรัสไว้ในสุจจริตสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย วิสุจจริต ๔ ประการนี้ วิสุจจริต ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. สัจจวาจา (พูดจริง) ๒. อปีสุณาวาจา (พูดไม่ส่อเสียด)

๓. สันทรวาจา (พูดอ่อนหวาน) ๔. มันทภาสา (พูดด้วยปัญญา)...^{๑๗๔}

มันทภาสา ในที่นี้หมายถึงคำพูดที่กำหนดด้วยปัญญาคือมந்தา^{๑๗๕}

มีปัญญาจักไม่เสื่อมจากกุศลธรรม ดังที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ในปริหานิสูตรว่า

ผู้มีอายุทั้งหลาย ผู้ใดจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีก็ตาม พิจารณาเห็นธรรม ๔ ประการอยู่ในตน พึงแน่ใจได้ว่า จะไม่เสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะการมีธรรม ๔ ประการอยู่ใน

^{๑๗๒} อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๖๗/๑๓๕ - ๑๔๑, ๕๔/๑๘๔.

^{๑๗๓} อัง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๕/๒๑๕ - ๒๒๐.

^{๑๗๔} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๔๕/๒๑๒.

^{๑๗๕} อัง. จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๑๔๕ - ๑๕๐/๓๘๓.

ตอนนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่มีความเสื่อม ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ความเป็นผู้มีราคะเบาบาง
๒. ความเป็นผู้มีโทสะเบาบาง
๓. ความเป็นผู้มีโมหะเบาบาง
๔. มีปัญญาจักขุในเรื่องที่ควรและไม่ควรอันลึกซึ้ง^{๑๖๖}

ผู้มีปัญญา เป็นผู้ก้าวไปสู่ความแน่นอนในกุศลธรรม ดังที่ตรัสไว้ในทุคยสัมมัตตนิยามสูตรเป็นต้น ว่า

บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ฟังสัทธรรมอยู่ เป็นผู้อาจหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ไม่วิพากษ์วิจารณ์คำพูด
๒. ไม่วิพากษ์วิจารณ์ผู้พูด
๓. ไม่วิพากษ์วิจารณ์ตน
๔. มีปัญญาไม่โง่งม ไม่เป็นคนขะ
๕. ไม่ถือตัวว่ารู้ในสิ่งที่ตนยังไม่รู้^{๑๖๗}

สัมมัตตนิยาม ในที่นี้หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๖๘}

บุคคลประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ฟังสัทธรรมอยู่ อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม (ความเป็นผู้แน่นอน ความเป็นชอบ) ในกุศลธรรมทั้งหลายได้

ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยความเป็นผู้มีกรรมเป็นเครื่องกัน^{๑๖๙}
๒. เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยความเป็นผู้มีกิเลสเป็นเครื่องกัน^{๑๗๐}
๓. เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยความเป็นผู้มีวิบากเป็นเครื่องกัน^{๑๗๑}
๔. เป็นผู้มีศรัทธา
๕. เป็นผู้มีฉันทะ

^{๑๖๖} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๘/๒๑๕.

^{๑๖๗} อญ. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๓/๒๕๐ - ๒๕๑.

^{๑๖๘} อญ.ปญจก.อ.(บาลี) ๓/๑๕๑/๕๕, ศ.ข.อ.(บาลี) ๒/๓๐๒ - ๓๑๑/๓๗๘.

^{๑๖๙} กรรมเป็นเครื่องกัน ในที่นี้หมายถึงอนันตริยกรรม ๕ คือ (๑) ฆ่ามารดา (๒) ฆ่าบิดา (๓) ฆ่าพระอรหันต์ (๔) โลหิตุปบาท (ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงให้พระโลหิตห้อขึ้นไป) (๕) สังฆเภท (ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน) อญ.จตุกก.อ. (บาลี) ๓/๘๖/๑๕๕.

^{๑๗๐} กิเลสเป็นเครื่องกัน ในที่นี้หมายถึงนิชฌิมจลาทิกุญฺเฐ (ได้แก่ลัทธิที่มีความเชื่อว่าสัตว์ วิญญาณ หรือชีวิตมันมีความเที่ยงแท้ไม่ดับสลาย) อญ.จตุกก.อ. (บาลี) ๓/๘๖/๑๕๕.

^{๑๗๑} วิบากเป็นเครื่องกัน ในที่นี้หมายถึงอกุศลวิบากปฏิสนธิ (การถือปฏิสนธิเพราะผลแห่งอกุศลกรรม) หรือ อเหตุกปฏิสนธิ (การถือปฏิสนธิโดยปราศจากเหตุ) ในกุศลวิบากอยู่ อญ.จตุกก.อ. (บาลี) ๓/๘๖/๑๕๕.

๖. เป็นผู้ที่มีปัญญา^{๑๘๒}

บุคคลประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ ฟังสัทธรรมอยู่ อาจก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามใน
กุศลธรรมทั้งหลายได้ ธรรม ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. เป็นผู้ไม่ฆ่ามารดา ๑. เป็นผู้ไม่ฆ่าบิดา
๓. เป็นผู้ไม่ฆ่าพระอรหันต์
๔. เป็นผู้ไม่มีจิตคิดประทุษร้ายทำพระโลหิตของพระตถาคตให้ห่อขึ้น
๕. เป็นผู้ไม่ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ๖. เป็นผู้ที่มีปัญญา ไม่ไปไม่บ้าน้ำลาย^{๑๘๓}

ปัญญาเป็นธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งสัมโพธิ ดังที่ทรงแสดงไว้ในสัมโพธิสูตรว่า

...๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีมิตรดี มีสหาคี มีเพื่อนดี นี่เป็นเหตุประการที่ ๑
แห่งการเจริญธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งสัมโพธิ

๒. ภิกษุเป็นผู้มีศีล ดำรงด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และ
โคจรอยู่ มีปกติเห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย...

๓. ภิกษุเป็นผู้ได้กลายเป็นเครื่องขัดเกลาย่าง ที่เป็นสัปปายะแห่งความเป็นไปของจิต
คือ อปปิจณกถา(เรื่องความมักน้อย) สันตุฏฐิกถา(เรื่องความสันโดษ) ปวิเวกกถา(เรื่องความ
สงัด) อสังสัคคกถา(เรื่องความไม่คลุกคลี) วิริยารัมภกถา(เรื่องการปรารภความเพียร) สีลกถา
(เรื่องศีล) สมาธิกถา(เรื่องสมาธิ) ปัญญาถา(เรื่องปัญญา) วิมุตติกถา(เรื่องวิมุตติ) วิมุตติ
ญาณทัสสนกถา(เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ) ตามความปรารถนา ได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่
ลำบาก...

๔. ภิกษุเป็นผู้ปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความ
เข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย...

๕. ภิกษุเป็นผู้ที่มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและ
ความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ...

ภิกษุผู้มีมิตรดี มีสหาคี มีเพื่อนดี ฟังหวังได้ข้อนี้ คือ จักเป็นผู้มีศีล ดำรงด้วยการ
สังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย
สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ...จักเป็นผู้ได้กลายเป็นเครื่องขัดเกลาย่างยิ่ง ที่เป็นสัปปา
ยะแห่งความเป็นไปของจิต คือ อปปิจณกถา สันตุฏฐิกถา ปวิเวกกถา อสังสัคคกถา วิริยารัมภ

^{๑๘๒} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๘๖/๖๑๑.

^{๑๘๓} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๘๗/๖๑๒.

กถา สลักถา สมาธิกถา ปัญญาถา วิมุตติกถา วิมุตติญาณทัสนกถา ตามความปรารถนา ได้โดย
ไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก ... จักเป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด
มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย ... จักเป็นผู้มีปัญญา คือ
ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส
ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ^{๑๘๔}

เป็นสัปปาเยแห่งความเป็นไปของจิต หมายถึงเป็นที่สบายและเป็นอุปการะแก่การ
ชักนำจิตเข้าสู่สมณะและวิปัสสนา ^{๑๘๕}

สัมโพธิ ในที่นี้หมายถึงมรรค ๔ คือ โสคาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค
และอรหัตตมรรค ^{๑๘๖}

ปัญญาสูตร พระสูตรว่าด้วยบ่อเกิดปัญญา ๘ ประการ

ภิกษุทั้งหลาย เหตุปัจจัย ๘ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ปัญญา ^{๑๘๗} อันเป็นเบื้องต้น
แห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิกษุโณภภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งปัญญาที่ได้แล้ว เหตุปัจจัย ๘
ประการอะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. อาศัยพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจรรย์รูปใดรูปหนึ่ง ผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นครู เป็น
ที่เข้าไปตั้งหิริโอตตปปะ ความรักและความเคารพอย่างแรงกล้า...

๒. ... เธอเข้าไปหาแล้วสอบสวน ใต้ตามท่านเหล่านั้นตามเวลาอันสมควรว่า “ท่านผู้
เจริญ พระพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งพระพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร” ท่านเหล่านั้นย่อม
เปิดเผยธรรมที่ยังไม่ได้เปิดเผย ทำให้ง่ายซึ่งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้ง่าย และบรรเทาความสงสัยใน
ธรรมที่น่าสงสัยหลายหลายอย่าง...

๓. ได้ฟังธรรมนั้นแล้ว ย่อมทำความสงบ ๒ อย่าง คือ ความสงบกายและความสงบ
จิตให้ถึงพร้อม...

๔. เป็นผู้มิสิด สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรมิ
ปรกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย...

๕. เธอเป็นพหูสูต ทรงสุตะ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลายที่มีความ
งามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้ง

^{๑๘๔} อญ.สตุดก. (ไทย) ๒๓/ ๑/๔๒๖ - ๔๒๗.

^{๑๘๕} อญ. นวก.อ.(บาลี) ๓/๑/๒๘๕.

^{๑๘๖} อญ.ติก.อ.(บาลี) ๒/๘๓/๒๔๒, ที.สิ.อ.(บาลี) ๑/๓๗๓/๒๘๑, อญ.ติก.ฎีกา(บาลี) ๒/๘๓/๒๓๕.

^{๑๘๗} ปัญญาในที่นี้หมายถึงวิปัสสนา. อญ.อญฺฐก.อ. (บาลี) ๓/๒/๒๑๔.

อรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน ทรงจำไว้ได้ คล่องปาก จินใจ แทงตลอดดี ด้วยทักขิ..

๖. เป็นผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่...

๗. อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ ไม่พูดเรื่องต่าง ๆ ไม่พูดเรื่องตริจกานกถา กล่าวธรรมเองเชื่อ เชิญผู้อื่นให้กล่าว และไม่ดูหมิ่นการนั่งอย่างพระอริยะ...

๘. เป็นผู้มีปกติเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่า “รูปเป็น อย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ฯลฯ สัญญาเป็นอย่างนี้ ฯลฯ สังขารเป็นอย่างนี้ ฯลฯ วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ เป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้”...^{๘๘}

สูตร ในที่นี้หมายถึงนวัคคัตถุศาสน์ คำสอนของพระศาสดามีองค์ ๕ คือ (๑) สุตตะ (๒) เคยยะ (๓) เวยาकरणะ (๔) กถา (๕) อุทาน (๖) อิติวุตตกะ (๗) ชาตกะ (๘) อัပ္ပุตตรม (๙) เวทัลละ^{๘๙}

ตริจกานกถา คือถ้อยคำอันขวางทางไปสู่สวรรค์หรือนิพพาน หมายถึงเรื่องราวที่ ภิกษุไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนากัน เพราะทำให้เกิดฟุ้งซ่านและหลงเพลินเสียเวลา^{๙๐}

กัฏฐาคิริสูตร พระสูตรว่าด้วยบ่อเกิดปัญญา ๑๓ ประการ

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวการบรรลุอรหัตผลด้วยขั้นเดียวเท่านั้น แต่การบรรลุ อรหัตผลย่อมมีได้ด้วยการบำเพ็ญสิกขาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญกิริยาโดยลำดับ ด้วยการ บำเพ็ญปฏิบัติโดยลำดับ

การบรรลุอรหัตผลย่อมมีได้ด้วยการบำเพ็ญสิกขาโดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญกิริยา โดยลำดับ ด้วยการบำเพ็ญปฏิบัติโดยลำดับ เป็นอย่างไร

คือ (๑) กุลบุตรในศาสนานี้ เกิดศรัทธาแล้ว

(๒) ย่อมเข้าไปหา

(๓) เมื่อเข้าไปหาย่อมนั่งใกล้

(๔) เมื่อนั่งใกล้ย่อมเงียโสตกลงสดับ

(๕) เงียโสตกลงสดับแล้วย่อมฟังธรรม

^{๘๘} อ.อ.อ.ก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๕๖ - ๑๕๗.

^{๘๙} อ.อ.อ.ก.อ. (บาลี) ๒/๖/๒๘๒, วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๖.

^{๙๐} วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๔๔/๓๑๕, สารคฤ.กัฏ. (บาลี) ๓/๑๔๔/๔๓, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๘๔.

- (๖) ครั้นฟังธรรมแล้วย่อมทรงจำไว้
- (๗) ย่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว
- (๘) เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมควรเพ่งพินิจ
- (๙) เมื่อมีการเพ่งพินิจธรรมอยู่ จันตะย่อมเกิด
- (๑๐) กุลบุตรนั้นเกิดจันตะแล้ว ย่อมอุตสาหะ
- (๑๑) ครั้นอุตสาหะแล้ว ย่อมไตร่ตรอง
- (๑๒) ครั้นไตร่ตรองแล้ว ย่อมอุทิสกายและใจ
- (๑๓) เมื่ออุทิสกายและใจแล้ว ย่อมทำให้แจ้งสัจจะอันยอดเยี่ยม^{๑๕๑} ด้วยนามกาย

และเห็นแจ่มแจ้งสัจจะอันยอดเยี่ยมนั้นด้วย(มรรค)ปัญญา^{๑๕๒}

พุทธศาสนาเป็นศาสนาของผู้มีปัญญา ดังที่ปรากฏในมหาปฐกสูตรว่า

มหาปฐกสูตร ๘ ประการอะไรบ้าง คือ

- ๑. นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้มักน้อย ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้มักมาก
- ๒. นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้สันโดษ ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้ไม่สันโดษ
- ๓. นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้สัจดี ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้ยินดีในการคลุกคลี
- ๔. นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้เกียจคร้าน
- ๕. นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้หลงลืมสติ
- ๖. นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้มีใจตั้งมั่น ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้มีใจไม่ตั้งมั่น
- ๗. นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้มีปัญญา ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้มีปัญญาทรม
- ๘. นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้ยินดีในนิปปัญจธรรม ผู้พอใจในนิปปัญจธรรม ไม่ใช่

ธรรมของบุคคลผู้ยินดีในปัญจธรรม ผู้พอใจในปัญจธรรม

...เรากล่าวไว้เช่นนี้แล้ว “นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้มีปัญญา ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้มีปัญญาทรม” เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยเหตุนี้ว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ...^{๑๕๓}

นิปปัญจธรรม หมายถึงนิพพาน ปัญจธรรม หมายถึงตัณหา มานะ และทิฏฐิ

^{๑๕๑} สัจจะอันยอดเยี่ยม ในที่นี้หมายถึงนิพพานสัจจะ. ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๘๓/๑๒๔.

^{๑๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๓/๒๑๒.

^{๑๕๓} อ.อ.ญ.ก. (ไทย) ๒๓/ ๓๐/๒๘๒, ๒๘๔.

ใช้ปัญญาอบรมจิตจึงจบกิจในพระพุทธศาสนา ดังที่ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุอบรมจิตดีด้วยปัญญา เมื่อนั้น ภิกษุนั้นควรกล่าวดังนี้ว่า เรารู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ภิกษุอบรมจิตดีด้วยปัญญาเป็นอย่างไร คือ ภิกษุอบรมจิตดีด้วยปัญญาว่า

๑. จิตของเราปราศจากราคะแล้ว
๒. จิตของเราปราศจากโทสะแล้ว
๓. จิตของเราปราศจากโมหะแล้ว
๔. จิตของเราไม่มีราคะเป็นธรรมดา
๕. จิตของเราไม่มีโทสะเป็นธรรมดา
๖. จิตของเราไม่มีโมหะเป็นธรรมดา
๗. จิตของเราไม่กลับมาในกามภพเป็นธรรมดา
๘. จิตของเราไม่กลับมาในรูปภพเป็นธรรมดา
๙. จิตของเราไม่กลับมาในอรุพภพเป็นธรรมดา...^{๑๕๕}

ปัญญาเป็นยอดธรรม ดังที่ทรงแสดงไว้ในมุลกสูตรว่า

๑. ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล
 ๒. ธรรมทั้งปวงมีมณสิการเป็นแดนเกิด
 ๓. ธรรมทั้งปวงมีผัสสะเป็นเหตุเกิด
 ๔. ธรรมทั้งปวงมีเวทนาเป็นที่ประชุม
 ๕. ธรรมทั้งปวงมีสมาธิเป็นประมุข
 ๖. ธรรมทั้งปวงมีสติเป็นใหญ่
 ๗. ธรรมทั้งปวงมีปัญญาเป็นยิ่ง
 ๘. ธรรมทั้งปวงมีวิมุตติเป็นแก่น
 ๙. ธรรมทั้งปวงมีอมตะเป็นที่หยั่งลง
 ๑๐. ธรรมทั้งปวงมีนิพพานเป็นที่สุด^{๑๕๖}
- ธรรมทั้งปวง ในที่นี้หมายถึงขั้น ๕^{๑๕๗}

^{๑๕๔} อจ.อญ+ก.อ. (บาลี) ๓/๓๐/๒๕๑.

^{๑๕๕} อจ.นวก. (ไทย) ๒๓/ ๒๕/ ๔๘๓.

^{๑๕๖} อจ.อญ+ก. (ไทย) ๒๓/๘๓/๔๐๘ - ๔๐๙, อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๘/๑๒๖.

ปัญญาเป็นนาถกรรมธรรม(ธรรมเครื่องกระทำที่พึง)อย่างหนึ่ง ดังที่ทรงแสดงไว้ใน
นาถสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึงอยู่เถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึงอยู่เลย บุคคลผู้
ไม่มีที่พึงยอมอยู่เป็นทุกข์ นาถกรรมธรรม ๑๐ ประการนี้ ธรรม ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ
ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มึนศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์...

๒. เป็นพหูสูตร ทรงสุตะ สัมมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมทั้งหลาย...

๓. เป็นผู้มึนมิตรดี มีสหาคี มีเพื่อนดี...

๔. เป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องทำให้เป็นผู้ว่าง่าย อดทน...

๕. เป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านในการงานที่จะต้องช่วยกันทำ...

๖. เป็นผู้ใคร่ธรรม เป็นผู้ฟังและผู้แสดงธรรมอันเป็นที่พอใจ...

๗. เป็นผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด...

๘. เป็นผู้สั่นโดยด้วยจิรวร บิณฑบาต เสนาสนะ และกิลานปัจฉัยเกสัช...

๙. เป็นผู้สดี คือ ประกอบด้วยสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง...

๑๐. เป็นผู้มึนปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและ
ความดับอันเป็นอริยะ...ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระก็ดี ผู้เป็นมัชฌิมะก็ดี ผู้เป็นนวกะก็ดีย่อมสำคัญ
ภิกษุนั้นว่าเป็นผู้ควรว่ากล่าวสั่งสอนได้ว่า...ภิกษุนั้นอันภิกษุผู้เป็นเถระ ผู้เป็นมัชฌิมะ ผู้เป็น
นวกะอนุเคราะห์แล้ว พึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียวในกุศลธรรมทั้งหลาย ไม่มีความเสื่อม
เลย...^{๑๕๘}

ปัญญาเป็นสาราณียธรรม(ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน) ดังที่ทรงแสดงไว้ในกัณฐก
สูตรว่า

...ภิกษุทั้งหลาย สาราณียธรรม ๑๐ ประการนี้ ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ
เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกันเพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอัน
เดียวกัน สาราณียธรรม ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้มึนศีล ฯลฯ ๑๐. เป็นผู้มึนปัญญา...^{๑๕๙}

ปัญญาเป็นธรรมเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ ดังที่ทรงแสดงไว้ในอริยาสสูตรว่า

^{๑๕๘} อญ.อญ+ก.อ.(บาลี) ๓/๘๓/๒๘๑.

^{๑๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๕/๓๕๕ - ๓๖๑, อญ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๘/๓๔ - ๓๘.

^{๑๕๙} อญ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๐/๑๐๖ - ๑๐๘.

...ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ ๑๐ ประการนี้แล ที่พระอริยะ อยู่แล้ว กำลังอยู่ หรือจักอยู่ ธรรมเป็นเครื่องอยู่แห่งพระอริยะ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้ละองค์ ๕ ได้
๒. เป็นผู้ประกอบด้วยองค์ ๖
๓. เป็นผู้มีธรรมเป็นเครื่องรักษาอย่างเอก
๔. เป็นผู้มือปัสสเสนธรรม ๔ ประการ
๕. เป็นผู้มีปัจเจกสังจะบรรเทาได้
๖. เป็นผู้มีการแสวงหาอันสละได้
๗. เป็นผู้มีคามดำริอันไม่ขุ่นมัว
๘. เป็นผู้มีกายสังขารอันระงับได้
๙. เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นได้ดี
๑๐. เป็นผู้มีปัญญาหลุดพ้นได้ดี

...ภิกษุเป็นผู้มีปัญญาหลุดพ้นได้ดี เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดว่า ราคะเราละได้เด็ดขาด ตัณหาถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้ที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ รู้ชัดว่า โทสะเราละได้เด็ดขาด ฯลฯ โมหะเราละได้เด็ดขาด...^{๒๐๐}

ปัญญาเป็นธรรมที่น่าปรารถนา ดังที่ตรัสไว้ในอภิสัมมสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๑๐ ประการนี้ เป็นธรรมที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก ธรรม ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. โภคสมบัติ...	๒. ผิวนิพพาน....
๓. ความไม่มีโรค...	๔. ศีล...
๕. พรหมจรรย์...	๖. มิตร...
๗. ความเป็นพหูสูต...	๘. ปัญญา...
๙. ธรรม...	๑๐. ศววรรค์...

ธรรม ในที่นี้หมายถึงโลกุตตรธรรม ๘^{๒๐๑}

^{๒๐๐} อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๐/๓๕ - ๔๒.

^{๒๐๑} อภ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๓๓ - ๓๔/๓๕๕.

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๑๐ ประการนี้แล เป็นธรรมที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก ธรรม ๑๐ ประการนี้แล ซึ่งเป็นธรรมที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก มีธรรมที่เป็นอันตราย ๑๐ ประการ คือ

๑. ความเกียจคร้าน ไม่ขยันหมั่นเพียร เป็นอันตรายต่อโกศสมบัติ
๒. การไม่ประดับตกแต่ง เป็นอันตรายต่อผิวพรรณ
๓. การทำสิ่งที่ไม่เป็นสัปปายะ เป็นอันตรายต่อความไม่มีโรค
๔. ความเป็นผู้มีปาปมิตร (มิตรชั่ว) เป็นอันตรายต่อศีล
๕. ความไม่สำรวมอินทรีย์ เป็นพรหมจรรย์
๖. การแก่งกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความจริง เป็นอันตรายต่อมิตร
๗. การไม่ทำ การสาธยาย เป็นอันตรายต่อความเป็นพหูสูตร
๘. การไม่ฟังด้วยดี การไม่สอบถาม เป็นอันตรายต่อปัญญา
๙. การไม่ประกอบความเพียร การไม่พิจารณา เป็นอันตรายต่อธรรม
๑๐. การปฏิบัติผิดเป็นอันตรายต่อสวรรค์

...ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๑๐ ประการนี้แล ซึ่งเป็นธรรมที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หาได้ยากในโลก มีธรรมที่เป็นอาหาร ๑๐ ประการ คือ

๑. ความขยันหมั่นเพียร ไม่เกียจคร้าน เป็นอาหารของโกศสมบัติ
๒. การประดับตกแต่ง เป็นอาหารของผิวพรรณ
๓. การทำสิ่งที่ เป็นสัปปายะ เป็นอาหารของความไม่มีโรค
๔. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร(มิตรดี) เป็นอาหารของศีล
๕. การสำรวมอินทรีย์ เป็นอาหารของพรหมจรรย์
๖. การไม่แก่งกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความจริง เป็นอาหารของมิตร
๗. การกระทำการสาธยาย เป็นอาหารของความเป็นพหูสูตร
๘. การฟังด้วยดี การสอบถาม เป็นอาหารของปัญญา
๙. การประกอบความเพียร การพิจารณา เป็นอาหารของธรรม
- ๑๐.การปฏิบัติชอบ เป็นอาหารของสวรรค์...^{๒๐๒}

ปัญญาเป็นความเจริญ ความเจริญด้วยปัญญาเป็นความเจริญที่ประเสริฐ ดังที่ตรัสไว้ในวัชณสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกเมื่อเจริญด้วยความเจริญ ๑๐ ประการ เชื่อว่าเจริญด้วยความเจริญอันประเสริฐ เชื่อว่ามีปกติรับเอาสิ่งที่เป็นสาระ และมีปกติรับเอาสิ่งที่ประเสริฐแห่งกาย ความเจริญ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. ย่อมเจริญด้วยนาและสวน	๒. เจริญด้วยทรัพย์และข้าวเปลือก
๓. เจริญด้วยบุตรและภรรยา	๔. เจริญด้วยทาส กรรมกร และคนใช้
๕. เจริญด้วยสัตว์สี่เท้า	๖. เจริญด้วยศรัทธา
๗. เจริญด้วยศีล	๘. เจริญด้วยสุตะ
๙. เจริญด้วยจาคะ	๑๐. เจริญด้วยปัญญา

...บุคคลใดในโลกนี้ ย่อมเจริญด้วยทรัพย์ ข้าวเปลือก บุตร ภรรยา และสัตว์สี่เท้า บุคคลนั้นเป็นผู้มีโภกสมบัตถ์ มียศ ญาติมิตร และพระราชาก็ทรงยกย่อง บุคคลใดในโลกนี้ เจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะและปัญญา บุคคลนั้น เป็นสัตบุรุษ มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา เชื่อว่าเจริญทั้ง ๒ ประการในปัจจุบัน^{๒๐๓}

พระสารีบุตรพูดถึงปัญญา

...ท่านพระมหาโกณฑัญญะครั้นนั่งเรียบร้อยแล้ว จึงถามเรื่องนี้กับท่านพระสารีบุตรว่า “ท่านผู้มีอายุ บุคคลที่เรียกว่า ผู้มีปัญญาทรม ผู้มีปัญญาทรม เพราะเหตุไรหนอแล จึงเรียกว่า ผู้มีปัญญาทรม

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ บุคคลไม่รู้ชัด บุคคลไม่รู้ชัด เหตุนั้นจึงเรียกว่า ผู้มีปัญญาทรม บุคคลไม่รู้ชัดอะไร คือ ไม่รู้ชัดว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา...”

ท่านพระมหาโกณฑัญญะ...ถามปัญหาต่อไปว่า “ท่านผู้มีอายุ บุคคลที่เรียกว่า ผู้มีปัญญา ผู้มีปัญญา เพราะเหตุไรหนอแลจึงเรียกว่า ผู้มีปัญญา” “บุคคลรู้ชัด บุคคลรู้ชัด เหตุนั้นจึงเรียกว่า ผู้มีปัญญา บุคคลรู้ชัดอะไร คือ รู้ชัดว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา...”^{๒๐๔}

^{๒๐๓} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๔/๑๖๒ - ๑๖๓.

^{๒๐๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๕/๔๘๘ - ๔๘๙.

ท่านพระมหาโกฏฐิกะ.... “พระโยคาวจรย่อมรู้ธรรมที่ตนจะพึงรู้ด้วยอะไร” ท่าน
พระสารีบุตร“พระโยคาวจรย่อมรู้ธรรมที่ตนจะพึงรู้ด้วยปัญญาจักขุ” “ปัญญามีไว้เพื่ออะไร”
“ปัญญามีไว้เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อการกำหนดรู้ และการละ”^{๒๐๕}

ปัญญาจักขุ ในที่นี้หมายถึงสมาธิปัญญา และวิปัสสนาปัญญา สมาธิปัญญาทำ
หน้าที่กำจัดโมหะ วิปัสสนาปัญญา ทำหน้าที่พิจารณาไตรลักษณ์เป็นอารมณ์^{๒๐๖}

พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องปัญญา

...พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ความรักเสมอด้วยตนไม่มี

ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี

แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี

ฝนจัดเป็นแหล่งน้ำอันยอดเยี่ยม^{๒๐๗}

นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ

ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา

มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร

นั่นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้^{๒๐๘}

เจริญจิตและปัญญา หมายถึงเจริญสมาธิและวิปัสสนา^{๒๐๙}

ศีลยังประโยชน์ให้สำเร็จตราบเท่าชรา

ศรัทธาตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ

ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย

บุญโจรลักไปไม่ได้^{๒๑๐}

ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ

ปัญญาย่อมปกครองบุรุษนั้น

สัตว์ยินดีในนิพพาน จึงพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้^{๒๑๑}

^{๒๐๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๑/๔๕๑.

^{๒๐๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๕๑/๒๕๔.

^{๒๐๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓/๑๓.

^{๒๐๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๓.

^{๒๐๙} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๓/๔๕.

^{๒๑๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๒/๖๓.

ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจที่ประเสริฐของบุรุษในโลกนี้
ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วนำความสุขมาให้
สิ่งจะเท่านั้นเป็นรสที่ดีกว่ารสทั้งหลาย
คนที่เป็นอย่างด้วยปัญญา นักปราชญ์ทั้งหลาย
จึงกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐ ^{๒๑๒}
ผู้มีปัญญา เฟ่งพินิจ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว
ประเสริฐกว่าผู้มีปัญญาทราหม ไม่มีจิตตั้งมั่น
ที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี ^{๒๑๓}
ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก สติเป็นธรรมเครื่องตั้งอยู่ในโลก
ฝูงโคเป็นสหายในการทำงานของผู้เป็นอยู่
ไถเป็นเครื่องสืบต่อชีวิตของเขา
ฝนย่อมเลี้ยงบุคคลผู้เกียจคร้านและไม่เกียจคร้าน
คฤมารดาเลี้ยงบุตร
หมูสัตว์ที่มีชีวิตอยู่บนแผ่นดิน อาศัยฝนเลี้ยงชีพ ^{๒๑๔}
บุคคลใดมีศีล มีปัญญา อบรมตนดีแล้ว
มีจิตตั้งมั่น ยินดีในฉาน มีสติ
ละความโศกได้หมดสิ้น สิ้นอาสวะแล้ว
เหลือไว้แต่ร่างกายในชาติสุดท้าย
บัณฑิตทั้งหลายเรียกบุคคลประเภทนั้นว่า
เป็นผู้มีศีล ผู้มีปัญญา
บุคคลชนิดนั้นล่วงทุกข์ได้แล้ว
เทวดาทั้งหลายบูชาบุคคลประเภทนั้น ^{๒๑๕}
บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา
มีจิตตั้งมั่นดี ปราศจากความเพียร

^{๒๑๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๓๑.

^{๒๑๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๓/๘๐, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/ ๑๘๔/ ๕๔๓.

^{๒๑๓} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๑๑๑/๖๕.

^{๒๑๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕.

^{๒๑๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๑๐๒.

อุทิศกายและใจตลอดกาลทุกเมื่อ
ยอมข้ามโอชะที่ข้ามได้ยาก
เขาเว้นขาดแล้วจากกามสัญญาล่วงรูปสัญญาโยชน^{๒๑๖} ได้
มีความกำหนดด้วยความเพียรเพียรสิ้นแล้ว
ยอมไม่จมในห้วงน้ำลึก^{๒๑๖}
นอกจากปัญญาเครื่องตรัสรู้ ความเพียรเครื่องเผากิเลส
ความสำรวมอินทรีย์ และการสละทุกสิ่งทุกอย่าง
เรายังไม่เห็นความสวัสดีแห่งสัตว์ทั้งหลายเลย^{๒๑๗}
บุคคลข้ามโอชะได้ด้วยศรัทธา
ข้ามอรรณพได้ด้วยความไม่ประมาท
ล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร บริสุทธิได้ด้วยปัญญา
...บุคคลเชื่อบรรณของพระอรหันต์
เพื่อบรรลุนิพพาน ไม่ประมาท
มีความรอบคอบ พึงด้วยดียอมได้ปัญญา^{๒๑๘}

...ปัญญารู้ได้ด้วยการสนทนา ปัญญานั้นจะพึงรู้ได้ด้วยกาลนาน ไม่ใช่ด้วยกาล
เล็กน้อย ผู้ใส่ใจจึงจะรู้ได้ ผู้ไม่ใส่ใจรู้ไม่ได้ ผู้มีปัญญารู้ได้ ผู้ไม่มีปัญญารู้ไม่ได้^{๒๑๙}

เรากล่าวไว้เช่นนี้แล้ว “ปัญญารู้ได้ด้วยการสนทนา และปัญญานั้นแล พึงรู้ได้
โดยใช้เวลานาน ไม่ใช่ชนิดน้อย ผู้มนสิการจึงรู้ได้ ผู้ไม่มนสิการหารู้ได้ไม่ ผู้มีปัญญารู้ได้ ผู้มี
ปัญญาทรมหา^{๒๒๐}” เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น

คือ... บุคคลเมื่อสนทนากัน จึงรู้อย่างนี้ว่า “ท่านผู้นี้มีแสวงหาปัญหาอย่างไร
เตรียมปัญหาอย่างไร และถามปัญหาอย่างไร ท่านผู้นี้มีปัญญาทรมหา ไม่ใช่มีปัญญา ข้อนั้นเพราะ
เหตุไร เพราะท่านผู้นี้ไม่อ้างบทที่มีความหมาย ลึกซึ้ง สงบ ประณีต ที่สามัญชนคาดไม่ถึง
ละเอียด อันบัณฑิตพึงรู้ได้ ท่านผู้นี้กล่าวธรรมอันใด ก็ไม่สามารถจะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด
เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งเนื้อความแห่งธรรมนั้นทั้งโดยย่อหรือโดยพิสดาร ท่านผู้นี้มีปัญญา

^{๒๑๖} ตี.ศ. (ไทย) ๑๕/๕๖/๑๐๒ - ๑๐๓.

^{๒๑๗} ตี.ศ. (ไทย) ๑๕/๕๘/๑๐๔.

^{๒๑๘} ตี.ศ. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓, ๓๕๔. (ไทย) ๒๕/๑๘๖, ๑๘๘/๕๔๔.

^{๒๑๙} ตี.ศ. (ไทย) ๑๕/๑๒๒/๑๔๒.

ทรม “ไม่ใช่มีปัญหา” เปรียบเหมือนบุคคลผู้มีตาคียืนอยู่ริมฝั่งห้วงน้ำ พังเห็นปลาตัวเล็กๆ ผุดอยู่ เขาพึงทราบอย่างนี้ว่า “ปลาตัวนี้มีกิริยาผุดเป็นอย่างไร ทำให้เกิดคลื่นเพียงไหน และมีความเร็วเพียงไร ปลาตัวนี้เล็ก ไม่ใช่ใหญ่” ฉะนั้น

ส่วนบุคคลในโลกนี้เมื่อสนทนากัน จึงรู้อย่างนี้ว่า “ท่านผู้นี้มีการแสวงหาปัญหาอย่างไร เตรียมปัญหาอย่างไร และถามปัญหาอย่างไร ท่านผู้นี้มีปัญหา ไม่ใช่มีปัญหาทรม ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะท่านผู้นี้ อ้างบทที่มีความหมาย ลึกซึ้ง สงบ ประณีต สามัญชนคาดไม่ถึง ละเอียด อันบัณฑิตพึงรู้ได้ ท่านผู้นี้กล่าวธรรมอันใด ก็ไม่สามารถจะบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งเนื้อความแห่งธรรมนั้นทั้งโดยย่อหรือโดยพิสดาร ท่านผู้นี้มีปัญหา ไม่ใช่มีปัญหาทรม”

บุคคลสนทนากัน จึงรู้อย่างนี้ว่า “ท่านผู้นี้มีการแสวงหาปัญหาอย่างไร ฯลฯ ท่านผู้นี้มีปัญหา ไม่ใช่มีปัญหาทรม” เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีตาคียืนอยู่ริมฝั่งห้วงน้ำ พังเห็นปลาตัวใหญ่ ผุดอยู่ เขาพึงทราบอย่างนี้ว่า “ปลาตัวนี้มีกิริยาผุดเป็นอย่างไร ทำให้เกิดคลื่นเพียงไหน และมีความเร็วเพียงไร ปลาตัวนี้ใหญ่ ไม่ใช่ตัวเล็กจะนั้น...” ^{๒๒๐}

แสวงหาปัญหา หมายถึงการพิจารณาเนื้อความที่ตนปรารถนาจะรู้ ^{๒๒๑} เตรียมปัญหา หมายถึงนำจิตไปด้วยอำนาจการตระเตรียมปัญหา หรือการตกแต่งปัญหา ^{๒๒๒}

ภิกษุทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า “มีปัญหา ไม่เป็นคนเซอะ มีปัญหา ไม่เป็นคนเซอะ” ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ...” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ภิกษุ เรากล่าวว่า “มีปัญหา ไม่เป็นคนเซอะ” ก็เพราะโพชฌงค์ ๗ ประการที่บุคคลนั้นเจริญ ทำให้มากแล้ว...” ^{๒๒๓}

ธรรมทั้งหลายในที่นี้หมายถึงสังขารม(อริยสัจ) ๔ ประการ ^{๒๒๔}

พระอานนตพุดถึงบุคคลผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

ท่านพระอุทายีถามว่า “ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกบุคคลว่า ปัญญาวิมุต ปัญญาวิมุต ผู้มีอายุ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ปัญญาวิมุต ปัญญาวิมุต” ท่านพระอานนตตอบว่า “ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม ฯลฯ บรรลุ

^{๒๒๐} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๒/๒๘๒.

^{๒๒๑} อญ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๕๒/๔๑๒, อญ.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๕๒/๔๕๔.

^{๒๒๒} อญ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๕๒/๔๑๒.

^{๒๒๓} ต.ม. (ไทย) ๑๕/๒๒๖/๑๕๗.

^{๒๒๔} อญ.จตุกก.อ.(บาลี) ๒/๒๔๕/๔๔๔.

ปฐมณาน ฯลฯ และเธอย่อมรู้จักปฐมณานนั้นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ปัญญาวิมุต โดยปริยายแล้ว

ภิกษุล่วงแนวสัจญานาสัจญายตนณานโดยประการทั้งปวง บรรลุสัจญานาเวทิตนิโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา และเธอย่อมรู้จักสัจญานาเวทิตนิโรธด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ปัญญาวิมุต โดยนิปปริยายแล้ว”^{๒๒๕}

มีปัญญาจึงเจริญอุสสคติได้สำเร็จ ดังที่ตรัสไว้ว่า

...มหานามะ กุลบุตรผู้มีศรัทธาเป็นผู้ประสบความสำเร็จ ผู้ไม่มีศรัทธาไม่ประสบความสำเร็จ ผู้ปรารถนาความสำเร็จ...ผู้มีสติตั้งมั่น...ผู้มีจิตตั้งมั่น... ผู้มีปัญญาคือผู้ประสบความสำเร็จ ผู้มีปัญญาทรมไม่ประสบความสำเร็จ...^{๒๒๖}

ไม่ประสบความสำเร็จ(อาราธกะ) หมายถึงไม่ให้ถึงพร้อม ไม่ให้บริบูรณ์^{๒๒๗} ความสำเร็จในการเจริญอุสสคติ ๖ คือ พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ สीलานุสสติ จาคานุสสติ เทวदानุสสติ

คนพาลมีปัญญาทรม ประกอบความประมาทอยู่เสมอ

ส่วนบัณฑิตผู้มีปัญญา รักษาความไม่ประมาทไว้

เหมือนคนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ ฉะนั้น^{๒๒๘}

เมื่อใด บัณฑิตบรรเทาความประมาท ด้วยความไม่ประมาท

ขึ้นสู่ปัญญาจุจปราสาท ไม่เศร้าโศก

พิจารณาเห็นหมู่สัตว์ผู้มีความเศร้าโศก

เมื่อนั้น บัณฑิตผู้เป็นนักปราชญ์ ย่อมเห็นคนพาลได้

เหมือนคนที่ยืนอยู่บนภูเขาเห็นคนที่ภาคพื้นได้ ฉะนั้น^{๒๒๙}

ปัญญาจุจปราสาท ในที่นี้หมายถึงทิพยจักขุของพระขีณาสพผู้มีสติไพบูลย์^{๒๓๐}

ผู้มีปัญญาดี เป็นผู้ไม่ประมาท ในเมื่อผู้อื่นประมาท

^{๒๒๕} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓ / ๔๕ / ๕๓๗ - ๕๓๘.

^{๒๒๖} อัง.เอกาทสก. (ไทย) ๒๔ / ๑๑ / ๔๑๐.

^{๒๒๗} อัง. เอกาทสก.อ.(บาลี) ๓/๑๑ - ๑๒/๓๘๔.

^{๒๒๘} จุ.ธ. (ไทย) ๒๕ / ๒๖ / ๓๒.

^{๒๒๙} จุ.ธ. (ไทย) ๒๕ / ๒๘ / ๓๓.

^{๒๓๐} จุ.ธ.อ. (บาลี) ๒ / ๘๕.

เป็นผู้ตื่นอยู่โดยมาก ในเมื่อผู้อื่นหลับ
ย่อมละทิ้งคนมีปัญญาทรมไปไกล
เหมือนม้าเฝ้าจัดจิ้งเหลงมาที่หมดแรงไว้ ฉะนั้น^{๒๓๑}
จิตที่คืนรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก
ผู้มีปัญญาสามารถควบคุมให้ตรงได้
เหมือนช่างศรดัดลูกศรให้ตรง ฉะนั้น^{๒๓๒}
ผู้มีจิตไม่มั่นคง ไม่รู้แจ้งสัจธรรม
มีความเลื่อมใสเลือนลอย ย่อมไม่มีปัญญาสมบูรณ์^{๒๓๓}
คนมีการศึกษาน้อยนี้ ย่อมแก่ไปเปล่าเหมือนโกลิพัท
เขาเจริญแต่เนื้อหนัง ส่วนปัญญาหาเจริญไม่^{๒๓๔}
การพบเห็นพระอริยะทั้งหลาย เป็นการดี
การอยู่ร่วมกับพระอริยะ ก่อให้เกิดสุขทุกเมื่อ
เพราะการไม่พบเห็นคนพาล บุคคลพึงอยู่เป็นสุขเนื่องนิตย์
เพราะผู้คบค้าสมาคมกับคนพาล ย่อมเศร้าโศกลี้กล้านาน
การอยู่ร่วมกับคนพาล เป็นทุกข์ตลอดเวลา
เหมือนอยู่ร่วมกับศัตรู การอยู่ร่วมกับนักปราชญ์มีแต่ความสุข
เหมือนอยู่ในหมู่ญาติ เพราะฉะนั้นแล
บุคคลควรคบผู้เป็นปราชญ์ มีปัญญา เป็นพหูสูต
มีปกติเอารุระ มีวัตร เป็นพระอริยะ เป็นสัตบุรุษ
มีปัญญาดี เช่นนั้น เหมือนดวงจันทร์โคจรไปตามทาง
ของดาวนักษัตร ฉะนั้น^{๒๓๕}
ศีลนำสุขมาให้ตราบเท่าชรา
ศรัทธาดังมั่นแล้ว นำสุขมาให้
การได้ปัญญา นำสุขมาให้

^{๒๓๑} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๒๕/๓๓.

^{๒๓๒} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๓๓/๓๕.

^{๒๓๓} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๓๘/๓๖.

^{๒๓๔} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๑๕๒/๓๕, พ.ร. (ไทย) ๒๖/๑๐๒๘/๕๐๘.

^{๒๓๕} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๒๐๖ - ๒๐๘/๕๖ - ๕๗.

การไม่ทำบาปทั้งหลาย ก็นำสุขมาให้^{๒๓๖}

กระแสน้ำไหลในโลกล

สติเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำนั้นได้

เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสน้ำทั้งหลาย

ปัญญาปิดกั้นกระแสน้ำนั้นได้...^{๒๓๗}

กระแสน้ำในที่นี้หมายถึงตัณหา ทิฏฐิ กิเลส มุจริต และอวิชชา^{๒๓๘}

กระแสน้ำทั้งหลายไหลไปในอารมณ์ทั้งหมด

ตัณหาจุลเจวาลย์ กังอกงามขึ้น พวกเธอครั้นเห็นตัณหา

จุลเจวาลย์ที่อกงามนั้น จงตัดรากด้วยปัญญา^{๒๓๙}

ปัญญา หมายถึงปัญญอันสัมปยุตด้วยมรรค^{๒๔๐}

ถนายน้อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญากีย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีถน

ผู้มีทั้งถนและปัญญานั้นแล จึงนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน^{๒๔๑}

การฟังด้วยดีเป็นเหตุให้การศึกษาเจริญ

การศึกษาเป็นเหตุให้ปัญญาเจริญ

บุคคลรู้ประโยชน์ได้ก็เพราะปัญญา

ประโยชน์ที่บุคคลรู้แล้วนำความสุขมาให้^{๒๔๒}

พวกหงส์ก็ดี นกกระเรียนก็ดี นกยูงก็ดี

ช้างก็ดี เนื้อฟานก็ดี กลั้วราชสีห์ด้วยกันทั้งนั้น

ร่างกายไม่ถือเป็นประมาณ

ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน

แม้แต่ถ้ามีปัญญาก็เป็นผู้ใหญ่ได้

ส่วนคนพาลถึงจะมีร่างกายใหญ่โตก็เป็นผู้ใหญ่ไม่ได้^{๒๔๓}

^{๒๓๖} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๓๓๓/๑๓๖.

^{๒๓๗} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๓๔๖.

^{๒๓๘} พ.ร. (ไทย) ๓๐/๓/๕๓.

^{๒๓๙} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๓๔๐/๑๓๙.

^{๒๔๐} พ.ร.อ. (บาลี) ๘/๑๐.

^{๒๔๑} พ.ร. (ไทย) ๒๕/ ๓๓๒/ ๑๔๙.

^{๒๔๒} พ.ร. (ไทย) ๒๖/๑๔๑/๓๕๒.

เชื่อว่าชายจะเป็นบัณฑิตในที่ทุกสถานก็หาไม่
แม้หญิงมีปัญหาเห็นประจักษ์ในเรื่องนั้น ๆ ก็เป็นบัณฑิตได้
เชื่อว่าชายจะเป็นบัณฑิตในที่ทุกสถานก็หาไม่
แม้หญิงมีปัญหาคิดเนื้อความได้ฉับพลันก็เป็นบัณฑิต^{๒๔๔}
บรรดาความอึดทั้งหลาย ความอึดด้วยปัญญาประเสริฐ
เพราะบุคคลผู้อึดด้วยปัญญานั้นไม่เคียดรอนเพราะกามทั้งหลาย
คนที่อึดด้วยปัญญา ค้นหาทำให้อยู่ในอำนาจไม่ได้^{๒๔๕}
บุคคลใดคิดปัญหาที่ลึกซึ้งได้ด้วยใจ
ไม่ทำกรรมอันหยาบช้าซึ่งหาประโยชน์เกื้อกูลมิได้
ไม่คัดรอนประโยชน์ที่มาถึงตามกาลให้เสียไป
บัณฑิตเรียกคนเช่นนั้นว่า ผู้มีปัญญา^{๒๔๖}
ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาแลประเสริฐที่สุด
ดุจดวงจันทร์ราชาแห่งนักษัตรประเสริฐกว่าดวงดาวทั้งหลาย
ศีล สิริ และแม้ธรรมของสัตบุรุษย่อมเป็นไปตามบุคคลผู้มีปัญญา^{๒๔๗}
บุคคลควรคบหาท่านผู้เจริญด้วยปัญญา
มีความรู้ละเอียดละออเป็นพหูสูต
ควรศึกษาเล่าเรียน สอบถาม ตั้งใจฟังคำสุภาษิตโดยเคารพ
บุคคลทำอย่างนี้ จึงจะเป็นผู้มีปัญญา^{๒๔๘}
ชนเหล่าใดมีปัญหาเป็นพหูสูต
คิดเหตุการณ์ได้เป็นอันมาก ชนเหล่านั้นควรคบโดยแท้^{๒๔๙}
พระผู้มีพระภาคมีพระจักขุแม้ด้วยปัญญาจักขุ เป็นอย่างไร

^{๒๔๓} บุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๑๐๓ - ๑๐๔/๕๑.

^{๒๔๔} บุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๒๒ - ๒๓/๒๘๘.

^{๒๔๕} บุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๔๓/๓๘๑.

^{๒๔๖} บุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๗๗/๖๐๘.

^{๒๔๗} บุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๘๑/๖๐๘.

^{๒๔๘} บุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๘๓/๖๐๙.

^{๒๔๙} บุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๑๕๔/ ๖๒๗.

คือ พระผู้มีพระภาคมีพระปัญญามาก มีพระปัญญากว้างขวาง มีพระปัญญาจับไว มีพระปัญญาอาจหาญ มีพระปัญญาเฉียบคม มีพระปัญญาเพิกถอนกิเลสได้ ทรงฉลาดในประเภทปัญญา มีพระญาณแตกฉาน ทรงบรรลุปฏิสัมภิตา ทรงบรรลุเวสัชชญาณ ๔ ทรงเป็นผู้ทรงทสพลญาณ ทรงเป็นบุรุษองอาจ ทรงเป็นบุรุษดุจราชสีห์ ทรงเป็นบุรุษคุณานาค ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย ทรงเป็นบุรุษผู้เอาธุระ มีพระญาณหาที่สุดมิได้ มีพระเดชหาที่สุดมิได้ มีพระยศหาที่สุดมิได้ เป็นผู้มั่งคั่ง ทรงมีทรัพย์มาก ทรงมีปัญญาเป็นทรัพย์ ทรงเป็นผู้นำ เป็นผู้นำไปโดยวิเศษ เป็นผู้ตามแนะนำ ทรงให้รู้จักประโยชน์ ให้พิจารณาพิจารณา ทรงเพ่งประโยชน์ ทรงทำให้เลื่อมใส พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงทำมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ทรงทำมรรคที่ยังไม่เกิดพร้อมให้เกิดพร้อม ตรัสบอกมรรคที่ยังมิได้ตรัสบอก ทรงรู้จักมรรค ทรงรู้แจ้งมรรค ทรงฉลาดในมรรค และสาวกของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้ดำเนินตามมรรคอยู่ในบัดนี้ จะเพียบพร้อมด้วยศีลาติคุณในภายหลัง

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงรู้ธรรมที่ควรรู้ ทรงเห็นธรรมที่ควรเห็น มีพระจักขุ มีพระญาณ มีพระธรรม เป็นคุณพระพรหม ตรัส บอก นำความหมายออกมา ประทานอมตธรรม เป็นพระธรรมสามี เป็นพระตถาคต ไม่มีสิ่งทีพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นยังไม่ทรงทราบ ไม่ทรงเห็น ไม่ทรงรู้แจ้ง ไม่ทรงทำให้แจ้ง มิได้ทรงถูกต้องด้วยปัญญา ธรรมทั้งปวง รวมทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ย่อมมาสู่คตลงเฉพาะพระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า โดยอาการทั้งปวง ธรรมดาประโยชน์ที่ควรแนะนำอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่ควรรู้มีอยู่ คือ ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ประโยชน์ในภพปัจจุบัน หรือประโยชน์ในภพหน้า ประโยชน์ตื่นหรือประโยชน์ลึก ประโยชน์ลึกลับหรือประโยชน์ปิดบัง ประโยชน์ที่ควรแนะนำหรือประโยชน์ที่แนะนำแล้ว ประโยชน์ที่ไม่มีโทษหรือประโยชน์ที่ไม่มีกิเลส ประโยชน์ที่ผ่องแผ้วหรือประโยชน์อย่างยิ่ง ประโยชน์ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นไปในภายในพระพุทธานุภาพ

กายกรรม วาจากรรม มโนกรรมทุกอย่าง ย่อมเป็นไปตามพระญาณของพระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ไม่ติดขัดในอดีต อนาคต ปัจจุบัน บทธรรมที่ควรแนะนำมีอยู่เพียงใด พระญาณก็มีเพียงนั้น พระญาณมีอยู่เพียงใด บทธรรมที่ควรแนะนำก็มีเพียงนั้น พระญาณย่อมมีบทธรรมที่ควรแนะนำเป็นส่วนสุครอบ บทธรรมที่ควรแนะนำก็ย่อมมีพระญาณเป็นส่วนสุครอบ พระญาณย่อมไม่เป็นไปเกินบทธรรมที่ควรแนะนำ ทางแห่งบทธรรมที่ควรแนะนำก็มีอยู่ไม่เกินกว่าพระญาณ ธรรมเหล่านั้นตั้งอยู่ในส่วนสุครอบของกันและกัน เหมือนชั้นแห่งผอบ ๒ ชั้น ทับกันสนิทพอดี ชั้นผอบด้านล่างก็ไม่เกินด้านบน ชั้นผอบด้านบนก็ไม่เกินด้านล่าง

ชั้นผอบทั้ง ๒ ย่อมวางประกบกันที่ส่วนสุดโดยรอบของกันและกัน ฉันทิโด บพทรรณที่ควรร
แนะนำ และพระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าที่ตั้งอยู่ในส่วนสุดรอบของกันและกัน ฉันทินั้น
เหมือนกัน...

พระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ย่อมเป็นไปในธรรมทั้งปวง ธรรมทั้งปวงนับ
เนื่องด้วยความนึก นับเนื่องด้วยความหวัง นับเนื่องด้วยมนสิการ นับเนื่องด้วยจิตตูปบาทของ
พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า พระญาณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าย่อมเป็นไปในสัตว์ทั้งปวง พระ
ผู้มีพระภาคทรงทราบอริยาสัย อนุสัย จริต อริมุตติของเหล่าสัตว์ทุกจำพวก ทรงรู้จักสัตว์ ผู้มี
กิเลสจตุลีน้อยในปัญญจักขุ ผู้มีกิเลสจตุลิมากในปัญญจักขุ มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน
มีอาการดี มีอาการทราม ผู้ที่แนะนำให้รู้ได้ง่าย ผู้ที่แนะนำให้รู้ได้ยาก เป็นภัพพสัตว์(ผู้ควร
บรรลุธรรม) และเป็นอภัพพสัตว์(ผู้ไม่ควรบรรลุธรรม) โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก
พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ย่อมเป็นไปภายในพระพุทธานุ

ปลาและเต่าชนิดใดชนิดหนึ่ง รวมทั้งปลาตมิ ปลาตมิงคละ และปลาตมิตมิงคละ^{๒๕๐}
ย่อมเป็นไปภายในมหาสมุทร ฉันทิโด โลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์
พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ย่อมเป็นไปภายในพระญาณของพุทธเจ้า ฉันทินั้น
เหมือนกัน นกชนิดใดชนิดหนึ่ง รวมทั้งครุฑนามว่าเวนไตย ย่อมบินไปในห้วงแห่งอากาศ ฉันทิ
โด พระพุทธสาวกทั้งหลายผู้เสมอกับพระสารีบุตรด้วยปัญญา ย่อมเป็นไปในส่วนแห่งพระพุท
ธานุ ฉันทินั้นเหมือนกัน พระพุทธานุยอมแผ่ครอบคลุมปัญญาของเทวดาและมนุษย์อยู่

เหล่าบัณฑิตผู้เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นคฤหบดี เป็นสมณะ ผู้มีปัญญาละเอียด
รู้วาทะของผู้อื่น เหมือนนายขมังธนูสามารถยิงเนื้อทรายได้ ดุจจะเที่ยวทำลายทัญญูผู้อื่นด้วย
ปัญญาตน บัณฑิตเหล่านั้นพากันปรุงแต่งปัญหา ย่อมเข้าไปเฝ้าพระตถาคต ทูลถามปัญหาที่ลึกลับ
และปิดบัง ปัญหาเหล่านั้นที่พระผู้มีพระภาคทรงชักใช้และตรัสแก้แล้ว เป็นปัญหามีเหตุให้ทรง
แสดง บัณฑิตเหล่านั้นถูกดึงดูดด้วยการวิไลสนาปัญหา จึงเลื่อมใสพระผู้มีพระภาค โดยที่แท้
พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้เรื่องด้วยด้วยพระปัญญาในหมู่คนเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคชื่อว่ามิ
พระจักขุด้วยปัญญจักขุ เป็นอย่างนี้^{๒๕๑}

^{๒๕๐} ปลาทั้ง ๓ ตัวนี้ เป็นปลาขนาดใหญ่ คือ ปลาตมิงคละสามารถกลืนกินปลาตมิได้และปลาตมิ
ตมิงคละมีขนาดลำตัวใหญ่ถึง ๕๐๐ โยชน์ และสามารถกลืนกินปลาตมิงคละได้. พุ.ม.อ.(บาลี) ๖๕/๒๕๗.

^{๒๕๑} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๑ - ๓๐๓.

ภาคผนวก ข

ชื่อของปัญญา

ก

กลาปสัมมสนญาณ	ญาณพิจารณานามรูปโดยย่อเข้าเป็นกลุ่มก้อน
กังขาวิตรณา	ความข้ามความสงสัยเสียได้
กัมมวิปากญาณ	ความหยั่งรู้ผลของกรรม
กัมมัสสกตาญาณ	ความหยั่งรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน เช่น ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว
กามาวจรปัญญา	ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรมและกามาวจรอัพยากตธรรม
กิจจญาณ	ความหยั่งรู้กิจอันจะต้องทำในอริยสัจ ๔
กตญาณ	ความหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างได้ทำเสร็จแล้ว
กิเลสวิปยุตตสังกิลิสิกปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภูมิ ๓
กิเลสวิปยุตตตอสังกิลิสิกปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
กุสลตา	ความเป็นผู้ฉลาดในสมาธิเป็นต้น
โกศล หรือ โกธัลละ	ความเป็นผู้ฉลาด หมายถึงโกศล ๓ ได้แก่ ๑. อายุโกศล ความเป็นผู้ฉลาดในความเจริญ ๒. อุปายโกศล ความเป็นผู้ฉลาดในความเลื่อม ๓. อุบายโกศล ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย

ข

ขยานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นความสิ้นไปแห่งนามรูป
ขันติญาณ	ญาณในธรรมที่พอใจ

ค

คันถนิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภูมิ ๓
คันถวิปยุตตคันถนิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภูมิ ๓
คันถวิปยุตตตอคันถนิยปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
คัมภีรปัญญา	ปัญญาลึกซึ้ง เพราะเป็นไปในธรรมมีขั้นเป็นต้นลึกซึ้ง
โคจรนันทตญาณ	ญาณในอารมณ์ต่าง ๆ
โคตรภูญาณ	ญาณที่เป็นหัวข้อแห่งการข้ามพ้นภาวะปุถุชนเข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคล หรือ ญาณครอบโคตร

จ

จริยานานัตตญาณ	ญาณในจริยาต่าง ๆ
จิตตวิวิกขณญาณ	ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยกุศลที่อธิษฐาน
จินตามยปัญญา	ปัญญาที่เกิดจากการคิด
จุตูปปาตญาณ	ปรีชาหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม
เจโตปริยญาณ	ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้
เจโตวิวิกขณญาณ	ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล

ช

ชรามรณญาณ	ความหยั่งรู้ในชราและมรณะ
ชวนปัญญา	ปัญญาแล่นไป ในพระนิพพาน
ชาปีตตลปัญญา	ปัญญาในกิริยาอัปยาคตะในวิปากกรรมในภูมิ ๔ ของพระอรหันต์ เมื่อขณะที่อกิณญาณเกิดขึ้นแล้ว เมื่อขณะที่สมาบัติเกิดขึ้นแล้ว

ฉ

ฉานาทีสังกิเลสาทีญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ผ่องแผ้ว แห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิ
สมาบัติ และความออกจากฉานเป็นต้นตามความเป็นจริง

ญ

ญาณ	ความรู้ ความหยั่งรู้ ปรีชาหยั่งรู้
ญาณทัสสญาณ	ญาณที่มีสภาวะรู้
ญาณจักขุ หรือ ญาณจักขุ	ดวงตาคือญาณ อรหัตตมัคคญาณ
ญาณทัสสนะ	ความรู้ความเห็น
ญาณวิวิกขณญาณ	ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยความรู้

ฐ

ฐาณาฐานญาณ	ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ
ฐิติภาคินีปัญญา	ปัญญาอันมีในส่วนตั้งมั่น

ด

ติคชปัญญา	ปัญญาเฉียบแหลม
ติรณัฏฐญาณ	ญาณที่มีสภาวะพิจารณา

ท

ทสพลญาณ พระญาณอันเป็นกำลังของพระตถาคต ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑. ฐานา

ฐานญาณ ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ ๒. กัมมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม ๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ทางที่จะนำไปสู่ภูมิทั้งปวง ๔. นานาธาตุญาณ ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีธาตุแตกต่างกัน ๕. นานาธมมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีอริยาศัยแตกต่างกัน ๖. อินทริยปโรปริยัตติญาณ ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีอินทริย์แก่กล้าและไม่แก่กล้า ๗. ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ผ่องแผ้ว แห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ และความออกจากฌานเป็นต้นตามความเป็นจริง ๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปรีชาหยั่งรู้ทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้ ๙. จุตูปปาตญาณ ปรีชาหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม ๑๐. อาสวักขยญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ

ทตฺตสนภูมิปัญฺญา	ปัญญาในปฐมมรรค
ทตฺตสนวิสุทฺธิญาณ	ญาณในความหมดจดแห่งทตฺตสนะ
ทานมยปัญฺญา	ปัญญาปรารภทานเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ให้ทาน
ทิจฺฐญาณ	ญาณในความเห็น
ทัพพจักขุญาณ	ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์
ทุกขญาณ	ญาณในทุกข์ ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ ความหยั่งรู้อันปรารภทุกข์สืบกันไป
ทุกขสมุทยญาณ	ญาณในเหตุเกิดทุกข์ ความหยั่งรู้อันปรารภเหตุเกิดทุกข์เป็นไป
ทุกขนิโรธญาณ	ญาณในความดับทุกข์ ความหยั่งรู้อันปรารภความดับทุกข์เป็นไป
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ	ญาณในข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์ ความหยั่งรู้อันปรารภข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์เป็นไป
ทุกขานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์
ทุกขานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
ทุกขาปฏิปทาจิปฺปาภิญญานปัญฺญา	ปัญญาของโยคาวจรบุคคลผู้ปฏิบัติลำบากตรัสรู้ได้เร็ว
ทุกขาปฏิปทาทัณฺหาภิญญานปัญฺญา	ปัญญาของโยคาวจรบุคคลผู้ปฏิบัติลำบากตรัสรู้ได้ช้า
เทสนาญาณ	ญาณในการแสดงธรรม

ธ

ธ	ปัญญาเครื่องทรงจำ ผู้มีปัญญานี้เรียกว่า ธีระ นักปราชญ์
ธัมมญาณ	ญาณในธรรม หรือมรรคญาณผลญาณ ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
ธัมมนานัตตญาณ	ญาณในธรรมต่าง ๆ
ธัมมนิฆมานขันติญาณ	ญาณในความอดทนต่อความเพ่งแห่งธรรม
ธัมมปฏิสัมภिता	ปัญญาแตกฉานในธรรม
ธัมมปฏิสัมภิตาญาณ	ญาณแตกฉานในธรรม
ธัมมวิชัย	การเลือกเฟ้นธรรม
ธัมมัญญัตติญาณ	ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม ความรู้ในปัจจัยการ
โธนา	ปัญญาเครื่องกำจัด ขำระล้าง ชักฟอกกายทุจริตเป็นต้น

น

นกามาวจรปัญญา	รูปาวจรปัญญา อรูปาวจรปัญญา อปริยาปันนปัญญา
นปีตีสหคตปัญญา	ปัญญาอันปราศจากปีติ
นรูปาวจรปัญญา	กามาวจรปัญญา อรูปาวจรปัญญา อปริยาปันนปัญญา
นสุขสหคตปัญญา	ปัญญาอันปราศจากความสุข
นอรูปาวจรปัญญา	กามาวจรปัญญา รูปาวจรปัญญา อปริยาปันนปัญญา
นอุปกษาสหคตปัญญา	ปัญญาอันปราศจากอุเบกขา
นानาธาตุญาณ	ปริชาห์ยังรู้สัตว์ที่มีธาตุแตกต่างกัน
นानาธมุตติกญาณ	ปริชาห์ยังรู้สัตว์ที่มีอริยาศัยแตกต่างกัน
นามรูปปริจเฉทญาณ	ญาณกำหนดรู้นามและรูป
นามวรัฏฐาปนปัญญา	ปัญญาในการกำหนดอรุพชั้น ๔
นิปกา	ปัญญาเครื่องรักษาตนโดยไม่เหลือ
นิพพิทานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นสังขารด้วยความเบื่อหน่าย
นิพพิทานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย ในสังขาร
นิพพิทานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย ในสังขาร
นิพพิทานุโลมญาณ	ปัญญาในการเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัยของบุคคล ผู้พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง

นิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา	ปัญญาของบุคคลผู้ปราศจากความยินดีในกาม แต่ไม่ได้รู้ แจ้งแทงตลอดอภิญญาและสังขารมทั้งหลาย
นิพพิทาปฏิปัสสัทธิญาณ	ปัญญาที่พิจารณาเห็นแล้วดำรงมั่นอยู่ของบุคคลผู้พิจารณา เห็นความไม่เที่ยง
นิพพิทาปฏิเวธปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔
นิพเพชภาคินีปัญญา	ปัญญาอันมีในส่วนรู้แจ้งแทงตลอด
นิพเพชกปัญญา	ปัญญาชำแรกกิเลส
นียตปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔
นียยานิกปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
นिरुตติปฏิสัมภิตา	ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ (ภาษา)
นिरุตติปฏิสัมภิตาญาณ	ญาณแตกฉานในนิรุตติ
นิโรธญาณ	ญาณในนิโรธ ปัญญาในสภาวะที่ควรกระทำให้แจ้ง
นิโรธสมาปัตติญาณ	ญาณในนิโรธสมาปัตติ
นิโรธานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นนิโรธ ความดับสังขาร
นิโรธานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความดับ
นิโรธานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความดับ
นิจรณียปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปายกตธรรมในภูมิ ๓
นิจรณวิปยุตตนิจรณียปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปายกตธรรมในภูมิ ๓
นิจรณวิปยุตตอนิจรณียปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
เนวนิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา	ปัญญาที่เหลือจากปัญญาของบุคคลผู้ปราศจากความยินดีใน กาม แต่ไม่ได้รู้แจ้งแทงตลอดอภิญญาและสังขารม รู้แจ้ง แทงตลอดอภิญญา แต่ไม่ได้รู้แจ้งแทงตลอดสังขารม และ ปัญญาในมรรค ๔
เนววิปากนวิปากธัมมธัมมปัญญา	ปัญญาในกิริยาอัปายกตธรรมในภูมิ ๓
เนวเสขานาเสขปัญญา	ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษาก็มิใช่ผู้ไม่ต้องศึกษาก็มิใช่
เนวอจยคามินีนินาปจยคามินีปัญญา	ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๔ ในกิริยาอัปายกตธรรม ในภูมิ ๓

เนวาจโยนอปปยปัญญา	ปัญญาที่ไม่ใช่ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรม รูปาวจรกุศลธรรม อรูปาวจรกุศลธรรม และมรรค ๔
บ	
บัณฑิต หรือ ปัญญา	ปัญญาที่รู้ประโยชน์ทั้งสอง คือ ประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า หรือประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในอนาคต ผู้ที่มีปัญญานี้เรียกว่าเป็นบัณฑิต เป็นทั้งคนเก่งและคนดี
ป	
ปัญญา	ความรู้ ความรู้ทั่ว ความฉลาด
ปณินิสัคคานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นความสละคืน
ปณินิสัคคานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความสละคืน
ปณินิสัคคานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความสละคืน
ปฏิบัติปัญญา	ปัญญาในการปฏิบัติธรรม มี ๔ อย่าง คือ ๑. ทุกขาปฏิบัติ จิปปากิณญาปัญญา ปัญญาของโยคาวจรบุคคลผู้ปฏิบัติลำบากตรัสรู้ได้เร็ว ๒. ทุกขาปฏิบัติทันทากิณญาปัญญา ปัญญาของโยคาวจรบุคคลผู้ปฏิบัติลำบากตรัสรู้ได้ช้า ๓. สุขขาปฏิบัติทันทากิณญาปัญญา ปัญญาของโยคาวจรบุคคลผู้ปฏิบัติสบายตรัสรู้ได้ช้า ๔. สุขขาปฏิบัติจิปปากิณญาปัญญา ปัญญาของโยคาวจรบุคคลผู้ปฏิบัติสบายตรัสรู้ได้เร็ว
ปฏิภาณปฏิสัมภิตา	ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณไหวพริบ ความรู้ในความ รู้ความรู้อันมีความรู้เป็นอารมณ์
ปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ	ญาณแตกฉานในปฏิภาณ
ปฏิสังขานุปัสสนา	การพิจารณาหาทางพ้นไปจากสังขาร
ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ	ญาณในอันตามเห็นการพิจารณาหาทางพ้นไปจากสังขาร
ปฏิสังขาญาณ	ญาณอันพิจารณาหาทางพ้นไปจากสังขาร
ปฏิสัมภิตา	ปัญญาแตกฉานดีโดยต่าง หมายถึงปฏิสัมภิตา ๔ ได้แก่ ๑. อัคคปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถหรือเนื้อความ หรือผล ๒. ธรรมปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในธรรมหรือ

	เหตุ ๓. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ มี ไหวพริบดี ๔. นิรุติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในภาษา พูดได้หลายภาษา
ปฏิวะชญาณ	ความหยั่งรู้อันเกิดจากการรู้แจ้งแทงตลอด
ปฏิวะชโนนิพพิทาปัญญา	ปัญญาของบุคคลผู้ปราศจากความยินดีในกาม รู้แจ้งแทง ตลอดอกิณญา แต่ไม่รู้แจ้งแทงตลอดสังขารมทั้งหลาย
ปเทสญาณ	ญาณเครื่องกำหนดเวลา
ปเทสวิหารญาณ	ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง
ปรจิตตวิชาญาณ	ญาณเครื่องรู้แจ้งจิตของผู้อื่น
ปรัมมัญญปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปายกตธรรมในภูมิ ๓
ปราคาสวิปปยุตตปรัมมัญญปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปายกตธรรมในภูมิ ๓
ปราคาสวิปปยุตตอปปรัมมัญญปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
ปริจจญาณ	ญาณในการกำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่นบุคคลเหล่าอื่น
ปริจจาคัญญญาณ	ญาณที่มีสภาวะสละ
ปริจเจทญาณ	ญาณในการกำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่นบุคคลเหล่าอื่น
ปริณญญาปัญญา	ปัญญารู้ปริณิถยธรรม (ธรรมที่ควรกำหนดรู้)
ปริตตปัญญา	ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรมและกามาวจรอัปายกตธรรม
ปริตตารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารภปริตตธรรมคือธรรมที่เป็นกามาวจรเกิดขึ้น
ปริตตปริตตารัมมณปัญญา	ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิยังไม่ชำนาญ คล่องแคล่ว แผลอรมณไปเล็กน้อย
ปริตตอปปมาณารัมมณปัญญา	ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ได้สมาธิยังไม่ชำนาญ คล่องแคล่ว แผลอรมณไปหาประมาณมิได้
ปรินิพพานญาณ	ญาณในปรินิพพาน
ปริยาป็นนปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปายกตธรรมในภูมิ ๓
ปริโยคานญาณ	ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม
ปหานปัญญา	ปัญญารู้ละพาตัพพธรรม (ธรรมที่ควรละ)
ปัจจยปริคคหญาณ	ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป
ปัจจเวกขณญาณ	ญาณที่พิจารณาทบทวนมรรคผล กิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่ ยังเหลือและพระนิพพาน

ปัจจุปันนังสญาณ	ญาณยังรู้ส่วนปัจจุบัน
ปัจจุปันนปัญญา	ปัญญาในปัจจุบัน
ปัจจุปันนารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารภธรรมอันเป็นปัจจุบันเกิดขึ้น
ปัญญาจักขุ หรือ ปัญญาจักขุ	ดวงตาคือปัญญา
ปัญญาโกละ	แสงสว่างคือปัญญา
ปัญญาปัชโชตะ	ความเรืองปัญญา
ปัญญาโอภาส	ความแจ่มแจ้งด้วยปัญญา
ปัญญาปทีปะ	ดวงประทีปคือปัญญา
ปัญญาปิฎกะ	ปัญญาเพียงดังปฎัก เพราะอรรถว่าทิมแทงกิลส
ปัญญาปาสาทะ	ปัญญาเพียงดังปราสาท เพราะอรรถว่าสูง
ปัญญารัตนะ	ดวงแก้วคือปัญญา
ปัญญารชนะ	ทรัพย์คือปัญญา
ปาริหาริกปัญญา	ปัญญาบริหาร อันเป็นผู้นำในกิจทุกอย่าง
ปีติสหคตปัญญา	ปัญญาอันสหคตด้วยปีติ
บุลลปัญญา	ปัญญากว้างขวาง เพราะเป็นไปในธรรมมีขั้นห้าเป็นต้น กว้างขวาง
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ปริชาห์ยังรู้ทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้
เปกขญาณ	ญาณในความค้นพบ

ผ

ผลญาณ	ญาณในอริยผล ความยังรู้ที่เป็นผลของพระอริยบุคคลชั้น นั้น ๆ
ผลสมังคิญาณ	ญาณในอริยผล ๔
ผัสสนัญญูญาณ	ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง

พ

พหิทธาปัญญา	ปัญญาในภายนอก
พหิททาภินเวสปัญญา	ปัญญาอันมุ่งข้างนอก วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดถือเอาขั้น ของผู้อื่น หรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์เป็นไป
พหิทธารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารภธรรมอันเป็นภายนอกเกิดขึ้น

พุทธญาณ	พระญาณของพระพุทธเจ้า มี ๑๔ อย่าง คือ ๑. ญาณในทุกข์ ๒. ญาณในสมุทัย ๓. ญาณในทุกขนิโรธ ๔. ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๕. อัตถปฏิสัมภิทา ๖. ธรรมปฏิสัมภิทา ๗. นิรุตติปฏิสัมภิทา ๘. ปฏิภาณ- ปฏิสัมภิทา ๙. ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ ๑๐. ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ๑๑. ญาณในยมกปาฏิหาริย์ ๑๒. ญาณในมหากรุณา- สมบัติ ๑๓. สัพพัญญุตญาณ ๑๔. อนาวรญาณ
พุทธิ หรือ พุทธิปัญญา โพธิ หรือ โพธิญาณ	ปัญญา ความฉลาด ความรู้ในทางวิชาการ ปัญญาเครื่องตรัสรู้ พระญาณเครื่องตรัสรู้
ภ	
ภยตูปัฏฐานญาณ ภังคานุปัสสนาญาณ	ญาณที่ตามเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นของน่ากลัว ญาณที่ตามเห็นความดับไปแตกสลายไปของสังขาร ทั้งหลาย
ภาวนาภูมิปัญญา	ปัญญาในมรรค ๓ คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และ อรหัตตมรรค
ภาวนามยปัญญา	ปัญญาที่เกิดจากการอบรม ปัญญาอันสำเร็จด้วยอำนาจ ภาวนา ปัญญาของผู้เข้าสมบัติแม้ทั้งหมด
ภูมินันตตญาณ ภูริ หรือ ภูริปัญญา	ญาณในภูมิต่าง ๆ ปัญญากว้างขวางเพียงดั่งแผ่นดิน
ม	
มหัคคตปัญญา	ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรม รูปาวจรอัปยาคตธรรม อรูปาวจรกุศลธรรม และอรูปาวจรอัปยาคตธรรม
มหัคคตารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารภมหัคคตธรรมคือธรรมที่เป็นรูปาวจรและ อรูปาวจรเกิดขึ้น
มหากุณาสมาปัตติญาณ มหาปัญญา	ญาณในมหากุณาสมาปัตติ ปัญญามาก เพราะกำหนดธรรมได้มากมีปฏิสัมภิทาสี เป็นต้น
มัลลญาณ	ญาณในอริยมรรค ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคล

	แต่ละชั้น แบ่งเป็น ๔ คือ ๑) โสดาปัตติมัคคญาณ ญาณในโศดาปัตติมรรคหรือปฐมญาณ ญาณที่ ๑
	๒) สกทาคามิมัคคญาณ ญาณในสกทาคามิมรรค หรือทุติยญาณ ญาณที่ ๒ ๓) อนาคามิมัคคญาณ ญาณในอนาคามิมรรค หรือตติยญาณ ญาณที่ ๓ ๔) อรหัตตมัคคญาณ ญาณในอรหัตมรรค หรือจตุตถญาณ ญาณที่ ๔
มัคคปัญญา	ปัญญาในอริยมรรค ๔
มัคคสมังคิญาณ	ญาณในมรรค ๔
มัคคเหตุกปัญญา	ญาณในมรรค ๔
มคคารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารถนาริยมรรคเกิดขึ้น
มคคาธิปตินิปัญญา	ปัญญาที่กระทำอริยมรรคให้เป็นอธิปัตติเกิดขึ้น
มคคามัคคญาณ	ญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางและมีไช้ทาง
มคคามัคควัฏฐานญาณ	ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ว่าทางและมีไช้ทาง
มันตา	ปัญญาเครื่องเจรจา
มุลยจิตุกัมมตาญาณ	ญาณในอันต้องการพ้นไปจากสังขาร
มุตติญาณ	ญาณในความรู้
เมธา	ปัญญาเครื่องกำจัดกิเลส ผู้มีปัญญาชนิดนี้เรียกว่าเมธี
	นักปราชญ์
โมนะ	ปัญญาเครื่องทำความเป็นมุนี ผู้รู้
ย	
ยถากัมมุปลคตญาณ	ญาณหยั่งรู้ความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามกรรม
ยถาภูตญาณ	ความรู้ตามความเป็นจริง
ยถาภูตญาณทัสสนะ	ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง
ยมกปาฏิหาริยญาณ	ญาณในยมกปาฏิหาริย์
โยคนิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภูมิ ๓
โยควิปยุตตโยคนิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภูมิ ๓
โยควิปยุตตอโยคนิยปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔

ร

รุจิญาณ	ญาณในความพอใจ
รูปวัญฐาปนปัญญา	ปัญญาในการกำหนดรูปขั้น
รูปาวจรปัญญา	ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรมและรูปาวจรอัพยากธรรม

ล

ลหุปัญญา	ปัญญาพลัน เพราะบำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์ได้เร็วพลัน
ลักษณะรัมมณียวิปัสสนาปัญญา	วิปัสสนาปัญญาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์
โลกียปัญญา	ปัญญาในระดับโลก ๆ ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกิยมรรค
โลกียญาณ	ญาณในระดับโลกิยะ ได้แก่ ญาณในสมาบัติ และกัมมัตสกตาญาณ
โลกุตตรปัญญา	ปัญญาในระดับเหนือโลก คือปัญญาในมรรคผลนิพพาน ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค
โลกุตตรญาณ	ญาณในระดับโลกุตระ ได้แก่ ญาณในมรรค ๔ ผล ๔

ว

วยทัสสนญาณ	ญาณเห็นความเสื่อมแห่งสังขาร
วลักขณวิปัสสนา	ความเห็นแจ้งในลักษณะดับ
วยานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นความเสื่อมไปแห่งสังขาร
ววัตถานปัญญา	ปัญญาอันเกิดจากการกำหนดของท่านผู้รู้
วัตถุนานัตตญาณ	ญาณในวัตถุต่าง ๆ
วิจารณ์ญาณ	ปัญญาเครื่องพิจารณาไตร่ตรองเหตุผล
วิชา	ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ หมายถึงวิชา ๓ หรือวิชา ๘ วิชา ๓ ได้แก่ ๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๒. จุตูปปาตญาณ ความหยั่งรู้การจุติ(การตาย) และการอุบัติ(การเกิด)ของสัตว์ทั้งหลาย ๓. อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ วิชา ๘ ได้แก่ ๑. วิปัสสนาญาณ ญาณอันนับเข้าในวิปัสสนา ๒. มโนมยิทธิ ฤทธิ์ทางใจ ๓. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ ๔. ทิพพโสต หูทิพย์ ๕. เจโตปริยญาณ ปริษาหยั่งรู้ใจผู้อื่น ๖. ปุพเพนิวาสานุสสติ-

	ญาณ ๗. ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ๘. อาสวัคชญาณ
วิปุลปัญญา	ปัญญาไพบุลย์ เพราะกำหนดธรรมมีปฏิสัมภิทาสีเป็นต้นไพบุลย์
วิปริณามานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นความเปลี่ยนแปลงไปแห่งสังขาร
วิปัสสนา	ความเห็นแจ้ง ปัญญาเห็นแจ้ง
วิปัสสนาปัญญา	ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา ปัญญาเครื่องเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความทนได้ยาก และอนัตตา ความมิใช่ตัวตน
วิปัสสนาญาณ ๑	ความอันนับเข้าในวิปัสสนา ความรู้ที่เกิดแก่ท่านผู้เจริญวิปัสสนา ญาณที่เป็นวิปัสสนา หมายถึงวิปัสสนาญาณ ๘ ได้แก่ ๑. อุทัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นความเกิดและความเสื่อมไป ๒. ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นความดับไปแตกสลายไป ๓. กยดูปฏฐานญาณ ญาณที่ตามเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นของน่ากลัว ๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นสังขารทั้งหลายว่ามีโทษ ๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณที่ตามเห็นความเบื่อหน่ายในสังขาร ๖. มุญจิตุกัมมตาญาณ ญาณในอันต้องการพ้นไปจากสังขาร ๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณในอันตามเห็นการพิจารณาหาทางพ้นไปจากสังขาร ๘. สังขารูปেকขาญาณ ญาณอันเป็นเหตุวางเฉยในสังขาร ๙. สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การรู้หรือริยสัจ
วิปัสสนาญาณ ๒	ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ
วิปากปัญญา	ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๔
วิปากธัมมธัมมปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๔
วิมังสา	ปัญญาเลือกเฟ้น
วิมุตติญาณ	ญาณในวิมุตติ
วิมุตติญาณทัตตนะ	ความรู้ความเห็นว่างหลุดพ้นแล้ว
วิโมกขวิวิญญูญาณ	ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการสละ
วिरคานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นความคลายกำหนดในสังขาร
วिरคานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความคลายกำหนด
วिरคานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความคลายกำหนด

วิริยารัมภญาณ	ญาณในการปรารภความเพียร
วิวิฏฐานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นวิวิฏฐะ คือพระนิพพาน
วิเสสภาคินีปัญญา	ปัญญาอันมีในส่วนบรรลุลุณวิเศษ
วิหารรัฏฐญาณ	ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม
วิหารสมาปัตตัญญาณ	ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ
เวสาร์ชชญาณ	พระญาณที่ทำให้พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้แก้แค้นล้างอาว

๘

สาขาติปัญญา	ปัญญาติดตัวมาแต่กำเนิด
สมถีสัทัญญาณ	ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน
สมาธิภาวนามยญาณ	ญาณในการสำรวมจิตเจริญสมาธิ
สมาปัตตัญญาณ	ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ
สมุทฺถญาณ	ญาณในสมุทัย ปัญญาในสภาวะที่ควรละ
สวณมยญาณ	ความรู้อันเกิดแต่การฟัง
สวิตักกปัญญา	ปัญญาอันสัมฤทธิ์ด้วยวิตก
สวิจารปัญญา	ปัญญาอันสัมฤทธิ์ด้วยวิचार
สวิตักกสวิจารปัญญา	ปัญญาอันสัมฤทธิ์ด้วยวิตกวิचार
สยัมภญาณ	พระญาณของพระผู้เป็นเอง
สอฺตตรปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปายกตธรรมในภูมิ ๓
สังกิลลิกปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปายกตธรรมในภูมิ ๓
สังขารญาณ	ญาณที่ปรารภสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น
สังขารสมุทฺถญาณ	ญาณที่ปรารภความเกิดขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น
สังขารนิโรธญาณ	ญาณที่ปรารภความดับแห่งสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น
สังขารนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ	ญาณที่ปรารภข้อปฏิบัติเป็นเหตุให้ถึงความดับแห่งสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น
สังขารูปกขาญาณ	ญาณอันเป็นเหตุวางเฉยในสังขาร
สัจจญาณ	ความหยั่งรู้ร้อยสำ ๔
สัจจวิวิฏฐานญาณ	ญาณในการหลีกออกจากภาวะที่ไม่แท้ด้วยภาวะที่แท้
สัจจานุโลกมิกญาณ	ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การรู้ร้อยสำ

สัญญาวิวัฏฐาน	ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา
สัญญาขนิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยาคุณธรรมในภูมิ ๓
สัญญาขนิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยาคุณธรรมในภูมิ ๓
สัญญาขนิยปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
สันติปัญญา	ความรู้ในทางสงบ
สัปปีติปัญญา	ปัญญาอันสัปยุตด้วยปีติ
สัพพัญญุตญาณ	พระญาณเครื่องหยั่งรู้ธรรมทั้งปวง
สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ	ปริชาหยั่งรู้ทางที่จะนำไปสู่ภูมิทั้งปวง
สัมปชัญญะ	ความรู้ตัวทั่วพร้อมในขณะทำ พุค คิด
สัมโพธิญาณ	พระญาณเครื่องตรัสรู้เอง
สัมมตญาณ	ญาณในสมมติज्ञะ
สัมมสนญาณ	ญาณพิจารณาเห็นนามรูปโดยเป็นไตรลักษณ์
สัมมาทัสสนะ	ความเห็นชอบ
สัมมาทิฐิ	ปัญญาเห็นชอบ ความเห็นชอบ
สัมมาญาณ	ญาณชอบ ปัจจเวกขณญาณ
สัมมาสัมโพธิญาณ	พระญาณเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบ
สัลเลขัณฐญาณ	ญาณในอรรถแห่งธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา
สาวกบารมีญาณ	อรรถคัมภีร์คุณของพระอัครสาวก
สาวกปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยาคุณธรรมในภูมิ ๓ ปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะทั้งหลาย คือสนับสนุนอาสวะ
สีมปัญญา	ปัญญาเร็ว เพราะบำเพ็ญศีลเป็นต้นได้เร็ว
สีลมยญาณ	ญาณในการสำรวจศีล
สีลมยปัญญา	ปัญญาปรารภศีลเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้รักษาศีล
สุขสหคตปัญญา	ปัญญาอันสหคตด้วยความสุข
สุขาปฏิบัติปทาปฏิบัติปัญญาปัญญา	ปัญญาของโยคาวจรบุคคลผู้ปฏิบัติสบายตรัสรู้ได้เร็ว
สุขาปฏิบัติปทาทัณหาปัญญาปัญญา	ปัญญาของโยคาวจรบุคคลผู้ปฏิบัติสบายตรัสรู้ได้ช้า
สุญญตานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นความว่างเปล่าจากตัวตนแห่งสังขาร
สุญญตานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความว่าง

สุญญตานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความว่าง
สุตมยญาณ	ญาณในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา
สุตมยปัญญา	ปัญญาที่เกิดจากการฟัง
เสขปัญญา	ปัญญาของบุคคลผู้ยังต้องศึกษา ในไตรสิกขาคือศีล สมาธิ ปัญญา
โสตธาตวิสุทธินิญาณ	ญาณในความหมดจดแห่งโสตธาตุ
โสมนัสสสหคตปัญญา	ปัญญาที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ปัญญาการมาจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมรรคจิตที่เป็นไปในจิตตถณานโดยปัญญกนัย ๑๖ ดวง
ห	
หानภาคินีปัญญา	ปัญญาอันมีในส่วนเสื่อม
หาสปัญญา	ปัญญาร่าเริง ของบุคคลผู้มีความร่าเริงมาก
อ	
อคันถนิยปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อภิปัญญา	ความรู้ยิ่ง หมายถึง อภิปัญญา ๖ ได้แก่ ๑. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ ๒. ทิพพโสต หูทิพย์ ๓. เจโตปริยญาณ ความหยั่งรู้ใจผู้อื่น ๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ ๕. ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ๖. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ
อดีตังสญาณ	ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต
อดีตปัญญา	ปัญญาในอดีต
อดีตารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารภธรรมอันเป็นอดีตเกิดขึ้น
อริสึลปัญญา	ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวรศีล
อริจิตตปัญญา	ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลเข้ารูปสมาบัติและอรูปสมาบัติ
อริปัญญา	ปัญญาอันยิ่ง ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อริปัญญาธัมมวิปัสสนา	ความเห็นแจ้งในธรรมอันเป็นอริปัญญา คือรู้ความแตกดับไม่มีสาระ
อริปัญญาปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔

อนัตตานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นว่าธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
อนัตตานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นอนัตตา
อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นอนัตตา
อนาคตังสญาณ	ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต
อนาคตปัญญา	ปัญญาในอนาคต
อนาคตารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปราศภธรรมอันเป็นอนาคตเกิดขึ้น
อนาสวปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่ง อาสวะ คือไม่สนับสนุนอาสวะ
อนาวรญาณ	พระญาณหยั่งรู้ไม่มีเครื่องขวางกั้น
อนิจจานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง
อนิจจานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
อนิจจานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
อนิมิตตานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิตคือความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
อนิมิตตานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต
อนิมิตตานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิต
อนิยตปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๓ ในวิปាកธรรมในภูมิ ๔ ใน กิริยาอัพยากตธรรมในภูมิ ๓
อนิยยานิกปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๓ ในวิปាកธรรมในภูมิ ๔ ใน กิริยาอัพยากตธรรมในภูมิ ๓
อนีวรณียปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อนุตตรปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ	พระญาณเครื่องตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม
อนุปัสสนา	การตามเห็น การพิจารณาด้วยปัญญา
อนุปปาทญาณ	ญาณในอริยผล เพราะมีสภาวะสงบระงับ ควรรู้อย่าง
อนุปปาทานียปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อนุปปาทินนปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อนุปปาทินนุปปาทานียปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมในกิริยาอัพยากตธรรมในภูมิ ๓
อนุปปาทินนานุปปาทานียปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อนุโลมญาณ	ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การรู้หรือรักษ

อนเกษาคุนานาธาตุนาณ	พระญาณหยั่งรู้โลกอันเป็นอนเกษาคูและนานาธาตุนาณ
อโนมนียปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อปยคามินีปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔
อปยโนอาจยปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔
อปรามัญญปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อปริยาป็นนปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อปายโกศล	ความฉลาดในทางเสื่อม
อภิณฺญาปัญญา	ปัญญารู้อภิณฺยไยธรรม (ธรรมที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง)
อภิสมยปัญญา	ปัญญาอันนำมาซึ่งความรู้เพื่อการตรัสรู้
อโมหะ	ความไม่หลงมกยเพราะอวิชาคือความไม่รู้
อโยคณียปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อรณวิหารญาณ	ญาณในอรณวิหาร
อรุปาวจรปัญญา	ปัญญาในรุปาวจรกุศลธรรมและรุปาวจรอัพยากตธรรม
อวิตักกปัญญา	ปัญญาอันปราศจากวิตก
อวิจารณ์ปัญญา	ปัญญาอันปราศจากวิจารณ์
อวิตักกวิจารณ์ัตตปัญญา	ปัญญาอันปราศจากวิตกแต่สัมปยุตด้วยวิจารณ์
อวิตักกวิจารณ์ปัญญา	ปัญญาอันปราศจากวิตกวิจารณ์
อสังกิลลสิกปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อสัณฺโณชนียปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อสาธารณญาณ	พระญาณที่ไม่ทั่วไปแก่พระสาวกมีเฉพาะพระสัมพุทธเจ้า
อเสขปัญญา	ปัญญาของบุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา
อัสสัตตปัญญา	ปัญญาในภายใน
อัสสัตตพหิททาปัญญา	ปัญญาทั้งในภายในและในภายนอก
อัสสัตตพหิททาภินิเวสปัญญา	วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดถือเอาชั้นข้างในและชั้นข้างนอกทั้งสองเป็นไป
อัสสัตตพหิทธารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารภธรรมทั้งภายในและภายนอกเกิดขึ้น
อัสสัตตาทินิเวสปัญญา	ปัญญาอันมุ่งมั่นข้างใน วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดถือเอาชั้นของตนเป็นไป

อรรถัตถารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารภธรรมอันเป็นภายในเกิดขึ้น
อรรถตติกญาณ	ปรีชาหยั่งรู้ภายใน ปรีชาหยั่งรู้เฉพาะตัว อย่างต่ำหมายถึง สามัญสำนึก อย่างสูงได้แก่พระโพธิญาณ
อรรถกัณฐิกญาณ	ญาณที่รู้เฉพาะตนของพระปัจเจกพุทธเจ้า
อรรถชาปิโกปัญญา	ปัญญาที่เป็นกิริยาอัพยาตะในกุศลธรรมในภูมิ ๔ ของพระ อรหันต์ผู้กำลังยังอกิณญาให้เกิดขึ้น ผู้กำลังยังสมาบัติให้ เกิดขึ้น
อรรถปฏิสัมภิตา	ปัญญาแตกฉานในอรรถ
อรรถปฏิสัมภิตาญาณ	ญาณแตกฉานในอรรถ
อรรถสันตัสสนญาณ	ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งธรรม
อรรถญาณ	ญาณอันเป็นไปตามญาณในธรรม ผลญาณ
อรรถปริหานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นความไม่น่าปรารถนา คือเห็นทุกข์แห่ง สังขาร
อรรถปริหานุปัสสนาญาณ	ญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง
อรรถปริหานุปัสสนายถาภูตญาณ	ยถาภูตญาณคือการพิจารณาเห็นความไม่มีที่ตั้ง
อรรถปมาณปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อรรถปมาณปริตตารัมมณปัญญา	ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิชำนาญ คล่องแคล่ว แผลอารมณ์ไปเล็กน้อย
อรรถปมาณอรรถารัมมณปัญญา	ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิชำนาญ คล่องแคล่ว แผลอารมณ์ไปหาประมาณมิได้
อรรถปมาณารัมมณปัญญา	ปัญญาที่ปรารภอรรถปมาณธรรมคือพระนิพพานเกิดขึ้น
อรรถปีติโกปัญญา	ปัญญาอันปราศจากปีติ
อรรถสัทธัมมปัญญา	ปัญญาไม่ไกล
อรรถคามินีปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๓
อรรถโนอปปยปัญญา	ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรม
อรรถอปปยปัญญา	ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรม และอรูปาวจรกุศลธรรม
อรรถินวญาณ	ญาณที่ค้ำนึ่งเห็นโทษ
อรรถินวตัสสนญาณ	ญาณที่ค้ำนึ่งเห็นโทษในเบญจขันธ์
อรรถินวานุปัสสนา	การพิจารณาเห็นโทษในสังขาร

อาทินวานุปัสสนาญาณ	ญาณที่ตามเห็นสังขารทั้งหลายว่ามีโทษ มีความบกพร่อง ระคนอยู่ด้วยความทุกข์ ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ ไม่มี ประโยชน์
อายโกศล	ความฉลาดในทางเจริญ
อาร์มมณปัญญา	ปัญญาในอารมณ์ของสมาธิ มี ๔ อย่าง คือ ๑. ปรีตปรีตตารัมมณปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว แผ่ อารมณ์ไปเล็กน้อย ๒. ปรีตอัปปมาณารัมมณปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว แผ่ อารมณ์ไปหาประมาณมิได้ ๓. อัปปมาณปรีตตารัมมณปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิชำนาญคล่องแคล่ว แผ่อารมณ์ ไปเล็กน้อย ๔. อัปปมาณอัปปมาณารัมมณปัญญา ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิชำนาญคล่องแคล่ว แผ่อารมณ์ ไปหาประมาณมิได้
อาสยานุสยญาณ	ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย
อาสววิปยุตตาสาวปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปยาคตธรรมในภูมิ ๓
อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อาสวัภยญาณ	ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ
อาหันทริกสมาธิญาณ	ญาณในสมาธิตามลำดับ
อิทธิวิธญาณ	ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
อินทริยปโรปริยัตติญาณ	ปรีชาหยั่งรู้สัตว์ที่มีอินทริย์แก่กล้า และไม่แก่กล้า
อุทยทัตสนญาณ	ญาณเห็นความเกิด
อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ	ญาณที่ตามเห็นความเกิดและความเสื่อมไปของขันธห้ารวม ทั้งสังขารทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งไตรลักษณ์
อุปาทานิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัปยาคตธรรมในภูมิ ๓

อุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภุมิ ๓
อุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
อุปาทินนปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภุมิ ๓
อุปาทินนุปาทานิยปัญญา	ปัญญาในวิปាកธรรมในภุมิ ๓
อุบายโกศล	ความฉลาดในอุบาย
อุเปกขาญาณ	ญาณวางเฉยในสังขาร
อุเปกขาสหคตปัญญา	ปัญญาที่สหระคตด้วยอุเบกขา ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมรรคจิตอันเป็นไปในปัญจมนาน ๔ ดวง
เอกรัตถฐญาณ	ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว
โธมนิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภุมิ ๓
โธมวิปยุตตโธมนิยปัญญา	ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภุมิ ๓
โธมวิปยุตตอโนโธมนิยปัญญา	ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔
โอรัสญาณ	พระญาณที่เกิดขึ้นในพระอรุระ

ภาคผนวก ค

เนื้อเรื่องมหอศชาดก^{๒๕๒}

พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร ทรงปรารภพระปัญญาบารมีของพระองค์ ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า **ปญจาโล สพุพเสนาย** ดังนี้ เป็นต้น.

ความย่อว่า วันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายประชุมกันในธรรมสภา เมื่อจะสรรเสริญพระปัญญาบารมีของพระตถาคต ได้นั่งสรรเสริญพระคุณของพระศาสดาว่า **ดูก่อนอาวุโส**ทั้งหลาย พระตถาคตเป็นผู้มีพระปัญญาใหญ่ มีพระปัญญากว้างขวาง มีพระปัญญาร่าเริง มีพระปัญญาลึกซึ้ง มีพระปัญญาคงแผ่นดิน มีพระปัญญาแหลม มีพระปัญญาว่องไว มีพระปัญญาแทงตลอด ย่ำยีเสียซึ่งวาทะแห่งคนอื่น ทรงทราบเหล่าพราหมณ์ มีภูพันตพราหมณ์ เป็นต้น เหล่าปริพาชกมีศัพทปริพาชก เป็นต้น เหล่ายักษมีอาพวกยักษ เป็นต้น เหล่าเทวดามีท้าวสักกเทวราช เป็นต้น เหล่าพรหมมีภกพรหม เป็นต้น และเหล่าโจรมีโจรองคฺคฺลิมาล เป็นต้น ด้วยพระปัญญานุภาพของพระองค์ ทรงทำให้สิ้นพยศ พระองค์ทรงทราบชนเป็นอันมาก ประทานบรรพชาให้ตั้งอยู่ในมรรคผล พระศาสดามี**พระปัญญาใหญ่** ด้วยประการฉะนี้. พระศาสดาเสด็จมาตรัสถามว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** บัดนี้พวกเธอนั่งสนทนากลึงเรื่องอะไร และเรื่องอะไรที่พวกเธอสนทนาก้างในระหว่าง เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว จึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** มิใช่แต่ในกาลนี้เท่านั้นที่ตถาคตมีปัญญา แม้ในอดีตกาล เมื่อญาณยังไม่แก่กล้า ยังบำเพ็ญบุรพจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณอยู่ ก็เป็นผู้มีปัญญาเหมือนกัน ครั้นนั้นแล้ว ทรงดูสมบัติภาพ ภิกษุเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนให้ทรงประกาศบุรพจริยา จึงทรงนำอดีตนิทานมาแสดงดังต่อไปนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอดีตกาล มีพระราชาพระนามว่า **วิเทหะ** เสวยราชสมบัติในกรุงมิลินา แคว้นวิเทหะ มีบัณฑิต ๔ คน ชื่อเสนกะ ๑ ปุกกุสะ ๑ กามินทะ ๑ เทวินทะ ๑ เป็นผู้ถวายอนุศาสนอรรถธรรมแด่พระเจ้าวิเทหราชนั้น กาลนั้น พระเจ้าวิเทหราชทรงพระสุบินในปัจจุสมย์ ในวันพระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิว่า ที่มุมพระลานหลวงทั้ง ๔ มุม มีกองเพลิง ๔ กองประมาณเท่ากำแพงใหญ่ลูกโพล่ง ก็ในท่ามกลางกองเพลิงทั้ง ๔ นั้น มีกองเพลิงกอง ๑ ประมาณเท่าหิ้งห้อย ตั้งขึ้นลูกกลวงเลยกองเพลิงทั้ง ๔ ในขณะนั้นเอง ตั้งขึ้น

^{๒๕๒} เนื่องจากมหอศชาดก ฉบับภาษาไทยมีหลายฉบับ ผู้วิจัยเลือกใช้ฉบับของมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์.

จดประมาณอกนิภูพรหมโลก สว่างทั่วจักรวาล สิ่งที่เกิดในภาคพื้นแม่สัปดาห์ผู้พักอาศัย
ก็ปรากฏ โลกทั้งเทวดาทั้งมารทั้งพรหมมาบูชากองไฟนั้น ด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น
มหาชนที่เฝ้าอยู่ในระหว่างเปลวเพลิง ก็มีได้ร้อนแม่สัปดาห์ผู้ชมชน พระราชาทรงเห็นพระสุบินนี้
แล้ว ทรงหวาดสะดุ้งเสด็จลุกขึ้นประทับนั่ง ทรงจินตนาการอยู่จนอรุณขึ้นว่า เหตุการณ์อะไร
หนอจะพึงมีแก่เรา บัณฑิตทั้ง ๔ มาเฝ้าแต่เช้าทูลถามถึงสุขไสยาว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์
บรรทมเป็นสุขหรือ พระราชาตรัสตอบว่า ท่านอาจารย์ ความสุขจะมีแก่เราแต่ไหน เราได้ฝัน
เห็นอย่างนี้ ลำดับนั้น เสนกบัณฑิตทูลว่า ข้าแต่มหाराช ขอพระองค์อย่าได้ตกพระหฤทัย
พระสุบินนั้นเป็นมงคล ความเจริญจักมีแต่พระองค์ เมื่อมีพระราชดำรัสถามว่า เพราะเหตุไร
จึงทูลว่า ข้าแต่มหाराช บัณฑิตที่ ๕ อีกคนหนึ่งจักเกิดขึ้น ครอบครัวพวกข้าพระองค์ซึ่งเป็น
บัณฑิตทั้ง ๔ ทำให้หมดครีมี พวกข้าพระองค์ทั้ง ๔ คน เหมือนกองเพลิง ๔ กอง
บัณฑิตที่ ๕ จักเกิดขึ้น เหมือนกองเพลิงที่เกิดขึ้นในท่ามกลาง ก็บัณฑิตนั้นหาผู้เสมอเหมือนไม่
มีในโลกทั้งเทวโลก พระเจ้าวิเทโหราชตรัสถามว่า ก็บัดนี้บัณฑิตนั้นอยู่ที่ไหน เสนกบัณฑิตทูล
พยากรณ์ราวจะเห็นด้วยทิพยจักขุเพราะกำลังแห่งการศึกษาของตนว่า วันนี้บัณฑิตนั้นจัก
ปฏิสนธิหรือจักคลอดจากครรภ์มารดา พระราชาทรงระลึกถึงคำแห่งเสนกบัณฑิตนั้น จำเดิม
แต่นั้นมา

ที่บ้านทั้ง ๔ คือ บ้านชื่อทักษิณขวัมมคาม ๑ ปัจฉิมขวัมมคาม ๑
อุตตรขวัมมคาม ๑ ปาจิณขวัมมคาม ๑ มีอยู่ที่ประตูทั้ง ๔ แห่งกรุงมิตฺตา ในบ้านทั้ง ๔ นั้น
เศรษฐีชื่อสิริวัณณะอยู่ในบ้านชื่อปาจิณขวัมมคาม ภรรยาของเศรษฐีนั้นชื่อสุนนาเทวี วันนั้น
พระมหาสัตว์จุติจากดาวดึงส์พิภพ ถือปฏิสนธิในครรภ์แห่งนางสุนนาเทวี ในเวลาที่พระราชา
ทรงพระสุบิน เทพบุตรอีกพันหนึ่งจุติจากดาวดึงส์พิภพ ถือปฏิสนธิในตระกูลแห่งเศรษฐีใหญ่
น้อยในบ้านนั้นนั่นเอง ฝ่ายนางสุนนาเทวีคลอดบุตรมีพรรณดุจดั่งทองคำ โดยกาลล่วงมาได้ ๑๐
เดือน.

ขณะนั้น ท้าวสักกเทวราชทอดพระเนตรดูมนุษย์โลก ทรงทราบว่าพระมหาสัตว์
คลอดจากครรภ์มารดา ทรงคิดว่า ควรเราจะทำพระพุทธรูปนี้ให้ปรากฏในโลกทั้งเทวโลก
จึงเสด็จมาด้วยอภิสมาณายไม่มีใครเห็นพระองค์ ในเวลาที่พระมหาสัตว์คลอดจากครรภ์มารดา
วางแท่งโอสถแท่งหนึ่งที่หัตถ์แห่งพระมหาสัตว์นั้น แล้วเสด็จกลับไปยังทิพยนิมิตแห่งตน
ทีเดียว พระมหาสัตว์รับแท่งโอสถนั้นกำไว้ ก็เมื่อพระมหาสัตว์คลอดจากครรภ์นั้น ความ
ทุกข์มิได้มีแก่มารดาแม่สัปดาห์น้อยหนึ่ง คลอดง่ายคล้ายน้ำออกจากหมกรกน้ำ ฉะนั้น นาง
สุนนาเทวีเห็นแท่งโอสถในมือของบุตรนั้น จึงถามว่า พ่อได้อะไรมา บุตรนั้นตอบมารดาว่า

โอสถจีแม่ แล้ววางทิพย์โอสถในมือมารดา กล่าวว่า ข้าแต่แม่ แม่จงให้โอสถนี้แก่เหล่าคนเจ็บป่วยด้วยความเจ็บป่วยอย่างใดอย่างหนึ่ง นางสุมนาเทวีมีความร่าเริงยินดีเป็นอย่างยิ่ง จึงบอกแก่สิริวัฑกเศรษฐีผู้สามี ก็เศรษฐีนั้นป่วยเป็นโรคปวดศีรษะมา ๗ ปี มีความยินดีร่าเริงคิดว่า กุมารนี้เมื่อเกิดแต่ครรภ์มารดา ก็ถือโอสถมา ทั้งพูดกับมารดาได้ในขณะที่เกิดนั่นเอง โอสถที่ผู้มีบุญเห็นปานนี้ให้ จักมีอานุภาพมาก คิดฉะนี้แล้วจึงถือโอสถนั้นฝนที่หีบคด แล้วเอาโอสถน้อยหนึ่งทาที่หน้าผาก โรคปวดศีรษะที่เป็นมา ๗ ปีก็หายไป คุณน้ำหายไปจากใบบัวฉะนั้น ท่านเศรษฐีนั้นมีความดีใจว่า โอสถมีอานุภาพมาก เรื่องพระมหาสัตว์ถือโอสถมาก็ปรากฏไปในที่ทั้งปวง บรรดาผู้เจ็บป่วยทั้งปวงนั้นพากันมาบ้านท่านเศรษฐีขอยา ฝ่ายท่านเศรษฐีก็ถือเอาโอสถน้อยหนึ่งฝนที่หีบคด ละลายน้ำให้แก่คนทั้งปวง เพียงเอาทิพย์โอสถทาศีรษะเท่านั้น ความเจ็บป่วยทั้งปวงก็สงบ มนุษย์ทั้งหลายได้ความสุขแล้วก็สรรเสริญว่าโอสถในเรือนท่านสิริวัฑกเศรษฐีมีอานุภาพมากแล้วหลีกไป

ในวันตั้งชื่อพระมหาสัตว์ ท่านมหาเศรษฐีคิดว่า เราไม่ต้องการชื่อบรรพบุรุษมีปู่เป็นต้นมาเป็นชื่อบุตรของเรา บุตรของเราจงชื่อโอสถ เพราะเมื่อเขาเกิดถือโอสถมาด้วย ฉะนั้นมาจึงตั้งชื่อพระมหาสัตว์นั้นว่า **มโหสถกุมาร** เพราะอาศัยคำเกิดขึ้นว่า โอสถนี้มีคุณมาก โอสถนี้มีคุณมาก ด้วยประการฉะนี้ ลำดับนั้น ท่านเศรษฐีได้มีความคิดว่า บุตรของเรามีบุญมาก จักไม่เกิดคนเดียวเท่านั้น ทารกทั้งหลายที่เกิดพร้อมกับบุตรของเรานี้จะพึงมี จึงให้ตรวจตราดู ก็ได้ข่าวพบทารกเกิดวันเดียวกัน ๑ พันคน จึงให้เครื่องประดับแก่กุมารทั้งหมด และให้นางนม ๑ พันคน ให้ทำมณฑลแก่ทารกเหล่านั้นพร้อมกับพระโพธิสัตว์ที่เดียว ด้วยคิดว่า ทารกเหล่านี้จักเป็นผู้ปฏิบัติบำรุงบุตรของเรา นางนมทั้งหลายคดแต่งทารกแล้วนำมาบ่าเรอพระมหาสัตว์ พระโพธิสัตว์เล่นอยู่ด้วยทารกเหล่านั้น เจริญวัย เมื่อมีอายุได้ ๗ ขวบ มีรูปร่างราวกะรูปเปรียบทองคำ เมื่อพระโพธิสัตว์เล่นอยู่กับทารกเหล่านั้นในท่ามกลางบ้าน เมื่อช้างเป็นต้นมา สนามที่เล่นก็เสียหาย ทารกทั้งหลายย่อมลำบากในเวลาเมื่อถูกลมและแดด วันหนึ่งเมื่อเขาเหล่านั้นกำลังเล่นกันอยู่ มหาเมฆตั้งขึ้น พระมหาสัตว์ผู้มีกำลังดุจช้างสาร เห็นเมฆตั้งขึ้นก็วิ่งเข้าสู่ศาลาหลังหนึ่ง พวกทารกนอกนี้วิ่งตามไปทีหลังพระมหาสัตว์ เหยียบเท้าของกันและกันพลาดล้มถึงเข้าแตกเป็นต้น พระโพธิสัตว์จึงคิดว่า ควรทำศาลาเป็นที่เล่นในสถานที่นี้ เราทั้งหลายจักไม่ลำบากอย่างนี้ จึงแจ้งแก่ทารกเหล่านั้นว่า พวกเราจักลำบากด้วยลมฝน และแดด พวกเราจักสร้างศาลาหลังหนึ่งในที่นี้ ให้พอเป็นที่ยืน นั่ง และนอนได้ ท่านทั้งหลายจงนำกะหาปณะมาคนละหนึ่งกะหาปณะ ทารกเหล่านั้นก็กระทำตามนั้น พระมหาสัตว์ให้เรียกนายช่างใหญ่มากล่าวว่า ข้าแต่พ่อ ท่านจงสร้างศาลาในที่นี้ แล้วได้ให้กะหาปณะพันหนึ่ง

แก่เขา นายช่างใหญ่รับคำรับหาปณะพินหนึ่งแล้ว ปราบพื้นที่ให้เสมอขุดหลักตอออกแล้วจึง เชือกกะที่ พระมหาสัตว์เห็นวิธีจึงเชือกของนายช่าง เมื่อจะบอกจึงกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ ท่าน อย่างจึงเชือกอย่างนี้จึงจึงให้ดี นายช่างกล่าวว่า นาย ข้าพเจ้าจึงตามเหมาะสมแก่ศิลปะของตน อย่างอื่นนอกจากนี้ข้าพเจ้าไม่รู้ พระมหาสัตว์กล่าวว่า แม้เพียงเท่านี้ก็แล้ว ท่านจักรับทรัพย์ ของพวกเราทำศาลาได้อย่างไร จงนำเชือกมาเรจักจึงให้ท่านให้นำเชือกมาแล้วก็จึงเอง เชือก ที่พระมหาสัตว์จึงได้เป็นประหนึ่งพระวิสสุกรรมเทพบุตรจึง แต่นั้นพระมหาสัตว์ได้กล่าวกะ นายช่างว่า ท่านสามารถจึงเชือกได้อย่างนี้ไหม ไม่สามารถนาย ถ้าเช่นนั้น ท่านสามารถทำ ตามความเห็นของเราได้ไหม สามารถนาย พระมหาสัตว์จัดปันที่ศาลาให้เป็นส่วน ๆ คือ ห้องสำหรับหญิงอนาคคอดบุตรห้องหนึ่ง ห้องสำหรับสมณพราหมณ์ผู้อคันตุกะมาพัก ห้องหนึ่ง ห้องสำหรับภคหัตถ์ผู้อคันตุกะมาพักห้องหนึ่ง ห้องสำหรับเก็บสินค้าของพวก พ่อค้าผู้อคันตุกะมาพักห้องหนึ่ง ทำห้องเหล่านั้นทั้งหมดให้มีประตูทางหน้ามุข ให้ทำสนาม เล่น ที่วินิจฉัย แม้โรงธรรมอย่างนั้น ๆ เมื่อศาลาแล้วเสร็จโดยวันเล็กน้อย ให้เรียกช่างเขียนมา เขียนให้น่ารื่นรมย์ ให้มีจิตรกรรมกว้างขวางโดยตนสั่งเอง ศาลานั้นงดงามเทียบเท่าเทวสภาชื่อ สุทธรรมา แต่นั้น พระมหาสัตว์ดำริว่าเพียงเท่านี้ ศาลายังหางามไม่ ควรสร้างสระโบกขรณี ด้วยถึงจะงาม จึงให้ขุดสระโบกขรณี ให้เรียกช่างอิฐมา ให้สร้างสระโบกขรณีให้มีคดเคลี้ยว นับด้วยพัน ให้มีท่าลงนั่งด้วยร้อย โดยความคิดของตน สระโบกขรณีนั่นดาบด้วยปทุม ชาติ ๕ ชนิด เป็นราวกะว่านันทนโบกขรณี ให้สร้างสวนปลูกต้นไม้ต่าง ๆ ทั้งไม้ออกและไม้ ผลริมฝั่งสระนั้น ปลูกอุทยานนันทวัน และใช้ศาลานั้นแหละเริ่มตั้งทานวัตร เพื่อสมณ พราหมณ์ผู้ประพฤดิธรรม และผู้เดินทางที่จรมาเป็นต้น การกระทำของพระมหาสัตว์นั้นได้ ปรากฏไปในที่ทั้งปวง มนุษย์เป็นอันมากได้มาอาศัยศาลานั้น พระมหาสัตว์นั่งในศาลานั้น กล่าวสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ สิ่งที่ถูกและผิด แก่ผู้ที่มาแล้ว ๆ เริ่มตั้งการวินิจฉัย กาล นั้นได้เป็นเหมือนกาลที่พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติ

ฝ่ายพระเจ้าวิเทหราช กาลล่วงไปได้ ๗ ปี ทรงระลึกได้ว่า บัณฑิตทั้ง ๔ กล่าวแก่ เราว่า บัณฑิตที่ ๕ จักเกิดขึ้นครอบงำพวกเขา บัณฑิตที่ ๕ นั้นบัดนี้อยู่ที่ไหน โปรดให้ อดาศ์ ๔ คนไปสืบเสาะหาทางประตูทั้ง ๔ ด้านให้รู้สถานที่อยู่แห่งบัณฑิตนั้น อดาศ์ผู้ ออกไปทางประตูอื่น ๆ ไม่พบพระมหาสัตว์ อดาศ์ผู้ออกไปทางประตูด้านปราจีนทิศ นั่งที่ ศาลาคิดว่า ศาลาหลังนี้ต้องคนฉลาดทำเองหรือใช้ให้คนอื่นทำ จึงถามคนทั้งหลายว่า ศาลา หลังนี้ ช่างไหนทำ คนทั้งหลายตอบว่า ศาลาหลังนี้นายช่างไม่ได้ทำเอง แต่ได้ทำตาม วิจารณ์ของมโหสถบัณฑิตผู้เป็นบุตรของสิริวัณณเศรษฐี ด้วยกำลังปัญญาแห่งตน อดาศ์ถาม

ว่า ก็บัณฑิตอายุเท่าไร คนทั้งหลายตอบว่า ๗ ปีบริบูรณ์ อำมาตย์นับปีตั้งแต่วันที่พระราชาทรงเห็นพระสุบิน ก็ทราบว่าเป็นบัณฑิตนั้นคือผู้นี้เอง สมกับพระราชาทรงเห็นพระสุบิน จึงส่งทูตไปทูลพระราชาวา ขอเดชะ บุตรของสิริวิศกเศรษฐีในบ้านยวมัฆคามตะวันออก ชื่อมโหสถบัณฑิต อายุได้ ๗ ปี ให้สร้างศาลา สระโบกขรณี และอุทยานอย่างนี้ๆ ข้าพระบาทจะพาบัณฑิตนี้มาเฝ้าหรือยัง พระราชาทรงสดับประพจน์เหตุนี้ มีพระหฤทัยยินดี รับสั่งให้หาเสนกบัณฑิตมาตรัสเล่าเนื้อความนั้น แล้วดำรัสถามว่า เป็นอย่างไร ท่านอาจารย์เสนก เราจะนำบัณฑิตนั้นมาหรือยัง เสนกบัณฑิตนั้นเป็นคนตระหนี่ จึงทูลว่า ข้าแต่มหाराชเจ้า บุคคลไม่เชื่อว่าเป็นบัณฑิตด้วยเหตุเพียงให้สร้างศาลาเป็นคัน ใคร ๆ ก็ให้สร้างได้ ข้อนั้นยังเป็นการเล็กน้อย พระราชาทรงสดับคำของเสนกบัณฑิต ทรงดำริว่า เหตุการณ์ในข้อนี้จะพึงมี ทรงนั่งอยู่ ทรงส่งทูตของอมาตย์กลับไปด้วยพระดำรัสว่า อมาตย์จงอยู่ในที่นั้น พิจารณาดูบัณฑิตไปก่อน อมาตย์ได้ฟังพระราชดำรัสนั้นก็ยับยั้งอยู่ที่นั่น พิจารณาบัณฑิตต่อไป รวมทั้งข้อพิจารณาในเรื่องนั้น ดังนี้

ขึ้นเนื้อ โค เครื่องประดับทำเป็นปล้อง ๆ กลุ่มด้าย

บุตร คนเดียวชื่อโคภภาพ รถ ท่อนไม้ ศีรษะคน

งู ไก่ แก้วมณี ให้โคตัวผู้ตกถูก ข้าว จึงข้าห้อย-

ด้วยเชือกทราย สระน้ำ อุทยาน พา แก้วมณีบน

รงกา (รวม ๑๕ ข้อ)

บรรดาหัวข้อเหล่านั้น หัวข้อว่าขึ้นเนื้อ มีความว่า วันหนึ่งพระโพธิสัตว์ไปสู่สนามเล่น มีเหยี่ยวตัวหนึ่งโฉบเอาขึ้นเนื้อแต่เชิงฆ่าสัตว์บินมาทางอากาศ ทารกทั้งหลายเห็นเหยี่ยวคาบเนื้อบินมา ก็ติดตามไปด้วยคิดจะให้เหยี่ยวทิ้งขึ้นเนื้อนั้น เด็กเหล่านั้นวิ่งไปข้างโน้นข้างนี้ แลดูเบื่องบน ไปข้างหน้าข้างหลังเหยี่ยวนั้น พลาดลงที่ตอมมีแผ่นหินเป็นคัน ย่อมล่าบาก ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตกล่าวกะเด็กเหล่านั้นว่า กันจะให้เหยี่ยวนั้นทิ้งขึ้นเนื้อ เด็กทั้งหลายขอให้ลองดู จึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น จงคอยดู มโหสถวิ่งไปด้วยกำลังเร็วฉับพลัน โดยไม่แลดูข้างบน พอเหยี่ยวเบางเหยี่ยว ก็ตบมือร้องเสียงดังลั่นด้วยเดชานุภาพแห่งมหาสัตว์ เสียงนั้นดุจเข้าไปก้องในท้องของเหยี่ยวนั้นเหยี่ยวนั้นก็ทิ้งขึ้นเนื้อ พระมหาสัตว์รู้ว่าเหยี่ยวทิ้งขึ้นเนื้อแล้ว แลดูเงา รับเอาในอากาศไม่ให้ตกพื้นดิน มหาชนเห็นการที่มหาสัตว์ทำดังนั้น เป็นอัศจรรย์ จึงนับถือให้ร้องตบมือทำเสียงแซ่ซ้อง อมาตย์ทราบประพจน์เหตุนี้จึงส่งทูตไปทูลพระราชาวา ขอเดชะ มโหสถบัณฑิตได้ยังเหยี่ยวให้ทิ้งขึ้นเนื้อด้วยอุบายนี้ ขอสมมติเทพ จงทรงทราบประพจน์เหตุนี้ พระราชาทรงสดับดังนั้น จึงตรัสถามเสนกบัณฑิตว่า ท่านเสนก

เราจะนำบัณฑิตมาหรือยัง เสนกบัณฑิตคิดว่า จำเดิมแต่เวลาที่มโหสถกุมารมาในราชสำนักนี้ พวกเรา ๔ คน จักหมดศรีมี พระราชาจักไม่ทรงทราบพวกเรามีอยู่ ไม่ควรให้นามมโหสถ กุมารนั้นมา เพราะความตระหนี่ลาภ จึงทูลว่า ข้าแต่มหाराช บุคคลไม่ชื่อว่าเป็นบัณฑิตเหตุ เพียงเท่านี้ ข้อนั้นยังเป็นการเล็กน้อย พระราชาทรงมีพระองค์เป็นกลาง จึงส่งทูตนั้นกลับไป ด้วยพระราชดำรัสสั่งว่า จงพิจารณาโมสถนั้นในที่นั้นต่อไป

หัวข้อว่า โค มีความว่า บุรุษชาวปาจิณยัมมชคามคนหนึ่งคิดว่า เมื่อฝนตก เรา จักไถนา จึงซื้อโคแต่บ้านอื่นนำมาให้อยู่ในบ้าน รุ่งขึ้นนำไปสู่ที่มีหญ้าเพื่อให้หากิน นั่งอยู่บน หลังโค เหน็ดเหนื่อย ก็ลงนั่งโคนต้นไม้เลยกลับไป ขณะนั้นโจรคนหนึ่งมาพาโคหนีไป บุรุษเจ้าของโคนั้นตื่นขึ้นมาไม่เห็นโค ค้นหาโคข้างโน้นข้างนี้ เห็นโจรจึงวิ่งไล่ไปโดยเร็วกล่าวว่า แกจะนำโคของข้าไปไหน โจรกล่าวตอบว่า แกพูดอะไร ข้าจะนำโคของข้าไปสู่ที่ที่ต้องการ มหาชนต่างมาฟังชนทั้งสองวิวาทกันจนแน่น มโหสถบัณฑิตได้ฟังเสียงคนทั้งหลายไปทาง ประตูลาสา จึงให้เรียกคนทั้งสองมา เห็นกริยาของคนทั้งสองก็รู้ว่า คนนี้เป็นโจร คนนี้เป็น เจ้าของโค แต่ถึงรู้ ก็ถามว่า ท่านทั้งสองวิวาทกันเพราะเหตุไร เจ้าของโคกล่าวว่า ข้าแต่ นาย ข้าพเจ้าซื้อโคแต่คนชื่อนี้แต่บ้านโน้น นำมาให้อยู่ในบ้าน นำไปสู่ที่มีหญ้าแต่เช้า ชายนี้พาโค หนีไป เพราะเห็นข้าพเจ้าประมาทในเวลานั้น ข้าพเจ้ามองหาข้างโน้นข้างนี้เห็นชายคน นี้ จึงติดตามไปจับตัว ชาวบ้านโน้นรู้การที่ข้าพเจ้าซื้อโคนี้มา ฝ่ายโจรกล่าวว่า โคนี้เกิดในบ้าน ของข้าพเจ้า ชายนี้พูดปด ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตจึงถามชายทั้งสองว่า เราจักวินิจฉัย ความของท่านทั้งสองโดยยุติธรรม ท่านทั้งสองจักตั้งอยู่ในวินิจฉัยหรือ เมื่อคนทั้งสองรับว่าจักตั้งอยู่ คิดว่า ควรจะถือเอาตามใจของมหาชน จึงถามโจรก่อนว่า โคเหล่านี้ ท่านให้กินอะไรให้ดื่ม อะไร โจรตอบว่า ข้าแต่ท่านบัณฑิต ข้าพเจ้าให้โคดื่มยาอุ ให้กินงา แป้ง และขนมกุมมาส ต่อนั้นจึงถามเจ้าของโค เจ้าของโคตอบว่า อาหารมีข้าวยาอุเป็นต้น คนจนอย่างข้าจะได้ที่ ไหนมา ข้าพเจ้าให้กินหญ้าเท่านั้น มโหสถบัณฑิตได้ฟังคำของคนทั้งสองนั้นแล้ว จึงให้คน ของตนนำถาดมา ให้นำใบประยงค์มาตำในครก ขยี้ด้วยน้ำให้โคล่โคล่ โคก็อาเจียนออกมา เป็นหญ้า มโหสถบัณฑิตแสดงแก่มหาชนให้เห็นแล้วถามโจรว่า เจ้าเป็นโจรหรือมิใช่ โจรรับ สารภาพว่าเป็นโจร มโหสถบัณฑิตให้อาษาว่า ถ้าอย่างนั้น จำเดิมแต่นี้ไปเจ้าอย่าทำอย่างนี้ ฝ่ายบริษัของพระโพธิสัตว์ก็ทูลติโจรนั้นด้วยมือและเท้าทำให้บอบช้ำ ลำดับนั้น มโหสถ บัณฑิตได้กล่าวสอนโจรนั้นว่า เจ้าจงเห็นทุกข์ของเจ้าในภพนี้เพียงนี้ แต่ในภพหน้า เจ้าจัก เสวยทุกข์ใหญ่ในนรกเป็นต้น จำเดิมแต่นี้ไปเจ้าจงละกรรมนี้เสีย แล้วให้ศีลห้าแก่โจรนั้น อมาตย์ทูลประพจน์เหตุนี้แต่พระราชตามความเป็นจริง พระราชาตรัสถามเสนกบัณฑิตว่า

ท่านอาจารย์เสนกะ เราควรนำบัณฑิตนั้นมาหรือยัง เมื่อเสนกะทูลว่า ข้าแต่มหाराช คดีเรื่อง โศ โคร ๆ ก็วินิจฉัยได้ บุคคลไม่ถือว่าเป็นบัณฑิตด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ขอให้ทรงรอไปก่อน พระราชาทรงวางพระองค์เป็นกลาง จึงทรงส่งข่าวไปอย่างนั้นอีก นักปราชญ์พึงทราบใน วิชาทั้งปวงอย่างนี้ ก็เบื้องหน้าแต่นี้ จักจำแนกเพียงหัวข้อเรื่องเท่านั้นแสดง.

หัวข้อว่า เครื่องประดับทำเป็นปล้อง ๆ มีความว่า ยังมีหญิงเฝ้าเรือนหนึ่งเปลี่ยน เครื่องประดับทำเป็นปล้อง ถักด้วยด้ายสีต่าง ๆ จากคอวางไว้บนผ้าสาฎก ลงสู่สระโบกขรณี ทิมโศถบัณฑิตให้ทำไว้ เพื่ออาบน้ำ หญิงสาวคนหนึ่งเห็นเครื่องประดับนั้น เกิดความโลภ หยิบเครื่องประดับขึ้นชมว่า เครื่องประดับนี้งามเหลือเกิน เธอทำราคาเท่าไร แม้ฉันจักทำ แบบนี้เท่าที่จะทำได้ กล่าวชมฉะนี้แล้วประดับที่คอตน แล้วกล่าวว่า ฉันจะพิจารณาประมาณ ของเครื่องประดับนั้นก่อน หญิงเจ้าของกล่าวว่า จงพิจารณาเถิด เพราะหญิงเจ้าของเป็นคนมี จิตซื่อตรง หญิงสาวประดับที่คอตนแล้วเดินหนีไป ฝ่ายหญิงเจ้าของเห็นดังนั้น ก็รีบขึ้นจาก โบกขรณี นุ่งผ้าสาฎกแล้ววิ่งตามไปยึดผ้าไว้กล่าวว่า เอ็งจักถือเอาเครื่องประดับของข้าหนีไป ไหน ฝ่ายหญิงขโมยกล่าวตอบว่า ข้าไม่ได้เอาของของแก เครื่องประดับคอของข้าต่างหาก มหาชนพากันมุงดูคนทะเลาะกัน ฝ่ายมโศถบัณฑิตเล่นอยู่กับพวกเด็ก ๆ ได้ฟังเสียงหญิงสอง คนนั้นทะเลาะกันไปทางประตูศาลา ถามว่านั่นเสียงอะไร ได้ฟังเหตุที่หญิงสองคนทะเลาะกัน แล้ว จึงให้เรียกเข้ามา แม้อยู่โดยอาการว่า หญิงนี้เป็นขโมย หญิงนี้มีใจขโมย ก็ถาม เนื้อความนั้นแล้วกล่าวว่า เธอทั้งสองจักตั้งอยู่ในวินิจัยของข้าหรือ เมื่อหญิงทั้งสองรับว่าจัก ตั้งอยู่ในวินิจัย จึงถามหญิงขโมยก่อนว่า เธอข้อมเครื่องประดับนี้ด้วยของหอมอะไร หญิง ขโมยตอบว่า ฉันข้อมด้วยของหอมทุกอย่าง ของหอมที่ทำประกอบด้วยของหอมทั้งปวงชื่อ ว่าของหอมทุกอย่าง ลำดับนั้น มโศถบัณฑิตจึงถามหญิงเจ้าของ นางตอบว่า เพราะข้าพเจ้า เป็นคนยากจน ของหอมทุกอย่างจะมีมาจากไหน ข้าพเจ้าข้อมด้วยของหอมคือดอกประยงค์ เท่านั้นเป็นประจำ มโศถบัณฑิตให้คนของตนกำหนดคำของหญิงทั้งสองนั้นไว้แล้วให้นา ภาชนะนำมาแช่เครื่องประดับนั้นในภาชนะนั้น ให้เรียกคนรู้จักกลับมาสั่งว่า ท่านจงดม เครื่องประดับนั้น จะเป็นกลิ่นอะไร คนรู้จักกลิ่นดมเครื่องประดับนั้นแล้วก็รู้ว่า กลิ่นดอก ประยงค์ จึงกล่าวคาถานี้ในเอกนิบาตว่า

ของหอมทุกอย่างไม่มี มีแต่กลิ่นดอกประยงค์

ล้วน หญิงนักเลงคือหญิงขโมยกล่าวคำเท็จ หญิงแก่

คือหญิงเจ้าของกล่าวคำจริง.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ยังมหาชนให้รู้เหตุการณ์นั้นแล้วถามว่า เจ้าเป็นขโมยหรือ

แล้วให้สารภาพว่าเป็นขโมย จำเดิมแต่นั้น ความที่พระมหาสัตว์เป็นบัณฑิตก็ปรากฏแก่มหาชน

หัวข้อว่า **ด้ายกลุ่ม** มีความว่า ยังมีสตรีคนหนึ่งรักษาไรฝ้าย เมื่อเฝ้าไรได้เก็บฝ้ายที่บริสุทธิ์ในไรนั้นมาปั่นให้เป็นเส้นเล็ก ๆ แล้วเอาเม็ดมะพลับมาไว้ข้างใน พันด้ายนั้นให้เป็นกลุ่ม เก็บไว้ในพก เมื่อจะกลับบ้าน คิดว่า เราจักอาบน้ำในสระโบกขรณีของท่านบัณฑิต จึงวางกลุ่มด้ายนั้นไว้บนผ้าสาฎกแล้วลงอาบน้ำ ยังมีหญิงคนหนึ่งเห็นด้ายกลุ่มนั้น ก็ถือเอาด้วยมีจิตโลภ ประมัวพูดว่า โอ ด้ายนี้สวยดี ท่านทำหรือ ทำเป็นเหมือนแลดู แล้วเอาใส่ในพกเดินหลีกไป เรื่องที่หลือพึงทราบโดยนัยที่มีในก่อน มโหสถบัณฑิตถามหญิงขโมยก่อนว่า เมื่อเจ้าทำด้ายให้เป็นกลุ่ม ได้ใส่อะไรไว้ข้างใน หญิงขโมยนั้น ตอบว่า ข้าพเจ้าใส่ผลฝ้ายนั่นเองไว้ข้างใน ต่อนั้น มโหสถบัณฑิตจึงถามหญิงอีกคนหนึ่งซึ่งเป็นเจ้าของ นางตอบว่า ใส่เม็ดมะพลับไว้ข้างใน มโหสถบัณฑิตให้คนของตนกำหนดค่าของหญิงทั้งสองไว้ แล้วให้คลี่ด้ายกลุ่มนั้นออกเห็นเม็ดมะพลับ จึงให้หญิงขโมยนั้นรับสารภาพว่าเป็นขโมย มหาชนร่ำเรงยินดีกล่าวว่ามโหสถบัณฑิตวินิจฉัยความดี ได้ให้สาธุการเป็นอันมาก

หัวข้อว่า **บุตร** มีความว่า ยังมีสตรีคนหนึ่งพาบุตรไปสระโบกขรณีของมโหสถบัณฑิต เพื่อล้างหน้า เอาบุตรอาบน้ำแล้วให้นั่งบนผ้าสาฎกของตน ตนเองลงล้างหน้า ขณะนั้นมีนางยักษ์คนหนึ่งเห็นทารกนั้นอยากจะกิน จึงแปลงเพศเป็นหญิงมาถามว่า เนะสหาย ทารกนี้งามหนอ เป็นบุตรของเธอหรือ ครั้นหญิงมารดาของทารกนั้นรับว่าเป็นบุตรของตน จึงกล่าวว่า ฉันจะให้ดื่มนม เมื่อหญิงมารดาทารกอนุญาตแล้ว ก็อุ้มทารกนั้นให้เล่นหน่อยหนึ่งแล้วพาทารกนั้นหนีไป หญิงมารดาทารกเห็นดังนั้น จึงขึ้นจากน้ำวิ่งไปโดยเร็วยึดผ้าสาฎกไว้กล่าวว่า เองจะพาถูกเข้าไปไหน นางยักษ์กล่าวว่า เจ้าได้ถูกมาจากไหน นี้ถูกข้าต่างหาก หญิงทั้งสองทะเลาะกันเดินไปถึงประตูศาลา มโหสถบัณฑิตได้ฟังเสียงนางทั้งสองทะเลาะกัน ให้เรียกเข้ามาถามว่า เรื่องเป็นอย่างไรกัน นางทั้งสองก็แจ้งให้ทราบเรื่องนั้น มโหสถบัณฑิตฟังความนั้นแล้ว แม้รู้ว่า หญิงนี้เป็นนางยักษ์อย่างไม่ต้องสงสัย เพราะนัยน์ตาไม่กระพริบนัยน์ตาแดงและไม่มีเงา จึงกล่าวว่า เจ้าทั้งสองจักตั้งอยู่ในวินิจัยของเราหรือ เมื่อได้รับคำตอบว่าจักตั้งอยู่ในวินิจัย จึงชี้ตรอยที่แผ่นดิน ให้ทารกนอนกลางรอยขีด ให้นางยักษ์จับมือทารก ให้หญิงผู้เป็นมารดาจับเท้า แล้วกล่าวว่า เจ้าทั้งสองคนจงลดคร่าเอาไป ทารกนั้นเป็นบุตรของผู้สามารถเอาไปได้ นางทั้งสองก็คร่าทารกนั้น ทารกนั้นถูกคร่าไปด้วยความลำบากก็ร้องจ้า หญิงมารดาได้ฟังเสียงนั้น ก็เป็นเหมือนหัวใจจะแตก ปล่อยบุตรยื่นร้องให้อยู่ มโหสถบัณฑิตถามมหาชนว่า ใจของมารดาทารกอ่อน หรือว่าใจของหญิงไม่ใช่มารดาอ่อน มหาชนตอบว่า ใจของมารดาอ่อน มโหสถบัณฑิตจึงถามมหาชนว่า บัดนี้เป็นอย่างไร หญิง

ผู้คร่ำทาบกไปได้ยืนอยู่เป็นมารดา หรือว่านางผู้สละทาบกเสียยืนอยู่เป็นมารดา มหาชนตอบว่า นางผู้สละทาบกยืนอยู่เป็นมารดา มโหสถกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านทั้งหลายรู้หรือว่านางนี้เป็นคนขโมยทาบก มหาชนตอบว่า ไม่ทราบ มโหสถจึงกล่าวว่า นางนี้เป็นยักษิณีคร่ำเอาทาบกไปเพื่อกิน มหาชนถามว่า รู้ได้อย่างไร มโหสถตอบว่า รู้ได้อย่างไม่ต้องสงสัย เพราะยักษิณีนัยน์ตาไม่กระพริบ นัยน์ตาแดง ไม่มีเงา และปราศจากความกรุณา ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ถามหญิงนั้นว่า เจ้าเป็นใคร นางยักษิณีตอบว่า ข้าพเจ้าเป็นนางยักษิณี พระมหาสัตว์ชักต่อไปว่า เจ้าจะเอาทาบกนี้ไปทำไม นางยักษิณีตอบว่า เอาไปกิน พระมหาสัตว์กล่าวว่า เน่นนางอันธพาล เจ้าทำบาปจึงเกิดเป็นยักษิณี แม้บัดนี้ก็ยังจะทำบาปอีกหรือ โอ เจ้าช่างเป็นคนอันธพาล กล่าวดังนี้แล้ว ให้นางยักษิณีตั้งอยู่ในเบญจสิล แล้วปล่อยตัวไป ฝ่ายหญิงมารดาทาบกกล่าวว่า จะมีอายุยืนนานเกิดนาค ชนมโหสถบัณฑิตแล้วพานุตรหลีกไป

หัวข้อว่า **คนเตี้ยซื้อโคพกาพ** มีความว่า มีชายคนหนึ่งชื่อโคพกาพ เพราะเป็นคนเตี้ยและผิวดำ เขาทำงาน ๘ ปีได้ภรรยาชื่อทิมดาหลา วันหนึ่ง โคพกาพเรียกภรรยามากล่าวว่า เจ้าจงทอดขนมควรเลี้ยง ครั้นนางถามว่า แกจะไปไหน จึงบอกว่า ข้าจะไปเยี่ยมบิดามารดา นางห้ามว่า แกจะต้องการอะไรด้วยบิดามารดา โคพกาพก็คงสั่งให้ทอดขนมถึง ๓ ครั้ง จึงถือเอาเสบียงและของฝากเดินทางไปกับภรณานั้น ในระหว่างทางได้เห็นแม่น้ำ มีกระแสน้ำไหลตื้น แต่สองสามภรณานั้นเป็นคนฉลาดจึงไม่อาจลง ก็ยืนอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำ ในกาลนั้น มีชายยากจนคนหนึ่งชื่อทิมปิฎฐิ เดินเลียบมาตามฝั่งแม่น้ำ ถึงสถานที่นั้น สามภรรยาเห็นชายนั่น จึงถามว่า แม่น้ำนี้ลึกหรือตื้น นายทิมปิฎฐิรู้ยั่วว่า สองสามภรณานั้นกลัวน้ำ จึงตอบว่า แม่น้ำนี้ลึกเหลือเกิน ปลาร้ายก็ชุม สามภรรยาจึงซักถามว่า สหายจักไปอย่างไรเล่า ชายนั่นตอบว่า เรามีความคุ้นเคยกับจระเข้และมังกร ฉะนั้น สัตว์ร้ายเหล่านั้นจึงไม่เบียดเบียนเรา สองสามภรรยากล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น สหายจงพาเราทั้งสองไป ชายนั่นรับคำ ลำดับนั้น สองสามภรรยาจึงให้ของเกี้ยวของบริโภคนแก่ชายนั่น ชายนั่นบริโภคนอิ่มแล้วจึงถามว่า สหายจะให้เราพาใครไปก่อน นายโคพกาพตอบว่า จงพาภรรยาไปก่อนพาเราไปทีหลัง ชายนั่น รับคำแล้วให้นางทิมดาหลาขึ้นคอ ถือเสบียงและของฝากทั้งหมดลงข้ามแม่น้ำ ไปได้หน่อยหนึ่ง แล้วย่อตัวหลีกไป

ลำดับนั้น นายโคพกาพยืนอยู่ที่ฝั่งคิดว่า แม่น้ำนี้ลึกแท้ คนสูงยังเป็นอย่างนี้ แต่เราเป็นไม่ได้การทีเดียว ฝ่ายนายทิมปิฎฐิพานางทิมดาหลาไปถึงกลางแม่น้ำก็พูดเกี้ยวว่า ข้าจักเลี้ยงดูเจ้า เจ้าจักมีผ้าและเครื่องประดับบริบูรณ์ มีทาสทาสีแวดล้อม นายโคพกาพตัวเตี้ยคนนี้ จักทำอะไรแก่เจ้าได้ เจ้าจงทำตามคำข้า นางทิมดาหลาได้ฟังคำของนายทิมปิฎฐินั้น ก็ตัด

ความรักในสามีของตน มีจิตปฏิพัทธ์ในนายทิมปิฐินั้นในขณะนั้นเอง จึงกล่าวตอบว่า ถ้า
นายไม่ทิ้งฉัน ฉันจักทำตามคำของนาย นายทิมปิฐิกล่าวว่า นางพูดอะไร ข้าจะเลี้ยงดูนาง
คนทั้งสองนั้นไปถึงฝั่งโน้น ก็ชื่นชมต่อกันและกัน ละนายโคพกาพลีกล่าวว่า รอก่อน รอ
ก่อน ต่างเกี่ยวกินของควรเกี่ยวข้องหน้านายโคพกาพลีแลอยู่ แล้วพากันหนีไป นายโคพกาพลี
เห็นดังนั้น จึงคิดว่าคนทั้งสองนี้เห็นจะร่วมกัน ทั้งเราหนีไป ก็วิ่งไปวิ่งมา ข้ามลงได้หน่อย
หนึ่งก็กลับขึ้นเพราะความกลัว ข้ามลงอีกหนหนึ่ง ด้วยความโกรธในคนทั้งสองนั้น โคกลง
ด้วยแน่ใจว่าเป็นหรือตายก็ตามที ลงไปในแม่น้ำ จึงรู้ว่าตื่น ก็ข้ามขึ้นจากแม่น้ำติดตามไป
โดยเร็ว พอทันคนทั้งสองนั้นจึงกล่าวว่า แน่อย่าโง่ร้าย มึงจะพาเมียกูไปไหน นายทิมปิฐิ
กล่าวตอบว่า แน่อย่าถอยแคะเตี้ยร้าย เมียมึงเมื่อไร กล่าวดังนี้แล้วก็ไล่คนนายโคพกาพลีไป
นายโคพกาพลีจับมือนางทิมดาหลา กล่าวว่า รอก่อน รอก่อน เองจะไปไหน ข้าทำงานมา ๗ ปี
จึงได้เองมาเป็นเมีย เมื่อทะเลาะกับนายทิมปิฐิพลางมาถึงที่ใกล้ศาลาพระมหาสัตว์ มหาชน
ประชุมกัน มโหสถบัณฑิตถามว่า นั่นเสียงอะไรกัน สดับความนั้นแล้วให้เรียกคนทั้งสองมา
ได้ฟังได้ตอบกันแล้ว จึงกล่าวว่า แกทั้งสองจักตั้งอยู่ในวินิจัยของเราหรือ ครั้นคนทั้งสองยอม
จึงถามนายทิมปิฐิก่อนว่า แกชื่ออะไร ข้าพเจ้าชื่อ ทิมปิฐิ ก็กรรยาของแกชื่ออะไร เมื่อ
ไม่ทันรู้จักชื่อก็บอกชื่ออื่น บิดามารดาของแกชื่ออะไร ก็บอกชื่อนั้น ๆ บิดามารดาของกรรยา
ชื่ออะไร เมื่อยังไม่รู้ ก็บอกชื่ออื่น ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตจึงให้คนของตนกำหนดถ้อยคำไว้
แล้วให้นายทิมปิฐินั้นออกไป ให้เรียกนายโคพกาพลีมา ถามชื่อคนทั้งปวงโดยนัยหนหลัง นาย
โคพกาพลีอยู่ตามเป็นจริงก็บอกไม่ผิด พระโศภิตว์ให้นำนายโคพกาพลีออกไป ให้เรียกนาง
ทิมดาหลามาถามว่า แกชื่ออะไร ข้าพเจ้าชื่อทิมดาหลา พ่อแกชื่ออะไร เมื่อยังไม่ทันรู้จักชื่อ
กันก็บอกชื่ออื่น บิดามารดาของแกชื่ออะไร ก็บอกชื่อนั้น ๆ บิดามารดาของพ่อแกชื่ออะไร
เมื่อยังไม่รู้จักชื่อก็บอกชื่ออื่น มโหสถบัณฑิตให้เรียกนายทิมปิฐิและนายโคพกาพลีมา แล้ว
ถามมหาชนว่า ถ้อยคำของนางทิมดาหลาสมกับคำของนายทิมปิฐิหรือสมกับคำของนายโคพ
กาพลี มหาชนตอบว่า ถ้อยคำของนางทิมดาหลาสมกับคำของนายโคพกาพลี มโหสถบัณฑิตจึง
กล่าวว่า นายโคพกาพลีเป็นผู้ของนางทิมดาหลา นายทิมปิฐิเป็นโจร ลำดับนั้น มโหสถจึง
ถามนายทิมปิฐิว่า เจ้าเป็นโจรหรือ นายทิมปิฐิรับสารภาพว่าเป็นโจร นายโคพกาพลีได้
กรรยาของตนคืน ด้วยวินิจัยของมโหสถบัณฑิต ก็ชมเชยมโหสถบัณฑิตแล้วพากรรยาหนี
ไป มโหสถบัณฑิตกล่าวกะนายทิมปิฐิว่า จำเดิมแต่นี้ไปเจ้าอย่าทำกรรมเช่นนี้อีก.

หัวข้อว่า รธ มีความว่า กาลนั้นยังมีบุรุษคนหนึ่งนั่งในรถออกจากบ้านเพื่อล้างหน้า
ขณะนั้น ท้าวสักกเทวราชทรงพิจารณาเห็นพระโศภิตว์ จึงดำริว่า เราจักทำปัญญานุภาพ

แห่ง มโหสถผู้พุทธรางกูรให้ปรากฏ จึงเสด็จมาด้วยเพศแห่งมนุษย์จับท้ายรถไป บุรุษเจ้าของรถถามว่า แน่ะพ่อ พ่อมาด้วยประโยชน์อะไร ครั้นได้ฟังว่า จะมาเพื่ออุปฐากตน จึงรับว่าดีแล้ว ก็ลงจากรถไปเพื่อทำสรีริก ขณะนั้น ท้าวสักกเทวราชขึ้นรถขับไปโดยเร็ว บุรุษเจ้าของรถทำสรีริกแล้วออกมาเห็นท้าวสักกเทวราชลักรถหนีไป ก็ติดตามไปโดยเร็ว กล่าวว่าหยุดก่อน หยุดก่อน แกจะนำรถของข้าไปไหน เมื่อท้าวสักกตอบว่า รถของแกล้งคนอื่น แต่คันนี้รถของข้า ก็เกิดทะเลาะกันไปถึงประตูศาลา มโหสถบัณฑิตถามว่า เรื่องอะไรกัน แล้วให้เรียกคนทั้งสองนั้นมา เห็นคนทั้งสองมาด้วยอาการนั้น ก็รู้ซัดว่า ผู้นี้เป็นท้าวสักกเทวราช เพราะปราศจากความกลัวเกรง และเพราะนัยน์ตาไม่กระพริบ ผู้นี้เป็นเจ้าของรถ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น มโหสถก็ถามถึงเหตุแห่งการวิวาทกล่าวว่า ท่านทั้งสองจักตั้งอยู่ในวินิจัยของเราหรือเมื่อได้ฟังรับว่าจักตั้งอยู่ จึงกล่าวว่า เราจักขับรถไป ท่านทั้งสองจงจับท้ายรถ เจ้าของรถจักไม่ปล่อย ผู้ไม่ใช่เจ้าของรถจักปล่อยกล่าวฉะนี้แล้ว บังคับบุรุษคนหนึ่งว่าจงขับรถไป บุรุษนั้นได้ทำตามนั้น คนทั้งสองจับท้ายรถวิ่งตามไป เจ้าของรถไปได้หน่อยหนึ่งเหน็ดเหนื่อย จึงปล่อยรถยืนอยู่ ฝ่ายท้าวสักกเทวราชวิ่งไปกับรถทีเดียว มโหสถบัณฑิตสั่งให้กลับรถแล้วแจ้งแก่มหาชนว่า บุรุษนี้ไปหน่อยหนึ่งก็ปล่อยรถยืนอยู่ แต่บุรุษนี้วิ่งไปกับรถ กลับมากับรถ แม้เพียงหยาดเหงื่อแต่สรีระของเขาก็ไม่มี หายใจออกหายใจเข้าก็ไม่มี หากความสะทกสะท้านมิได้นัยน์ตาก็ไม่กระพริบ ผู้นี้คือท้าวสักกเทวราช ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตถามว่า ท่านเป็นท้าวสักกเทวราชมิใช่หรือ ครั้นได้รับตอบว่าใช่ จึงถามว่า พระองค์เสด็จมาที่นี่เพื่ออะไร ครั้นได้รับตอบว่า เพื่อประกาศปัญญาของเรานั้นแหละ จึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น พระองค์อย่าได้กระทำการนี้อีก ท้าวสักกเทวราชเมื่อจะแสดงสักกานุภาพ ก็ สถิตอยู่ในอากาศ ครัสตมเขยมโหสถบัณฑิตว่า เธอวินิจัยความดี เธอวินิจัยความดี แล้วเสด็จกลับยังทิพยสถานของตนกาลนั้น อนาคตันนั้นไปเฝ้าพระเจ้าวิเทหราชด้วยตนเอง ถวายบังคมแล้วกราบทูลว่า ความเรื่องรถมโหสถกุมารวินิจัยคืออย่างนี้ แม้ท้าวสักกเทวราชก็ยังแพ้ เหตุไรพระองค์จึงไม่ทรงทราบบุรุษพิเศษเล่า ขอเดชะ พระราชาตรัสถามเสนกอจารย์ว่า ควรนำบัณฑิตมาหรือยังอาจารย์เสนกะเป็นคนตระหนี่จึงได้ทูลว่า ข้าแต่ महाराज เจ้า บุคคลไม่เชื่อว่าเป็นบัณฑิตด้วยเหตุเพียงเท่านี้ โปรดรอไปก่อน เราจักทดลองเขาแล้วจักรู้ พระราชาทรงคฤณภาพ.

จบ ปัญหาของทาร์ก ๗ ข้อ

หัวข้อว่า **ท่อนไม้** มีความว่า วันหนึ่งพระเจ้าวิเทหราชทรงดำริจะทดลองมโหสถบัณฑิต จึงให้นำท่อนไม้ตะเคียนมา ให้ตัดเอาเพียง ๑ คืบให้ช่างกลึงกลิ้งให้ดีแล้ว ให้ส่งไปยังชาวบ้านปาจิณยัมมชคาม ด้วยพระราชอาณัติว่า ชาวบ้านปาจิณยัมมชคามจงแจ้งว่า ท่อน

ไม้ตะเคียนนี้ ข้างนี้ปลายข้างนี้โคน ถ้าไม่มีใครรู้ จะปรับพันกหาปณะ ชาวบ้านประชุมกัน เมื่อไม่อาจจะรู้ได้ จึงบอกแก่ท่านสิริวิศกเศรษฐีว่า บางทีมโหสถบัณฑิตจะรู้ ขอให้เรียกเขามาถาม ท่านมหาเศรษฐีให้เรียกมโหสถบัณฑิตมาแต่สนามเล่นบอกเนื้อความนั้นแล้วถามว่า พวกเราไม่อาจจะรู้ปัญหานี้ พ่ออาจจะรู้บ้างไหม พระมหาสัตว์ได้ฟังดังนั้นแล้ว คิดว่า พระราชาจะต้องพระประสงค์ด้วยปลาย หรือโคนของไม้ตะเคียนตอนนี้ก็หาไม่ ประทานไม้ตะเคียนตอนนี้มาเพื่อจะทดลองเรา จึงกล่าวว่า นำมาเถิดพ่อ ข้าพเจ้าจักรู้เรื่องนั้น ถ้าคืบนั้น ท่านเศรษฐีให้นำท่านไม้ตะเคียนมาให้แก่มโหสถบัณฑิต พระโพธิสัตว์รับท่านไม้ตะเคียนนั้น ด้วยมือเท่านั้นก็รู้ได้ว่า ข้างนี้ปลาย ข้างนี้โคน แม้อยู่ก็ให้น่าภาชนะนำมาเพื่อกำหนดใจของ มหาชน แล้วเอาด้ายผูกตรงกลางของท่านไม้ตะเคียน ถือปลายด้ายไว้ วางท่านไม้ตะเคียนบนน้ำ พอวางเท่านั้น โคนก็เพลงก่อนเพราะหนัก แต่นั้น พระโพธิสัตว์จึงถามมหาชนว่า ธรรมดาต้นไม้ โคนหนัก หรือปลายหนัก เมื่อมหาชนตอบว่า โคนหนัก จึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น ส่วนของไม้ตะเคียนตอนนี้จมลงก่อน จึงเป็นโคน แล้วบอกปลายและโคนด้วยสัญญาณ ชาวบ้านส่งข่าวทูลพระราชาว่า ข้างนี้ปลาย ข้างนี้โคน พระราชาทรงยินดี ตรัสถามว่า ใครรู้ เมื่อชาวบ้านกราบทูลว่า มโหสถบัณฑิต บุตรสิริวิศกเศรษฐี พระเจ้าข้า ทรงสดับดังนั้นแล้ว จึงตรัสถามว่า ท่านอาจารย์เสนกะ เราควรนำมโหสถบัณฑิตมาหรือยัง เสนกอาจารย์ทูลว่า รอไว้ก่อน เราจักทดลองด้วยอุบายอื่นอีก พระราชาตรัสว่า ดีแล้ว ท่านเสนกะ.

หัวข้อว่า ศีรษะ มีความว่า อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าวิเทหราชให้น่าศีรษะ ๒ ศีรษะ. คือศีรษะหญิงและศีรษะชายมา แล้วส่งไปให้ชาวบ้านปาจิณยัมหมคามทำนายพระราชฉัตติว่า ชาวบ้านปาจิณยัมหมคามจรรู้ว่า นี้ ศีรษะหญิง นี้ ศีรษะชาย ถ้าไม่รู้ จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเมื่อไม่รู้ จึงถามพระมหาสัตว์ พระมหาสัตว์พอเห็นเท่านั้นก็รู้ รู้ได้อย่างไร คือ แสกในศีรษะชายตรง แสกในศีรษะหญิงคด มโหสถบัณฑิตแจ้งว่า นี้ศีรษะหญิงนี้ศีรษะชาย ด้วยความรู้ยั้งนี้ ชาวบ้านก็ส่งข่าวกราบทูลแด่พระราชาอีก ข้อความที่เหลือเหมือนนัยอันมีในก่อนนั่นเอง.

หัวข้อว่า งู มีความว่า อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าวิเทหราชให้น่างูตัวผู้และงูตัวเมียมา ส่งไปให้ชาวบ้านปาจิณยัมหมคาม ด้วยพระราชฉัตติว่า ชาวบ้านปาจิณยัมหมคามจรรู้ว่า นี้ งูตัวผู้ นี้ งูตัวเมีย เมื่อไม่มีใครรู้ จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเมื่อไม่รู้ จึงถามมโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตนั้น พอเห็นเท่านั้นก็รู้ ด้วยว่า หางของงูตัวผู้ใหญ่ หางของงูตัวเมียเรียวยาว หัวของงูตัวผู้ใหญ่ หัวของงูตัวเมียเรียวยาว นัยน์ตาของงูตัวผู้ใหญ่ ของงูตัวเมียเล็ก ลวดลายของงูตัวติดต่อกัน ลวดลายของงูตัวเมียขาด มโหสถบัณฑิต แจ้งแก่ชาวบ้านว่า นี้ งูตัวผู้ นี้ งูตัวเมีย

ตัวเมีย ด้วยความรู้ยิ่งเหล่านั่น ข้อความที่เหลือนั้นดังกล่าวนั่นแล.

หัวข้อว่า ไก่ มีความว่า อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าวิเทโหราชส่งข่าวไปแก่ชาวบ้านปาจิณขมัมหมคามว่า ชาวบ้านปาจิณขมัมหมคามจงส่งโคตัวผู้อันเป็นมงคล ชาวทั้งตัว มีเขาที่เท่า มีโหนกที่หัว ร้องไปล่วงหน้า ๓ เวลา มาแก่เรา ถ้าไม่ส่ง จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเหล่านั้นเมื่อไม่รู้ จึงถามมโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตกล่าวว่า พระราชาให้ส่งไก่ ชาวทั้งตัวไปถวายนั่นเอง เพราะว่าไก่นั้นเชื่อว่ามีเขาที่เท่า เพราะมีเคียวที่เท่า เชื่อว่ามีโหนกที่หัว เพราะมีหงอนที่หัว เชื่อว่าร้องไม่ล่วง ๓ เวลา เพราะขัน ๓ ครั้ง ฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงส่งไก่มีลักษณะอย่างนี้ไปถวาย ชาวบ้านเหล่านั้นก็ส่งไปถวายแด่พระราชา พระราชาทรงยินดี.

หัวข้อว่า แก้วมณี มีความว่า ดวงแก้วมณีที่ท้าวสักกเทวราช ประทานแก่พระเจ้ากุสราชมียอยู่ ดวงแก้วมณีนั่นมีค้ำในที่ ๘ แห่ง ด้ายเก่าของดวงแก้วมณีนั่นขาด ไม่มีใครจะสามารถนำด้ายเก่าออกแล้วร้อยด้ายใหม่เข้าไป วันหนึ่ง พระเจ้าวิเทโหราชให้ส่งข่าวไปถึง ชาวบ้านปาจิณขมัมหมคามว่า ชาวบ้านปาจิณขมัมหมคามจงนำด้ายเก่าออกจากดวงแก้วมณีนี้ แล้วร้อยด้ายใหม่เข้าแทน ถ้าร้อยไม่ได้จะปรับไหมพันกหาปณะ. พวกมนุษย์ชาวบ้านไม่สามารถจะนำด้ายเก่าออกแล้วร้อยด้ายใหม่เข้าแทนได้ เมื่อไม่สามารถจึงแจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตกล่าวว่า อย่าวิตกไปเลย แล้วให้นำน้ำผึ้งมาทาช่องแก้วมณีทั้งสองข้าง ให้พื้นด้ายขนสัตว์เอน้ำผึ้งทาปลายด้ายนั้น ร้อยเข้าไปในช่องหน่อยหนึ่ง วางไว้ในที่มืดแดงทั้งหลาย จะออก เหล่ามดแดงพากันออกจากที่อยู่ของมันมากินด้ายเก่าในแก้วมณี แล้วไปคาบปลายด้ายขนสัตว์ใหม่คร่าออกมาทางข้างหนึ่ง มโหสถบัณฑิตรู้ว่า ด้ายนั้นเข้าไปแล้ว ก็ให้แก่ชาวบ้าน ให้ถวายแด่พระราชา พระราชามีพระดำรัสถาม ทรงสดับอุบายวิธีให้ด้ายนั้นเข้าไปได้ ทรงยินดี.

หัวข้อว่า ให้โคตัวผู้ตกถูก มีความว่า ได้ยินว่า วันหนึ่งพระราชดรัสสั่งให้ราชบุตรให้โคตัวผู้เป็นมงคลเคี้ยวกินกุมมาสเป็นอันมากจนท้องโต ให้ชำระล้างเขาทั้งสองแล้วทาด้วยน้ำมัน ให้เอน้ำขมิ้นรดตัวส่งไปยัง ชาวบ้านนั้นด้วยพระราชฉันทว่า ได้ยินว่า พวกท่านเป็นนักปราชญ์ โคตัวผู้มงคลของพระราชาขึ้นตั้งครุฑ ท่านทั้งหลายจงให้โคตัวผู้นี้ตกถูก แล้วส่งกลับไปพร้อมด้วยลูก เมื่อไม่ส่ง จะปรับไหมพันกหาปณะ พวกมนุษย์ชาวบ้านปรึกษากันว่า พวกเราไม่สามารถจะทำได้อย่างนี้ จักทำอย่างไร จึงถามมโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตคิดว่า เรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา จึงถามว่า พวกท่านจักอาจหาคนที่แก้ตัวแล้วสามารถพูดกับพระราชาได้หรือ ชาวบ้านตอบว่า เรื่องนั้น ไม่หนักใจเลย ท่านบัณฑิต ถ้าเช่นนั้น จงเรียกเขามา ชาวบ้านเหล่านั้น เรียกเขามาแล้ว ลำดับนั้น พระมหาสัตว์กล่าวกะเขาว่า

ท่านจงสยايผมของท่านไว้ข้างหลังแล้วคร่ำครวญใหญ่มีประการต่าง ๆ ไปสู่ทวารพระราช
นิเวศน์ ใครถามอย่าตอบ คร่ำครวญเรื่อยไป พระราชาตรัสเรียกมาถามเหตุที่เทวนาคาร จง
ถวายบังคมแล้วทูลอย่างนี้ว่า ข้าแต่สมมติเทพ บิดาของข้าพระองค์ไม่อาจจะคลอดบุตร วันนี้
เป็นวันครบ ๗ ขอสมมติเทพทรงเป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ โปรดทรงทำอุบายที่จะคลอดบุตร
แก่บิดาของข้าพระองค์ เมื่อพระราชาตรัสว่า คนคลังอะไรข้อนั้นไม่ใช่ฐานะ ธรรมดาบุรุษ
คลอดบุตรมีหรือ จงกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ถ้าอย่างนี้มีไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น
ชาวบ้านปาจิณยัมฆคคามจะยังมงคลอุสภให้ตกลูกได้อย่างไร บุรุษนั้นรับคำ จะทำตามที่ตั้งนั้น
ได้ ก็ได้ทำไปอย่างนั้น พระราชาทรงสดับคำบุรุษนั้น ตรัสถามว่า ย้อนปัญหานี้ใครคิด ได้
ทรงทราบ ว่า มโหสถบัณฑิตคิด ก็โปรดปราน.

หัวข้อว่า ข้าว มีความว่า ในวันอื่นอีก พระราชาทรงดำริว่า เราจักทดลอง
มโหสถ จึงให้ส่งข่าวไปว่า ได้ยินว่า ชาวบ้านปาจิณยัมฆคคามเป็นคนฉลาด ชาวบ้านนั้นจึง
หุงข้าวเปรี้ยวให้ประกอบด้วยองค์ ๘ มาให้เรา องค์ ๘ นั้น คือ ไม่ให้หุงด้วยข้าวสาร ไม่ให้
หุงด้วยน้ำ ไม่ให้หุงด้วยหม้อข้าว ไม่ให้หุงด้วยเตาหุงข้าว ไม่ให้หุงด้วยไฟ ไม่ให้หุงด้วยฟืน
ไม่ให้หญิงหรือชายยกมา ไม่ให้นำมาส่งโดยทาง พวกนั้นส่งมาไม่ได้ จะปรับไหมพัน
กหาปณะ พวกชาวบ้านหาธุระไม่ได้ จึงแจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตกล่าวว่าอย่า
ตกใจไปเลย แล้วชี้ให้เห็นว่า ให้หุงด้วยข้าวแกลก อันไม่ชื่อว่าข้าวสารให้หุงด้วยน้ำค้ำ อัน
ไม่ชื่อน้ำปกติ ให้หุงด้วยภาชนะดินใหม่ อันไม่ชื่อว่าหม้อข้าว ให้ดอกตอไม้ตั้งภาชนะนั้นหุง
อันไม่ชื่อว่าหุงด้วยเตา ให้หุงด้วยไฟที่สั่นเกิดขึ้น อันไม่ชื่อว่าไฟปกติ ให้หุงด้วยใบไม้ อัน
ไม่ชื่อว่าฟืน ชื่อว่าหุงข้าวเปรี้ยว แล้วบรรจุในภาชนะใหม่ผูกด้วยด้ายประทับตรา อย่าให้หญิง
หรือชายยกไป ให้กระเทยยกไป ไปโดยทางน้อยละทางใหญ่. อันชื่อว่าไม่มาโดยทาง ส่ง
ข้าวเห็นปานดังนี้ไปถวายพระราชฯ ชาวบ้านได้ทำตามนั้น พระราชาทอดพระเนตรเห็นภริยา
นั้น จึงตรัสถามว่า ปัญหานี้ใครรู้ ทรงทราบ ว่า มโหสถรู้ ก็โปรดปราน.

หัวข้อว่า จิงข้าห้อยด้วยเชือกทราย มีความว่า ในวันนั้นอีกพระราชาให้ส่งข่าว
ไปยังชาวบ้านปาจิณยัมฆคคาม เพื่อทดลองมโหสถบัณฑิตว่า พระราชาใครจะทรงเล่นชิงข้า
ห้อยด้วยเชือกทราย เชือกทรายเก่าในราชสกุลขาดเสียแล้ว ให้ชาวบ้านนั้นพันเชือกทรายหนึ่ง
เส้นส่งมาถวาย ถ้าส่งมาถวายไม่ได้ จะปรับไหมพันกหาปณะ. ชาวบ้านเหล่านั้นไม่รู้เหตุ จึง
แจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตคิดว่า เรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา พุดเอาใจชาวบ้านไม่ให้
วิตกแล้ว เรียกคนฉลาดพุดมาสองสามคน สั่งสอนให้ไปทูลพระราชฯว่า ข้าแต่สมมติเทพ
ชาวบ้านไม่ทราบประมาณแห่งเชือกนั้น ว่าเล็กใหญ่เท่าไร ขอสมมติเทพโปรดให้ส่งท่อนแต่

เชือกทรายเส้นเก่าสักหนึ่งคืบ หรือสั้นนี้เป็นตัวอย่าง ชาวบ้านเห็นประมาณนั้นแล้ว จักได้ฟันเท่านั้น ถ้าพระราชารับสั่งแก่ท่านทั้งหลายว่า เชือกทรายในพระราชฐานของเราไม่เคยมีแต่ไหนมา ท่านทั้งหลายจงกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราช เชือกทรายตัวอย่างนั้นไม่มี ชาวบ้านปาเงินขมัมชฌคามจักทำอะไรเล่า พระเจ้าข้า ชาวบ้านเหล่านั้นไปทำตามมโหสถแนะนำ พระราชาตรัสถามว่า ย้อนปัญหานี้ใครคิด ทรงทราบว่ มโหสถคิด ก็ทรงยินดี.

หัวข้อว่า สระน้ำ มีความว่า ในวันอื่นอีก พระเจ้าวิเทโหราชให้ส่งข่าวแก่ชาวบ้านเหล่านั้น เพื่อจะทดลองมโหสถว่า พระราชามีพระราชประสงค์จะทรงเล่นน้ำ ชาวบ้านปาเงินขมัมชฌคามจงส่งสระโบกขรณีอันคาดายด้วยบัวเบญจพรรณมา ถ้าพวกชาวบ้านนั้นไม่ส่งมา จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเหล่านั้นแจ้งแก่มโหสถบัณฑิต มโหสถบัณฑิตคิดว่าเรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา จึงสั่งให้เรียกคนผู้ฉลาดพูดมาสองสามคน สั่งสอนให้พูดแล้วส่งไปให้ทูลว่า ท่านทั้งหลายจงเล่นน้ำจนตาแดง ทั้งผมทั้งผ้ายังเปียกตัวเปื้อนโคลน ถือเชือกก้อนดินและท่อนไม้ไปสู่ทวารพระราชนิเวศน์ ให้กราบทูลความที่มายืนคอยเฝ้าพระราชา ได้โอกาสแล้วเข้าเฝ้ากราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า เพราะทรงส่งข่าวไปให้ชาวบ้านปาเงินขมัมชฌคามส่งสระโบกขรณีมาถวาย ก็แต่สระโบกขรณินั้น เห็นพระนครอันมีกำแพงคู ประตู หอรบ ก็กลัว ตัดเชือกหนีเข้าป่าไป เพราะเคยอยู่ในป่า พวกข้าพระองค์ โยยตีด้วยก้อนดินและท่อนไม้ ก็ไม่สามารถจะให้กลับ ขอพระองค์โปรดพระราชทานสระโบกขรณีเก่าของพระองค์ที่นำมาแต่ป่า พวกข้าพระองค์จักผูกคอบเข้ากับสระโบกขรณีใหม่นำมาถวาย เมื่อพระราชารับสั่งว่า สระโบกขรณี ของเราที่นำมาแต่ป่าไม่เคยมีมาแต่กาลไหน ๆ เราไม่เคยส่งสระโบกขรณีไปเพื่อผูกกับอะไร ๆ นำมาจะนี้ จงทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ถ้าเมื่ออย่างนี้ ชาวบ้านปาเงินขมัมชฌคามจักส่งสระโบกขรณีมาถวายอย่างไรได้ ชาวบ้านที่รับคำแนะนำของมโหสถ ก็ไปทำตามทุกประการ พระราชาทรงทราบว่า มโหสถรู้ปัญหานี้ ก็ทรงยินดี.

หัวข้อว่า อุทยาน มีความว่า อีกวันหนึ่ง โปรดให้ส่งข่าวไปอีกโดยพระราชานิติว่า พระองค์ใครจะทรงเล่นอุทยาน ก็แต่ราชอุทยานต้นไม้เก่าหักโค่นเสียหาย ชาวบ้านปาเงินขมัมชฌคามจงส่งอุทยานใหม่ ให้คาดายไปด้วยครุณรุกขชาติทรงดอกบานงามเข้ามาถวาย ถ้าไม่ส่งเข้ามาตามพระราชประสงค์ จะปรับไหมพันกหาปณะ ชาวบ้านเหล่านั้นไม่รู้เหตุก็นำความแจ้งแก่มโหสถ มโหสถบัณฑิตคิดว่า เรื่องนี้ต้องย้อนปัญหา จึงเรียกคนทั้งหลายมาส่งไปโดยนัยอันมีในก่อนนั้นแล คนเหล่านั้นก็ไปทำตามสั่ง พระราชาทรงสดับดังนั้น จึงตรัสถามเสนกอจารย์ว่า เราควรนำมโหสถบัณฑิตมาละกระมัง อาจารย์เสนกะกราบทูลด้วยความตระหนี่ลากลัการะว่า บุคคลไม่เชื่อว่าเป็นบัณฑิตด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ขอได้ทรงรอไปก่อน

พระเจ้าวิเทราชได้ทรงฟังคำของเสนกบัณฑิตแล้วมีพระดำริว่า มโหสถบัณฑิตแก้ปัญาแห่ง ทารกทั้ง ๗ ข้อถูกใจเรา การพยากรณ์ในการทดลองปัญาหลักลับ และในการย้อนปัญาเห็น ปานนี้ของมโหสถนั้นเป็นดุจของพระพุทธเจ้า อาจารย์เสนกะไม่ให้ນำบัณฑิตเห็นปานนี้มาใน ที่นี้ เราจะต้องการอะไรด้วยเสนกะคัดค้าน เราจักนำมโหสถบัณฑิตนั้นมา พระเจ้าวิเทราช ก็เสด็จไปสู่บ้านนั้นด้วยบริวารใหญ่ เมื่อพระราชาทรงม้ามงคลเสด็จไป กีบของม้ากระทบพื้น ระเบงก็แตก พระราชาก็เสด็จกลับแต่ที่นั้นเข้าพระนคร ลำดับนั้น อาจารย์เสนกะเข้าเฝ้า พระราชาทูลถามว่า พระองค์เสด็จไปบ้านปาจิณขวัมหมคาม เพื่อนำมโหสถบัณฑิตมาหรือ พระเจ้าข้า ครั้นได้ฟังกระแสรับสั่งว่าเสด็จไป จึงทูลว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า พระองค์ก็ทักทอเข้าพระองค์ว่าเป็นผู้ใคร่ความพินาส ก็ ทรงพิจารณาเห็นหรือยัง ในเมื่อข้าพระองค์ทักทอให้ ทรงรอไว้ก่อน ก็บังเอิญกีบม้ามงคลรีบคว่นออกไปแตกด้วยไปครั้งแรกทีเดียว พระเจ้าวิเทราช ได้ทรงฟังคำของเสนกะก็ทรงคุณิภาพ.

อีกวันหนึ่ง พระเจ้าวิเทราชทรงปรึกษากับเสนกะว่า เราจะนำมโหสถมา เสนกะ ทูลว่า พระองค์อย่าเสด็จไปเอง ส่งทูตไปยังมโหสถว่า เมื่อพระองค์เสด็จไปสู่สำนักเธอ กีบม้าที่ นั้งแตก เธอจงส่งม้าอัสตรหรือม้าประเสริฐกว่าม้าสามัญมา ถ้าเธอจักส่งม้าอัสตรมา เธอจงมา เอง แต่เมื่อจะส่งแต่ม้าประเสริฐมา จงส่งบิดาของเธอมาด้วย ปัญหาของเรานี้แหละจักถึงที่สุด พระราชาทรงเห็นชอบด้วย จึงส่งราชทูตไปดังว่านั้น มโหสถบัณฑิตได้ฟังคำราชทูต จึงคิดว่า พระราชาทรงใคร่จะพบเราและบิดาของเรา จึงไปหาบิดาไว้แล้วกล่าวว่า พระราชาทรงใคร่จะ พบบิดาและข้าพเจ้า ขอบิดาจงพร้อมด้วยอนุเศรษฐีพันหนึ่งเป็นบริวารไปเฝ้าก่อน เมื่อไปอย่า ไปมือเปล่า จงเอาพอบไม้จันทน์เต็มด้วยเนยใสใหม่ไปด้วย พระราชาจักตรัสปฏิสันถารกับบิดา ตรัสเรียกให้นั่งว่า จงนั่งที่อาสน์อันสมควร บิดาจงรู้อาสน์อันสมควรแล้วนั่ง เมื่อบิดานั่งแล้ว ข้าพเจ้าจักไป พระราชาจักตรัสทักทายข้าพเจ้า ตรัสสั่งให้นั่งว่าจงที่อาสน์อันสมควร แต่นั้น ข้าพเจ้าจักแลดูบิดา บิดาจะถูกจากอาสน์ด้วยสัญญาณนั้น กล่าวว่า แนะพ่อมโหสถ พ่อมจนั่ง ณ อาสน์นี้ ปัญหาอย่างหนึ่งจักถึงที่สุดในวันนี้ สิริวัฒนเศรษฐีรับจะทำตามนั้น แล้วก็ไปโดยนัย ที่กล่าวแล้ว ให้ทูลความที่ตนมายืนรออยู่ที่พระทวารแด่พระราชฯ ครั้นได้พระราชานุญาตแล้ว จึงเข้าไปเฝ้า ถวายบังคมพระราชฯ ยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง พระราชาทรงทักทายปราศรัย ตรัสถามว่า คุณก่อนคฤหบดี มโหสถบุตรของท่านอยู่ไหน เศรษฐีทูลตอบว่า มาภายหลัง พระราชาทรงทราบดังนี้ก็ดีพระหฤทัยตรัสว่า คุณก่อนคฤหบดี ท่านจงดูอาสน์ควรแก่ตนนั่ง เศรษฐีนั้นก็นั่ง ณ อาสน์ที่ควรแก่ตนในที่ส่วนหนึ่ง ฝ่ายพระโพธิสัตว์ประทับตกแตงตัวแล้ว มี เด็กพันหนึ่งห้อมล้อมนั่งรดที่ประทับแล้ว เมื่อเข้าสู่พระนคร เห็นพาดหัวหนึ่งเที่ยวอยู่ที่หลังดู

บังคับบริวารที่มีกำลังว่า เจ้าจงผูกพาตัวหนึ่งที่ปากอย่าให้ร้องได้แล้วห่อด้วยเสื้อลำแพน ให้นอนในเครื่องลาดแบกมา บริวารเหล่านั้น ก็ทำตามสั่ง พระโพธิสัตว์เข้าสู่พระนครด้วยบริวารมาก มหาชนเห็นพระโพธิสัตว์มาดั่งนั้น ก็พากันชมเชยดูพระโพธิสัตว์ไม่รู้ลืมว่า บุตรแห่งสิริวัฒนเศรษฐีนี้ ชื่อว่า มโหสถบัณฑิต เมื่อเธอเกิดมาก็ถือแท่งโอสถมาด้วย เธอรู้เปรียบเทียบปัญหาที่ทดลองมีประมาณเท่านี้ได้ มโหสถไปถึงทวารพระราชฐาน ให้กราบทูลพระราชินีให้ทรงทราบ พระราชินีทรงสดับว่ามโหสถมา ก็ทรงโสมนัสตรัสว่ามโหสถบุตรเราจึงรับมาเกิดมโหสถพร้อมด้วยเด็กพันหนึ่งเป็นบริวาร ขึ้นสู่ปราสาทถวายบังคมพระราชินีอยู่ ณ ที่ส่วนหนึ่ง พระราชินีทอดพระเนตรเห็นมโหสถก็ทรงพระปราโมทย์ ตรัสปฏิสันถารอย่างอ่อนหวานว่า แนะบัณฑิต เจ้าจงรู้อาสน์ที่สมควรนั่งเถิด กาลนั้น พระโพธิสัตว์แลดูเศรษฐีผู้บิดา ลำดับนั้น บิดาของมโหสถก็ถูกจากอาสน์ด้วยสัญญาที่บุตรแลดูแล้ว กล่าวว่ แนะบัณฑิตเจ้าจงนั่งที่อาสน์นี้ มโหสถก็นั่งที่อาสน์นั้น เสนกะ ปุกกุสะ กามินทะ เทวินทะและชนเหล่าอื่นผู้โสดขะลา ก็พากันตบมือสรวลเสเฮฮาเยาะเย้ยว่า คนทั้งหลายพากันเรียกคนโสดขะลาผู้นี้ว่า บัณฑิต การเรียกผู้ที่ให้บิดาถูกจากอาสน์แล้วตนนั่งเสียเองนี้ว่า บัณฑิต ไม่สมควร พระราชินีพระพักตร์เศร้าหมองทรงเสียพระหฤทัย ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทูลถามพระราชินีว่า พระองค์เสียพระราชหฤทัยหรือพระเจ้าข้า พระราชินีพระราชดำรัสตอบว่า เออ ข้าเสียใจ เพราะได้ฟังความเป็นไปของเจ้าก็เป็นที่ยินดี แต่พอได้เห็นความเป็นไปของเจ้าก็เกิดเสียใจ เพราะว่าเจ้าให้บิดาของเจ้าถูกจากอาสน์แล้ว เจ้านั่งเสียเอง มโหสถจึงทูลถามว่า ก็พระองค์ทรงสำคัญว่าบิดาอุดมกว่าบุตรในที่ทั่วไปหรือ ครั้นตรัสตอบว่า เข้าใจอย่างนั้น จึงกราบทูลว่า พระองค์พระราชทานข่าวไปว่า ให้ข้าพระบาทส่งม้าอัสดรหรือม้าประเสริฐกว่าม้าสามัญมาถวายไม่ใช่หรือพระเจ้าข้า กราบทูลดังนี้แล้ว ถูกจากอาสน์ให้ที่แก่บริวารให้นำพาที่นำมานั้น มาให้นอนแทบพระบาทยุคลแห่งพระเจ้าวิเทหราช แล้วกราบทูลถามว่า พานี้ราคาเท่าไรพระเจ้าข้า พระราชินีตรัสตอบว่า ถ้ามันมีอุปการะ ราคามัน ๘ กหาปณะ มโหสถทูลถามต่อไปว่า ก็ม้าอัสดรอาศัยพานี้เกิดขึ้นในท้องนางม้าสามัญ หรือนางพอันเป็นแม่ม้าอาชาไนย ราคาเล่าไรเล่าพระเจ้าข้า ครั้นพระราชินีตรัสตอบว่า หากามีได้ซิ เจ้าบัณฑิต ดังนี้ จึงทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ เหตุไรตรัสดั่งนั้น ก็พระองค์ตรัสเมื่อก็นี้ว่า บิดาอุดมกว่าบุตรในที่ทุกสถานมิใช่หรือถ้าพระราชดำรัสนั้นจริง พาก็อุดมกว่าม้าอัสดรของพระองค์ พระองค์จึงทรงรับพานั้นไว้ ถ้าว่าม้าอัสดรอุดมกว่าพาทั้งหลายพระองค์จึงทรงรับม้าอัสดรนั้นไว้ ก็เป็นอย่างไร บัณฑิตทั้งหลายของพระองค์จึงไม่สามารถจะรู้เหตุเท่านี้ พากันตบมือหัวเราะเสหา โอ บัณฑิตทั้งหลายของพระองค์บริบูรณ์ด้วยปัญญา พวกนั้นพระองค์ได้มาแต่ไหน ทูลดังนี้ กล่าวเยาะ

เขียนบันทึก ๔ คน แล้วทูลพระราชาด้วยคาถาในเอกนิบาตว่า

ข้าแต่พระราชารู้ประเสริฐ ถ้าพระองค์ทรงสำคัญอย่างนี้ว่า บิดาประเสริฐกว่าบุตร พาทองพระองค์นี้ก็ประเสริฐกว่าม้าอัสตร เพราะว่าพาทองเป็นพ่อของม้าอัสตร.

คานานันมีความว่า ข้าแต่พระราชารู้ประเสริฐ ถ้าพระองค์ทรงสำคัญว่า บิดาประเสริฐกว่าบุตรในที่ทั้งปวง พาทองนี้ก็ประเสริฐกว่าม้าอัสตรของพระองค์ เพราะเหตุไร เพราะพาทองเป็นพ่อของม้าอัสตร ก็แลครั้นทูลอย่างนี้แล้ว พระมหาสัตว์ก็กราบทูลว่า ถ้าบิดาประเสริฐกว่าบุตรทั้งหลาย ขอได้ทรงรับบิดาของข้าพระองค์ไว้ ถ้าบุตรประเสริฐกว่าบิดา ขอได้ทรงรับข้าพระองค์ไว้ เพื่อประโยชน์แก่พระองค์ พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงฟังคำนั้นก็ทรงโสมนัส ราชบริพารทั้งปวงก็แซ่ซ้องสาธุการว่า มโหสถบัณฑิตกล่าวปัญหาดีแล้ว เสี่ยงปรบมือและการยกแผ่นผ้าเป็นพัน ๆ ได้เป็นไปแล้ว บัณฑิต ๔ คน ต่างมีหน้าเศร้าหมองชวนเขาไปตาม ๆ กัน.

ปูจนว่า บุคคลผู้รู้คุณแห่งบิดามารดา เช่นกับพระโพธิสัตว์ย่อมไม่มีมิใช่หรือเมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไรพระโพธิสัตว์จึงทำอย่างนี้.

วิสันหาว่า พระโพธิสัตว์นั้นได้ทำอย่างนั้น เพื่อประสงค์จะดูหมิ่นบิดาก็หาไม่ก็แต่พระราชาส่งข่าวไปว่า ให้ส่งม้าอัสตรหรือม้าประเสริฐกว่าม้าสามัญมาถวาย เพราะฉะนั้นจึงทำอย่างนี้ เพื่อจะทำปัญหานี้ให้แจ่มแจ้งเพื่อจะประกาศความที่ตนเป็นบัณฑิต และเพื่อจะทำอาจารย์ทั้ง ๔ มีเสนกะเป็นต้นให้หมดศรี.

จบ ปัญหาพา

พระเจ้าวิเทหราชทรงยินดี จับพระเต้าทองคำอันเต็มด้วยน้ำหอมทรงหลังน้ำนั้นลงในมือสิริวิมลกเศรษฐี พระราชทานให้ปกครองปาจิณขวัมมชคาม แล้วตรัสว่า เหล่าอนุเศรษฐีจงบำรุงสิริวิมลกเศรษฐี แล้วให้ส่งเครื่องสรรพาลังการพระราชทานแก่นางสุมนาเทวีมารดาพระโพธิสัตว์ ทรงเลื่อมใสในปัญหาพา จึงตรัสกะเศรษฐีเพื่อจะทรงรับพระโพธิสัตว์ไว้เป็นราชบุตรที่รักของพระองค์ว่า ดูก่อนคฤหบดีผู้เจริญ ท่านจงให้มโหสถบัณฑิตไว้เป็นราชบุตรแห่งเรา เศรษฐีทูลค้านว่า ข้าแต่สมมติเทพ มโหสถบุตรของข้าพระองค์นี้ยังเด็กนัก จนถึงวันนี้กลืนน้ำนมในปากของเธอยังได้กลืนอยู่ ต่อในกาลเมื่อเธอเป็นผู้ใหญ่ เธอจึงอยู่ในราชสำนักพระราชารัศว่า จำเดิมแต่นี้ไปท่านอย่าห่วงใยในมโหสถเลย มโหสถนี้จักเป็นราชบุตรของเรา แต่วันนี้ไปเราพอจะเลี้ยงบุตรของท่านได้ ท่านจงกลับบ้านเถิด ตรัสฉะนี้แล้วมีพระราช

อนุญาตให้เศรษฐีกลับบ้าน เศรษฐีถวายบังคมบรมกษัตริย์แล้วสวมกอดมโหสถให้นอนแนบอก จุมพิตศีรษะ ให้โอวาทแก่มโหสถว่า แน่ะพ่อจตุรงคจตุรงคดาอันประเสริฐ พ่อมโหสถผู้ บัณฑิต พ่ออย่าทำให้บิดาหาที่พึ่งมิได้จำเดิมแต่นี้ไป พ่อจงบำรุงพระราชของเราทั้งหลาย ด้วยความไม่ประมาทเถิด มโหสถไหว้บิดาแล้วกล่าวว่า บิดาอย่าวิตกเลย แล้วส่งให้บิดากลับ เกศสถานแห่งตน.

พระเจ้าวิเทโหราชตรัสถามมโหสถว่า เจ้าจักเป็นข้าหลวงเรือนในหรือข้าหลวงเรือน นอก พระโพธิสัตว์คิดว่า บรืวารของเรามีมาก ควรเราจักเป็นข้าหลวงเรือนนอก จึงกราบทูลว่า ข้าพระองค์จักเป็นข้าหลวงเรือนนอก ลำดับนั้น พระราชาจึงพระราชทานเกศสถานอันสมควร แล้วพระราชทานเสบียงและเครื่องอุปโภคทั้งปวง ตลอดถึงบริวารพันหนึ่ง ตั้งแต่นั้นมา มโหสถบัณฑิตก็บำรุงพระราชฯ ฝ่ายพระราชาก็ทรงไคร้จะทดลองมโหสถนั้นต่อไป.

ก็กาลนั้น แก้วมณีได้มีอยู่ในรงกานบนต้นตาลต้นหนึ่งที่ริมฝั่งสระโบกขรณี ไม่ไกล ประตู่เบื้องทักษิณแห่งพระนคร เงามองแก้วมณีนั้นปรากฏในสระโบกขรณี ชนทั้งหลายทูล แต่พระราชว่า แก้วมณีมีอยู่ในสระโบกขรณี พระราชาตรัสเรียกเสนกะมาตรัสถามว่า แน่ะ อาจารย์เสนกะ ได้ยินว่า มณีรัตนะ ปรากฏในสระโบกขรณี ทำอย่างไร จึงจะถือเอาแก้วมณีนั้น ได้ ครั้นเสนกะทูลว่า ควรวิดน้ำถือเอา จึงควรมอบการให้นั้นให้เป็นภาระของเสนกะนั้น อาจารย์เสนกะให้คนเป็นอันมากประชุมกันวิดน้ำโดยตมออกจากสระโบกขรณี แม้ขุดถึงพื้นก็ ไม่เห็นแก้วมณี เมื่อน้ำเต็มสระโบกขรณี เงามแก้วมณีก็ปรากฏอีก เสนกะแม้ทำดังนี้อีก ก็ไม่ เห็นแก้วมณีนั้นเลย ต่อขึ้นพระราชตรัสเรียกมโหสถบัณฑิตมาตรัสว่า แก้วมณีดวงหนึ่ง ปรากฏในสระโบกขรณี อาจารย์เสนกะให้น้ำและโคลนออกจากสระโบกขรณี กระทั่งขุด พื้นก็ไม่เห็นแก้วมณีนั้น เมื่อน้ำเต็มสระโบกขรณี เงามแก้วมณีก็ปรากฏอีก เจ้าสามารถจะให้ เอาแก้วมณีนั้นมาได้หรือ มโหสถกราบทูลสนองว่า ขอนั้นหาเป็นการหนักไม่ พระเจ้าข้า เชิญเสด็จเถิด ข้าพระองค์จักแสดงแก้วมณีนั้นถวาย พระเจ้าวิเทโหราชได้สดับดังนั้นก็ทรงดี พระหฤทัย ทรงคิดว่า วันนี้เราจักเห็นกำลังปัญญาของมโหสถบัณฑิต ก็เสด็จพร้อมด้วยข้า ราชบริพารไปสู่ฝั่งโบกขรณี พระมหาสัตว์ขึ้นที่ฝั่งแลดูมณีรัตนะก็รู้ว่า แก้วมณีไม่มีในสระ โบกขรณี มีอยู่บนต้นตาล จึงจึงกราบทูลว่า แก้วมณีไม่มีในสระโบกขรณี พระเจ้าข้า ครั้น รับสั่งว่า แก้วมณีปรากฏในน้ำไม่ใช่หรือ จึงให้น้ำภาชนะสำหรับขังน้ำมาใส่น้ำเต็ม แล้ว กราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์ทอดพระเนตร แก้วมณีนี้หาได้ปรากฏในสระ โบกขรณีแต่แห่งเดียวไม่ แม้ในภาชนะน้ำก็ปรากฏ ครั้นตรัสถามว่า เจ้าบัณฑิต ก็แก้วมณีมี อยู่ที่ไหน จึงกราบทูลสนองว่า ข้าแต่สมมติเทพ เงามปรากฏในสระโบกขรณีบ้าง ในภาชนะน้ำ

บ้าง แก้วมณีไม่ได้อยู่ในสระโบกขรณี แต่แก้วมณีมีอยู่ในรังกานดันตาล โปรดให้ราช
บุรุษขึ้นไปนำลงมาถวายเถิด พระราชาก็ตรัสให้ราชบุรุษขึ้นไปนำแก้วมณีลงมา มโหสถบัณฑิต
รับแก้วมณีจากราชบุรุษแล้ววางในพระหัตถ์ของพระราชา มหาชนให้สาธุการ แก้วมโหสถ
บัณฑิต บริภาษอาจารย์เสนกะ ชมเชยมโหสถว่า แก้วมณีอยู่บนดันตาล เสนกะโง้งให้คน
มากมายขุดสระทำลายสระโบกขรณี แต่มโหสถบัณฑิตไม่ทำเช่นนั้น แม้พระเจ้าวิเทโหราชก็ทรง
โสมนัส พระราชทานสร้อยมุกดาหารเครื่องประดับพระศอกของพระองค์แก่มโหสถ
พระราชทานสร้อยมุกดาวลีแก่เด็กผู้เป็นบริวารพันหนึ่ง ทรงอนุญาตพระโพธิสัตว์พร้อม
บริวารให้ปฏิบัติราชการโดยทำนองนี้.

จบปัญหา ๑๕ ข้อ

อีกวันหนึ่ง พระเจ้าวิเทโหราชเสด็จไปพระราชอุทยานกับมโหสถบัณฑิต กาลนั้นมี
กิ่งก่าตัวหนึ่งอยู่ที่ปลายเสาค่าย มันเห็นพระราชเสด็จมาก็ลงจากเสาค่ายหมอบอยู่ที่พื้นดิน
พระราชาทอดพระเนตรเห็นกิริยาของกิ่งก่านั้นจึงตรัสถามว่า แน่บัณฑิต กิ่งก่าตัวนี้ทำอะไร
มโหสถทูลตอบว่า กิ่งก่าตัวนี้ถวายตัว พระเจ้าข้า พระราชาตรัสว่า การถวายตัวของกิ่งก่า
อย่างนี้ ไม่มีผลก็หาไม่ได้ ท่านจงให้โคกสมบัติแก่มัน มโหสถกราบทูลว่า กิ่งก่านี้หาต้องการ
ทรัพย์ไม่ ควรพระราชทานเพียงแค่งานกินก็พอ ครั้นตรัสถามว่า มันกินอะไร ทูลตอบว่า มัน
กินเนื้อ แล้วตรัสซักถามว่า มันควรได้ราคาเท่าไร ทูลว่า ราคาราวากาณิกหนึ่ง จึงตรัสสั่ง
ราชบุรุษหนึ่งว่า รางวัลของหลวงเพียงกาณิกหนึ่งไม่ควร เจ้าจงนำเนื้อราคากิ่งมาสกลาให้มัน
กินเป็นนิตย์ ราชบุรุษรับพระราชโองการ ทำดังนั้นจำเดิมแต่นั้นมา วันหนึ่งเป็นวันอุโบสถ
คนไม่มาสัตว์ ราชบุรุษนั้นไม่ได้เนื้อ จึงเจาะเหินยูกิ่งมาสกนั้นเอาดาบรื้อผูกเป็น
เครื่องประดับที่คอมัน ลำดับนั้น ความถือตัวก็เกิดขึ้นแก่กิ่งก่านั้น อาศัยมันมีกิ่งมาสกนั้น
วันนั้น พระราชาเสด็จไปพระราชอุทยาน กิ่งก่านั้นเห็นพระราชเสด็จมา ก็ทำตนเสมอ
พระราชาด้วยเหมือนจะเข้าใจว่า พระองค์มีพระราชทรัพย์มากหรือ ตัวเราก็มียากเหมือนกัน
ด้วยอำนาจความถือตัวอันอาศัยทรัพย์กิ่งมาสกนั้นเกิดขึ้น ไม่ลงจากปลายเสาค่าย หมอบยกหัว
ร่อนอยู่ไปมาบนปลายเสาค่ายนั่นเอง พระเจ้าวิเทโหราชได้ทอดพระเนตรเห็นกิริยาของมัน
เมื่อจะตรัสถามว่า แน่เจ้าบัณฑิต วันนี้ มันไม่ลงมาเหมือนในก่อน เหตุเป็นอย่างไรหรือ
จึงตรัสถามว่า

กิ่งก่านี้ไม่ลงจากปลายเสาค่ายหมอบเหมือนใน

ก่อน เจ้าจงรู้กิ่งก่ากระด้างด้วยเหตุไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น อุทุมมคติ ความว่า วันนี้กิ่งก่าไม่ลงหมอบยกหัว

ร้อนอยู่ไปมาบนปลายเสาค่ายนั่นเอง จันใด ก็กำไม่ลงมาหมอบอย่างในก่อนจันนั้น. บทว่า
เกน ถทุโธ ความว่า ถึงความกระด้างด้วยเหตุไร.

ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตรู้ว่า ในวันอุโบสถ คนไม่มาสัตว์ มันอาศัยถึงมาสกที่
ราชบุรุษผูกไว้ที่คอ เพราะหาเนื้อให้กินไม่ได้ ความถือตัวของมันจึงเกิดขึ้น ดังนี้จึงกล่าวคาถา
นี้ว่า

กึ่งกำได้กึ่งมาสกซึ่งไม่เคยได้ จึงดูหมิ่นพระเจ้า

วิเทหราช ผู้ทรงสงเคราะห์ชาวกรุงมถิลา.

พระราชดำรัสให้เรียกราชบุรุษนั้นมาตรัสถาม ก็ได้รับความสมจริงดังนั้น ก็ทรง
เลื่อมใสในพระโพธิสัตว์เกินเปรียบ ด้วยเห็นว่า อริยาศยของกึ่งกำ มโหสถไม่ได้ถาม อะไร ๆ
ก็รู้ได้ ดังพระสัพพัญญูพุทธเจ้ารู้อริยาศยเวไนยสัตว์ ฉะนั้น จึงพระราชทานส่วยที่ประดุจทั้ง
๔ แก่มโหสถบัณฑิต แต่กริ้วกึ่งกำทรงปรารถนาจะให้ฆ่าเสีย มโหสถทูลทักท้วงพระราชว่า
ธรรมดาสัตว์ดิรัจฉานหาปัญญามิได้ ขอพระองค์โปรดยกโทษให้มันเถิด ขอเดชะ.

จบ ปัญหาถึงกำ

ครั้งนั้น มีมาณพคนหนึ่ง ชื่อปิงคุตรตะเป็นชาวมถิลา ไปกรุงตักกศิลาเรียนศิลปปะใน
สำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์ เรียนได้รวดเร็ว มาณพนั้นให้ทรัพย์เครื่องตอบแทนแล้วลาอาจารย์
กลับบ้าน ก็ธรรมเนียมมีอยู่ว่า ถ้าธิดาในสกุลนั้นเป็นผู้เจริญวัย อาจารย์ต้องยกให้แก่ศิษย์
ผู้ใหญ่ อาจารย์นั้นมีธิดาอยู่คนหนึ่ง มีรูปงามเปรียบด้วยเทพอัปสร ลำดับนั้น อาจารย์กล่าว
กะปิงคุตรตะมาณพนั้นว่า เราให้ธิดาแก่เจ้า เจ้าจงพาไปด้วย แต่มาณพนั้นไม่ใช่ผู้มีบุญ
เป็นคนกาลกรณีย์ ส่วนนางกุมาริกาเป็นผู้มีบุญมาก จิตของปิงคุตรตะมาณพมิได้ปฏิบัติเพราะ
เห็นนางกุมาริกานั้น มาณพนั้น แม้ไม่ปรารถนานางกุมาริกาก็ต้องรับด้วยคิดว่า เราจักไม่
ทำลายคำของอาจารย์ พราหมณ์ทิศาปาโมกข์ได้ให้ธิดาแก่มาณพนั้น มาณพนั้นนอน ณ ที่
นอนอันมีสิริที่ตกแต่งแล้วในเวลารাত্রี ให้ละอายใจในเพราะนางกุมาริกานั้นมาขึ้นนอนด้วย
กึ่งจากที่นอน นอนที่ภาคพื้น ฝ่ายนางกุมาริกากึ่งมานอนใกล้ ๆ มาณพนั้น มาณพก็ลุกขึ้น
ไปบนที่นอน นางกุมาริกานั้นก็ขึ้นไปยังที่นอนอีก พอนางกุมาริกานั้นไปมาณพก็ลงจากที่
นอน นอนที่ภาคพื้นอีก ชื่อว่ากาลกรณีย์ย่อมไม่ร่วมกับสตรี นางกุมาริกานอนที่ที่นอน มาณพ
นั้นนอนที่ภาคพื้น มาณพนั้น ยังกาลให้ล่วงไปอย่างนี้สิ้นสัปดาห์หนึ่ง ก็พานางกุมาริกานั้น
ไปหาอาจารย์ออกจากพระนครตักกศิลา ในระหว่างทางมิได้พูดจาปราศรัยกันเลย ชนทั้งสอง
มิได้มีความปรารถนาแก่กัน ได้มาถึงกรุงมถิลา ฝ่ายปิงคุตรตะมาณพเห็นคันไม้มะเดื่อต้นหนึ่งเต็ม
ไปด้วยผลในที่ใกล้พระนคร ถูกความหิวเบียดเบียนก็ขึ้นต้นไม้ขึ้นนั้น เก็บกินผลมะเดื่อ ฝ่าย

นางกุมาริกานั้นก็หิวโหย จึงไปที่โคนต้นไม้กล่าวว่า ข้าแต่นาย จงทิ้งผลลงมาให้ข้าพเจ้าบ้าง
มาณพนั้นตอบว่า มือตีนของเจ้าไม่มีหรือเจ้าจึงขึ้นมาเก็บกินเอง นางก็ขึ้นไปเก็บเคี้ยวกิน
มาณพรู้ว่านางขึ้นมา ก็รีบลงล้อมสะตันมะเคื่อด้วยหนามแล้วกล่าวว่า เราพ้นจากหญิง
กาลกรรณิ แล้วหนีไป นางกุมาริกานั้น เมื่อไม่อาจลง ก็นั่งอยู่บนนั้นนั่นเอง วันนั้น พระเจ้า
วิเทหราชเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ทรงเล่นอยู่ในพระราชอุทยานนั้น แล้วเมื่อประทับนั่ง
บนคอช้างเสด็จเข้าพระนครในเวลาเย็น ได้ทอดพระเนตรเห็นนางกุมาริกานั้น มีพระหฤทัย
ปฏิบัติในนาง จึงตรัสสั่งให้ถามว่า นางมีผู้หวนแหนหรือหาไม่ นางแจ้งว่า สามีของนางที่
สกุลตบแต่งมีอยู่ แต่เขาให้ข้าพเจ้านั่งบนนี้ทิ้งเสียแล้วหนีไป อนาคตภัยทราบทุกความนั้นแด่
พระราชา พระราชาทรงดำริว่า ภัณฑะไม่มีเจ้าของ ตกเป็นของหลวง จึงให้รับนางลงมาให้
ขึ้นคอช้างนำไปราชานิเวศน์ อภิเชกสถาปนาไว้ในตำแหน่งอักรมเหสี พระนางเป็นที่รัก เป็น
ที่ขอบพระหฤทัยแห่งพระราชา จนทั้งหลายกำหนดรู้พระนามของพระนางว่า **อุทุมพรเทวี**
เพราะพระราชาได้พระนางมาแต่อุทุมพรพฤกษ์

อยู่มาวันหนึ่ง เจ้าหน้าที่ยังชาวบ้านใกล้ประตูเมืองให้แผ้วถางทางเพื่อประโยชน์
ในการเสด็จพระราชดำเนินสู่สวนหลวง ปิงคุตตรมาณพเมื่อทำการจ้าง โงงกระเบนมันถาง
ทางด้วยจอบ เมื่อทางยังไม่แล้ว พระราชาประทับบนรถที่นั่งกับด้วยพระนางอุทุมพรเทวีเสด็จ
ออกจากพระนคร พระนางอุทุมพรเทวีได้ทอดพระเนตรเห็นปิงคุตตรมาณพผู้กาลกรรณินั้น แผ้ว
ถางอยู่ เมื่อทอดพระเนตรมาณพนั้น ด้วยนึกในพระหฤทัยว่า บุรุษกาลกรรณินี้ไม่สามารถจะ
ทรงสิริเห็นปานดังนี้ไว้ ก็ทรงพระสรวล พระราชาทอดพระเนตรเห็นพระนางทรงพระสรวลก็
กริ้ว ตรัสถามว่า หัวเราะอะไร พระนางกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ บุรุษผู้ถางทางนี้เป็น
สามีคนเก่าของข้าพระบาท ยังข้าพระบาทให้ขึ้นคันมะเคื่อด้วยหนามสะวงไว้แล้วไป ข้า
พระบาทแลดูเขาแล้วคิดว่า บุรุษกาลกรรณินี้ไม่สามารถจะทรงสิริเห็นปานดังนี้ไว้ จึงหัวเราะ
พระราชาดัสดว่า เธอกล่าวมุสา เธอเห็นอะไรอื่น เราจักฆ่าเธอ ตรัสละนี้แล้วทรงจับพระแสง
ดาบ พระนางมีความเกรงกลัวพระราชอาญา จึงกราบทูลว่า ขอพระองค์ตรัสถามบัณฑิต
ทั้งหลายก่อน พระราชาก็ตรัสถามเสนกะว่า ท่านเชื่อหรือ เสนกะทูลว่า ข้าพระองค์ไม่เชื่อ
ชายอะไรจะละสตรีเห็นปานดังนี้ไปพระเจ้าข้า พระนางอุทุมพรได้ทรงสดับคำของเสนกะยิ่งกลัว
พระราชอาญาเหลือเกิน ลำดับนั้น พระราชาทรงดำริว่า เสนกะจะรู้อะไร เราจักถามมโหสถ
เมื่อจะตรัสถามมโหสถ จึงตรัสถามว่า

ดูก่อนมโหสถบัณฑิต สตรีรูปงาม และนาง

สมบุรณ์ด้วยอาจารย์มารยาท บุรุษไม่ปรารถนาสตรีนั้น

เจ้าเชื้อหรือ.

บพว่า สีลวดี ในคานานัน ความว่า ถึงพร้อมด้วยอาจารย์มรยาท.

มโหสถบัณฑิตได้ฟังกระแสพระราชดำรินั้น จึงกล่าวคานานี้ว่า

ข้าแต่มหाराชาเจ้า ข้าพระองค์เชื้อ บรูษผู้หาบุญ

มิได้พึงมี สิริและกาลกรณีย่อมร่วมกันไม่ได้ ไม่ว่า

ในกาลไหน ๆ.

บรรดาบทเหล่านั้น บพว่า น สมณติ ความว่า ย่อมเข้าหากันไม่ได้เหมือนฟากข้างนี้กับฟากข้างโน้นของทะเล เหมือนท้องฟ้ากับพื้นดิน.

พระราชาทรงทราบเหตุการณ์นั้นตามคำของมโหสถ หายกริ้ว ทรงยินดีต่อมโหสถ ตรัสว่า เนะเจ้าบัณฑิต ถ้าไม่ได้เจ้า วันนี้ข้าจักเสื่อมจากสตรีรัตนะเห็นปานดังนี้ ด้วยถ้อยคำของเสนกะผู้โหดเหี้ยม ข้าได้นางนี้ไว้เพราะอาศัยเจ้า ตรัสชมเชยนี้แล้ว พระราชทานกหาปณะแสนหนึ่งบูชามโหสถ ฝ่ายพระเทวีถวายบังคมพระราชแล้วกราบทูลว่า ข้าแต่เทพเจ้า ข้าพระองค์ได้ชีวิตเพราะอาศัยมโหสถบัณฑิต ข้าพระองค์ปรารถนาพระพรเพื่อให้มโหสถบัณฑิตนี้ตั้งอยู่ในที่เป็นน้องชาย ขอพระองค์โปรดประทานเถิด พระเจ้าวิเทหราชก็พระราชทานพรแก่พระนางว่า ดีแล้วพระเทวี เธอจงรับ พระองค์ให้พรแก่เธอ พระนางจึงกราบทูลว่า ข้าแต่เทพเจ้า จำเดิมแต่วันนี้ ข้าพระองค์จะไม่บริโภคอะไร ๆ มีรสอร่อย เว้นน้องชาย ตั้งแต่บัดนี้ไป ข้าพระองค์จึงได้เพื่อให้เปิดประตูในเวลาหรือมิใช่เวลา ส่งของมีรสอร่อยไปให้น้องชายนั้น ข้าพระองค์ขอรับพระพรนี้ พระเจ้าวิเทหราชตรัสว่า ดีแล้ว นางผู้เจริญ เธอจงรับพรนี้.

จบปัญหาสิริกัปกาลกรณีย

วันอื่น พระเจ้าวิเทหราชเสวยกระยาหารเช้าแล้ว เสด็จดำเนินไปมาระหว่างพื้นยาวแห่งปราสาท เมื่อทอดพระเนตรออกไปทางช่องพระแกล ได้ทอดพระเนตรเห็นแพะหนึ่งสุนัขหนึ่งทำความเชยชิดเป็นมิตรกัน ได้ยินว่า แพะนั้นกินหญ้าในโรงช้างที่เขาทอดไว้หน้าช้าง ช้างยังมีได้จับ ลำดับนั้นคนเลี้ยงช้างทั้งหลายตีแพะนั้นให้ออกไป คนเลี้ยงช้างคนหนึ่งไล่ติดตามแพะนั้นซึ่งร้องหนีไปโดยเร็ว เอาท่อนไม้ตีขว้างลงที่หลังแพะ แพะนั้นแอ่นหลังได้ทุกเขวทนาไปนอนใกล้ดั่งอาศัยฝาใหญ่ในพระราชอุทยาน วันนั้นสุนัขเคี้ยวกินกระดูกและหนังเป็นต้นที่ห้องเครื่องหลวงจนอ้วนพี เมื่อพ่อครัวจัดภัตตาหารแล้วออกไปข้างนอกฝั่งห้องในสรีระมันได้กลิ่นปลาเนื้อ ไม่อาจอดกลั้นความอยากก็เข้าไปในห้องเครื่อง ยังเครื่องปิดภาชนะให้ตกลงแล้วเคี้ยวกินเนื้อ ฝ่ายพ่อครัวได้ยินเสียงภาชนะ ก็เข้าไปทางเสียงภาชนะ เห็นสุนัขกำลัง

กินเนื้ออยู่ จึงปิดประตูสุนัขนั้นด้วยก้อนดินและท่อนไม้เป็นต้น สุนัขนั้นก็ทิ้งเนื้อที่เกี่ยวกิน
จากปากร้องวิ่งหนีออกไป พ่อครัวรู้ว่าสุนัขหนีออกไป จึงติดตามไปตีขางที่หลังด้วยท่อนไม้
สุนัขก็แอนหลังยกเท้าข้างหนึ่งเข้าไปในที่เพะนอน เพะถามสุนัขนั้นว่า เพื่อนแอนหลังยก
เท้าข้างหนึ่งมาด้วยเหตุไร ลมเสียดแทงเพื่อนหรือ ฝ่ายสุนัขก็ถามว่า เพื่อนแอนหลังนอนอยู่
ลมเสียดแทงเพื่อนหรือ เพะบอกเรื่องของตนแก่สุนัข แม้สุนัขก็บอกอย่างนั้นเหมือนกัน
ลำดับนั้นเพะถามสุนัขว่า เพื่อนสามารถจะไปสู่โรงครัวอีกหรือ สุนัขตอบว่า ข้าไม่สามารถ
แล้ว เมื่อเข้าไปชีวิตจะไม่มี ก็เพื่อนสามารถจะไปสู่โรงช้างอีกหรือ เพะตอบว่า ถึงข้าก็ไม่
กล้าไปที่โรงช้างนั้น ถ้าข้าขึ้นไป ชีวิตก็จะไม่มี สัตว์ทั้งสองคิดหาอุบายว่า บัดนี้เราจะไปอยู่
ได้อย่างไรหนอ เพะจึงกล่าวแก่สุนัขว่า ถ้าเราทั้งสองอาจอยู่ร่วมกัน อุบายก็มี ก็ตั้งแต่นี้ไป
เจ้าจงไปโรงช้าง พวกคนเลี้ยงช้างจักไม่สงสัยในตัวเจ้า ด้วยเห็นว่า สัตว์นี้ไม่กินหญ้า เจ้าพึง
นำหญ้ามานำเพื่อข้า ส่วนข้าจักเข้าไปในโรงครัว พ่อครัวก็ไม่สงสัยในตัวข้าด้วยเห็นว่า สัตว์นี้
ไม่กินเนื้อ ข้าก็จักนำเนื้อเพื่อเจ้า สัตว์ทั้งสองตกลงกันว่า อุบายนี้เข้าที่ สุนัขจึงไปโรงช้าง
คาบพ่อนหญ้ามานำวางไว้ใกล้หลังฝาใหญ่ ฝ่ายเพะไปสู่ห้องเครื่องคาบก้อนเนื้อเต็มปากนำมา
วางไว้ใกล้ที่นั่นเอง สุนัขก็เกี่ยวกินเนื้อ เพะก็เกี่ยวกินหญ้า สัตว์ทั้งสองนั้นพร้อมเพรียงชอบ
พอกัน อยู่ใกล้หลังฝาใหญ่ พระเจ้าวิเทหราชทอดพระเนตรเห็นความที่เพะและสุนัขทั้งสอง
นั้นชอบกันโดยเป็นเพื่อน จึงทรงจินตนาการว่า เหตุการณ์ที่เรายังไม่เคยเห็น เราได้เห็นแล้ว
ในวันนี้ แต่ก่อนมาสัตว์ทั้งสองนี้เป็นศัตรูกัน บัดนี้ อยู่ร่วมกันได้ เราจักจับเหตุการณ์นี้ทำเป็น
ปัญหาถามบัณฑิตทั้งหลาย บัณฑิตใดไม่รู้ปัญหานี้ เราจักขับบัณฑิตนั้นจากแคว้น แต่เราจัก
สักการะแก่บัณฑิตผู้รู้ เพราะบัณฑิตอื่นรู้อย่างนี้ไม่มี วันนี้หมดเวลาแล้ว พรุ่งนี้เราจักถาม
บัณฑิตเหล่านั้น ในเวลามาทำการในหน้าที่ รุ่งขึ้นในเมื่อบัณฑิตทั้งหลายมานั่งทำการในหน้าที่
ของตนแล้ว เมื่อจะถามปัญหาจึงตรัสถามดังนี้ว่า

ความที่สัตว์เหล่าใดเป็นเพื่อนกันในโลกนี้ แม้

ไปด้วยกันสัก ๗ ก้าว ไม่เคยมีในกาลไหน ๆ สัตว์

ทั้งสองนั้นเป็นศัตรูกัน มาเป็นเพื่อนประพฤติเพื่อคู่กัน

กันได้ เพราะเหตุอะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปฏิสนฺธาย ได้แก่ เชื้อกันและกันแล้วพยายาม.

ก็แลครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว ได้ตรัสอย่างนี้อีกว่า

ถ้าเวลากินอาหารเข้าแล้ววันนี้ ท่านทั้งหลายไม่

สามารถกล่าวแก้ปัญหานี้ของเรา เราจักขับท่านทั้งปวง

จากแวนแคว้น เพราะเราไม่ต้องการพวกคนเขลา.

เสนกะนั่งอยู่ต้นอาสนะ มโหสถบัณฑิตนั่งอยู่ที่สุดอาสนะ พระมหาสัตว์พิจารณาปัญหานี้ ยังไม่เห็นเนื้อความจึงคิดว่า พระราชาองค์นี้มีพระชวนะเลื่อยช้า ไม่สามารถจะทรงจับคิดปัญหานี้ พระองค์คงจักทอดพระเนตรเห็นอะไรแน่ วันหนึ่งเมื่อเราได้โอกาส จักนำปัญหานี้ออกแสดง อาจารย์เสนกะจักยังพระราชำหึ่งดสักวันหนึ่งในวันนี้ ด้วยอุบายอย่างหนึ่งจะได้หรือ ชนทั้งสามนอกนี้แลไม่เห็นอะไร ๆ เหมือนเข้าห้องมืดฉะนั้น เสนกะแลดูพระโพธิสัตว์ด้วยมนสิการว่า ความเป็นไปของมโหสถจะเป็นอย่างไรหนอ ฝ่ายมโหสถก็แลดูเสนกะ เสนกะรู้ความประสงค์ของพระโพธิสัตว์ ด้วยอาการที่พระโพธิสัตว์แลดู จึงคิดว่าปัญหานี้ยังไม่ปรากฏแก่มโหสถ เพราะเหตุนั้น มโหสถจึงปรารถนาโอกาสวันหนึ่ง เราจักยังมโนรชของมโหสถให้เต็ม จึงสรวลขึ้นด้วยวิสาสะกับพระราชา ทูลว่า พระองค์จักขับข้าพระบาทเหล่านี้ ผู้ไม่สามารถกล่าวแก้ปัญหามาจากแคว้นจริง ๆ หรือ พระเจ้าข้า พระราชาตรัสตอบว่า จริง ๆ ชิบัณฑิต เสนกะจึงทูลว่า พระองค์ทรงกำหนดปัญหานี้ว่า ปัญหามีเงื่อนไขเดียวหรือ ข้าพระองค์ทั้งหลายไม่สามารถจะกล่าวแก้ปัญหานี้ในวันนี้ ขอได้ทรงคณน้อยหนึ่งปัญหานี้มีเงื่อนไข ข้าพระองค์ทั้งหลายจักกล่าวแก้ในท่ามกลางประชุมชน จะต้องนั่งคิดในที่หนึ่ง ภายหลังจักทูลแก้แด่พระองค์ ขอได้โปรดพระราชทานโอกาสแก่พวกข้าพระองค์ เสนกะกล่าวดังนี้แลดูมโหสถแล้วกล่าว ๒ คาถาว่า

ข้าแต่พระจอมประชากร ในเมื่อสมาคมแห่ง

หมู่ชนอีกที ในเมื่อชุมนุมแห่งชนโกลาหล ข้า-

พระองค์ทั้งหลายมีใจฟุ้งซ่าน มีจิตไม่แน่วอยู่ที่เดียว

จึงไม่สามารถจะพยากรณ์ปัญหานี้ นักปราชญ์ทั้งหลาย

มีจิตมีอารมณ์เดียว คน ๆ หนึ่งอยู่ในที่ลับ คิดเนื้อความ

ทั้งหลาย พิจารณาอยู่ในสถานที่เงียบ ภายหลังจัก

กราบทูลแก้เนื้อความนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สมมุติสุวาน ความว่า นักปราชญ์เหล่านี้มีจิตมีอารมณ์เดียว ตั้งอยู่ในกายวิเวกและจิตวิเวกพิจารณาปัญหานี้แล้วจักกล่าวเนื้อความนั้นแด่พระองค์.

พระราชาทรงสดับคำของเสนกะก็ดีพระหฤทัย ตรัสสุภาษิตนี้ว่า ดีแล้ว ท่านทั้งหลายจงคิด เมื่อแก้ไขไม่ได้จักให้ขับเสีย บัณฑิตทั้ง ๔ ลงจากพระราชานิเวศน์ เสนกะจึงกล่าวกะบัณฑิตนอกนี้ว่า พระราชาตรัสถามปัญหาสุขุม เมื่อพวกเราแก้ไขไม่ได้ ภัยใหญ่จักเกิดขึ้น เหตุนี้ ท่านทั้งหลายบริโภคสบายแล้วจงพิจารณาปัญหานี้โดยชอบ ต่างคนไปเรียน

ของคน ๆ ฝ่ายมโหสถถูกไปสู่นักพระราชเทวีอุทุมพรทุลถามว่า ข้าแต่พระเทวีเจ้า วันนี้หรือวันนี้พระราชประทับอยู่ในที่โหนดนาน พระนางอุทุมพรรับสั่งว่า เมื่อวานนี้พระราชเสด็จไปมา ทอดพระเนตรที่พระแกล ณ ภายในพื้นยาว แต่นั้น พระโพธิสัตว์จึงคิดว่า พระราชาจักได้ทอดพระเนตรเห็นเหตุอะไร ๆ โดยข้างนี้ จึงไปในที่นั้นแลดูภายนอก ได้เห็นกิริยาแห่งแพะและสุนัข ก็ทำความเข้าใจว่า พระราชาทอดพระเนตรเห็นสัตว์ทั้งสองนี้ จึงทรงประพันธ์ปัญหาจับเค้าได้ฉะนี้แล้วก็กลับไปเคสสถาน ฝ่ายบัณฑิตทั้งสามคิดแล้วไม่เห็นอะไร จึงไปหาเสนกะ เสนกะเห็นบัณฑิตทั้งสามนั้น จึงถามว่า ท่านเห็นปัญหาแล้วหรือ ครั้นได้รับตอบว่ายังไม่เห็น จึงกล่าวว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น พระราชาจักขับท่านทั้งหลายจากแคว้นแล้ว ท่านทั้งหลายจักทำอะไร ครั้นบัณฑิตทั้งสามย้อนถามว่า ก็ท่านเห็นหรือก็ตอบว่า แม้เรายังไม่เห็น ครั้นบัณฑิตทั้งสามกล่าวว่า เมื่ออาจารย์ไม่เห็น ข้าพเจ้าทั้งหลายจะเห็นอะไร ก็เมื่อวานนี้เราทั้งหลายบันลือสีหนาทในราชสำนักว่า จักคิดแก้แล้วมาบ้าน บัดนี้ พระราชาจักกริ้วพวกเราผู้แก้ไม่ได้ พวกเรจักทำอะไร จึงกล่าวว่า ปัญหานี้อันเราทั้งหลายไม่อาจเห็น มโหสถจักคิดได้ตั้งหลายร้อยนัย เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงมาไปสำนักมโหสถด้วยกันกับเรา บัณฑิตทั้งสี่ไปสู่ประตูเคสสถานแห่งมโหสถ ให้แจ้งความที่ตนมาแล้วเข้าไปสู่เรือน ปราศรัยกันแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง แล้วถามมโหสถว่า บัณฑิตท่านคิดปัญหาได้แล้วหรือ พระโพธิสัตว์ตอบว่า ในเมื่อข้าพเจ้าคิดไม่ได้ คนอื่นใครจักคิดได้ เออ ปัญหานี้ ข้าพเจ้าคิดได้แล้ว ครั้นเมื่อบัณฑิตทั้งสี่กล่าวว่า ถ้ากระนั้นท่านจงบอกแก่ข้าพเจ้าบ้าง มโหสถจึงดำริว่า ถ้าเรจักไม่บอกแก่บัณฑิตทั้งสี่นี้ พระราชาจักกริ้วบัณฑิตทั้งสี่ขับเสียจากแคว้น พระราชทานรัตนะ ๗ แก่เรา คนเขลาเหล่านี้อย่าได้ฉิบหายเสียเลย เรจักบอกแก่พวกนี้ ดำริฉะนี้แล้วให้บัณฑิตทั้งสี่นั่ง ณ อาสนะต่ำแล้วกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงพยากรณ์อย่างนี้ ในกาลเมื่อพระราชตรัสถามแล้วให้บัณฑิตทั้งสี่เรียนบาลีประพันธ์เป็นคาถา ๔ คาถา แล้วส่งให้กลับไป ในวัน ที่ ๒ บัณฑิตเหล่านั้นไปสู่ราชอุปัฏฐาน นั่ง ณ อาสน์ปูลาดไว้ พระราชาตรัสถามเสนกะว่า ท่านรู้ปัญหาแล้วหรือ เสนกะจึงกราบทูลว่า ข้าแต่ महाराज เจ้า เมื่อข้าพระองค์ไม่รู้ คนอื่นใครเล่าจักรู้ ครั้นรับสั่งให้กล่าว จึงกล่าวคาถาโดยท่านเองที่เรียนมาทีเดียวว่า

เนื้อแพะเป็นที่รักที่เจริญใจแห่งบุตรอมตย์ และ

พระราชโอรส คนเหล่านั้น ไม่บริโภคเนื้อสุนัข ครั้นนี้

มิตรธรรมแห่งแพะนั้นกับด้วยสุนัข มีต่อกัน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุกฤษฏราชปุตฺติยานํ ความว่า แห่งบุตรอมตย์

ทั้งหลายด้วย แห่งพระราชโอรสทั้งหลายด้วย.

แม็กกล่าวคาถาแล้ว เสนกาก็หา^{รู้}เนื้อความไม่ ฝ่ายพระเจ้าวิเทหราชทรงทราบความ เพราะปรากฏแก่พระองค์ เพราะฉะนั้นจึงตรัสถามปุ๊กกุสะต่อไป ด้วยเข้าพระหฤทัยว่า เสนก^{รู้}แล้ว ฝ่ายปุ๊กกุสะจึงกราบทูลว่า ข้าพระองค์ไม่ใช่บัณฑิตหรือ แล้วกล่าวคาถาโดยทำนองที่เรียน มาทีเดียวว่า

ชนทั้งหลายใช้น้ำพระเป็นเครื่องลาดหลังม้า
เป็นเหตุแห่งความสุข ไม่ใช้น้ำสุนัขเป็นเครื่องลาด
หลังม้า ครั้นนี้มิตรธรรมแห่งพระนั้นกับด้วยสุนัข มี
ต่อกัน.

เนื้อความไม่ปรากฏแม้แก่ปุ๊กกุสะ.

ฝ่ายพระราชเจ้าพระหฤทัยว่า ปุ๊กกุสะนี้^{รู้}เนื้อความเพราะปรากฏแก่พระองค์ จึง
ตรัสถามกามินะต่อไป กามินะจึงกล่าวคาถาโดยทำนองที่เรียนมาทีเดียวว่า

พระมีเขอันโค้งแท้จริง แต่เขาทั้งหลายแห่ง
สุนัขไม่มีเลย พระกินหญ้า สุนัขกินเนื้อ ครั้นนี้มิตร
ธรรมแห่งพระนั้นกับด้วยสุนัข มีต่อกัน.

เนื้อความไม่ปรากฏแม้แก่กามินะ พระราชาเข้าพระหฤทัยว่า แม้กามินะนี้^{รู้}
เนื้อความแล้ว จึงตรัสถามเทวินะต่อไป เทวินะก็กล่าวคาถาโดยทำนองที่เรียนมาทีเดียวว่า

พระกินหญ้า กินใบไม้ สุนัขไม่กินหญ้า ไม่กิน
ใบไม้ สุนัขจับกระต่ายหรือแมวกิน ครั้นนี้มิตรธรรม
แห่งพระนั้นกับด้วยสุนัข มีต่อกัน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตินฺมาสิ ปลาสมฺมาติ ความว่า กินหญ้าด้วย กิน
ใบไม้ด้วย. บทว่า น ปลาสฺ ความว่า ไม่เคี้ยวกินแม้ใบไม้.

เนื้อความไม่ปรากฏแม้แก่เทวินะ

ลำดับนั้น พระราชาเข้าพระหฤทัยว่า แม้เทวินะนี้^{รู้} เพราะปรากฏแก่พระองค์
จึงตรัสถามมโหสถว่า คุณก่อนพ่อมโหสถ แม้ตัวเจ้า^{รู้}ปัญหานี้หรือ มโหสถโพธิสัตว์ทูล
สนองว่า ข้าแต่ महाराजเจ้า ตั้งแต่เวจจนถึงภักคพรหม ยกข้าพระองค์เสีย คนอื่นใคร
จะ^{รู้}ปัญหานี้ ครั้นตรัสให้กล่าวจึงกราบทูลว่า ขอพระองค์ทรงฟัง เมื่อจะประกาศความที่กิจ
นั้นปรากฏแก่ตน จึงกล่าว ๒ คาถานี้ว่า

พระมีเท้าถึง ๘ แห่งเท้า ๔ (มี ๔ เท้า) มีกิบ ๘

มีกายไม่ปรากฏ สุนัขก็นำหญ้ามาเพื่อแพะนี้ แพะนี้
นำเนื้อมาเพื่อสุนัขนั้น พระชนินทรสมมติเทพผู้ประ
เสริฐกว่าชาววิเทหรัฐประทับอยู่ ณ ปราสาทอันประ
เสริฐ ได้ทอดพระเนตรเห็นการนำอาหารมาแลกกัน
กินโดยประจักษ์ และได้ทอดพระเนตรเห็นมิตรธรรม
แห่งสุนัขและแพะเอง.

มิตรธรรมแห่งสุนัขและแพะเอง.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อฏฺฐทุตฺตปาโท ท่านกล่าวหมายเอาเท้า ๘ แห่งแพะ
ด้วยความเป็นผู้ฉลาดในพยัญชนะ. บทว่า เมณฺโฑ ได้แก่แพะ. บทว่า อฏฺฐนฺโช นี่ท่านกล่าว
ตามที่เท้าแพะมีกับเท้าละ ๒ กีบ. บทว่า อทิสฺสุมานกาโย ความว่า ไม่ปรากฏภายในเวลานำ
เนื้อมา. บทว่า ฉาทิยฺ ความว่า เครื่องมุงเรือน คือ หญ้า. บทว่า อยฺ อิมฺสฺส ความว่า
สุนัขนำหญ้ามาเพื่อแพะ. บทว่า วิติหาริ ได้แก่ นำมาแลกกัน. บทว่า อญฺโณญฺญโฆชนานํ
ความว่า แลกกันกิน ด้วยว่าแพะนำของกินมาเพื่อสุนัข แม้สุนัขนั้นก็แลกกับแพะนั้น สุนัข
นำมาเพื่อแพะ แม้แพะก็แลกกัน. บทว่า อทุทฺทกฺชิ ความว่า ได้ทอดพระเนตรเห็นสัตว์ทั้งสอง
นั้นแลกเปลี่ยนกันกินด้วยพระเนตร คือ ประจักษ์แก่พระองค์. บทว่า โภกฺกุกฺกุสฺส ได้แก่
สุนัขหอน. บทว่า ปุณฺณมุขสฺส ได้แก่ แพะ อธิบายว่า พระราชาทอดพระเนตรเห็นมิตร
ธรรมของสัตว์ทั้งสองนี้ด้วยพระองค์เอง.

พระราชาเมื่อไม่ทรงทราบความที่อาจารย์เหล่านั้นรู้ปัญหาเพราะอาศัยพระโพธิสัตว์
ทรงสำคัญว่า บัณฑิตทั้ง ๕ รู้ด้วยปัญญาของตน ก็ทรงโสมนัสตรัสถามว่า

ลาภของเราไม่น้อยเลยที่มีบัณฑิตเช่นนี้อยู่ใน
ราชสกุล เพราะว่าบัณฑิตทั้งหลายแห่งตลอดเนื้อความ
ของปัญหาอันลึกละเอียดด้วยเป็นสุภาสิต.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปฏฺวิขุณฺณติ ความว่า กล่าวแก้ปัญหาคด้วยสุภาสิต.
ลำดับนั้น พระราชาทรงดำริว่า เราควรทำอากรยินดีแก่บัณฑิตเหล่านั้นด้วยความ
ยินดี เมื่อจะทรงทำความยินดีนั้นให้เป็นแจ้ง จึงตรัสถามว่า

เรามีความพอใจยิ่งด้วยปัญหาที่กล่าวไพบรา
ให้รตเทียมม้าอัสตรรถหนึ่ง ๆ และบ้านช่วยอันเจริญ
บ้านหนึ่ง ๆ แก่ท่านทั้งปวงผู้เป็นบัณฑิต.
ครั้นตรัสเช่นนั้นแล้วได้พระราชทานสิ่งทั้งปวงนั้น.

จบปัญหาแพะในทวาทสนีบาต

ฝ่ายพระราชเทวีอุทุมพรทรงทราบความที่บัณฑิตทั้ง ๔ รู้ปัญหาอาศัยมโหสถ จึงทรงดำริว่า พระราชาพระราชนาถราชวงศ์บัณฑิตทั้ง ๕ เป็นเหมือนคนทำถั่วเขียวกับถั่วราชมายให้ไม่แปลกกัน จึงเสด็จไปเฝ้าพระราชาทูลถามว่า ใครทูลแก้ปัญหาวายพระราชตรัสตอบว่า บัณฑิตทั้ง ๕ พระราชเทวีทูลว่า บัณฑิตทั้ง ๕ รู้ปัญหาของพระองค์อาศัยใคร พระราชตรัสตอบว่า เราไม่รู้ พระนางอุทุมพรจึงกราบทูลว่า บัณฑิตทั้ง ๔ คนเหล่านี้จะรู้อะไร มโหสถให้เรียนปัญหาด้วยเห็นว่า คนเขลาเหล่านี้จะได้ฉิบหายเสียเลยก็พระองค์พระราชนาถราชวงศ์บัณฑิตทั้งปวงเสมอกันนั้นไม่สมควรเลย ควรจะพระราชทานแก่มโหสถให้เป็นพิเศษ พระราชาทรงเห็นว่า มโหสถนี้ไม่บอกความที่บัณฑิตทั้ง ๔ รู้ปัญหาอาศัยตน ก็ทรงโสมนัส มีพระประสงค์จะทรงทำสักการะให้ยิ่งกว่า จึงทรงคิดว่ายกไว้เถิดเราจักถามปัญหาอันหนึ่งกะบุตรของเรา และทำสักการะใหญ่ในกาลเมื่อบุตรของเรากล่าวแก้เมื่อพระราชาทรงคิดปัญหาอันหนึ่ง จึงทรงคิดสิริเมณฑกปัญหา (ปัญหาว่าปัญญากับทรัพย์อะไรจะประเสริฐกว่ากัน) วันหนึ่ง เวลาบัณฑิตทั้ง ๕ มาเฝ้านั่งสบายแล้ว ตรัสกะเสนกะว่า ท่านอาจารย์เสนกะ เราจักถามปัญหา เสนกะกราบทูลรับว่า ตรัสถามเถิดพระเจ้าข้า พระราชาจึงตรัสคาถาที่หนึ่งในสิริเมณฑกปัญหาว่า

แน่อาจารย์เสนกะ เราถามเนื้อความนี้กะท่าน

บรรดาคน ๒ พวก คือคนสมบูรณ์ด้วยปัญญา แต่
เสื่อมจากสิริ และคนมียศแต่ไร้ปัญญา นักปราชญ์
ยกย่องใครว่าประเสริฐ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กมตฺถ เสโย ความว่า บรรดาคน ๒ พวกนี้ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวคนไหนว่าประเสริฐ ได้ยินว่า ปัญหานี้สืบเนื่องมาจากวงศ์ของเสนกะ ฉะนั้นเสนกะจึงได้กราบทูลเฉลยปัญหานั้นได้ทันทีว่า

ข้าแต่พระจอมประชากราษฎร คนฉลาดและคน
เขลา คนบริบูรณ์ด้วยศิลปะและหาศิลปะนี้ได้ แม้มีชาติ
สูงก็ย่อมเป็นผู้รับใช้ของคนหาชาติมิได้ แต่มียศ ข้า-
พระองค์เห็นความดังนี้จึงขอร้องว่า คนมีปัญญาเป็นคน
เลวทราม คนมีสิริแลเป็นคนประเสริฐ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วิหิโน ความว่า คนมีปัญญาเป็นคนเลวทราม คนเป็นใหญ่แลเป็นคนประเสริฐ.

พระเจ้าวิเทโหราชได้ทรงสดับคำของเสนกะนั้นแล้ว ไม่ตรัสถามอาจารย์อีก ๓ คน
เมื่อจะตรัสถามมโหสถบัณฑิตผู้ยังใหม่ในหมู่ซึ่งนั่งอยู่ จึงตรัสว่า

ดูก่อนมโหสถผู้มีปัญญาไม่ทราชม ผู้เห็นธรรม
สิ้นเชิง เราถามเจ้า ในคน ๒ พวกนี้ นักปราชญ์
ยกย่องใคร คนพาลผู้มียศ หรือบัณฑิตผู้ไม่มีโอกาส
คนไหนว่าประเสริฐ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เกวธมฺมทสุติ** แปลว่า ผู้เห็นธรรมทั้งปวง.
ลำดับนั้น พระมหาสัตว์อุลเถื่อนพระราชว่า โปรดทรงฟังเถิด พระมหाराชเจ้า
แล้วทว่า

คนพาลทำกรรมเป็นบาปก็สำคัญว่าอิสรียะของ
เราในโลกนี้ประเสริฐ คนพาลเห็นโลกนี้เป็นปกติ
ไม่เห็น โลกหน้าเป็นปกติ ก็ได้รับเคราะห์ร้ายในโลก
ทั้ง ๒ ข้าพระองค์เห็นความเหล่านี้อจึงขอรบกวนว่า
คนมีปัญญาประเสริฐแท้ คนเขลาเมียศจะประเสริฐ
อะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อิชเมว** ความว่า สำคัญว่าอิศริยะของเรานี้เท่านั้นในโลกนี้ประเสริฐ. บทว่า **กลิมกฺขลเหติ** ความว่า คนพาลทำกรรมเป็นบาปด้วยความเมาในอิศริยะ เกิดในนรกเป็นต้น ในปรโลก มาจากนรกนั้นเกิดเป็นผู้มีโทษนะเป็นทุกข์ในตระกูลต่ำในโลกนี้อีก ชื่อว่าข่มถือนำความปราชัยในโลกทั้งสอง ด้วยประการฉะนี้. บทว่า **เอตมปิ** ความว่า ข้าพระองค์เห็นเหตุฉะนี้ จึงกล่าวว่า ผู้สมบุรณ์ด้วยปัญญาเท่านั้นเป็นผู้สูงสุดผู้ไฉ่เหล่าแม้เป็นใหญ่ก็ไม่ใช่ผู้สูงสุด.

เมื่อพระโพธิสัตว์ทูลดังนี้ พระเจ้าวิเทหราชทอดพระเนตรดูเสนกะตรัสว่า มโหสถสรรเสริญคนมีปัญญาว่าเป็นผู้สูงส่งมิใช่หรือ เสนกะทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า มโหสถยังเด็ก แม้จนวันนี้ปากของเธอก็ยังไม่สิ้นกลิ่นนํ้านมมิใช่หรือ เธอจะรู้อะไร ทูลดังนี้ แล้วจึงกล่าวคาถานี้ว่า

ศิลปินนี้ หรือเผ่าพันธุ์ หรือร่างกาย ย่อมหาได้
จัดแจงโศกสมบัติให้ไม่ มหาชนย่อมคบหาโครินท
เศรษฐีผู้มีเบาะโหลจากคางทั้งสองข้าง ผู้ถึงความสุข
ผู้มีสรีรต่ำช้า ข้าพระองค์เห็นความดังนี้ จึงทูลว่า คน

มีปัญญาเป็นคนเลวทราม คนมีสติเป็นคนประเสริฐแท้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **เอพมุคฺ** ได้แก่ มีน้ำลายไหลเลอะหน้า. บทว่า **โครวินท** ความว่า ได้ยินว่า โครวินทะนั้นเป็นเศรษฐีมีสมบัติ ๘๐ โกฏิ ในพระนครนั้นแล มีรูปร่างแปลก ไม่มีบุตร ไม่มีธิดา ไม่รู้ศิลปะอะไร ๆ เมื่อเขาพูด น้ำลายไหล ๒ ข้างลูกคาง มีสตรีสองคนตั้งเทพอัปสร ประดับด้วยเครื่องประดับทั้งปวงถือดอกอุบลเขียวที่บานดีแล้ว ยืนอยู่สองข้างคอยรองรับน้ำลายด้วยดอกอุบลเขียวแล้วทั้งดอกอุบลทางหน้าต่าง ฝ่ายพวกนักเลงสุราเมื่อจะเข้าร้านเครื่องดื่ม มีความต้องการดอกอุบลเขียว ก็พากันไปประตู่เรือนของเศรษฐีนั้น แล้วกล่าวว่า ข้าแต่นายโครวินทเศรษฐี ท่านเศรษฐีได้ยินเสียงนักเลงเหล่านั้น ยืนที่หน้าต่างกล่าวว่า อะไรพ่อ ขณะนั้นน้ำลายก็ไหลจากปากของท่าน หญิงสองคนนั้นก็เอาดอกอุบลเขียวรองรับน้ำลายแล้วโยนทิ้งไปในระหว่างถนน พวกนักเลงก็เก็บดอกอุบลเหล่านั้นเอาไปล้างน้ำแล้วประดับตัวเข้าร้านเครื่องดื่ม เศรษฐีนั้นเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสติอย่างนี้ เสนกะเมื่อแสดงเศรษฐีนั้นเป็นตัวอย่าง จึงกล่าวอย่างนี้.

พระราชาทรงสดับดังนั้น แล้วตรัสว่า พ่อมโหสถบัณฑิต เจ้าจะกล่าวได้อย่างไร มโหสถบัณฑิตกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ เสนกะจะรู้อะไร เห็นแต่ยศเท่านั้น ไม่เห็นไม้ค้อนใหญ่ซึ่งจะตกบนศีรษะ เปรียบเหมือนกาอยู่ในที่เทข้าวสุก และเปรียบเหมือนสุนัขปรารถนาจะดื่มนมส้ม โปรดฟังเถิด พระเจ้าข้า ทูลดังนี้แล้ว ได้กล่าวคำฉะนี้ว่า

คนมีปัญญาน้อยได้ความสุขแล้วย่อมประมาท

อันความทุกข์ถูกต้องแล้วย่อมถึงความหลง อันสุข

หรือทุกข์ที่จรมารู้ต้องแล้วย่อมหวนไหว เหมือนปลา

ดิ้นรนในที่ร้อน ข้าพระองค์เห็นความอย่างนี้ จึง

กราบทูลว่า คนมีปัญญาแลประเสริฐ คนเขลามียศ

ย่อมไม่ประเสริฐ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ลพฺฐา สุข** ความว่า คนเขลาได้อิสริยสุขแล้วย่อมมัวเมาคือประมาท คนประมาทย่อมทำบาปมาก. บทว่า **ทุกฺเคน** ความว่า อันความทุกข์ทั้งกายและความทุกข์ทั้งใจถูกต้องแล้ว. บทว่า **อาคฺนฺตุเกน** ได้แก่ ที่มีได้เกิดขึ้นภายใน ด้วยว่าแม้ความสุขของสัตว์ทั้งหลาย ก็เป็นของจรมาทាំងนั้น มิได้เป็นไปประจำ. บทว่า **นฺมฺเม** ความว่า เหมือนปลาที่เขาเอาขึ้นจากน้ำนำมาโยนไปในแดด ย่อมดิ้นรน.

พระเจ้าวิเทหราชทรงสดับดังนั้นแล้ว จึงตรัสถามเสนกะว่า ท่านอาจารย์จะแก้อย่างไร เสนกะกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ มโหสถนี้จะรู้อะไร มนุษย์ทั้งหลาย

จงยกไว้ก่อน วิหคทั้งหลายย่อมคบหาแต่ต้นไม้ที่เกิดในป่า ซึ่งสมบูรณ์ด้วยผลเท่านั้น
ขณะนี้แล้ว ได้กล่าวคำถ้อยว่า

ฝูงนกบินเร่ร้อนมาโดยรอบ สูดต้นไม้ในป่าอันมี
ผลดีฉันใด ชนเป็นอันมากย่อมคบหาสมาคมบุคคลผู้
มั่งคั่งมีโภคทรัพย์ เพราะความต้องการด้วยทรัพย์
ฉันนั้น ข้าพระองค์เห็นความดังนี้ จึงกราบทูลว่า
คนมีปัญญาเป็นคนต่ำช้า คนมีสิริเท่านั้นเป็นคน
ประเสริฐ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พหุชนโน ความว่า มนุษย์เป็นอันมากประชุมกันเพื่อ
เหตุแห่งทรัพย์.

พระราชาทรงสดับดังนั้นแล้ว จึงตรัสกะมโหสถว่า พ่อจะแก้อย่างไร มโหสถ
บัณฑิตจึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า เสนกาท้องใดคนนี้จะรู้อะไร โปรดฟังเถิด พระ
เจ้าข้า ทูลขณะนี้แล้วจึงกล่าวคำถ้อยว่า

คนเขลามีกำลัง แต่หาประโยชน์นี้ให้สำเร็จไม่
ได้ทรัพย์มาด้วยทำกิจร้ายแรง นายนิรยบาลคร่ำครวญ
เขลานั้นผู้ไม่ฉลาด ผู้ร้องให้อยู่ ไปสู่รกรากอันทุกขยิ่ง
ข้าพระองค์เห็นความอย่างนี้ จึงกราบทูลว่า คนมี
ปัญญาแลประเสริฐ คนเขลามียศยอมไม่ประเสริฐ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สาหส ความว่า คนเขลาทำการทำงานที่มีความร้ายแรง
ด้วยความร้ายแรง เบียดเบียนประชาชนจึงได้ทรัพย์ เมื่อเป็นเช่นนั้น นายนิรยบาลทั้งหลาย
จึงคร่ำครวญเขลานั้นผู้ไม่ฉลาด ร้องให้อยู่แน่นอนแลไปสู่รกรากอัน มีเวทนามีกำลัง.

เมื่อพระราชตรัสถามอีกว่า ท่านอาจารย์เสนกะ ท่านจะแก้อย่างไร เสนกาก็ทูล
ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า โปรดฟังเถิด แล้วกล่าวคำถ้อยว่า

แม่น้ำน้อยใหญ่อันใดอันหนึ่ง ย่อมไหลไปสู่
แม่น้ำคงคา แม่น้ำเหล่านั้นทั้งหมดเทียวย่อมละซื้อ
และถินเสีย แม่น้ำคงคาไหลไปสู่สมุทร ย่อมไม่ปรากฏ
ชื่อ คงได้แต่ชื่อว่ามหาสมุทรเท่านั้น ฉันใด สัตว์โลก
มีฤทธิ์ยิ่ง ย่อมไม่ปรากฏเหมือนแม่น้ำคงคาเข้าไปสู่
มหาสมุทร ฉันนั้น ข้าพระองค์เห็นความดังนี้ จึง

กราบทูลว่า คนมีปัญญาเป็นผู้ต่ำช้า คนมีสิริเป็นผู้
ประเสริฐ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นชฺชโห ได้แก่ โดยที่สุตแม่เป็นแม่น้ำเล็ก ๆ ที่ไหลมาแต่
ที่ลุ่ม. บทว่า ขหนฺติ ความว่า ย่อมนับว่าแม่น้ำคงคาทั้งนั้น ละชื่อและถิ่นของตนเสีย. บทว่า
น ขายเต ความว่า แม่น้ำคงคานั้นเมื่อไหลไปสู่สมุทร ก็ไม่ปรากฏ (ว่าแม่น้ำคงคา) ย่อมได้ชื่อว่า
มหาสมุทรทีเดียว แม้คนมีปัญญามาก ถึงคนอิสระแล้ว ย่อมไม่ปรากฏ คือไม่มีใครรู้จัก ได้เป็น
ราวกะว่าแม่น้ำคงคาไหลเข้าสู่สมุทร.

พระราชตรัสอีกว่า พ่อบัณฑิต เจ้าจะแก้อย่างไร มโหสถบัณฑิตกราบทูลว่า
โปรดฟังเถิด พระเจ้าข้า แล้วกล่าวคำนี้ว่า

ข้าพระเจ้าจะกล่าวแก้ปัญหที่ท่านอาจารย์กล่าว
แม่น้ำน้อยใหญ่ทั้งหลายย่อมหลั่งไหลไปสู่ทะเลใหญ่
ทะเลนั้นมีกำลังยังเป็นนิคยฺ ทะเลใหญ่นั้นแม่มีคลื่น
กระทบฝั่ง ก็ไม่ล่องฝั่งไป ฉนฺใด กิจการที่คนเขลา
ประสงค์ไม่ล่องคนฉลาดไปได้ คนมีสิริย่อมไม่ล่อง
คนมีปัญญาไปได้ ฉนฺนั้น ในกาลไหน ๆ ข้าพระองค์
เห็นความดังนี้ จึงทูลว่า คนมีปัญญาแลเป็นคน
ประเสริฐ คนเขลามียศหาประเสริฐไม่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยเมตมกฺขา ความว่า ท่านบอกคือกล่าวปัญหาฉันใด.
บทว่า อสฺสขํ แปลว่า ไม่นับ. บทว่า เวลฺล นาจุเจติ ความว่า ทะเลนั้นแม่มีกำลังยังยกคลื่น
ขึ้นเป็นพัน ๆ ก็ไม่อาจล่องฝั่งไปได้ คลื่นทั้งหมดถึงฝั่งแล้วย่อมแตกไปแน่แท้. บทว่า
เอวนฺปิ ความว่า กิจการที่คนเขลาประสงค์ ย่อมไม่อาจล่องคนมีปัญญาไปได้ ถึงคนมีปัญญานั้น
แล้วย่อมทำลายไปฉนฺนั้นเหมือนกัน. บทว่า ปญฺญํ นาจุเจติ ความว่า ธรรมดาคนมีสิริ
ย่อมไม่ล่องคนมีปัญญาไปได้ อธิบายว่า ไม่มีใครเลยที่เกิดความสงสัยในอัตถะและอนัตถะขึ้น
แล้ว ผ่านเลยคนมีปัญญาไปแทบเท้าของคนเขลาผู้เป็นอิสระ แต่ย่อมได้การวินิจฉัยแทบเท้า
ของคนมีปัญญาเท่านั้น.

พระราชาทรงสดับดังนี้แล้ว จึงตรัสถามเสนกะ ว่าจะแก้อย่างไร เสนกกราบทูล
ว่า โปรดฟังเถิด พระเจ้าข้า แล้วกล่าวคำนี้ว่า

หากว่าคนมีศผู้ไม่มีศีลอยู่ในที่วินิจฉัย กล่าว
ข้อความแก่ชนเหล่าอื่น คำของผู้นั้นย่อมเจริญงอกงาม

ในท่ามกลางบริษัท คนมีปัญญายังคนมีสรีรต่ำช้า ให้
ทำตามถ้อยคำของตนหาได้ไม่ ข้าพระองค์เห็นความ
ดังนี้ จึงทูลว่า คนมีปัญญาเป็นคนต่ำช้า คนมีสรีร
เป็นคนประเสริฐแท้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อสฺยฺญโต เจปิ ความว่า ถึงแม้คนมียศเป็นคนไม่
สำรวมกายเป็นต้นคือเป็นคนทุศีล. บทว่า สณฺฐานคโต ความว่า คนมียศดำรงอยู่ในที่
วินิจฉัย กล่าวข้อความแก่คนเหล่านี้ เมื่อเขาซึ่งแวดล้อมไปด้วยบริวารใหญ่ กล่าวมุสาทำให้
เป็นเจ้าของบ้าง ให้ไม่เป็นเจ้าของบ้าง คำของเขานั้นเลยมององงาม คนมีปัญญาย่อมยังคนมี
สรีรต่ำช้าให้ทำตามถ้อยคำไม่ได้ เพราะเหตุนี้ คนมีปัญญาจึงเป็นคนต่ำช้า คนมีสรีรจึงเป็นคน
ประเสริฐแท้.

เมื่อพระราชาตรัสถามมโหสถอีกว่า พ่อจะแก้อย่างไร มโหสถบัณฑิต จึงกราบทูล
ว่า โปรดฟังเถิด พระเจ้าข้า เสนกคนเหล่านี้จะรู้อะไร ดูอยู่แก่โลกนี้เท่านั้น ไม่ดูไปถึง
ปรโลก แล้วกล่าวคำถาถนี้ว่า

คนเหล่านี้มีปัญญาน้อยกล่าวมุสาแก่คนอื่นบ้าง
แม้แก่ตนบ้าง คนเหล่านั้นถูกติเตียนในท่ามกลางที่
ประชุม ภายหลังเขาจะไปทุกคติ ข้าพระองค์เห็นความ
ดังนี้ จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเท่านั้นเป็นคน
ประเสริฐ คนเหล่านี้มีศหาประเสริฐไม่.

ลำดับนั้น เสนกกล่าวคำถาถนี้ว่า

ถ้าคนมีปัญญาดูแผ่นดิน ไม่มีที่อยู่ มีทรัพย์
น้อย เป็นคนเขี้ยวใจกล่าวข้อความ คำของเขานั้น
ย่อมไม่มององงามในท่ามกลางญาติ และสรีรย่อมไม่มีแก่
คนมีปัญญา ข้าพระองค์เห็นความดังนี้ จึงกราบทูลว่า
คนมีปัญญาเป็นคนต่ำช้า คนมีสรีรเท่านั้นเป็นคน
ประเสริฐ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อตุลฺมปิ เจ ความว่า ถ้ากล่าวแม้เหตุการณ. บทว่า
ยาติมฺขเม ได้แก่ ในท่ามกลางบริษัท. ด้วยบทว่า ปญฺญาณวโต อาจารย์เสนกแสดงความ
ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ธรรมคาสิริแม้จะมีอยู่ตามปกติ ถึงความเป็นยอดความงามแห่งสรีร
ก็ไม่มีแก่ผู้มีปัญญานั้นแล ด้วยว่าผู้มีปัญญานั้นย่อมไม่ปรากฏในสำนักของผู้มีสรีรประจักษ์

หึ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น.

เมื่อพระราชตราตรัสถามมโหสถอีกว่า พ่อจะแก้อย่างไร มโหสถบังจิต จึงกราบทูลว่า เสนกจะรู้อะไร อยู่แค่โลกนี้เท่านั้น ไม่ดูไปถึงปรโลก แล้วกล่าวคำถาถนี้ว่า

คนมีปัญญาจูงแผ่นดินไม่กล่าวคำเหลวไหล
เพื่อเหตุของผู้อื่นหรือแม่ของตน คนผู้นั้นอันมหาชน
บูชาแล้วในท่ามกลางที่ประชุม ภายหลังเขาจะไปสุคติ
ข้าพระองค์เห็นความดังนี้ จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญา
เท่านั้นเป็นคนประเสริฐ คนเขลาเนียศหาประเสริฐไม่.
ลำดับนั้น เสนกกล่าวคำถาถนี้ว่า

ช่าง โค ม้า ภูณทลแก้วมณี และนารีทั้งหลาย
เกิดในสกุลมั่งคั่ง ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นอุปโลกของ
บุรุษผู้มีอิสระ สัตว์ผู้ไม่มีอิสระก็เป็นอุปโลกของผู้มี
อิสระ ข้าพระองค์เห็นความดังนี้ จึงกราบทูลว่า
คนมีปัญญาเป็นคนต่ำช้า คนมีสิริเท่านั้น เป็นคน
ประเสริฐ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิทุสสุส ได้แก่ ผู้มีอิสระ. บทว่า อนิทุสมนโธ
ความว่า มิใช่แต่่นารีเหล่านั้นเท่านั้นที่เป็นอุปโลก ที่แท้สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่มีอิสระทั้งหมด
ทีเดียว ย่อมเป็นอุปโลกของผู้มีอิสระนั้น.

ลำดับนั้น มโหสถบังจิตกล่าวว่า เสนกจะรู้อะไร เมื่อจะชักเหตุอันหนึ่งมาแสดง
จึงกล่าวคำถาถนี้ว่า

สิริย่อมละเสียซึ่งคนเขลาผู้ไม่จัดการงาน ผู้มี
ความคิดอย่างคนไม่มีความคิด ผู้มีปัญญาทรา
เหมือนงูสะคราบเก่าเสียจะนั้น พระองค์เห็นความ
ดังนี้ จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเท่านั้นเป็นคนประ
เสริฐ คนเขลามียศหาประเสริฐไม่.

เนื้อความของบทว่า สิริ ขหติ ในถาถนั้น พึงทราบตามเจตนิยาค.

ลำดับนั้น ครั้นพระราชตราตรัสถามเสนกว่าจะแก้อย่างไร เสนกกราบทูลว่า
ข้าแต่สมมติเทพ มโหสถนี้ยังเป็นเด็กกรุ่น จะรู้อะไร โปรดฟังเถิด พระเจ้าข้า ทูลดังนี้แล้ว
คิดว่า เราจักทำมโหสถให้หมดปฏิกูล จึงกล่าวคำถาถนี้ว่า

ของทรงพระเจริญ พวกข้าพระองค์เป็นบัณฑิต
๕ คน ทั้งหมดเคารพบำรุงพระองค์ พระองค์เป็น
อิสระครอบงำข้าพระองค์ทั้งหลาย ดูก้าวสักกเทว-
ราชผู้เป็นเจ้าของทุกสิ่งทุกอย่าง ข้าพระองค์เห็นความ
ดังนี้จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเป็นคนต่ำช้า คน
มีสิริเท่านั้น เป็นคนประเสริฐ.

ได้ยินว่า พระเจ้าวิเทหราชทรงสดับคำของเสนกะนี้แล้วทรงดำริว่า เหตุการณ์ที่
เสนกะชักมาคืออยู่ บุตรของเราจักสามารถนำเหตุการณ์อื่นมาทำลายวาตะของเสนกะนี้ได้หรือ
หนอ จึงตรัสว่า พ่อบัณฑิต เจ้าจะได้อย่างไร ได้ยินว่า เมื่อเสนกะชักเหตุการณ์นี้มา
คนอื่นเว้นพระโพธิสัตว์เสีย ที่ชื่อว่าสามารถทำลายวาตะนั้นไม่มี เพราะฉะนั้น พระมหาสัตว์
เมื่อจะทำลายวาตะแห่งเสนกะนั้น ด้วยกำลังญาณของตน จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า
เสนกะนี้เป็นคนเขลา จะรู้อะไร แลดูอยู่เฉพาะยศเท่านั้น ไม่ทราบความวิเศษแห่งปัญญา โปรด
ฟังเถิด พระเจ้าข้า กราบทูลดังนี้แล้ว จึงกล่าวคำถ้อยว่า

คนเขลามียศเป็นดุจทาสของคนฉลาด ในเมื่อ
กิจต่าง ๆ เกิดมี คนฉลาดย่อมจัดกิจอันละเอียดใด คน
เขลาย่อมถึงความหลงพร้อมในกิจนั้น ข้าพระองค์
เห็นความอย่างนี้จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเท่านั้น
เป็นคนประเสริฐ คนเขลามียศหาประเสริฐไม่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อตฺเตสุ ได้แก่ เมื่อกิจทั้งหลาย บทว่า สัมเวติ แปลว่า
ย่อมจัดแจง.

พระมหาสัตว์แสดงเหตุการณ์แห่งนัยปัญญาดูด้วยประการฉะนี้ ราวกะผู้วิเศษผู้ทราย
ทองขึ้นแต่เชิงเขาสิเนรุ และราวกะผู้มีฤทธิ์ยังดวงจันทร์เต็มดวงให้ตั้งขึ้นในท้องฟ้า ฉะนั้น
เมื่อพระมหาสัตว์กล่าวแสดงอานุภาพแห่งปัญญายู้นั้นแล พระราชาตรัสกะเสนกะว่า เสนกะ
ท่านจะอย่างไร ท่านอาจกล่าวให้ยิ่งขึ้นหรือ เสนกะนั้นยังวิหยาบทที่เรียนมาให้สิ้นไป
เป็นผู้หมดปัญญา เป็นผู้เกื้อนังซบเซาอยู่ เหมือนข้าวเปลือกที่เขาเก็บไว้ในฉาง ก็ถ้าเสนกะ
นั้น ฟังนำเหตุการณ์อื่นมาไซ้ มโหสถจะพึงเฉลยอันจัดเป็นชาดกนี้ให้จบลงด้วยคาถาพจน์หนึ่ง
พระมหาสัตว์เมื่อจะพรรณนาปัญญานั้นแลให้ยิ่งขึ้นเหมือนนำห้วงน้ำลึกมาในกาลที่เสนกะนั้น
หมดปัญญาหนึ่งอยู่ จึงกล่าวคำถ้อยว่า

ปัญญาเป็นที่สรรเสริญแห่งสัตบุรุษทั้งหลาย สัต-

บุรุษทั้งหลายสรรเสริญปัญญาว่าประเสริฐแท้จริง สิริ
เป็นที่ใคร่ของพวกคนเขลา พวกคนเขลาใคร่ซึ่งสิริ
ยินดีในโภคสมบัติ ก็ความรู้ของเหล่าท่านผู้รู้ อัน
ใคร ๆ ชั่งเปรียบด้วยอะไรไม่ได้ คนมีสิริย่อมไม่ล่วง
เลยคนมีปัญญาในกาลไหน ๆ ข้าพระองค์เห็นความ
อย่างนี้จึงกราบทูลว่า คนมีปัญญาเท่านั้น เป็นคนประ
เสริฐ คนเขลามียศหาประเสริฐไม่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สัตว์ ได้แก่ สัตว์บุรุษทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น.
บทว่า โภครตา มีเนื้อความอันบัณฑิตพึงพรรณนาตามภิงสกชาดกว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า
เพราะมนุษย์อันธพาลเหล่านั้นยินดีในโภคสมบัติ ฉะนั้น เขาเหล่านั้น จึงใคร่สิริ ชื่อว่ายศนี้
บัณฑิตทั้งหลายติเตียน คนพาลทั้งหลายปรารถนา. บทว่า พุทธานํ ได้แก่ ของเหล่าญาณ
พุทธ. บทว่า กทาจิ ความว่า ข้าแต่สมมติเทพ ธรรมดาคนมีสิริย่อมไม่ก้าวก้าวคนมีความรู้
ในกาลใดไหน ๆ.

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับคำนั้นก็ทรงโสมนัสด้วยปัญหาพยากรณ์แห่งพระมหา
สัตว์ เมื่อจะทรงบูชาพระมหาสัตว์ด้วยทรัพย์ รวากะผู้วิเศษยังฝนลูกเห็บให้ตก จึงตรัสภาคว่า.

ดูก่อนมโหสถผู้เห็นธรรมทั้งปวง เราได้ถาม
ปัญหานั้นใดกะเจ้า เจ้าได้ประกาศเผยแผ่ปัญหานั้น
แก่เรา เรายินดีด้วยการแก้ปัญหาของเจ้า เราให้โค
พันหนึ่ง ทั้งโคอุสุภราช ช้าง รถเทียมม้าอาชาไนย
๑๐ คัน และบ้านส่วย ๑๖ ตำบลแก่เจ้า.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุสถย จ นาคี ความว่า เราให้ช้างที่นำจี้ซึ่งประดับ
ตกแต่งแล้ว ทำโคอุสุภราชให้เป็นใหญ่ของโคพันหนึ่งนั้นด้วยดี.

จบ สิริเมณฑกปัญหา ในวิสตินิบาต

จำเดิมแต่นั้น มโหสถโพธิสัตว์ได้มีศใหญ่ พระนางอุทุมพรเทวีได้ทรงพิจารณา
ปัญหานั้นทั้งหมด ในกาลเมื่อมโหสถมีอายุได้ ๑๖ ปี พระนางทรงดำริว่า น้องชายของเรา
เป็นผู้ใหญ่แล้ว แม้ยศของเธอก็ใหญ่ เราควรจะทำอาวามงคลแก่เธอ ทรงดำรินี้แล้วได้
กราบทูลเนื้อความนั้นแด่พระเจ้าวิเทหราช บรมกษัตริย์ได้ทรงสดับเนื้อความนั้น จึงมีพระราช
ดำรัสว่าดีแล้ว เธอจงให้เจ้าตัวทราบ พระนางให้มโหสถทราบความ เมื่อมโหสถรับทำอา
วามงคล จึงมีพระเสาวนีย์ว่า ถ้ากระนั้น เราจะนำนางกุมาริกามาเพื่อเธอ ลำดับนั้น พระ

มหาสัตว์คิดว่า นางกุมาริกาที่พระนางจะนำมาบางทีจะไม่พึงชอบใจเรา เราจะพิจารณาหาดูเองก่อน คิดขณะนี้แล้วจึงทูลว่า ข้าแต่พระราชเทวี พระองค์อย่าตรัสอะไรแต่พระราชาสักสองสามวัน ข้าพระบาทจักแสวงหานางกุมาริกานางหนึ่งเองที่ชอบใจ แล้วจักทูลให้ทรงทราบ พระนางอุทุมพรทรงอนุญาต มโหสถจึงถวายบังคมลาพระเทวีไปเรือนของตน ให้สัตย์ญาติแก่พวกสหายแล้ว แปลงเพศที่ใคร ๆ ไม่รู้จัก ถือเครื่องอุปกรณ์แห่งช่างขุนผ้า ออกทางประตูด้านทิศอุดรแต่ผู้เดียว ไปสู่บ้านอุตรครยัมมชฌคาม ก็ในกาลนั้น มีสกุลเศรษฐีสกุลหนึ่งในบ้านนั้น เป็นสกุลเก่าแก่ ธิดาของสกุลนั้นนางหนึ่ง ชื่ออมราเทวี นางมีรูปงามบริบูรณ์ด้วยลักษณะดีทุกอย่างเป็นผู้มีบุญ วันนั้น นางคัมข้าวคัมแต่เช้า นำข้าวคัมนั้น คิดว่าจักไปสู่ที่บิดาไถนา จึงออกจากเรือนเดินสวนทางกับมโหสถ พระมหาสัตว์เห็นนางเดินมา คิดในใจว่า สตรีนี้สมบุรณ์ด้วยลักษณะดีทุกอย่าง ถ้ายังไม่มีสามี นางนี้ก็ควรเป็นภรรยาของเรา ฝ่ายนางอมราพอเห็นมโหสถ ก็คิดในใจว่า ถ้าเราได้บุรุษนี้เป็นสามีไซ้ เราอาจจะยังทรัพย์สมบัติให้เกิดมั่งคั่งลำดับนั้นพระมหาสัตว์ดำริว่า เรายังไม่รู้ว่าความที่สตรีนี้มีสามีหรือยังไม่มี จักถามนางด้วยวิธีใช้ใบ้ ถ้านางฉลาด ก็จักรู้เนื้อความแห่งปัญหาของเรา คิดขณะนี้แล้วยืนอยู่แต่ไกล กำมือเข้า นางอมรารู้ความว่า บุรุษนี้ถามว่าเรามีสามีหรือยัง จึงยืนอย่างนั้นเอง แะเมื่อออก มโหสถรู้เหตุนี้แล้วจึงเข้าไปใกล้ถามว่า แน่นางผู้เจริญ เธอชื่ออะไร นางอมราตอบว่า ข้าแต่ นาย สิ่งใดไม่มีในอดีต ในอนาคตหรือในปัจจุบัน สิ่งนั้น เป็นชื่อของข้าพเจ้า มโหสถกล่าวว่า แน่ นางผู้เจริญ ชื่อว่าความไม่ตายไม่มีในโลก ฉะนั้นนางจักชื่อว่า อมรา นางอมรา ตอบว่า อย่างนั้น นาย มโหสถถามว่า เธอจักนำข้าวคัมไปเพื่อใคร เมื่อนางอมราตอบว่า ข้าพเจ้านำไปเพื่อบุรพเทวดา มโหสถจึงกล่าวว่า บิดามารดา ชื่อว่าบุรพเทวดา ชะรอยเธอจักนำข้าวคัมไปเพื่อบิดาของเธอ นางอมราตอบว่า ถูกแล้ว มโหสถถามว่า บิดาของเธอทำงานอะไร นางอมราตอบว่า บิดาของดิฉัน ทำสิ่งหนึ่งโดยส่วนสอง มโหสถกล่าวว่า แน่ นางผู้เจริญ การไถนา ชื่อว่าการทำสิ่งหนึ่งโดยส่วนสอง ชะรอยบิดาของเธอไถนา นางอมราตอบว่า ถูกแล้ว มโหสถถามว่า บิดาของเธอไถนาอยู่ที่ไหน นางอมราตอบว่า ชนทั้งหลายไปในที่ใดคราวเดียวภายหลังไม่กลับมา บิดาของดิฉันไถนาในที่นั้นแล มโหสถกล่าวว่า ป่าช้าชื่อว่าสถานที่แห่งชนทั้งหลายไปคราวเดียวภายหลังไม่กลับ ชะรอยบิดาของเธอจะไถนาในที่ใกล้ป่าช้า นางอมราตอบว่า ถูกแล้ว มโหสถถามต่อไปว่า แน่ นางผู้เจริญ วันนี้เธอจะกลับหรือไม่กลับ นางอมราตอบว่า ข้าแต่ นาย ถ้าว่ามา ดิฉันจะยังไม่กลับ ถ้าว่าไม่มา ดิฉันจักกลับ มโหสถกล่าวว่า แน่ นางผู้เจริญ บิดาของเธอชะรอยจักไถนา ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ครั้นเมื่อน้ำมา เธอจักไม่กลับ ครั้นเมื่อน้ำไม่มา เธอจักกลับ นางอมราตอบว่า ถูกแล้ว ทั้งสองเจรจาโต้ตอบกัน

เท่านั้นแล้ว ภายหลังนางอมราเชิญมโหสถให้ดื่มข้าวต้ม พระมหาสัตว์ดำริว่า การปฏิเสธเป็น
อวมงคล จึงกล่าวรับว่าจกดื่ม นางจึงปลงหม้อข้าวต้มลง พระมหาสัตว์คิดว่า ถ้านางอมราไม่
ล้างภาชนะ ไม่ให้น้ำล้างมือ ให้ข้าวต้ม เราจักละนางเสียในที่นี้ไป ฝ่ายนางอมราล้างภาชนะ
แล้ว นำนํ้ามาด้วยภาชนะให้น้ำล้างมือ ไม่วางภาชนะเปล่าในมือ คนหม้อที่วางไว้บนพื้นแล้ว
ดักข้าวต้มใส่เต็มภาชนะ ก็แต่เมล็ดข้าวในภาชนะนั้นน้อย ลำดับนั้น พระมหาสัตว์กล่าวว่า
แน่ะนางผู้เจริญ น้ำข้าวต้มมากเกินไปหรือ นางอมราตอบว่า ข้าแต่ นาย ดิฉันได้น้ำแล้ว พระ
มหาสัตว์กล่าวว่า เธอเห็นจกไม่ได้นํ้ามาแต่ทุ้งนา นางอมราตอบว่า ถูกแล้ว แล้วนางแบ่ง
ข้าวต้มไว้ให้บิดา เหลือจากนั้นให้พระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ดื่มข้าวต้มนั้นแล้วบ้วนปาก
พูดว่า แนะนางผู้เจริญ เราจักไปสู่เรือนของเธอ เธอจงบอกทางแก่เรา นางอมรากล่าวว่าดี
แล้ว เมื่อจะบอกทาง จึงกล่าวคาถานี้ ในเอกนิบาตว่า

ร้านขายข้าวสัตตุ ถัดไปร้านขายน้ำส้ม ถัดสอง

ร้าน ดันทองกลางดอกบานมีใบสองชั้น มีอยู่โดย

ทางใด ดิฉันถือภาชนะข้าวต้มด้วยมือขวาใด ดิฉัน

บอกทางนั้นโดยมือขวานั้น ดิฉันไม่ได้ถือภาชนะข้าว

ต้มด้วยมือซ้ายใด ดิฉันไม่ได้บอกทางนั้นโดยมือซ้ายนั้น

ทางนั้นเป็นทางไปเรือนของดิฉัน ซึ่งตั้งอยู่ในบ้าน

อุตตรยวมัชฌคาม ขอท่านจงทราบทางอันปกปิดนี้.

คานานั้นมีความว่า ข้าแต่ นาย ท่านเข้าไปภายในหมู่บ้านแล้วจะเห็นร้านขายข้าว
สัตตุร้านหนึ่ง ถัดไป ร้านขายน้ำส้ม ข้างหน้าร้านค้าสองร้านนั้นมีดันทองกลาง มีใบสอง
ชั้นมีดอกบาน ฉะนั้น ท่านจงไปทางที่มีร้านขายข้าวสัตตุ ร้านขายน้ำส้ม และดันทองกลาง
ดอกบาน ยืนที่โคนดันทองกลาง ถือเอาทางขวา ละทางซ้าย. บทว่า เอส มกุโ
ยวมชฺฌกสฺส ความว่า นี่เป็นทางไปเรือนของพวกเรา ซึ่งตั้งอยู่ในบ้านยวมัชฌคาม ขอท่านจง
ทราบทางปกปิด คือทางที่ปกปิด นี่คือที่ข้าพเจ้ากล่าวปกปิดอย่างนี้ หรือทางปิดหรือเหตุที่
ปกปิด. บทว่า เยนาทามิ แม้ในคาถานี้ นางกล่าวหมายเอามือขวาที่เราใช้ถือภาชนะข้าวต้ม
นอกนี้เป็นมือซ้าย นางอมราบอกทางแก่มโหสถอย่างนี้แล้ว ถือข้าวต้มไปส่งบิดา.

จบ ฉันทนปถปัญหา

มโหสถโพธิสัตว์ไปสู่เรือนนั้นตามทางที่นางอมราบอก ลำดับนั้น มารดาของนาง
อมราเห็นมโหสถแล้วจึงให้พระมหาสัตว์นั่ง ณ อาสนะแล้ว กล่าวว่า จกดื่มข้าวต้มไหมนาย
มโหสถตอบว่า ข้าแต่แม่ น้องหญิงอมราเทวี ได้ให้ข้าวต้มแก่ฉันน้อยหนึ่งแล้ว แม้มารดา

ของนางอมราก็รู้ว่า ชายคนนี้จะมาเพื่อต้องการลูกสาวของเรา พระมหาสัตว์แม่จะรู้ว่าสกุลนั้น ๆ
เจริญใจ ก็ถามว่า ข้าแต่แม่ จันเป็นช่างชุผ้า มีผ้าอะไร ๆ ที่จันควรเย็บบ้างไหม มารดานาง
อมราตอบว่า นาย ผ้านั้นมี แต่ค่าจ้างไม่มี มโหสถกล่าวว่า ข้าแต่แม่ จันไม่ทำเอาค่าจ้าง แม่
จงนำมา จันจักเย็บให้ มารดานางอมราจึงนำผ้าเก่า ๆ มาให้มโหสถชุ พระโพธิสัตว์ก็ให้ผ้า
ที่นำมา ๆ แล้วเสร็จทั้งหมด เพราะว่าการทำของท่านผู้มีบุญย่อมสำเร็จง่ายดาย ลำดับนั้น
มโหสถแจ้งแก่มารดานางอมราว่า แม่จงบอกกล่าวตามปากถนุน ให้นำผ้ามาจ้างชุ มารดา
นางอมราก็บอกแก่ชาวบ้านทั่วไป พระมหาสัตว์ทำการชุผ้าวันเดียวเท่านั้น ได้ทรัพย์พันหนึ่ง
ฝ่ายมารดานางอมราหุงข้าวให้มโหสถกินเวลานั้น แล้วถามว่า เวลาเย็นข้าจะหุงเท่าไร มโหสถ
ตอบว่า ชนมีประมาณเท่าใดบริโภคนในเรือนนี้ แม่จงหุงโดยประมาณแห่งชนเท่านั้น นางจึง
หุงภัตตาหารเป็นอันมากทั้งแ่งทั้งกับมิใช่น้อย ฝ่ายนางอมราเทวี เวลาเย็นเอามัดฟืนทูนศีรษะ
และกระเดียดไปไม้มาแต่ป่า บรรจुฟืนที่ประตูด้านตะวันออก แล้วเข้าสู่เรือนทางประตูด้าน
ตะวันตก ส่วนบิดาของนางอมราก็กลับบ้านเย็นกว่าธิดากลับ มโหสถบริโภคนอาหารมีรส
เลิศต่าง ๆ นางอมราให้บิดามารดาของตนบริโภคนแล้วตนจึงบริโภคนภายหลัง แล้วชำระเท้าบิดา
มารดา และเท้ามโหสถโพธิสัตว์ มโหสถกำหนดสังเदनางอมราอยู่ในบ้านนั้นสองสามวัน
ลำดับนั้นเมื่อจะทอดลงนาง วันหนึ่งจึงกล่าวว่า เนอะอมราเทวีผู้เจริญ เธอจงเอาข้าวสารกึ่ง
ทะนาน คั้มข้าวคั้ม ทำขนม และหุงข้าวสวย เพื่อเรา ด้วยข้าวสารกึ่งทะนานนั้น นางอมรา
รับคำสั่งแล้วเอาข้าวสารนั้น แล้วเอาข้าวสารคั้มอันเป็นคั้มไม่ค่อยมีเมล็ดหักคั้มเป็นข้าวคั้ม เอา
กลางข้าวสารอันมีเมล็ดหักโดยมากหุงเป็นข้าวสวย เอาปลายข้าวสารอันปนทำขนม แล้ว
ประกอบกับข้าวให้ควรแก่ข้าวสวยข้าวคั้มนั้นให้ข้าวคั้มแถมมโหสถก่อน พอมมโหสถได้คั้ม
ข้าวคั้มถึงปาก ข้าวคั้มนั้นก็แผ่ชานไปสู่เส้น ประสาตเจ็ดพันซึ่งเป็นเส้นสำหรับบริบส มโหสถ
กล่าวเพื่อทอดลงนางอมราว่า นางไม่รู้จักหุงคั้ม ทำข้าวสารของเราให้เสียหายเพื่อประโยชน์
อะไร แล้วคายคั้มข้าวคั้มพร้อมกับน้ำลายลงยังพื้น นางอมรามิได้โกรธกล่าวว่า ข้าแต่นาย ถ้า
ข้าวคั้มไม่อร่อย ท่านจงกินขนม แล้วส่งขนมให้มโหสถ มโหสถ ก็ทำอาการอย่างนั้น แล้วกล่าว
อย่างนั้นอีก นางอมราจึงกล่าวว่า ถ้าขนมไม่อร่อย ท่านจงกินข้าวสวย แล้วให้ข้าวสวย
แถมมโหสถ มโหสถก็ทำอาการอย่างนั้น และกล่าวดังนั้นอีก ทำเป็นเหมือนขัดเคืองขำข้าวทั้ง
สามอย่างนั้น เป็นอันเดียวกันแล้วทาสีระทั้งสี่ตั้งแต่ศีรษะแห่งนาง แล้วไล่ให้นางไปยืนอยู่
ที่ประตู ฝ่ายนางอมราไม่โกรธเลย ประณมมือกล่าวว่า ดิฉันนาย แล้วได้ทำตามสั่ง มโหสถรู้
ว่านางไม่ถือตัว จึงเรียกกลับมาหา พอได้ยินเรียกคำเดียวเท่านั้น นางก็มานั่งลงที่ใกล้มโหสถ
ฝ่ายพระมหาสัตว์เมื่อมาแต่บ้านตน หาได้มามือเปล่าไม่เอาผ้าสาฎก ๑ ผืน กับกหาปณะ ๑ พัน

บรรจุน้ำใต้น้อยมาด้วย จึงนำผ้าสาฎกนั้นออกจากใต้น้อยให้แก่นางอมราแล้ว กล่าวว่า แนะนางผู้เจริญ นางจงอาบน้ำกับพวกสหายของนาง แล้วนุ่งผ้าสาฎกนี้มา นางอมราได้ทำตามคำสั่งมโหสถให้ทรัพย์ที่เกิดขึ้นและทรัพย์ที่นำมาทั้งหมดแก่บิดามารดาของนางอมรา ยังคนทั้งสามให้ยินดีแล้ว ลาแม่ยายพ่อตา พานางอมรากลับไปบ้าน ก็พระมหาสัตว์ให้ร่มและรองเท้าแก่นางอมราแล้ว พูดอย่างนี้ว่า แนะนางผู้เจริญ นางจงเอาร่มกางกันตัว สวมรองเท้าเดินไป นางอมรารับของสองอย่าง หุบร่มในคราวร้อนดวงอาทิตย์ในที่แจ้งเดินไป ถอดรองเท้าในที่ดอนถือไป สวมรองเท้าในเวลาถึงที่มีน้ำเดินไป มโหสถเห็นเหตุนี้จึงถามว่า แนะนางผู้เจริญ เป็นอย่างไรนางไม่สวมรองเท้าในที่ดอน สวมในที่ที่มีน้ำเดินไป เพราะเหตุอะไร นางตอบมโหสถว่า ข้าแต่ นาย ดิฉันเห็นสิ่งประทุษร้ายร่างกายมีหนามเป็นต้น ในที่ดอน ดิฉันไม่เห็นสิ่งประทุษร้ายร่างกายมีปลา เต่า และหนามเป็นต้น ในที่มีน้ำ ครั้นเครื่องประทุษร้ายเข้าไปสู่เท้า ดิฉันก็พึงเสวยทุกข์เวทนาใหญ่ เพราะฉะนั้นจึงสวมรองเท้าในที่ที่มีน้ำเดินไป พระโพธิสัตว์ได้ฟังคำของนางก็คิดว่า นางทาริกานี้ฉลาดมากหนอ แล้วก็เดินไป ลำดับนั้น นางอมราเมื่อเข้าภายในป่า ก็กั้นร่มเดินไป มโหสถถามเหตุนี้ว่า แนะนางผู้เจริญ ชนเหล่าอื่นกั้นร่มกันแดดในที่แจ้งเดินไป แต่นางหาทำอย่างนั้นไม่ เพราะเหตุอะไร นางตอบมโหสถว่า ข้าแต่ นาย ดิฉันชื่อว่าเข้าสู่ภายในป่าก็จริงแต่ทำอย่างนี้เพราะกลัวไม้แห้งท่อนไม้ตกบนศีรษะ พระโพธิสัตว์ได้ฟังคำที่นางกล่าวด้วยเหตุ ๒ อย่างก็ยินดี ลำดับนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์เดินไปกับนางเห็นต้นพุทราถึงพร้อมด้วยผลในที่หนึ่ง ก็หยุดนั่งใต้ต้นพุทรา ฝ่ายนางอมราเห็นพระมหาสัตว์นั่งใต้ต้นพุทรา ก็พูดขึ้นว่า ข้าแต่ นาย ท่านจงขึ้นเก็บผลพุทรากินให้ดิฉันบ้าง มโหสถตอบว่า แนะนางผู้เจริญ เราเห็นดเห็น้อยไม่อาจขึ้น นางขึ้นเถิด นางได้ฟังคำของมโหสถก็ขึ้นต้นพุทรานั้นเลือกเก็บผล ฝ่ายพระโพธิสัตว์กล่าวกะนางว่า แนะนางผู้เจริญนางจงให้ผลแก่เราบ้าง นางคิดว่า เราจักดูบุรุษนี้ฉลาดหรือโง่ จักทดลองเขาดู จึงกล่าวอย่างนี้ว่า ข้าแต่ นาย ท่านจะกินผลร้อนหรือผลเย็น พระโพธิสัตว์แม้รู้เหตุที่นางถาม ก็ทำเป็นเหมือนไม่รู้ จึงกล่าวตอบอย่างนี้ เพื่อทดลองว่า แนะนางผู้เจริญ เราต้องการด้วยผลร้อน นางจึงเก็บผลโยนไปในที่พื้นดินกล่าวว่า ท่านจงกินเถิด นาย พระโพธิสัตว์ก็เก็บผลมาปิดเป่าให้หมดผงแล้วเคี้ยวกิน เมื่อจะทดลองนางอีกจึงกล่าวอย่างนี้ว่า แนะนางผู้เจริญ นางจงให้ผลเย็นแก่เรา นางก็เก็บผลพุทรา โยนไปบนพื้นหญ้า พระโพธิสัตว์ก็เก็บผลนั้น ไม่ต้องปิดเป่าเคี้ยวกินทีเดียว รู้ว่านางทาริกานี้ฉลาดเหลือเกินก็ยินดี แล้วบอกให้นางลงจากต้นพุทรา นางอมราได้ฟังคำมโหสถเรียกให้ลง ก็ลงจากต้นพุทรา ถือหม้อไปแม่น้ำนำน้ำมาให้มโหสถ มโหสถก็ดื่มแล้วบ้วนปาก นางยืนอยู่ส่วนข้างหนึ่ง เขาทั้งสองลุกขึ้นเดินไปเข้าสู่พระนคร พระมหาสัตว์ให้นางอยู่

ที่เรือนคนเฝ้าประตู แล้วแจ้งแก่ภรรยาแห่งคนเฝ้าประตูให้ทราบ เพื่อทดลองนาง แล้วเข้าสู่
เคหสถานของตน เรียกชายทั้งหลายมาแจ้งว่า เราให้สตรีคนหนึ่งอยู่ที่เรือนโน้น จึงมาบ้านนี้
เจ้าทั้งหลายจงเอาทรัพย์หนึ่งพันกหาปณะนี้ไปที่เรือนนั้น พูดเกี่ยวพานลองดู สิ่งนั้นแล้ว
ให้กหาปณะหนึ่งพันแล้วส่งไป บุรุษเหล่านั้นไปสู่สำนักนางอมรา แล้วได้ทำตามมโหสถสั่ง
นางไม่ปรารถนา คิดเห็นว่าความประพฤติของบุรุษเหล่านี้ไม่ถึงสักว่าละอองเท้าของสามีแห่งเรา
บุรุษเหล่านั้น ก็กลับมาบอกแก่มโหสถ ลำดับนั้น มโหสถส่งบุรุษเหล่านั้น ไปบ่อย ๆ ถึง ๓
คราว ในวาระที่ ๔ จึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น เจ้าทั้งหลายจงไปจับตัวนางครามา บุรุษเหล่านั้นก็
ไปทำดังนั้น นางก็ได้มาเห็นพระมหาสัตว์ตั้งอยู่ในความเป็นผู้มีทรัพย์ สมบัติมากก็จำไม่ได้ แล
ดูมโหสถแล้วหัวเราะแล้วก็ร้องไห้ มโหสถ ชักถามถึงเหตุทั้งสองนั้น นางก็แจ้งแก่มโหสถว่า
ข้าแต่ นาย ดิฉันเห็นสมบัติของท่านก็นึกในใจว่า สมบัตินี้ท่านไม่ได้ด้วยไม่มีเหตุ ก็แต่
ท่านจักทำกุศลไว้ในปางก่อนจึงได้สมบัตินี้ โอ ผลของบุญทั้งหลายนำอสังขารหนอ นึกในใจ
ดังนี้ จึงได้หัวเราะ ก็เมื่อดิฉันร้องไห้ก็ร้องไห้ด้วยความกรุณาในตัวท่าน ด้วยสงสารว่า
บัดนี้ท่านมาทำร้ายในวัตถุที่คนอื่นปกครองหวงแหน ก็จักไปสู่นรก มโหสถทดลองนางอมรา
ความที่นางเป็นผู้บริสุทธิ์ จึงกล่าวสั่งว่า เจ้าทั้งหลายจงไป จงพานางไปอยู่ที่เดิม แล้วแปลง
เพศเป็นช่างซุนผ้าไปแรมอยู่กับนาง รุ่งเช้าก็เข้าไปสู่ราชสำนัก ทูลประพฤติเหตุนั้นแด่พระ
นางอุทุมพร พระนางนำความกราบทูลพระเจ้าวิเทโหราช แล้วประดับนางอมราเทวีด้วยเครื่อง
อลังการทั้งปวงให้นั่งในวอใหญ่ นำมายังเคหสถานของมโหสถ ทำอาวาทมกคด้วยเกียรติอัน
ยิ่งใหญ่ พระราชาทรงส่งทรัพย์มูลค่าพันกหาปณะเป็นบรรณาการแก่พระโพธิสัตว์ ชาวพระ
นครทั้งสิ้นตั้งแต่คนรักษาประตู ก็ได้จัดของขวัญมาให้ ฝ่ายนางอมราเทวีก็แบ่งของที่ได้รับ
พระราชทานเป็นสองส่วน ถิ่นเข้าพระคลังส่วนหนึ่ง รับไว้ส่วนหนึ่ง ได้ส่งของช่วยของ
ชาวนครทั้งสิ้นไปสงเคราะห์ชาวนครโดยวิธีนี้ แต่นั้นมาพระมหาสัตว์ก็ได้อยู่ร่วมกับนางอมรา
ได้ถวายอนุศาสน์ธรรมแด่พระราชา.

จบการแสวงหานางอมราเทวี

อยู่มาวันหนึ่ง เสนกะเห็นปูกุสะ กามินทะ และเทวินทะทั้งสามอาจารย์มาสู่
สำนักตน จึงปรึกษาอาจารย์เหล่านั้นกล่าวว่า เน้นผู้เจริญทั้งสาม เราทั้งสี่คนไม่เทียม
ทันมโหสถผู้บุตรฤๅหบดี ก็บัดนี้เขานำภรรยาผู้ฉลาดนักมาเอง พวกเราพึงทำลายเขาระหว่าง
พระราชาเสียอย่างไรดี อาจารย์ทั้งสามตอบเสนกะว่า ข้าพเจ้าทั้งสามจะรู้อะไร ขอท่านคำริ
เถิด เสนกะจึงกล่าวว่า พวกท่านอย่าวิตก เรามีอุบายอยู่อย่างหนึ่ง อาจารย์ทั้งสามถามว่า
อุบายอะไร ท่านอาจารย์ เสนกะจึงแจ้งว่า เราจักลักพระจุพามณีของพระราชา มา ท่านปูกุสะ

จงลัทธิสุวรรณมัลลมา ท่านกามินทะจงลัทธิคฤมบรรทมกัมพลมา ท่านเทวินทะจงลัทธิคฤมบรรทม
บาททองคามา ก็และครั้นลัทธิราชาภรณ์ทั้งสี่อย่างมาได้ ฉะนั้นแล้ว เราทั้งสี่จึงยังราชาภรณ์ทั้งสี่
นั้นให้เข้าไปอยู่ในเรือนของมโหสถ เราแม้ทั้งสี่จักลัทธิราชาภรณ์ทั้งสี่มาด้วยอุบายแล้ว แต่นั้น
จักให้เข้าไปอยู่ในเรือนมโหสถ ทำมิให้ประชาชนสงสัยพวกเรา อาจารย์ทั้งสามรับว่าอุบายนี้
งามนัก เสนกะจึงนำพระจุพามณีนลงไว้ในหม้อเปรียงก่อนแล้วส่งให้ทาสคนหนึ่งนำหม้อเปรียง
นั้นไปส่งว่า เจ้าจงนำหม้อเปรียงนี้ไปเร่ขาย อย่าขายให้แก่ชนเหล่าอื่นผู้รับซื้อ ถ้าเมื่อชนใน
เรือนมโหสถรับซื้อ เจ้าจงให้เปล่าทั้งหม้อ ทาสก็ไปสู่ประตูเรือนมโหสถร้องขายว่า ท่าน
ทั้งหลายจงซื้อเปรียง ๆ เดินกลับไปกลับมาที่หน้าประตูเรือนนั้น นางอมราเทวียืนอยู่ที่
ประตูเห็นกิริยาของทาสนั้นจึงคิดว่า หญิงนี้ไม่ไปที่อื่น เหตุการณ์จะพึงมีในหญิงนั้น จึงยังทาสี
ทั้งหลายให้เลี้ยงไปด้วยสัญญาอันนัดกันไว้ แล้วเรียกทาสีผู้ขายเปรียงนั้นมาว่า มาที่นี่แม่ ฉัน
จะซื้อเปรียง แล้วให้สัญญาแก่พวกทาสีของตนในกาลเมื่อนางขายเปรียงมา ครั้นเมื่อพวกทาสี
ของตนยังไม่มา จึงให้นางผู้ขายเปรียงนั้นไปเรียกมา นางจึงล้วงมือลงในหม้อ พบพระจุพา
มณีในนั้นในกาลเมื่อนางขายเปรียงนั้นไป พอนางขายเปรียงนั้นกลับมาจึงถามว่า แม่มาแต่
สำนักใครนะ นางขายเปรียงนั้นตอบว่า ข้าแต่แม่เจ้า ข้าเป็นทาสีของอาจารย์เสนกะ แต่
นั้นนางอมราจึงซักถามชื่อของนาง และของบิดามารดาแห่งนาง ได้รับตอบว่า ชื่อโน้น ๆ
แล้วถามว่า เปรียงนี้แม่จะขายราคาเท่าไร ได้รับตอบว่า เท่าราคาข้าว ๔ ทะนาน จึงกล่าว
ว่า ถ้าเช่นนั้นแม่จงขายแก่ฉัน ก็ได้รับตอบว่า เมื่อแม่เจ้ารับซื้อ จะต้องการอะไรด้วยราคา
จงรับไว้ทั้งหม้อ ไม่คิดราคา ก็ว่า ถ้าเช่นนั้นก็ตกลง แล้วให้นางขายเปรียงนั้นกลับไป ให้
บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรถือไว้ มีความว่า เดือนนั้น วันนั้น อาจารย์เสนกะให้ทาสีชื่อนี้
ธิดาของทาสีชื่อนี้ นำพระจุพามณีของพระราชามาขายไว้ ฝ่ายปุกกุสะวงสุวรรณมัลลมาในผอบ
ซึ่งบรรจุดอกมะลิ แล้วปิดสุวรรณมัลลมานั้นด้วยดอกมะลิแล้วส่งไป ฝ่ายกามินทะวางคฤม
บรรทมกัมพลในกระเช้าซึ่งบรรจุผักแล้วปิดด้วยผักแล้วส่งไป ฝ่ายเทวินทะสอดคฤมบรรทม
ทองคามาในฟ่อนข้าวเหนียวแล้วส่งไป นางอมรารับสิ่งทั้งปวงนั้นไว้ บันทึกเรื่องไว้โดยนัย
หนหลัง บอกแก่พระมหาสัตว์แล้วเก็บไว้ ฝ่ายบัณฑิตทั้งสี่นั้นไปสู่ราชสำนักทูลว่า พระองค์
ไม่ทรงประดับพระจุพามณีหรือพระเจ้าข้า พระเจ้าวิเทหราชตรัสว่า จะประดับ จงไปนำมา
อาจารย์ทั้งสี่นั้นไปดู ไม่เห็นพระจุพามณีในสถานที่เก็บ และไม่เห็นราชาภรณ์สามอย่างนอกนี้
จึงทูลยุยงว่า ข้าแต่สมมติเทพ ราชาภรณ์ของพระองค์อยู่ในเรือนของมโหสถ มโหสถใช้
ราชาภรณ์เองก่อนจะเป็นศัตรูต่อพระองค์.

ลำดับนั้นคนสอดแนมเนื้อความของมโหสถนำความมาแจ้งแก่มโหสถ มโหสถได้ฟัง

คำของพวกสอดแนมเนื้อความ จึงคิดว่า เราจักเฝ้าพระราชาก็จะรู้เรื่อง จึงไปสู่ที่เฝ้าพระราช
พระราชาก็ร่วมโสด ไม่ให้โสดเห็นพระองค์ด้วยทรงคิดถึงเหตุที่เกิดว่า เราไม่รู้โสดจะ
มาทำไมในที่นี้ มโสดรู้ว่าพระราชาก็รู้ จึงกลับบ้านของตน พระราชาตรัสสั่งให้
จับมโสด ฝ่ายมโสดบังคิได้ฟังคำของพวกสอดแนมเนื้อความจึงคิดว่า ควรเราจะหลบ
หลีกไป จึงให้สัญญาแก่นางอมราแล้วแปลงเพศออกจากเมือง ไปสู่ทักษิณขมขมคามทำหม้อ
เลี้ยงชีพอยู่ ณ บ้านนั้น เกิดโกลาหลในพระนครว่า มโสดบังคิหนีไปแล้ว อาจารย์ทั้งสี่มี
เสนกะเป็นต้น รู้ว่ามโสดหนีไปแล้ว จึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายอย่าวิตก เราทั้งหลายไม่ใช่
บังคิหรือ กล่าวจะนี้แล้วไม่ยังกันและกันให้รู้ ส่งบรรณาการไปให้นางอมรา นางอมรารับ
บรรณาการที่อาจารย์ทั้งสี่ส่งไปแล้วกล่าวว่า จงไปในเวลานั้น แล้วคิดว่า เราจักให้ทั้งสี่คน
มาหาเราได้อาย จึงเรียกเหล่าทาสีมา ให้ชุดหลุมหนึ่ง ล้อมรั้วที่หลุมนั้น เทลูกกับน้ำลงใน
หลุมนั้น แล้วให้ปิดแผ่นกระดานยนต์ที่พื้นข้างบนแห่งหลุมคู ปกปิดด้วยเสื้อลำแพนมีลิ่ม
สลักสองข้าง แล้วแต่งเคสสถานให้ห้อยบุปผชาติเป็นต้น ให้เป็นเหมือนนารีนรมย์ให้ตั้งน้ำไว้
ยังสิ่งทั้งปวงให้แล้วเสร็จ เวลาค่ำวันนั้นเสนกะแต่งตัว กินโภชนาหารมีรสเลิศต่าง ๆ แล้ว
ไปสู่เรือนมโสด ยืนอยู่แทบประตู ให้แจ้งการที่ตนมา ยังคนรักษาให้บอกแก่นางอมรา
นางอมราได้ฟังคำแห่งเสนกะนั้น จึงกล่าวว่ามาเถิด เสนกะก็ไปยืนอยู่ใกล้นางอมรา นาง
อมราจึงกล่าวอย่างนี้กะเสนกะว่า ข้าพเจ้าตกอยู่ในอำนาจของท่านในบัดนี้แล้ว การไม่อาบน้ำ
แล้วนอนไม่ควร ท่านจงไปอาบน้ำหอมนี้เสียก่อนจึงมา เสนกะรับคำแล้วไปเหยียบแผ่น
กระดานจักอาบ นางอมราทำเป็นเหมือนรดน้ำ ให้ในกาลเมื่อเสนกะขึ้นยืนบนแผ่นกระดาน
นางเหยียบที่แผ่นกระดานกล ยังเสนกะให้ตกลงในหลุมคู นางยังปุกกุสะผู้แต่งกายกิน
โภชนะเลิศแล้วมาในเวลาเย็น ให้ตกในหลุมคูนั้น ปุกกุสะเมื่อถูกเสนกะเข้าจึงถามเสนกะว่า
ท่านเป็นคนหรือ ก็ได้รับตอบว่า กันเป็นอาจารย์เสนกะ ฝ่ายเสนกะก็ถามปุกกุสะว่า ก็ท่านเล่า
เป็นคนหรือ ก็ได้รับตอบว่า กันเป็นอาจารย์ปุกกุสะ นางอมรายังถามและเทวีนะทั้งสอง
ผู้มาตาม ๆ กัน ให้ตกลงในหลุมคู โดยท่านองนั้นเหมือนกัน อาจารย์ทั้งสี่คนนั้นยืนอยู่
ในหลุมคูเพียงห้อง ศิริษะโคณกันและกัน ต่างถามกันว่า นั้นใคร ๆ ลำดับนั้น เสนกะบอกว่า
กัน ครั้นทั้งสามอาจารย์ถามว่า จะทำอะไรกัน ท่านอาจารย์เสนกะจึงห้ามว่า ท่านทั้งหลาย
อย่าอิงไป ตั้งแต่นี้ไป ความอายจักมีแก่พวกเรา บังคิทั้งสี่คนอยู่ในหลุมคูตลอดคืน
นางอมรายังอาจารย์ทั้งสี่คนให้ตกลงในหลุมคูอันสกปรกน่าเกลียดอย่างนี้ ครั้นรุ่งสว่าง ให้
ทั้งสี่คนนั้นจับเชือกสาวขึ้นมาจากหลุมคูนั้น ให้อาบน้ำพัด ให้เอามิถุนโกณโกณผมและ
หนวดทั้งสี่อาจารย์นั้นให้ไล่น้ำแล้วให้สีกด้วยแผ่นอิฐจนเลือดออกซิบ ๆ แล้วให้เอาข้าวสารหนึ่ง

ทะนาน ให้หุ้มด้วยน้ำคำให้ละเอียด บรรจุในภาชนะกวนให้เป็นเหมือนข้าวยาคุเป็นอันมากให้
ทาให้ทั่วทั้งตัวของอาจารย์ทั้งสี่ตั้งแต่ศีรษะ แล้วให้อาบน้ำน้อยๆ โรยลงให้ทั่วตัว ตั้งแต่ศีรษะ
ให้ทั้งสี่คนถึงความลำบากมาก ให้นอนในกระชุกรูเสื่อลำแพน ปิดผูกพันด้วยเชือกให้แน่น
ประทับตรา แล้วให้นำรัตนะ ๔ อย่างกับอาจารย์ทั้งสี่ไปเฝ้าพระเจ้าวิเทหราช ถวายบังคมแล้ว
นั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่งแล้วกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์ทรงรับบรรณาการ
ทั้งหลาย กราบทูลดังนี้แล้ว ให้วางเสื่อลำแพนทั้งสี่แทบพระบาทมูลแห่งพระราชา ลำดับนั้น
พระราชาให้เปิดเสื่อลำแพนนั่นออก ทอดพระเนตรเห็นบัณฑิตทั้งสี่มีเสนกะเป็นต้น เหมือนกับ
วานรเผือก ก็ทรงดูสมบัติภาพ ฝ่ายมหาชนเห็นอาจารย์ทั้งสี่นั้น ก็พูดกันว่า โอ วานรเผือกงาม
มาก ๆ เราทั้งหลายไม่เคยเห็นมาได้เห็นแล้วพากันสรวลเฮฮาใหญ่ อาจารย์ทั้งสี่ได้รับความอายมาก
ลำดับนั้น นางอมราถวายรัตนะ ๔ อย่างกับอาจารย์ทั้ง ๔ แต่พระราชา เมื่อจะประกาศความ
ที่มโหสถสามีของตนไม่มีความผิด จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ มโหสถบัณฑิต
ไม่ได้เป็นโจร แต่อาจารย์ทั้ง ๔ ของพระองค์เป็นโจร คือเสนกะลักพระจุพามณีของพระองค์
ปลูกกุสะลักรสุวรรณมาลา กามินทะลักคลุมบรรทมกัมพล เทวีนทะลักกลองพระบาททองคำ
รัตนะทั้ง ๔ อย่างนี้ อันอาจารย์ทั้ง ๔ ให้ทาสีชื่อนี้ เป็นลูกสาวของทาสีชื่อนี้ ส่งไปขายให้ข้า
พระบาทในวันนั้นเดือนนั้น ขอพระองค์ทอดพระเนตรหนังสือบันทึกสำคัญนี้ แล้วทรงรับ
ไว้เป็นของหลวง และจึงทรงรับโจรและรัตนะเหล่านั้นไว้ ยังชนทั้ง ๔ ให้ถึงมหาวิปการ
อย่างนี้แล้วถวายบังคมลากลับบ้าน ลำดับนั้น พระราชาไม่ตรัสอะไร ๆ กะชนเหล่านั้น
เพราะทรงรังเกียจในพระโพธิสัตว์ เพราะพระโพธิสัตว์หนีไปเสียแล้ว และเพราะความไม่มีชน
เหล่านั้นเป็นมนตรีผู้บัณฑิต ตรัสสั่งแต่ว่า ท่านทั้ง ๔ จงอาบน้ำกลับไปเคหาสถานของตน.

จบ โจรลักรัตนะ ๔ คน

ณ กาลครั้งนั้น เทวดาผู้สิงอยู่ที่เสวตฉัตรแห่งบรมกษัตริย์ไม่ได้ลำดับธรรมเทศนา
แห่งพระโพธิสัตว์ จึงพิจารณาดูก็ทราบเหตุนี้ จึงคิดว่า เราจักทำให้พระโพธิสัตว์ได้กลับมา
อยู่บ้านตามเดิม ครั้นเวลารাত্রี จึงแหวกกำแพงฉัตรออกมาถามปัญหาพระเจ้าวิเทหราช ๔ ข้อ
มีคำว่า หนุตติ หตุเถहि ปาเทहि เป็นต้น ซึ่งเป็นปัญหาอันเทวดาถามในจุดนิบาต
พระราชาได้ทรงสดับเทวปัญหานี้ ยังไม่ทรงทราบ จึงตรัสตอบเทวดานั้นว่า ข้าพเจ้ายังไม่รู้
จักถามบัณฑิตอื่น ๆ ก่อน แล้วตรัสขอเทพบริหารอย่าให้ต้องเทวทัณฑ์สักวันหนึ่ง ครั้นรุ่ง
ขึ้นจึงตรัสเรียกบัณฑิตทั้ง ๔ คนมาเฝ้า ครั้นอาจารย์ทั้ง ๔ ทูลว่า พวกตนศีรษะโล้นด้วยคม
มีดโกนเดินตามถนนมีความอาย จึงโปรดให้ส่งนาฬิกปัฏ ผืนผ้าทำรูปจุฑาทะนानไป
พระราชทานให้อานาฬิกปัฏนั้น ๆ สวมศีรษะมาเฝ้า ได้ยินว่า นาฬิกปัฏเกิดขึ้นแต่กาลนั้นมา

จนบัดนี้ อาจารย์ทั้ง ๔ ก็มาเข้าเฝ้า นั่ง ณ อาสนะที่ปูลาดไว้ ลำดับนั้น พระราชาตรัสว่า ท่านอาจารย์เสนกะ คืบวันนี้เทวดาผู้สิงอยู่ ณ เสวตฉัตรถามปัญหาเรา ๔ ข้อ เราขอผัดว่า ยังไม่รู้ จักถามพวกท่านดูก่อน ท่านเสนกะจงกล่าวปัญหานั้นแก่เรา ตรัสละนี้แล้ว จึงถามปัญหาเป็นปฐมว่า

บุคคลประหารร่างกายผู้อื่นด้วยมือทั้งสอง หรือ
ด้วยเท้าทั้งสอง และเอามือประหารปากผู้อื่น บุคคล
นั้นกลับเป็นที่รักแห่งผู้ต้องประหาร เพราะฉะนั้น
พระองค์ทรงเห็นว่า ผู้เป็นที่รักนั้นได้แก่ใคร.

เสนกะได้ฟังเทพปัญหานั้นก็ไม่รู้ความ บ่นปัญหานั้น ๆ ว่า ใครประหารอะไร ๆ
แต่ไม่เห็นที่สุดและเงื่อนแห่งเทพปัญหานั้น แม้อาจารย์อีก ๓ คนก็หมดความคิด พระราชา
ทรงวิปัสสนา ครั้นในส่วนแห่งราตรี เทวดาถามอีกว่า ทรงทราบปัญหาแล้วหรือ ก็ตรัสตอบว่า
ข้าพเจ้าได้ถามบัณฑิตทั้ง ๔ แล้ว เขาก็ไม่รู้ เทวดาจึงกล่าวขู่พระราชาว่า อาจารย์ทั้ง ๔ นั้น
จะรู้อะไร เว้นมโหสถบัณฑิตเสีย ใคร ๆ อื่นจะสามารถกล่าวแก้ปัญหานั้นย่อมไม่มี ถ้า
พระองค์ให้เรียกมโหสถมาให้กล่าวแก้ปัญหานั้น นั้นแหละจะเป็นการดี ถ้าไม่เรียกมโหสถมา
ให้กล่าวแก้ปัญหานั้น ข้าพเจ้าจักทำลายเศียรของพระองค์ด้วยก้อนเหล็กอันลูกโปลงนี้
กล่าวขู่ละนี้แล้วทูลเตือนว่า แน่มหाराช เมื่อต้องการไฟ ไม่ควรจะไปหิงห้อย หรือเมื่อ
ต้องการน้ำมัน ไม่ควรจะไปรดเขาโค ชักชัชโชนกปัญหานาปัญจนินบาตนี้มากล่าวคาถาว่า

ใครเล่าเมื่อไฟลูกโปลงมีอยู่ ยังเที่ยวหาไฟอีก
โดยมิใช่เหตุ บุคคลเห็นหิงห้อยในราตรีก็สำคัญว่าไฟ
เอาจุณโคมัยอันละเอียดหรือหย้าทำเชือบนหิงห้อย
แล้วเอามือสีให้เกิดไฟ ก็ไม่สามารถให้ไฟลูกโปลง
ด้วยสำคัญวิปริต จันใด คนอันธพาลดูคนใบ้ แม้
แสวงหาสิ่งที่ต้องประสงค์โดยไม่ใช่อูบาย ก็ไม่ได้สิ่งที่
ที่ต้องประสงค์นั้น จันนั้น นมโคไม่มีที่เขาคอ บุคคล
รีดนมโคที่เขาคอ ก็ไม่ได้นมโค จันใด บุคคลแสวง
หาสิ่งที่ต้องการในที่มิใช่ที่จะหาได้ ก็ไม่ได้สิ่งที่
ต้องการ จันนั้น คนทั้งหลายลูถึงสิ่งที่ต้องการด้วย
อูบายต่าง ๆ พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายครองแผ่นดินอัน
ชื่อพสุณธร เพราะทรงไว้ซึ่งรัตนะคือแก้ว ก็ด้วย

นิคคะเหล่าอมิตร ปัคคะเหล่ามิตร ได้เหล่าอมาคย์

มีเสนีเป็นประมุข และความแนะนำของอมาคย์ผู้

คุ้นเคยเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สนุตมฺหิ ปชฺโชเต** ความว่า เมื่อไฟมีอยู่. บทว่า **อคฺคิปริยสํ จรํ** ความว่า เทียวโดยมิใช่อุบาย. บทว่า **อทุกฺขิ** แปลว่า เห็นแล้ว ครั้นเห็นแล้วก็สำคัญหิงห้อยนั้นอย่างนี้ว่า นี่จักเป็นไฟ ด้วยสำคัญว่ามีแสง. บทว่า **สวาสฺส** ความว่า เขาเอาจรัมโคมัยอันละเอียดและหยาบไ้วบนหิงห้อยนั้น. บทว่า **อภิมตฺถํ** ความว่า สี่ด้วยมือคือบุคคลนี้ชื่ออะไรโรยจรัมโคมัยและหยาบ นั่งคุกเข่าบนพื้นดิน แม้พยายามด้วยความสำคัญอันวิปริตว่า เราจักเอาปากเป่าให้มันลุกโพลง ก็ไม่อาจให้ลุกโพลงได้. บทว่า **มฺหิ** ความว่า คนอันธพาลเช่นกับคนใบ้ แม้แสวงหาด้วยมิใช่อุบายอย่างนี้ ย่อมไม่ได้ประโยชน์นั้น. บทว่า **ยตุล** ความว่า ย่อมไม่ได้สิ่งที่ต้องการ เหมือนคนริคนมโคแต่เขาโคซึ่งไม่มีน้ำนมเลย. บทว่า **เสนีโมกฺขุปลาเภ** ได้แก่ เพราะได้เหล่าอมาคย์ซึ่งมีเสนีเป็นประมุข. บทว่า **वलฺลภานํ นเยน จ** ได้แก่ ด้วยความแนะนำของเหล่าอมาคย์ผู้มีความคุ้นเคยผู้เป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ. บทว่า **ชคฺติปาเล** ได้แก่ พระราชาทั้งหลายย่อมครองแผ่นดินนี้แหละซึ่งได้ชื่อว่า พสุณฺธ เพราะทรงไว้ซึ่งรัตนะทั้งหลายคือแก้ว.

เทวดากล่าวขู่พระราชาว่า ชนทั้งหลายเช่นกับพระองค์ ในเมื่อไฟมีอยู่แท้ ก็หาเป่าหิงห้อยไม่ ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ก็พระองค์ตรัสถามอาจารย์ทั้ง ๔ มีเสนกะเป็นต้น ก็เป็นเหมือนครั้นเมื่อไฟมีอยู่ ทรงเป่าหิงห้อย เหมือนคนทั้งตราฐุเสียแล้วชั่งด้วยมือ และเหมือนเมื่อต้องการน้ำมันก็รีดเอาแต่เขาโค ฉะนั้น อาจารย์ทั้ง ๔ เหล่านั้นจะรู้อะไร เพราะเขาเหล่านั้นเช่นกับหิงห้อย มโหสถบัณฑิตเช่นกับกองเพลิงใหญ่ ย่อมรุ่งโรจน์ด้วยปัญญา ขอพระองค์โปรดให้ห้ามโหสถมาตรัสถามเถิด เมื่อพระองค์ไม่ทรงทราบปัญหาเหล่านั้น พระชนมชีพของพระองค์จะไม่มี ทุลลुकคามละนี้แล้ว ก็อันตรายหายไป.

จบ ปัญหาหิงห้อย

พระราชาถูกมรณภัยคุกคาม รุ่งขึ้นให้เรียกอมาคย์ ๔ คนมาตรัสสั่งว่า ท่านทั้ง ๔ คนจงขึ้นรถ ๔ คัน ออกจากประตูเมืองทั้ง ๔ ประตูค้นหาโหสถบุตรเราอยู่ที่ใด จงทำสักการะแก่เธอในที่นั้น แล้วนำตัวมาโดยเร็ว อมาตย์ทั้ง ๔ คนออกทางประตูคนละประตู อมาตย์ ๓ คนไม่พบมโหสถบัณฑิต แต่อมาตย์คนหนึ่งออกทางประตูด้านทิศทักษิณ พบพระมหาสัตว์ที่บ้านทักขิณวมัชฌคาม ขนดินเหนียวมา มีร่างกายเปื้อนดินเหนียว นั่งบนตั่งใบไม้ หมุนจักรในสำนักอาจารย์ ปั่นดินเหนียวเป็นปื่น ๆ บริโภคข้าวเหนียวไม่มีแกล.

ถามว่า ก็เหตุไร มโหสถจึงทำการอย่างนี้ แก้ว ได้ยินว่า พระราชาทรงรังเกียจว่า มโหสถบัณฑิตจะชิงราชสมบัติของพระองค์โดยไม่สงสัย มโหสถคิดว่า เมื่อพระราชาทรงทราบ ว่า มโหสถเลี้ยงชีพอยู่ด้วยการทำหม้อขายก็จะทรงหายรังเกียจ จึงได้ทำอย่างนี้.

มโหสถเห็นอมาตย์ก็รู้ว่าจะมาหาตน จึงดำริว่า วันนี้ยศของเราจักมีเป็นปกติอีก เราจักบริโภคนาหารมีรสเลิศต่าง ๆ ที่นางอมราเทวีจัดไว้รับ คิดฉะนี้จึงทิ้งก้อนข้าวที่ถือไว้ ลูกขึ้นบ้วนปาก อมาตย์นั้นเข้าไปหา มโหสถในขณะนั้น แต่อมาตย์คนนั้นเป็นฝักฝ่ายเสนกะ เพราะฉะนั้น เมื่อจะสืบทอดข้อความที่เสนกะกล่าวแต่หน้าหลัง ว่าทรัพย์ประเสริฐกว่าปัญญานั้น จึงกล่าวว่า แน่ะท่านบัณฑิต คำของอาจารย์เสนกะเป็นจริง ในเมื่อยศของท่านเสื่อม ท่านเป็นผู้มีปัญหามาถึงปานนี้ ก็ไม่สามารถจะเป็นที่พึ่งแก่ท่าน บัดนี้ท่านมีร่างกายเปราะเปื้อน ด้วยดินเหนียว นั้ที่ตังใบไม้กินข้าวเห็นปานนี้ กล่าวฉะนี้แล้ว ได้กล่าวคาถาที่หนึ่งในอุริ ปัญหาในทสนิบาตนี้ว่า

ได้ยินว่า คำที่อาจารย์เสนกะกล่าวเป็นของจริง

แม้ท่านจะมีปัญญาดูจແ່ນดิน มีสิริ มีความเพียร
และมีความคิดเช่นนั้น ยังไม่ป้องกันความที่ท่านเข้าถึง
อำนาจของความพินาศได้ ท่านจึงต้องกินอาหารไม่มี
แกง.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สจฺจํ กิริ ความว่า แน่ะท่านอาจารย์ อาจารย์เสนกะ กล่าวคำใด ได้ยินว่า คำนั้นเป็นคำจริงทีเดียว. บทว่า สิริ ได้แก่ ความเป็นใหญ่. บทว่า ฐิติ ได้แก่ มีความเพียรเป็นนิจ. บทว่า น ตายเต ภาววสุปนิตํ ความว่า ไม่รักษา คือไม่คุ้มครองท่านผู้เข้าถึงอำนาจของความพินาศคือความไม่เจริญ คือไม่สามารถจะเป็นที่พึ่งของท่านได้. บทว่า ยวํกํ ความว่า กินภัตตาหารจากข้าวสารเหนียวเห็นปานนี้.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์กล่าวตอบอมาตย์นั้นว่า แน่ะอันธพาล เราประสงค์จะทำ ยศนั้นให้เป็นปกติด้วยปัญญาของตนอีก จึงได้ทำอย่างนี้ แล้วกล่าวสองคาถานี้ว่า

เรายังความสุขให้เจริญด้วยความทุกข์ เมื่อ

พิจารณากาลและมีไช้กาล ก็หลบซ่อนอยู่ เปิดช่อง
คิดทำให้เป็นประโยชน์แก่ตน ด้วยเหตุนี้ เราจึงยินดี
ด้วยการบริโภคข้าวเหนียว ก็เรารู้จักกาลเพื่อองอาจ
ทำความเพียร ยัถยของตนให้เจริญอีก ด้วยความคิด
ของตนองอาจอยู่ ดูความองอาจแห่งราชสีห์ที่พื้น

มโนศิลาจะนั้น ท่านจักเห็นเราด้วยความสำเร้จนั้นอีก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทุกฺชน** ความว่า ยังความสุขเก่าของตนในหังอกงามคือ เจริญด้วยทำให้กลับเป็นปกติ ด้วยความทุกข์ทางกายและทางใจนี้. บทว่า **กาลากาลิ** ความว่า เราเมื่อพิจารณากาลและมีไช่กาลอย่างนี้ว่า นี่เป็นกาลที่ต้องหลบซ่อนเที่ยวไป นี่ไม่ต้องหลบซ่อน รู้ว่าในเวลาทีพระราชากริ้วต้องหลบซ่อนเที่ยวไป เป็นผู้หลบซ่อนคือปิดบัง ตามความพอใจคือความชอบใจของตน เลี้ยงชีพด้วยงานช่างหม้อ ไม่ปิดคือเปิดช่องกล่าวคือเหตุแห่งประโยชน์ของตนอยู่ ด้วยเหตุนี้ เราจึงยินดีด้วยการบริโภคข้าวเหนียว บทว่า **อภิชิมุหตาย** ได้แก่ เพื่อองอาจ คือเพื่อกระทำความเพียรยิ่ง. บทว่า **มनुเตหิ อดุถิ ปริปายิตฺวา** ความว่า เราจักยังยศของเราให้เจริญอีก ด้วยความรู้ของตน องอาจดุจราชสีห์องอาจที่พื้นมโนศิลาจะนั้น ท่านจักเห็นเราด้วยความสำเร้จนั้นแม้อีก.

ลำดับนั้น อมาตย์กล่าวกะมโหสถว่า เนาะพ่อบัณฑิต เทวดาผู้สิงอยู่ ณ เสวตฉัตรถามปัญหาพระราชา พระราชาตรัสถามบัณฑิตทั้ง ๔ ใน ๔ คนนั้น แม้คนหนึ่งก็ไม่อาจแก้ปัญหาคได้ เพราะเหตุนี้ พระราชาจึงดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้ามาหาท่าน พระมหาสัตว์จึงกล่าวสรรเสริญอานุภาพแห่งปัญญาวว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจงเห็นอานุภาพแห่งปัญญาของตน เพราะว่าอิตริยศยอมไม่เป็นที่พึงในกาลเห็นปานดังนี้ บุคคลผู้บริบูรณ์ด้วยปัญญาเท่านั้น ย่อมเป็นที่พึงได้ อมาตย์ได้รับพระราชบัญชาว่า จงให้มโหสถบัณฑิตอาบนํ้าอุ่นง่หมในที่ที่พบที่เดียวแล้วนำมา ก็ได้ทำตามรับสั่งแล้วให้กหาปณะพันหนึ่ง และผ้าสำรับหนึ่ง ซึ่งเป็นของพระราชทานแก่พระมหาสัตว์ ได้ยินว่า ช่างหม้อเกิดกลัวขึ้นเอง ด้วยคิดเห็นว่า เราใช้สอยมโหสถผู้เป็นราชบัณฑิต พระมหาสัตว์เห็นกิริยาแห่งช่างหม้อ จึงพูดเอาใจว่า อย่างกลัวเลย ท่านอาจารย์ ท่านเป็นผู้มีอุปการะแก่ข้าพเจ้ามาก กล่าวจะนี้แล้วให้กหาปณะพันหนึ่งแก่ช่างหม้อ แล้วนั่งไปในรถทั้งตัวเปื้อนดินเหนียวเข้าไปสู่พระนคร อมาตย์ให้ทูลข่าวมาของมโหสถแด่พระราชา รับสั่งถามว่า ท่านพบมโหสถที่ไหน จึงกราบทูลว่า มโหสถทำหม้อขายเลี้ยงชีพอยู่ ณ บ้านทักษิณขวมัฆคคาม ทราบว่ามีรับสั่งให้มาเฝ้า ก็ยังหาอาบนํ้าไม่ มีร่างกายเปื้อนดินเหนียวมาที่เดียว พระเจ้าวิเทราษทรงดำริว่า ถ้ามโหสถเป็นศัตรูของเรา จะพึงเที่ยวอยู่ด้วยทำอิตริยศักดิ์ มโหสถนี้หาได้เป็นศัตรูของเราไม่ ทรงดำรินั้นแล้วตรัสสั่งว่า ท่านจงบอกแก่มโหสถบุตรของเราว่า จงไปเรือนของตนอาบนํ้าตกแต่งกาย แล้วมาตามท่านองเกียรตศักดิ์ที่เราให้ มโหสถได้สดับพระราชกระแส ก็ทำอย่างนั้นแล้วมาเฝ้า ได้พระราชนุญาตให้เข้าเฝ้าแล้ว ก็ตรงเข้าไปถวายบังคมพระราชา แล้วได้ยืนอยู่ ณ ที่ควรแห่งหนึ่ง พระเจ้าวิเทราษทรงปฏิสันถารมโหสถบัณฑิต เมื่อจะทรงทดลองมโหสถบัณฑิต จึงตรัส

กาลานี้ว่า

ก็คนพวกหนึ่งไม่ทำความชั่ว ด้วยคิดว่าเราสบาย
อยู่แล้ว คนอีกพวกหนึ่งไม่ทำ เพราะเกรงเกี่ยวข้อง
ด้วยความดีเตียน ก็เข้าเป็นผู้สามารถ มีความคิด
เต็มเปี่ยม เหตุไรจึงไม่ทำความทุกข์แก่เรา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุขี हि ความว่า แน่บัณฑิต ก็คนบางพวกไม่ทำความ
ชั่วเพราะเหตุแห่งความเป็นผู้มีอิสระยิ่ง ด้วยคิดว่า พวกเรามีความสุข สมบูรณ์ด้วยอิสริยยศ
พวกเราไม่ควรทำความชั่วด้วยเหตุเท่านี้ คนบางพวกไม่ทำความชั่วเพราะเกรงเกี่ยวข้องด้วย
ความดีเตียน ด้วยคิดว่า คนมั่งร่ำรวยกล่าวดีเตียนจักมีแก่เจ้านายผู้ให้ยศแก่เราเห็นปานนี้ บางคน
มีปัญญาน้อย แต่ตัวเข้าเป็นผู้สามารถ มีความคิดเต็มเปี่ยม ถ้าต้องการก็ครองราชสมบัติใน
ชมพูทวีปทั้งสิ้นได้ เหตุไรจึงไม่ชิงราชสมบัติ ไม่ทำความทุกข์แก่เรา.

ลำดับนั้น พระโศภิตสัตว์กราบทูลพระราชาว่า

บัณฑิตทั้งหลายไม่ประพฤติความชั่ว เพราะเหตุ
แห่งความสุขของตน อันความทุกข์กระทบแล้ว แม้
พลาดจากสมบัติก็สงบ ย่อมไม่ละธรรม เพราะรักและ
เพราะชัง.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ขลิตาปี ความว่า แม้เป็นผู้มีสภาพที่พลาดจากสมบัติ
แล้วตั้งอยู่ในวิบัติ. บทว่า น ชนฺหติ รมํ ความว่า ย่อมไม่ละแม้ซึ่งธรรมคือประเพณี แม้
ซึ่งธรรมคือสุจริต.

พระราชาเมื่อจะตรัสขัดติมายาเพื่อทดลองมโหสถอีก จึงตรัสกาลานี้ว่า

บุคคลพึงถอนตนที่ต่ำช้า ด้วยเพศที่อ่อนหรือ
ทารุณอย่างใดอย่างหนึ่งก่อน ภายหลังจึงประพฤติ
ธรรมก็ได้มิใช่หรือ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทิน ความว่า พึงถอนตนที่ต่ำช้า คือ เชื้อใจขึ้นตั้งไว้
ในสมบัติ.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์เมื่อจะแสดงอุปมาด้วยต้นไม้ แต่พระราชาจึงกล่าวกาลานี้ว่า

บุคคลนั่งหรือนอนที่ร่มเงาของต้นไม้ใด ไม่พึง
หักรานกิ่งของต้นไม้ นั้น เพราะผู้ประทุษร้ายมิตรเป็น
ผู้ชั่วช้า.

ก็ लेकरนี้กล่าวอย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความที่ตนมิใช่ผู้ประทุษร้ายมิตรแม่ในที่
ทั้งปวงว่า ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า ถ้าว่าบุคคลหักกิ่งต้นไม้ที่ตนได้บริโภคนั้น ชื่อว่าเป็นผู้
ประทุษร้ายมิตรไซ้ จะกล่าวไปทำไม บุคคลผู้นี้ก็ชื่อว่า เป็นผู้ฆ่ามนุษย์ บิดาของข้าพระองค์
พระองค์ให้ดำรงอยู่ในอิสริยยศโอฬารและข้าพระองค์ พระองค์ก็ทรงอนุเคราะห์ ด้วยการ
อนุเคราะห์มาก เมื่อข้าพระองค์ทำร้ายในพระองค์ จะไม่พึงชื่อว่าเป็นผู้ประทุษร้ายมิตรได้
อย่างไร และเมื่อจะทูลทวงโทษแห่งพระราชา จึงกล่าวคาถาว่า

นรชนรู้แจ้งซึ่งธรรมแต่ผู้ใด และสัตบุรุษเหล่าใด
บรรเทาเสียซึ่งความสงสัยอันเกิดขึ้นแก่นรชนนั้น
กิริยาของท่านผู้นั้นเป็นดังเกาและเป็นที่พักพิงของนรชน
นั้น ผู้มีปัญญาไม่พึงยังไม่ตรัสกับท่านผู้นั้นให้เสื่อม
สิ้นไป.

คานานันมีเนื้อความว่า ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า บุรุษพึงรู้ธรรม คือ เหตุแม้มี
ประมาณน้อย แต่สำนักของอาจารย์ใด และสัตบุรุษเหล่าใดบรรเทาเสียซึ่งความสงสัยอัน
เกิดขึ้นแก่นรชนนั้น การทำของท่านผู้นั้นเป็นดังเกาและเป็นที่พักพิง เพราะอรรถว่าเป็นที่พัก
ของนรชนนั้น บัณฑิตไม่พึงละ คือไม่พึงยังมิตรภาพกับอาจารย์เช่นนั้นให้พินาศ.

บัดนี้ เมื่อจะถวายโอวาทพระราชา มหาสถบัณฑิตจึงกล่าว ๒ คาถาว่า

คลุหส์ถ์บริโภคนั้นเป็นคนเกียจคร้าน ไม่ดี
บรรพชิตเป็นผู้ไม่สำรวมแล้ว ไม่ดี พระราชาผู้ไม่ทรง
พิจารณาก่อนจึงทรงราชกิจไม่ดีความโกรธของบัณฑิต
ผู้มักโกรธไม่ดี กษัตริย์ควรทรงพิจารณาก่อนทรงราช-
กิจ พระเจ้าแห่งทิศไม่ทรงพิจารณาก่อนไม่พึงทรง
ราชกิจ ยศและเกียรติย่อมเจริญแก่พระราชาผู้ทรง
พิจารณาก่อนจึงทรงบำเพ็ญราชกรณียกิจเป็นปกติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น สาธุ ได้แก่ ไม่บริสุทธ์ คือไม่งาม. บทว่า อนิสมฺมการี
ได้แก่ ผู้ทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่พิจารณา คือ ไม่ทำให้ประจักษ์แก่ตนแล้วกระทำ. บทว่า
คํ น สาธุ ความว่า ความโกรธกล่าวคือความกำเริบแห่งอาชญา ด้วยอำนาจการยึดสิ่งที่ไม่ใช่
ฐานะ ของบุคคลผู้เป็นบัณฑิตคือผู้มีปัญญานั้นไม่ดี. บทว่า ยโส กิตฺติณฺจ ความว่า
อิสริยยศ ปรีวรายศ และเกียรติคุณ ย่อมเจริญโดยส่วนเดียว.

จบ ฎิรปัญหา

เมื่อพระมหาสัตว์กล่าวอย่างนี้แล้ว พระเจ้าวิเทหราชจึงให้พระมหาสัตว์นั่ง ณ ราชบัลลังก์ภายใต้เศวตฉัตร พระองค์เองประทับนั่ง ณ อาสนะต่ำ ตรัสว่า พ่อบัณฑิต เทวดาผู้สิงอยู่ ณ เศวตฉัตรถามปัญหา ๔ ข้อของเรา แต่เราไม่รู้ปัญหา ๔ ข้อนั้น อาจารย์ ๔ คนก็ไม่รู้ เพราะฉะนั้น เจ้าจงกล่าวแก้ปัญหา ๔ ข้อนั้นแก่เรา มโหสถกราบทูลว่า ข้าแต่ พระมหाराชาเจ้า เทวดาผู้สิงอยู่ ณ เศวตฉัตรก็ยกไว้เถิด หรือเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นต้น ก็ยกไว้เถิด ข้าพระองค์อาจกล่าวแก้ปัญหาที่ผู้ใดผู้หนึ่งถาม ขอพระองค์ตรัสปัญหา ๔ ข้อที่ เทวดาถามเถิด พระเจ้าข้า ลำดับนั้น พระราชาเมื่อจะตรัสตามทำนองที่เทวดาถาม จึงตรัส คำตอบเป็นปฐมว่า

บุคคลประหารร่างกายผู้อื่นด้วยมือทั้งสอง หรือ
ด้วยเท้าทั้งสอง และเอามือประหารปากผู้อื่น บุคคล
นั้นกลับเป็นที่รักแห่งผู้ต้องประหาร เพราะฉะนั้น
พระองค์ทรงเห็นว่าเป็นที่รักนั้นได้แก่ใคร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า หนฺติ แปลว่า ย่อมประหาร. บทว่า ปริสุทฺถติ แปลว่า ย่อมประหารเหมือนกัน. บทว่า สเว ราช ปิโย โหติ ความว่า บุคคลนั้นเมื่อกระทำอย่างนั้น ย่อมเป็นที่รัก. บทว่า กนฺเตนมภิปฺสฺสตี ความว่า เพราะเหตุนี้ พระองค์ทรงเห็นบุคคลผู้เป็นที่ รักได้แก่คนไหน เทวดาถามปัญหานี้ว่าอย่างนี้.

พอพระมหาสัตว์ได้สดับปัญหาเท่านั้น เนื้อความแห่งปัญหานี้ก็ปรากฏเหมือน ดวงจันทร์เต็มดวงปรากฏในท้องฟ้า ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทูลเตือนพระราชาให้คอยทรงสดับ แล้ว จึงกล่าวแก้เทวปัญหาทำให้ปรากฏประหนึ่งผู้มีฤทธิ์ชูดวงอาทิตย์ขึ้นไปกลางหาวฉะนั้น อย่างนี้ว่า ข้าแต่สมมติเทพ เมื่อใดเด็กน้อยนอนบนตักมารดา ก็รำเรงยินดีเล่นประหาร มารดาคด้วยมือและเท้า ถอนผมมารดา เอามือประหารปากมารดา เมื่อนั้นมารดาก็กล่าวคำดังนี้ เป็นต้นกับบุตรนั้นด้วยอำนาจความรักว่า เนอะอายลูกประทุษร้าย อ้ายโจร เองประหารข้า อย่างนี้ได้หรือ กล่าวฉะนี้แท้ก็ไม่อาจจะกลั่นความรักไว้ ก็สวมกอดให้นอนระหว่างถัน จูบ สีรษะ บุตรนั้น เป็นที่รักแห่งมารดาในกาลนั้น ฉะนั้น ก็เป็นที่รักแห่งบิดาในกาลนั้น ฉะนั้น เทวดาได้สดับบรรดาธิบายของพระโพธิสัตว์ ก็เผยคำพุนัตรออกมาสำแดงกายถึงหนึ่งให้ปรากฏ ให้สาธุการด้วยเสียงอันไพเราะว่า โอ บัณฑิตกล่าวแก้ปัญหาลูกดีแล้วหนอ แล้วบูชาพระมหา สัตว์ด้วยดอกไม้และของหอมอันเป็นทิพย์ อันบรรจุเต็มในผอบแก้ว แล้วอันตรธานหายไป แม้ พระเจ้าวิเทหราชก็ทรงบูชาพระมหาสัตว์ด้วยบุปผชาติเป็นต้น แล้วตรัสวิงวอนให้กล่าว แก่ปัญหาข้ออื่นต่อไป ครั้นได้ทรงรับให้ตรัสถาม จึงตรัสคำตอบที่ ๒ ว่า

บุคคลผู้อื่นตามความใคร่ แต่ไม่ยอมให้ผู้ถูก
ดำเนินถึงภัยอันตราย บุคคลผู้ถูกดำเนินยอมเป็นที่รักของ
ผู้ดำ เพราะเหตุนั้น พระองค์ทรงเห็นใครว่าเป็นที่รัก
แห่งผู้ดำ.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์อธิบายปัญหาที่ ๒ นั้นว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า มารดาตั้ง
บุตรอายุ ๓ - ๔ ขวบ ผู้สามารถจะทำตามสั่งได้ว่า เนาะพ่อ เจ้าจงไปนา เจ้าจงไปร้านตลาด
ดังนี้เป็นต้น กุมารกล่าวว่า แม่จ๋า ถ้าแม่ให้ของเกี้ยวของกินนี้ด้วย ๆ แก่ลูก ลูกจักไป ครั้น
มารดาบอกว่า เอาซิพ่อ ก็เกี้ยวกินของกินแล้วบ้วนปาก ยืนอยู่ที่ประตูเรือน หาไปนาไม่
เล่นเสียดกับหมู่เด็ก หาทำตามสั่งของมารดาไม่ ครั้นมารดาบังคับให้ไปก็กล่าวว่า เนาะแม่ แม่
นั่งขึ้นที่เงาเรือนเย็น ลูกจะทำตามคำสั่งของแม่ภายนอกอย่างไรได้ดังนี้เป็นต้น ครั้นมารดากล่าว
ว่า เองลงข้า ก็แสดงมือและปากแปลก ๆ แล้วหนีไป มารดาเห็นบุตรหนีก็ขัดเคือง ถือไม้ไล่
ตาม เมื่อไม้ทันบุตรก็คุกคามว่า อ้ายคนชั่ว อ้ายโจร เองกินของกินของข้าแล้วไม่ปรารถนา
จะทำอะไร ๆ ที่นา หยุ่ก่อน ๆ แล้วกล่าวคำเป็นต้นว่า เองไปเกิดอ้ายถ่อย พวกโจรจงตัดมึง
ให้เป็นชิ้นน้อยชิ้นใหญ่ คำบริภาษตามความใคร่ตามอัธยาศัย ก็แต่กาลใดปากกล่าวอะไร ๆ
ออกไป กาลนั้นใจก็ไม่ปรารถนาซึ่งความมีมาแห่งภัยอันตรายแม้หน้อยหนึ่งแก่บุตร ฝ่ายทารก
เล่นกับพวกทารกตลอดวัน ไม่อาจจะเข้าบ้านเวลาเย็น ก็ไปสำนักหมู่ญาติ ฝ่ายมารดาเมื่อเล็ด
หนทางที่บุตรจะกลับมา เห็นบุตรที่รักยังไม่กลับบ้าน ก็มีหัวใจเต็มไปด้วยความโศกว่า ชะรอย
ลูกของเราจะไม่อาจเข้าบ้านมีน้ำตาไหลอาบหน้า ไปค้นหาที่เรือนญาติ เห็นบุตรที่รักก็
สวมกอดจูบที่ศีรษะ เอามือทั้งสองจับบุตรให้นั่งกล่าวว่า พ่อลูกรัก อย่าเอาถ้อยคำของแม่จดไว้ใน
ใจเลย กล่าวจะนี้ก็ยิ่งความรักให้เกิดขึ้นอย่างเหลือเกิน ข้าแต่พระมหाराชเจ้า บุตรชื่อว่า
เป็นที่รักยิ่งในกาลเมื่อมารดาโกรธ ด้วยประการฉะนี้ เทวดาได้สดับก็บูชาพระมหาสัตว์
เหมือนคราวที่แล้วมา ฝ่ายพระเจ้าวิเทโธราชก็ทรงบูชาพระมหาสัตว์เหมือนคราวที่แล้ว แล้ว
ตรัสวิงวอนให้กล่าวแก้ปัญหาที่ ๓ ครั้นได้ทรงรับให้ตรัสตาม จึงตรัสคาถาที่ ๓ ว่า

บุคคลกล่าวผู้ด้วยคำไม่จริง แล้วท้วงกันด้วยคำ
เหลาะแหละ บุคคลนั้นยอมเป็นที่รักแก่กัน ด้วย
เหตุนี้ พระองค์ทรงเห็นว่า ได้แก่ใคร.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทูลแก้ปัญหานี้แด่พระราชาว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า
เมื่อใดภรรยาและสามี ๒ คนอยู่ในที่ลับเล่นกันด้วยความเสนหาตามความยินดีของโลก แล้ว
กล่าวคู่กันและกันด้วยคำไม่จริงอย่างนี้ว่า ความรักในเราย่อมไม่มีแก่ท่าน ได้ยินว่า ใจของท่าน

ไปภายนอกแล้ว แล้วท้วงกันด้วยคำเหลาะแหละ เมื่อนั้นภรรยาและสามีทั้ง ๒ นั้น ก็รักกัน
เหลือเกิน ขอพระองค์ทรงทราบเนื้อความแห่งปัญหานี้ ด้วยประการฉะนี้ เทวดาได้สดับแล้ว
ก็บูชาพระโพธิสัตว์เหมือนดังก่อนอีก ฝ่ายพระราชาก็ทรงบูชาพระมหาสัตว์โดยนัยนหลัง
แล้วตรัสวิวอนให้กล่าวแก้ปัญหาคืออื่นอีก ครั้นได้รับให้ตรัสตามจึงตรัสคาถาที่ ๔ ว่า

บุคคลนำข้าว น้ำ ผ้า และเสนาสนะไปชื่อว่า

ผู้นำไปมีอยู่โดยแท้ บุคคลเหล่านั้นย่อมเป็นที่รักแห่ง

ผู้เป็นเจ้าของข้าวน้ำเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ พระองค์

ทรงเห็นว่า ได้แก่ใคร.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์อธิบายแก้เนื้อความแห่งปัญหาวายพระราชาว่า ข้าแต่
พระมหाराชาเจ้า ปัญหานี้เทวดากล่าวหมายเอาสมณะและพราหมณ์ผู้ประพฤติธรรม จริยอยู่
สกุลทั้งหลายผู้มีศรัทธาเชื่อโลกนี้และโลกหน้าจึงบริจาคทานและใครจะให้อีก สกุลเหล่านั้น
เห็นสมณะและพราหมณ์เห็นปานดังนั้น ขอข้าวน้ำเป็นต้นไปก็ดี นำข้าวน้ำเป็นต้นที่ได้แล้วไป
บริภคก็ดี ก็เลื่อมใสรักใคร่ในสมณะและพราหมณ์เหล่านั้นเหลือเกิน ด้วยเห็นว่า สมณะและ
พราหมณ์เหล่านั้นขอข้าวน้ำเป็นต้นของเรา บริภคข้าวน้ำเป็นต้นเป็นของของเราทั้งนั้น เมื่อ
เป็นเช่นนี้สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายถือว่าเป็นผู้นำไป คือเป็นผู้ขอโดยส่วนเดียว แต่เป็นผู้
นำข้าวและน้ำเป็นต้นที่ได้แล้วไปโดยแท้ ชื่อว่าเป็นผู้เป็นที่รักของเจ้าของข้าวน้ำเป็นต้น ก็ใน
เมื่อปัญหานี้อันมโหสถกล่าวแล้ว เทวดาก็บูชาเหมือนอย่างนี้ แล้วกระทำสาธุการแล้วชดสอบ
อันเต็มด้วยรัตนะ ๗ ประการมาเทบเท้าแห่งมโหสถแจ้งว่า คุณอนมโหสถบัณฑิต ท่านจงรับ
ผอบเต็มด้วยรัตนะ ๗ ประการ ฝ่ายพระเจ้าวิเทโหราชโปรดปรานเลื่อมใสในมโหสถเป็นอย่างยิ่ง
ได้พระราชทานตำแหน่งเสนาบดีแก่เขา จำเดิมแต่นั้นมา พระมหาสัตว์ได้มีศิลาใหญ่.

จบเทวปัญหา

บัณฑิตทั้ง ๔ เหล่านั้นปรึกษากันอีกว่า บัดนี้ มโหสถบุตรคฤหบดีมีศิลาใหญ่นัก
เราจักทำอะไรดี ลำดับนั้น เสนกะจึงกล่าวกะบัณฑิตทั้งสามว่า การที่เขามิยศิลาใหญ่นั้นยกไว้
เถิด เราเห็นอุปมาแล้ว เราทั้ง ๔ จักไปหามโหสถถามว่า ควรบอกความลับแก่ใคร ถ้าเขา
จักบอกว่า ไม่ควรบอกแก่ใครไซ้ เราทั้งหลายจักทูลยุยงพระราชาว่า คฤหบดีบุตรผู้มีนาม
ว่ามโหสถเป็นข้าศึกของพระองค์ บัณฑิตทั้ง ๓ เห็นชอบด้วย บัณฑิตทั้ง ๔ เหล่านั้น จึงไปเรือน
มโหสถทำปฏิสันถารแล้วกล่าวว่า แน่ะบัณฑิต เราทั้ง ๔ ใครจะถามปัญหาท่าน ครั้นมโหสถ
ให้ถาม เสนกะจึงถามว่า บุคคลผู้เป็นบัณฑิตควรทั้งอยู่ในธรรมอะไร มโหสถตอบว่า ควร
ตั้งอยู่ในความจริง เสนกะถามว่า ผู้ตั้งอยู่ในความจริงแล้วควรทำอะไร มโหสถตอบว่า ควรให้

ทรัพย์สมบัติเกิดขึ้น เสนกถามว่า ให้ทรัพย์สมบัติเกิดแล้ว ควรทำอะไร มโหสถตอบว่า ควรคบมิตร เสนกถามว่า คบมิตรแล้วควรทำอะไรต่อไป มโหสถตอบว่า ควรเรียนความคิดอ่านจากมิตร เสนกถามว่า เรียนความคิดอ่านจากมิตรแล้วควรทำอะไรอีก มโหสถตอบว่า การได้ความคิดอ่านจากมิตรนั้น ถ้าเป็นความลับ ไม่ควรบอกความลับของตนแก่ใคร บัณฑิตทั้ง ๕ ก็รับว่าดีแล้ว แล้วลากลับ เป็นผู้มิจิตยินดีคิดว่า บัดนี้เราทั้ง ๕ เห็นหลังมโหสถละ แล้วไปเฝ้าพระราชากราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า มโหสถเป็นกบฏต่อพระองค์ พระเจ้าวิเทโษราชตรัสห้ามว่า เราไม่เชื่อท่านทั้งหลาย มโหสถจักไม่เป็นกบฏต่อเรา บัณฑิตทั้ง ๕ จึงกราบทูลว่า จริงนะพระเจ้าข้า ขอได้ทรงเชื่อ ก็ถ้าไม่ทรงเชื่อจงตรัสถามเขาดูว่า ความลับของเขาไม่ควรบอกแก่ใคร ถ้าเขাজักไม่เป็นกบฏต่อพระองค์เขาก็จักทูลว่า ควรบอกแก่คนชื่อนั้น ถ้าเขาก็จักเป็นกบฏต่อพระองค์ เขาก็จักทูลว่า ไม่ควรบอกแก่ใคร ๆ ในเมื่อความปรารถนาสำเร็จจึงควรบอก ในกาลนั้น พระองค์จักทรงเชื่อข้าพระองค์หมดสงสัย พระราชาทรงรับจะทดลองวันหนึ่ง เมื่อบัณฑิตทั้ง ๕ มาพร้อมกัน จึงตรัสถามในปัญจปมิตปัญหา ในวิสติบาตว่า

ท่านทั้งหลายผู้เป็นบัณฑิตทั้ง ๕ มาพร้อมกัน

แล้ว บัดนี้ปัญหาแจ่มแจ้งแก่เรา ท่านทั้งหลายจงฟัง

ปัญหานั้น บุคคลควรเปิดเผยข้อความที่ควรติเตียน

หรือควรสรรเสริญ อันเป็นข้อความลับแก่ใคร.

ครั้นพระราชาตรัสอย่างนี้แล้ว เสนกะคิดว่า เราจักให้พระราชาเข้าอยู่ในพวกเราด้วย จึงกล่าวคานี้ว่า

ข้าแต่พระภูมิบาล พระองค์จงตรัสเปิดเผยแก่

เหล่าข้าพระองค์ก่อน พระองค์เป็นผู้ซบเลียง เป็นผู้

ทรงอดทนต่อราชกรณียะอันหนัก จงตรัสก่อน ข้าแต่

พระจอมประชากร เหล่าข้าพระองค์ผู้เป็นนักปราชญ์

ทั้ง ๕ จักพิจารณาสั่งพระองค์พอพระราชหฤทัยและ

เหตุเป็นที่ชอบด้วยพระอัธยาศัย แล้วกราบทูลภายหลัง.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ภตุตา ความว่า พระองค์เป็นผู้ซบเลียงเหล่าข้าพระองค์ และเป็นผู้ทรงอดทนต่อพระราชภารกิจที่เกิดขึ้น ขอพระองค์โปรดตรัสชื่อนั้นก่อนเถิด. บทว่า ตว ฉนุทฐิจินิ ความว่า บัณฑิต ๕ คนเหล่านั้นพิจารณาสั่งที่พระองค์พอพระราชหฤทัย และเหตุเป็นที่ชอบด้วยพระอัธยาศัยแล้ว จักกราบทูลในภายหลัง.

ลำดับนั้น พระราชาจึงตรัสถามว่า ด้วยความเป็นผู้เป็นไปในอำนาจกิเลสของ

พระองค์ว่า

ภรรยาใดมีศีลาจารวัตร ไม่ให้ผู้อื่นลักสัมผัส
คล้อยตามอำนาจความพอใจของภัสดา เป็นที่รักเป็นที่
เจริญใจ สามีควรเปิดเผยข้อความที่ควรติเตียน หรือ
ควรสรรเสริญ อันเป็นความลับแก่ภรรยา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนนุญญเยยา ความว่า อันผู้อื่นไม่พึงจับต้องด้วย
อำนาจกิเลส.

แต่นั้นเสนกะอินทิดว่า บัดนี้เราทั้งหลายยังพระราชาให้เข้าในพวกเราได้แล้ว เมื่อจะ
แสดงเหตุการณ์ที่ตนทำไว้เอง จึงกล่าวคานีว่า

สหายใดเป็นที่ระลึก เป็นที่ถึง เป็นที่พึงของ
บุคคลผู้ถึงความทุกข์ เดือดร้อนอยู่ บุคคลควรเปิดเผย
ข้อความที่ควรติเตียน หรือควรสรรเสริญ อันเป็น
ความลับ แก่สหายนั้นเทียว.

ลำดับนั้น พระราชาตรัสถามปุ๊กกุสะว่า เนอะอาจารย์ปุ๊กกุสะ ท่านเห็นอย่างไร
ความลับของตนควรบอกแก่ใคร ปุ๊กกุสะเมื่อจะกราบทูลจึงกล่าวคานีว่า

พี่น้องชายใด ผู้เป็นพี่ใหญ่หรือพี่กลางหรือน้อง
ถ้าว่าพี่น้องชายนั้นตั้งอยู่ในศีล เสพสิ่งที่ควรเสพ
บุคคลควรเปิดเผยข้อความที่ควรติเตียน หรือควรสรร
เสริญ อันเป็นความลับ แก่พี่น้องชายนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จิตตุโต ความว่า ดำรงสภาวะไว้ได้ คือเป็นผู้มีการ
เสพผิดออกแล้ว.

แต่นั้น พระราชาตรัสถามกามินทะว่า เนอะอาจารย์กามินทะ ท่านเห็นอย่างไร
ความลับควรบอกแก่ใคร กามินทะเมื่อจะกราบทูลจึงกล่าวคานีว่า

บุตรใดดำเนินตามใจบิดา เป็นอนุชาตมีปัญญา
ไม่ทราบกว่าบิดา บิดาควรเปิดเผยข้อความที่ควร
ติเตียนหรือควรสรรเสริญอันเป็นความลับแก่บุตรนั้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปตุถฺถุ ได้แก่ ผู้ทำตามถ้อยคำ อธิบายว่า บุตรที่ทำตามใจ
ของเรา คือเป็นไปในอำนาจจิตของบิดา เป็นผู้อดทนต่อโอวาท. บทว่า อนุชาโต ความว่า
บุตรมี ๓ ประเภท คือ อภิชาต ๑ อนุชาต ๑ อวชาต ๑ บุตรผู้ยังยศที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

ชื่อว่า อภิชาติ บุตรที่เป็นเชื้อสายของสกุล เป็นผู้ดีดวงศ์สกุล ทำทรัพย์ให้พินาศ ชื่อว่า อวชาต บุตรผู้รักษาแบบแผนของสกุล ประเพณีของสกุลไว้ได้ ชื่อ อนุชาต อาจารย์กำมินทะกล่าว อย่างนี้หมายถึงอนุชาตบุตรนั้น.

แต่นั้น พระราชาตรัสถามเทวีนะว่า แน่อาจารย์เทวีนะ ท่านเห็นอย่างไร ความลับควรบอกแก่ใคร เทวีนะเมื่อจะกราบทูลเหตุการณ์ที่ตนทำไว้จึงกล่าวคาถานี้ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ประเสริฐที่สุดแห่ง-

มนุษย์นิกร มารดาใดเลี้ยงบุตรด้วยความพอใจรักใคร

บุตรควรเปิดเผยข้อความที่ควรติเตียนหรือควรสรร-

เสริญ อันเป็นความลับ แก่มารดานั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทวิปทชนินุทเสฏฐ** ได้แก่ จอมประชากรผู้ประเสริฐ ที่สุดของมนุษย์ทั้งหลาย. บทว่า **จนุทสา ปิเยน** ได้แก่ ด้วยความพอใจและด้วยความรัก.

พระราชาครั้นตรัสถามอาจารย์ ๔ คนเหล่านั้น ซึ่งกล่าวตอบไปอย่างนี้แล้ว จึง ตรัสถามมโหสถบัณฑิตว่า เห็นอย่างไร พอบัณฑิต ความลับควรบอกแก่ใคร มโหสถ บัณฑิตเมื่อจะกราบทูลเหตุแห่งความลับ จึงกล่าวคาถานี้ว่า

การซ่อนความลับไว้นั้นแลเป็นการดี การเปิดเผย

ความลับไม่ดีเลย บุคคลผู้มีปรีชา เมื่อความ

ปรารถนายังไม่สำเร็จก็พึงกลั่นไว้ เมื่อความปรารถนา

สำเร็จแล้วพึงกล่าวตามสบาย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อนิปุณฺณนาย** ความว่า ได้แก่พระมหाराชเจ้า สิ่งที่ตน ปรารถนายังไม่สำเร็จเพียงใด บัณฑิตพึงอดกลั่นไว้ ไม่พึงแจ้งแก่ใคร ๆ เพียงนั้น.

เมื่อมโหสถบัณฑิตกราบทูลอย่างนี้แล้ว พระราชาทรงเสียดพระทัย เสนกะแลดู พระพักตร์พระราชา พระราชาก็ทอดพระเนตรหน้าเสนกะ มโหสถบัณฑิตเห็นกิริยาแห่งเสนกะ และพระราชา ก็รู้ว่า อาจารย์ทั้ง ๔ นี้ได้ยุยงในระหว่างเราและพระราชาไว้ก่อนแล้ว พระราชาตรัสถามปัญญาเพื่อทดลองเรา เมื่อพระราชาและราชบริพารเจรจากันอยู่ ดวงอาทิตย์ อสดงคต เจ้าหน้าที่ตามประทีป มโหสถดำริว่า ขึ้นชื่อว่าราชการเป็นของหนักย้อมไม่ปรากฏ ใครจะรู้เรื่อง อะไรจักมี เราควรรีบกลับเสียก่อน คำนี้จะถึงลูกจากที่นั่งถวายบังคมพระราชา ออกไป คิดว่า ผู้หนึ่งกล่าวว่า ควรบอกความลับแก่สหาย ผู้หนึ่งกล่าวว่าควรบอกความลับแก่พี่น้องชาย ผู้หนึ่งกล่าวว่า ควรบอกความลับแก่บุตร ผู้หนึ่งกล่าวว่า ควรบอกความลับแก่ มารดา เราสำคัญว่า จินนี้จักเป็นของของคนเหล่านี้ได้ทำแล้วแน่ คนเหล่านี้คงกล่าวถึงกิจที่ตนเห็น

แล้ว จงยกไว้เถิด เราจักรู้เหตุนี้ ในวันนี้ ฝ่ายราชบัณฑิตทั้ง ๔ ออกจากราชสำนักแล้ว ในวันอื่น ๆ เคน่งที่หลังถึงข้าวจึงหนึ่งใกล้ประตูพระราชนิเวศน์ ประทีกันถึงกรณีกิจแล้ว จึงกลับไปบ้าน เพราะเหตุนั้น มโหสถจึงดำริว่า วันนี้ เรานอนอยู่ภายใต้ถึงข้าว ก็สามารถจะรู้ความลับของอาจารย์ทั้ง ๔ นั้น จึงให้คนใช้ยกถึงข้าวนั้นแล้วให้ลาดเครื่องลาด แล้วเข้าอยู่ภายใต้ถึงข้าวนั้น แล้วให้สัญญาแก่คนใช้ว่า ในเมื่ออาจารย์ทั้ง ๔ มานั่งประทีกันลุกไปแล้ว พวกเจ้าจงมาเข้าออก คนใช้เหล่านั้นรับคำสั่งแล้วหลีกไป ฝ่ายอาจารย์เสนกะทูลพระเจ้าวิเทหราชว่า พระองค์ยังไม่ทรงเชื่อข้าพระบาทหรือ บัดนี้ข้อความนั้นเป็นอย่างไรพระเจ้าข้า พระราชาทรงสดับคำของพวกอาจารย์ผู้ยุยง ก็หาได้ทรงพิจารณาไม่ เป็นผู้ทั้งกลัวทั้งตกพระหฤทัย จึงตรัสถามว่า แน่ะท่านเสนกะบัณฑิต บัดนี้เราจักทำประการไร เสนกะจึงทูลว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า ควรที่พระองค์จะไม่ชักช้า อย่าทันทให้มโหสถรู้ตัว แล้วฆ่าเสีย พระราชาตรัสว่า แน่ะอาจารย์เสนกะ ยกท่านเสียแล้ว คนอื่นชื่อว่าเป็นผู้ใคร่ความเจริญแก่เราย่อมไม่มีความจงชวนสหายของท่านคอยอยู่ที่ภายในประตู เมื่อมโหสถบุตรกฤหบดีมาสู่ราชสำนักแต่เช้า จงตัดศีรษะเสียด้วยพระแสงขรรค์ คำรัสสั่งฉะนี้แล้ว พระราชทานพระแสงขรรค์รัตนะที่ทรง อาจารย์ทั้ง ๔ นั้นกราบทูลว่า ดีแล้วพระเจ้าข้า ขอพระองค์อย่าทรงเกรงกลัวเลย พวกข้าพระบาทจักฆ่ามโหสถนั้นเสียให้จงได้ ทูลฉะนี้แล้วออกมาถึงที่หลังถึงข้าว ราพึงกันว่า พวกเราเห็นหลังปัจจามิตรแล้ว แต่นั้นเสนกะจึงเอ่ยขึ้นว่า ใครจักฆ่ามโหสถ อาจารย์ทั้ง ๓ จึงตอบว่า ท่านอาจารย์นั้นแลจักฆ่าได้ แล้วทำกิจนั้นให้เป็นภาระของเสนกะนั้นผู้เดียว ลำดับนั้น เสนกะจึงถามอาจารย์ทั้ง ๓ ว่า ท่านทั้ง ๓ กล่าวว่า ชื่อว่าความลับควรบอกแก่บุคคลชื่อโน้น ๆ ดังนี้ กิจนั้นท่านทั้ง ๓ ได้ทำแล้ว หรือเห็นแล้ว หรือได้สดับแล้วอย่างไร ลำดับนั้น อาจารย์ทั้ง ๓ กล่าวกะเสนกะว่า ข้าแต่อาจารย์ กิจที่ท่านกล่าวว่า ความลับควรบอกแก่สหายนั้นเป็นของปรากฏแล้ว กิจนั้นท่านทำแล้ว หรือเห็นแล้ว หรือได้ฟังแล้วอย่างไรเล่า กิจนั้นเราได้ทำเอง ข้าแต่อาจารย์ ถ้ากระนั้น ท่านจงกล่าวให้ทราบ ความลับนี้พระราชาทรงทราบแล้ว ชีวิตของเราจะไม่มี ข้าแต่อาจารย์ ท่านอย่ากลัวเลย บุคคลผู้ทำลายความลับของเราทั้งหลายในที่นี้ไม่มี ขอจงกล่าวให้ทราบเถิด เสนกะเอาเล็บเคาะถึงข้าวว่า มโหสถอยู่ใต้ถึงข้าวนีกระมัง อาจารย์ทั้ง ๓ ตอบว่า มโหสถเป็นคนเมาอิสริยยศ คงไม่เข้าไปอยู่ในที่เช่นนี้ บัดนี้จักเป็นคนเมายังด้วยยศ ท่านเห็นซึ่งไปได้ ฝ่ายเสนกะเมื่อจะบอกความลับของคน จึงกล่าวว่า ท่านทั้ง ๓ รู้จักหญิงแพศยาชื่อโน้นในนครนี้หรือ ข้าพเจ้าทั้ง ๓ ทราบ บัดนี้นางคนนั้นยังปรากฏอยู่หรือหายไป ไม่พบเลย ท่านอาจารย์ เสนกะจึงแจ้งว่า เราทำกิจของบุรุษกับด้วยนางคนนั้นในสวนไม้ร้าง แล้วยังนางคนนั้นให้ตายด้วยโลหในเครื่องประดับ แล้วนำ

เครื่องประดับของนางนั้นมาห่อด้วยผ้าสาฎก แล้วแขวนไว้บนไม้รูปเหมือนนางข้างในห้องเรือนของเรา เรายังไม่อาจจะใช้เครื่องประดับนั้น เห็นความที่เครื่องประดับนั้นเป็นของเก่า เราทำความผิดพระราชกำหนดอย่างนี้ ได้บอกแก่สหายคนหนึ่ง สหายคนนั้นมีได้บอกแก่ใคร ด้วยเหตุนี้เราจึงกล่าวว่า เราได้บอกความลับแก่สหาย มโหสถเริ่มตั้งใจกำหนดความลับของเสนกะไว้เป็นอย่างดี ฝ่ายปุกกุสะเมื่อจะบอกความลับของตน จึงกล่าวว่า โรคเรื้อนมีที่ขาของข้าพเจ้า น้องชายน้อยของข้าพเจ้าเท่านั้นรู้ ข้าพเจ้าไม่ให้ใคร ๆ รู้ ชำระแผลนั้นทายา พันผ้าทับแผล พระราชามีพระหฤทัยกรุณาในข้าพเจ้า ตรัสเรียกข้าพเจ้าว่า ปุกกุสะจงมา แล้วบรรทมที่ขาของข้าพเจ้าบ่อย ๆ ก็ถ้าพระราชาทรงทราบเรื่องนี้ พึงประหารชีวิตข้าพเจ้า ยกน้องชายน้อยคนนั้นของข้าพเจ้าเสีย คนอื่นไม่รู้เลย ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าบอกความลับแก่น้องชายน้อย ฝ่ายกามินทะเมื่อจะแสดงความลับของตนจึงกล่าวว่า ในวันอุโบสถข้างแรม ยักษ์ชื่อรเวทะ มาถึงข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็ร้องคุสุณขบ่าร้อง ข้าพเจ้าได้แจ้งเนื้อความนี้แก่บุตร บุตรของข้าพเจ้ารู้ว่ายักษ์มาถึงข้าพเจ้า ก็ให้ข้าพเจ้านอนในห้องข้างใน ปิดประตู ออกไปให้มีมหรสพที่ประตู เพื่อกลบเสียงของข้าพเจ้า ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าบอกความลับแก่บุตร แต่นั้นอาจารย์ทั้ง ๓ จึงถามเทวินทะ เทวินทะเมื่อจะกล่าวความลับของตน จึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าทำการขัดสีแก้วมณี มีแก้วมณีเป็นมงคล เป็นที่เข้าอยู่แห่งสิริ เป็นของหลวงซึ่งท้าวสักกเทวราชประทานพระเจ้ากุสราชนไว้ ข้าพเจ้าลักเอามงคลมณีรัตนนั้นมาให้มารดา มารดานั้นไม่ให้ใครรู้ ถึงเวลาข้าพเจ้าจะเข้าเฝ้าพระราชาก็ให้มงคลมณีรัตนแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้ายังสิริให้อยู่ในตัวข้าพเจ้าด้วยอำนาจแห่งมงคลมณีรัตนนั้น จึงเข้าไปสู่ราชสำนัก พระราชาไม่ตรัสแก่ท่านทั้งหลายตรัสกับข้าพเจ้าก่อนกว่าใคร ๆ แล้วพระราชทานกหาปณะ ๘ กหาปณะบ้าง ๑๖ กหาปณะบ้าง ๓๒ กหาปณะบ้าง ๖๔ กหาปณะบ้าง แก่ข้าพเจ้าเพื่อเป็นเสบียงได้เลี้ยงชีพทุกวัน ถ้าพระราชาทรงทราบอานุภาพมณีรัตนนั้นไซ้ ชีวิตของข้าพเจ้าก็จะไม่รอดอยู่ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าบอกความลับแก่มารดา พระมหาสัตว์ได้ทำความลับของอาจารย์ทั้ง ๔ ให้ประจักษ์ ก็อาจารย์ทั้ง ๔ นั้นแจ้งความลับแก่กันและกัน รวากะบุคคลฝ่าออกของตนแผ่อวัยวะภายในออกมาภายนอก แล้วเตือนกันว่า ท่านทั้งหลายอย่าประมาท มาช่วยกันฆ่ามโหสถบุตรครุหบดีแต่เช้า ถ้าจับกันดังนี้แล้วต่างลุกขึ้นหลีกไป ในกาลเมื่ออาจารย์ทั้ง ๔ ไปแล้ว คนใช้ของมโหสถที่นัดหมายกันไว้ ก็มายกถึงข้าพพาพระมหาสัตว์ออกหลีกไป พระโพธิสัตว์กลับถึงเคหาสถาน อาบน้ำแต่งกายบริโภคนาหารแล้วรู้ว่า วันนี้พระนางอุทุมพรเทวีผู้เชษฐภคินีของเราคงประทานข่าวมาแต่พระราชวัง จึงวางบุรุษพิเศษไว้ที่ประตูสั่งว่า เจ้าจงให้คนมาแต่พระราชวังเข้ามา แล้วบอก

แก่เราโดยเร็ว ก็แลกรันสั่งจะนั้นแล้ว ก็นอน ณ ที่นอนมีสิริ.

ขณะนั้น พระเจ้าวิเทหราชบรรทม ณ ที่บรรทมอันมีสิริ ทรงอนุสรณ์ถึงคุณของ มโหสถว่า มโหสถบัณฑิตบำรงเรามาตั้งแต่เขามีอายุได้ ๗ ปี ไม่ได้ทำความเสียหายหน้อยหนึ่ง แก่เรา เมื่อเทวดาถามปัญหา ถ้าจักไม่มีมโหสถไซ้ ชีวิตของเราก็จะไม่พึงมี เรามาถือเอาคำ ของปัจฉามิตรผู้มีเวร แล้วกล่าวสั่งว่า ท่านทั้งหลายจงฆ่ามโหสถผู้มีฐานะหาผู้เสมอมิได้ ฉะนี้ แล้วให้พระขรรค์ เป็นอันว่าเราทำสิ่งที่ไม่ควรทำ บัดนี้แต่พรุ่งนี้ไป เราจักไม่ได้เห็นมโหสถ อีก ทรงรำพึงจะนี้ก็ยังความโศกให้เกิดขึ้น พระเสโทไหลโซมพระกาย พระราชานั้นเต็มไปด้วย ความโศกก็ไม่ทรงได้ความผ่องใสแห่งพระมนัส พระนางอุทุมพรเทวีเสด็จไปบรรทม ร่วมกับพระราชสามีทอดพระเนตรเห็นพระอาการของพระราชสามี ทรงดำริว่า เป็นไฉนหนอ ความผิออย่างไของเรามีอยู่ หรือเหตุการณ์แห่งความโศกอย่างไอื่นเกิดขึ้นแก่พระองค์ เราจัก ทูลพระองค์ก่อน เมื่อจะทูลถาม จึงกล่าวคานี้ว่า

ข้าแต่พระราชผู้ประเสริฐที่สุด พระองค์เป็นผู้
มีพระมนัสวิปริตไปอย่างไรหรือ ข้าแต่พระจอมประ-
ชากร ข้าพระบาทจะพึงพระดำรัสข้อนั้นของพระองค์
พระองค์ทรงพระดำริอย่างไรหรือจึงทรงโทมนัส ข้า
แต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ความผิอของข้าพระบาทไม่
มีเลยหรือ พระเจ้าข้า.

ลำดับนั้น พระราชาตรัสคานาตอบพระนางว่า

มโหสถผู้มีปัญญาจะถูกฆ่า เพราะมโหสถผู้มี
ปัญญาดังแผ่นดิน เราบังคับสั่งเพื่อฆ่าแล้ว เราคิดถึง
เรื่องนั้น จึงเป็นผู้โทมนัส แน่พระเทวี ความผิอของ
เธอไม่มีเลย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อาณคุโต เม ความว่า เน่นนางผู้เจริญ บัณฑิตทั้ง ๔ บอกแก่เรา มโหสถบัณฑิตเป็นศัตรูของเรา เราไม่ได้พิจารณาโดยถ่องแท้ สั่งฆ่ามโหสถผู้มี ปัญญาดังแผ่นดินว่า พวกท่านจงฆ่าเขาเสีย เมื่อเราคิดถึงการนั้น จึงมีความโทมนัสว่า เรา ดายเสียดีกว่ามโหสถบัณฑิตตาย.

ความโศกสักเท่าไรเขาเกิดขึ้นแก่พระนางอุทุมพร ด้วยความรักในพระมหาสัตรี เพราะได้ทรงสดับพระราชาตรัสเช่นนั้น แต่ในพระนางจึงทรงคิดว่า เราจักยังพระราชให้ ทรงอุ้มพระหฤทัยด้วยอุบายหนึ่ง ในกาลเมื่อพระราชบรรทมหลับ เราจักส่งข่าวไป

ยังมีโสดผู้กนิษฐาของเรา ลำดับนั้น พระนางจึงกราบทูลพระราชาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้
สมมติเทพ พระองค์ผู้ยังมีโสดให้ดำรงอยู่ในอิสริยยศใหญ่ ภายหลังมาทรงทำการดังนี้แก่
เขาจะเป็นไรไป แล้วทูลเล่าโลมพระราชาว่า พระองค์ทรงสถาปนามโสดในตำแหน่งเสนาบดี
ได้ยืมว่า บัดนี้เรอกิดกบฏต่อพระองค์ ก็บุคคลผู้ปิจามิตรมิใช่เป็นคนเล็กน้อยเลย พระองค์
ควรประหารชีวิตเขาเสียทีเดียว ขอพระองค์อย่าทรงพระวิตกเลย พระราชามีความโศกเบาบางก็
หยังลงสู่นิทรารมณ์ ขณะนั้น พระราชเทวีเสด็จลุกขึ้นเข้าสู่ห้อง ทรงพระอักษรมีความว่า
ดูก่อนมโสด บัณฑิตทั้ง ๔ ทำลายเธอให้แตกกับพระราชา พระราชากริ้ว ตรัสสั่งบัณฑิตทั้ง
๔ ให้ฆ่าเธอที่ประตูพระราชวังเวลาพຼ່ງนี้ พຼ່ງนี้เธออย่ามาสู่ราชสำนัก ถ้าจะมาก็พึงเป็นผู้
สามารถทำชาวพระนครให้อยู่ในเงื้อมมือเธอแล้วพึงมา ทรงพระอักษรมีความฉะนี้แล้วสอดเข้า
ในห่อ เอาด้วยพันห่อแล้ว วางในสุพรรณภาชน์ใหม่ปิดฝาประทับพระลัญจกรประทานแก่
นางข้าหลวงผู้ประพฤติประโยชน์ตรัสสั่งว่า เจ้าจงนำห่อนี้ไปให้แก่มโสดบัณฑิตผู้น้องชาย
น้อยของเรา นางข้าหลวงได้ทำตามคำสั่ง อันใคร ๆ ไม่ควรคิดว่า ทำไมนางข้าหลวงออกจาก
คานักข้างในในเวลากลางคืนได้ เพราะว่าพระราชพาพระราชทานพรแก่พระนางไว้ก่อนแล้ว
ให้พระนางใช้คนนำของเสวยอันมีรสออกไปให้มโสดได้ตามประสงค์ เพราะฉะนั้นใคร ๆ จึง
ไม่ห้ามนางข้าหลวงนั้น พระโพธิสัตว์รับพระสุพรรณภาชน์แล้วให้นางข้าหลวงนั้นกลับ นาง
ข้าหลวงก็ลากลับมาทูลความที่ตนให้พระสุพรรณภาชน์แก่มโสดแล้วแด่พระนาง ขณะนั้น
พระนางจึงเสด็จมาบรรทมกับพระราชสามี ฝ่ายพระโพธิสัตว์แก้ห่อหนังสือออกอ่านรู้ความ
นั้นแล้ว จดึกที่จะพึงทำแล้วเข้านอน ฝ่ายอาจารย์ทั้ง ๔ ถือพระแสงขรรค์ยืนอยู่ภายใน
ประตูวังแต่เช้า เมื่อไม่เห็นมโสดมาก็เสียใจ ไปเฝ้าพระราชา ครั้นตรัสถามว่า เป็น
อย่างไร ท่านทั้งหลายฆ่ามโสดแล้วหรือ จึงกราบทูลว่า ไม่เห็นมโสดมา พระเจ้าข้า ฝ่าย
พระมหาสัตว์พอรุ่งขึ้นก็สنانกายด้วยน้ำหอม ประดับกายด้วยเครื่องอลังการทั้งปวง บริโภค
โภชนะอันเลิศ ชำระสรีริกแล้ว ทำชาวพระนครให้อยู่ในเงื้อมมือแล้ว ตั้งการรักษานในที่นั้น ๆ
เป็นผู้อันมหาชนห้อมล้อมขึ้นรถไปสู่ประตูวังด้วยยศใหญ่ ฝ่ายพระเจ้าวิเทโธราชให้เปิดพระ
เกลดประทับยืนทอดพระเนตรอยู่ ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ลงจากรถถวายบังคมบรมกษัตริย์
แล้วยืนอยู่ พระราชาทอดพระเนตรเห็นกิริยาของมโสดทรงดำริว่า ถ้ามโสดเป็นข้าศึกแก่
เรา ที่ไหนเขาจะพึงไหว้เรา ลำดับนั้นก็ตรัสให้เรียกมโสดมาเฝ้า แล้วเสด็จประทับ ณ
พระราชอาสน์ ฝ่ายมโสดถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่ส่วนหนึ่ง บัณฑิตทั้ง ๔ ถือนั่งอยู่ที่นั่น
ลำดับนั้น พระราชาเป็นเหมือนไม่ทรงทราบอะไร ตรัสถามมโสดว่า แน่พอมโสด เมื่อ
วานนี้เจ้ากลับบ้านแต่ยามแรก เจ้าพึงมาเดี๋ยวนี้ เจ้าสละเสียวายนี้เพราะอะไร ตรัสฉะนี้แล้ว

ได้ตรัสถามว่า

เจ้าไปบ้านแต่หัวค่ำ มาเอาบัดนี้ ใจของเจ้า
รังเกียจเพราะได้ฟังอะไรหรือ ดูก่อนเจ้าผู้มีปัญญาดู
แผ่นดิน ใครได้พูดอะไรแก่เจ้า เราจะฟังเจ้าบอกเรื่อง
ของเจ้า เจ้าจงบอกเรื่องนั้นแก่เรา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อภิโทสโกโต ความว่า ดูก่อนพ่อมโหสถบัณฑิต เมื่อวาน
เจ้าไปบ้านแต่หัวค่ำ คือปฐมยาม. บทว่า อิทานิ เอติ ความว่า บัดนี้มาด้วยอิสริยยศ. บท
ว่า กิมาตฺถกิต ได้แก่ รังเกียจอะไร. บทว่า กิมโวจ ความว่า ใคร ๆ ได้กล่าวกะเจ้าว่า อย่าไป
เฝ้าพระราชหรือ พวกเราจะฟังคำของเจ้านั้น เจริญเจ้าบอกคือแจ้งการณณ์นั้นแก่เรา.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทูลเตือนพระราชว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า พระองค์
ถือเอาคำบัณฑิตทั้ง ๔ แล้ว มีพระราชฉันทินำข้าพระบาท ด้วยเหตุนั้น ข้าพระบาทจึง
ยังไม่มา ทูลฉะนี้แล้วได้กล่าวถามว่า

มโหสถผู้มีปัญญจะถูกฆ่า ข้าแต่พระปิ่นประ
ชากร กาลใดพระองค์เสด็จอยู่ในที่ลับ ได้ตรัสขอ
ความลับที่รับสั่งแก่อาจารย์ทั้ง ๔ กับพระนางอุทุมพร
เมื่อหัวค่ำ ข้อความลับอย่างนั้นของพระองค์ พระ
องค์ได้เปิดเผยแล้ว ก็ข้อความลับนั้นอันข้าพระบาท
ได้ฟังแล้วในกาลนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยทิ เต ได้แก่ กาลใดพระองค์. บทว่า มนุชฺชิตฺติ ได้แก่
ตรัสแล้ว. บทว่า เทสึ ความว่า หัวค่ำ คือตอนกลางคืน ถามว่า ตรัสแก่ใคร ตอบว่า แก่
พระอักรมเหสี ด้วยว่าพระองค์ประทับอยู่ในที่ลับได้ตรัสข้อความนี้แก่พระอักรมเหสีนั้น. บท
ว่า อญฺหํ ปาตุกตฺติ ความว่า ความลับของพระองค์เห็นปานฉะนี้ พระองค์ทรงทำให้ปรากฏ
แล้ว. บทว่า สุตํ มเมตํ ความว่า มโหสถโพรหัสทูลว่า ข้าแต่พระองค์ ก็ความลับนั้น ข้า
พระองค์ได้ฟังแล้วในขณะนั้นทีเดียว.

พระเจ้าวิเทโหราชได้ทรงสดับคำของมโหสถก็ทรงพระพิโรธด้วยทรงเห็นว่า นาง
อุทุมพรจักส่งข่าวไปขณะนั้นเอง จึงทอพระเนตรพระราชเทวี มโหสถรู้กิจรณนั้น จึงกราบทูล
ว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์ทรงพิโรธพระราชเทวีทำไม ข้าพระองค์ทราบเหตุการณ์ อดีต
อนาคต และปัจจุบันทั้งสิ้น พระนางตรัสความลับของพระองค์แก่ข้าพระองค์จึงยกไว้ก่อน
ความลับของเสนกะและปุกกุสะเป็นต้น ใครแจ้งแก่ข้าพระองค์เล่า ปัญหาของกิงกำไครบอก

แก่ข้าพระองค์ และปัญหาของเทวดาใครบอกแก่ข้าพระองค์เล่า ข้าพระองค์ทราบความลับ
ของชนเหล่านี้ก่อนแล้วทีเดียว เมื่อจะทูลความลับของเสนกะก่อนจึงได้กล่าวคำนี้ว่า

เสนกะได้ทำกรรมลามกไม่ใช่กรรมดีอันใด คือ
ฆ่าหญิงแพศยานางหนึ่งในสวนไม้รัง ในนครนี้เอง
แล้วถือเอาเครื่องประดับห่อด้วยผ้าสาฎกเก็บไว้ในเรือน
ของตน อยู่ในที่ลับได้แจ้งเรื่องนี้แก่สหายคนหนึ่ง
กรรมลามกอันเป็นความลับของตนเห็นปานนี้ อัน
เสนกะทำให้ปรากฏแล้ว ความลับนี้ ข้าพระองค์ได้
ฟังแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อสพฐิรูปี ความว่า สเสนกะได้กระทำอกุศลกรรมอัน
ลามกไม่ใช่กรรมดี คือฆ่าหญิงแพศยาชื่อโน้นในสวนไม้รังในนครนี้เอง แล้วถือเอา
เครื่องประดับห่อด้วยผ้าสาฎกของหญิงนั้นแหละ เก็บไว้ในที่โน้นในเรือนของตน. บทว่า
สจิโนว รโหโคโต อัสติ ความว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ครั้งนั้น สเสนกะอยู่ในที่ลับได้บอก
เรื่องนั้นแก่สหายคนหนึ่ง เรื่องเมื่อนั้น ข้าพระองค์ก็ได้ฟังแล้ว ข้าพระองค์มิได้คิดกบฏต่อ
สมมติเทพ สเสนกะนั้นแหละเป็นผู้คิดกบฏ ถ้าพระองค์มีพระราชประสงค์ด้วยคนกบฏ จงโปรด
ให้จับเสนกะ.

พระราชาทอดพระเนตรดูเสนกะแล้วมีราชกระทุ้งถามว่า จริงหรือเสนกะ ก็ได้ทรง
รับกราบทูลตอบว่า จริงพระเจ้าข้า จึงรับสั่งให้จำเสนกะในเรือนจำ ฝ่ายมโหสถเมื่อจะกราบ
ทูลข้อความลับของปุกกุสะ จึงกล่าวคำนี้ว่า

ข้าแต่พระจอมประชากร โรคเรื้อนเกิดขึ้นแก่
ปุกกุสะ เป็นโรคที่ไม่สมควรจะใกล้ชิดพระราชา
ปุกกุสะอยู่ในที่ลับได้แจ้งแก่น้องชายน้อย ความที่
ปุกกุสะเป็นโรคเรื้อน เป็นข้อความลับเห็นปานนี้ อัน
ปุกกุสะได้ทำให้ปรากฏแล้ว ความลับนี้ข้าพระองค์ได้
ฟังแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อราชปุตฺโต ความว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า
โรคเรื้อนเกิดขึ้นแก่ปุกกุสะนั้น เป็นโรคที่ไม่สมควรจะใกล้ชิด คือไม่ควรจะถูกต้องพระราชา
พระองค์บรรทมที่ขาของปุกกุสะบ่อย ๆ ด้วยข้าพระมหากษัตริย์ว่า ขาของปุกกุสะอ่อน ที่เท้า
ของปุกกุสะนั้นมีสัมผัสอ่อนเพราะผ้าพันแผล พระเจ้าข้า.

พระราชาทอดพระเนตรดูปุ๊กกุดะแล้ว ตรัสถามว่า จริงหรือปุ๊กกุดะ ครั้นได้ทรง
สดับรับสารภาพว่าจริง จึงรับสั่งให้เอาตัวเข้าเรือนจำ มโหสถบัณฑิตเมื่อจะกราบทูล
ความลับของกามินทะ จึงกล่าวคำถากถำว่า

กามินทะอันอาพาธซึ่งลามก กล่าวคือยักษชื้อ
นรทเวสิงแล้วเป็นเหมือนสุนัขบ้าร้องอยู่ กามินทะ
อยู่ในที่ลับได้แจ้งความลับนี้แก่บุตร ความลับเห็น
ปานนี้ อันกามินทะทำให้ปรากฏแล้ว ความลับนี้ข้า
พระองค์ได้ฟังแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อสพฺรุโร ความว่า กามินทะนั้นอันอาพาธใดถูกต้อง
แล้วร้องเหมือนสุนัขบ้า อาพาธนั้นคือยักษนรทเวสิงเป็นอาพาธต่ำช้าลามก กามินทะอัน
อาพาธนั้นถูกต้องแล้ว ไม่สมควรเข้าไปสู่ราชสกุล พระเจ้าข้า.

พระราชาทอดพระเนตรดูกามินทะแล้วตรัสถามว่า จริงหรือกามินทะ กามินทะทูล
รับสารภาพ จึงตรัสสั่งให้นำกามินทะเข้าสู่เรือนจำ ฝ่ายมโหสถบัณฑิตเมื่อจะกราบทูล
ความลับของเทวินทะ จึงกล่าวคำถากถำว่า

ท้าวสักกเทวราชได้ประทานมณิรัตน์อันโอฬาร
มี ๘ คดแต่พระเจ้ากุสราหผู้เป็นพระอัยยกาของพระองค์
มณิรัตน์นั้นเดี๋ยวนี้ตกลงมือเทวินทะ ก็เทวินทะอยู่ใน
ที่ลับได้แจ้งแก่มารดา ข้อความลับเห็นปานนี้ อัน
เทวินทะทำให้ปรากฏแล้ว ความลับนี้ข้าพระองค์ได้
ฟังแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปีตามหฺสุส ได้แก่ พระเจ้ากุสราหผู้เป็นพระอัยยกาของ
พระองค์. บทว่า ตทฺชฺ หตุถิ ความว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า มณิรัตน์ซึ่งสมมติว่าเป็น
มงคฺลนั้น เดี่ยวนี้ตกลงมือของเทวินทะแล้ว.

พระราชตรัสถามเทวินทะว่า จริงหรือเทวินทะ ครั้นเทวินทะกราบทูลสารภาพว่า
จริง จึงโปรดให้ส่งเทวินทะเข้าเรือนจำ อาจารย์ทั้ง ๔ ตั้งใจจะฆ่ามโหสถ กลับต้องเข้า
เรือนจำเองทั้งหมด ด้วยประการฉะนี้.

พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ข้าพระองค์กราบทูลว่า อันบุคคล
ไม่ควรบอกความลับของตนแก่บุคคลอื่นด้วยเหตุนี้ อาจารย์ทั้ง ๔ กราบทูลว่า ควรบอก ก็
ถึงความพินาศใหญ่ เมื่อจะแสดงธรรมให้ยิ่ง ได้กล่าวคำถากถำว่า

การซ่อนความลับไว้นั้นแหละดี การเปิดเผย
ความลับไม่ประเสริฐเลย บุคคลผู้มีปัญญา ในเมื่อ
ทำความลับยังไม่สำเร็จ พึงอดทนไว้ ซ่อนความลับ
สำเร็จแล้ว พึงกล่าวตามสบาย.

บุคคลไม่ควรเปิดเผยข้อความลับเผย ควรรักษา
ข้อความลับนั้นไว้ ดุจบุคคลรักษาขุมทรัพย์ ฉะนั้น
ข้อความลับอันบุคคลผู้รู้แจ้งไม่ทำให้ปรากฏนั้นแลดี.

บัณฑิตไม่ควรบอกความลับแก่สตรี และแก่คน
ไม่ใช่มิตร กับอย่าบอกความในใจแก่บุคคลที่อำมหิต
ลากไป และแก่คนไม่ใช่มิตร.

ผู้มีปรีชาย่อมอดทนต่อคำด่าคำบริภาษ และการ
ประหารแห่งบุคคลผู้รู้ข้อความลับซึ่งผู้อื่นไม่รู้ เพราะ
กลัวแต่แพร่ความลับที่คิดไว้ ประหนึ่งคนเป็นทาส
อดทนต่อคำด่าเป็นต้นแห่งนาย ฉะนั้น ชนทั้งหลาย
รู้ความลับที่ปรึกษากันของบุคคลผู้หนึ่งเพียงใด ความ
หวาดสะดุ้งของบุคคลนั้น ย่อมเกิดขึ้นเพียงนั้น เพราะ
เหตุนั้น ผู้ฉลาดไม่ควรสละความลับ.

บุคคลกล่าวความลับในเวลากลางวัน พึงหา
โอกาสที่เงียบ เมื่อจะพูดความลับในเวลาค่ำคืน อย่า
ปล่อยเสียงให้เกินเขต เพราะว่าคนแอบฟังความ ย่อม
จะได้ยินความลับที่ปรึกษากัน เพราะฉะนั้น ความลับ
ที่ปรึกษากันจะถึงความแพร่พรายทันที.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อธิยา แปลว่า แก่สตรี. บทว่า อมิตตตสฺส จ ความว่า
ไม่ควรบอกแก่ศัตรู. บทว่า สหิโร ความว่า ก็บุคคลใดถูกอาณิสอย่างใดอย่างหนึ่งลากไป คือถึง
การพูดชักชวนและสงเคราะห์ ไม่พึงบอกความลับแก่บุคคลเมื่อนั้น. บทว่า หทยตุเล โน ความ
ว่า ก็บุคคลใดไม่ใช่มิตร เป็นมิตรเทียม ปากพูดอย่างหนึ่ง ใจคิดอย่างหนึ่ง ไม่พึงบอกแก่
บุคคลเมื่อนั้น. บทว่า อสมฺพุทฺธ ได้แก่ อันผู้อื่นไม่รู้ ปาฐะว่า อสมฺโพธิ์ ก็มีความว่า ไม่ควรให้
ผู้อื่นรู้. บทว่า ตติกุขติ ความว่า ย่อมอดกลั้นคำบ้าง คำบริภาษบ้าง การประหารบ้าง
เสมือนทาส. บทว่า มนุจินิ ความว่า ผู้มีความรู้ทั้งหลายย่อมรู้ข้อที่ปรึกษากันนั้นในระหว่างผู้

มีความรู้ทั้งหลายเพียงใด. บทว่า ตาวันโต ความว่า ความหวาดสะดุ้งของบุคคลนั้นเพียงนั้น นั้นย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยผู้รู้ความลับแม่เหล่านั้น. บทว่า น วิสฺสฺสฺ ความว่า ไม่พึงสละ คือไม่ควรให้ผู้อื่นรู้. บทว่า วิวิจฺจ ความว่าถ้าต้องการจะปรึกษาความลับในกลางวัน พึงปรึกษาในที่ปกปิดให้ทำโอกาสให้เงียบ บทว่า นาติเวลฺ ความว่า ก็เมื่อพูดความลับในราตรี ไม่พึงทำเสียงดังเปล่งเสียงเกินเวลาคือเกินขอบเขต. บทว่า อปฺสฺสุตฺติกา ได้แก่ คนผู้ฟังเข้าไปสู่สถานที่ปรึกษายืนอยู่ที่นอกฝาเป็นต้น. บทว่า ตสฺมา ความว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า ด้วยเหตุ นั้น ความลับที่ปรึกษากันนั้นจะถึงความแพร่พรายทันทีทีเดียว.

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับถ้อยคำแห่งมโหสถก็ทรงพิโรธว่าอาจารย์เหล่านั้นปองร้ายกันเอง มาลงเอมโหสถว่าเป็นผู้ปองร้ายเรา จึงมีพระราชดำรัสสั่งราชบุรุษว่า พวกเจ้าจงไป จงนำอาจารย์ทั้ง ๔ นั้นออกจากพระนคร ให้นอนหงายบนหลาวแล้วตัดศีรษะเสีย เมื่ออาจารย์ทั้ง ๔ อันราชบุรุษมัดมือไขว่หลัง เชี่ยนด้วยไม้เรียวร้อยที่คราวละ ๔ คราวละ ๔ แล้วนำไปสู่ที่ประหารชีวิต มโหสถกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ อาจารย์เหล่านี้เป็นอมาคย์เก่าของพระองค์ ขอพระองค์ทรงคโทษแก่อาจารย์เหล่านี้ พระราชาพระราชทานอนุญาตแล้วให้เรียกอาจารย์ทั้ง ๔ มา ตรัสสั่งยกให้เป็นทาสแห่งมโหสถ ก็แต่มโหสถทูลยกให้เป็นไทยในเวลานั้นนั่นเอง พระราชาตรัสสั่งให้ขับไล่อาจารย์ทั้ง ๔ จากพระราชอาณาจักร มโหสถทูลขอพระราชทานโทษว่า ขอได้โปรดคโทษแก่คนอันธพาลเหล่านั้น ขอให้ทรงยกย่องอยู่ในฐานันดรนั้น พระราชาทรงเลื่อมใสในมโหสถเกินเปรียบ ด้วยทรงดำริว่า มโหสถได้มีเมตตาเห็นปานนี้ในเหล่าปจจามิตร มโหสถจักไม่มีเมตตาเห็นปานนี้ในชนเหล่าอื่นอย่างไร จำเดิมแต่นั้น นักปราชญ์ทั้ง ๔ เป็นผู้หมดพยศ จูงถูกถอนเชี้ยวเสียแล้ว ไม่อาจจะกล่าวอะไรอีก.

จบปัญหามัจฉิต ๕

จบปริกษิตกถา

จำเดิมแต่กาลนั้นมา มโหสถบัณฑิตถวายอนุศาสน์อรรถธรรมแด่พระเจ้ากรุงมิถิลา มโหสถคิดว่า ก็เราดูแลเสวตฉัตรอันเป็นราชสมบัติของพระราชา ควรที่เราจะไม่ประมาทดำริฉะนี้จึงให้ทำกำแพงใหญ่ในพระนครและให้ทำกำแพงน้อยอย่างนั้น ทั้งรอบที่ประตูและที่ระหว่าง ๆ ให้ขุดคู ๓ คู คือคูน้ำ คูเปือกตม คูแห้ง ให้ซ่อมแซมเรือนเก่า ๆ ภายในพระนครให้ขุดสระโบกขรณีใหญ่ ให้ฝังท่อน้ำในสระนั้น ทำฉางทั้งปวงในพระนครให้เต็มด้วยธัญญาหาร ให้นำพืชหญ้ากับแก่นและกุมุทจากพวกคาบสผู้คุ้นเคยในสกุล ผู้มาแต่หิมวันตประเทศมาปลูกไว้ ให้ชำระล้างท่อน้ำให้น้ำไหลเข้าออกสะดวก ให้ซ่อมแซมสถานที่ทั้งหลายมีศาลาเก่า

ภายนอกพระนครเป็นต้น เพราะเหตุการณ์อะไร มโหสถจึงให้ตกแต่งบ้านเมืองดั่งนั้น เพราะจะป้องกันภัยอันจะมาถึงในกาลข้างหน้า มโหสถได้ถามพวกพาศิษย์มาแต่ประเทศนั้น ๆ ว่ามาแต่ไหน เมื่อได้รับตอบว่า มาแต่สถานที่โน้น จึงซักถามว่า อะไรเป็นที่ชอบพระราช ฤทัยของพระราชาแห่งพวกท่าน ได้ความแล้วก็ทำความนับถือต่อพวกนั้นแล้วส่งกลับไป แล้ว เรียกโยธาร้อยเอ็ดของตนมากล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงรับเครื่องบรรณาการที่เราจะให้แล้วไปสู่ ราชธานีร้อยเอ็ด ถวายบรรณาการเหล่านี้แด่พระราชาเหล่านั้น เพื่อต้องการให้พระราชา เหล่านั้นรักตน แล้วอยู่บำรุงพระราชาเหล่านั้น คุณริยาหรือความคิดแห่งพระราชาเหล่านั้น ส่งข่าวมาให้เรารู้ แล้วอยู่ในที่นั้น เราจะเลี้ยงบุตรและภรรยาของเหล่าท่าน ตั้งดังนี้แล้ว จาริกกฤณพล ฉลองพระบาทพระขรรค์และสุวรรณมาลาให้เป็นอักษรมโนราชาภรณ์นั้น ๆ เพื่อ พระราชาเหล่านั้น ๆ แล้ว ตั้งสัตยาธิษฐานว่า กิจของเราย่อมมีเมื่อใด อักษรเหล่านั้นจึงปรากฏ เมื่อนั้น แล้วมอบให้โยธาร้อยเอ็ดเหล่านั้นไป โยธาเหล่านั้นไปในประเทศนั้น ๆ ถวาย บรรณาการแด่พระราชาเหล่านั้น เมื่อพระราชาเหล่านั้น ตรัสถามว่ามาธุระอะไร ก็ทูลว่ามาบำรุง พระองค์ครั้งตรัสถามว่า มาแต่ไหน ก็ไม่ทูลตามตรง ทูลว่า มาจากที่อื่น เมื่อทรงรับ ก็อยู่รับ ราชการในภายใน.

กาลนั้นมีพระราชาองค์หนึ่งพระนามว่า **สังขพลกะ** ในกัมพลรัฐ ให้เตรียมศาสตราวุธ และเรียกระดมกองทัพ ทหารของมโหสถที่วางให้สดับข่าว และระวังเหตุการณ์ ที่ส่งไปอยู่ ณ ราชสำนักแห่งพระเจ้าสังขพลกราชนั้น ได้ส่งข่าวสาส์นมายังมโหสถว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบ ประพฤติเหตุในนครนี้ว่า พระเจ้าสังขพลกราชจักทรงทำราชกิจชื่อนี้ ขอท่านจงส่งสุวบัณฑิต (นกแก้วฉลาด) ไปทราบความเองโดยถ่องแท้ ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ได้ฟังข่าวนั้นจึงเรียก สุวโปคกฤณนกแก้วมากล่าวว่า เจ้าจงไปสืบข่าวว่า พระราชาองค์หนึ่งมีพระนามว่าสังขพลกะ ในกัมพลรัฐ ทำราชกิจชื่อนี้ แล้วจงเที่ยวไปในสกลชมพูทวีป นำประพฤติเหตุมาเพื่อเรา กล่าวฉะนี้แล้วให้สุวโปคกินข้าวตอกกลุณน้ำผึ้ง ให้ดื่มน้ำผึ้ง แล้วเอาน้ำนั้นหุงร้อยหนุงพัน หนทางนปิก แล้วให้จับที่หน้าตางเบื่องปราจีนทิศปล่อยไป สุวบัณฑิตนั้นไปในที่นั้น รู้ ประพฤติเหตุแห่งพระเจ้าสังขพลกราชแต่สำนักทหารของมโหสถนั้นโดยแน่นอนแล้ว เมื่อจะ ตรวจชมพูทวีปทั้งสิ้นถึงอุตรปัญจาลนครในกัมปิลรัฐ.

กาลนั้น พระราชามีพระนามว่า**จุลนีพรหมทัต** ครองราชสมบัติในอุตรปัญจาลนคร นั้น พรหมณชื้อ**เกวัญ**เป็นนักปราชญ์ผู้ฉลาดปราดเปรื่องพระราชนั้น ในเวลา ไกลรุ่งวันหนึ่ง บุโรหิตนั้นตื่นขึ้นแลดูห้องประกอบด้วยสิริอันประดับแล้ว เห็นยศใหญ่ของตน ด้วยแสงสว่างแห่งประทีป จึงคิดว่ายศแห่งเรานี้ ใคร ๆ ให้เรา ก็คิดได้ว่า ไม่ใช่ของคนอื่น เป็น

ของพระเจ้าจูลีนิพรหมทัตพระราชทานแก่เรา ควรเราจักจัดแจงให้พระราชาสู้พระราชทานยศ
เห็นปานนี้แก่เรา ให้เป็นอัครราชาในสกลชมพูทวีป เราก็จักได้เป็นอัครปุโรหิตของพระองค์
คิดฉะนั้นแล้วเข้าเฝ้าพระราชบิดาแล้ว ทูลถามถึงสุขไสยาตามธรรมเนียมแล้วกราบทูลว่า ข้า
แต่สมมติเทพ ขอความอันข้าพระบาทจะพึงทูลปรึกษามีอยู่ เมื่อพระราชาทรงอนุญาตให้กราบ
ทูล จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า สถานที่ลับในพระนครไม่มี ขอเสด็จไปพระราช
อุทยาน พระราชาทรงเห็นชอบด้วย จึงเสด็จไปพระราชอุทยานกับปุโรหิต วางพลนิกายไว้
ภายนอกให้รักษา แล้วเสด็จเข้าสู่พระราชอุทยานกับพราหมณ์เท่านั้น ประทับนั่ง ณ แผ่นศิลา
เป็นมงคล ครั้นนั้น สุวโปตกเห็นกิริยาของพระราชากับพราหมณ์ จึงคิดว่า อันเหตุการณ์พึง
มีในกิริยาของพระราชากับพราหมณ์นี้ วันนี้เราก็จักได้ฟังอะไร ๆ ที่ควรแจ้งแก่หมอสถ คิดดังนี้
แล้วบินเข้าไปสู่พระราชอุทยาน จับเรือนอยู่ระหว่างใบไม้ร่มอันเป็นมงคล พระราชาตรัสให้
แก้วทูลเรื่อง พราหมณ์จึงกราบทูลอย่างนี้ว่า ขอพระองค์ทรงทำไว้ในพระกรรมของพระองค์
แต่ที่นี้ ความคิดนี้จักชื่อว่ารู้กัน ๔ หู ถ้าพระองค์ทรงทำตามคำของข้าพระองค์ ข้าพระองค์จัก
ทำพระองค์ให้เป็นอัครราชาในสกลชมพูทวีป พระเจ้าจูลีนิได้ทรงสดับคำของแก้ว ก็ทรง
โสมนัสด้วยความเป็นผู้มีความปรารถนาใหญ่ จึงตรัสว่า กล่าวไปเกิดอาจารย์ เราก็จักทำตาม
คำของท่าน พราหมณ์แก้วจึงทูลบรรยายความคิดว่า ข้าแต่สมมติเทพ เราทั้งหลายจักเรียก
ระดมกองทัพแล้วล้อมเมืองน้อยชิดเอาไว้มาก่อน ข้าพระบาทจักเข้าสู่เมืองทางประตูน้อยแล้วแจ้ง
แก่พระราชานั้นว่า กิจด้วยการรบของพระองค์ไม่มี โภคสมบัติเป็นของพวกข้าพระเจ้าทั้งสิ้น
พระองค์จักคงเป็นพระราชายู้อย่างนั้น ถ้าพระองค์จักรบ ก็จะพ่ายแพ้โดยส่วนเดียว เพราะ
ความที่พลและพาหนะของพวกข้าพระเจ้ายาก ถ้าพระราชานั้นจักทำตามคำของพวกเรา พวก
เราก็จักจับพระราชานั้นไว้ ถ้าพระราชานั้น จักไม่ทำตามคำของเราไซ้ พวกเราก็จักรบแล้วให้
พระราชานั้นถึงความสิ้นพระชนม์ แล้วถือเอากองทัพคนนั้นเป็น ๒ ไปยึดเอาเมืองอื่นต่อไป
ถือเอาราชสมบัติในสกลชมพูทวีปโดยอุบายนี้ แล้วคืบชัยบาน พวกเรานำพระราชาร้อยเอ็ดมา
สู่เมืองเรา แล้วให้คืบสุราเจือยาพิษในอุทยานแล้วยังพระราชาทิ้งหมดให้สิ้นพระชนม์ แล้วทิ้ง
พระศพของพระราชานั้นเสียในกองคาก็จักทำราชสมบัติในราชธานีร้อยเอ็ดอยู่ในเงื้อมพระ
หัตถ์ของพระองค์ พระองค์จักเป็นอัครราชาในชมพูทวีปทั้งสิ้นด้วยประการฉะนี้ พระราชา
ทรงยินดีตรัสว่า ดีแล้วอาจารย์ เราก็จักทำอย่างนั้น พราหมณ์แก้วกราบทูลว่า ความคิดนี้
ชื่อว่าความคิดรู้กัน ๔ หู เพราะว่า บุคคลอื่นไม่อาจมาล่วงรู้ เพราะเหตุนี้ ขอพระองค์อย่า
ชักช้า รีบยกกองทัพออกทีเดียว พระราชาได้ทรงสดับคำนั้น ก็ทรงโสมนัสรับว่า ดีแล้ว.

สุวโปตกได้ฟังเรื่องนั้นทั้งหมด ในกาลเมื่อพราหมณ์กับพระราชาคิดการนี้จบลง จึง

ประหนึ่งบินลงจับกิ่งไม้รังที่ห้อย ยังมูลให้ตกลงบนศีรษะแห่งแก้วแล้วร้องขึ้นว่า นี้อะไรกัน พอแก้วแหงนขึ้นก็ยังมูลให้ตกลงในปาก ร้องกิริ ๗ บินขึ้นจากกิ่งไม้รังกล่าวว่า เนอะแก้ว ท่านสำคัญว่าความคิดของท่านรู้กันแต่ ๔ หูหรือ บัดนี้รู้กันเป็น ๖ หูแล้ว จักรู้กันเป็น ๘ หูอีก แล้วจักรู้กันหลายร้อยหูทีเดียว ในเมื่อชนทั้งหลายกล่าวว่า ช่วยกันจับ ๗ ให้ได้ ดังนี้ ก็บินไปสู่กรุงมิดิลาโดยกำลังเร็วฉูดฉาด เข้าไปสู่เคหสถานแห่งมโหสถบัณฑิต ก็ความประพัตินี้เป็นวัตรของสุวโปดก คือถ้าว่าข่ามาแต่ที่ไร ๆ ควรบอกแก่มโหสถผู้เดียว ที่นั่นสุวโปดกก็ลงจับที่จะงอยบำแห่งมโหสถ ถ้าว่า ควรฟังแต่นางอมราเทวี สุวโปดกก็ลงจับที่ตกถ้าว่ามหาชนควรสดับ สุวโปดก ก็ลงจับที่พื้นกาลนั้นสุวโปดกลงจับ ที่จะงอยบำแห่งมโหสถด้วยสัญญาณนั้น มหาชนก็หลีกไปด้วยรู้กันว่า ความลับฟังมี มโหสถพาสุวโปดกขึ้นไปสู่พื้นชั้นบนแล้วถามว่า พ่อได้เห็นได้ฟังอะไรมาหรือ ลำดับนั้น สุวโปดกจึงกล่าวกะมโหสถว่า ข้าแต่นาย ข้าพเจ้าไม่เห็นภัยอะไร ๆ แต่สำนักพระราชอื่นในสกลชมพูทวีป ก็แต่พราหมณ์ชื่อแก้ว ผู้เป็นปุโรหิตของพระราชาจุณิพรหมทัต พาพระราชไปอุทยานแล้วพูดความคิดอันรู้แต่ ๔ หู ข้าพเจ้าจับอยู่ระหว่างกิ่งไม้รังยังมูลให้ตกลงในปากแห่งพราหมณ์แก้วแล้วมานี้ กล่าวจะนี้แล้วบอกกิจที่ได้เห็นที่ได้ฟังทั้งปวงแก่มโหสถ ครั้นมโหสถถามว่า ก็พระเจ้าจุณิรับจะทำตามหรือไม่ สุวโปดกตอบว่ารับจะทำตาม มโหสถจึงทำกิจที่ควรทำแก่นั่น คือ ให้นอนในกรงทองคำ มีเครื่องลาดอันอ่อน แล้วคิดว่า ชะรอยแก้วไม่รู้จักความที่เราเชื่อมมโหสถบัณฑิต เราจักให้ถึงที่สุดแห่งความคิดที่เขาคิดกันนั้นในบัดนี้ จึงถ่ายทอดเชื้อใจในเมืองออกอยู่นอกเมือง นำสกุลมโหสถซึ่งอยู่ใกล้ประตูชนบทในแคว้นเข้ามาอยู่ภายในเมือง ให้สะสมธัญญาหารไว้เป็นอันมาก.

ฝ่ายพระเจ้าจุณิพรหมทัตเชื่อคำแห่งแก้ว อันหมู่เสนาแวดล้อมแล้วเสด็จไปล้อมเมืองหนึ่ง ฝ่ายแก้วก็เข้าไปในเมืองนั้นโดยนัยที่กล่าวแล้ว ยังพระราชในเมื่อนั้นให้หมายรู้แล้ว ทำเมื่อนั้นให้เป็นของตน ทำกองทัพทั้ง ๒ ให้เป็นกองเดียวกันไปล้อมเมืองอื่น ก็ยึดเมืองทั้งปวงได้หมดโดยลำดับ พระเจ้าจุณิตั้งอยู่ในโอวาทของพราหมณ์แก้ว ยกเสียแต่พระเจ้าวิเทหราชนอกนั้นก็ให้พระราชทั้งหลายในสกลชมพูทวีปอันเหลืออยู่ ให้เป็นของพระองค์ด้วยประการฉะนี้.

บุรุษที่มโหสถวางไว้ก็ส่งข่าวถึงมโหสถเนื่องนิคัยว่า นครทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ พระเจ้าจุณิพรหมทัตยึดไว้ได้แล้ว ขอท่านจงเป็นผู้ไม่ประมาท ฝ่ายมโหสถบัณฑิตส่งข่าวตอบไปยังบุรุษที่วางไว้เหล่านั้นว่า เราเป็นผู้มิได้ประมาทอยู่ในที่นี้แล้ว แม้พวกเจ้าทั้งหลายก็อย่าได้วิตกถึงเรา จงเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เถิด.

ฝ่ายพระเจ้าจุลนีพรหมทัตยกทัพไปยึดนครนั้น ๆ สิ้น ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน ก็ได้ราชสมบัติในสกลชมพูทวีป จึงตรัสกะเกวัญปุโรหิตว่า นครทั้งหลายเท่านี้ เราได้ไว้แล้ว ๆ เราจักยึดราชสมบัติของพระเจ้าวิเทหราช ณ กรุงมิลินา ปุโรหิตทูลค้านว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พวกเราไม่ควรจะยึดราชสมบัติในนครที่มิโฮสถอยู่ เพราะว่ามิโฮสถนั้นเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยความรู้ และเป็นผู้ฉลาดในอุบายอย่างนี้ ๆ ปุโรหิตทูลห้ามพระเจ้าจุลนี พรรณนาคุณสมบัติของมิโฮสถ ดูบุคลลยกมณฑลแห่งดวงจันทร์ขึ้นกล่าว เพราะว่าปุโรหิตนี้เป็นผู้ฉลาดในอุบายเอง ฉะนั้นจึงยังพระราชให้กำหนดด้วยอุบายว่า ข้าแต่เทพเจ้า ราชสมบัติในมิลินาครเป็นของเล็กน้อย ราชสมบัติในสกลชมพูทวีปเป็นของพอแก่เราทั้งหลาย ประโยชน์อะไรด้วยราชสมบัติในนครมิลินาแก่เราทั้งหลายเล่า ฝ่ายพระราชทั้งหลายอันเหลือก็กล่าวว่า เราทั้งหลายจักยึดราชสมบัติในกรุงมิลินาแล้วค้ำชับนาน ฝ่ายเกวัญก็ทูลห้ามพระราชเหล่านั้นแล้ว ให้พระราชเหล่านั้นรู้ด้วยอุบายว่า เราทั้งหลายจักยึดราชสมบัติในวิเทหรัฐทำอะไร พระราชานั้นก็เป็นดุจของเราทั้งหลายขอพระองค์ทั้งหลายเสด็จกลับเถิด พระราชเหล่านั้น ได้ฟังคำของเกวัญ ต่างก็เสด็จกลับนครของตน ๆ.

เหล่านัรุษที่วางไว้สดับเหตุการณ์ ก็ส่งข่าวแก่มิโฮสถว่า พระเจ้าจุลนีพรหมทัตอันพระราชาร้อยเอ็ดแควดล้อมจะมาสู่กรุงมิลินา แต่ก็กลับสู่เมืองของตน ฝ่ายมหาสัตว์ที่ส่งข่าวตอบพวกนัรุษที่วางไว้ว่า จำเดิมแต่นี้ พวกเจ้าจงคอยดูกิจริยาของพระเจ้าจุลนี ฝ่ายพระเจ้าจุลนีทรงปรึกษากับอาจารย์เกวัญว่า บัดนี้ เราจักทำกิจอย่างไร ครั้นเกวัญทูลว่า เราจักค้ำชับนาน จึงให้ประดับอุทยานแล้ว ตรัสสั่งพวกราชเสวกว่า พวกเจ้าจงเตรียมสุราไว้ในไหสักร้อยไห พันไหเตรียมของบริโภคมีรส คือปลาและเนื้อเป็นต้นมีอย่างต่าง ๆ ไว้ให้เพียงพอ กาลนั้นมีนัรุษที่มิโฮสถวางไว้ก็ส่งประพจน์เหตุนี้ให้มิโฮสถทราบ ก็แต่นัรุษที่มิโฮสถวางไว้เหล่านั้นหาไม่รู้ไม่ว่า พระเจ้าจุลนีประกอบสุราด้วยยาพิษ ใครจะฆ่าพระราชาร้อยเอ็ดให้สิ้นพระชนม์ชีพ ฝ่ายพระโพธิสัตว์รู้ความนั้นแต่สุโขไปคจ จึงส่งข่าวตอบพวกนัรุษที่วางไว้นั้นว่า เจ้าทั้งหลายรู้วันที่จะค้ำสุราแน่นนอนแล้วจงบอกแก่เรา นัรุษที่วางไว้นั้นก็ทำตามสั่ง มิโฮสถดำริว่า เมื่อบัดนี้คิดเช่นเรามีอยู่ พระราชามีประมาณเท่านี้ไม่ควรสิ้นพระชนม์ชีพ เราจักเป็นที่พึ่งของพระราชเหล่านั้น คิดฉะนี้แล้วเรียกพวกทวยหาญที่เป็นบวรารสหาตพันคนนั้นมาแจ้งว่า ดูก่อนสหายทั้งหลาย ได้ยินว่า พระราชจุลนีให้ตกแต่งพระราชอุทยาน แล้วแควดล้อมไปด้วยพระราชาร้อยเอ็ดประสงค์จะค้ำสุรา เจ้าทั้งหลายจงไปในที่นั้น ในเมื่ออาสน์ของพระราชทั้งหลายเขาแต่งตั้งแล้ว ในเมื่อพระราชองค์หนึ่งยังไม่นั่ง เจ้าทั้งหลายจงชิงเอาอาสน์ซึ่งตั้งอยู่ในลำดับต่อกับอาสน์แห่งพระเจ้าจุลนี ประกาศว่า นี่เป็นราชอาสน์มีค่ามากแห่ง

พระราชของพวกเรา ดังนี้ ในเมื่อข้าราชการฝ่ายนั้นกล่าวว่า ท่านทั้งหลายเป็นคนของใคร ฟังกล่าวตอบว่า เป็นข้าราชการของพระเจ้าวิเทโธราช เมื่อพวกข้าราชการฝ่ายนั้นกล่าวกะพวก เจ้าว่า เราทั้งหลายเมื่อไปล้อมยึดเอานครนั้น ๆ ถึง ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน ก็หาเห็นพระราชอันมี นามว่าวิเทโธ สักวันหนึ่งไม่ พระราชาที่พวกท่านอ้างนั้น จักชื่อว่าพระราชอะไรได้ ท่าน ทั้งหลายจงไป จงถือเอาอาสน์ในที่สุดแห่งอาสน์ เมื่อกล่าวฉะนี้แล้วก็จกถุ่มเถียงกัน พวกเจ้าก็ จงเถียงว่า พระราชาอื่นยกพระเจ้าจุลนีพรหมทัตเสียแล้ว จะยิ่งกว่าพระราชของเราในที่นี้ไม่มี กล่าวฉะนี้แล้ว จงถุ่มเถียงให้มากขึ้นแล้วพูดว่า เมื่อพวกเราไม่ได้แม่ซึ่งอาสน์เพื่อพระราช ของพวกเรา พวกเราก็จักไม่ให้ท่านทั้งหลายดื่มสุราและเลี้ยงกินมัจฉมังสะ ณ บัดนี้ แล้วบัดนี้ โอหื้อยังความสะอึดให้เกิดแก่ข้าราชการฝ่ายนั้นด้วยเสียงดัง แล้วค่อยทุบไหสุราทั้งปวงเสีย ด้วยก้อนใหญ่ แล้วเทศาณมัจฉมังสาหารเสีย ทำให้บริโภคน้ำไม่ได้แล้วเข้าไปสู่ระหว่างแห่ง เสนาโดยเร็ว ดูกเหล่าอสูรเข้าไปสู่เทพนคร แล้วทำเสียงให้อีกทีก็กรีกโครมประกาศว่า เรา ทั้งหลายเป็นคนของมโหสถบัณฑิตในกรุงมถิลยา ถ้าท่านทั้งหลายสามารถก็จงจับพวกเรา ให้ ข้าราชการเหล่านั้นรู้ความที่พวกเจ้ามาแล้ว จงมาเถิด มโหสถแจ้งให้สหชาติโยธาของตนรู้ฉะนี้ แล้วส่งไป ทวยหาญสหชาติบริวารของมโหสถรับคำสั่งให้วิ่งมโหสถแล้ว ผูกสอดอาวุธ ๕ ออก จากกรุงมถิลยาไปในราชอุทยานแห่งพระเจ้าจุลนีเข้าไปสู่พระราชอุทยานอันตกแต่งแล้วดูนันทน วันเทพอุทยาน ฉะนั้น เห็นสิริราชสมบัติอันประดับแล้วตั้งแต่พระราชบัลลังก์พระราช าร้อยเอ็ดซึ่งมีเสวตฉัตรอันยกแล้ว ได้ทำกิจทั้งปวงโดยนัยอันพระโพธิสัตว์กล่าวแล้ว ยังมีมหาชน ให้เอิกเกริกแล้วบ่ายหน้ากลับกรุงมถิลยา ฝ่ายราชบริพารข้างกรุงปัญจาละก็กราบทูลประพฤติเหตุ แด่พระราชเหล่านั้น พระเจ้าจุลนีพรหมทัตทรงพิโรธว่า พวกกรุงมถิลยามาทำอันตรายแก่สุรา ที่ประกอบยาพิษเห็นปานนี้ของเราเสีย ฝ่ายพระราชาร้อยเอ็ดก็พิโรธว่า พวกกรุงมถิลยามาทำให้ พวกเราไม่ได้ดื่มชัชปาน ส่วนพลนิกายก็ขัดใจว่า เราทั้งหลายไม่ได้ดื่มสุราอันหาผลค่ามิได้ ฝ่ายพระเจ้าจุลนีพรหมทัตตรัสเรียกพระราชเหล่านั้นมา รับสั่งว่า ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงมา เราทั้งหลายจักไปกรุงมถิลยา ตัดเศียรพระเจ้าวิเทโธราชเสียด้วยพระขรรค์ แล้วฆ่าเหยียบเสียด้วยบาท แล้วประชุมดื่มชัชปาน ท่านทั้งหลายจงเตรียมยกกองทัพไป ตรัส ฉะนี้แล้วเสด็จในที่ลับตรัสข้อความนี้แก่แก้วฏูอีกว่า เราทั้งหลายจักจับปัจฉามิตรผู้ทำอันตราย แก่มงคลเห็นปานนี้ของพวกเรา พวกเราก็จักเป็นผู้อันเสนา ๑๘ อักโขภินิ พร้อมด้วยพระราช าร้อยเอ็ดแวดล้อมไป ท่านอาจารย์จงไปด้วย พราหมณ์แก้วฏูดำริด้วยความที่คนเป็นผู้ฉลาดว่า อันเราไม่อาจจะเอาชนะมโหสถบัณฑิต ความละอายจะมีแก่พวกเราเป็นแน่ เราก็จักยัง พระราชาให้กลับพระดำริ ลำดับนั้น แก้วฏูจึงทูลพระราชว่า ข้าแต่มหाराช นันหาใช่กำลัง

ของพระเจ้าวิเทโหราชไม่ นั่นเป็นการจัดแจง นั่นเป็นอำนาจของมโหสถบัณฑิต กรุงมิดิลาอัน
เขารักษาแล้ว คุณทำที่ราชสีห์รักษาแล้ว อันใคร ๆ ไม่อาจยึดเอา ความอายจกมีแก่พวกเรา
อย่างเดียว ไม่ควรไป ณ กรุงมิดิลา ฝ่ายพระราชจูนิเป็นผู้มัวเมาด้วยความเมาในราชอิสริยยศ
ด้วยถือพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์ จึงตรัสว่า มโหสถจักทำอะไรเราได้ ตรัสเช่นนี้แล้วเป็นผู้อัน
พระราชาร้อยเอ็ดแควดล้อมเสด็จออกไปด้วยเสนากำหนด ๑๘ อักโขภินิ ฝ่ายอาจารย์แก้ว เมื่อ
ไม่อาจจะให้พระเจ้าจูนิเชื่อคำของตน ก็โดยเสด็จไปด้วย ด้วยคิดเห็นว่า เราไม่ควรจะ
ประพฤติให้เป็นข้าศึกต่อพระราชา.

ฝ่ายสหชาติโยธาของมโหสถกลับถึงกรุงมิดิลาโดยราตรีเดียว แจ้งกิจที่ตนได้ทำ
แก่มโหสถ ฝ่ายเหล่านุรุษที่มโหสถวางไว้ก็ส่งข่าวก่อนว่า พระเจ้าจูนิเป็นผู้อันพระราชาร
ร้อยเอ็ดห้อมล้อมเป็นราชบริพาร เสด็จมาด้วยทรงมุ่งจะจับพระเจ้าวิเทโหราช ขอท่านผู้เป็น
บัณฑิตอย่าประมาท มโหสถได้รับข่าวจากเหล่านุรุษที่วางไว้เนื่องนิคยว่า วันนี้พระเจ้าจูนิ
เสด็จถึงสถานที่นั้น วันนี้ถึงสถานที่นั้น ก็วันนี้จักเสด็จถึงกรุงมิดิลา พระมหาสัตว์ได้ทราบข่าว
นั้นก็ยิ่งเป็นผู้ไม่ประมาท ฝ่ายพระเจ้าวิเทโหราชทรงทราบข่าวว่า พระเจ้าจูนิพรหมทัตจัก
กรีธาทัพมายึดเมืองเรา ก็ได้ทรงฟังเสียงกึกก้องไม่ขาดเสียง ลำดับนั้น พระเจ้าจูนิ
พรหมทัตพร้อมด้วยพลนิกายถือคบเพลิงนับด้วยแสนดวง ส่องมรรคาเสด็จมาถึงแต่หัวค่ำ
แล้วให้ล้อมเมืองมิดิลาไว้ทั้งสี่ด้าน ลำดับนั้นแม่ทัพก็ให้ตั้งหมู่พลในที่นั้น ๆ ล้อมกรุงมิดิลาด้วย
ปราการคือช้าง ด้วยปราการคือรถ ด้วยปราการคือม้า เหล่าพลนิกายได้ยืนบันลือลั่น ประบมือ
ผิวกปาก คำรณร้องอยู่ กรุงมิดิลากำหนดทั้งสิ้น ๗ โยชน์ ก็มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกันด้วย
แสงสว่างประทีปและแสงสว่างเครื่องประดับ สมัยนั้นราวกะว่าเป็นเวลาที่ปฐพีจะแตกสลาย
ด้วยศัพท์สำเนียงแห่งม้ารถและดุริยางค์ดนตรีเป็นต้น นักปราชญ์ทั้ง ๔ คือ เสนกะ ปุกกุสะ
กามินทะ เทวินทะได้อินเสียงโห่ร้องโกลาหลไม่รู้เรื่อง ก็เข้าไปเฝ้าพระราชากราบทูลว่า ข้า
แต่พระมหाराชเจ้า เสียงโห่ร้องอื้ออึงมาก ก็แต่ข้าพระองค์ไม่ทราบเสียงนั้นเป็นเสียงอะไร
ควรที่จะทรงพิจารณาให้ทราบเรื่อง พระเจ้าวิเทโหราชได้ทรงสดับคำของอาจารย์ทั้ง ๔ ก็ทรง
คิดว่า พระเจ้าพรหมทัตจักเสด็จมาแล้ว จึงเปิดพระเกลดทอดพระเนตร ก็ทรงทราบว่าเสด็จ
มาแล้ว ทั้งกลัวทั้งตกพระหฤทัย ทรงเห็นชัดว่า ชีวิตของเราไม่มีละ พຼ່ງนี้พระเจ้า
พรหมทัตจักยังพวกเราทั้งมวลให้สิ้นชีวิต ทรงเห็นจะนั้นก็ประทับนั่งตรัสอยู่กับอาจารย์ทั้ง ๔
ส่วนพระโพธิสัตว์รู้ว่า พระเจ้าจูนิพรหมทัตเสด็จมาถึงแล้ว เป็นผู้ไม่ครั้นคร้ามดุจราชสีห์
จัดการรักษาในพระนครทั้งสิ้นแล้วคิดว่า เราจักเล่าโลมพระราชาจึงขึ้นสู่พระราชานิเวศน์
ถวายบังคมพระราชาแล้วยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง พระเจ้าวิเทโหราชทอดพระเนตรเห็นมโหสถ

มาเฝ้าก็ค่อยสบายพระหฤทัย ทรงดำริว่า คนอื่นยก มโหสถบัณฑิตผู้บุตรของเราจะชื่อว่า
สามารถเปลี่ยนเราจากทุกข์ ย่อมไม่มี เมื่อจะรับสั่งกับมโหสถ ได้ตรัสคาถาแรกในมหา
อุมมังกชาดกนี้ ว่า

ดูก่อนฟอมโหสถ พระเจ้าจุลนีพรหมทัตเจ้ากรุง
ปัญจาละเสด็จยาตราทัพมาพร้อมด้วยกองทัพทุกหมู่
เหล่า กองทัพของพระเจ้ากรุงปัญจาละนี้นั้นพึง
ประมาณไม่ได้ มีกองช่างโยธา กองราบ ล้วนแต่
ฉลาดในสงครามทั้งปวง สามารถจะนำข้าศึกมาได้ มี
เสียงอื้ออึง ยังกันและกันให้รู้ด้วยเสียงกลองและเสียง
สังข์.

มีวิทยาทางโลหธาตุ มีเครื่องประดับ มีธงเคลื่อนไหว
กลั่นด้วยช้างม้า สมบูรณ์ด้วยเหล่าคนมีศิลป์ ตั้งมั่น
ด้วยดีด้วยเหล่าทหารผู้กล้ากล้า.

กล่าวกันว่า ในกองทัพนี้ มีราชบุรุษ ๑๐ คนเป็น
ผู้ฉลาด มีปัญญา ประชุมปรึกษากันในที่ลับ พระ
ชนนีของพระเจ้าจุลนีพรหมทัตเป็นที่ ๑๑ ย่อมทรงสั่ง
สอนชาวปัญจาสนคร.

ที่นั่น บรรดาชนเหล่านี้ พระราชาร้อยเอ็ดผู้
เรื่องยศ ตามเสด็จพระเจ้าปัญจาลราช ถูกชิงแว่นแคว้น
กลัวมรณภัย ตกอยู่ในอำนาจของชาวปัญจาสนคร.

เป็นผู้ทำตามพระราชกระแสที่ดำรัส ไม่มีความ
ปรารถนาก็จำต้องกล่าวคำเป็นทักขิ ตามเสด็จพระเจ้า-
ปัญจาลราช เป็นผู้ที่มีอำนาจมาก่อน ไม่มีความปรารถนา
ก็ต้องอยู่ในอำนาจของพระเจ้าปัญจาลราช.

กรุงมิลิลาถูกกองทัพนั้น แวดล้อมเป็น ๓ ชั้น
ราชธานีของชาววิเทหรัฐถูกขุดเป็นคูโดยรอบ.

กองทัพที่แวดล้อมกรุงมิลิลาโดยรอบนั้นปรากฏ
เหมือนดาวบนท้องฟ้า ดูก่อนฟอมโหสถ ฟอจรู้ว่า
พวกเราจักพ้นทุกข์ได้อย่างไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สพฺพเสนาย** ความว่า คู่ก่อนพ้อมโสด ได้ยินว่า พระเจ้าจุลนีเสด็จยাত্রาทัพมาพร้อมด้วยกองทัพทุกหมู่เหล่า นับได้ ๑๘ อักโขภิกษิ มีพระราชาร้อยเอ็ดเป็นผู้นำ. บทว่า **ปญฺจาลิยา** ได้แก่ เป็นของมีอยู่ของพระเจ้าปัญจาลราช. บทว่า **วิทุมฺมตี** ความว่า ประกอบด้วยกำลังของช่างไม้ผู้เที่ยวแบกทัพสัมภาระที่นำมาเพื่อการช่าง. บทว่า **ปตฺติมตี** ได้แก่ อันบุรุษผู้ก่อเอาสิ่งประเสริฐน้อยใหญ่รักษาแล้ว. บทว่า **สพฺพสงฺคามโกวิทา** ได้แก่ ผู้ฉลาดในสงครามทั้งปวง. บทว่า **โอหารินิ** ความว่า สามารถแอบเข้าไปในกองทัพไม่มีใครเห็น ตัดศีรษะข้าศึกนำมาได้. บทว่า **สทฺทวตี** ได้แก่ ไม่สงัดจากเสียง ๑๐ ประการ. บทว่า **เกริสฺขปฺโปทฺธนา** ความว่า ในที่นั้น ไม่สามารถจะให้อู้อด้วยคำสั่งว่า จงมา จงรุกรงรบ จงอย่าไปเป็นต้น แต่กิจเช่นนั้นจะให้รู้กันได้ในที่นี้ ด้วยเสียงกลองและด้วยเสียงสังข์ ฉะนั้นจึงชื่อว่า ยังกันและกันให้อู้อด้วยเสียงกลองและเสียงสังข์. บทว่า **โลหวิขฺชา** ในบาทคาถาว่า **โลหวิขฺชา อลงฺการา** นั้น เป็นชื่อของโล่เช่นเสื้อเกราะห่มเกราะเป็นต้น ซึ่งประดับด้วยรัตนะ ๓ ประการเป็นศิลปโลหะ. บทว่า **อลงฺการ** ได้แก่ เป็นเครื่องประดับของพระราชามาตรัยของพระราชาเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในบาทคาถานี้จึงมีเนื้อความดังนี้ว่า ชื่อว่ามีวิทยาทางโลกธาตุ มีเครื่องประดับ เพราะสว่างไสวไปด้วยวิทยาทางโลกธาตุและด้วยเครื่องประดับ. บทว่า **ธชฺชนิ** ความว่า ประกอบด้วยธงทั้งหลายที่ยกขึ้นบนรถเป็นต้น ซึ่งประดับด้วยทองเป็นต้น รุ่งเรืองด้วยวัตถุต่าง ๆ. บทว่า **วามโรหิณี** ความว่า ทหารเหล่านั้นท่านเรียกว่า **วามโรหิณี** เพราะเมื่อขึ้นช้างขึ้นม้า ย่อมขึ้นข้างซ้าย ประกอบด้วยทหารเหล่านั้นคือเลื่อนกล่นไปด้วยช้างและม้าซึ่งประมาณมิได้. บทว่า **ลิปฺปิเยหิ** ความว่า สมบูรณ์ด้วยดีคือเลื่อนกล่นด้วยเหล่าทหารที่ถึงความสำเร็จในศิลปะ ๑๘ อย่างมีหัตถิศิลปและอัสวศิลปเป็นต้น. บทว่า **สุเรหิ** ความว่า เนาะพ้อ ได้ยินว่า กองทัพนี้ตั้งมั่นด้วยดีด้วยเหล่าทหารผู้มีความบากบั่นเสมอด้วยราชสีห์. บทว่า **อาหุ** ความว่า กล่าวกันว่าในกองทัพนี้มีบัณฑิต ๑๐ คน. บทว่า **รโหคตา** ความว่า มีปกติไปในที่ลับ คือมีปกตินั่งปรกษากันในที่ลับ เล่ากันว่าบัณฑิตเหล่านั้นเมื่อได้คิดกันวันสองวัน ก็สามารถจะกลับเอาแผ่นดินขึ้นตั้งไว้ในอากาศได้. บทว่า **เอกาทสี** ความว่า ได้ยินว่า พระชนนีของพระเจ้าจุลนีนั้น ประกอบด้วยปัญญายังกว่าบัณฑิต ๑๐ คนนั้น พระชนนีนั้นเป็นคนฉลาดที่ ๑๑ ของบัณฑิตเหล่านั้น สั่งสอนพราสอนกองทหารปัญญาละ. เล่ากันมาว่า วันหนึ่งมีบุรุษคนหนึ่งถือข้าวสารหนึ่งทะนาน ข้าวสุกหนึ่งห่อ และกหาปณะหนึ่งพัน คิดจะข้ามแม่น้ำ ก็ลงถึงท่ามกลางแม่น้ำไม่อาจจะข้ามได้ จึงกล่าวกะชนทั้งหลายผู้ยืนอยู่ริมฝั่งอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ข้าวสารหนึ่งทะนาน ข้าวสุกหนึ่งห่อ และกหาปณะหนึ่งพัน ของข้าพเจ้ามีอยู่ในมือ บุคคลผู้สามารถยังข้าพเจ้าให้ได้ข้าม

จากฝั่งนี้ ข้าพเจ้าจักให้สิ่งที่ข้าพเจ้าชอบใจซึ่งมีอยู่ในมือ ลำดับนั้น มีบุรุษหนึ่งถึงพร้อมด้วย
กำลังนุ่งผ้ามันแล้วข้ามลงสู่แม่น้ำ จับแขนบุรุษนั้นให้ข้ามลงไปแล้วกล่าวว่า ท่านจงให้สิ่งที่
ควรให้แก่ข้าพเจ้า บุรุษนั้นกล่าวตอบว่า ท่านจงถือเอาข้าวสารหนึ่งทะนานหรือข้าวสุกหนึ่งห่อ
บุรุษผู้พาข้ามฟากจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้าไม่คิดชีวิตพาท่านข้ามฟาก ข้าพเจ้าไม่ต้องการด้วยของ
สองสิ่งนั้น ท่านจงให้กหาปณะแก่ข้าพเจ้า บุรุษผู้ว่าจะให้ของชอบใจนั้นจึงกล่าวว่า ข้าพเจ้า
ได้พูดว่า ข้าพเจ้าจะให้สิ่งที่ชอบใจจากของ ๓ อย่างแก่ท่าน บัดนี้ ข้าพเจ้าก็ให้สิ่งที่ข้าพเจ้า
ชอบใจแก่ท่าน ท่านอยากได้ก็จงถือเอา บุรุษผู้พาข้ามฟากจึงพูดแก่บุคคลผู้หนึ่งผู้ยืนอยู่ใกล้
บุคคลผู้นั้นก็กล่าวตอบว่า บุรุษผู้ว่าจะให้ของชอบใจให้ของที่ชอบใจแก่ท่าน ท่านรับเอาเถิด
บุรุษผู้พาข้ามฟากกล่าวว่า ข้าพเจ้าไม่เอา แล้วพาบุรุษผู้ว่าจะให้ของชอบใจไปสู่ที่วินิจฉัย แจ้งแก่
อมาตย์ผู้วินิจฉัยทั้งหลาย ฝ่ายอมาตย์ผู้วินิจฉัยเหล่านั้น ได้ฟังข้อความทั้งปวงก็วินิจฉัยอย่างนั้น
บุรุษผู้พาข้ามฟากไม่ยินดีด้วยวินิจฉัยแห่งอมาตย์เหล่านั้น จึงกราบทูลพระราชา ฝ่ายพระราชา
จูลนีให้เรียกอมาตย์ผู้วินิจฉัยเหล่านั้นมา ทรงฟังคำของชนทั้ง ๒ แต่สำนักอมาตย์ผู้วินิจฉัย
เมื่อไม่ทรงทราบจะวินิจฉัยอย่างอื่น จึงทรงวินิจฉัยทับสัถย์ บุรุษผู้พาข้ามฟากได้ฟังพระราช
วินิจฉัยดังนั้น ก็พูดขึ้นหน้าพระที่นั่งว่า พระองค์ทำข้าพระองค์ผู้สละชีวิตลงสู่แม่น้ำให้มิโทษ
ขณะนั้นพระชนนีแห่งพระเจ้าจูลนีมีพระนามว่าสลาเทวี ประทับนั่งอยู่ใกล้ ทรงทราบความที่
พระราชวินิจฉัยผิด จึงตรัสว่า พ่อวินิจฉัยคดีที่วินิจฉัยผิดคดีแล้วหรือ พระเจ้าจูลนีทูลพระราช
มารดาว่า ข้าพระเจ้าทราบเท่านี้ ถ้าวาพระมารดาทรงทราบยิ่งกว่านี้ไซ้ ขอได้ทรงวินิจฉัยอีก
เถิด พระนางสลาเทวีจึงรับสั่งว่า ดิสะพ่อ แม่จะวินิจฉัย จึงรับสั่งให้เรียกบุรุษผู้ว่าจะให้ของ
ที่ชอบใจมาแล้วตรัสว่า เจ้าจงมา จงวางของ ๓ อย่างที่เจ้าถืออยู่ไว้ที่ภาคพื้น แล้วตรัสถามว่า
เมื่อเจ้าลอยอยู่ในน้ำ เจ้าพูดว่ากระไรกะบุรุษผู้พาเจ้าข้ามฟากคนนี้ ครั้นบุรุษผู้ว่า จะให้ของที่
ชอบใจทูลดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงรับสั่งว่า ถ้อยคำอย่างนั้น เจ้าจงถือเอาของที่เจ้าชอบใจของเจ้า
ณ บัดนี้ บุรุษผู้ว่าจะให้ของที่ชอบใจจึงถือเอาถุงกหาปณะหนึ่งพัน ลำดับนั้น พระนางจึงให้
เรียกบุรุษผู้ว่าจะให้ของที่ชอบใจมาในกาลเมื่อเดินไปได้หน่อยหนึ่ง ตรัสถามว่า เจ้าชอบ
กหาปณะหนึ่งพันหรือ ครั้นได้ทรงฟังทูลตอบว่า ชอบกหาปณะหนึ่งพัน พระเจ้าข้า จึงตรัสว่า
เจ้าพูดกะบุรุษผู้พาข้ามฟากนี้ว่า เราจักให้ของที่ชอบใจจากของ ๓ อย่างนี้แก่เขา หรือไม่ได้พูด
ครั้นได้ทรงฟังตอบว่า ได้พูด จึงรับสั่งว่า ถ้อยคำอย่างนั้น เจ้าจงให้กหาปณะหนึ่งพันแก่บุรุษผู้พา
เจ้าข้ามฟากนี้นั้นแล บุรุษผู้ว่าจะให้ของที่ชอบใจได้ฟังพระวินิจฉัยขณะนั้น ก็ร้องไห้คร่ำครวญได้
ให้กหาปณะหนึ่งพันแก่บุรุษผู้พาตนข้ามฟากนั้น ขณะนั้น พระเจ้าจูลนีพรหมทัตและอมาตย์
ทั้งหลายยินดีในพระวินิจฉัยนั้นต่างแซ่ซ้องสาธุการ จำเดิมแต่นั้น ความที่พระนางเจ้าสลาเทวี

พระราชชนนีของพระเจ้าจตุรถีเป็นผู้เป็นไปด้วยพระปัญญา ก็บังเกิดปรากฏในที่ทั้งปวง พระเจ้าวิเทหราชทรงหมายเอาพระนางเจ้าองค์นี้ จึงตรัสว่า มาตา เอกาทสี เป็นต้น.

บทว่า ขตุยา ได้แก่ กษัตริย์ทั้งหลาย. บทว่า อจฺฉินฺนรฏฺฐา ความว่า ถูกพระเจ้าจตุรถีพรหมทัตชิงแว่นแคว้นยึดครอง. บทว่า พฺยติตา ความว่า กลัวแต่มรณภัย ไม่ทรงเห็นสิ่งอื่นที่จะพึงถือเอา. บทว่า ปญฺจาสิณฺ วสฺส คตา ความว่า ตกอยู่ในอำนาจของพระเจ้าปัญจาลราชนี้ ก็บทนี้เป็นเหตุยวักตติลงในอรรถแห่งฉฺฉินฺนรฏฺฐิวิภคติ. บทว่า ยํ วทา ตกฺกรา ความว่า อาจกระทำตามพระราชกระแสที่ตรัส. บทว่า วสิโน คตา ความว่า เมื่อก่อนมีอำนาจเอง แต่เดี๋ยวนี้อยู่ในอำนาจของพระเจ้าจตุรถี. บทว่า ติสนฺธิ ความว่า ถูกล้อมด้วยกำแพง ๔ เหล่า นั่นคือ ถูกล้อมด้วยกำแพง คือ ช้างเป็นชั้นแรก ถัดนั้นล้อมด้วยกำแพงคือรถ ถัดนั้น ล้อมด้วยกำแพงคือม้า ถัดนั้น ล้อมด้วยกำแพงคือพลรบ ชื่อว่าล้อม ๓ ชั้น คือระหว่างกองช้างกับกองรถเป็นชั้น ๑ ระหว่างกองรถกับกองม้าเป็นชั้น ๑ ระหว่างกองม้ากับกองพลรบเป็นชั้น ๑. บทว่า ปริกฺขณฺณติ ความว่า บัดนี้ นครนี้ถูกซัดโดยรอบเหมือนเขาประสงค์จะยกขึ้นถือไป. บทว่า อุกฺกัธฺ ตารกฺขาตาว ความว่า กองทัพที่ล้อมรอบกรุงมิลลานั้น ปรากฏด้วยอาวุธทั้งหลายมีท่อนไม้เป็นต้น หลายร้อยหลายพัน เหมือนดาวบนท้องฟ้า. บทว่า วิชานาหิ ความว่า ดูก่อนพอมโสด ตั้งแต่เวเจินถึงภวัคคพรหม คนอื่นที่ชื่อว่าเป็นบัณฑิตผู้ฉลาดในอุบายเช่นเจ้าไม่มี อนึ่ง ชื่อว่าความเป็นบัณฑิตย่อมรู้กันได้ในฐานะเห็นปานนี้ เพราะคนอื่นเช่นเจ้าไม่มี ฉะนั้น เจ้าท่านนั้นจงรู้ว่า พวกเราจักพ้นความทุกข์นี้ได้อย่างไร.

พระมหาสัตว์ได้สดับพระดำรัสของพระเจ้าวิเทหราชดังนี้แล้ว ดำริว่า พระราชานี้ทรงกลัวมรณภัยเหลือเกิน ก็แพทย์เป็นที่พึ่งอาศัยของคนไข้ โภชนาหารเป็นที่พึ่งอาศัยของคนหิว น้ำดื่มเป็นที่พึ่งอาศัยของคนกระหาย เว้นเราเสีย คนอื่นที่เป็นที่พึ่งอาศัยของพระราชนีไม่มี เราจักปลอมโยนพระองค์ให้บาพระหฤทัย ครั้งนั้น พระมหาสัตว์มิได้ครั่นคร้าม จุจราชสีห์บันลือสีหนาท ณ พินมโนศิลา กราบทูลพระเจ้าวิเทหราชว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า ขอพระองค์อย่าทรงกลัวเลย จงเสวยราชสมบัติให้เป็นสุขเถิด ข้าพระองค์จักทำกองทัพซึ่งนับได้ ๑๘ อักโขภิกษิณี ให้เป็นผู้มีใจเจ้าของแม่แห่งผ้าสาฎกที่พันท้องอยู่ให้หนีไป จุจบุคคละเงือก่อนดินให้กาหนีไป และจุจบุคคละขึ้นธนูให้หลังหนีไปจะนั้น กราบทูลฉะนี้แล้ว จึงกล่าวคาถาที่ ๕ ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ขอพระองค์ทรง
เหยียดพระยุคลบาทให้ผาสุก เชิญเสวยและรื่นรมย์ใน
กามสมบัติเถิด พระเจ้าจตุรถีพรหมทัตจะละกองทัพ

ชาวปัญจาละหนีไป.

เนื้อความของกาลานั้นมีว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ขอพระองค์ทรงเหยียดพระ
ยุคลบาท กล่าวคือเสวยราชย์ของพระองค์ตามสบายเถิด และเมื่อทรงเหยียด อย่าได้คิดเรื่องการ
สงคราม โปรดเสวยและรื่นรมย์ในกามสมบัติเถิด พระเจ้าจุลนีพรหมทัตนี้จักทรงทิ้งกองทัพนี้
หนีไป.

มโหสถบัณฑิตยังพระราชำให้อุ่นพระหฤทัยแล้วออกมาให้ยังกลองแจ้งเรื่องเล่น
มหรสพที่แวปว้างร้องในพระนคร กล่าวกะชาวพระนครว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย
อย่าได้วิตกเลย จงยังวัตถุทั้งหลายมีดอกไม้ของหอมเครื่องลูบไล้ น้ำดื่มและโภชนะเป็นต้น
ให้ถึงพร้อมแล้วเริ่มเล่นมหรสพ มโหสถกล่าวกะชาวพระนครว่า ชนทั้งหลายในที่นั้น ๆ จง
ดื่มใหญ่ จงเล่นคิดสืติเป่า จงประโคมดนตรี จงฟ้อนรำ จงโห่ร้อง จงเสหา จงบันลือเสียง
ให้เอิกเกริก จงตบมือให้สนุก จงขับร้องตามสบาย ค่าใช้จ่ายสำหรับพวกท่านทั้งหลาย
เป็นของเราจัดให้ทั้งนั้น เราผู้มีนามว่ามโหสถบัณฑิต พวกท่านจักได้เห็นอำนาจของเรา
ยังชาวพระนครให้เบาใจแล้ว ชาวพระนครได้ทำตามนั้น ชนทั้งหลายอยู่นอกเมืองย่อมได้ยิน
เสียงมีเสียงขับประโคมเป็นต้น ก็พากันเข้าสู่ภายในเมืองทางประตูน้อย ผู้รักษาทั้งหลายย่อม
ไม่จับกุมบุคคลที่ตนเห็นแล้ว ๆ นอกจากพวกศัตรู เพราะฉะนั้น คนเดินเข้าออกมิได้ขาด
บุคคลเข้าไปในเมืองย่อมเห็นคนเล่นมหรสพ.

ฝ่ายพระเจ้าจุลนีพรหมทัตได้ทรงสดับเสียงโกลาหลในกรุงมิถิลา จึงตรัสถามอมตย์
ทั้งหลายว่า คุณก่อนผู้เจริญทั้งหลาย ในเมื่อพวกเราล้อมเมืองด้วยกองทัพด้วยอัคโฆภินิ
ตั้งอยู่แล้ว ความกลัวหรือเพียงความพรั่นพรึงย่อมไม่มีแก่ชาวเมือง ชาวเมืองร่ำเรงปีติโสมนัส
ประโคมฟ้อนรำขับโห่ร้องเกรียวกราว ตบมือ คุกคาม มีเหตุการณ์เป็นไฉน ลำดับนั้น บุษ
ทิมโหสถวางไว้ก็ทูลมุสาแด่พระราชำว่า ข้าแต่เทพเจ้า พวกเรามีกิจอันหนึ่งเข้าไปในเมืองทาง
ประตูน้อย เห็นประชาชนชาวเมืองเล่นการมหรสพ ได้ซักถามว่า พระราชาในสกลชมพูทวีป
มาล้อมเมืองของท่านทั้งหลายตั้งอยู่แล้ว แต่พวกท่านเป็นผู้ประมาทเลินเล่อ เหตุการณ์เป็น
อย่างไร ชาวเมืองเหล่านั้นกล่าวตอบว่า พระราชาของเราทั้งหลายทรงปรารภอย่างหนึ่ง
ได้มีในกาลเมื่อยังทรงพระเยาว์ว่า ในเมื่อเมืองเราอันพระราชาในสกลชมพูทวีปล้อมแล้ว พวก
เราก็จักเล่นมหรสพ วันนี้ความปรารถนาของพระราชาแห่งพวกเราถึงที่สุด เพราะฉะนั้น ทาง
ราชการจึงป่าวร้องให้ชาวเมืองเล่นมหรสพ ดื่มใหญ่ในที่ของตน ๆ พระเจ้าจุลนีพรหมทัตได้
ทรงฟังถ้อยคำของพวกบุษทิมโหสถวางไว้ ก็ทรงขัดเคือง ตรัสสั่งเสนาว่า ท่านทั้งหลายจงไป
จงรีบถมเมืองข้างนี้ด้วยข้างนี้ด้วย จงทำลายคู จงทำลายกำแพง จงทำลายประตูหอรบ เข้า

ไปในเมือง เอาศิระชาวเมืองมาด้วยเกวียนร้อยเล่ม คุณเอาไฟก่อกองมาจะนั้น จึงตัดเศียรพระเจ้าวิเทโหรชานมา โยธาผู้กล้าหาญทั้งหลายได้ฟังพระราชดำรัสสั่ง ก็กุมอาวุธมีประการต่างๆ ไปสู่ที่ใกล้ประตูหอรบ ถูกทวยหาญของมโหสถประทุษร้ายด้วยการเทสาดเปือกตมระคนด้วยก้อนกรวดและเลนระคนด้วยทราย และการทิ้งก้อนศิลาที่ถอยกลับลงสู่คูด้วยคิดจะทำลายกำแพง เหล่าโยธาตั้งอยู่บนประตูเชิงเทินภายใน ก็ทำให้ข้าศึกถึงความพินาศใหญ่ ด้วยเครื่องสังหารมีลูกศร หอกและโตมรเป็นต้น โยธาของมโหสถยอมเบียดเบียนโยธาของพระเจ้าจุลนีสำแดงวิการแห่งมือเป็นต้น และคำบริภาษชู้ด้วยประการต่างๆ พุดยั่วให้โกรธว่า พวกเจ้ามีร่างกายเหน็ดเหนื่อย จงมาดื่มเถียวกินสักหนอยซิ แล้วสาธตรา ทิงภษนะสุราและโยนมัจฉมังสะ กับทั้งไม้เสียบมัจฉมังสะลงไป ส่วนพวกสัตว์ก็ดื่มเถียวกินเดินไปมาบนกำแพง โยธากรุงปัญจาละไม่อาจจะทำอะไรได้ ก็ไปเฝ้าพระเจ้าพรหมทัต กราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ บุคคลเหล่านี้ยกท่านผู้มีอานุภาพแล้ว ไม่สามารถจะเอาชนะชนะได้ พระเจ้าจุลนีประทับแรมอยู่ ๔ - ๕ ราตรี เมื่อไม่ทรงเห็นอุบายที่จะหักเอาเมืองมิถิลาได้จึงตรัสถามแก่ภักว้า อาจารย์ พวกเราไม่สามารถจะยึดพระนครได้ แม้คนคนหนึ่ง ก็ไม่สามารถจะเข้าใกล้ จะควรทำอย่างไร เกวัญกราบทูลสนองว่า ช่างก่อนเถอะพระเจ้าข้า ธรรมดาเมืองมีน้ำภายนอก เราจักเอาเมืองได้ด้วยสินน้ำ พวกในเมืองลำบากด้วยน้ำจกเปิดประตูเมืองออกมา พระราชาทรงเห็นชอบด้วยว่าอุบายนี้ดี จำเดิมแต่นั้นมา พวกข้างกองทัพนครก็มิให้ใครนำน้ำเข้าไปในเมือง บุรุษที่มโหสถวางไว้ก็เขียนหนังสือผูกปลายลูกศรยิงส่งเข้าเข้าไปในเมือง เพราะมโหสถตั้งอาณัติไว้ว่า ใครพบหนังสือที่ปลายลูกศรจงนำมาให้เราดังนี้ ครั้นนั้น บุรุษคนหนึ่งเห็นหนังสือที่ปลายลูกศรก็เอาไปแสดงแก่มโหสถ มโหสถรู้ข่าวนั้นจึงนึกว่า พระเจ้าจุลนีไม่รู้จักความที่เราเป็นมโหสถบัณฑิต จึงให้ผ้าไม้ไผ่ยาว ๖๐ ศอกออกเป็น ๒ ซีก รานปล้องออกหมดแล้วประกบกันเข้าอีกรัดด้วยหนังทาโคลนข้างบน ให้หว่านโดนดสายบัวและพีชบัวขาว ซึ่งได้มาแต่ดาบสผู้มีฤทธิ์นำมาแต่หิมวันตประเทศ ในเลนใกล้ฝั่งสระโบกขรณี วางไม้ไผ่ไว้ข้างบน กรอกลงไป คืบเดียวเท่านั้นเกิดดอกขึ้นไป ๆ ถึงปลายไม้ไผ่สูงพันราว ๑ ศอก ลำดับนั้น มโหสถยังบุรุษทั้งหลายของตนให้ถอนสายบัวนั้น โยนให้พวกข้าศึก ด้วยคำว่า พวกท่านจงถวายสายบัวนี้แก่พระเจ้าจุลนี เหล่าบุรุษของมโหสถทำสายบัวนั้นให้เป็นวลัยแล้วร้องบอกว่า เนะท่านทั้งหลายผู้เป็นข้าบาทของพระเจ้าจุลนีพรหมทัต เหล่าท่านอย่าตายด้วยความหิวเลย จงรับเอาดอกอุบลนี้ประดับ เถียวกินสายบัวให้อิ่มหนา ร้องบอกฉะนี้แล้วโยนลงไป บุรุษคนหนึ่งที่มโหสถวางไว้จึงถือเอาสายบัวนั้น นำไปถวายพระเจ้าจุลนี กราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ขอได้ทอดพระเนตรสายบัวนี้ สายบัวยาวเท่านี้เราทั้งหลายไม่เคยเห็นมาแต่ก่อนจนบัดนี้ ครั้นเมื่อ

พระราชดำรัสว่า ท่านทั้งหลายจงวัดดู กี่วัดสายบัวอันยาว ๖๐ สอก ทูลว่า ๘๐ สอก ในเมื่อพระราชดำรัสถามอีกว่า บัวนั้นเกิดในที่ไหน บุรุษคนหนึ่งทมิฬโศกวางไว้กราบทูลเท็จว่าวันหนึ่ง ข้าพระเจ้ากระหายน้ำเข้าไปในเมืองทางประตูน้อยด้วยคิดจะดื่มสุรา ได้เห็นสระโบกขรณีใหญ่ทั้งหลายที่ขุดไว้เพื่อประโยชน์แห่งชาวเมืองเล่นน้ำ มหาชนนั่งในเรือเก็บดอกบัว ดอกบัวนี้เกิดริมฝั่งสระโบกขรณีนั่น ก็แต่สายบัวอันเกิดในที่ลึกยาวราว ๑๐๐ สอก พระเจ้าจูลนีพรหมทัตได้สดับข้อความนั้น จึงตรัสแก่แก้วว่า ดูก่อนท่านอาจารย์ พวกเราไม่อาจจะยึดเอาเมืองนี้ด้วยให้สิ้นน้ำ ท่านเลิกความคิดนี้เสียเถิด พราหมณ์แก้วกราบทูลว่า ถ้าอย่างนั้นจักยึดเอาเมืองนี้ด้วยให้สิ้นข้าว เพราะธรรมดาว่านครต้องมีข้าวภายนอก พระราชดำรัสให้ทำอย่างนั้น มโหสถบัณฑิตรู้ข่าวนั้นโดยนัยนหลัง จึงนึกว่าพราหมณ์แก้วไม่รู้จักความที่เราเป็นมโหสถบัณฑิต จึงให้เทโคลนถมบนกำแพงเมือง แล้วให้หว่านข้าวเปลือกในที่นั้น ธรรมดาความประสงค์ของพระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลายย่อมสำเร็จราตรีเดียวเท่านั้น ข้าวเปลือกก็งอกขึ้นบนกำแพงเมือง พระเจ้าจูลนีทอดพระเนตรเห็นต้นข้าวนั้นจึงตรัสถามว่า นั่นอะไร ปรากฏเขียวอยู่บนกำแพงเมือง บุรุษทมิฬโศกวางไว้ได้ฟังพระราชกระแส ก็เป็นเหมือนคอยจึงมาแต่พระโอรสของพระราชดำรัส จึงกราบทูลว่า ข้าแต่เทพเจ้า ได้ยินว่า บุตรแห่งคฤหบดี อันมีนามว่ามโหสถบัณฑิต คิดเห็นภัยในอนาคตกาล จึงให้ขนข้าวเปลือกแต่แคว้นขึ้นฉางหลวงไว้ แล้วเก็บงำข้าวเปลือกที่เหลือไว้ริมกำแพง ได้ยินว่า ข้าวเปลือกเหล่านั้นแห้งไปด้วยแดด ชุ่มไปด้วยฝน และข้าวกล้าทั้งหลายก็เกิดขึ้นพร้อมในที่นั้น วันหนึ่งข้าพเจ้าเข้าไปโดยประตูน้อยด้วยกิจอันหนึ่งเห็นกองข้าวเปลือกริมกำแพงก็หยิบข้าวเปลือกมาจากกองนั้น ทั้งไว้ริมทางที่นั้นหมู่ชนเมื่อจะพูดกับข้าพเจ้าว่าชะรอยท่านจะหิว จึงบอกว่า ท่านจงเอาชายผ้าห่อข้าวเปลือกไปเรือนของท่านให้ดำหุงกินซิ พระเจ้ากรุงปัญจาละได้สดับดังนั้น จึงตรัสกะพราหมณ์แก้วว่า เราไม่อาจจะยึดเอาเมืองด้วยให้สิ้นธัญญาหาร อุบายอื่นมีหรือ แก้วกราบทูลว่า ถ้าอย่างนั้นเราจักยึดเอาด้วยสิ้นพิน ขึ้นชื่อว่าเมืองย่อมมีพินภายนอก พระราชดำรัสให้ดำเนินการอย่างนั้น ฝ่ายมโหสถรู้ข่าวนั้นดังหนหลัง ให้ทำกองพินประมาณเท่าภูเขา ให้ปรากฏล่งพินข้าวเปลือกบนกำแพง พวกคนของมโหสถเมื่อกล่าวเยาะเย้ยเล่นกับโยธาของพระเจ้าจูลนี จึงกล่าวว่า ถ้าพวกท่านหิวจงหุงข้าวกินเสีย แล้วโยนพินใหญ่ ๆ ลงไปให้ ฝ่ายพระราชจูลนีทอดพระเนตรเห็นพินเป็นอันมากกองพินกำแพงเมือง จึงตรัสถามว่า นั่นอะไร บุรุษทมิฬโศกวางไว้จึงกราบทูลว่า ข้าแต่เทพเจ้า ได้ยินว่า บุตรคฤหบดีผู้นี้มีนามว่ามโหสถเห็นภัยในอนาคตจึงให้ขนพินมากองไว้หลังเรือนแห่งเหล่าสกุล และให้กองไว้ริมกำแพงเมืองก็มีไม่น้อย พระเจ้ากรุงปัญจาละได้สดับดังนั้นจึงตรัสกะอาจารย์แก้วว่า เราไม่อาจจะยึดเอา

เมืองด้วยสิ้นพินทำนจงเลิกอุบายนี้เสีย พราหมณ์แก้วทูลว่า ขอพระองค์อย่าได้ทรงวิตก
อุบายอื่นยังมี พระเจ้าจุลนิตรัสถามว่า อุบายอย่างไรอีก เรายังไม่เห็นที่สุดอุบายของท่าน
เราไม่สามารถจะยึดเอาวิเทรฐได้ เราจกกลับเมืองของเรา แก้วจึงทูลว่า ความอาษาว่า พระ
เจ้าจุลนิพรหมทัตกับพระราชาร้อยเอ็ดไม่สามารถจะยึดเอาวิเทรฐได้ จกมีแก่พวกเรา มโหสถ
จกเป็นบัณฑิตอย่างไร แม้ข้าพระองค์ก็เป็นบัณฑิตแท้จริง พวกเรากจกทำเลสอันหนึ่ง พระราชา
ตรัสว่า เลสอะไร แก้วจึงทูลสนองว่า พวกเรากจกทำกรรมยุทธ์ พระราชาตรัสถามว่า อะไร
เรียกว่ากรรมยุทธ์ แก้วทูลตอบว่า เสนาจกไม่ต้องรบ ก็แต่บัณฑิตทั้งสองของพระราชาท้ง
สองจกอยู่ในที่เดียวกัน ในบัณฑิตทั้งสองนั้น บัณฑิตใดจกไหว้ บัณฑิตนั้นจกแพ้ ก็มโหสถไม่
รู้ความคิดนี้ และข้าพระองค์ก็เป็นผู้แก่กว่า มโหสถยังเป็นหนุ่ม เห็นข้าพระองค์ก็จกไหว้
มโหสถไหว้ข้าพระองค์เมื่อใด ชาวแคว้นวิเทหะก็จกชื่อว่า อันพวกเรานะแล้ว ที่นั้นพวกเรา
จกยังวิเทรฐให้ปราชัยแล้วยึดไว้เป็นเมืองของตน ความอาษาจกไม่มีแก่พวกเราด้วยประการฉะนี้
รบด้วยเลสนี้ชื่อว่ากรรมยุทธ์ ฝ่ายมโหสถได้ทราบรหัสเหตุเหมือนหนหลัง จึงคิดว่า ถ้าเราแพ้
แก้ว เราก้ไม่ใช่บัณฑิต ส่วนพระเจ้าจุลนิพรหมทัตตรัสว่า อุบายนี้งามละอาจารย์ ให้เขียน
ราชสาส์นความว่า พรุ่งนี้กรรมยุทธ์จกมี ชนะหรือปราชัยโดยธรรมโดยเสมอจกมีแก่บัณฑิต
ทั้งสองผู้ใดไม่ทำกรรมยุทธ์ ผู้นั้นชื่อว่าพ่ายแพ้ ดังนี้ แล้วส่งไปถวายพระเจ้าวิเทรฐทาง
ประตุน้อย พระเจ้ากรุงมิดิลาได้ทรงสดับราชสาส์นนั้ ให้เรียกมโหสถมาแจ้งเนื้อความนั้น
มโหสถกราบทูลว่า ดีแล้วพระเจ้าข้า ขอสมมติเทพพระราชทานราชสาส์นตอบไปว่า
ชาวกรุงมิดิลาจกเตรียมจัดสนามกรรมยุทธ์ไว้ทางประตูด้านปักษิมทิศ กองทัพกรุงปัญจาละจกมา
สู่สนามกรรมยุทธ์ พระเจ้าวิเทรฐได้ทรงฟังคำของมโหสถจึงพระราชทานราชสาส์นตอบแก่
ทูลผู้มาแล้วนั้นเอง มโหสถให้เตรียมจัดสนามกรรมยุทธ์ทางประตูด้านปักษิมทิศ ด้วยคิดว่า
ปราชัยจกมีแก่แก้ววันพรุ่งนี้ ฝ่ายเหล่าบุรุษที่มโหสถวางไว้ร้อยเอ็ดคนก็ล้อมแก้วไว้เพื่อ
ประโยชน์แก่การรักษามโหสถด้วยคิดว่า ใครจะรู้เหตุการณ์เหตุการณ์อะไรจกเกิดมี ส่วน
พระราชาร้อยเอ็ดก็ไปสู่สนามกรรมยุทธ์ ยืนคอยดูทางปราจินทิศ พราหมณ์แก้วก็ไปเช่นนั้น
เหมือนกัน ฝ่ายมโหสถบรมโพธิสัตว์สนานน้ำหอมแต่เช้าทีเดียวแล้ว นุ่งผ้ามาแต่แคว้นกาสิ
ราคานับด้วยแสนหาปณะแล้วประดับเครื่องอลังการท้งปวง บริโภคโภชนาหารมีรสเลิศต่าง ๆ
ไปสู่พระทวารด้วยบริวารใหญ่ ครั้นได้พระราชานุญาตให้เข้าเฝ้าว่า บุตรของเราจกเข้ามา ดังนี้
ก็เข้าไปถวายบังคมพระราชารายยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ครั้นได้สดับพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่
มาเฝ้า จึงกราบทูลว่า จกไปสนามกรรมยุทธ์ ครั้นตรัสถามว่า จะต้องการอะไร จึงกราบทูลว่า
ข้าพระองค์ประสงค์จะดวงแก้วด้วยแก้วมณี ควรที่ข้าพระองค์จะได้มณีรัตนะ ๘ กต พระราชา

ก็ทรงอนุญาต มโหสถรับมณีนะนั้นแล้วถวายบังคมพระราชาลงจากพระราชนิเวศน์ มีโยธา
สหชาติพันหนึ่งแควล้อม ขึ้นสู่รถอันประเสริฐเทียมด้วยม้าเศวตสินธพอันควรค่าแก่แสน
กหาปณะถึงริมประตูเวลากินอาหารเช้า ฝ่ายแก้วกู่ยืนคอยดูทางมาแห่งมโหสถ ด้วยคิดว่ามโหสถ
จักมาถึงบัดนี้ ๆ เป็นเสมือนยื่นคอด้วยแลหา เหงื่อไหลโซมด้วยความร้อนแห่งดวงอาทิตย์
ฝ่าย มโหสถเต็มไปด้วยความเป็นผู้มีบิรารมาก จุมหาสมุทรท่วมทับ เป็นผู้มีได้สยดสยอง
มิได้พองขนดุจไกรสรสีหราช ให้เปิดประตูออกจากพระนคร ลงจากรถดำเนินไปโดยว่องไว
องอาจดุจพระยาราชสีห์ พระราชาร้อยเอ็ดเห็นสิริรูปแห่งพระโพธิสัตว์ ก็ยังศัพท์สำเนียงเอิก
เกริกสรรเสริญเกียรติพระโพธิสัตว์ให้เป็นไปว่า ได้ยินว่า บุตรสิริวิมลเศรษฐี ผู้มีนามว่า
มโหสถบัณฑิต เป็นผู้ไม่มีสอง ไม่มีใครเปรียบด้วยความปรีชาในสกลชมพูทวีป ฝ่ายมโหสถ
มีสิริสมบัติหาที่เปรียบมิได้คือมณีนะเดินตรงไปหาพราหมณ์แก้วกู่ ส่วนบุโรหิตแก้วกู่เห็น
มโหสถบรมโพธิสัตว์ ก็ไม่อาจจะทรงกายอยู่ได้ลุกขึ้นต้อนรับกล่าวว่า ท่านมโหสถบัณฑิต
เราทั้งสองเป็นบัณฑิตเหมือนกัน เมื่อพวกข้าพเจ้ามาอยู่ที่นี่นานเพราะท่าน ท่านไม่ส่งสักวา
เครื่องบรรณาการมาบ้าง เพราะเหตุไรท่านจึงได้ทำอย่างนี้ ลำดับนั้น มโหสถกล่าวตอบ
แก้วกู่ว่า ท่านบัณฑิต ข้าพเจ้าหาบรรณาการที่สมควรแก่ท่าน พึงได้มณีนะนี้เอง ท่านจงรับ
เอามณีนะนี้ มณีนะอื่นอย่างนี้หาไม่ได้ทีเดียว แก้วกู่เห็นมณีนะอันรุ่งเรืองอยู่ในมือ
มโหสถก็คิดว่า มโหสถจักประสงค์ให้เรา จึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนี้ท่านจงให้แล้วเหยียดมือคอยรับ
มโหสถจึงกล่าวว่า ท่านคอยรับเถิดแล้วโยนไปให้ตก ณ นี้มือที่เหยียดรับ ลำดับนั้น แก้วกู่ไม่
อาจทนแค้นมณีนะมีน้ำหนักรับด้วยนี้มือ แค้นมณีนะก็พลาดตกใกล้เท้ามโหสถ แก้วกู่ก็น้อมกาย
ลงแทบเท้าแห่งมโหสถ ด้วยใครจะถือเอาเพราะความโลภ ลำดับนั้น มโหสถก็ไม่ให้แก้วกู่ลุก
ขึ้นได้ จับคอแก้วกู่ไว้ด้วยมือข้างหนึ่ง จับชายกระเบนไว้ด้วยมือข้างหนึ่ง กล่าวว่า ลูกขึ้นซิ
ท่านอาจารย์ ข้าพเจ้าเป็นเด็กเท่ากับหลานของท่าน ท่านอย่าไหว้ข้าพเจ้าเลย แล้วยังหน้าของ
แก้วกู่ให้สีลงที่พื้นกลับไปกลับมา จนหน้าเปื้อนด้วยโลหิตแล้วกล่าวว่า คุณก่อนคนอันธพาล
เจ้าหวังการไหว้แต่เราหรือ กล่าวจะนั้นแล้วจับคอขาดไป แก้วกู่ไปตกลงในที่ราวกว้าง
ลูกขึ้นหนีไป โยธาของมโหสถก็หิบบเอาแก้วมณีนะไว้ เสียงมโหสถร้องว่า ลูกขึ้นเถิด ๆ อย่า
ไหว้เราเลย ดังนี้ ได้ยินทั่วบริษัท ส่วนบริษัทของมโหสถก็กล่าวว่า แก้วกู่ไหว้เท้ามโหสถ
แล้วให้ร้องแซ่เป็นเสียงเดียวกัน พระราชาร้อยเอ็ดตลอดพระเจ้าจุลนีก็ได้เห็นแก้วกู่ น้อมกายลง
แทบเท้ามโหสถ พระราชาเหล่านั้นคิดว่า บัณฑิตของพวกเราไหว้มโหสถบัณฑิตแล้ว
บัดนี้พวกเราเป็นอันพ่ายแพ้ มโหสถจักไม่ให้ชีวิตแก่พวกเรา กิดะนี้แล้วต่างก็ขึ้นม้าของตน
ปรารภเพื่อหนีตรงไปอุดรปัญจาละ บริษัทของพระโพธิสัตว์เห็นพระราชาเหล่านั้นหนีไปแล้ว

จึงบอกกันว่า พระเจ้าจุลนีพรหมทัตพาพระราชาร้อยเอ็ดหนีไปแล้ว แล้วให้ร้องกันอีก พระราชา
ทั้งปวงได้สลับเสียงนั้นกลัวแต่มรณภัยก็พากันแตกกองทัพหนีไป บริษัทของพระโพธิสัตว์ก็
บันลือสำเนียงเกรียวกราวโกลาหลใหญ่ พระมหาสัตว์เป็นผู้เสนางคณิศรแวดล้อมกลับเข้าสู่
กรุงมิลินา.

ฝ่ายกองทัพของพระเจ้าจุลนีพรหมทัตหนีไปได้ ๓ โยชน์ ฝ่ายแก้วภูก็ขึ้นมาแล้วเช็ด
โลหิตที่หน้าผากไปถึงกองทัพ นั่งอยู่บนหลังม้ากล่าวว่า เนะท่านผู้เจริญทั้งหลาย ท่าน
ทั้งหลายอย่าหนีไปเลย เราไม่ได้ให้บุตรครุฑหบตีผู้ชื่อว่ามโหสถดอก ท่านทั้งหลายหยุดเถิด
เสนาไม่เชื่อไม่หยุดคงเดินไป พากันคำขู่แก้วภู กล่าวว่า เนะพราหมณ์ชั่ว ผู้มีธรรมเป็นบาป
ท่านกล่าวว่า เราจักทำธรรมยุทท์ แล้วมาไหว้มโหสถผู้คราวหลาน ผู้ไม่เพียงพอจะไหว้ กิจที่
พวกข้าพเจ้าจะพึงทำแก่ท่านไม่มี กล่าวฉะนี้แล้ว ก็ไม่ฟังถ้อยคำของแก้วภู คงเดินไปนั้นเทียว
แก้วภูไปโดยเร็วถึงกองทัพจึงกล่าวว่า คูก่อนผู้เจริญทั้งหลาย พวกท่านจงเชื่อเราเถิด เราไม่ได้
ไหว้มโหสถ มโหสถลงเราด้วยแก้วมณี ยังพระราชาทิ้งปวงเหล่านั้น ให้รู้โดยอาการต่าง ๆ
ให้เชื่อถ้อยคำของตน ยังกองทัพอันแตกกระจัดกระจายแล้วนั้น ให้กลับควบคุมกันเป็นปกติ
ก็เสนาใหญ่ถึงเพียงนั้น หากจะถือกำฝืนหรือก่อกองคั่นก่อกองหนึ่งซัดไปไซ้ กองฝืนและคิณรา
เท่ากำแพงเมือง พึงยังคุให้เต็ม ก็แต่ความประสงค์แห่งพระโพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมสำเร็จ
เพราะเหตุนี้ แม้บุคคลผู้หนึ่งหันหน้าเฉพาเมืองซัดกำฝืนหรือก่อกองคั่นจึงไม่มีเลย กองทัพแม้
ทิ้งปวงกลับถึงสถานที่ตั้งค่ายของตน พระราชจุลนีตรัสถามแก้วภูว่า เราจักทำอะไร อาจารย์
แก้วภูทูลตอบว่า เราทั้งหลายไม่ให้ใคร ๆ ออกจากประตูน้อย ตัดการเข้าออกเสีย ชาวเมือง
ออกไม่ได้ก็จกเค็ดร้อนเปิดประตู ที่นั้นพวกเราจักจับเหล่าปัจฉามิตรได้ พระราชาตรัส
รับรองว่า อุบายนี้งาม ฝ่ายมโหสถรู้ช้านั้น โดยนัยนหลังจึงคิดว่า เมื่อกองทัพปัญจาลนคร
ล้อมอยู่ในที่นี้นาน พวกเราจักไม่มีความผาสุก ควรที่จะให้กองทัพนั้นหนีไปด้วยอุบาย จักให้
หนีไปเสียด้วยความคิด มโหสถพิจารณาหาคนฉลาดคิดคนหนึ่ง ก็เห็นพราหมณ์หนึ่งชื่ออนุแก้ว
จึงให้เรียกตัวมาแจ้งว่า เนะอาจารย์ ควรที่ท่านจะช่วยงานอันหนึ่งของพวกเรา อนุแก้วถามว่า
ข้าพเจ้าจะทำอะไร ขอให้ท่านบอก มโหสถบดินทิตจึงชี้แจงให้อนุแก้วทราบ ว่า ท่านอาจารย์จง
ขึ้นไปอยู่ตามกำแพงเมือง เมื่อเห็นกองรักษาฝ่ายเราประมาทงโยนขนมและปลาเนื้อเป็นต้น
เพื่อพวกกองทัพของพระเจ้าจุลนีในระหว่าง ๆ แล้วร้องบอกว่า คูก่อนผู้เจริญทั้งหลาย พวก
ท่านจงเที่ยวกินสิ่งนี้ ๆ อย่างกระสันเค็ดร้อนเลย จงพยายามอยู่สักสองสามวันเถิด ชาวเมืองมิลินา
ก็เค็ดร้อนคุดๆ ไล่เค็ดร้อนตายอยู่ในกรุงฉะนั้น ไม่ช้านานก็จะเปิดประตูเมืองเพื่อพวกท่าน
ต่อแต่นั้น พวกท่านจงจับพระเจ้ากรุงมิลินาและมโหสถผู้ชั่วร้าย กองรักษาของพวกเราได้พึง

ถ้อยคำของท่าน ก็จักค่าคุณความท่าน จะเป็นเหมือนจับมือและเท้าท่าน ประหารด้วยซีกไม้
ไฟให้กองทัพพระเจ้าจูลินเห็น แล้วให้ท่านลงจากกำแพงเมือง มุ่นผมท่านให้เป็นจุก ๕ หย่อม
แล้วโรยผงอิฐลงบนศีรษะท่านแล้วให้ท่านตัดดอกยี่โถ แล้วตีท่านเล็กน้อยพอให้เห็นเป็นรอยที่
หลังท่าน แล้วให้ท่านขึ้นบนกำแพงเมือง ให้ท่านนั่งในสาแหรกเอาเชือกผูกโรยหย่อนลงไป
นอกกำแพงเมือง แล้วแสดงให้กองทัพของพระเจ้าจูลินได้เห็นว่า แน่ฮายโจรทำลายความคิด
เองจงไป พวกกองทัพของพระเจ้าจูลินจักพาท่านไปเฝ้าพระเจ้าจูลิน พระเจ้าจูลิน
ทอดพระเนตรเห็นจักร์สถามท่านว่า ท่านมีความคิดอย่างไร ที่นั่นท่านควรทูลอย่างนี้แด่
พระเจ้าจูลินว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า แต่ก่อนข้าพระเจ้ามียศใหญ่ มโหสถโกธรข้าพระเจ้าว่า
เป็นผู้ทำลายความคิด จึงทูลพระเจ้าวิเทหราชแล้วจึงเอาของข้าพระเจ้าเสียทั้งหมด ข้าพระ
เจ้าคิดว่า จักขอให้พวกพลของพระองค์ตัดศีรษะของบุตรภรรยาผู้ซึ่งยศของข้าพระเจ้าไป คิด
ฉะนี้แล้วได้เห็นโยธาของพระองค์เคื่อนร้อน จึงให้ของควรเคี้ยวควรกินแก่โยธาเหล่านั้น
มโหสถใส่ใจข้าพระเจ้าผู้มีเวรเก่าไว้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ จึงให้ข้าพระเจ้าถึงความพินาศนี้
ชนทั้งปวงของพระองค์รู้เหตุทั้งหมด ท่านจงยังพระเจ้าจูลินพรหมทัตให้เชื่อโดยประการต่าง ๆ
เมื่อเกิดความคุ้นเคยกันแล้ว จึงทูลต่อไปว่า ข้าแต่มหाराช จำเดิมแต่กาลที่พระองค์ได้ข้า
พระบาทมาแล้ว พระองค์อย่าได้ทรงวิคเลย บัดนี้พระชนมชีพของพระเจ้าวิเทหราชและชีวิต
ของมโหสถจะไม่มี เพราะข้าพระเจ้ารู้สถานที่มั่นคงสถานที่ไม่มีกำลัง และสถานที่มีหรือไม่มี
สัตว์ร้ายมีจะเข้าเป็นด้นในคูแห่งกำแพงในเมืองนี้ ข้าพระบาทจักยึดเอาเมืองถวายพระองค์
โดยกาลไม่นานเลย ครั้นทูลอย่างนี้ พระราชาจูลินจักทรงเชื่อประทานรางวัลแก่ท่าน แต่นั้นจะ
ให้ท่านปกครองกองทัพและพาหนะของพระองค์ ที่นั่นท่านจงคุมกองทัพของพระเจ้าจูลินให้
ลงในคูที่มีจะเข้าร้าย กองทัพของพระเจ้าจูลินก็จักไม่ลงด้วยกลัวจะเข้า กาลนั้นท่านจงทูลว่า
ข้าแต่สมมติเทพ มโหสถขย่งให้กองทัพแตกร้างเป็นกบฏต่อพระองค์แล้ว ใคร ๆ ตั้งแต่
พระราชาร้อยเอ็ดและพราหมณ์แก้วกู่ที่จะไม่รับสินบนมโหสถไม่มี ชนเหล่านี้ที่แวดล้อมโดย
เสด็จทั้งสิ้น ล้วนแต่เป็นพวกของมโหสถ อันเสวกามาตย์ของพระองค์มีแต่ข้าพระบาทคน
เดียวเท่านั้น ถ้าพระองค์ยังไม่ทรงเชื่อ จงมีพระราชโองการแก่พระราชาเหล่านั้นทั้งหมดว่า เธอ
ทั้งหลายจงแต่งองค์มาหาเรา ดังนี้ ที่นั่นพระองค์ก็จะพึงทอดพระเนตรเห็นอักษรในราชารณ
มีญาทรวงเครื่องประดับและพระขรรค์เป็นด้น อันมโหสถจาริกนามของตนถวายไว้แก่
พระราชาเหล่านั้น ก็จะพึงทรงเชื่อ ท่านทูลฉะนี้ พระเจ้าจูลินพรหมทัตก็จักทรงทำตาม
อย่างนั้น จักทอดพระเนตรเห็นอักษรที่จารึกชื่อมโหสถในราชารณเหล่านั้น ก็จักทรงเชื่อ
และกลัวจะดั่งพระหฤทัยส่งพระราชาเหล่านั้นกลับไป แล้วจักร์สหาหรือท่านว่า บัดนี้เราจัก

ทำอย่างไรดี ท่านบัณฑิต ท่านควรกราบทูลพระองค์ดังนี้ว่า มโหสถเป็นคนเจ้ามายามาก ถ้าพระองค์จักประทับอยู่สิ้นวันเล็กน้อย มโหสถก็จักทรงทำปวงเสนาของพระองค์ให้อยู่ในเงื้อมมือตนแล้วจับพระองค์ เราทั้งหลายอย่าเน้นซ้ำ รีบขึ้นม้าหนีไปเสียในระหว่างมัชฌิมยามวันนี้ ขอมรณภัยของพวกเราจงอย่ามีในคนอื่นเลย พระเจ้าจุลนีพรหมทัตได้ทรงฟังคำของท่าน ดังนั้นก็จักทรงทำตาม ท่านจงกลับในเวลาที่จะเจ้าจุลนีหนีไป แล้วยังพวกโยธาของเราให้รู้พราหมณ์อนุเกวฏ์ได้ฟังคำชี้แจงนั้น ก็กล่าวว่า ข้าแต่ท่านบัณฑิต ดีแล้ว ข้าพเจ้าจักทำตามคำของท่าน มโหสถจึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านควรทนต่อการประหารเล็กน้อย อนุเกวฏ์กล่าวตอบว่า ข้าแต่ท่านบัณฑิต ขกเสียแต่ชีวิตและมือเท้าของข้าพเจ้า เหลือจากนั้น ท่านจงทำตามชอบใจของท่าน มโหสถจึงให้สิ่งของแก่เหล่าชนในเรือนของอนุเกวฏ์แล้ว ทำพราหมณ์ให้ถึงประการอันแปลกโดยนัยที่กล่าวแล้ว แล้วให้นั่งในสาหรerkเอาเชือกผูกโรยลงไปให้แก่พวกเสวกของพระเจ้าจุลนีพรหมทัต.

ลำดับนั้น พวกเสนาก็จับอนุเกวฏ์นำไปถวายพระเจ้าพรหมทัต พระราชาทรงทดลองแล้ว ก็ทรงเชื่อพราหมณ์อนุเกวฏ์ จึงพระราชทานรางวัลแก่นอนุเกวฏ์แล้วให้ปกครองเสนา ฝ่ายอนุเกวฏ์ก็ยังเสนาให้ลงในสถานที่ที่มีกระเซ้าร้าย พลนิกายถูกกระเซ้าทั้งหลายขบกัด ถูกกองรักษาที่อยู่บนหอรบยิงพุ่งเอาด้วยศรหอกและโศตร ก็ถึงความพินาศใหญ่ จำเดิมแต่นั้น ๆ ก็ไม่อาจเข้าไปใกล้ด้วยความกลัวอันตรายเห็นปานนั้น ลำดับนั้น อนุเกวฏ์เข้าเฝ้าพระเจ้าจุลนีพรหมทัตทูลว่า ข้าแต่เทพเจ้า พวกคนรบเพื่อประโยชน์แก่พระองค์ไม่มี มีแต่พวกรับสินบนทั้งนั้น ถ้าพระองค์ไม่เชื่อ จงให้พวกเหล่านั้นมา จักทอดพระเนตรเห็นอักษรจารึกชื่อมโหสถในเครื่องอุปโภคมีฝานู่งที่นุ่งอยู่เป็นต้น พระเจ้ากรุงอุตตรปัญจาละให้ทำอย่างนั้น ก็ทอดพระเนตรเห็นอักษรในผ้าเป็นต้นแห่งพวกนั้นทั้งหมดก็เข้าพระทัยแน่ว่าพวกนี้รับสินบน จึงตรัสถามอนุเกวฏ์ว่า บัดนี้เราควรจะทำอย่างไร ท่านอาจารย์ ครั้นอนุเกวฏ์ทูลตอบว่า กิจอื่นที่ควรทำไม่มี พระเจ้าข้า ถ้าพระองค์ทรงริรออยู่ มโหสถจักจับพระองค์ ส่วนอาจารย์เกวฏ์ ก็สาละวนอยู่แต่แปลที่หน้าผากเท่านั้น แต่รับสินบนเหมือนกัน เพราะแกร็บมณีนีระแล้ว ยังพระองค์ให้หนีไปสิ้น ๓ โยชน์ ให้ทรงเชื่อถือแล้วให้กลับ เกณี่เหละยุงให้กองทัพแตก ข้าพระองค์ไม่สมควรจะอยู่แม้สักคืนเดียว ควรจะหนีเสียในระหว่างเที่ยงคืนวันนี้ ยกข้าพระองค์เสีย บุคคลอื่นจะเป็นผู้ร่วมพระหฤทัยไม่มี ครั้นอนุเกวฏ์ทูลดังนี้ ก็ตรัสสั่งว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านอาจารย์จงผูกม้าที่นั่งแล้วตระเตรียมยาน อนุเกวฏ์รู้ความที่พระเจ้าจุลนีจะหนีโดยทรงวินิจฉัยแน่ จึงทูลให้อุ่นพระหฤทัยว่า อย่างกลัวเลย พระเจ้าข้า แล้วออกไปข้างนอกสั่งพวกบุรุษที่มโหสถวางไว้ว่า วันนี้พระเจ้าอุตตรปัญจาละจะหนี ท่านทั้งหลายอย่าหลับเสีย สั่งฉะนี้แล้วผูกม้าที่นั่ง

มันคง อย่างที่รู้ไว้จะให้หยุดมันยิ่งสำคัญว่าวังหนีตะบันไป แล้วนำมันมาไว้ในระหว่างมัจฉิม
ยามแล้วกราบทูลว่า ม้าที่นั่งเตรียมผูกไว้แล้ว พระเจ้าข้า ขอทรงทราบเวลาเสด็จ พระราชา
ก็ขึ้นม้าหนีไป ฝ่ายอนุเกศวร์ก็ขึ้นม้าทำเหมือนโดยเสด็จด้วยหน้อยหนึ่งก็กลับ ม้าที่นั่งที่ผูก
มันคงแม้พระราชารั้งให้หยุด ก็พาพระราชานิไปอย่างเดียว ฝ่ายอนุเกศวร์เข้าไปในหมู่เสนาก็ร้อง
อิงขึ้นว่า พระราชาจุลนีพรหมทัตเสด็จหนีไปแล้ว พวกบุรุษที่มโหสถวางไว้ก็ร้องบอกกันกับ
พวกของตน ฝ่ายพระราชาร้อยเอ็ดได้สดับเสียงนั้น ก็สำคัญว่า มโหสถเปิดประตูเมือง
ออกมา บัดนี้เขจักไม่ไว้ชีวิตพวกเรา ก็กลัวสะดุ้งตกใจ ไม่เหลียวแลเครื่องอุปโภคบริโภค
พากันหนีไปแต่ที่นั่น ๆ ชนทั้งหลายก็ร้องเอ็ดกันขึ้นว่า แม้พระราชาร้อยเอ็ดก็เสด็จหนีไปแล้ว
กองรักษาอยู่ที่บนประตูหอรบได้ยินเสียงนั้น ก็โห่ร้องตอบมือกันขึ้น ขณะนั้น พระนครมิลินา
ทั้งสิ้น ทั้งภายในภายนอกก็บันลือเสียงสนั่นหวั่นไหวเป็นอันเดียวกัน เพียงดังแผ่นดินแยกออก
เพียงดังท้องทะเลปั่นป่วนฉะนั้น พลนิกาย ๑๘ อภิภิณิกถว้แถมรณภัย ด้วยเข้าใจว่า
พระเจ้าจุลนีและพระราชาร้อยเอ็ดถูกมโหสถจับไว้ได้แล้ว ก็ทิ้งแม่ผ้าสาฎกที่พันท้องของตน ๆ
เสียหนีไป สถานที่ตั้งกองทัพวางเปล่า พระเจ้าจุลนีพรหมทัตพาพระราชาร้อยเอ็ดไปสู่นคร
ของตน วันรุ่งขึ้นพลนิกายชาวกรุงมิลินาเปิดประตูเมืองออกมาแต่เช้า เห็นสิ่งของกองอยู่เป็น
อันมาก จึงแจ้งแค้นมโหสถว่า ข้าแต่ท่านบัณฑิต พวกเรจักทำอย่างไร มโหสถกล่าวว่า
ทรัพย์สินที่พวกข้าศึกทิ้งไว้ ตกเป็นของพวกท่าน พวกท่านจงถวายสิ่งที่เป็นของพระราชาทิ้งปวง
แต่พระราชาราชของเราทั้งหลาย จงนำสิ่งที่เป็นของเศรษฐีและเกวญมาให้แก่เรา ชาวเมืองจงถือเอา
สิ่งที่เหลือจากนี้ เมื่อชนทั้งหลายนำรัตนภัณฑ์มีค่ามากไปอยู่ กินเวลาล่วงไปถึงกึ่งเดือน ก็แต่
ชนทั้งหลายนำของอันเหลือจากนั้นไป กินเวลาถึง ๔ เดือน พระโพธิสัตว์ให้รางวัลเป็นอัน
มากแก่พราหมณ์อนุเกศวร์ ได้ยินว่า จำเดิมแต่นั้นมา ชาวกรุงมิลินาก็บังเกิดมั่งคั่งมั่งมีเงินและ
ทอง รัตนะมีค่ามากก็เกิดมีมากหลาย.

พระเจ้าจุลนีพรหมทัตประทับอยู่ ณ เมืองอุตตรปัญจาละกับพระราชาร้อยเอ็ด
เหล่านั้น ล่วงไปปีหนึ่ง.

อยู่มาวันหนึ่ง พราหมณ์เกวญแลดูหน้าด้วยกระจกก็เห็นแผลที่หน้าผากจึงคิดว่า
นี่มโหสถทำไว้ มโหสถทำเราให้อายแก่พระราชาทิ้งปวงมีประมาณเท่านี้ คิดจะนี่ก็เกิด
โกรธขึ้น คิดว่า เมื่อไรหนอ เราจักเป็นผู้สามารถเห็นหลังแห่งมโหสถ ถิ่นนี้ก็ได้ว่า อุบายมีอยู่
ลงสันนิษฐานแน่ว่า พระราชธิดาของพระราชาทิ้งปวงมีพระนามว่า **ปัญจาลจันตี** มีพระรูป
โฉมอุดมเปรียบด้วยเทพอัปสร เราจักให้พระนางนั้นแก่พระเจ้าวิเทหราช โลมเชอด้วยกาม
แล้วนำเธอผู้เป็นดังปลาเกล็ดเบ็ดกับมโหสถมา ข่าเสียทั้งสองคนแล้วดื่มชัชชาน ตระหนักแน

ขณะนี้แล้ว จึงเข้าเฝ้ากราบทูลแด่พระเจ้าจตุรวิว่า ข้าแต่สมมติเทพ ยังมีความคิดอีกอย่างหนึ่ง พระเจ้าจตุรวิได้ทรงสดับคำของแก้วฏู จึงตรัสว่า แน่ะท่านอาจารย์ พวกเราไม่เป็นเจ้าของแม้ แห่งผ้าสาฎกที่พันท้อง เพราะอาศัยความคิดของท่าน บัดนี้ท่านจักทำอะไรอีก นิ่งเสียทีเกิด แก้วฏูจึงทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า อุบายอื่นเช่นอุบายนี้ไม่มี พระราชาตรัสว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านจงกล่าวให้ฟัง พราหมณ์แก้วฏูทูลว่า ถ้าจะทูล ควรอยู่แต่สอง พระเจ้าข้า พระราชาทรง เห็นชอบด้วย พราหมณ์จึงเชิญเสด็จพระราชขึ้นบนปราสาท ให้เสด็จเข้าไปในห้องบรรทม แล้วทูลว่า เราทั้งหลายจักโลมพระเจ้าวิเทหราชด้วยกิเลส แล้วเอาตัวมาฆ่าเสียพร้อมกับมโหสถ พระราชาตรัสว่า อุบายนี้งาม แต่เราจักเล่าโลมนำเขาอย่างไร แก้วฏูทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พระราชธิดาของพระองค์ผู้มีพระนามว่า ปัญจาลันที ทรงรูปโฉมงดงาม พวกเราจักให้จินตกวีประพันธ์รูปสมบัติอันทรงสิริ และความงามแห่งอิริยาบถของพระราชธิดานั้น ด้วยประพันธ์เป็นเพลงขับ แล้วให้ผู้ชำนาญขับร้องกาพย์กลอนเหล่านั้นในกรุงมิลิตา ให้มีใจความว่า เมื่อจอมนรินทร์ปิ่นวิเทหรัฐ ไม่ได้รี้รัดเห็นปานนี้ ราชสมบัติก็ไม่มีประโยชน์อะไร ดังนี้ รู้ว่าพระเจ้าวิเทหราชปฏิบัติเกี่ยวข้องเนื่องด้วยการฟังนั้นแล ข้าพระองค์ จักไปในกรุงมิลิตากำหนดวันมารับพระราชธิดาอภิเษก เมื่อข้าพระองค์กำหนดวันกลับมาแล้ว พระเจ้าวิเทหราชก็จักเป็นเหมือนปลาเกล็ดเปิด พามโหสถมา ภายหลังเราทั้งหลายก็จักฆ่าพระเจ้าวิเทหราชกับมโหสถเสีย พระเจ้าจตุรวิได้สดับคำของแก้วฏูแล้วทรงยินดีรับรองว่า อุบายของท่านงาม เราทั้งหลายจักทำอย่างนั้น ถิ่นางนกลีลาที่เลี้ยงไว้ในที่บรรทมแห่งพระเจ้าจตุรวิ พรหมทัต ได้ฟังความคิดนั้นแล้วได้ทำให้ประจักษ์ พระเจ้าจตุรวิให้เรียกพวกจินตกวีเข้ามา พระราชทานทรัพย์เป็นอันมาก แล้วแสดงพระราชธิดาแก่พวกนั้น ตรัสว่า เจ้าทั้งหลายจง ประพันธ์กาพย์กลอนอาศัยรูปสมบัติของธิดานี้ พวกจินตกวีเหล่านั้นก็ประพันธ์เพลงขับอย่างจับใจยิ่งแล้วขับถวายพระราชธิดา พระราชธิดาก็พระราชทานทรัพย์เป็นอันมากแก่พวกนั้นอีก นางพื่อน รำทั้งหลายเรียนกาพย์กลอนแต่สำนักจินตกวีทั้งหลายแล้วไปขับร้องในมณฑลมหรรณพ เพลงขับเหล่านั้นได้แพร่ไปด้วยประการฉะนี้ เมื่อเพลงขับเหล่านั้นได้แพร่ไปในหมู่ประชาชน พระเจ้าจตุรวิตรัสให้เรียกพวกขับร้องทั้งหลายมาตรัสสั่งว่า เจ้าทั้งหลายจงจับนกใหญ่ให้มาก ขึ้นสู่ ดันไม้ในราตรี นั่งขับร้องอยู่บนต้นไม้้น ครั้นเวลาใกล้รุ่งจงผูกกังสดาลที่คอนกเหล่านั้น ปล่อยขึ้นไปแล้วจึงลงจากต้นไม้ พระเจ้าจตุรวิให้ทำดังนั้น เพื่อเหตุให้เป็นของปรากฏว่า แม้เทวดาทั้งหลายก็ขับร้องพรรณนาพระรูปโฉมแห่งพระราชธิดาของพระเจ้ากรุงปัญจาละ พระเจ้าจตุรวิตรัสเรียกเหล่าจินตกวีนั้นมาอีกตรัสว่า บัดนี้เจ้าทั้งหลายจงพรรณนาสรรเสริญว่า นางกุมาริกาเห็นปานนี้หาสมควรแก่พระราชอื่นในพื้นชมพูทวีปไม่ นางสมควรแก่พระเจ้าวิเท

ราชกรุงมิลิตา และอิสรียศของนางนี้ผู้เดียวควรแก่พระเจ้าวิเทหราช ดังนี้ ผู้ให้เป็นเพลงขับ จินตกวีเหล่านั้นทำตามรับสั่งแล้ว ขับถวายให้ทรงสดับ พระเจ้าจุลนีก็พระราชทานทรัพย์แก่พวกนั้นแล้วตรัสสั่งว่า เจ้าทั้งหลายจงไปสู่กรุงมิลิตา แล้วขับโดยอุบายนี้แหละในกรุงมิลิตานั้นอีก จินตกวีเหล่านั้นเมื่อขับเพลงขับเหล่านั้น ไปถึงกรุงมิลิตาโดยลำดับ ก็ขับ ณ โรงมหรสพ มหาชนได้ฟังเพลงขับเหล่านั้นก็ยิ่งเสียงโห่ร้องเกรียวกราวให้เป็นไป ได้ให้ทรัพย์เป็นอันมากแก่พวกนั้น พวกนั้นขับบนต้นไม้ในเวลารাত্রี ครั้นใกล้รุ่งก็ผูกกังสดาลที่คอนกทั้งหลายแล้วลงจากต้นไม้ เสียงโกลาหลเป็นอันเดียวกันว่า แม้เทวดาทั้งหลายก็ขับร้องพรรณนาพระรูปโฉมของพระราชธิดาพระเจ้ากรุงปัญจาละ ดังนี้ ได้มีในพระนครทั้งสิ้น เพราะได้ยินเสียงกังสดาลในอากาศ พระเจ้าวิเทหราชทรงสดับเสียงนั้น จึงให้เรียกพวกนักประพันธ์กาพย์กลอนมาให้เล่นมหรสพในพระราชนิเวศน์แล้ว ทรงดำริว่า ได้ยินว่า พระเจ้าจุลนีมีพระราชประสงค์จะประทานพระราชธิดาผู้ทรงรูปโฉมอันอุดมเห็นปานนี้แก่เรา ทรงดำรินี้ก็ทรงยินดี ได้พระราชทานทรัพย์เป็นอันมากแก่นักประพันธ์เหล่านั้น พวกนั้นก็กลับมาความมากราบทูลพระเจ้าจุลนีพรหมทัต ลำดับนั้น อาจารย์แก้วจึงกราบทูลพระเจ้าจุลนีว่า บัดนี้ข้าพระบาทจักไปเพื่อกำหนดวัน พระราชาตรัสว่า ดีแล้วอาจารย์ ท่านควรจะเอาอะไรไปบ้าง แก้วกราบทูลว่า ควรเอาบรรณาการบ้างเล็กน้อยไป พระเจ้าข้า ก็ทรงอนุญาต แก้วก็ถือเอาเครื่องบรรณาการไปด้วยบริวารใหญ่ ถึงวิเทหรัฐ เสียงโกลาหลเป็นอันเดียวกันได้บังเกิดในกรุงมิลิตา เพราะได้ฟังการมาของแก้วว่า ได้ยินว่า พระเจ้าจุลนีกับพระเจ้าวิเทหราช จักกระทำสัมพันธไมตรีต่อกัน ฝ่ายพระเจ้าจุลนิจักประทานพระธิดาของพระองค์แด่พระราชธิดาของเรา ได้ยินว่า พรหมณ์แก้วมาเฝ้าเพื่อกำหนดวันเสด็จไปอภิเษก พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงฟังคำนั้น แม้พระมหาสัตว์ก็ได้ฟังเหมือนกัน ความปริวิตกได้มีแก่พระมหาสัตว์ว่า การที่แก้วมาย่อมไม่ชอบใจเรา เราจักรู้เหตุนั้นโดยความเป็นจริง ดังนี้ เพราะได้ยินคำลือนั้น มโหสถจึงส่งข่าวไปยังบุรุษที่วางไว้ในสำนักของพระเจ้าจุลนีว่า เจ้าจงรู้ข้อความนี้ตามความเป็นจริงส่งข่าวมาให้รู้ ลำดับนั้น พวกบุรุษที่วางไว้จึงส่งข่าวตอบมาว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายไม่รู้ข้อความนี้โดยความเป็นจริง พระเจ้าจุลนีกับแก้วนั่งปรึกษากันอยู่ในห้องบรรทม ก็แต่นกสาธิตที่เลี้ยงไว้ในที่บรรทมของพระเจ้าจุลนีสืบความคิดอันนี้ พระมหาสัตว์ได้สดับดังนั้นแล้วคิดว่า เราจักไม่ให้แก้วเห็นบ้านเมืองที่จัดดีแล้ว จำแนกดีแล้ว อย่างที่ปจจามิตรไม่มีโอกาส มโหสถจึงให้ล่อมทางที่มาทั้งสองข้าง และเบี่ยงบนด้วยเสื้อลำแพน ตั้งแต่ประตูพระนครจนถึงพระราชนิเวศน์ และตั้งแต่พระราชนิเวศน์จนถึงเรือนคน ให้เขียนภาพโปรยดอกไม้ที่พื้น ให้ตั้งหมอนน้ำมีน้ำเต็มและให้ปักต้นกล้วยผูกธงไว้ แก้วเข้าสู่พระนคร เมื่อไม่เห็น

เมืองที่จำแนกดีแล้วก็คิดว่า พระราชาให้ตกแต่งมรรคาไว้รับเรา ไม่รู้ว่า เขาทำเพื่อไม่ให้เห็น บ้านเมือง เกวัญไปเฝ้าถวายบังคมพระเจ้าวิเทโหราช ถวายเครื่องบรรณาการทูลปฏิสันถารแล้ว นั้น ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง พระเจ้าวิเทโหราชทรงทำสักการะสมมานะแล้ว เมื่อจะกราบทูลถึง เหตุการณ์ที่ตนมา ได้กล่าวคาถาเหล่านั้นว่า

พระราชามีพระราชประสงค์จะทรงทำสังฆ-
ไมตรี จะประทานรัตนะทั้งหลายแด่พระองค์ แต่นี้ไป
ทูลทั้งหลายผู้มีวาจาไพเราะ กล่าวคำที่น่ารัก จงมา
จงกล่าววาจาอันอ่อนหวาน เป็นวาจาที่น่ายินดี
ปัญญาแลรัฐและวิเทโหราชทั้งสองนั้น จงเป็นอันหนึ่งอัน
เดียวกัน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สหอุกโกโม เต ความว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พระราชาของข้าพระองค์ทั้งหลายมีพระราชประสงค์จะทรงทำสังฆไมตรีกับด้วยพระองค์. บทว่า รตนานิ ความว่า จะประทานรัตนะทั้งหลายตั้งตั้งแต่พระราชธิดาซึ่งเป็นอิตถีรัตนะแด่ พระองค์. บทว่า อากุญฺญตุ ความว่า ได้ยินว่า ตั้งแต่นี้ไป ทูลทั้งหลายผู้มีวาจาไพเราะ กล่าวคำที่น่ารัก ถวายเครื่องบรรณาการแด่บุตรปัญจาลนคร มาในมิตถิยานครนี้ และแต่มีถิลา นคร ไปในอุตตรปัญจาลนครนั้น. บทว่า เอกา ภวนฺตุ ความว่า ขอรัฐทั้งสองนั้นจงเป็น อันหนึ่งอันเดียวกันทีเดียว คุณน้ำในคงคาไหลร่วมกับน้ำในขมุนาฉะนั้น.

ก็แลครั้งกราบทูลอย่างนี้แล้ว เกวัญได้กราบทูลต่อไปว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พระราชาของข้าพระเจ้าใครจะส่งมหาอมายุอื่นมา ก็ไม่สามารถจะแจ้งข่าวให้เป็นที่ยอมรับพระ ราหฤทัย เพราะฉะนั้น จึงส่งข้าพระเจ้ามาโดยพระราชโองการว่า ท่านอาจารย์ ท่านจงยัง พระเจ้าวิเทโหราชให้ทรงทราบดีแล้วพาเสด็จมา ดังนี้ ข้าแต่พระราชผู้ประเสริฐ ขอพระองค์ เสด็จราชดำเนินไป จักได้พระราชธิดามีรูปงามนัก และสังฆไมตรีกับพระราชาของข้าพระองค์ ทั้งหลายจักดำรงมั่นแด่พระองค์ พระเจ้าวิเทโหราชได้ทรงสดับคำของเกวัญแล้วทรงโสมนัส ข้องอยู่ด้วยอันได้ทรงฟังว่า จักได้พระราชธิดารูปงามที่สุด จึงตรัสว่า แน่อาจารย์ ได้ยินว่า ความวิวาทในเพราะธรรมชุกดิ์ได้มีแก่ท่านและมโหสถ ท่านจงไปหามโหสถบุตรเรา ท่านทั้ง สองเป็นบัณฑิตจงยังกันและกันให้ขมาโทษ ประึกษาหารือกันแล้วจงกลับมา เกวัญได้ฟัง พระราชดำรัส ก็ไปด้วยคิดว่า เราจักพบมโหสถ ฝ่ายพระมหาสัตว์รู้ว่าเกวัญจะมายังสำนักตน วันนั้น จึงคิดว่า การที่เราจะเจรจากับเกวัญผู้มีกรรมอันลามกเป็นธรรมดาจะอย่าได้มีเลย คิด ดังนี้แล้ว จึงคืบเนยใสหน้อยหนึ่งแต่เช้า ผู้รักษาเรือนเอาโคมัยสดเป็นอันมากละเลงเรือนมโหสถ

และเอาน้ำมันทาเสาทั้งหลาย แต่งตั้งเตียงผ้าไว้หนึ่งเตียงสำหรับเป็นที่นอนแห่งมโหสถ นอกจากนี้ให้เก็บเสียนั้นไม่ว่าเตียงหรือเตียง มโหสถได้ให้สัญญาแก่ชนบริวารว่า เมื่อพราหมณ์ปรารถนาจะพูดกับพวกเจ้า พวกเจ้าฟังกล่าวอย่างนี้ว่า แน่พราหมณ์ ท่านอย่าฟังพูดกับท่านบัณฑิต เพราะวันนี้ท่านบัณฑิตดื่มน้ำใส ในเมื่อเราทำอาการจะพูดกับแก้วฏ พวกเจ้าฟังห้ามเสียว ท่านดื่มน้ำใสอย่างแรง ท่านอย่าพูด มโหสถจัดอย่างนี้แล้วนั่งผ้าแดง วางคนรักษาไว้ที่ชุมประตูทั้ง ๗ ชั้นแล้วนอนบนเตียงผ้า ฝ่ายแก้วฏยืนที่ชุมประตูที่ ๑ ของเรือนมโหสถ ถามว่าบัณฑิตอยู่ไหน ลำดับนั้น ชนทั้งหลายก็ห้ามพราหมณ์แก้วฏว่า แน่พราหมณ์ ท่านอย่าส่งเสียง ถ้าท่านอยากจะมา จงมานิ่ง ๆ เพราะวันนี้ท่านบัณฑิตดื่มน้ำใสอย่างแรง ท่านจักต้องไม่ทำเสียงอื้ออึง ชนทั้งหลายที่ชุมประตูนอกจากนี้ ก็กล่าวห้ามพราหมณ์อย่างนั้น แก้วฏล่วงชั้นประตูที่ ๗ ก็ถึงสำนักมโหสถ มโหสถแสดงอาการจะพูด ลำดับนั้น ชนทั้งหลายกล่าวห้ามว่า ท่านอย่าได้พูด เพราะท่านดื่มน้ำใสอย่างแรง ประโยชน์อะไรด้วยการพูดกับพราหมณ์ร้ายนี้ แก้วฏไปสำนักมโหสถบัณฑิต ไม่ได้นั่ง ไม่ได้แม้ที่ยืนอาศัยอาสนะ ต้องยืนเหยียบโคมัยสคอยู่ ลำดับนั้น คนใช้ของมโหสถคนหนึ่ง แลดูแก้วฏแล้วเลิกตาขึ้น คนหนึ่งแลดูแล้วชักคิ้ว คนหนึ่งแลดูแล้วอศอกเงื้อ คนบางพวกแสดงอาการมีมือและเท้าเป็นคัน แก้วฏเห็นกริยาของพวกมโหสถ ก็เคืองใจ กล่าวว่า แน่ท่านบัณฑิต ข้าพเจ้าลาไปละ เมื่อคนอื่น ๆ กล่าวว่า แน่พราหมณ์ร้ายด้อย แกล้งส่งเสียง ถ้าว่าแกล้งส่งเสียง พวกเราจักทำลายกระดูกแกเสีย ก็เป็นผู้ทั้งกลัวทั้งตกใจ กลับไปไม่เหลียวหลัง ลำดับนั้น คนหนึ่งลุกขึ้นตีหลังแก้วฏด้วยซีกไม้ไผ่ คนหนึ่งประหารหลังด้วยฝ่ามือ คนหนึ่งสาคอผลักไปในระหว่าง แก้วฏทั้งกลัวทั้งตกใจออกไปสู่พระราชวัง จมูกถูกฟันจากปากราชสีห์ พระเจ้าวิเทหราชทรงดำริว่า วันนี้บุตรของเราได้ฟังประพจน์เหตุนี้แล้วจักเป็นผู้ยินดี ธรรมสาธกฉายาใหญ่จะพึงมีแก่บัณฑิตทั้งสอง วันนี้บัณฑิตทั้งสองจักยังกันและกันให้ขมาโทษ เป็นลาภของเราหนอ พระองค์ทอดพระเนตรเห็นแก้วฏ เมื่อจะตรัสตามอาการสังสนทนากับมโหสถบัณฑิตจึงตรัสคาถานี้ว่า

ดูก่อนอาจารย์แก้วฏ ท่านได้พบกับมโหสถ เป็น
อย่างไรหนอ เชิญกล่าวข้อความนั้นเถิด มโหสถกับ
ท่านต่างจดโทษกันแล้วกระมัง มโหสถยินดีแล้วกระมัง.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปฏินิขยุตฺโต ความว่า เพื่อระงับการทะเลาะกันที่เป็นไปในสนามธรรมยุตต์ มโหสถได้จดโทษให้ท่าน และท่านก็ได้จดโทษให้มโหสถแล้วหรือ. บทว่า กจฺจิ ตฺมุจฺโจะ ความว่า มโหสถได้ฟังประพจน์เหตุที่พระราชยาของพวกท่านส่งมา

ยินดีแล้วกระมัง.

ลำดับนั้น เกวัญทูลว่า พระองค์อย่าทรงถือมโหสถว่าเป็นบัณฑิตเลยพระเจ้าข้า คนที่เชื่อว่าเป็นอัสตบุรุษยิ่งกว่ามโหสถไม่มี แล้วกล่าวคาถานี้ว่า

ข้าแต่พระจอมประชากร บุรุษที่ชื่อมโหสถเป็น
คนเลว ไม่น่าชื่นชม กระด้าง มีใจสัตบุรุษ ไม่พูด
อะไรสักคำ เหมือนคนใบ้คล้ายคนหนวก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อสพฺหริรูปุ ได้แก่ มิใช่ชาติบัณฑิต. บทว่า น กิณฺณจิตฺตํ ความว่า มโหสถไม่กล่าวข้อความอะไร ๆ กับเรา ด้วยเหตุนี้แหละ เราจึงเข้าใจเขาว่าไม่ใช่บัณฑิต เกวัญกล่าวโทษของพระโพธิสัตว์ด้วยประการฉะนี้.

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงฟังคำของเกวัญแล้ว ไม่ทรงยินดี ไม่ทรงคัดค้าน โปรดให้พระราชทานเสบียงและเรือนพักอยู่แก่เกวัญและเหล่าบริวารที่มาด้วย ทรงส่งเกวัญไปด้วยรับสั่งว่า เชิญท่านอาจารย์ไปพักผ่อน ดังนี้แล้วทรงดำริว่า มโหสถบุตรของเราเป็นผู้ฉลาดในปฏิสันถาร ได้ยินว่า เขาไม่ได้ทำปฏิสันถารกับเกวัญเลย ไม่แสดงความยินดี เขาก็เห็นภัยอะไร ๆ ในอนาคต ดำริฉะนี้แล้ว ก็เริ่มกล่าขึ้นเองตรัสคาถานี้ว่า

บทมนต์นี้เห็นได้แสนยากโดยแท้ ข้อความที่ดี
อันระผู้มีความเพียรเห็นแล้ว ความจริง กายของเรา
ก็หวั่นไหว ใครจักละแคว้นของตนไปสู่จอมมือของ
คนอื่นเล่า.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิหํ ความว่า บทมนต์นี้ที่บุตรของเราเห็นแล้ว คนอื่นนอกนี้เห็นได้แสนยากโดยแท้. บทว่า นรวิริเยน ความว่า ข้อความที่ดีอันระผู้มีความเพียรจักเห็นแล้ว. บทว่า สยํ ความว่า ใครจักละแคว้นของตนไปสู่จอมมือของคนอื่นเล่า.

เมื่อพระเจ้าวิเทหราชทรงนึกถึงข้อความนั้นว่า บุตรของเราจักเห็นโทษในการมาของพราหมณ์เกวัญ ด้วยว่าเกวัญนี้ เมื่อมา จักมิได้มาเพื่อต้องการสันถวไมตรี แต่แกล้งมาเพื่อเล้าโลมเราด้วยกามคุณแล้วพาไปเมืองของตนเอาตัวไว้ บุตรของเราจักเห็นภัยในอนาคตนั้นแล้วทรงนึกอยู่อย่างนี้ ก็ทั้งกลัวทั้งสะดุ้งประทับนั่งอยู่ บัณฑิตทั้ง ๔ คนมาเฝ้า พระราชาตรัสถามเสนกะว่า การที่เราจะไปอุดหนุนปัญจาลนครนำพระราชธิดาของพระเจ้าจุลนีมาทานชอบใจอยู่หรือ เสนกะกราบทูลว่า พระองค์รับสั่งอะไร พระเจ้าข้า เพราะว่าควรที่พระองค์จะนำสิริซึ่งมาถึงอย่าให้หนีไปเสีย หากพระองค์เสด็จไปกรุงปัญจาละก็จักได้รับพระราชธิดามากษัตริย์องค์อื่นยกเสียแต่พระเจ้าจุลนีพรหมทัต จักเป็นผู้เสมอด้วยพระองค์ย่อมไม่มีในพื้นสากล

ชมพูทวีป เพราะอะไร เพราะพระองค์ได้พระราชธิดาของพระราชผู้เป็นใหญ่มาเป็นมเหสี
จริงอยู่ พระเจ้าจุลนีพรหมทัตเป็นพระราชบิดาในพื้นที่สากลชมพูทวีป ใครจะยกพระราชธิดาผู้
ทรงพระรูปโฉมอันอุดมถวายแด่พระองค์ ก็ด้วยทรงเห็นว่า พระราชานอกนี้เป็นคนของเรา
พระเจ้าวิเทหราชพระองค์เดียวเสมอเรา ขอพระองค์ทรงทำตามคำของพระเจ้าจุลนีเถิด แม้
พวกข้าพระองค์ก็จักได้ผ้าและเครื่องประดับทั้งหลาย เพราะอาศัยพระองค์ พระเจ้าวิเทหราช
ตรัสถามอาจารย์อีก ๓ คนที่เหลือ อาจารย์เหล่านั้นก็กราบทูลเช่นเดียวกัน เมื่อพระราชากำลัง
รับสั่งอยู่กับอาจารย์ทั้ง ๔ พราหมณ์แก้วก็ออกจากเรือนพักรับรองมาถวายบังคมพระราชาด้วย
คิดว่า เราจักทูลลาพระราชากลับ จึงกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพข้าพระองค์ไม่อาจรอช้า จัก
ทูลลากลับ พระราชาทรงทำสักการะแก่แก้วแล้วทรงส่งเขากลับไป พระมหาสัตว์รู้ว่าแก้ว
กลับแล้ว จึงอาบน้ำแต่งกายไปเฝ้าพระราชา ถวายบังคมพระราชาล้วนแล้ว ณ ที่ควรส่วน
หนึ่ง พระราชาทรงดำริว่า มโหสถบัณฑิตบุตรเราเป็นผู้มีความคิดมาก ถึงฝั่งแห่งมนต์
ย่อมรู้ข้อความทั้งหลายทั้งในอดีตอนาคตและปัจจุบัน เป็นนักปราชญ์ จักรู้ว่าควรหรือไม่ควรที่
เราจะไปในกรุงปัญจาละ พระองค์มิได้ตรัสเรื่องของพระองค์ที่ทรงคิดไว้ก่อน เป็นผู้กำหนด
ยินดีเพราะระคะ หลงเพราะโมหะ เมื่อจะตรัสถามจึงตรัสคานี้ว่า

พวกเราทั้ง ๖ คน เป็นบัณฑิตมีปัญญาสูงสุดจ

แผ่นดิน มีมติเสมอกันเป็นเอกฉันท์ทีเดียว พ่อมโหสถ

แม้เจ้าก็จงท้าวว่า ไปหรือไม่ไป หรืออยู่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จนนฺ ความว่า พ่อบัณฑิต พวกเรา ๖ คน คือ
พราหมณ์แก้ว ๑ เรา ๑ และอาจารย์ ๔ คนเหล่านั้น. บทว่า เอกาว มติ ความว่า มีอชยาศัย
เป็นอันเดียวกัน ร่วมกันเหมือนน้ำแม่น้ำคงคาไหลร่วมกับน้ำแม่น้ำยมุนาฉะนั้น. บทว่า เย
ความว่า พระเจ้าวิเทหราชตรัสว่า พวกเราทั้ง ๖ คนเป็นบัณฑิตสูงสุด มีปัญญาสูงสุดจกแผ่นดิน
เหล่านั้นย่อมขอบใจการที่พระเจ้าจุลนีนำพระราชธิดามา. บทว่า จาณ ได้แก่ อยู่ในที่นี้
เท่านั้น. บทว่า มติ กโรหิ ความว่า ชื่อว่าความขอบใจของพวกเราจึงเอาเป็นประมาณ
ไม่ได้ แม้เจ้าก็จงแสดงความคิดว่า การที่พวกเราไปปัญจาละนครเพื่อประโยชน์อาวาหมงคล
หรือไม่ไปหรืออยู่ในที่นี้เท่านั้น เจ้าขออย่างไร.

พระมหาสัตว์ได้ฟังพระราชดำรัสดังนั้นจึงคิดว่า พระราชานี้เป็นผู้ละโมภใน
กามารมณ์ ถือเอาคำของอาจารย์ ๔ คนเหล่านี้ ด้วยความเป็นอันธพาลยอมไม่ทรงทราบโทษที่จะ
เสด็จไป เราจักชี้โทษในการเสด็จไป แล้วจักให้กลับพระหฤทัยเสีย คิดฉะนั้นแล้วจึงกล่าว
๔ คาถาว่า

ข้าแต่พระราชา ขอพระองค์ทรงทราบพระเจ้า-
จุลนีพรหมทัตทรงมีอำนาจมาก มีพลมาก ก็พระ-
ราชานั้นปรารถนาเพื่อปลงพระชนม์ชีพของพระองค์
ดูจนายพรานฆ่ามฤคด้วยมฤคิ ฉะนั้น.

ปลาอยากกินของสดคือเหยื่อ ย่อมกลืนเบ็ดที่คด
ซึ่งปกปิดไว้ด้วยเนื้ออันเป็นเหยื่อ มันย่อมไม่รู้จักความ
ตายของมัน ฉนใด ข้าแต่พระราชา พระองค์ทรง
ปรารถนากาม ย่อมไม่ทรงทราบพระราชธิดาของ
พระเจ้าจุลนี เหมือนปลาไม่รู้จักความตายของตน
ฉะนั้น.

ถ้าพระองค์เสด็จไปยังปัญจาลนคร จักต้องสละ
พระองค์ทันที ภัยใหญ่จักถึงพระองค์ ดูภัยมาถึงมฤค
ด้วยตามไปถึงทางประตูบ้าน ฉะนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ราช พระมหาสัตว์เรียกพระเจ้าวิเทหราช. บทว่า มหา
นุกาโว ได้แก่ มียศใหญ่. บทว่า มหพุโล ได้แก่ ประกอบด้วยพลนับได้ ๑๘ อักโขภินิ.
บทว่า มารณตุถิ ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่ความตาย. บทว่า โอกจเรน ได้แก่ แม่เนื้อตัวล่อ
เหยื่อ ก็นายพรานฝึกแม่เนื้อตัวหนึ่งแล้วเอาเชือกผูกนำไปป่า พักไว้ในที่พวกเนื้อหากิน แม่
เนื้อนั้นต้องการนำเนื้อโง่มาสำนัคน จึงร้องดังขั้วระกะด้วยสัญญาของตน เนื้อโง่แวดล้อม
ด้วยฝูงเนื้อนอนที่พุ่มไม้ในป่า ไม่ให้สัญญาในแม่เนื้อที่เหลือ ได้ฟังเสียงของแม่เนื้อนั้น มีใจ
ผูกพันเพราะเกี่ยวข้อง ด้วยฟังเสียงของแม่เนื้อนั้นลุกออกไป ชูคอเข้าไปหาแม่เนื้อตัวนั้น
ยื่นให้ความสะดวกอย่างมากแก่นายพราน นายพรานใช้หอกคมกริบแทงแม่เนื้อนั้นให้สิ้นชีวิตในที่
นั่นเอง ในเรื่องนั้นพระเจ้าจุลนีเหมือนนายพราน พระราชธิดาของพระองค์เหมือนแม่เนื้อล่า
เหยื่อ พราหมณ์แก้วเหมือนอาวุธในมือของนายพราน อธิบายว่า นายพรานต้องการฆ่าเนื้อด้วย
เนื้อล่อเหยื่อฉนใด พระเจ้าจุลนีต้องการฆ่าพระเจ้าวิเทหราชด้วยพระราชธิดา ฉนนั่น. บทว่า
อามลิตุโ ความว่า ปลาเมื่ออยู่ในน้ำลึกหรือยาวต้องการเหยื่อคือของสดที่เขาปิดที่คดของเบ็ดไว้
นั้น กลืนเบ็ดเข้าไปย่อมไม่รู้ความตายของตน. บทว่า ชีตริ ความว่า พระองค์ทรงปรารถนา
กามย่อมไม่ทรงทราบพระราชธิดาของพระเจ้าจุลนีนั้นเป็นเช่นกับเหยื่อที่พรานเบ็ดคือพระเจ้า
จุลนีทรงวางเบ็ดคือคำพูดของพราหมณ์แก้วไว้ เหมือนปลาไม่รู้เหยื่อ คือความตายของมัน.
บทว่า ปญจาล ได้แก่ อุตตรปัญจาลนคร. บทว่า อตุต ได้แก่ ตน. บทว่า ปนุณานุปนุณ

ความว่า ภัยใหญ่จักมาถึงเนื้อตัวเดินไปตามทางที่ประตูบ้าน เมื่อพวกมนุษย์ถืออาวุธออกจากบ้าน เพื่อต้องการเนื้อ พวกที่เห็นนั้น ๆ ย่อมฆ่าเนื้อนั้นเสีย ฉันทิ มรณภัยใหญ่จักมาถึงคือจักเข้าถึงพระองค์แม่เมื่อเสด็จอุตรปัญจาณคร ฉันทิ พระมหาสัตว์ทูลข่มพระราชาด้วย ๘ คาถา ด้วยประการฉะนี้.

พระเจ้าวิเทโหราชถูกพระมหาสัตว์ข่มอย่างเหลือเกินทีเดียว ก็ทรงพิโรธว่า มโหสถนี้หมิ่นเราจุทาสของตน ไม่สำคัญว่าเราเป็นพระราชา รู้ราชสาส์นที่พระอัครราชส่งมาสำนักเราว่า จักประทานพระราชธิดาฉะนี้แล้ว ไม่กล่าวคำประกอบด้วยมงคลแม้คำหนึ่งมา กล่าวกะเราว่า เป็นเหมือนเนื้อโง่เป็นเหมือนปลาเกล็ดเบ็ด และเป็นเหมือนเนื้อเดินตามทางถึงประตูบ้านจักถึงความตาย ครั้นกริ้วแล้วได้ตรัสคาถาเป็นลำดับว่า

พวกเรานี้แหละเป็นคนเขลา บำนำลายที่กล่าว
ถึงเหตุแห่งการได้รั้ตนะอันสูงส่งในสำนักเจ้า เจ้า
เจริญด้วยทางไถ จะรู้จักความเจริญเหมือนคนอื่นเขา
ได้อย่างไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พาลามุเส ความว่า เป็นคนเขลา. บทว่า เอลุมคา ได้แก่ พวกเรานี้แหละมีปากเต็มไปด้วยน้ำลาย. บทว่า อุตมคฺถานิ ได้แก่ เหตุให้ได้นางแก้วอันอุดม. บทว่า ตยิ สปิมา ความว่า กล่าวในสำนักของท่าน. บทว่า กิเมว ความว่า เมื่อจะติเตียนเขาจึงกล่าวอย่างนี้. บทว่า นงฺคฺลโกภฺวิทุโธ ความว่า พระเจ้าวิเทโหราชทรงหมายเนื้อความว่า บุตรคฤหบดีย่อมเจริญด้วยถือทางไถนาตั้งแต่เป็นหนุ่มเท่านั้น จึงตรัสด้วยพระราชประสงค์นี้เองว่า เจ้าย่อมรู้งานของบุตรคฤหบดีเท่านั้น ย่อมไม่รู้งานที่เป็นมงคลของกษัตริย์ทั้งหลาย. บทว่า อญฺเญ ความว่า คนอื่น ๆ คืออาจารย์แก้วหรืออาจารย์เสนกะเป็นต้น รู้จักความเจริญคือมงคลของกษัตริย์เหล่านั้น ฉันทิ เจ้ารู้จักความเจริญเหล่านั้น ฉันทิ ละหรือ การรู้จักกิจการของบุตรคฤหบดีนั้นแหละสมควรแก่เจ้า.

พระเจ้าวิเทโหราชดำบริภาษมโหสถแล้วตรัสว่า บุตรคฤหบดีทำอันตรายแห่งมงคลแก่เรา ท่านทั้งหลายจงนำเขาออกไปเสีย แล้วตรัสคาถาเพื่อให้นามโหสถออกไปว่า

ท่านทั้งหลายจงไสคอมโหสถนี้ให้หายไปเสียจาก
แว่นแคว้นของเรา เพราะเขาพูดเป็นอันตรายแก่การ
ได้รั้ตนะของเรา.

มโหสถรู้ว่า พระราชากริ้ว จึงคิดว่า หากว่าใครอื่นทำตามพระราชดำรัสจับมือหรือคอเรา นั้นไม่ควรแก่เรา เราจะละอายตลอดชีวิต เพราะฉะนั้น เราจักออกไปเสียเอง

คิดขณะนี้แล้วจึงถวายบังคมพระราชา ลูกจากที่นั่งกลับไปสู่เคหาสถานแห่งตน ฝ่ายพระเจ้าวิเทหราชรับสั่งดังนั้น ด้วยอำนาจพระพิโรธเท่านั้น หาได้ตรัสสั่งใคร ๆ ให้ทำดังนั้นไม่ เพราะพระองค์มีพระมนัสเคารพในพระโพธิสัตว์ ลำดับนั้น พระมหาสัตว์คิดว่า พระราชาองค์นี้เป็นอันธพาลเกินเปรียบ ย่อมไม่ทรงทราบประโยชน์หรือมิใช่ประโยชน์แต่พระองค์เป็นผู้ปรารถนาในกาม ทรงทราบแต่ว่า จักได้พระราชธิดาของพระเจ้าจุลนีหาทรงทราบภัยในอนาคตไม่ เมื่อเสด็จไปกรุงปัญจาละก็จักถึงความพินาศใหญ่ หากว่าที่เราจะทำพระราชดำรัสไว้ในใจไม่ เพราะพระองค์ทรงมีพระอุปการะแก่เรามาก พระราชทานยศใหญ่แก่เรา ควรที่เราจะเป็นปัจจัยแห่งพระองค์ แล้วดำริต่อไปว่า เราจักส่งสุวโปคกไปก่อน รู้ความจริงแล้วไปเองภายหลังดำรินี้แล้ว จึงเรียกสุวโปคกมา แล้วส่งไป ณ กรุงปัญจาละนั้น.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

แต่นั้นมโหสถบัณฑิตได้หนีไปจากราชสำนัก

ของพระเจ้าวิเทหราช ที่นั้นได้เรียกนกสุวบัณฑิตชื่อ
มาฐะ^{*} ผู้เป็นทูตมาสั่งว่า แน่สหายตัวมีปีกเขียว เจ้า
จงมาทำการชวนขวยเพื่อเรา นางนกสาธิกาที่เขาเลี้ยง
ไว้ ณ ที่บรรทมของพระเจ้าปัญจาละราชมีอยู่ ก็นางนก
นั้นเป็นนกฉลาดในสิ่งทั้งปวง เจ้าจงถามนางนกนั้น
โดยพิสดาร นางนกนั้นรู้ความลับทุกอย่างของพระเจ้า
ปัญจาละราชและของพราหมณ์เฝ้าผู้โกสยโคตรทั้งสอง
นั้น นกสุวบัณฑิตชื่อมาฐะตัวมีปีกเขียวรับคำมโหสถ
ว่า เออ แล้วได้ไปสู่สำนักนางนกสาธิกา แต่มานั้น นก
สุวบัณฑิตชื่อมาฐะนั้นครั้งไปถึงแล้ว ได้เรียกนางนก
สาธิกาตัวมีกรงงาม พูดยเพราะมาถามว่า เธอพออกทน
อยู่ในกรงงามดอกหรือ เธอมีความสุขในเพศดอก
หรือ ขำวดอกกับน้ำผึ้งเธอได้ในกรงงามของเธอดอก
หรือ ดูก่อนสหายสุวบัณฑิต ความสุขมีแก่นันและ
ความสบายก็มี อนึ่งขำวดอกกับน้ำผึ้งฉันก็ได้เพียงพอ
ดูก่อนสหาย ท่านมาแต่ไหน หรือว่าใครใช้ท่านมา

^{*} อรรถกถาเป็น มาฐะ.

ก่อนแต่นี้ฉันไม่เคยเห็นท่าน หรือได้ยินเลย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **หริตปุกฺโข** ได้แก่ มีปีกเสมอด้วยใบไม้เขียว. บทว่า **เวยุยาวจฺจ** ความว่า มโหสถกล่าวกะนกสวบัณฑิตซึ่งมาจับที่ตักในเมื่อตนกล่าวว่า **มานี** สหาย เจ้าจงทำการชวนขวายเป็นอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นที่เป็นมนุษย์ไม่อาจทำได้ เมื่อนกสวบัณฑิตถามว่า ข้าพเจ้าจะทำอะไรนาย มโหสถก็กล่าวว่า สหาย คนอื่นเว้นพระเจ้าจุลนีและพราหมณ์แก้วฏู ย่อมไม่รู้เหตุที่พราหมณ์แก้วฏูมาโดยความเป็นทูต คนสองคนเท่านั้นนั่งปรึกษากันในห้องบรรทมของพระเจ้าจุลนี แต่มีนางนกสาลิกาที่พระเจ้าปัญจาลราชนั้นเลี้ยงไว้ในที่บรรทม ได้ยินว่า นางนกสาลิกานั้นรู้ความลับนั้น เจ้าจงไปในที่นั้น ทำความคุ้นเคยประกอบด้วยเมตตากับนางนกสาลิกานั้น ถามความลับของพระเจ้าจุลนีและพราหมณ์แก้วฏู กะนางนกสาลิกานั้นโดยพิสดาร จงถามนางนกสาลิกานั้นในประเทศที่มีดชิต อย่างที่ใคร ๆ อื่นจะไม่รู้เรื่องนั้น ก็ถ้าใครได้ยินเสียงของเจ้า ชีวิตของเจ้าจะไม่มี ฉะนั้น เจ้าจงถามค่อย ๆ ในที่มีดชิต. บทว่า **สา เนลฺล สพุพฺ** ความว่า นางนกสาลิกานั้นรู้ความลับทุกอย่างของชนทั้งสองเหล่านั้น คือ พระเจ้าจุลนีและพราหมณ์แก้วฏูผู้โกสยโคตร. บทว่า **อาโหม** ความว่า ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย สวโปคกนั้นอันมโหสถบัณฑิตทำสักการะโดยนัยก่อนนั้นแลส่งไปแล้ว รับคำของมโหสถว่า **เอ** ไหว้พระมหาสัตว์ทำประทักษิณแล้วบินออกทางสี่หับญชรที่เปิดไว้ ไปนครชื่ออริฏฐปุระในแคว้นสิพี ด้วยความเร็วปานลม กำหนดประพตฺติเหตุในประเทศนั้นแล้วไปสำนักของนางนกสาลิกา ไปอย่างไร ก็สวโปคกนั้นจับที่ยอดแหลมอันเป็นทองของพระราชนิเวศน์ ส่งเสียงอย่างไรเพราะอาศัยระคะ เพราะเหตุไร นางนกสาลิกาได้ฟังเสียงนี้แล้ว จักส่งเสียงรับเป็นสัญญาณให้รู้ว่าฉันจักไปหา แม้นางนกสาลิกานั้น ได้ฟังเสียงของสวโปคกแล้ว ก็จับที่สุวรรณบัณฺฑชโรกัฏฐที่บรรทมของพระราชามีจิตกำหนดด้วยระคะ ส่งเสียงรับสามครั้ง สวโปคกบินไปหน่อยหนึ่งส่งเสียงบ่อย ๆ เกาะที่ธรณีสี่หับญชรโดยลำดับ ตามกระแสเสียงที่นางนกสาลิกากะทำ ตรวจดูว่าไม่มีอันตราย บินไปสำนักของนางนกสาลิกานั้น นางนกสาลิกาได้กล่าวกะสวโปคกในที่นี้ว่า มาเถิดสหาย จงจับที่สุวรรณบัณฺฑชโรกัฏฐ สวโปคกก็บินไปจับ. บทว่า **อามนุตฺถิ** ความว่า สวโปคกนั้น บินไปอย่างนี้แล้ว ประสงค์จะทำความคุ้นเคยประกอบด้วยเมตตวจึงเรียกนางนกสาลิกานั้น. บทว่า **สุมฺริ** ได้แก่ กรงงาม เพราะความเป็นที่อยู่ ในกรงทอง. บทว่า **เวเส** ได้แก่ ประกอบด้วยเพศ คือมีชาติตามเพศ ได้ยินว่า นกสาลิกาชื่อว่ามีชาติตามเพศในหมู่ทุกทั้งหลาย เหตุนี้จึงเรียกนกสาลิกานั้นอย่างนี้. บทว่า **ตว** ความว่า เรากล่าวในเรือนงามของท่าน. บทว่า **กจฺจิ เต มฐฺนา ลาชา** ความว่า สวโปคกถามว่า เธอได้ข้าวตอกกับน้ำผึ้งดอกหรือ. บทว่า **กฺโตะ นฺถ สมฺม อาคมฺม** ความว่า นางนกสาลิกาถามว่า

แน่สหาย ท่านมาจากไหนเข้าไปในที่นี้. บทว่า กสฺส วา ความว่า หรือว่าใครส่งท่านมาในที่นี้. สุวโปคกได้ฟังคำของนางนกสาลิกาแล้ว คิดว่า ถ้าเรอบอกว่ามาแต่มิถิลา นางนกสาลิกานี้แม้ถึงความตายก็จักไม่ทำความคุ้นเคยกับเรา ก็เรากำหนดคนครอริฐปุระในแคว้นสีพีมาอยู่แล้ว ฉะนั้นเราก็จักทำมุสาวาทกล่าวว่าพระเจ้าสิริราชทรงส่งมาแต่ที่นั่น คิดฉะนี้แล้วจึงกล่าวว่า

ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่เขาเลี้ยงไว้ในที่บรรทม บน

ปราสาทของพระเจ้าสิริราช พระราชาพระองค์นั้นเป็น

ผู้ตั้งอยู่ในธรรม โปรดให้ปล่อยสัตว์ทั้งหลายที่ถูกขัง

จากที่ขังนั้น ๆ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พนฺเช ความว่า พระราชาพระองค์นั้นโปรดให้ปล่อยสัตว์ทั้งปวงจากที่ขัง เพราะความที่พระองค์เป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อโปรดให้ปล่อยอย่างนี้ พระองค์ตรัสว่า พวกท่านจงเชื่อเราปล่อยมันไป ข้าพเจ้านั้นออกจากกรงทองที่เปิดไว้ ถือเอาอาหารในที่นั้น ๆ ตามที่ปรารถนาภายนอกปราสาทแล้วอยู่ในกรงทองนั่นเอง ไม่เหมือนเธอซึ่งอยู่ในกรงเท่านั้นตลอดกาลเป็นนิจอย่างนี้.

ลำดับนั้น นางนกสาลิกาให้ข้าวตอกคลุกน้ำผึ้ง ที่วางอยู่ในกระเช้าทองและน้ำผึ้งเพื่อตนแก่สุวโปคก แล้วถามว่า แน่สหาย ท่านมาแต่ที่ไกล มาในที่นี้เพื่อประสงค์อะไร. สุวโปคกได้ฟังคำนางนกสาลิกา ใคร่จะฟังความลับจึงมุสาวาทกล่าวว่า

นางนกสาลิกาตัวหนึ่งพูดอ่อนหวานเป็นภรรยา

ของฉันทน์ เหยี่ยวได้ฆ่านางนกสาลิกานั้นเสียในห้องที่

บรรทม ต่อหน้าฉันทน์ผู้อยู่ในกรงงามซึ่งเห็นอยู่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตสฺส เมกา ความว่า นางนกสาลิกาตัวหนึ่งเป็นภรรยาของฉันทน์นั้น. บทว่า ทุตฺติยาตี ความว่า ได้เป็นภรรยา. บทว่า มุลฺลชฺฐาณิกา แปลว่า พูดไพเราะ.

ลำดับนั้น นางนกสาลิกาสวโปคกว่า ก็อย่างไรเหยี่ยวจึงได้ฆ่านกสาลิกาของท่านเสีย. สุวโปคกเมื่อจะบอกแก่นางนกสาลิกาจึงกล่าวว่า เธอจงฟัง วันหนึ่งพระราชาของฉันทน์เสด็จไปเล่นน้ำ ตรัสเรียกฉันทน์ไปตามเสด็จ ฉันทน์จึงพาภรรยาไปตามเสด็จเล่นน้ำกลับมากับพระราชานั้น ขึ้นปราสาทกับพระองค์พาภรรยาออกมาจากกรง จับอยู่ที่โพงคำหนักยอดเพื่อฟังสรีระ ขณะนั้นมีเหยี่ยวตัวหนึ่งบินมาเพื่อโฉบเราทั้งสองผู้ออกจากคำหนักยอด ฉันทน์กลัวแต่ภัยคือความตายบินหนีโดยเร็ว แต่นางนกสาลิการาวนั้นมีครรภ์แก่ เพราะฉะนั้น นางจึงไม่อาจหนี ที่นั่นเหยี่ยวก็ยังนางให้ตายต่อหน้าฉันทน์ผู้เห็นอยู่แล้วพาหนีไป ที่นั่นพระราชาของฉันทน์ทอดพระเนตรเห็นฉันทน์ร้องไห้ด้วยความโศกถึงนาง จึงตรัสถามว่า เจ้าร้องไห้ทำไม ได้ทรง

ฟังความข้อนั้นแล้วรับสั่งว่า พอละเจ้าอย่าร้องไห้ จงแสวงหาภรรยาอื่น เมื่อฉันได้ฟังรับสั่งจึง กราบทูลว่า ประโยชน์อะไรด้วยภรรยาอื่นผู้ไม่มีอาจารมรรยาทไม่มีศีลเมื่อนำมาแล้ว ผู้เดียว เทียวไปดีกว่า รับสั่งว่า แน่สหาย ข้าเห็นนางนกลาลิกาตัวหนึ่ง ถึงพร้อมด้วยศีลาจารวัตรเช่น กับภรรยาของเจ้า ถิ่นนางนกลาลิกาเห็นปานนี้ เขาเลี้ยงไว้ในที่บรรทมของพระเจ้าจุลนีมีอยู่ เจ้า จงไปในที่นั้น ถามใจของเขาดู ให้เขาทำโอกาส ถ้าเจ้าชอบใจเขา จงมาบอกแก่เรา ภายหลังเราหรือพระเทวีจักไปนำนางนั้นมาด้วยบริวารใหญ่ ตรัสดังนี้แล้วทรงส่งฉันมาในที่นี้ ฉันจึงมาด้วยเหตุนี้ กล่าวนั้นแล้วสุวโปดกจึงกล่าวว่า

ฉันรักใคร่ต่อเธอจึงมาในสำนักของเธอ ถ้าเธอ

พึงให้โอกาส เราทั้งสองก็จะได้อยู่ร่วมกัน.

นางนกลาลิกาได้ฟังคำของสุวโปดกก็ดีใจ แต่ยังไม่ให้สุวโปดกรู้ว่าตนปรารถนา ทำเป็นไม่ปรารถนาว่า

นกแขกเต้า ก็พึงรักใคร่กับนางนกแขกเต้า

นกลาลิกา ก็พึงรักใคร่กับนางนกลาลิกา การที่นก

แขกเต้าจะอยู่ร่วมกับนางนกลาลิกาถูกระไรอยู่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุวโป ความว่า แน่สหายสุวบัณฑิต นกแขกเต้านั้น แลพึงรักใคร่กับนางนกแขกเต้าซึ่งมีชาติเสมอกันของตน. บทว่า สติโส ความว่า ชื่อว่าการอยู่ ร่วมของนกที่มีชาติไม่เสมอกัน จะเป็นอย่างไร เพราะนกแขกเต้าเห็นนางนกลาลิกามีชาติ เสมอกัน ก็จักละนางนกลาลิกาแม้เชยชิดกันมานาน ความพลัดพรากจากของรักนั้นจักเป็นไป เพื่อทุกข์ใหญ่ ฉะนั้น แต่ไหนแต่ไรมา ชื่อว่าการอยู่ร่วมของนกที่มีชาติไม่เสมอกัน ย่อมไม่ เหมาะสมเลย.

สุวโปดกได้ฟังดังนั้นจึงคิดว่า นางนกลาลิกานี้หาได้ห้ามเราไม่ ยังทำการบริหารอีก ด้วย คงจักปรารถนาเราเป็นแน่ เราจักให้นางนกลาลิกานี้เชื่อถือเราด้วยอุปมาต่าง ๆ คิดฉะนั้น แล้ว จึงกล่าวว่า

เออก็ผู้ใดใคร่ในกามกับนางจันทาล ผู้ที่นั่นทั้ง

หมดย่อมเป็นเช่นกับนางจันทาลนั้น เพราะว่าบุคคล

ไม่เป็นเช่นเดียวกันในเพราะกามย่อมไม่มี.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จันทาลิกามปิ ได้แก่ ซึ่งนางจันทาล. บทว่า สติโส ความว่า การอยู่ร่วมกันทุกอย่างย่อมเป็นเช่นเดียวกันทั้งนั้นเพราะมีจิตเป็นเช่นเดียวกัน. บทว่า กาม ความว่า เพราะในเรื่องกามจิตเท่านั้นเป็นประมาณ ชาติหาเป็นประมาณไม่.

ก็ लेकरนี้กล่าวอย่างนี้แล้ว สุวบัณฑิตเมื่อจะนำเรื่องอดีตมาชี้แจงเพื่อแสดงความต่างชาติดังนี้ไม่เป็นประมาณในหมู่มนุษย์ก่อน จึงกล่าวคาถาเป็นลำดับว่า

พระราชมารดาของพระเจ้าสิริ พระนามว่า

ชมพาวดี มีอยู่ พระนางเป็นหญิงจันทาล ได้เป็น

พระมเหสีที่รักของพระเจ้าวาสุเทพกัณโศตร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ชมพาวดี ความว่า พระชนนีของพระเจ้าสิริพระราชพระนามว่า ชมพาวดี ได้เป็นหญิงจันทาล พระนางได้เป็นพระอัครมเหสีที่รักของพระเจ้าวาสุเทพผู้เป็นพี่ชายของพี่น้อง ๑๐ คนของกัณโศตร.

ได้ยินว่า วันหนึ่งพระเจ้าวาสุเทพเสด็จออกจากกรุงทวารวดี ประพาสพระราชอุทยาน ทอดพระเนตรเห็นกุมารีการูปร่างคนหนึ่งเป็นจันทาล จากบ้านคนจันทาลเข้าสู่พระนครด้วยธรรมาอย่าง ยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่งพระองค์มีจิตปฏิพัทธ์ มีรับสั่งให้ถามว่าชาติอะไร แม้ได้สดับว่า ชาติจันทาลก็ยังมิรับสั่งให้ถามว่ามีสามีหรือไม่ ทรงสดับว่ายังไม่มีสามี จึงพานางกุมาริกานั้นกลับจากที่นั้นที่เดียวนำไปพระราชนิเวศน์ ทรงตั้งเป็นอัครมเหสีพระนางนั้นประสูติพระโอรสพระนามว่า สิริ เมื่อพระราชบิดาสวรรคตแล้ว พระเจ้าสิริจึงครองราชสมบัติในกรุงทวารวดี สุวโปคกกล่าวคำนี้ หมายเอาเจ้าสิรินั้น.

สุวบัณฑิตนำอุทาหรณ์นี้มาอย่างนี้แล้วกล่าวว่า กษัตริย์แม้เห็นปานนี้ยังสำเร็จสังวาสกับหญิงจันทาล ใครจะว่าอะไรในเราทั้งสองซึ่งเป็นสัตว์ดิรัจฉานเล่า ความชอบใจในการร่วมประเวณีกันและกันต่างหาก เป็นข้อสำคัญกล่าวจะนี้แล้ว เมื่อจะชักอุทาหรณ์อื่นมาอีก จึงกล่าวว่า

กนิรชื้อรัตนวดีมีอยู่ แม่นางก็ได้ร่วมรักกะดาบส

ชื่อวัจจะ มนุษย์ทั้งหลายร่วมอภิรมย์กับมฤตีกิมี มนุษย์

และสัตว์ไม่เป็นเช่นเดียวกันในเพราะกามย่อมไม่มี.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วจัน ความว่า กะดาบสผู้มีชื่ออย่างนั้นก็กนิรนั้นได้ร่วมรักกะดาบสนั้นอย่างไร ในอดีตกาล มีพราหมณ์คนหนึ่งเห็นโทษในกามทั้งหลาย จึงละยศใหญ่ ออกบวชเป็นฤาษี สร้างบรรณศาลาอยู่ ณ หินวันตประเทศ กนิรเป็นจำนวนมากอยู่ ณ ถ้ำแห่งหนึ่งใกล้บรรณศาลาของฤาษีนั้น แมลงมูมตัวหนึ่งอยู่ ณ ประตูถ้ำนั้น มันได้กัศิระยะของกนิรเหล่านั้นดื่มกินโลหิต ธรรมดากนิรทั้งหลายหากำลังมิได้ เป็นชาติขลาด แม้แมลงมูมตัวนั้นก็ใหญ่โตมาก กนิรทั้งหลายไม่อาจจะทำอะไรมันได้จึงเข้าไปหาดาบสนั้นทำปฏิสนธินแล้วดาบสถามถึงเหตุที่มา จึงพากันบอกว่า มีแมลงมูมตัวหนึ่งประหารชีวิตของ

พวกข้าพเจ้า พวกข้าพเจ้าไม่เห็นผู้อื่นจะเป็นที่พึงได้ ขอท่านจงฆ่ามันเสียทำความสวัสดิแก่
พวกข้าพเจ้า คาบสได้ฟังคำดังนั้นก็รู้กรานว่า พวกเองไปเสีย บรรพชิตทั้งหลายเช่นเราไม่ทำ
ปาณาติบาต บรรดาภิกษุเหล่านั้น มีกิริยาที่รัดหนาวดี ยังไม่มีผิว ภิกษุเหล่านั้นจึงตกแต่ง
กิริยารัตนาคินนั้น แล้วพาไปหาคาบส กล่าวว่า กิริยาจึงเป็นผู้บำเรอทำท่าน ท่านจงฆ่า
ปัจฉามิตรของพวกเราเสีย คาบสเห็นกิริยารัตนาคินดีก็มีจิตปฏิพัทธ์ จึงสำเร็จร่วมอภิรมย์กับกิริยานั้น
แล้วไปยืนที่ประตูถ้ำ ตีเมลงมูออกมาหาภิกษุด้วยก้อนหินให้สิ้นชีวิต คาบสนั้นอยู่สมครสังวาส
กับกิริยานั้น มีบุตรธิดาแล้วทำกาลกิริยา ณ ที่นั้นแล กิริยารัตนาคินนั้นรักใคร่คาบสชั่วนิจจะ ด้วย
ประการฉะนี้ สุวโปคกนำอุทาหรณ์นี้มา เมื่อจะแสดงว่า วัจฉคาบสเป็นมนุษย์ยังสำเร็จสังวาส
กับกิริยานั้นผู้เป็นศิรัจฉานได้ จะกล่าวไปถึงเราทั้งสองเป็นนกกเป็นศิรัจฉานด้วยกันจะร่วม
สังวาสกันไม่ได้เล่า จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า มนุษย์ทั้งหลายร่วมอภิรมย์ด้วยมฤคิอยู่ ดังนี้
มนุษย์เราทั้งหลายอยู่ร่วมกับศิรัจฉานมีอยู่ คือปรากฏอยู่ ด้วยประการฉะนี้.

นางนงศาติกานัน ได้ฟังคำของสุวโปคกแล้ว กล่าวว่า ข้าแต่ นาย ขึ้นชื่อว่าจิตจะ
เป็นอย่างเดียวไปตลอดกาล ย่อมไม่มี ฉันกลัวแต่ความพลัดพรากจากท่านที่รักจะสหาย สุว
บัณฑิตเมื่อนั้นเป็นผู้ฉลาดในมายาสาคริ ฉะนั้นเมื่อจะทดลองนางนงศาติกา จึงกล่าวคาถาอีกว่า

เอาเถอะ แม่ศาติกาผู้พูดเพราะ ฉันจักไปละ
เพราะถ้อยคำของเธอนั้นเป็นเหตุให้รู้ประจักษ์ เธอดู
หมิ่นฉันนัก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปจฺจุกฺขานุปทํ เหตุ ความว่า คำที่เธอกล่าวทั้งหมดนั้น
เป็นแนวทางให้รู้ประจักษ์ คือเป็นเหตุให้รู้ประจักษ์. บทว่า อติมณฺญสฺส ความว่า เธอ
ล่วงเกินดูหมิ่นฉันแน่ว่า นกแขกเต้านี้ย่อมปรารถนาเท่านั้น เธอไม่รู้สารสำคัญของฉัน
พระราชาก็บูชากัน ฉันหากรรยาได้ไม่ยาก ฉันจักแสวงหานกตัวอื่นเป็นกรรยา ฉันจักไปละ.

นางนงศาติกาได้ฟังคำของสุวโปคก เป็นเหมือนห้วงจะแตก เป็นเหมือนถูกกาม
รติที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยการเห็นสุวโปคกนั้นตามเผลาอยู่ ทำที่เป็นไม่ปรารถนาด้วยมายาสาคริ
ของตน ได้กล่าวหนึ่งคาถาครั้งว่า

ดูก่อนมาธูรสวบัณฑิต สิริย่อมไม่มีแก่ผู้ด่วนได้
ขอเชิญท่านอยู่ ณ ที่นี้จนกว่าจะได้เห็นพระราชา จน
ได้ฟังเสียงตะโพนและได้เห็นอานุภาพของพระราชา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น สิริ ความว่า แน่สหายสวบัณฑิตสิริย่อมไม่มีแก่ผู้
ด่วนได้ งานที่ผู้ด่วนได้กระทำย่อมไม่งาม ขึ้นชื่อว่าการครองเรือนนั้นหนักยิ่ง ต้องคิดพิจารณา

ก่อนจึงทำ ขอเชิญท่านอยู่ในที่นี้ จนกว่าจะได้เห็นพระราชของพวกเราผู้ประกอบด้วยยศใหญ่. บทว่า โสติ ความว่า ท่านจักได้ฟังเสียงตะโพนเสียงขับร้องและเสียงประโคมดนตรีอื่น ๆ ที่เหล่านารีผู้มีรูปโฉมอุดมมิลีลาเสมอด้วยกนิรบรรเลงอยู่ในเวลาสาขันธ์ และจักได้เห็นอานุภาพและสิริโสภาคอันยิ่งใหญ่ของพระราช ท่านจะด่วนไปทำไมเล่าสหาย แม้ข้ออ้างท่านก็ยังไม่รู้ อยู่ก่อนเถิด ฉันจักให้รู้จักภายหลัง.

ลำดับนั้น นกทั้งสองก็กระทำเมถุนสังวาสในสาขันธ์สมัยนั้นเอง มีความสามัคคีบันเทิงอยู่ร่วมเป็นที่รักกัน ครานั้นสุวโปคกคิดว่า บัดนี้นางนกสาลิกาจักไม่ซ่อนความลับแก่เรา ควรที่เราจักถามนางแล้วไปในทำนองนี้ จึงกล่าวว่า เนาะสาลิกา อะไรหรือนาย ฉันอยากจะถามอะไรเจ้าสักหน่อย ถามเถิดนาย เรื่องนั้นคงไว้ก่อน วันนี้เป็นวันมงคลของเรา ไว้วันอื่นฉันจักรู้ นางนกสาลิกากล่าวว่า ถ้าคำถามประกอบด้วยมงคล ก็จงถาม ถ้ามิใช่ ก็อย่าเพิ่งถาม สุวบัณฑิตตอบว่า กณานั้นเป็นมงคลกถา ที่รัก ถ้าเช่นนั้นก็จงถามเถิด ลำดับนั้นสุวบัณฑิตกล่าวว่า ถ้าเธออยากฟังเรื่องนั้น ฉันก็จักกล่าวแก่เธอเมื่อจะถามความลับนั้น จึงกล่าวหนึ่งคาถาถึงว่า

เสียงแข่งแซ่ฉันได้ยินภายนอกชนบทว่า พระ-

ราชธิดาของพระเจ้าปัญจาลราชมีพระฉวีวรรณดังดาว

ประกายพริก พระเจ้ากรุงปัญจาลราชจักถวายพระ-

ราชธิดานั้น แก่ท้าววิเทหรัฐ คือจักมีการอภิเษก

ระหว่างพระเจ้าวิเทหราชกับพระราชธิดานั้น.

เนื้อความของคาถานั้นมีว่า เสียงแข่งแซ่ฉันมาก บทว่า ติโรชนปเท สุโต ความว่า ปราภูก็รู้กันทั่ว คือแผ่ไปในรัฐอื่นในชนบทอื่น แผ่ไปอย่างไร พระราชธิดาของพระเจ้าปัญจาลราชรุ่งเรืองราวกะดาวประกายพริกมีพระฉวีวรรณเสมอด้วยดาวประกายพริกนั้น มีอยู่ พระเจ้าปัญจาลราชจักประทานพระราชธิดานั้นแก่ท้าววิเทหรัฐ. บทว่า โส วิวาโห ภวิสฺสติ ความว่า ฉันได้ฟังเสียงที่แผ่ไปอย่างนี้นั้น จึงคิดว่า กุมาริกานี้ทรงพระรูปโฉมอุดม และพระเจ้าวิเทหราชก็เป็นข้าศึกของพระเจ้าจุลณี พระราชาอื่น ๆ ที่อยู่ในอำนาจของพระเจ้าจุลณีพรหมทัตก็มีอยู่เป็นอันมาก พระเจ้าจุลณีไม่ประทานแก่พระราชเหล่านั้น เหตุไรจึงจะประทานพระราชธิดาแก่พระเจ้าวิเทหราชเสีย.

นางนกสาลิกาได้ฟังคำของสุวบัณฑิตนั้นแล้ว จึงกล่าวอย่างนี้ว่า นายเพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวอวมงคลในวันมงคล สุวโปคกจึงย้อนถามว่า ฉันกล่าวว่ามงคล เธอกล่าวว่าอวมงคล นี้อะไรกัน นาย การทำมงคลเห็นปานนี้จึงอย่าได้มีแก่ชนเหล่านั้นแม้เป็นอมิตร

สุวโปดกให้นางนงาสาลิกาแจ้งเรื่องนางว่าไม่กล้าพูด สุวโปดกจึงว่า ที่รัก จำเดิมแต่กาลที่เธอ บอกความลับที่เธอรู้แก่ฉันไม่ได้ การร่วมอภิรมย์กันฉันสามีภรรยา ก็ชื่อว่า ไม่มี นางนงาสาลิกา ถูกสุวโปดกแค้นไค้นักก็กล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านจงฟัง แล้วกล่าวว่า

**แนะนำฐานะ การที่เหล่ามิตรทำวิวาห์มงคลเช่น
นี้เหมือนกับการที่พระเจ้าปัญจาลราชจักทำวิวาห์มงคล
พระราชธิดากับพระเจ้าวิเทหราช ขออย่าได้มีเลย.**

ครั้นนางนงาสาลิกากล่าวคาถานี้แล้ว สุวโปดกซักถามอีกว่า เพราะเหตุไร เธอ กล่าวถ้อยคำเห็นปานนี้ จึงกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านจงฟัง ฉันจะกล่าวโทษในเรื่องนี้แก่ท่าน อีก แล้วกล่าวคาถานอกนี้ว่า

**พระราชผู้เป็นจอมทัพแห่งชาวปัญจาละจักรทรง
นำพระเจ้าวิเทหราชมาแล้ว แต่นั่นก็จักฆ่าพระเจ้า-
วิเทหราชเสีย เพราะพระเจ้าจุลนิมิใช้สหายของพระ
เจ้าวิเทหราช.**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตโต น ฆาตยิสฺสตี ความว่า พระเจ้าวิเทหราชจัก เสด็จมาพระนครนี้ในกาลใด พระเจ้าจุลนิมิจักไม่ทรงทำความเป็นสหาย คือมิตรธรรมด้วยพระเจ้าวิเทหราชในกาลนั้น จักไม่ประทานพระราชธิดาแก่พระเจ้าวิเทหราชนั้น แม้เพื่อ ทอดพระเนตร ได้ยินว่า พระเจ้าวิเทหราชนั้นมีบรรพชรรณานุศาสน์อยู่คนหนึ่งชื่อมโหสถบัณฑิต พระเจ้าจุลนิมิจักฆ่ามโหสถนั้น พร้อมกับพระเจ้าวิเทหราช พราหมณ์แก้วฏูปรึกษากับพระเจ้าจุลนิมิ ว่า เราจักฆ่าคนทั้งสองนั้นเสียแล้ว คัมชัชบาน จึงไปกรุงมิลิตาเพื่อจับมโหสถนั้นมา.

นางนงาสาลิกาบอกความลับแก่สุวบัณฑิตโดยไม่เหลือ ด้วยประการฉะนี้ สุว บัณฑิตได้ฟังดังนั้นแล้ว จึงกล่าวชมแก้วฏูว่า อาจารย์แก้วฏูเป็นคนฉลาดในอุบาย การฆ่าพระเจ้าวิเทหราชเสียด้วยอุบายเห็นปานนี้น่าอัศจรรย์แล้วกล่าวว่า ประโยชน์อะไรด้วยอวมงคลเห็น ปานนี้แก่เรา นิ่งเสียนอนกันเถิด. รู้ความสำเร็จแห่งกิจที่มา อยู่กับนางนงาสาลิกานั้นในราตรี นั้น แล้วกล่าวว่าที่รัก ฉันจักไปแคว้นสิวี ทูลความที่ฉันได้กรรยาที่ชอบใจ แด่พระเจ้าสิวี และพระเทวี แล้วกล่าวเพื่อให้นางนงาสาลิกานุญาตให้ตนไปว่า

**เอาเถิด เธอจงอนุญาตให้ฉันไปสัก ๗ ราตรี
เพียงให้ฉันได้กราบทูลพระเจ้าสิวีราชและพระมเหสีว่า
ฉันได้อยู่ในสำนักของนางนงาสาลิกาแล้ว.**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มเหสีโน ได้แก่ พระมเหสีของพระเจ้าสิวีราชนั้น. บท

ว่า อวสโธ ได้แก่ เป็นที่อยู่. บทว่า อุปนุติ ความว่า ครั้งนั้นสุวโปคกกล่าวว่า จันจักบอก พระราชาและพระเทวีทั้งสองนั้นว่า เจริญเสด็จไปสำนักของนางนกสาลิกานั้น ดังนี้ ในวันที่ ๘ จักนำมาที่นี่ จักพาเธอไปด้วยบริวารใหญ่ เธออย่าได้กระวนกระวายจนกว่าฉันจะมา.

นางนกสาลิกาได้ฟังดังนั้น ไม่ปรารถนาจะแยกกับสุวโปคกเลย แต่ไม่อาจจะ ปฏิเสธคำของเขาได้ จึงกล่าวคาถาเป็นลำดับว่า

เอาเถิด ฉันอนุญาตให้ท่านไปประมาณ ๘ ราตรี

ถ้าท่านไม่กลับมายังสำนักของฉันโดย ๘ ราตรี ฉัน

จะสำคัญตัวฉันว่าหยั่งลงแล้ว สงบแล้ว ท่านจักมาใน

เมื่อฉันตายแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มนุญเณ โอกนุตสนฺติ ความว่า เนื้อเป็นเช่นนั้น ฉัน จะกำหนดตัวฉันว่าปราศจากชีวิตแล้ว เมื่อท่านไม่มาในวันที่ ๘ จักมาเมื่อฉันตายแล้ว เพราะฉะนั้น ท่านอย่ามัวชักช้า.

ฝ่ายสุวบัณฑิตกล่าวด้วยวาจาว่า ที่รัก เธอพูดอะไร แม้ฉันเมื่อไม่เห็นเธอในวันที่ ๘ จะมีชีวิตอยู่ที่ไหนได้ แต่ใจคิดว่า เจ้าจะเป็นหรือตาย ก็ไม่มีประโยชน์อะไรแก่เรา บิน ขึ้นบ่าหน้าไปสั้วรัฐ ไปได้หน่อยหนึ่งยังกลับมาสำนักของนางนกสาลิกานั้นอีก กล่าวว่า ที่รัก ฉันไม่เห็นรูปสรีระของเธอ ไม่อาจจะทิ้งเธอไปได้ ฉะนั้น ฉันจึงกลับมา กล่าวจะนั้นแล้วบินขึ้น อีก ไปกรุงมิถิลา ลงจับที่จะงอยบามโหดบัณฑิต พระมหาสัตว์อุ่มขึ้นไปบนปราสาทด้วย สัญญานั้นแล้วไต่ถาม จึงแจ้งประพตฺติเหตุนี้ทั้งหมดแก่มโหด ฝ่ายมโหดก็ได้ให้สิ่งตอบ แทนความชอบแก่สุวโปคกนั้น โดยนัยหนหลังนั้นแล.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ลำดับนั้นแล นกมาธูรวบัณฑิตได้บินไปแจ้ง

แก่มโหดว่า คำนี้เป็นคำของนางนกสาลิกา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สาลิกาย วณฺโณ อิํ ความว่า สุวโปคกได้แจ้งข้อความ ทั้งปวงโดยพิสดารว่าคำนี้เป็นคำของนางนกสาลิกา.

พระมหาสัตว์ได้ฟังดังนั้นจึงดำริว่า เมื่อเราไม่ยากให้เสด็จ พระราชาก็จักเสด็จ ครั้นเสด็จไปแล้วก็จักถึงความพินาศใหญ่ ที่นั่นเมื่อพระราชาประทานยศเห็นปานนี้แก่เรา เราจักถือตามพระราชดำรัสไว้ในใจแล้วไม่สนองพระเดชพระคุณของพระองค์ ความครหาที่จัก มีแก่เรา เพราะฉะนั้นเราจักล่องหน้าไปก่อนพระองค์ แล้วเฝ้าพระเจ้าจุลนี สร้างนครเป็นที่ ประทับอยู่แห่งพระเจ้าวิเทหราช ทำให้เป็นนครที่จำแนกดีแล้ว ให้ทำอุโมงค์เป็นทางเดินยาว

ราว ๑ คาบวต อุโมงค์ใหญ่ราวกิ่งโยชน์ แล้วอภิเษกพระนางปิณฑาลจันที่ราชธิดาของพระเจ้า
จุลนีพรหมทัต ให้เป็นบาทบริจาริกาแห่งพระราชบิดาของเรา ในเมื่อพระราชธิดาพร้อมด้วย
พลนิกร ๑๘ อักโขภินิเวศล้อมตั้งอยู่ เราจักปลดเปลื้องพระราชบิดาของเราให้พ้นไป ดุจเปลื้อง
ดวงจันทร์จากปากอสุรินทรราหูฉะนั้น แล้วพาเสด็จสู่พระนครมิดิลา ชื่อว่าราชกรณียกิจที่จะมี
มาของพระราชบิดาต้องเป็นการธุระแห่งเรา เมื่อมโหสถคำรียังนี้ก็เกิดปิตินสรีระ ด้วยกำลัง
แห่งความปิตินสรีระ เมื่อจะเปลื้องอุทาน จึงกล่าวถึงกาลว่า

บุคคลบริโภคโภคสมบัติในเรือนของผู้ใด พึง

ประพฤติให้เป็นประโยชน์แก่ผู้นั้นทีเดียว.

เนื้อความของกึ่งกาลนั้นมิว่า บุรุษผู้เป็นบัณฑิตได้อิสริยยศใหญ่บริโภคโภค
สมบัติแต่สำนักของพระราชบิดาพึงประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์ ที่เกื้อกูล ที่เป็นความเจริญ
แต่พระราชบิดานั้นแม้จะทรงดำริถวายประหารจับคอก่อออกไปก็ตาม ด้วยทวารทั้งสามมี
กายทวารเป็นต้น บัณฑิตทั้งหลายไม่พึงทำกรรมคือการประทุษร้ายมิตรเลย.

ครั้นคำรียังนี้แล้ว ก็อาบน้ำแต่งตัวไปเฝ้าพระเจ้าวิเทหราช ถวายบังคมแล้ว ยืน ณ ที่
ควรส่วนหนึ่ง กราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระองค์จักเสด็จไปอุดตราบัญชาลนครหรือ
พระราชธิดาตอบว่า เออ จะไป เมื่อเราไม่ได้นางปิณฑาลจันที จะต้องการอะไรด้วยราช
สมบัติ เจ้าอย่าทิ้งเรา จงไปกับเรา ประโยชน์ ๒ ประการ คือเราได้ฉันทะและราชไมตรี
ของพระเจ้าจุลนีกับเราจักตั้งมั่น จักสำเร็จเพราะเหตุเราทั้งสองไปในกรุงปัญจาละนั้น ลำดับ
นั้น มโหสถเมื่อจะทูลว่า ถ้าอย่างนั้น ข้าพระองค์จักไปก่อนสร้างพระราชนิเวศน์เพื่อ
พระองค์ พระองค์ควรเสด็จไปในเมื่อข้าพระองค์ส่งข่าวมากราบทูล เมื่อทูลอย่างนี้แล้ว ได้
กล่าวคาถา ๒ คาถา ว่า

ข้าแต่พระจอมประชาชน เออเถิด ข้าพระองค์

จักไปสู่ปัญจาลบุรีที่นารัณรมย์ดีก่อน เพื่อสร้างพระ-

ราชนิเวศน์ถวายแด่พระเจ้าวิเทหราชผู้ทรงยศ ข้าแต่

บรมกษัตริย์ ครั้นข้าพระองค์สร้างพระราชนิเวศน์

ถวายแล้ว ส่งข่าวมากราบทูลพระองค์เมื่อใด พระองค์

พึงเสด็จไปเมื่อนั้น.

บรรดาบาทเหล่านั้น บทว่า เวทสสุ ได้แก่ แด่พระองค์ผู้เป็นพระเจ้าวิเทหราช.
บทว่า เอยฺยาสี แปลว่า พึงเสด็จมา.

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับดังนั้น ก็ทรงทราบแจ้ง ทั้งทรงโสมนัสด้วยข้าพระ

สุดท้ายว่า มโหสถไม่ทิ้งเราจึงดำรัสว่า แน่ะพ่อมโหสถ เมื่อพ่อไปก่อน พ่อควรจะได้อะไรไปบ้าง ครั้นมโหสถกราบทูลตอบว่า ควรได้พลและพาหนะไป จึงดำรัสว่า พ่อปรารถนาสิ่งใด จงเอาสิ่งนั้นไป มโหสถจึงกราบทูลว่า ขอพระองค์โปรดให้เปิดเรือนจำ ๔ เรือน ให้ถอดเครื่องจำคือ โซ่ตรวนแห่งโจรทั้งหลายส่งไปกับข้าพระองค์ ครั้นพระราชทานพระราชานุญาตให้ทำตามชอบใจ จึงให้เปิดเรือนจำให้พวกโจรที่กล้ำเป็นทหารใหญ่ผู้สามารถยังกิจการในที่ที่ไปแล้ว ๆ ให้เสร็จแล้วกล่าวว่า เจ้าทั้งหลายจงบำรุงเรา แล้วให้สิ่งของแก่ชนเหล่านั้น แล้วพาเสนา ๑๘ เหล่าผู้ฉลาดในศิลปะต่าง ๆ มีช่างไม้ช่างเหล็กช่างหนังช่างศิลาช่างเขียนช่างอิฐเป็นต้นไป ให้เอาเครื่องอุปกรณ์เป็นอันมาก มีมีดขวานจอบเสียมเป็นต้นไปด้วย เป็นผู้มียกกองพลใหญ่ห้อมล้อมออกจากนครไป.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น ตรัสว่า

ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิตได้ไปสู่บุรีที่นารัณมยดี

ของพระเจ้าปัญจาลราชก่อน เพื่อสร้างพระราชนิเวศน์

ถวายพระเจ้าวิเทหราชผู้ทรงยศ.

ฝ่ายพระมหาสัตว์เมื่อไปในที่ทั้งหลายนั้น ก็ให้สร้างบ้านบ้านหนึ่งในระยะทางโยชน์หนึ่ง ๆ แล้วกล่าวกะอมาคัยคนหนึ่ง ๆ ว่า ท่านทั้งหลายจงเตรียมจัดช้างม้าและรถไว้ในกาลเมื่อพระเจ้าวิเทหราชรับพระนางปัญจาลจันทิกกลับไปแล้วพาพระราชเสด็จไป ห้ามเหล่าปัจฉามิตรอย่าให้ประทุษร้ายได้ ให้เสด็จถึงกรุงมิลินาโดยเร็ว สิ่งนี้แล้ววามาคัยคนหนึ่ง ๆ ไว้ ก็ครั้นมโหสถไปถึงฝั่งคงคาจึงเรียกกอมาคัยชื่ออานันทกุมารมาสั่งส่งไปว่า คุณก่อนอานันทะ ท่านจงพาช่างไม้ ๓๐๐ คนไปเหนือคงคาให้ถือเอาไม้แก่นสร้างเรือประมาณ ๓๐๐ ลำ แล้วถากไม้ในที่นั้นนั่นแหละ บรรทุกไม้เบา ๆ ในเรือเอามาโดยพลัน เพื่อต้องการสร้างเมือง ส่วนมโหสถเองขึ้นเรือข้ามฟากไปฝั่งโน้น นับทางด้วยหมายเท้าก้าวไปจำเดิมแต่สถานที่ขึ้นจากเรือ ก็กำหนดว่า ที่นี่ถึงโยชน์ อุโมงค์ใหญ่จักมีในที่นี้ นครที่ตั้งพระราชนิเวศน์แห่งพระเจ้าวิเทหราชจักมีในที่นี้ จำเดิมแต่พระราชนิเวศน์นี้ อุโมงค์เป็นทางเดินจักมีในที่ราว ๑ กวุด จนถึงพระราชมณเฑียร กำหนดคณะนี้แล้วเข้าไปสู่กรุงอุตตรปัญจาละ พระเจ้าจุลนิทรวงสดับว่า มโหสถมาถึงก็ทรงโสมนัสยิ่งว่า บัดนี้ความปรารถนาของเราจักสำเร็จ เราจักเห็นหลังแห่งเหล่าปัจฉามิตร เมื่อมโหสถมา พระเจ้าวิเทหราช จักมาไม่ช้า ที่นั้นเราจักมาเข้าศึกทั้งสองเสีย เสวยราชสมบัติในชมพูทวีปทั้งสิ้น กรุงอุตตรปัญจาละทั้งสิ้นเอิกเกริกโกลาหลว่า ได้ยินว่า ผู้นี้ชื่อมโหสถบัณฑิต ได้ยินว่า พระราชาร้อยเอ็ดอันมโหสถนี้ให้หนีไป รวากะบุคคลไล่กาให้หนีไปด้วยก้อนดิน พระมหาสัตว์ไปสู่พระทวารในขณะที่ชาวเมืองดูชมรูปสมบัติของตนอยู่ ให้

กราบทูลพระเจ้าจูลินีให้ทรงทราบ ครั้นได้รับพระราชานุญาตให้เข้าเฝ้า จึงเข้าไปถวายบังคม พระราชายืนอยู่ ที่ควรส่วนหนึ่ง.

ลำดับนั้น พระเจ้าจูลินีทรงทำปฏิสันถารตรัสถามมโหสถว่า พระราชาของเจ้าจักเสด็จมาเมื่อไร มโหสถทูลว่า จักเสด็จมาในกาลเมื่อข้าพระองค์ส่งข่าวไปทูล พระเจ้าจูลินีตรัสถามว่า ก็ตัวเจ้ามาเพื่อประโยชน์อะไร มโหสถทูลว่า มาเพื่อสร้างพระราชานิเวศน์แห่งพระราชของข้าพระองค์ พระเจ้าจูลินีตรัสว่า ดีแล้ว แต่นั่นก็โปรดให้พระราชทานเสบียงแก่เสนาของมโหสถ และพระราชทานสิ่งของเป็นอันมากและเรือนที่อยู่แก่มโหสถแล้วตรัสว่า แน่ะพ่อ เจ้าอย่าเดือดร้อน จงทำราชการที่ควรทำอยู่กับข้า จนกว่าพระราชของเจ้าจะเสด็จมาได้ยินว่า มโหสถขึ้นไปสู่พระราชานิเวศน์ ยืนอยู่แทบเชิงบันไดได้กำหนดว่า ประตูดุโม่คั่นเป็นทางเดินจักมีในที่นี้ ความปริวิตกได้มีแก่มโหสถว่า ในเมื่อชุดุโม่คั่น ก็ควรจะให้ทำอย่างที่บ้านไฉนจะไม่ทรุดลง พระเจ้าจูลินีตรัสว่า เจ้าจงทำกิจที่ควรทำแก่พวกเราบ้าง ดังนี้ ลำดับนั้น มโหสถจึงกราบทูลพระเจ้าจูลินีอย่างนี้ว่า ข้าแต่สมมติเทพ เมื่อข้าพระองค์เข้ามาเฝ้ายืนอยู่ที่เชิงบันได ตรวจดูนวัตรในที่นี่ เห็นโทษที่บ้านไฉนใหญ่ ถ้าข้อความที่กราบทูลนี้ชอบด้วยพระราชดำริ ข้าพระองค์จะเอาไม้ทั้งหลายมาปูลาดลงให้เป็นที่พักใจ พระเจ้าจูลินีทรงอนุญาต มโหสถกำหนดดีแล้วว่า ช่องประตูดุโม่คั่นจักมีในที่นี้ จึงให้น่าบันไดออกเสีย ให้ปูลาดแผ่นกระดานเพื่อต้องการมิให้มีฝุ่นในที่ที่จะเป็นประตูดุโม่คั่น แล้วพาคนบันไดไว้ตามเดิมมิให้หวั่นไหว มิให้ทรุดลงได้ เมื่อพระราชามาทรงทราบโทษที่จะพึงมีก็เข้าพระหฤทัยว่า มโหสถทำด้วยความรักดีในเรา มโหสถให้ทำนวัตรตลอดวันนั้นอย่างนี้แล้ว รุ่งขึ้นจึงกราบทูลพระเจ้าจูลินีว่า ข้าแต่สมมติเทพ ถ้าข้าพระองค์พึงเลือกหาสถานที่ประทับแห่งพระราชของข้าพระองค์ ข้าพระองค์พึงปฏิบัติทำให้ชอบใจ พระเจ้าจูลินีตรัสว่า ดีแล้ว พ่อบัณฑิต ยกเสียแต่พระราชานิเวศน์ของข้า นอกนี้ในกรุงทั้งหมด เจ้าปรารถนาที่ใดเป็นพระราชานิเวศน์ของพระเจ้าวิเทหราช เจ้าจงเอาที่นั้น มโหสถกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พวกข้าพระองค์เป็นแขกมา ประชาชนคนของพระองค์ที่เป็นคนสนิทมีมาก คนเหล่านั้นครั้นเมื่อข้าพระองค์เอาเรือนของเขา ก็จักเกิดทะเลาะกับพวกข้าพระองค์ เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์จักทำอะไรกับพวกเหล่านั้นได้ พระเจ้าจูลินีตรัสว่า ดูก่อนบัณฑิต เจ้าอย่าถือเอาคำของพวกนั้น สถานที่ใดเจ้าชอบใจ เจ้าจงถือเอาสถานที่นั้นทีเดียว มโหสถจึงกราบทูลต่อไปว่า ข้าแต่สมมติเทพ พวกนั้นจักมากราบทูลพระองค์บ่อย ๆ ความสำราญแห่งพระหฤทัยของพระองค์ และแห่งใจของข้าพระองค์จักไม่มี ก็ถ้าว่าพระองค์ทรงปรารถนาคนรักษาประตูควรเป็นคนของข้าพระองค์ จนกว่าข้าพระองค์จักหาสถานที่เป็นพระราชานิเวศน์แห่งพระราชของ

ข้าพระองค์ได้ แต่นั่น พวกนั้นเข้าประตูไม่ได้ก็จักไม่มา เมื่อเป็นเช่นนี้ พระองค์ก็จักทรงพระ
ตำราญ และข้าพระองค์ก็จักสบายใจ พระราชาจุลนีทรงอนุญาต พระมหาสัตว์ตั้งคนของตน
ไว้ในที่ทั้งปวงคือที่เชิงบันได หั้วบันได และประตูใหญ่ สั่งว่าพวกเจ้าอย่าให้ใคร ๆ เข้าไป.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ไปสู่สำนักพระราชมารดาของพระเจ้าจุลนีก่อนแล้วตั้งคน
ทั้งหลายว่า เจ้าทั้งหลายจงจัดการรื้อตำหนัก คนใช้เหล่านั้นก็ปรารถนาเพื่อจะรื้ออิฐและขุดดิน
ตั้งแต่ซุ้มประตู พระราชชนนีของพระเจ้าจุลนีได้สดับข่าวนั้น จึงเสด็จมารับสั่งว่า พวกเจ้าจะให้
รื้อตำหนักของข้าเพื่ออะไร ชนเหล่านั้นจึงทูลตอบว่า มโหสถให้รื้อใครเพื่อให้สร้างพระราช
นิเวศน์แห่งพระราชอาสน์ พระราชชนนีจึงตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น อยู่ด้วยกันในตำหนักนี้ก็
แล้วกัน ชนเหล่านั้นทูลตอบว่า พลพาหนะของพระราชอาสน์แห่งพวกข้าพระองค์มีมากตำหนักนี้
ย่อมไม่พอกันอยู่ ข้าพระองค์จักให้สร้างที่ประทับใหม่ให้ใหญ่ พระราชชนนีจึงรับสั่งว่า พวก
เจ้าไม่รู้จักข้า ข้าเป็นพระราชมารดาของพระเจ้าจุลนี ข้าจักไปหาลูกข้า จักรู้กันเดี๋ยวนี้ ชน
เหล่านั้นจึงทูลว่า ข้าพระองค์จักทำตามพระราชดำรัส ถ้าพระองค์อาจ ก็จงห้าม พระนาง
สลากเทวีก็รับสั่งว่า ข้ารู้จักกิจที่ข้าพึงทำแก่พวกเจ้าเดี๋ยวนี้ ตรัสแล้วเสด็จไปประตูพระราช
นิเวศน์ ลำดับนั้น คนเฝ้าประตูก็ห้ามพระราชมารดาว่า แกล่อย่าเข้าไป พระราชมารดาตรัสว่า
ข้าเป็นพระราชชนนี ชนเหล่านั้นก็ทูลว่า พวกข้าพระองค์ไม่ทราบ พระเจ้าจุลนีตรัสสั่งไว้ว่า
อย่าให้ใคร ๆ เข้าไป เพราะฉะนั้นพระองค์จึงเสด็จกลับไปเสีย พระนางสลากเทวีเมื่อไม่
ทอดพระเนตรเห็นที่พึ่งอันพึงยึดถือ ก็เสด็จกลับมาทอดพระเนตรตำหนักของพระองค์ประทับ
ยืนอยู่ ลำดับนั้น ชนผู้หนึ่งจึงทูลพระนางนั้นว่า แกล่ทำอะไรในที่นี้ จงไป ๆ ว่าแล้วลุกขึ้นใส่
พระสวาทให้ล้มลงยังภูมิภาค พระนางเจ้าทรงดำริว่า พวกนี้พระราชลูกเราสั่งแล้ว แน่ ใครไม่
สามารถจะทำอย่างนี้ ด้วยประการอื่น เราจักไปห้ามมโหสถ จึงเสด็จไปห้ามมโหสถ ตรัสว่า
แน่ะพอมมโหสถ ท่านให้รื้อตำหนักข้าพเจ้าเพราะอะไร มโหสถไม่พูดกับพระนางเจ้า แต่บุรุษผู้
ยืนอยู่ในที่ใกล้ทูลว่า พระนางจะตรัสอะไรกะมโหสถ พระนางเจ้าจึงรับสั่งว่า มโหสถให้รื้อ
ตำหนักข้าพเจ้าเพื่ออะไร บุรุษนั้นทูลว่า เพื่อทำที่ประทับแห่งพระเจ้าวิเทหราช พระราช
มารดาได้รับสั่งว่า เมืองใหญ่ถึงเพียงนี้ ทำไมจะหาที่ทำพระราชนิเวศน์ในที่อื่นไม่ได้ เจ้าจงรับ
สินบนแสนกหาปณะนี้แล้วให้ทำพระราชนิเวศน์ในสถานที่อื่นเถิด บุรุษนั้นทูลตอบว่า ดีแล้ว
พระแม่เจ้า ข้าพระองค์จักให้ละตำหนักของพระนาง แต่พระนางอย่ารับสั่งการที่ข้าพระองค์
รับสินบนแก่ใคร ๆ เพราะว่าชนเหล่าอื่นจะพากันให้สินบนแก่พระองค์แล้วไม่อยากจะเรือนของ
ตน พระนางสลากเทวีรับสั่งตอบว่า การที่ข้าพเจ้าให้ใครรู้ นั้น เป็นที่น่าอายแก่ข้าว่า พระราช
มารดาได้ให้สินบน ดังนี้ เพราะฉะนั้นข้าจักไม่บอกแก่ใคร บุรุษนั้นทูลรับว่า ดีแล้ว แล้วรับ

เอกหาปณะ ๑ แสนจากพระนาง ก็ละดำหนักนั้นไปเรือนแก้วให้ทำเหมือนกับทำแก้ดำหนัก พระนางสลาทเทวินั้น แก้วโกธไปสู่ราชทวาร เหล่าคนรักษาประตูก็ประหารที่หลังแก้วด้วย ชิกไม้ไฟ หนังกี่หลังแก้วก็เป็นแนวขึ้น แก้วไม่เห็นจะฟังอะไรได้ก็กลับบ้านให้หาปณะ ๑ แสนแก่นุชนั้น มโหสถถือเอาสถานที่ตั้งเรือนในนครทั้งสิ้นด้วยอุบายนี้ รับสินบนได้ กหาปณะในที่นั้น ๆ ประมาณ ๕ โกฏิ พระโพธิสัตว์พิจารณาในนครทั้งสิ้นแล้วไปเฝ้าพระเจ้า จุลนี พระราชาตรัสถามว่า เป็นอย่างไร พ่อบัณฑิต สถานที่ตั้งพระราชนิเวศน์เจ้าหาได้ หรือยัง มโหสถกราบทูลว่า เชื่อว่าใครจะไม่ให้ ย่อมไม่มี แต่ครั้นเมื่อเรือนอันข้าพระองค์ ถือเอา ชนเจ้าของก็ย่อมลำบาก การทำความที่ชนเหล่านั้นต้องพลัดพรากจากของรัก ไม่สมควร แก่ข้าพระองค์ เพราะฉะนั้น ข้าพระองค์จักสร้างพระนครให้เป็นสถานที่ประทับแห่งพระราชา ของข้าพระองค์ ในที่โน้นระหว่างคงคากับพระนครนี้ ในที่ ๑ กวุดแต่ที่นี้ ภายนอกพระนครนี้.

พระเจ้าจุลนีได้ทรงสดับก็ยินดี ด้วยทรงเห็นว่า การรบกันภายในเมืองเป็นการ ลำบาก เสนาฝ่ายเราหรือเสนาฝ่ายอื่นก็อาจรู้ยาก การทำยุทธนาการภายนอกเมืองเป็นการง่าย จักได้ไม่ต้องทุบตีกันตายในเมือง ทรงเห็นดังนี้จึงตรัสว่า ดีแล้วพ่อ เจ้าจงให้สร้างในสถานที่ ที่เจ้ากำหนดเถิด มโหสถกราบทูลว่า ข้าพระองค์จักให้ทำในที่ที่กราบทูลและขอพระราชทาน อนุญาตแล้วนั้น ชาวพระนครอย่าพึงไปอยู่ที่ทำนกรรมของข้าพระองค์ เพื่อหาพินและใบไม้ เพราะว่าเมื่อชาวเมืองไป จักเกิดทะเลาะวิวาทกัน ด้วยเหตุนี้แหละ ความสำราญพระราช ฤทธิ์จักไม่มีแก่พระองค์ และความสบายใจก็จักไม่มีแก่ข้าพระองค์ พระเจ้าจุลนีตรัสว่า ดี แล้ว พ่อบัณฑิต เจ้าจงห้ามไม่ให้ใครไปยังประเทศนั้น มโหสถทูลต่อไปว่า ข้าแต่สมมติเทพ ช้างทั้งหลายของข้าพระองค์ชอบเล่นน้ำ เมื่อน้ำเกิดขุ่นมัวขึ้น ถ้าชาวเมืองจักขัดเคืองพวกข้า พระองค์ว่าจำเดิมแต่่มโหสถมา พวกเราไม่ได้ดื่มน้ำใส ขอพระองค์กรุณาอดกลั้นในเรื่องนี้ อย่างกริ้วพวกข้าพระองค์ พระเจ้าจุลนีตรัสว่า ช้างทั้งหลายของพวกเจ้า พวกเจ้าจงปล่อยให้ เล่นเถิด ตรัสดังนี้แล้วให้ปาวร้องว่า ผู้ใดออกจากที่นี่ ไปสู่ที่สร้างพระนครของมโหสถ จัก ปรับใหม่ผู้นั้นพ้นกหาปณะ มโหสถถวายบังคมลาพระเจ้าจุลนีพาพวกของตนออกจากพระนคร ปรารภเพื่อสร้างพระนครในสถานที่กำหนดไว้ ให้สร้างบ้านซื้อคักคลิริมฝั่งคงคาปากโน้น ให้ ช้างม้ารถพาหนะโคมีกำลังอยู่ในบ้านนั้น พิจารณาการสร้างพระนคร แบ่งการงานทั้งปวงว่า ชน เทานีทำกิจซื้อนี้ เป็นต้น และได้เริ่มการงานในอุโมงค์ ประตูดุโมงค์ใหญ่อยู่ริมฝั่งคงคา ชน ทั้งหลายราว ๖,๐๐๐ คน ขุดอุโมงค์ใหญ่ นำกรวดทรายที่เทลง ๆ นั้น คงคาก็ขุ่นมัวไหลไป ชาวเมืองก็พากันกล่าวว่า ตั้งแต่่มโหสถมา พวกเราไม่ได้ดื่มน้ำใส คงคาขุ่นมัวไหลไป เหตุ เป็นอย่างไรหนอ ลำดับนั้น บุรุษที่มโหสถวางไว้ก็แจ้งแก่ชาวเมืองว่า ได้ยินว่า หมูข้างของ

มโหสถเล่นน้ำ ทำให้น้ำในกงคาชุ่นเป็นต้ม เพราะเหตุนั้น กงคาจึงชุ่นมัวไหลไป ธรรมดาว่า ความประสงค์ของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมสำเร็จ เพราะเหตุนี้ราก็ไม่ ศีลา กรวดทั้งปวง ในอุโมงค์ย่อมจมหายไปในพื้นที่ดิน ประตุนั้นอุโมงค์ซึ่งเป็นทางเดินอยู่ในเมืองนั้น ชนทั้งหลายราว ๓,๐๐๐ คน ชุุดอุโมงค์ซึ่งเป็นทางเดิน ให้บรรจุกรวดทรายด้วยถุงหนังไปถมใน นครนั้น ให้ลูกกลิ้งดินและทรายที่เทไป ๆ กับน้ำก่อกำแพง และทำกิจอื่น ๆ ด้วย ประตุนั้นทางเข้ามหาอุโมงค์มีทางในเมือง ประกอบด้วยประตูเป็นคู่ มียন্ত্রสูง ๑๘ สอก ก็ในเมื่อเหยียบกดเครื่องสลักห้ามอันหนึ่งเข้า ประตูนั้นก็เปิด ก่ออิฐ ๒ ข้างแห่งมหาอุโมงค์แล้วให้ ฉาบปูน ปูนับตั้งเมืองบนเอาดินเหนียวอุดช่องแล้วทาปูนขาว ก็ในอุโมงค์นั้นมีประตูทั้งหมด คือประตูใหญ่ ๘๐ ประตูน้อย ๖๔ ทุกประตูประกอบด้วยยন্ত্র ในเมื่อเหยียบกดเครื่องสลักห้ามอันหนึ่งเข้าประตูทั้งหมดก็ปิด ในเมื่อเหยียบกดเครื่องสลักห้ามอันหนึ่งเข้า ประตูทั้งหมดก็เปิด โคมดวงไฟมีมากกว่าร้อย มี ๒ ข้างของมหาอุโมงค์ โคมดวงไฟทั้งสิ้นประกอบด้วยยন্ত্র ครั้นเมื่อเปิดยন্ত্রอันหนึ่ง โคมดวงไฟก็เปิดสว่างพร้อมกันหมด ครั้นเมื่อปิดยন্ত্রอันหนึ่ง โคมดวงไฟก็ปิดมืดพร้อมกันหมด ก็ห้องบรรทมร้อยเอ็ดห้องสำหรับพระราชาร้อยเอ็ด มีอยู่ ๒ ข้างแห่งมหาอุโมงค์ทอดเครื่องลาดต่าง ๆ ไว้ในห้องบรรทมทุกห้อง ที่ประทับนั่งแห่งหนึ่ง ๆ ยกเสวตฉัตรไว้ทุกแห่ง รูปสตรีทำด้วยเส้นป่านรูปหนึ่ง ๆ งามยิ่งตั้งไว้อาศัยพระราชสีหาสน์ และพระราชมหาสนมองค์หนึ่ง ๆ ประดิษฐานไว้แล้ว ถ้าว่า บุคคลไม่จับต้องรูปนั้น ก็ไม่อาจรู้ว่าไม่ใช่รูปคน อนึ่ง พวกช่างเขียนผู้ฉลาดได้ทำจิตรกรรมเขียนอย่างวิจิตรต่าง ๆ ทั้ง ๒ ข้างแห่งมหาอุโมงค์แสดงภาพทั้งปวงไว้ในอุโมงค์ แบ่งเขียนเป็นต้นว่าภาพสักกเทวราชเยื้อง กรายมีหมู่เทวดาแวดล้อมและเขาสีเนรุ เขาบริกัณห์ สาคร มหาสาคร ทวีป ๘ ป่าหิมพานต์ สระโนคาต พื้นศิลา ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ สวรรค์ชั้นกามาพจรมีจำตุ่มหาราชิกาเป็นต้น และสมบัติ ๗ ประการ เกลี่ยกรวดทรายซึ่งมีสีดุจแผ่นเงินที่ภาคพื้น แสดงดอกปทุมห้อยตาม ช่องเบื้องบน แสดงร้านตลาดขายของมีประการต่าง ๆ ทั้ง ๒ ข้าง ห้อยพวงของหอมพวง บุปผชาติเป็นต้น ในที่นั้น ๆ ประดับอุโมงค์เป็นราวกะสุทธรรมาเทพสภา ฝ่ายช่าง ๓๐๐ คน ที่มโหสถให้ไปทำทัฬหสภาระแห่งพระราชนิเวศน์และให้ต่อเรือบรรทุกมานั้น ก็ได้ต่อเรือ ๓๐๐ ลำ บรรทุกทัฬหสภาระที่แต่งเสร็จแล้วมาทางกงคาแจ้งแก่มโหสถ มโหสถนำทัฬหสภาระเหล่านั้นไปเป็นเครื่องประกอบใช้การในพระนคร แล้วให้นำเรือทั้งหลายไปรักษาไว้ในที่ปกปิด สั่งว่า เหล่าเจ้าจงนำมาในวันที่เราสั่ง การก่อสร้างทั้งปวงในพระนครที่แล้วเสร็จ คือคูน้ำ คูเปือกตม คูแห่ง กำแพงสูง ๑๘ สอก ป้อมประตูเมือง ชุมประตูเมือง พระราชนิเวศน์เป็นต้น โรงช้างเป็นต้น และสระโบกขรณี มหาอุโมงค์ ชังฆอุโมงค์ พระนครทั้งหมดนี้แล้ว

เสร็จ ๔ เดือน ด้วยประการฉะนี้.

ต่อนั้นล่วงมาได้ ๔ เดือน พระมหาสัตว์ได้ส่งทูตไปเพื่อเชิญเสด็จพระเจ้าวิเทหราช
เสด็จมา.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

มโหสถสร้างพระราชนิเวศน์เพื่อพระเจ้าวิเท-
หราชผู้ทรงยศเสร็จแล้ว ภายหลังจึงส่งทูตทูลพระเจ้า
วิเทหราชว่า ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า ขอเชิญพระองค์
เสด็จมาบัดนี้ พระราชนิเวศน์ที่สร้างเพื่อพระองค์
สำเร็จแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปาหิณี แปลว่า ส่งไปแล้ว.

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับคำของทูตก็ทรงโสมนัส เสด็จไปด้วยราชบริพารเป็น
อันมาก.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

ลำดับนั้น พระเจ้าวิเทหราชพร้อมด้วยจตุรงค-
เสนา เสด็จไปสู่นครอันมั่งคั่งที่มโหสถสร้างไว้ในแคว้น
กัปปิละ เพื่อทอดพระเนตรพาหนะอันหาที่สุดมิได้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนนุตพาหน์ ได้แก่ พาหนะมีช้างและม้าเป็นต้น
ประมาณมิได้. บทว่า กบปิสิย ปุริ ได้แก่ นครที่มโหสถบัณฑิตสร้างไว้ในแคว้นกัปปิละ.

พระเจ้าวิเทหราชเสด็จไปโดยลำดับถึงฝั่งคงคา ลำดับนั้นพระมหาสัตว์ก็ไปปรับเสด็จ
ให้เข้าสู่นครที่ตนสร้าง พระราชาเสด็จไปสู่ปราสาทอันประเสริฐในนครนั้น สनानพระ
วรกายทรงแต่งพระองค์แล้ว เสวยโภชนาหารมีรสอันเลิศ ทรงพักผ่อนน้อยหนึ่งแล้ว เวลา
เย็นทรงส่งราชทูตไปยังสำนักพระเจ้าจุลนี เพื่อให้ทรงทราบว่าพระองค์เสด็จมาถึงแล้ว.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

ลำดับนั้น พระเจ้าวิเทหราชเสด็จไปถึงแคว้น
กัปปิละแล้ว ทรงส่งพระราชสาสน์ไปถวายพระเจ้า
จุลนีพร้อมท้าว ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า หม่อมฉันมา
เพื่อถวายบังคมพระยุคลบาทของพระองค์ ขอพระองค์
โปรดพระราชทานพระราชธิดาผู้งดงามทั่วองค์ประดับ
ด้วยราชาลังการล้วนแต่ทองคำ ห้อมล้อมด้วยหมู่นาง

ข้าหลวง ให้เป็นมเหสีของหม่อมฉัน ณ บัดนี้เถิด.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วนฺทุติ ความว่า พระเจ้าวิเทหราชมีพระชนม์แก่กว่า พระเจ้าจุลนี พระเจ้าจุลนีไม่พอที่จะเป็นแม่เพียงพระโอรสของพระเจ้าวิเทหราช แต่พระเจ้าวิเทหราชหมกมุ่นไปด้วยกิเลส จึงทรงดำริว่า พระเจ้าจุลนีเป็นพระสัสสุระที่เราผู้เป็นพระชามาดาควรถวายบังคม ไม่ทรงทราบความคิดของพระเจ้าจุลนี จึงทรงส่งสาส์นถวายบังคมไป. บทว่า ททาหิทานิ ความว่า พระเจ้าวิเทหราชทรงส่งสาส์นไปว่า พระองค์โปรดเรียกหม่อมฉันมาว่าจะประทานพระราชธิดา ขอได้โปรดประทานพระราชธิดานั้นแก่หม่อมฉันในบัดนี้เถิด. บทว่า สุวณฺณปฏิจฺจนฺนํ ได้แก่ ประดับด้วยเครื่องประดับทองคำ.

ฝ่ายพระเจ้าจุลนีได้ทรงสดับถ้อยคำของราชทูตที่ทรงโสมนัส ดำริว่า บัดนี้ปัจฉามิตรของเราจักไปข้างไหนพ้น เราจักตัดศีรษะเขาทั้งสองคนแล้วดื่มชัวยาน เมื่อจะทรงแสดงพระโสมนัสส่วนเดียวให้ปรากฏ จึงพระราชทานรางวัลแก่ราชทูตแล้ว ตรัสกล่าเป็นลำดับมาว่า

ดูก่อนพระเจ้าวิเทหราช พระองค์เสด็จมาดีแล้ว

เสด็จมาแต่ไกลก็เหมือนใกล้ พระองค์หาฤกษ์อาวาห-

มงคลไว้ หม่อมฉันจะถวายพระราชธิดาประดับด้วย

ราชลัการล้วนแต่ทองคำ ห้อมล้อมด้วยหมู่นาง

ข้าหลวงแต่พระองค์.

ในกาลนั้น พระเจ้าจุลนีได้สดับสาส์นของพระเจ้าวิเทหราชแล้ว ตรัสเรียกพระเจ้าวิเทหราชนั้นดูจะเสด็จอยู่เฉพาะพระพักตร์ว่า เวเทห อีกนัยหนึ่งทรงสั่งให้ราชทูตไปทูลว่า พระเจ้าพรหมทัตจุลนีตรัสอย่างนี้ จึงตรัสอย่างนี้.

ราชทูตได้ฟังดังนั้น จึงไปเฝ้าพระเจ้าวิเทหราชกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพขอพระองค์ทรงหาฤกษ์ที่สมควรแก่การพระราชพิธีอาวาหมงคล พระเจ้าจุลนีจะถวายพระราชธิดาแต่พระองค์ พระเจ้าวิเทหราชจึงส่งราชทูตไปอีกว่า วันนี้แหละฤกษ์ดี.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า .

ลำดับนั้น พระเจ้าวิเทหราชก็ได้ทรงหาพระฤกษ์

ครั้นหาพระฤกษ์ได้แล้วจึงได้ทรงส่งพระราชสาส์นไป

ถวายพระเจ้าพรหมทัตว่า ขอพระองค์โปรดพระราช-

ทานพระราชธิดาผู้งดงามทั่วองค์ ประดับด้วยราชา-

ลัการล้วนแต่ทองคำ ห้อมล้อมด้วยหมู่นางข้าหลวง

ให้เป็นมเหสีของหม่อมฉัน ณ บัดนี้เถิด.

ฝ่ายพระเจ้าจุลนีตรัสตอบว่า

หม่อมฉันจะถวายพระราชธิดาผู้งดงามทั่วองค์

ประดับด้วยราชาลังการล้วนแต่ทองคำ ห้อมล้อมด้วย

หมู่นางข้าหลวง แต่พระองค์ในบัดนี้.

ครั้นพระเจ้าจุลนีตรัสคธานี้แล้ว ตรัสลงว่า จะส่งไปเดี๋ยวนี้ ๆ ดังนี้ ได้ประทานสัญญาแก่พระราชาร้อยเอ็ดว่า ท่านทั้งปวงกับเสนา ๑๘ อักโขภินิจึงเตรียมออกรบ วันนี้เราจัดคตศีรยะข้าศึกทั้งสอง พรุ่งนี้จักได้คัมชัยบาน พระราชาร้อยเอ็ดเหล่านั้นทั้งหมดก็ออกในขณะนั้นทีเดียว ฝ่ายพระเจ้ากรุงปัญจาละเมื่อจะเสด็จออกทำการยุทธ์ ก็ยังพระนางสลาทเทวี ผู้พระราชมารดา พระนางนันทาเทวี ผู้พระมเหสี พระปัญจาละจันทะ ผู้ราชโอรส พระนางปัญจาละจันทิ ผู้พระราชธิดา รวม ๔ องค์ ให้อยู่ในตำหนักเดียวกันกับนางสนมทั้งหลาย จึงเสด็จออกสงคราม.

ฝ่ายมโหสถบรมโพธิสัตว์ทำราชสักการะเป็นนักษัตร แต่พระเจ้าวิเทหราชพร้อมพวกเสนาที่โดยเสด็จ ชนบางพวกคัมสุรา บางพวกเคี้ยวกินมัจฉมังสาหาร บางพวกเหินคเหินน้อยกินนอน เพราะมาแต่ทางไกล ฝ่ายพระเจ้าวิเทหราชทรงพาอาจารย์ทั้ง ๔ มีเสนกะเป็นต้นประทับนั่ง ณ พื้นพระราชมณเฑียรที่ตกแต่งแล้ว ท่ามกลางราชบริพาร ฝ่ายพระเจ้าจุลนีล้อมนครที่พระเจ้าวิเทหราชประทับ ให้ติดต่อกัน ๓ ชั้น ย่นเข้าเป็น ๔ ด้วยกองทัพ ๑๘ อักโขภินิจ มีคนจุดคบเพลิงนับด้วยแสน ๆ ครั้นอรุณขึ้นก็เตรียมยึดเมืองตั้งอยู่ มโหสถรู้ความก็ส่งโยธา ๓๐๐ คนของตนไปสั่งว่า เจ้าทั้งหลายจงไปตามทางอุโมงค์ จับราชมารดา มเหสี ราชบุตร และราชธิดาของพระเจ้าจุลนีมาทางอุโมงค์ อย่าให้อยู่นอกประตูมหาอุโมงค์ ให้อยู่ภายในอุโมงค์ ตั้งรักษาอยู่จนกว่าข้าจะมา จึงนำออกจากอุโมงค์ให้อยู่ในโรงกว้างใหญ่ในกาลเมื่อเข้าไป ชนเหล่านั้นรับคำสั่งมโหสถก็ไปทางอุโมงค์ เปิดไม้ลาดไว้ที่เชิงบันได แล้วมัดมือเท้าคนรักษาในที่เชิงบันได หัวบันไดและพื้นค้ำหนัก และนางบำเรอมีนางค่อมแคะเป็นต้น แล้วปิดปากชนเหล่านั้น ให้อยู่ในที่กำบังนั้น ๆ แล้วเคี้ยวกินเครื่องเสวยที่จัดไว้ถวายพระเจ้าจุลนี ทั้งของอะไร ๆ เสีย ทำลายภาชนะทำให้ปนเปื้อนเสีย แล้วขึ้นสู่เบื้องบนปราสาท กาลนั้นพระนางสลาทเทวีทรงสำคัญว่า ที่ไหนจะมีใครรู้จักพระนันทาเทวี ราชบุตรราชธิดา เหตุอะไรจักเกิดมี จึงให้บรรทมอยู่ ณ พระยี่ภู่เดียวกันกับพระองค์ โยธาเหล่านั้นยื่นร้องเรียกที่ประตูห้อง พระนางจึงออกมาตรัสถามว่า ทำไมพ้อ โยธาเหล่านั้นจึงแสรังทูลว่า ข้าแต่พระเทวี พระราชาของพวกเรายังพระเจ้าวิเทหราชกับมโหสถให้ถึงความสิ้นชีวิตแล้ว แวดล้อมด้วย

พระราชาร้อยเอ็ดเป็นเอกราชในสกลชมพูทวีป คัมภีร์ขยานใหญ่ด้วยพระเกียรติยศใหญ่ ส่ง
ข้าพระองค์ทั้งหลายมาเพื่อพาเสด็จไปทั้ง ๔ พระองค์ พระราชมารดาเป็นต้นทรงเชื่อ จึงเสด็จ
ลงจากปราสาทถึงเชิงบันได โยธาเหล่านั้น ก็พาเสด็จไปเข้าทางอุโมงค์ พระราชมารดาเป็น
ต้น ตรัสว่า ข้าอยู่ในที่นี้สิ้นกาลเท่านี้ ยังไม่เคยลงสู่ทางนี้ โยธาเหล่านั้นทูลว่า ข้าแต่พระ
เทวีเจ้า ขนทั้งปวงหาได้ลงสู่ทางนี้ไม่ เพราะทางนี้เป็นทางมงคล วันนี้พระราชาดิศสั่งให้
นำเสด็จโดยทางนี้ เพราะเป็นวันมงคล พระราชมารดาเป็นต้นทรงเชื่อ ลำดับนั้น โยธาบาง
พวกพาพระราชมารดาเป็นต้นมาบ้าง บางพวกกลับไปเปิดคลังรัตนะในพระราชานิเวศน์ ถือนา
ภริยัตามปรารถนามาบ้าง ฝ่ายพระราชมารดาเป็นต้น เบื้องหน้าแต่จะถึงมหาอุโมงค์ เห็น
อุโมงค์ราวกะเทพสภาอันประดับแล้ว ก็ทรงสำคัญว่า จัดไว้เพื่อประโยชน์แด่พระราชา ลำดับ
นั้น โยธาเหล่านั้นพาพระราชมารดาเป็นต้น ไปสู่สถานที่ใกล้มหาคงคา ให้ประทับในห้องอัน
ตกแต่งแล้วภายในอุโมงค์ พวกหนึ่งอยู่รักษา พวกหนึ่งไปแจ้งการที่ได้พาพระราชมารดาเป็น
ต้นมาแล้วแก่มโหสถโพธิสัตว์ มโหสถได้ฟังคำของโยธาเหล่านั้นก็มีความโสมนัสว่า บัดนี้
ความปรารถนาของเราจักถึงที่สุด จึงไปเฝ้าพระเจ้าวิเทหราช ยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง
ฝ่ายพระเจ้าวิเทหราชทรงดำริว่า พระเจ้าจุลนีจักนำพระราชธิดามาให้เราบัดนี้ ก็เสด็จจาก
ราชบัลลังก์ ทอดพระเนตรทางช่องพระแกลเห็นพระนครมีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน ด้วย
คบเพลิงนับด้วยแสนดวงมิใช่แสนเดียว อันกองทัพใหญ่ล้อมรอบแล้ว ก็ทรงฉงนสนเท่ห์
รำพึงว่า นั่นอะไรกันหนอ เมื่อจะทรงหาหรืออาจารย์ผู้บัณฑิตทั้งหลาย จึงตรัสถามว่า

กองช้าง กองม้า กองรถ กองราบ อันเป็น

กองทัพสวมเกราะตั้งอยู่ จดคบเพลิงสว่างไสว บัณฑิต

ทั้งหลายย่อมสำคัญอย่างไรกันหนอ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กิณฺหุ มณฺญนฺติ ความว่า พระเจ้าวิเทหราชตรัสถามว่า
พระเจ้าจุลนีโปรดปรานหรือกริ้วพวกเรา บัณฑิตทั้งหลายเข้าใจกันอย่างไรหนอ.

อาจารย์เสนกะได้ฟังตรัสถามจึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์
อย่าทรงวิตกเลย คบเพลิงมากเหลือเกินปรากฏอยู่ ชะรอยพระเจ้าจุลนีจะพาพระราชธิดามา
ถวายพระองค์ ฝ่ายอาจารย์ปุกกุสะกราบทูลว่า พระเจ้าจุลนีจักทรงอารักขาเพื่อทรงทำอาคันตุก
สักการะแด่พระองค์ บัณฑิตทั้งสี่เหล่านั้นชอบใจอย่างใดก็กราบทูลอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้
ฝ่ายพระเจ้าวิเทหราชเมื่อได้ทรงสดับเสียงคนในกองทัพบอกสั่งกันว่า เสนาทั้งหลายจงตั้งอยู่ใน
ที่โน้น ท่านทั้งหลายจงรักษาในที่โน้น อย่าประมาท และทอดพระเนตรเห็นเสนามุขสอด
เกราะ ก็เป็นผู้อันมรณภัยคุกคาม เมื่อทรงหวังสดับถ้อยคำแห่งพระมหาสัตว์ จึงตรัสถามว่า

นอกนี้ว่า

กองช้าง กองม้า กองรถ กองราบ อันเป็น
กองทัพสวมเกราะตั้งอยู่ จุดคบเพลิงสว่างไสว ดูก่อน
มโหสถบัณฑิต พวกนั้น จักทำอะไรกันหนอ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กิณฺหุ กาหฺนฺติ ปณฺฑิต ความว่า พ่อบัณฑิต เจ้าคิด
อย่างไรหนอ เสนาเหล่านั้นจักกระทำการอะไรแก่พวกเรา.

พระมหาสัตว์ได้ฟังพระราชดำรัสคั่งนั้น จึงคิดในใจว่า เราจักทำพระราชผู้
อันธพาลนี้ให้สะดุ้งสักระหน้อย ภายหลังจึงแสดงกำลังปัญญาของเราให้ปรากฏทำให้พระองค์
เบาพระหฤทัย คิดชนะนี้แล้ว จึงกราบทูลว่า

ข้าแต่พระมหाराชเจ้า พระเจ้าจุลนีพรหมทัตมี
กำลังมาก ล้อมพระองค์ไว้ประทุษร้ายพระองค์ พระองค์
จักปลงพระชนม์พระองค์.

คนเหล่านั้นทั้งหมดมีพระเจ้าวิเทหราชเป็นต้นก็ตกใจกลัวตาย พระราชาพระสอแห่ง
พระเชะไม่มีในพระโอฐ เกิดเร่าร้อนในพระสรีระ พระองค์ทรงกลัวต่อมรณภัย คร่ำ
ครวญตรัสคาถา ๒ คาถาว่า

ใจของเราสั่น และปากก็แห้งผาก เราเป็นเหมือน
ถูกไฟไหม้กลางแดด ไม่บรรลุถึงความเย็นใจ เตาของ
ช่างทองรุ่งเรืองภายใน ไม่รุ่งเรืองภายนอกฉันใด ใจของ
เราย่อมเร่าร้อนอยู่ภายใน ไม่ปรากฏภายนอก ฉะนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุพฺเพตฺติ ความว่า แน่พอมโหสถ ใจของข้าย่อมหวั่นไหว
ราวกะว่าใบอ่อนของโพธิ์ใบต้องลมใหญ่ฉะนั้น. บทว่า อนฺโต ฌายติ โน พหิ ความว่า
หัวใจของเราย่อมเร่าร้อนอยู่ในภายใน แต่ไม่ปรากฏในภายนอกราวกะเตาของช่างทองนั้น.

พระมหาสัตว์ได้ฟังพระเจ้าวิเทหราชทรงคร่ำครวญ คิดว่า พระราชานี้เป็นอันธพาล
ไม่ทำตามคำของเราในวันอื่น ๆ เราจักข่มพระองค์ให้ยิ่งขึ้นจึงทูลว่า

ข้าแต่บรมกษัตริย์ พระองค์เป็นผู้ประมาทแล้ว
เป็นไปล่วงความคิด มีความคิดทำลายเสียแล้ว บัดนี้
บัณฑิตทั้ง ๔ ผู้มีความคิดจงป้องกันพระองค์เถิด พระ-
องค์ไม่ทรงทำตามคำของข้าพระองค์ผู้เป็นอมตย์ใคร่
ประโยชน์นี้แสวงหาความเกื้อกูล ทรงยินดีแล้วด้วย

พระปิตอันเส้าหมองของพระองค์ จอมฤคตกหลุม
ฉะนั้น ปลาอยากกินของสดคือเหยื่อย่อมกลืนเบ็ดอัน
งซึ่งปิดไว้ด้วยเนื้ออันเป็นเหยื่อ มันย่อมไม่รู้ความ
ตายของตน ฉันทใด ข้าแต่พระราชา พระองค์เป็นผู้มี
ความปรารถนาในกามย่อมไม่ทรงทราบพระราชธิดา
ของพระเจ้าจุลนีผู้เป็นดุจเหยื่อ ราวกะปลาไม่รู้จัก
เหยื่อคือความตายของตน ฉันทนั้น นั้นเทียว ถ้าพระ-
องค์เสด็จนครปัญจาละ จักต้องสละพระองค์ทันที
ภัยใหญ่จักถึงพระองค์ดูภัยมาถึงมฤคตัวตามไปถึงทาง
ประตูบ้าน ฉันทนั้น ข้าแต่พระจอมประชา บุรุษผู้ไม่
ประเสริฐ เป็นเหมือนงูอยู่ในพกพังกัดเอา ผู้มีปัญญา
ไม่พึงทำไมตรีกับบุรุษเช่นนั้น เพราะการคบบุรุษชั่ว
เป็นทุกข์โดยแท้ ข้าแต่พระจอมประชากร บุรุษผู้มี
ศีล เป็นพหูสูตนี้พึงรู้คุณแห่งไมตรีนันกับบุรุษนั้นนั้น
เทียว เพราะการคบสัตบุรุษทั้งหลาย เป็นสุขโดยแท้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปมฺตุโต ความว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า พระองค์เป็นผู้
ประมาทเพราะความใคร่. บทว่า มนฺตนาตีโต ความว่า เป็นผู้ก้าวล่วงความคิดที่ข้าพระองค์
เห็นภัยในอนาคตคิดกำหนดตัดด้วยปัญญา. บทว่า ภินฺนมนฺโต ความว่า เป็นผู้มีความคิด
ทำลายเสียแล้ว คือ ความคิดใดที่พระองค์ทรงยึดถือร่วมกับอาจารย์เสนกะเป็นต้น ความคิด
นั้นทรงทำลายแล้ว จึงชื่อว่าเป็นผู้มีความคิดทำลายเสียแล้ว เพราะความเป็นผู้ก้าวล่วงความคิด
นั้นแล. บทว่า ปญฺชิตา ความว่า มโหสถแสดงว่า อาจารย์ ๔ คนมีเสนกะเป็นต้นเหล่านั้น
จงรักษาพระองค์ในบัดนี้เถิด ข้าพระองค์เห็นกำลังของอาจารย์เหล่านั้น. บทว่า อกฺตฺวามจฺจุสฺส
ความว่า ไม่ทรงทำตามคำของข้าพระองค์ผู้เป็นอมตย์สูงสุด. บทว่า อตฺตปีติโรโต ความว่า
เป็นผู้ทรงยินดียิ่งแล้ว ด้วยพระปิตอันเส้าหมองของพระองค์. บทว่า มิโค ญฺญว โหโหโต
ความว่า มฤคมาด้วยความโลภเหยื่อติดอยู่ในบ่วงหลุม ฉันทใด พระองค์ไม่ทรงเชื่อคำของข้า
พระองค์ เสด็จมาด้วยความโลภว่าจักได้พระราชธิดาปัญจาละจันที บัดนี้จึงทรงเป็นเหมือน
มฤคที่ติดในบ่วงหลุม ฉันทนั้น. สองคาถาว่า ยถาปี มจฺจุโร เป็นต้น มโหสถบัณฑิตกล่าว
เพื่อแสดงว่า อุปมานี้ข้าพระองค์นำมาแล้วในกาลนั้น แม้คาถาว่า สจฺเจ จจฺจุสฺส เป็นต้น มโหสถ
บัณฑิตก็กล่าวเพื่อแสดงว่า ข้าพระองค์นำอุปมาเมื่อนี้ถวายพระองค์มิใช่เพียงเท่านั้นอย่างเดียว

เท่านั้น. บทว่า อนริยรูป ได้แก่ บุรุษผู้ไร้ความละเอียด มีชาติของตนชั่วเช่นพราหมณ์เกวัญ. บทว่า น เตน เมตฺตี ความว่า พระองค์ไม่ควรทำมิตรธรรมกับคนเช่นนั้น แต่พระองค์ทรงมีเมตตาพราหมณ์เกวัญ ถ้อยคำของเขา. บทว่า ทุกฺโข ความว่า ขึ้นชื่อว่าการสมาคมกับคนเห็นปานนี้ ทำครั้งเดียว ก็เป็นทุกข์ เพราะนำทุกข์ใหญ่มาทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกหน้า. บทว่า ยํ เตวํ ตตฺถเป็น ยํ ตู เอว อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะก็อย่างนี้แหละ. บทว่า สุโข ความว่า เป็นสุขทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกหน้าที่เดียว.

ลำดับนั้น มโหสถข่มพระเจ้าวิเทหราชยิ่งขึ้น ด้วยหวังว่าพระองค์จักไม่ทรงทำอย่างนี้อีก เมื่อนำพระดำรัสที่ตรัสไว้ในกาลก่อนมาแสดง จึงทูลว่า

ข้าแต่พระราชา พระองค์เป็นคนเขลา บำน้ำลาย
ที่กล่าวถึงเหตุแห่งการได้รั้ตนะสูงสุดในสำนักข้า-
พระองค์ ข้าพระองค์เจริญด้วยทางใด จะรู้จักความ
เจริญเหมือนคนอื่นเขาได้อย่างไร ท่านทั้งหลายจง
ไสคอมโหสถนี้ให้หายไปเสียจากแคว้นของเรา
เพราะเขาพูดเป็นอันตรายแก่การได้รั้ตนะของเรา.

ครั้นมโหสถกล่าวคาถา ๒ คาถานี้แล้ว จึงกล่าวข่มอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ข้าพระองค์เป็นบุตรคฤหบดี จักรู้จักความเจริญเหมือนคนอื่น ๆ มีเสนกะเป็นต้น ผู้เป็นบัณฑิตของพระองค์ซึ่งรู้ความเจริญจะนั้นได้อย่างไร วาเทนั้นไม่ใช่โคจรของข้าพระองค์ ข้าพระองค์รู้ศีลปะแห่งคฤหบดีแท้ ข้อความนี้ปรากฏแก่เสนกะเป็นต้น คนเหล่านั้นเป็นบัณฑิตวันนี้พระองค์ถูกกองทัพ ๑๘ อักโขภินิล้อมไว้ คนทั้งหลายมีเสนกะเป็นต้นจงเป็นที่พึงของพระองค์ ก็พระองค์รับสั่งให้ไสคอข้าพระองค์หลุดออกไปเสีย บัดนี้ พระองค์ตรัสถามข้าพระองค์ทำไม พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับดังนั้น ทรงดำริว่า มโหสถบัณฑิตกล่าวโทษที่เราทำไว้เท่านั้น เพราะเขารู้ภัยในอนาคตนี้มาก่อนนั่นเอง เพราะเหตุนั้น เขาจึงกล่าวข่มเราเหลือเกิน แต่เราก็ไม่หยุดงานตลอดกาลเท่านี้เลย มโหสถนี้จักทำความสวัสดิแก่เราแน่แท้ ลำดับนั้น พระเจ้าวิเทหราชเมื่อจะยึดมโหสถเป็นที่พำนัก จึงตรัสคาถา ๒ คาถาว่า

ดูก่อนมโหสถ บัณฑิตทั้งหลายอย่าอย่าไม่ทิ่มแทง
เพราะโทษที่ล่วงไปแล้ว เข้ามาทิ่มแทงข้าดูม้ที่เขา
ผูกไว้ด้วยประดักทำไม ถ้าเห็นว่าเราจะพ้นภัยได้หรือ
เห็นว่าเราจะปลอดภัยได้ ก็จงสั่งสอนเราด้วยความ
สวัสดินั้นแหละ เจ้าจะทิ่มแทงเราเพราะโทษที่ล่วงไป

แล้วทำไม.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นานูวิษณุติ ความว่า บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่ถือเอาโทษที่ล่วงไปแล้วมาทิ่มแทงกันด้วยหอกคือปาก. บทว่า อสุลว สมฺพนุ ความว่า เจ้าทิ่มแทงเรา รวกะม้าที่เขาผูกไว้อย่างดี เพราะถูกเสนาข้าศึกล้อมไว้ทำไม. บทว่า เตเนว ม ความว่า เจ้าจงสั่งสอนเรา คือ จงให้เราสบายใจ ด้วยความสวัสดิ์นั้นว่า พระองค์จักพ้นภัยด้วยอาการอย่างนี้ พระองค์จักปลอดภัยด้วยอาการอย่างนี้ ด้วยว่า เว้นเจ้าเสียแล้ว คนอื่นเป็นที่พึ่งอาศัยของเราไม่มี.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ดำริว่า พระราชาองค์นี้เป็นอันธพาลเหลือเกิน ไม่รู้จักบุญพิเศษ เราจักให้พระองค์ลำบากเสียหน่อยหนึ่งแล้วจักเป็นที่พึ่งของพระองค์ภายหลัง คำนี้จะนี้แล้ว ทูลว่า

ข้าแต่บรมกษัตริย์ กรรมของมนุษย์ที่เป็นไป

ล่วงแล้ว ทำได้ยาก เป็นแดนเกิดที่ยินดีได้ยาก ข้า

พระองค์ไม่สามารถจะปลดปล่อยพระองค์ได้ ขอพระ-

องค์ทรงทราบเองเถิด ช้าง ม้า นก ยักษ์ ผู้มีฤทธิ์

มียศ สามารถไปได้ทางอากาศมีอยู่ ช้างเป็นต้น ซึ่งมี

อิทธานุภาพเห็นปานนั้นที่พระองค์มีอยู่ แม้เหล่านั้น

ก็พึ่งพาพระองค์ไปได้ ข้าแต่บรมกษัตริย์ กรรมของ

มนุษย์ที่เป็นไปล่วงแล้ว ทำได้ยาก เป็นแดนเกิดที่

ยินดีได้ยาก ข้าพระองค์ไม่สามารถจะปลดปล่อยพระ

องค์โดยทางอากาศได้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กมฺม ความว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า กรรมชื่อว่าปลดปล่อยพระองค์จากภัยนี้ ที่เหล่ามนุษย์ซึ่งเป็นมนุษย์ในอดีตพึงทำนี้ ชื่อว่าเป็นไปล่วงแล้ว. บทว่า ทุกฺกริ ทฺริภิสฺสํภว ความว่า อันใคร ๆ ไม่อาจแก้ไข ไม่อาจต่อสู้. บทว่า น ตํ สกฺโกมิ ความว่า ข้าพระองค์ไม่สามารถจะปลดปล่อยพระองค์จากภัยนี้. บทว่า ตฺวํ ปชานสฺสฺส ขตฺติย ความว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า ขอพระองค์จงทรงทราบสิ่งที่ควรกระทำในเรื่องนี้เองเถิด. บทว่า เวหายสา ได้แก่ ช้างที่สามารถไปทางอากาศ. บทว่า ยสฺส ได้แก่ พระราชาพระองค์ใด. บทว่า ตถาวีธา ความว่า ช้างทั้งหลายที่เกิดในตระกูลนันทันต์หรือตระกูลอุโบสถมีอยู่ ช้างเหล่านั้นพึ่งพาพระราชนั้นไป. บทว่า อสฺสา ความว่า ม้าทั้งหลายที่เกิดในตระกูลพญาฆ่าปลาหก. บทว่า ปกฺขี กล่าวหมายเอาครุฑ. บทว่า ยกฺขา ได้แก่ เหล่ายักษ์มีสาตาคริย์กษเป็น

ต้น. บทว่า อนุตฺตลิเกน ความว่า ข้าพระองค์ไม่สามารถจะปลดปล่อยพระองค์โดยทางอากาศ คือไม่สามารถจะพาพระองค์นำไปถึงกรุงมิถิลาทางอากาศได้.

พระเจ้าวิเทหราชทรงสดับคำของมโหสถดังนั้นก็จ้านนประทับนั่งอยู่ ลำดับนั้น อาจารย์เสนกะคิดว่าบัดนี้ ยกมโหสถบัณฑิตเสีย ที่พึ่งอื่นของพระราชาและของพวกเราไม่มี ก็ พระราชาทรงฟังคำของมโหสถ ทรงครั่นคร้ามต่อมรณภัย ไม่ทรงสามารถจะตรัสอะไร ๆ ได้ เราจักอ้อนวอนมโหสถบัณฑิตให้ช่วย เมื่อเสนกะจะอ้อนวอนได้กล่าวคาถา ๒ คาถาว่า

บุรุษผู้ยังไม่เห็นฝั่งในมหาสมุทร ได้ที่พำนักใน
ประเทศใด เขาย่อมได้ความสุขในประเทศนั้น จันใด
ท่านมโหสถของท่านได้เป็นที่พึ่งของพวกเรา และของ
พระราชา จันนั้น ท่านเป็นผู้ประเสริฐสุดกว่าพวก
ข้าพเจ้าเหล่ามนตรี ขอท่านช่วยปลดปล่อยพวกเรา
จากทุกข์เกิด.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อติรสฺสุ ความว่า ผู้เรือแตกกลางทะเลเมื่อไม่เห็นฝั่ง. บทว่า ยตุอ ความว่า เมื่อถูกกำลังคลื่นซัดลอยไป ได้ที่พึ่งในประเทศใด. บทว่า ปโมจย ความว่า อาจารย์เสนกะอ้อนวอนว่า เมื่อก่อนคราวกองทัพตั้งล้อมกรุงมิถิลา ท่านได้ปลดปล่อยพวกเราให้พ้นภัย แม้บัดนี้ ก็ท่านนี้แหละจะช่วยปลดปล่อยพวกเราให้พ้นจากทุกข์.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์เมื่อจะชมอาจารย์เสนกะจึงได้กล่าวด้วยคาถาว่า

ท่านอาจารย์เสนกะ กรรมของมนุษย์ที่เป็นไป
ล่วงแล้ว ทำได้ยาก เป็นแดนเกิดที่ยินดีได้ยาก ข้าพเจ้า
ไม่สามารถจะปลดปล่อยท่านได้ ขอท่านจงทราบเอา
เองเกิด.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตฺว ปชานสฺสุ เสนก ความว่า ท่านอาจารย์เสนกะ ข้าพเจ้าไม่สามารถ ท่านจงนำพระราชนิผู้กรุงมิถิลาทางอากาศเกิด.

พระเจ้าวิเทหราชเมื่อไม่ทรงเห็นเครื่องยึดถือที่จะพึ่งทรงยึดถือ ทรงครั่นคร้ามต่อมรณภัย ไม่สามารถจะตรัสอะไร ๆ กับพระมหาสัตว์ได้ ทรงดำริว่า บางคราวแม้เสนกะก็รู้อุปายอะไร ๆ เราจะถามเขาก่อนเมื่อตรัสถามจึงตรัสคาถาว่า

ท่านจงฟังคำนี้ของข้าพเจ้า ท่านเห็นภัยใหญ่
นั้นหรือ บัดนี้ข้าพเจ้าขอถามอาจารย์เสนกะ ท่านจะ
สำคัญสิ่งใดควรทำอย่างไรในกาลนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ก็ กิจจ ความว่า ท่านจะสำคัญสิ่งใดควรทำอย่างไรในกาลนี้ พวกเราถูกมโหสถสละแล้ว ถ้าท่านรู้ ก็จงบอกแก่เรา.

อาจารย์เสนกะได้ฟังดังนั้น คิดว่า พระราชาตรัสถามอุบายกะเรา งามหรือไม่งาม จงยกไว้ เราจักกล่าวอุบายอย่างหนึ่งแด่พระองค์ กิดละนี้ แล้วกล่าวคาถาว่า

พวกเราจงเอาไฟเผาเสียตั้งแต่ประตู หรือจงจับ
มีดฆ่ากันและกันละชีวิตเสียพลัน อย่าทันทให้พระราชา
พรหมทัตฆ่าพวกเราให้ลำบากนาน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทวารโต ความว่า พวกเราจงปิดประตูก่อไฟที่ประตูนั้น. บทว่า วิกนฺตํ ความว่า จงจับศาสตราทำร้ายกันและกัน. บทว่า หิสฺสาม ความว่า พวกเราจักละชีวิตพลัน ปราสาทที่ตกแต่งแล้วนั้นแลจักเป็นจิตกาธารไม้ของพวกเรา.

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงฟังดังนั้นก็เสียพระหฤทัยจึงตรัสว่า ท่านอาจารย์เสนกะจงทำจิตกาธารเห็นปานนั้นแก่บุตรภรรยาของตนเถิด แล้วตรัสถามปุณณฺณะเป็นต้น พวกนั้นก็กราบทูลด้วยถ้อยคำแสดงความเขลาตามสมควรแก่ตน เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า พระราชาตรัสถามปุณณฺณะว่า

ท่านจงฟังคำนี้ของข้าพเจ้า ท่านเห็นภัยใหญ่
นั้นหรือ บัดนี้ข้าพเจ้าขอถามอาจารย์ปุณณฺณะ ท่านจะ
สำคัญสิ่งใดควรทำอย่างไรในกาลนี้.

ปุณณฺณะกราบทูลว่า

พวกเราควรกินยาพิษตายละชีวิตเสียพลัน อย่า
ทันทให้พระราชาพรหมทัตฆ่าพวกเราให้ลำบากนาน.

พระราชาตรัสถามกามินทะว่า

ท่านจงฟังคำนี้ของข้าพเจ้า ท่านเห็นภัยใหญ่
นั้นหรือ บัดนี้ข้าพเจ้าขอถามอาจารย์กามินทะ ท่านจะ
สำคัญสิ่งใดควรทำอย่างไรในกาลนี้.

กามินทะกราบทูลว่า

พวกเราพึงเอาเชือกผูกให้ตาย หรือโคดลงบ่อ
ให้ตายเสีย อย่าทันทให้พระราชาพรหมทัตฆ่าพวกเรา
ให้ลำบากนาน.

พระราชาตรัสถามเทวินทะว่า

ท่านจงฟังคำนี้ของข้าพเจ้า ท่านเห็นภัยใหญ่
นั้นหรือ บัดนี้ข้าพเจ้าขอถามอาจารย์เทวินทะ ท่านจะ
สำคัญสิ่งใดควรทำอย่างไรในกาลนี้.

เทวินทะกราบทูลว่า

พวกเราจงเอาไฟเผาเสียตั้งแต่ประตู หรือจงจับ
มีดฆ่ากันและกันละชีวิตเสียพลัน ถ้ามโหสถไม่
สามารถจะปลดปล่อยพวกเราโดยง่าย.

อนึ่ง บรรดาอาจารย์ทั้ง ๔ เทวินทะคิดว่า พระราชานี้ทรงทำอะไรมাত্রัสตามพวก
เรา ในเมื่อไฟมีย้อมมาทรงเป่าหิงห้อย ขกมโหสถบัณฑิตเสียแล้วคนอื่นจะสามารถทำความสวัสดิ
แก่พวกเราในเวลานี้อย่อมไม่มี พระองค์ไม่ตรัสถามมโหสถ มাত্রัสตามพวกเรา พวกเราจะรู้
อะไร คิดละนี้แล้ว เมื่อไม่เห็นอุบายอื่น จึงกล่าวคำที่เสนกะกล่าวแล้วนั่นเอง เมื่อจะ
สรรเสริญมโหสถ จึงกล่าวบททั้ง ๒ ว่า

ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า ความประสงค์ในเรื่อง
นั้นเป็นดังนี้ พวกเราทั้งหมดจะวิงวอนมโหสถนั้นแหละ
ก็ถ้าว่าแม้เมื่อวิงวอน มโหสถก็ไม่สามารถจะปลด-
ปล่อยพวกเราโดยง่าย ภายหลังพวกเราจักทำตามคำ
เสนกะ.

พระเจ้าวิเทโหราชได้ทรงสดับคำของเทวินทะดังนั้น ทรงระลึกถึงโทษที่พระองค์ได้
ทำแก่พระโพธิสัตว์ในกาลก่อน ก็ไม่ทรงสามารถจะตรัสกับมโหสถทรงคร่ำครวญจนมโหสถได้
ยินยอม ตรัสว่า

บุคคลแสวงหาแก่นของต้นกล้วย ย่อมไม่ได้
ฉันใด เราทั้งหลายแสวงหาอุบายเครื่องพ้นจากทุกข์
ก็ย่อมไม่ประสบปัญหานั้น ฉันนั้น บุคคลแสวงหา
แก่นแห่งไม้จ้าว ย่อมหาไม่ได้ ฉันใด เราทั้งหลาย
แสวงหาอุบายเครื่องพ้นจากทุกข์ ย่อมไม่ประสบปัญ-
หานั้น ฉันนั้น การอยู่ของช้างทั้งหลายในสถานที่
ไม่มีน้ำ ชื่อว่าอยู่ในที่มีไข้ประเทศ เพราะว่าช้าง
เหล่านั้นอยู่ในสถานที่อันไม่มีน้ำ ชื่อว่ามีไข้ประเทศ
ย่อมตกอยู่ในอำนาจของปัจจามิตรเร็วพลัน ฉันใด

แม้การที่เราทั้งหลายอยู่ในที่ใกล้ของมนุษย์ชั่ว เป็นคน
พาลหาความรู้มิได้ ก็ชื่อว่าอยู่ในสถานที่มิใช่ประเทศ
ฉนั้น.

ใจของเราสั้น และปากก็แห้งผาก เราเป็นเหมือน
ถูกไฟไหม้กลางแดด ไม่บรรลุดังความเย็นใจ เตา
ของช่างทองรู้งเรื่องภายใน ไม่รู้งเรื่องภายนอก ฉนั้นใด
ใจของเราย่อมเร้าร้อนอยู่ภายใน ไม่ปรากฏภายนอก
ฉนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กทฺทลโน ความว่า บุรุษผู้มีความต้องการด้วยแก่น แม้
แสวงหาอยู่ก็ไม่ได้แก่นแต่ต้นกล้วยฉนั้น เพราะต้นกล้วยไม่มีแก่น ฉนั้นใด เราทั้งหลายแม้
แสวงหาอุบายเครื่องพ้นทุกข์นี้ ถ้ามบัณฑิต ๕ คน ก็ไม่ประสบปัญหานั้น. บทว่า นาชฺฌค
มามุหเส ความว่า เราทั้งหลายไม่ประสบปัญหานั้น อุชฺฌคคไม่ได้ฟังอุบายที่เราทั้งหลายถาม
แม้ในกาลที่สองก็ฉนั้นแหละ. บทว่า กุณฺษรานิ วณฺฑเก ความว่า การอยู่ของช่างทั้งหลาย
ในที่ไม่มีน้ำ ชื่อว่าอยู่ในที่มิใช่ประเทศ เพราะว่าช่างเหล่านั้น เมื่ออยู่ในชฎปาอันหาน้ำมิได้
เห็นปานนั้น ชื่อว่ามิใช่ประเทศ ย่อมคอกอยู่ในอำนาจของปัจฉามิตรเร็วพลัน ฉนั้นใด แม้
การที่เราทั้งหลายอยู่ในที่ใกล้ของมนุษย์ชั่วเป็นคนพาลหาความรู้มิได้ ก็ชื่อว่าอยู่ในสถานที่มิใช่
ประเทศ ฉนั้น ก็บรรดาบัณฑิตมีประมาณเท่านี้ แม้คนหนึ่งซึ่งจะเป็นที่พึ่งอาศัยของเราในบัดนี้
ก็ไม่มี พระเจ้าวิเทหราชทรงบ่นเพื่อไปต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้.

มโหสถบัณฑิตได้สดับดังนั้น คิดว่า พระราชาพระองค์นี้ทรงลำบากเหลือเกิน ถ้า
เราไม่เล่าโลมพระองค์ให้สบายพระทุกข์ พระองค์จักมีพระทุกข์แตกสิ้นพระชนมชีพ จึง
ได้กราบทูลเล่าโลม.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

แต่นั้น มโหสถผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญาเห็นประ-
โยชน์ เห็นพระเจ้าวิเทหราชถึงความทุกข์ จึงได้
กราบทูลคำนี้ว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า ขอพระองค์
อย่าตกพระทุกข์กลัวเลย ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจใน
ทางรถ ขอพระองค์อย่าตกพระทุกข์กลัวเลย ข้า
พระองค์จักปลื้มพระองค์ผู้จงดวงจันทร์หรือดวง
อาทิตย์อันราหูจับแล้ว หรือจูงช้างจมนิดในเปือกตม

หรือจุจตุติอยู่ในกระโปรง หรือจุนกติดอยู่ในกรง
หรือเหล่าปลาอยู่ในข่าย ผู้มีพลและพาหนะคลุมล้อม
อยู่ให้พ้นจากความล้าเค็ญ ข้าพระองค์จักยังกองทัพ
ปัญจาละให้หนีไป จูไล่ฝูงกาด้วยก้อนดิน ข้าพระ-
องค์มิได้ปลื้มพระองค์ ผู้เสด็จอยู่ในที่คับขันให้พ้น
จากทุกข์ ชื่อว่าปัญญาของข้าพระองค์นั้นจะมี
ประโยชน์อะไร หรือบุคคลเช่นข้าพระองค์นั้นเป็น
อมาตย์จะมีประโยชน์อะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิหิ ความว่า มโหสถเมื่อเล้าโลมพระเจ้าวิเทหราชให้
สบายพระหฤทัย ประหนึ่งทำเมฆฝนให้ตกในป่าไฟไหม้ ได้กราบทูลคำนี้ว่า มา ตู
ภายี มหาราช เป็นต้น. บทว่า สนฺน ในคานานั้น แปลว่า ติดอยู่. บทว่า เปพพฺนฺ
ได้แก่ จูที่อยู่ภายในกระโปรง. บทว่า ปญฺจาลํ ได้แก่ กองทัพปัญจาละซึ่งเป็นกองทัพของพระ
เจ้าปัญจาลราชแม้ใหญ่อย่างนี้. บทว่า พาหิสฺสํ แปลว่า จักให้หนีไป. บทว่า อาท
เป็นนิบาตในอรรถว่าชื่อ ความว่า ชื่อว่าปัญญาของข้าพระองค์จะมีประโยชน์อะไร. บทว่า
อมจฺโ จ วาปี ตาทีโส ความว่า หรืออมาตย์ผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญาเช่นนั้นเพราะเป็นผู้
ประกอบด้วยปัญญา ผู้ปลื้มพระองค์ที่ถูกความตายเบียดเบียนอยู่อย่างนี้ให้พ้นจากทุกข์ไม่ได้
จะมีประโยชน์อะไร ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พระองค์โปรดสำคัญว่า มโหสถนี้ชื่อว่ามา
ก่อน มาเพื่อประโยชน์อะไร ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์อย่าตกพระหฤทัยกลัวเลย
ข้าพระองค์จักปลื้มพระองค์ให้พ้นจากทุกข์นี้ มโหสถบัณฑิตเล้าโลมพระเจ้าวิเทหราชให้
สบายพระหฤทัย ด้วยประการฉะนี้.

ฝ่ายพระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับคำของมโหสถ ก็กลับได้ความอุ่นพระหฤทัยว่า
บัดนี้เราได้ชีวิตแล้ว เมื่อพระโพธิสัตว์บันลือสีหนาท ชนทั้งปวงเหล่านั้นก็พากันยินดี
ลำดับนั้น เสนกถามพระโพธิสัตว์ว่า ท่านบัณฑิตท่านเมื่อพาพวกเราทั้งหมดไป จักไปได้
ด้วยอุบายอย่างไร มโหสถแจ้งว่า ข้าพเจ้าจักนำไปทางอุโมงค์ซึ่งตกแต่งไว้ พวกท่านจงเตรียม
ไปเถิด เมื่อจะส่งโยธาให้เปิดประตูอุโมงค์ กล่าววว่า

แนะพ่อหนุ่ม ๆ พวกเจ้าจงลุกมา จงเปิดประตู
อุโมงค์ ประตูห้องติดต่อเครื่องยนตร์ พระเจ้า
วิเทหราชพร้อมด้วยเหล่าอมาตย์จักเสด็จไปโดยอุโมงค์.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มาณว เป็นชื่อเรียกคนหนุ่ม. บทว่า มฺหิ โสธ

ความว่า จงเปิดประตูโฌงค์. บทว่า สนุธิโน ความว่า จงเปิดประตูห้องติดต่อเครื่องดนตรี
คือจงเปิดประตูห้องนอนรื้อยเอ็ดห้อง จงเปิดประตูโฌงควงประทีปรื้อยเอ็ดโฌง.

คนใช้ของมโหสถเหล่านั้นลุดไปเปิดประตูโฌงค์ อุโฌงค์ทั้งสี่มีแสงสว่างทั่วไป
สว่างไสวประหนึ่งทิวสภาทิได้ประดับแล้ว.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

**พวกคนรับใช้ของมโหสถบัณฑิตได้ฟังคำของ
มโหสถแล้ว จึงเปิดประตูโฌงค์และเครื่องสลักห้าม
อันประกอบด้วยดนตรี.**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนุสาริโน ได้แก่ ผู้ทำการชวนชวนช่วยเหลือ. บทว่า
ยนุตยุตเต จ อคฺคเพ ได้แก่ บานประตูที่ถึงพร้อมด้วยลิมสลัก.

พวกนั้น เปิดประตูโฌงค์แล้วแจ้งให้มโหสถทราบ มโหสถก็กราบทูลน้ดพระราชา
ว่า ได้เวลาแล้วพระเจ้าข้า ขอเชิญเสด็จลงจากปราสาท พระราชาก็เสด็จลง เสนกะเปลื้อง
เครื่องพันธิระแล้วผลัดผ้าห้กร้ง ถ้าดับนั้น มโหสถเห็นกิริยาแห่งเสนกะ จึงถามว่า
นั่นท่านอาจารย์ทำอะไร เสนกะตอบว่า เนะบัณฑิต ธรรมดาคนทั้งหลายไปโดยอุโฌงค์
ต้องเปลื้องผ้าโพกห้กร้งไป มโหสถจึงแจ้งว่า เนะอาจารย์เสนกะ ท่านอย่าล้าคัญว่า คนเข้า
อุโฌงค์ต้องก้มคุดเข้าเข้าไป ถ้าท่านใครจะไปด้วยข้างจงขึ้นข้างไป ถ้าท่านใครจะไปด้วยม้
จงขึ้นม้ไป เพราะอุโฌงค์สูง ประตูกว้างสูง ๑๘ ศอก ท่านจงประดับตกแต่งตัวตามชอบใจ
ไปก่อนพระราชา ฝ่ายพระโพธิสัตว์จัดให้เสนกะไปก่อน ให้พระราชาเสด็จไปท่ามกลาง
ตนเองไปภายหลัง เหตุไรมโหสถจึงจัดอย่างนี้ เพราะพระเจ้าวิเทหราชจะได้ไม่ทอดพระเนตร
อุโฌงค์อันตกแต่งแล้ว ค่อย ๆ เสด็จไป ข้าวค้มข้าวสวของเคี้ยวเป็นค้นประมาณไม่ได้ มีไว้
เพื่่อมหาชนในอุโฌงค์ คนเหล่านั้นเคี้ยวค้มพลางแลชมอุโฌงค์ไป ฝ่ายพระมหาสัตว์ทูลเตือน
พระเจ้าวิเทหราชว่า เชิญเสด็จไป เชิญเสด็จไป พระเจ้าข้า ตามเสด็จไปเบื้องหลัง พระเจ้า
วิเทหราชทอดพระเนตรอุโฌงค์ซึ่งเป็นค้งทิวสภาน้ตกแต่งแล้วพลางเสด็จไป.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

**เสนกะเดินไปก่อน มโหสถเดินไปข้างหลัง
พระเจ้าวิเทหราชเสด็จดำเนินไปท่ามกลางพร้อมด้วย
อมาตย์ห้อมล้อมเป็นราชบริพาร.**

คนหนุ่มผู้รับใช้ของมโหสถเหล่านั้นรู้ว้ พระเจ้าวิเทหราชเสด็จมา จึงนำพระนาง
สลาทเทวีพระราชมารดาพระเจ้าจุณิ พระนางนันทาเทวีมเหสีพระเจ้าจุณิ และพระปัญจาล

จันทราชกุมาร พระนางปัญจาลจันทีราชกุมารีผู้เป็นราชโอรสราชธิดาของพระเจ้าจุลนี ออกจากอุโมงค์ให้ประทับอยู่ ณ พลับพลากว้างใหญ่ ฝ่ายพระเจ้าวิเทโหราชเสด็จออกจากอุโมงค์กับมโหสถ กษัตริย์ทั้ง ๔ คือ พระนางสลาทเทวี พระนางนันทาเทวี ปัญจาลจันทกุมาร ปัญจาลจันทีกุมารี ได้ทอดทัศนาการเห็นพระเจ้าวิเทโหราชกับมโหสถก็ทราบว่ พวกเราคอยอยู่ในเงื้อมมือผู้อื่นโดยไม่สงสัย เหล่าคนของมโหสถจับพวกเรามา ก็ครั้นคร้ามต่อมรณภัย ทั้งกลัวทั้งสะดุ้งร้องอิง.

ได้ยินว่า พระเจ้าจุลนีเสด็จไปรักษาอยู่ ณ สถานที่ ๑ คาจตุโกสิฬังกงคา ด้วยทรงเกรงพระเจ้าวิเทโหราชจะหนี ก็พระเจ้าจุลนีในเมื่อราตรีเงียบสงัด ได้ทรงฟังเสียงร้องของกษัตริย์ทั้ง ๔ เป็นผู้ใคร่จะตรัสว่า เสียงนั้นเป็นเสียงนางนันทาเทวี แต่ก็หาได้ตรัสอย่างไรไม่ ด้วยทรงเกรงความเขี่ยหยันว่า พระองค์ทอดพระเนตรเห็นพระนางนันทาเทวีที่ไหน พระมหาสัตว์เชิญให้พระนางปัญจาลจันทีราชกุมารีประทับบนกองรัตนะแล้วอภิเษกในที่นั้น แล้วกราบทูลพระเจ้าวิเทโหราชว่า พระองค์เสด็จมาเพราะเหตุการณ์นี้ พระราชกุมารีนี้งเป็นมเหสีของพระองค์ เรือ ๓๐๐ ลำได้เทียบอยู่แล้ว พระเจ้าวิเทโหราชเสด็จลงจากพลับพลากว้างขึ้นสู่เรืออันตกแต่งแล้ว แม้กษัตริย์ทั้ง ๔ ก็ขึ้นสู่เรือ.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

พระเจ้าวิเทโหราชเสด็จออกจากอุโมงค์ขึ้นสู่เรือ

แล้ว มโหสถรู้ว่าพระองค์ขึ้นสู่เรือแล้ว ได้ถวาย

อนุสาสน์ว่า ข้าแต่สมมติเทพ พระเจ้าจุลนีพรหมทัตนี้

เป็นพระสัสสุระของพระองค์ ข้าแต่พระจอมประชากร

พระนางนันทาเทวินีเป็นพระสัสสุของพระองค์ การ

ปฏิบัติพระราชมารดาของพระองค์อย่างใด จงมีแก่

พระสัสสุของพระองค์อย่างนั้น ข้าแต่พระราชา

พระเชษฐภคินีร่วมพระอุทรพระมารดาเดียวกันโดย

ตรงของพระองค์ทรงรักใคร่อย่างใด พระปัญจาล-

จันทราชกุมาร พระองค์ควรทรงรักใคร่อย่างนั้น

พระนางปัญจาลจันทีนี้ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้า

พรหมทัตที่พระองค์ทรงปรารถนา พระองค์จงทำ

ความใคร่ของพระองค์แก่พระนาง พระนางจงเป็น

พระมเหสีของพระองค์.

บรรดาบทเหล่านี้ บทว่า อนุสาธิต ความว่า ได้ยินว่า มโหสถนั้นได้มีความคิด
อย่างนี้ว่า ในกาลบางคราว พระเจ้าวิเทหราชอาจกริ้วแล้วฆ่าพระชนนีของพระเจ้าจุลนีเสีย พึง
สำเร็จสังวาสกับพระนางนั้นนาเทวีผู้มีพระรูปงดงาม พึงฆ่าพระราชกุมารเสียก็ได้ จำเราจักถือ
ปณิญาของพระเจ้าวิเทหราชไว้ เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวถวายอนุสาสน์ด้วยคำว่า อัย เต เป็น
ต้น. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อัย เต สตุสุโร ความว่า พระปัญจาจันตกุมารนี้เป็น
พระโอรสของพระเจ้าจุลนีผู้เป็นพระสัสสุระของพระองค์ เป็นพระกนิษฐภคินีของพระนางปัญ
จาจันตี บัดนี้พระเจ้าจุลนีเป็นพระสัสสุระของพระองค์. บทว่า อัย สตุสุ ความว่า พระ
มารดาของพระนางปัญจาจันตีนี้ พระนามว่านันทาเทวี เป็นพระสัสสุของพระองค์. บทว่า
ยถา มาตุ ความว่า บุตรย่อมกระทำวัตรปฏิบัติแก่มารดา ฉนั้นใด พระองค์จึงมีการกระทำ
วัตรปฏิบัติแก่พระนางนันทาเทวี ฉนั้นนั้น ยังมาตุสัจญาซึ่งมีกำลังกว่าให้ปรากฏ อย่าทรงเลดู
พระนางนันทาเทวีด้วยโลกจิตไม่ว่าในกาลใด ๆ. บท นิยโก ความว่า เป็นผู้เกิดภายใน คือเกิด
ด้วยบิดามารดาเดียวกัน. บทว่า ทยิตพุโพ แปลว่า พึงประพฤติเป็นที่รัก. บทว่า ภริยา ความว่า
พระนางปัญจาจันตีนี้จักเป็นมเหสีของพระองค์ พระองค์อย่าทรงดูหมิ่นพระนางนี้ มโหสถ
บัณฑิตได้ถือปณิญาของพระเจ้าวิเทหราชอย่างนี้.

พระเจ้าวิเทหราชทรงรับคำว่าดีแล้ว ก็มโหสถไม่กล่าวอะไร ๆ ประารภถึงพระราช
ชนนีพระเจ้าจุลนี เพราะเหตุไรจึงไม่กล่าวประารภถึง เพราะพระราชชนนีนั้นทรงพระชรา
แล้ว พระโศทิสต์วัยนกล่าวเรื่องทั้งปวงอยู่ริมฝั่งคงคา ลำดับนั้น พระเจ้าวิเทหราชเป็นผู้ใคร่
จะเสด็จไปด้วยความพ้นจากทุกข์ใหญ่จึงตรัสกะมโหสถว่า คุณก่อนพ่อ เจ้าจะยืนอยู่ริมฝั่งคงคา
ทำอะไร แล้วตรัสคาถาว่า

คุณก่อนมโหสถ เจ้าจงรีบขึ้นเรือ เจ้าจะยืนอยู่
ริมฝั่งคงคาทำไมหนอ เราทั้งหลายพ้นจากทุกข์แล้ว
โดยยาก จงไปบัดนี้เถิด.

พระมหาสัตว์ได้ฟังรับสั่งจึงกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ การโดยเสด็จด้วย
พระองค์ยังไม่ควรแก่ข้าพระองค์ก่อน แล้วทูลว่า

ข้าแต่พระมหาราชเจ้า การที่ข้าพระองค์ผู้เป็น
นายกแห่งเสนา มาทอดทิ้งเสนาภคินิกรเสีย เอาแต่
ตัวรอด หาขอบไม่ ข้าพระองค์จักนำมาซึ่งเสนาภค-
นิกรในกรุงมิถิลาที่พระองค์ละไว้ และสิ่งของที่
พระเจ้าพรหมทัตประทานแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รมโ ได้แก่ สภาวะ. บทว่า นิเวสนมุหิ ท่านกล่าว
หมายเอาพระนคร. บทว่า ปรีโมจเย แปลว่า พึงปลดปล่อย. บทว่า ปรีหาปิต์ แปลว่า ทิ้งไว้.

มโหสถกล่าวคากล่าวดังนี้ แล้วกราบทูลว่า ก็เมื่อเหล่าชนมาแต่ทางไกล บางพวก
เกี่ยวกิน บางพวกดื่ม บางพวกเหน็ดเหนื่อยกันนอนหลับ ไม่รู้การที่พวกเราออกจากอุโมงค์แล้ว
บางพวกเจ็บป่วย ทำงานมากับข้าพระองค์ตลอด ๔ เดือน เป็นคนมีอุปการะแก่ข้าพระองค์
ก็บรรดาชนเหล่านั้นมีมาก ข้าพระองค์ไม่อาจจะทิ้งแม่คนหนึ่งไป แต่ข้าพระองค์จักกลับมา
ซึ่งเสนาทั้งปวงของพระองค์ และทรัพย์ที่พระเจ้าจุลนีประทานมิให้เหลือไว้ ขอพระองค์อย่า
เกลียดชังในที่ไหนรีบเสด็จ ขอพระองค์ทรงละช้างม้าพาหนะเป็นต้น ที่ข้าพระองค์วางไว้ใน
หนทางเป็นระยะซึ่งเหน็ดเหนื่อยแล้ว ๆ เสีย เสด็จขึ้นพระยานมาศที่สามารถเข้าสู่กรุงมิลินา
เสียดโดยเร็วพลัน.

ลำดับนั้น พระราชาได้ตรัสคากล่าวว่า

ดูก่อนบัณฑิต เจ้าเป็นผู้มีเสนาน้อย จักข่ม

พระเจ้าจุลนีผู้มียศนามมากตั้งอยู่อย่างไร เจ้าเป็นผู้ไม่มี

กำลัง จักลำบากด้วยพระเจ้าจุลนีผู้มีกำลัง

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นิคฺคยฺห ได้แก่ ครอบงำ. บทว่า วิหฺลฺลิสฺสฺสึ
แปลว่า จักลำบาก.

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์กล่าวคากล่าวว่า

ถ้าบุคคลมีความคิด แม้มีเสนาน้อย ย่อมชนะ

บุคคลผู้ไม่มีความคิดที่มีเสนามากได้ พระราชาพระองค์

เดียว ย่อมชนะพระราชาทั้งหลายได้ ดูกดวงอาทิตย์

อุทัยกำจัดความมืด ฉะนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มนฺติ ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความคิดคือมีปัญญา คือ
ฉลาดในอุบาย. บทว่า อมนฺติน ได้แก่ ผู้ไม่ฉลาดในอุบาย. บทว่า ชินาติ ความว่า ผู้มีปัญญา
ย่อมชนะผู้มีปัญญาทราม. บทว่า ราชา ราชาน ความว่า พระราชาเห็นปานนี้แม้พระองค์เดียว
ก็ย่อมชนะพระราชาทั้งหลายที่มีปัญญาทรามแม้มาก เหมือนอย่างอะไร. บทว่า อาทิจฺจุจฺจฺยฺนุ
ตม ความว่า ดวงอาทิตย์อุทัยส่องแสงสว่าง กำจัดความมืด ฉะนั้น ผู้มีปัญญาย่อมชนะและ
ย่อมไฟโรจน์ราวจะดวงอาทิตย์ ฉะนั้น.

ก็แลครั้นทูลดังนี้แล้ว พระมหาสัตว์ถวายบังคมพระเจ้าวิเทหราชกราบทูลว่า เชิญ
พระองค์เสด็จไปเถิด แล้วส่งเสด็จ พระเจ้าวิเทหราชทรงนึกถึงคุณของพระโพธิสัตว์ว่า เรา

พ้นจากเงื้อมมือข้าศึกแล้วหนอ และความประสงค์ของเราก็กว้างที่สุดแล้ว เพราะได้นางปัญจาล
จันทิราชิดาพระเจ้าพรหมทัตแล้ว ก็บังเกิดพระปีติปราโมทย์ เมื่อจะตรัสสรรเสริญคุณของ
มโหสถแก่เสนกะ จึงตรัสภาคว่า

แน่เสนกาจารย์ การอยู่ร่วมด้วยเหล่าบัณฑิต
เป็นสุขดีหนอ เพราะวามโหสถปลดปล่อยพวกเราผู้
ตกอยู่ในเงื้อมมือข้าศึก จวบจนปลดปล่อยฝูงนกที่
ติดอยู่ในกรง หรือฝูงปลาที่ติดอยู่ในแห ฉะนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุตฺตัม วต ความว่า การอยู่ร่วมด้วยบัณฑิตทั้งหลาย นี้
เป็นสุขยิ่ง เป็นสุขยิ่งกว่าหนอ. บทว่า อิติ เป็นนิบาตลงในอรรถว่า เหตุ มีคำอธิบายว่า แน่
อาจารย์เสนกะ เพราะมโหสถปลดปล่อยพวกเราที่ตกอยู่ในเงื้อมมือข้าศึก ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า
การอยู่ร่วมด้วยเหล่าบัณฑิตอย่างนี้ นี้เป็นสุขดีหนอ.

อาจารย์เสนกะได้ฟังพระราชดำรัสดังนั้น เมื่อจะสรรเสริญคุณของมโหสถ จึง
กล่าวว่า

ข้าแต่พระมหาราชเจ้า บัณฑิตทั้งหลายนำความ
สุขมาแท้จริงอย่างนี้ทีเดียว มโหสถปลดปล่อยพวก
เราผู้ตกอยู่ในเงื้อมมือข้าศึก จวบจนปลดปล่อยฝูง
นกที่ติดอยู่ในกรง หรือฝูงปลาที่ติดอยู่ในแห ฉะนั้น.

ลำดับนั้น พระเจ้าวิเทหราชเสด็จขึ้นจากแม่น้ำ ถึงบ้านที่มโหสถให้สร้างไว้ทุก
ระยะ ๑ โยชน์ ชนทั้งหลายที่มโหสถวางไว้ในบ้านนั้น ๆ ก็จัดช้างพาหนะเข้าน้ำเป็นคัน
ถวายเป็นพระราชพิธี พระราชายังช้างม้ารถที่เหน็ดเหนื่อยแล้ว ๆ ให้กลับ เปลี่ยนสัตว์พาหนะ
นอกนี้ ถึงบ้านอื่นด้วยสัตว์พาหนะเหล่านั้นล้วนบรรดา ๑๐๐ โยชน์ด้วยอุบายนี้ รุ่งเช้าก็เสด็จ
เข้ากรุงมถิลยา.

ฝ่ายพระโพธิสัตว์ไปสู่ประตูอุโมงค์ ปลื้มใจที่ตนหนีบไว้ออก คู้ยทรายที่ประตู
อุโมงค์ฝังดาบนั้นไว้ในทรายนั้น ก็แลกรันฝังดาบแล้วก็เข้าไปสู่อุโมงค์แล้วออกจากอุโมงค์
เข้าสู่เมืองที่สร้างไว้ ขึ้นปราสาทอาบน้ำหอมแล้วบริโภคนกโคกมีรสเลิศต่าง ๆ แล้วไปสู่ที่
นอนอันประเสริฐ เมื่อนึกวามโหสถของเราถึงที่สุดแล้วก็กลับไป ฝ่ายพระเจ้าจุลนีตรว
เสนางคนิกแล้ว เสด็จถึงนครนั้นโดยกาลล่วงไปแห่งราตรีนั้น.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

พระเจ้าจุลนีผู้มีกำลังมากรักษาการตลอดราตรี

ทั้งสิ้น ครั้นอรุณขึ้นก็เสด็จถึงอุปการนคร พระเจ้า-
กรุงอุดรปัญจาละพระนามว่า จุลนีผู้มีกำลังมาก
เสด็จทรงช้างที่นั่งตัวประเสริฐมีกำลัง อายุ ๖๐ ปี
ได้ตรัสการทักเสนาของพระองค์ พระองค์ทรง
สวมเกราะแก้วมณี พระหัตถ์จับศร ได้ตรัสกะพวก
เหล่าทวยหาญผู้รับใช้ ซึ่งชำนาญในศิลปะเป็นอันมาก
ประชุมกันอยู่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กลิณฺณ ได้แก่ ตลอดราตรีทั้งสิ้นไม่เหลือ. บทว่า อุเทนฺต
ได้แก่ขึ้นไปอยู่. บทว่า อุปการี ความว่า เสด็จถึงนครที่ได้ชื่อว่า อุปการ เพราะพระมหา
สัตว์สร้างเทียบเคียงปัญจาตนคร บทว่า อโวจ ความว่า ได้ตรัสกะเสนาของพระองค์. บทว่า
เปลิเย ได้แก่ ผู้ทำการรับใช้ของพระองค์. บทว่า อหฺมณาสิตฺถ ความว่า ตรัสยิ่งแล้ว คือ
ได้ตรัสก่อนกว่านั้นเอง. บทว่า ปุณฺณคุมฺพะ ความว่า ผู้ดำรงอยู่ในศิลปะเป็นอันมาก คือรู้ศิลปะ
เป็นอเนก.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงข้อความเหล่านั้นโดยย่อ พระศาสดาจึงตรัสว่า

พระเจ้าจุลนีตรัสกะกองช้าง กองม้า กองรถ
กองราบ ผู้มีศิลปธนู ผู้ยิงแม่น ยิ่งจนทรายก็ไม่พลาด
ผู้ประชุมกันอยู่แล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุปาสนมฺหิ ได้แก่ ผู้ชำนาญในการยิงธนู. บทว่า
กตฺตเต ได้แก่ ผู้ยิงแม่นเพราะยิงไม่ผิดพลาด.

บัดนี้ พระเจ้าจุลนีเมื่อจะตรัสสั่งให้จับเป็นพระเจ้าวิเทหราช จึงตรัสว่า

เจ้าทั้งหลายจงไล่ช้างพลายมีกำลัง อายุ ๖๐ ปี
ช้างทั้งหลายจงย่ำยีนครที่พระเจ้าวิเทหราชทรงสร้างไว้
ดีแล้วเสีย ถูกศรอันขาวด้วยเขี้ยวงา ปลายแหลมคม
สามารถแทงกระดูกได้ เกลี้ยงเกลา เหล่านี้จงตกลงดัง
ห่าฝนด้วยกำลังธนู เหล่าโยธา รุ่งหนุ่มสวมเกราะ
แก้มกล้า มีอาวุธประกอบด้วยด้ามอันวิจิตร เหล่า
ช้างใหญ่แล่นมา จงหันหน้าสู้ช้างทั้งหลาย หอกทั้ง
หลายที่ขัดด้วยน้ำมันแล้ว มีแสงเป็นประกายระยับ
รุ่งเรืองตั้งอยู่ ดังดาวประกายพริ้ว มีรัศมีมาก เมื่อ

เหล่าโยธาของเรากำลังคืออาวุธ ทรงสังวาลคือเกราะ
ไม่ล่าหนี่ในสงครามเช่นนี้ พระเจ้าวิเทโหราชจักพัน
ไปได้ที่ไหน หากจะเป็นเหมือนนักบินไปทางอากาศ
ก็จักทำได้อย่างไร ก็โยธาของเราทั้งหมด ๓๕,๐๐๐ ซึ่ง
เราเที่ยวไปทั่วแผ่นดิน ไม่เห็นเทียมทัน สามารถตัด
ศีรษะข้าศึกเอามากนละศีรษะได้ อนึ่ง ช้างพลายทั้ง
หลายอันประดับแล้ว มีกำลังอายุ ๖๐ ปี เหล่าโยธาหนุ่มๆ
มีผิวพรรณดั่งทองคำดงามอยู่บนคอ โยธาทั้งหลายมี
เครื่องประดับสีเหลือง นุ่งผ้าสีเหลือง ห่มผ้าเฉวียง
บ่าสีเหลืองดงามอยู่บนคอช้าง ดังเทพบุตรทั้งหลาย
ในนันทวัน ดาบทั้งหลายมีสีดั่งปลาสดาด จัดดูด้วย
น้ำมัน แสงระวับ อันเหล่าโยธาผู้วีรบุรุษทำเสร็จแล้ว
มีคมเสมอ มีคมยิ่ง เงามวับ ดาบทั้งหลายหาสนิมมิได้
ทำด้วยเหล็กกล้ามั่นคง อันเหล่าโยธาผู้มีกำลัง เชี่ยว
ชาญในวิธีประหาร ถือเป็นคู่มือแล้ว เหล่าโยธาผู้ถึง
พร้อมด้วยความงามดั่งทองคำ สวมเสื้อสีแดงกวัด
แกว่งดาบย่อมงดงามดั่งสายฟ้าแลบวาวอยู่ในระหว่าง
ก้อนเมฆ เหล่าโยธาผู้กล้าหาญสวมเกราะ สามารถยัง
รงให้สะบัดในอากาศ ฉลาดในการใช้ดาบและเกราะ
ถือดาบ ฝึกมาอย่างชำนาญสามารถจะตัดคอช้างใหญ่
ขาดตกลง (แต่กาลก่อน) ท่านเป็นผู้อันหมั่นเช่นนี้
แวดล้อม แต่กาลนี้ ความพินัยของท่านไม่มี เรา
ไม่เห็นราชนูภาพของท่านที่จะเป็นเหตุให้ท่านไปกรุง
มิลินได้เลย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทนฺตี ได้แก่ มิงาสมบุรณฺ. บทว่า วจฺจนฺตมุขา
ได้แก่ มีหน้าเช่นเหล็กสกัด. บทว่า ปนฺนุณฺดา แปลว่า เกลี้ยงเกลา. บทว่า สมฺปตฺนฺตฺตริตรา
ความว่า ลูกศรเห็นปานนี้เหล่านั้นจงตกลง คือจงมาพร้อมกันแล้ว ๆ เล่า ๆ พระเจ้าจุลนีมีพระ
คำรัสสั่งว่า พวกเจ้าจงหลังฝนคือลูกศร ให้เป็นเหมือนฝนลูกเห็บตก. บทว่า มาณฺวา ได้แก่
ทหารหนุ่ม. บทว่า จมฺมิโน ได้แก่ ถือโล่. บทว่า จิตฺตทณฺฑยฺยฺตาวุธา ความว่า

ประกอบด้วยอาวุธที่มีด้ามวิจิตร. บทว่า **ปุกขุทโท** ได้แก่ ผู้เล่นเข้าสงคราม. บทว่า **มหานาคา** ความว่า แม้เมื่อช้างใหญ่ทั้งหลายทำโกญจนามา โยธาทั้งหลายก็สามารถที่จะยืนนั่งจับงาทั้งสองของช้างเหล่านั้นนอนออกเสียได้. บทว่า **สตรีสาว** **ตารกา** ความว่า มีศมีมาก รวากะดาวประกายพริ้ว. บทว่า **อาวุธพลวนตานัน** ได้แก่ ประกอบด้วยกำลังอาวุธ. บทว่า **คุณิยาธุรธาริน** ความว่า เกราะท่านเรียกว่า คุณิ ผู้ทรงไว้ซึ่งเกราะทั้งหลายด้วย ซึ่งเครื่องประดับ คือกำไลแขนทั้งหลายด้วย หรือผู้ทรงไว้ซึ่งกำไลแขนกล่าวคือเกราะ. บทว่า **สเจ ปกจิวิ** **กาหตุ** ความว่า พระเจ้าจุลนีตรัสว่า ถ้าจักบินไปได้ทางอากาศเหมือนนก แม้อย่างนั้น ก็จักพ้นไปได้อย่างไร. บทว่า **ทีส เม ปุริสนาวุโद्य** ความว่า ท่านเรียกบุรุษ ๓๕,๐๐๐ ว่า **ทีสนาวุโद्य** ดังนี้. บทว่า **สพฺเพ เจกณิฉิตา** ความว่า พระเจ้าจุลนีทรงแสดงว่า โยธาของเราสามารถแย่งอาวุธจากมือคนอื่น ๆ ตัดศีรษะปัจฉามิตรทั้งหลายได้ เป็นโยธาที่คัดเลือกเป็นคน ๆ อยู่ประจำการ. บทว่า **เกวล มหิม จริ** ความว่า เทียวไปตลอดแผ่นดินนี้ทั้งสิ้น. บทว่า **เยส สมน ปสฺสามิ** ความว่า พระเจ้าจุลนีทรงแสดงว่า เราไม่เห็นโยธาเหล่านั้นที่เหมือนโยธาของเราซึ่งมีความสามารถเท่านี้ ทองท่านเรียกว่า **จารุ** ในบทว่า **จารุทสุสนา** ความว่า มีวรรณะดังทอง. บทว่า **ปีตาลงุการา** ได้แก่ มีเครื่องประดับสีเหลือง. บทว่า **ปีตวสนา** ได้แก่ นุ่งผ้าเหลือง. บทว่า **ปีตุตฺตนิวาสนา** ได้แก่ มีผ้าห่มเหลือง. บทว่า **ปาจันวณฺณา** ได้แก่ เช่นกับปลาสด. บทว่า **เนตฺติสา** แปลว่า พระขรรค์. บทว่า **นรวิเรหิ** ได้แก่ บุรุษผู้เป็นบัณฑิต ผู้มีความเพียร. บทว่า **สุนิสฺสุติตา** ได้แก่ ลับอย่างดี คมกริบ. บทว่า **เวลฺลุปิโน** ความว่า โชติช่วง ดังดวงอาทิตย์เที่ยงวัน. บทว่า **สกุทายสมยา** ความว่า ทำด้วยเหล็กกล้าที่ให้นกกระเรียนเคี้ยวเจ็ดครั้งถือเอา. บทว่า **สุปฺปหารปฺปหาริ** ได้แก่ โยธามือแม่น. บทว่า **โลหิตกณฺจูปฺปาริตา** ความว่า ประกอบด้วยเสื้อสีแดง. บทว่า **ปวกา** ได้แก่ สามารถสะบัดธงในอากาศ. บทว่า **อลิฉมฺมสฺส โกวิทา** ได้แก่ ฉลาดในการใช้ดาบและเกราะ. บทว่า **ผรุคฺคหา** ได้แก่ ผู้ถือดาบ. บทว่า **สิกฺขิตรา** ได้แก่ ฝึกอย่างเหลือเกินในการถือดาบนั้น. บทว่า **นาคกฺขนฺธิปาทิโน** ความว่า สามารถใช้พระขรรค์ตัดคอช้างให้ตกลง. บทว่า **นคฺติ โมกฺโข** ความว่า พระเจ้าจุลนีตรัสว่า พ่อเปรดวิเทหะ ครั้งก่อน ท่านรอดพ้นได้ด้วยอานาภาพมโหสถบุตรคฤหบดี แต่บัดนี้ท่านไม่มีทางรอดพ้นเลย. บทว่า **ปภาวนฺเต** ความว่า บัดนี้เราไม่เห็นราชานุภาพของท่านที่เป็นเครื่องให้กลับไปกรุงมิถิลาได้ วันนี้ท่านเป็นเหมือนปลาเข้าแหที่ทอดไว้.

พระเจ้าจุลนีตรัสศุภคามพระเจ้าวิเทหราชอย่างนี้แล้ว ทรงทำในพระหฤทัยว่า เราจักจับเป็นพระเจ้าวิเทหราชให้ได้ในบัดนี้ จึงทรงเตือนช้างที่นั่งด้วยพระแสงขออันประดับ

เพชร แล้วตรัสสั่งเสนาว่า พวกเจ้าจงจับ จงทำลายจงแทง เสด็จถึงอุปกรณ์นครประหนึ่งจะถมทับเสีย ลำดับนั้น บุรุษทั้งหลายที่มโหสถวางไว้ ก็พาพวกของตนแวดล้อมมโหสถไว้ ด้วยคิดว่า ใครจะรู้ อะไรจักมี ขณะนั้น พระโพธิสัตว์ลุกจากที่นอนอันเป็นสิริ ชำระร่างกายแล้ว บริโภคอาหารเช้า ประดับตกแต่งตัวนุ่งผ้ามาแต่แคว้นกาสิราคาคังแสน ห่มรัดกัมพลเฉียงอังสา ถือไม้เท้าทองที่สำหรับใช้อันหนึ่ง ซึ่งขจิตด้วยรัตนะ ๗ สวมรองเท้าทอง เหล่าสตรีที่ตกแต่งแล้วคฤเทพอัปสรพักอยู่ด้วยวาลวิชนี เปิดสีหบัญชรบนปราสาทซึ่งตกแต่งแล้ว แสดงตนแด่พระเจ้าจุลณี เดินกลับไปกลับมาด้วยลีลาดังท้าวสักกเทวราช.

ฝ่ายพระเจ้าจุลณีทอดพระเนตรเห็นสิริรูปอันอุดมของมโหสถ ก็ไม่สามารถจะยังพระมนัสให้เลื่อมใส เร่งไสช้างที่นั่งเข้าไปด้วยทรงคิดว่า เราจักจับมโหสถให้ได้ในบัดนี้ มโหสถโพธิสัตว์คิดว่า พระเจ้าจุลณีนี้ด่วนมาด้วยทรงสำคัญว่า เราได้ตัวพระเจ้าวิเทหราชแล้วในที่นี้เอง ชะรอยจะไม่ทรงทราบว่ เราจับพระโอรสพระธิดาและพระมเหสีของพระองค์ส่งถวายแด่พระราชอาของพวกเราแล้ว ฉะนั้น เราจักสำแดงหน้าของเราให้เช้นกับแว่นทองแล้ว กล่าวกับพระเจ้าจุลณี พระโพธิสัตว์ยืนอยู่ที่หน้าต่างแปลงเสียงไพเราะ เมื่อจะกล่าวเย้ยหยันกับพระเจ้าจุลณี จึงทูลว่า

พระองค์ด่วนไสช้างที่นั่งตัวประเสริฐมาทำไม

หนอ พระองค์มีพระหฤทัยร้ายแล้วเสด็จมา คงจะ
เข้าพระทัยว่าทรงเป็นผู้ได้ประโยชน์แล้ว ขอพระองค์
ทรงลดแสงชนุนั้นลงเสียเถิด ทรงทิ้งลูกชนูเสียเถิด
ทรงเปลื้องเกราะอันงามโชติช่วงด้วยแก้วไพฑูรย์ แก้ว
มณีนั่นออกเสียเถิด.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กุญชร ได้แก่ ช้างตัวประเสริฐ. บทว่า ปหฺญารูโป ความว่า มีพระหฤทัยร้ายแล้วยินดีแล้ว คือทรงโสมนัส. บทว่า อาคมสิ แปลว่า เสด็จมา. บทว่า ลทุชฺชโลสุมิ ความว่า พระองค์เข้าพระหฤทัยว่า เรามีประโยชน์อันสำเร็จแล้ว คือความปรารถนาของเราถึงที่สุดแล้ว. บทว่า โอหเรตฺ ความว่า พระองค์ทรงนำลง คือเอาลง คือทิ้งชนูก่อแล้วแก่นั้นเสีย ประโยชน์อะไรด้วยชนุนั้นแก่พระองค์. บทว่า ปภฺลิสฺสหา ความว่า จงนำออกประทานแก่ผู้อื่น หรือเก็บไว้ในที่มืดซิด พระองค์จักใช้ลูกชนูทำอะไร. บทว่า จมฺมํ ความว่า แม้เกราะนั้นก็โปรดนำออกเสีย เพราะเกราะนี้พระองค์ทรงสวมตั้งแต่วาน โปรดทิ้งเสียเถิด อย่าให้มันเบียดเบียนพระวรกายของพระองค์เลย อย่าทำพระวรกายของพระองค์ให้ลำบากเลย โปรดเสด็จเข้าพระนครของพระองค์แต่เช้าเถิด พระโพธิสัตว์ได้ทำความ

เย้ยหยันกับพระเจ้าจูเดอ ดั่งนี้.

พระเจ้าจูเดอได้ทรงสดับคำของมโหสถแล้ว ตรัสว่า บุตรครุฑบดินีนี้ทำการเย้ยหยันกับเรา วันนี้เราจักรู้จักที่จะพึงทำแก่เจ้า เมื่อทรงคุกคามมโหสถตรัสว่า

เจ้าเป็นผู้มีผิวหน้าผ่องใส และกล่าวถ้อยคำเคย

ยิ้มแย้ม ความถึงพร้อมแห่งผิวพรรณเช่นนี้ ย่อมมีใน

เวลาใกล้ตาย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มหิตปฺพุพฺพญจ ภาสสิ ความว่า เจ้ายิ้มแย้มก่อนแล้ว กล่าวภายหลัง ชื่อว่ากล่าวถ้อยคำเคยยิ้มแย้ม เจ้าไม่นับเราในเรื่องอะไร ๆ. บทว่า โหติ โจ ความว่า ธรรมดาความถึงพร้อมแห่งผิวพรรณเห็นปานนี้ ย่อมมีแก่คนในเวลาใกล้ตายเท่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านผ่องใส วันนี้เราจักตัดศีรษะของเจ้าแล้วดื่มชยบาน.

ในเวลาที่มาโหสถทูลกับพระเจ้าจูเดอนั้นอย่างนี้ ฝ่ายพลนิกายเป็นอันมากได้เห็นรูปสิริแห่งพระมหาสัตว์ จึงได้ไปสู่สำนักของพระเจ้าพรหมทัตด้วยคิดว่า พระราชาของพวกเรา ทรงปรินิพพานมโหสถ ตรัสอะไรกันหนอ พวกเราจักฟังพระดำรัสและถ้อยคำแห่งพระราชา และมโหสถ ฝ่ายมโหสถบัณฑิตได้ฟังพระดำรัสของพระเจ้าจูเดอแล้ว คิดว่า พระเจ้าจูเดอไม่ทรงรู้จักเราว่า มโหสถบัณฑิต เราจักไม่ให้มาเราได้ คิดฉะนั้นจึงทูลว่า ความคิดของพระองค์กระเจาแล้ว พระเจ้าข้า เรื่องที่พระองค์และแก้วมุกดด้วยใจ ไม่เกิดแล้ว แต่เรื่องที่กล่าวด้วยปาก เกิดแล้ว เมื่อจะประกาศข้อความนั้น จึงทูลว่า

ข้าแต่ชัตติยราช พระดำรัสที่พระองค์ตรัสคุกคาม

ไว้ประโยชน์เสียแล้ว พระองค์เป็นผู้มีพระดำริกระเจา

ไปทั่วแล้ว พระองค์จับพระเจ้าวิเทหราชไม่ได้หรอก

ดั่งม้าสินธพอันม้ากระจอกไล่ไม่ทัน พระเจ้าวิเทหราช

พร้อมเหล่าอมาตย์ราชบริพาร เสด็จข้ามคงคาไปแล้ว

แต่วันวานนี้ เมื่อพระองค์จักติดตามไปก็จักตก เหมือน

กาบินไล่ตามพระยาหงส์ ฉะนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ญินฺนมนฺนุโตสิ ความว่า มโหสถกล่าวว่า พระองค์อย่าได้เข้าพระหฤทัยว่า ความคิดของเราที่ปรึกษากับแก้วมุกดในห้องสิริไสยานั้น ไม่มีใครรู้ ความคิดนั้น ข้าพระองค์รู้แล้วก่อนที่เดี๋ยว ฉะนั้น พระองค์จึงเป็นผู้มีพระดำริกระเจาไปทั่วแล้ว. บทว่า ทฺวคฺคณฺโห หิ ตยา ความว่า ข้าแต่พระมหाराช พระราชาของพวกข้าพระองค์ พระองค์ทรงจับได้ยากเหมือนม้าสินธพกับม้ากระจอก พระองค์เหมือนคนขี่ม้ากระจอก ไม่อาจ

ที่จะจับพระราชของพวกข้าพระองค์ซึ่งเหมือนคนขี่ม้าอาชาไนยมีกำลังเร็ว มโหสถแสดงว่า
แก้วเหมือนม้ากระจอก พระองค์เหมือนคนขี่ม้ากระจอก ข้าพระองค์เหมือนม้าสินธพมีกำลัง
เร็ว พระราชของพวกข้าพระองค์เหมือนคนขี่ม้าสินธพ. บทว่า **ติณฺโณ หิโยโย** ความว่า
พระเจ้าวิเทหราชพร้อมด้วยเหล่ามายุคข้าราชการเสด็จข้ามน้ำไปแล้ววันนี้แล้ว มิได้
เสด็จหนีไปพระองค์เดียวเสียด้วย. บทว่า **อนุชว** ความว่า ก็ถ้าพระองค์จักไล่ตาม คือจัก
ติดตามพระเจ้าวิเทหราช กาบิโนไล่ตามพระยาหงส์ทองจกตกในระหว่างนั้นแล ฉันทิใด พระองค์
จกตก คือจกถึงความพินาศในระหว่างนั้นแล ฉันทิโน มโหสถทูลดังนี้.

บัดนี้ พระมหาสัตว์มิได้พริ้นพริ้งประคองพระยาไกรสรราชสีห์ เมื่อนำอุทาหรณ์
มา จึงทูลว่า

สุนัขจิ้งจอกทั้งหลายเป็นสัตว์ต่ำช้ากว่ามฤค เห็น
ดอกทองกวาวบานในรัตติกาล ก็สำคัญว่าขึ้นเนื้อ เข้า
ล้อมต้นอยู่ ครั้นเมื่อราตรีล่วงไปแล้ว พระอาทิตย์
ขึ้น สุนัขจิ้งจอกเป็นสัตว์ต่ำช้ากว่ามฤค เห็นดอก
ทองกวาวบานแล้ว ก็หมดหวังฉันทิใด ข้าแต่พระราช
พระองค์ทรงล้อมพระเจ้าวิเทหราช ก็จกทรงหมดหวัง
เสด็จไป เหมือนสุนัขจิ้งจอกทั้งหลายเห็นดอกทองกวาว
ฉันทิโน.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทิสฺวาน** ได้แก่ เห็นด้วยแสงจันทร์. บทว่า **ปริพฺยุพฺพา**
ความว่า ยืนล้อมด้วยหวังว่า จักเกี่ยวกินขึ้นเนื้อแต่เช้าทีเดียวแล้วจกไป. บทว่า **วิตฺตฺวา**
ความว่า สุนัขจิ้งจอกเหล่านั้นได้ยืนอยู่อย่างนั้น ในราตรีใด ๆ เมื่อราตรีนั้น ๆ ล่วงไปแล้ว. บท
ว่า **ทิสฺวา** ความว่า สุนัขจิ้งจอกทั้งหลายเห็นดอกทองกวาวแต่เช้าทีเดียว รู้ว่า นี่ไม่ใช่เนื้อ ก็
หมดหวังพากันหนีไป. บทว่า **สิงฺคฺลา** ความว่า สุนัขจิ้งจอกทั้งหลายล้อมต้นทองกวาวแล้ว
หมดหวังไป ฉันทิใด แม้พระองค์ก็ฉันทิโน ทรงทราบพระเจ้าวิเทหราชไม่มีในที่นี้ ก็จก
หมดหวังเสด็จไป คือจกพาเสนาหนีไป มโหสถแสดงดังนี้.

พระเจ้าจุลนีทรงศับคำไม่พริ้นพริ้งของมโหสถนั้น ทรงคิดว่า บุตรครุฑบดีนี้เป็น
คนกล้าเกินกว่าแล้ว มันคงให้พระเจ้าวิเทหราชเสด็จหนีไปแล้วโดยไม่ต้องสงสัย ก็กริ้ว
เหลือเกิน ทรงรำพึงว่า เมื่อก่อน พวกเราไม่เป็นเจ้าของแม่แห่งผ้าสาฎกที่คาดพุงเพราะ
มโหสถ บัดนี้ปีศาจมิตรอยู่ในเงื้อมมือของพวกเราแล้ว ก็มโหสถให้หนีไป มโหสถเป็นคนทำ
ความฉิบหายแก่พวกเรามากหนอ เราจักทำโทษอันควรทำแก่คนสองคน รวมแถมมโหสถนี้

คนเดียว เมื่อจะทรงสั่งลงโทษแก้มโหสถ จึงตรัสว่า

เจ้าทั้งหลายจงตัดมือและเท้า หูและจมูกของ
มโหสถผู้ปล่อยพระเจ้าวิเทหราชศัตรูของข้า ซึ่งอยู่ใน
เงื้อมมือแล้วไปเสีย เจ้าทั้งหลายจงเสียบมโหสถผู้ปล่อย
พระเจ้าวิเทหราชศัตรูของข้า ซึ่งอยู่ในเงื้อมมือแล้วไป
เสียในหลาวอย่างมันให้ร้อน ดุอย่างเนื้อจะนั้น บุคคล
แทงหนังโคที่แผ่นดิน หรือเกี่ยวหนังราชสีห์ หรือเสือ
โคร่งจูดมาด้วยขอ ฉันทใด ข้าจักให้เจ้าทั้งหลายที่มแทง
มโหสถ ผู้ปล่อยพระเจ้าวิเทหราชศัตรูของข้า ซึ่งอยู่
ในเงื้อมมือแล้วไปเสีย แล้วฆ่าเสียด้วยหอก ฉันทนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อาตปปี ความว่า จงเสียบบุตรคฤหบดีนี้ในหลาวอย่างไฟ
เหมือนเสียบเนื้อมฤคเป็นต้นที่ควรย่าง ฉะนั้น. บทว่า สีหสุต อโธ พุยกฺขมสุต ความว่า
เหมือนอย่างว่า บุคคลเอาขอเกี่ยวหนังราชสีห์เป็นต้น จูดมา ฉันทใด จงทำแก้มโหสถ ฉันทนั้น.
บทว่า เวชยิสฺสามิ ได้แก่ จักให้แทง.

พระมหาสัตว์ได้ฟังพระดำรัสดังนั้นก็หวั่นระ คิดว่าพระราชานี้ไม่รู้่ว่า เราส่งพระ
มเหสีและพระวงศานุวงศ์ของพระองค์ไปกรุงมิถิลาแล้ว เพราะฉะนั้น จึงคิดลงกรรมกรรมแก่
เรา แต่อาจยิงเราด้วยศร หรือทำโทษอย่างอื่นตามชอบพระหฤทัยของพระองค์ด้วยความพิโรธ
เอาเถิด เราจะแจ้งเหตุการณ์เพื่อทำให้พระองค์โศกาครุเสวยทุกข์ บรรทมสลบอยู่บนหลังช้างที่
นั่งนั่นเอง คิดฉะนั้นแล้วจึงทูลว่า

ถ้าพระองค์ตัดมือและเท้า หูและจมูกของข้า-
พระองค์ พระเจ้าวิเทหราชจักให้ตัดพระหัตถ์เป็นอาทิ
แห่งพระปัญจาลจันทรราชโอรส พระนางปัญจาลจันตี
ราชธิดา และพระนางนันทาทะวีรมเหสีของพระองค์
พระเจ้าวิเทหราชจักให้ตัดพระหัตถ์เป็นต้น ของพระ-
ราชโอรสพระราชธิดาและพระมเหสีของพระองค์อย่าง
นั้นเหมือนกัน ถ้าพระองค์เสียบเนื้อข้าพระองค์ในหลาว
อย่างให้ร้อน พระเจ้าวิเทหราชก็จักให้เสียบเนื้อพระ-
ปัญจาลจันทรราชโอรส พระนางปัญจาลจันตีราชธิดา
และพระนางนันทาทะวีรมเหสีของพระองค์ อย่างให้ร้อน

พระเจ้าวิเทหราชจกให้เสียบเนื้อพระราชโอรสพระราชธิดาและพระมเหสีของพระองค์ อย่างให้ร้อนอย่างนั้นเหมือนกัน.

ถ้าพระองค์จกทิ่มแทงข้าพระองค์ด้วยหอก พระเจ้าวิเทหราชจกให้ทิ่มแทงพระปญฺจาลจันทรราชโอรสพระนางปญฺจาลจันทรราชธิดา และพระนางนั้นทาเทวีมเหสีของพระองค์ด้วยหอก พระเจ้าวิเทหราชจกทิ่มแทงพระราชโอรสพระราชธิดา และพระมเหสีของพระองค์ด้วยหอกอย่างนั้นเหมือนกัน.

ข้อความดังกราบทูลมาอย่างนี้ ข้าพระองค์ทั้งสอง คือพระเจ้าวิเทหราชกับข้าพระองค์ได้ปรึกษาคถาตกลงไว้แล้วเป็นความลับ โลหฺนังมีน้ำหนัก ๑๐๐ ปละ ที่ช่างหนังทำสำเร็จแล้วด้วยมีดของช่างหนึ่งยอมช่วยป้องกันตัว เพื่อห้ามกันลูกศรทั้งหลาย จันใดข้าพระองค์เป็นผู้นำความสุข บรรเทาทุกข์ถวายพระเจ้าวิเทหราชผู้เรืองยศ ก็จำต้องทำลายลูกศร คือ พระดำริของพระองค์ ด้วยโลหฺนัง คือ ความคิดของข้าพระองค์ จันนั้น.

บรรดาบาทเหล่านั้น บทว่า เณทยิสฺสติ ความว่า พระเจ้าวิเทหราชทรงสดับว่า ได้ยินว่า พระเจ้าจุลณีตัดมือเท้าของมโหสถบัณฑิตแล้ว ก็จกให้ตัด. บทว่า ปุตุต ทารุสฺส ความว่า พระราชาของพวกข้าพระองค์จกให้ตัดมือเท้าของคน ๑ คน คือพระราชโอรสพระราชธิดา ๒ และพระอัครมเหสี ๑ เพราะตัดมือเท้าของข้าพระองค์คนเดียวเป็นเหตุ. บทว่า เอวโน มนุติตฺ รโห ความว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ข้าพระองค์และพระเจ้าวิเทหราชได้ปรึกษาคถาตกลงกันไว้ในที่ลับอย่างนี้ว่า พระเจ้าจุลณีรับสั่งให้กระทำการใด ๆ แก่ของพระองค์ในกรุงปัญจาละนี้ พระเจ้าวิเทหราชฟังกระทำการนั้น ๆ แก่พระราชโอรสพระราชธิดาและพระมเหสีของพระองค์ในกรุงมิตธานั้น. บทว่า ปลสฺต ความว่า หนังสือน้ำหนักประมาณ ๑๐๐ ปละที่ให้จีเถ้าเป็นอันมากกดให้อ่อนนุ่ม มีดของช่างหนัง ท่านเรียกว่า โกษุติมนุตา ในบทว่า โกษุติมนุตาสุณฺณิจิตฺ โลหฺนังสำเร็จด้วยดี เพราะรอยตัดทั้งหลายทำด้วยมีดของช่างหนังนั้น. บทว่า ตนฺตุตามย ความว่า โลหฺนังนั้น เข้าถึงความป้องกันสรีระ เพื่อป้องกันลูกศรทั้งหลาย

คือ ป้องกันลูกศรทั้งหลายรักษาสรีระไว้ได้ ฉันใด. บทว่า **สุชาวโห** ความว่า ข้าแต่พระ
มหาราชเจ้า แม้ข้าพระองค์ก็เป็นผู้นำความสุขมาถวายแด่พระราชอาของพวกข้าพระองค์โดย
ห้ามปิจามิตรทั้งหลาย เหมือนโล่หนึ่งสำหรับป้องกันลูกศรของพระองค์. บทว่า **ทุกุขโน**
ความว่า ข้าพระองค์นำมาซึ่งความสุขทางกายและทางใจ บรรเทาความทุกข์. บทว่า **มตินุเต**
ความว่า เพราะฉะนั้น ข้าพระองค์จึงต้องทำลายความคิดคือปัญญาของพระองค์ ด้วย
ความคิดของข้าพระองค์เหมือนป้องกันลูกศรด้วยโล่หนึ่งหนัก ๑๐๐ ปละนั้น.

พระเจ้าจูณิได้ทรงสดับดังนั้นแล้วทรงพระดำริว่า บุตรคฤหบดีพูดอย่างนี้ทำไม ได้
ยินว่า เราทำกรรมกรรมแก่เขาอย่างใด พระเจ้าวิเทหราชจัก ทรงทำกรรมกรรมแก่โอรสและมเหสี
ของเราอย่างนั้น บุตรคฤหบดีไม่รู้ที่เราจัดการอารักขาโอรสและมเหสีของเราอย่างดี บัดนี้เขา
จักตายจึงบ่นเพ้อด้วยกลัวตายนั่นเอง เราไม่เชื่อคำของเขา มโหสถคิดว่า พระราชาสำคัญตัวเรา
ว่า พูดด้วยความกลัวตาย เราจักให้พระองค์ทรงทราบเสีย จึงทูลว่า

**ข้าแต่พระมหาราชเจ้า เชิญเถิด ขอเชิญ พระองค์
ทอดพระเนตรดูภายในเมืองของพระองค์ซึ่งว่างเปล่า
นางสนม และกุมารทั้งหลายตลอดถึงพระชนนีของ
พระองค์ ข้าพระองค์ให้นำออกจากอุโมงค์ถวายเป็นแด่
พระเจ้าวิเทหราชแล้ว.**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อุมมุงคา** ความว่า ข้าพระองค์ตั้งคนหนุ่ม ๆ ของข้า
พระองค์ไปพาพระวงศานุวงศ์เหล่านั้นลงจากปราสาทนำมาทางอุโมงค์นั้นแล แล้วนำออกจาก
อุโมงค์ใหญ่ถวายแด่พระเจ้าวิเทหราชไปแล้ว.

พระเจ้าจูณิได้ทรงสดับดังนั้นจึงทรงคิดว่า บุตรคฤหบดีนี้กล่าวหนักแน่นเหลือเกิน
อนึ่ง เมื่อคืนนี้เราได้ยินเสียงเหมือนเสียงนางนันทาเทวีข้างแม่น้ำคงคา มโหสถนี้เป็นบัณฑิตมี
ปัญญามาก บางทีฟังกล่าวจริง ทรงคิดฉะนี้แล้ว เกิดความโศกมีกำลัง ดำรงพระสติไว้ทำเป็น
ไม่โศก เมื่อจะตรัสเรียกอมตย์คนหนึ่งมาส่งไปให้รู้ความ จึงตรัสคาถาว่า

**เจ้าจงไปภายในเมืองของเรา ตรวจตราดูคำของ
มโหสถนี้จริงหรือเท็จอย่างไร.**

อมตย์นั้นพร้อมด้วยบริวารไปสู่พระราชนิเวศน์ เปิดพระทวารเข้าไปภายใน ได้
เห็นเหล่าคนผู้รักษาพระราชนิเวศน์ และเหล่าบริวาริกานารีที่ค่อมแคะเป็นต้น ถูกผูกมือและ
เท้าอุดปากติดกับไม้ฉากทันทัดทั้งหลาย ภาชนะในห้องเครื่องแตกทำลาย ขาพณียโกชนียะ
เกลื่อนกล่นในที่นั้น และห้องประกอบด้วยสิริมิประศูเปิด มีการปล้นรตนะ ซึ่งเหล่า

ปิจามิตรเปิดประตูคลังรัตนกระทำให้แล้ว ได้เห็นฝูงกาเข้าไปทางพระทวารและพระเกลซึ่ง
เปิดทิ้งไว้เพียวอยู่. พระราชนิเวศน์หาสิริมได้ เช่นกับบ้านที่ทิ้งแล้ว หรือประหนึ่งพื้นสุสาน
จึงกลับมา เมื่อจะกราบทูลแด่พระราชินี จึงกล่าวคำนี้ว่า

ข้าแต่พระมหาราชเจ้า มโหสถทูลอย่างใด
ข้อความนั้นก็เป็นอย่างนั้น พระราชนิเวศน์ทิ้งปวง
ว่างเปล่า ดูที่ลงหาหินแห่งกา.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กากปตนกั ยถา ความว่า เป็นราวกะว่าบ้านที่ทิ้งไว้
ใกล้ฝั่งทะเล เกือบกล่นไปด้วยฝูงกา ที่มาด้วยกลิ่นหอมของปลา.

พระเจ้าจุลนีได้ทรงสดับดังนั้นก็ทรงสะทกสะท้านด้วยความโศกเกิดแต่ความพลัด
พรากจากกษัตริย์ทั้ง ๔ พระองค์ก็ทรงพิโรธพระโพธิสัตว์เกินเปรียบดุจพิชฌักด้วยท่อนไม้ว่า
ความทุกข์ของเราที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยบุตรกฤหบดี มโหสถเห็นพระอาการกริ้วของพระเจ้าจุลนี
จึงคิดว่า พระราชาผู้มีพระยศใหญ่พระองค์นี้พึงเบียดเบียนเราด้วยขัดติยมานะ ด้วยสามารถแห่ง
ความโกรธในกาลบางคราวว่า เราจะต้องการด้วยกษัตริย์ทั้ง ๔ ไปทำไม โฉนเราจะทำพระนาง
นันทาทวี ให้เป็นเหมือนพระราชินียังไม่เคยเห็น พึงสรรเสริญสตรีวรรณแห่งพระนางนั้น
ที่นั่นพระราชาก็จะทรงระลึกถึงพระนางนั้น ก็จักไม่ทำอะไร ๆ แก่เราด้วยทรงรักใคร่ในพระ
มเหสีของพระองค์ ด้วยทรงคะเนว่า ถ้าเราฆ่ามโหสถเสีย เราก็จักไม่ได้สตรีนะเห็นปานนี้
มโหสถคิดละนี้แล้ว ยืนอยู่บนปราสาทเพื่อการรักษาตัว ได้นำแขนซึ่งมีวรรณะคุณวรรณะแห่ง
ทองคำออกในระหว่างรัตกัมพลเมื่อจะสรรเสริญพระนางนั้น ด้วยสามารถแห่งอันกราบทูล
มรรคาที่พระนางนั้นเสด็จไป จึงทูลว่า

ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พระนางนันทาทวีเสด็จ
ไปแล้วจากอุโมงค์นี้ เป็นผู้ที่มีพระสรีราพยพอันงาม
สรรพ มีพระโสณีควรเปรียบกับแผ่นทองคำธรรมชาติ
มีปกติตรัสประภาษไพเราะเสนาะดังเสียงลูกหงส์ ข้า
แต่พระมหาราชเจ้า พระนางนันทาทวี อันข้าพระองค์
นำเสด็จออกไปจากอุโมงค์นี้ เป็นผู้ที่มีสรรพางค์งดงามน่า
ทัศนา ทรงพระภูษาโกไลยมีพระรูปอำไพดุจสุวรรณ
สายรัดพระองค์นั้นก็งามทำด้วยกาญจนาวิจิตรมีพระบาท
สดใสพระโลหิตขึ้นแดงอันแดงเบญจกัลยาณี ชีไว้
เป็นแบบด้วยสามารถแห่งพระฉวี พระมังสา พระเกศา

พระเส้นเอ็น และพระอัฐิงามดี มีสายรัดพระองค์
แก้วมณีแถมสุวรรณ ดวงพระเนตรนั้นเปรียบกับตา
นกพิราบ มีพระสรีภาพอันโสภณ ริมพระโอษฐ์แดง
ดุจดั่งผลตำลึงสุกก็ปานกัน มีบันพระองค์บางอย่างประ-
หนึ่งจะรวบการรอบทีเดียว มีบันพระองค์เล็กเรียวดู
เถานาคลดาเกิดแล้วดี แลดูกาญจนไพที พระศกของ
พระนางนั้นทาเทียวดำปลายช้อยเล็กน้อยดูปลายมิด
พระนางเจ้านั้น มีดวงพระเนตรเชื่องราวกะดวงตาแห่ง
ลูกมฤค ๑ ขวบเกิดดีแล้ว หรือดูเปลวเพลิงในหมันต-
ฤดู แม่น้ำไกล่ภูผาหรือหมู่ไม้ดาดายไปด้วยไม้ไผ่
เล็ก ๆ ย่อมงดงาม นนใด เส้นพระโลมชาติก็อ่อน
งดงาม นนนั้น พระนางมีพระพลางามดังวงกฤษ
งาม มีพระธัญลุดั่งคู่ผสมะพลับทองงามเป็นที่หนึ่ง
มีพระสัณฐานพึงพอดดีไม่สูงนัก ไม่ดำนัก พระโลมา
ของพระนางเจ้านั้นมีพองามไม่มากเกินไป.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิโต ท่านแสดงถึงอุโมงค์. บทว่า โกสมุภผลกสุโสณิ
ความว่า มีพระโสณิงามปานแผ่นทองคำอันไพศาล. บทว่า หัสคคฺครภาณินิ ความว่า
ประกอบด้วยการเปล่งเสียงเสนาะไพเราะจับใจ คล้ายเสียงลูกหงส์ที่เหิรหากินอยู่. บทว่า
โกเสยฺยวสนา ได้แก่ ทรงผ้าไหมขจิตด้วยทอง. บทว่า สามา ได้แก่ มีสรีระดังทอง บทว่า
ปาเรตกฺขิ ความว่า มีดวงพระเนตรเช่นกับนกพิราบในฐานะอันเลิศทั้งหลายในประสาททั้งห้า.
บทว่า สุตฺนุ แปลว่า มีพระสรีระงาม บทว่า พิมฺโฬฏฺฐา ได้แก่ มีริมพระโอษฐ์แดงดังผลตำลึง
สุก. บทว่า ตนฺนุชฺฌิมา ความว่า มีบันพระองค์บางดังว่าจะทำได้รอบ. บทว่า สุชาตา
ภุชคฺคฺจิว ความว่า มีบันพระองค์งามดูหน่อไม่มีสีแดงต้องลมไหวในเวลาเมื่อทรงเชื่องกราย
งามไพโรจน์ดูเถานาคลดาเกิดดีแล้ว. บทว่า เวทิว ความว่า มีบันพระองค์ปานกาญจนไพที.
บทว่า อีสกคฺคฺปเวลูติตา ความว่า พระเกศาช้อยที่ปลายนิคหน้อย ชื่อว่า ปลายช้อยเล็กน้อย
ช้อยดูปลายมิด. บทว่า มิคฺฉนาปิว ความว่า ประกอบด้วยดวงตาเชื่อง ดูลูกมฤค ๑ ขวบเกิด
ที่เชิงเขา. บทว่า เหมนฺตคฺคฺคิสิขาริว ความว่า งามดูเปลวไฟในฤดูหนาว เพราะมีแสงสว่าง.
บทว่า ขุทฺทเวพุริ ความว่า งามด้วยแถวโลมชาติบาง ๆ เหมือนอย่างแม่น้ำที่ดาดายด้วยไม้ไผ่
เล็ก ๆ ย่อมงามฉะนั้น. บทว่า กลฺยาณิ ความว่า ประกอบด้วยความงาม ๕ อย่าง คือ งามผิว

งามเนื้อ งามผม งามเส้นเอ็นและงามกระดูก. บทว่า ปรมมา ติมฺพฺรุตฺตฺนํ ความว่า พระนางนันทาทวีนั้นมีพระยุคลถันชิดกัน สมบูรณ์ด้วยสัณฐาน ปานประหนึ่งคู่แห่งผลมะพลับทองที่วางไว้บนแผ่นทองฉะนั้น งามเป็นที่หนึ่ง คือ สูงสุด.

เมื่อพระมหาสัตว์พรหมนาบุปฺปสิริของพระนางนันทาทวีอย่างนี้แล้ว พระนางเธอได้เป็นเหมือนพระเจ้าจุลนีไม่เคยได้ทอดพระเนตรเห็นมาก่อนพระองค์เกิดความเสน่หามีกำลัง.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทราบว่า พระเจ้าจุลนีมีความเสน่หาเกิดขึ้นจึงได้กล่าวคาถาเป็นลำดับไปว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้มีพาหนะสมบูรณ์ด้วยสิริ พระ-
องค์ ทรงยินดีด้วยการทิวคตของพระนางนันทาทวี
เป็นแน่ ข้าพระองค์และพระนางนันทาทวีจะไปสู่
สำนักยมราชเป็นแน่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สิริพาหน ความว่า มโหสถกล่าวว่า ข้าแต่พระมหาราชผู้มีพาหนะถึงพร้อมด้วยสิริ พระองค์ย่อมทรงยินดีด้วยการทิวคตของพระนางนันทาทวีผู้ทรงพระรูปอันอุดมอย่างนี้แน่. บทว่า จญฺจาม ความว่า ก็ถ้าพระองค์จักมาข้าพระองค์พระราชของข้าพระองค์ก็จักมาพระนางนันทาทวีอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น พระนางนันทาทวีและข้าพระองค์ก็จักไปสำนักของยมราช ยมราชเห็นข้าพระองค์ทั้งสองแล้วก็จักให้พระนางนันทาทวีแก่ข้าพระองค์เท่านั้น เมื่อข้าพระองค์แม้นตายแล้ว ก็ยังได้นางแก้วเช่นนั้น จักเสียประโยชน์อะไรเล่า ข้าพระองค์แลไม่เห็นความเสื่อมเพราะตัวต้องตาย พระเจ้าข้า ได้ยินว่า มโหสถกราบทูลพระเจ้าจุลนีอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

พระมหาสัตว์สรรเสริญพระนางนันทาทวีในฐานะเท่านี้ หาสรรเสริญกษัตริย์อีก ๓ องค์ไม่ ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุไร เพราะธรรมดาสัตว์ทั้งหลายย่อมไม่ทำสินหาอาลัยในชนอื่น ๆ คุณในภรรยาที่รัก หรือว่าชนทั้งหลาย เมื่อไม่ระลึกถึงมารดา ก็จักไม่ระลึกถึงบุตรและธิดา เพราะเหตุนี้ พระโพธิสัตว์จึงสรรเสริญพระนางนันทาทวีเท่านั้น ไม่สรรเสริญพระราชมารดา เพราะทรงพระชราแล้ว ในเมื่อพระมหาสัตว์สรรเสริญพระนางนันทาทวีด้วยเสียงอ่อนหวาน พระนางนันทาทวีก็ได้เป็นเหมือนมาประทับอยู่หน้าที่นั่งพระเจ้าจุลนี แต่นั้นพระเจ้าจุลนีจึงทรงคิดว่า ยกมโหสถบัณฑิตเสีย บุคคลอื่นที่ชื่อว่าสามารถจะพามเหสีที่รักของเรามาให้แก่เรา ย่อมไม่มี ลำดับนั้น เมื่อพระเจ้าจุลนีทรงระลึกพระนางเจ้านั้น ความโศกก็เกิดขึ้น พระโพธิสัตว์จึงทูลเล่าโลมพระเจ้าจุลนีว่า พระองค์อย่าทรงวิตกเลย พระราชเทวีพระราชโอรส และพระราชชนนีของพระองค์ ทั้ง ๓ องค์จักเสด็จกลับมา ข้าพระองค์

กลับไปนั่นแหละเป็นกำหนดแนในการเสด็จกลับแห่งกษัตริย์ทั้ง ๓ องค์นั้น เพราะฉะนั้น
ขอพระองค์วางพระหฤทัยเสียเถิด พระเจ้าข้า.

ลำดับนั้น พระเจ้าจูลีทรงคิดว่า เราให้ทำการพิทักษ์รักษาเมืองของเราเป็นอันดี
แล้วมาดั่งล้อมอุปการณครั้งนี้ด้วยพลพาหนะถึงเท่านี้ มโหสถยังนำพระเทวีโอรสธิดา และ
พระชนนีของเรา จากเมืองเราซึ่งรักษาดีแล้วอย่างนี้ไปให้พระเจ้าวิเทหราชได้ และเมื่อพวกเรา
ดั่งล้อมอยู่อย่างนี้ มโหสถยังพระเจ้าวิเทหราชทั้งพลพาหนะให้หนีไป แม้สักคนหนึ่งก็หา
มิใคร่รู้ไม่ มโหสถรู้เล่ห์กลอันเป็นทิพย์หรือ หรือเพียงอุบายบังตาหนอ เมื่อจะตรัสถามข้อความ
กะมโหสถ จึงตรัสถามว่า

เจ้ารู้เล่ห์กลอันเป็นทิพย์ หรือเจ้าได้ทำอุบาย
เพียงบังตา ในการที่เจ้าปล่อยพระเจ้าวิเทหราชผู้เป็น
ศัตรูของข้า ซึ่งตกอยู่ในเงื้อมมือข้าแล้ว.

มโหสถได้ฟังรับสั่งจึงทูลว่า ข้าพระองค์รู้เล่ห์กลอันเป็นทิพย์ จริงอยู่ บัณฑิต
ทั้งหลายย่อมเรียนเล่ห์กลอันเป็นทิพย์ไว้ครั้น เมื่อภัยมาถึง ก็ปลดปล่อยตนบ้าง ผู้อื่นบ้างให้พ้น
ทุกข์ ทูลฉะนี้แล้วทูลว่า

ข้าแต่พระมหาราชเจ้า บัณฑิตทั้งหลายในโลกนี้
ย่อมบรรลุละห์กลอันเป็นทิพย์ บัณฑิตชนผู้มีความรู้
เหล่านั้น จึงปล่อยตนจากทุกข์ได้ เหล่าโยธาหุ่นหนุ่ม
เป็นคนฉลาด เป็นทหารชุดอุโมงค์ ของข้าพระองค์
มีอยู่ พระเจ้าวิเทหราชเสด็จไปกรุงมิลลา โดยทางที่
ทหารเหล่านี้ทำไว้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทิพฺพมายิธ ตตฺตบทเป็น ทิพฺพมายํ อิธ. บทว่า มาณวปฺพุต
ได้แก่ เหล่าโยธาหุ่นหนุ่มผู้บำรุง. บทว่า เยถิ กเตน ได้แก่ ที่พวกเขาทำไว้. บทว่า มกุเณ
ได้แก่ โดยอุโมงค์ที่ตกแต่งไว้.

พระเจ้าจูลีได้ทรงสดับคำนี้แล้ว ก็ใคร่จะทอดพระเนตรอุโมงค์โดยทรงคิดว่า
มโหสถแจ้งว่า ได้ยินว่า พระเจ้าวิเทหราชได้เสด็จไปโดยอุโมงค์ที่ตกแต่งไว้ อุโมงค์เป็น
อย่างไรหนอ ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์รู้ว่า พระเจ้าจูลีมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตร
อุโมงค์ จึงคิดว่า พระราชาใคร่จะทอดพระเนตรอุโมงค์ เราจักแสดงอุโมงค์แก่พระองค์ เมื่อ
จะแสดง จึงได้กล่าวถาภาษานี้ว่า

เชิญเถิด พระเจ้าข้า ขอเชิญพระองค์ทอดพระ-

นครอุโมงค์ที่ได้สร้างไว้ดีแล้ว งามรุ่งเรืองด้วย

ระเบียบแห่งกองพลช้าง กองพลม้า กองพลรถ และ

กองพลราบ ซึ่งสำเร็จดีแล้วตั้งอยู่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า หตุถิน ความว่า ขอเชิญพระองค์ทอดพระเนตรอุโมงค์ที่งามรุ่งเรืองด้วยระเบียบแห่งกองพลช้างเป็นต้นเหล่านั้นที่นายช่างทำด้วยโปตถกรรม (การแกะสลัก) และจิตรกรรม (การเขียนภาพ) มีแสงสว่างเป็นอย่างเดียวกันเช่นกับเทวสภาที่ตกแต่งแล้ว.

ก็แลครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว มโหสถได้ทูลต่อไปว่า อุโมงค์ซึ่งตกแต่งแล้ว ข้าพระองค์ให้สร้างไว้ด้วยปัญญาของข้าพระองค์ เป็นราวกะปรากฏแล้วในที่ตั้งขึ้นแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ พระองค์จึงทอดพระเนตรประตูใหญ่ ๘๐ ประตูน้อย ๖๔ ห้องนอน ๑๐๑ โคมดวงประทีป ๑๐๑ พระองค์จึงเป็นผู้พร้อมเพรียงบันเทิงกับด้วยข้าพระองค์ เสด็จเข้าไปสู่อุปกรณ์ครกับด้วยราชบริพาร ทูลละนี้แล้วให้เปิดประตูเมือง พระเจ้าจุลนีพระราชาร้อยเอ็ด แวดล้อมเสด็จเข้าสู่เมือง พระมหาสัตว์ลงจากปราสาทมายังคมพระเจ้าจุลนี พาพระราชาร้อยเอ็ดด้วยราชบริพารเข้าสู่อุโมงค์ พระเจ้าจุลนีทอดพระเนตรเห็นอุโมงค์ราวกะเทวสภา เมื่อจะทรงพรรณนาคุณแห่งพระโพธิสัตว์ จึงตรัสว่า

ดูก่อนมโหสถ บัณฑิตทั้งหลายเช่นนี้ เหล่านี้

อย่างตัวเจ้า อยู่ในเรือน ในแวนแคว้นแห่งผู้ใด เป็น

ลาภของชาววิเทหรัฐและชาวกรุงมิถิลาผู้ได้อยู่ร่วมกับ

ผู้นั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วิเทหान์ ความว่า เป็นลาภของชาววิเทหะ คือของชนบทที่เป็นบ่อเกิด คือเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งเหล่าบัณฑิตเห็นปานนี้หนอ. บทว่า ยสุติเม อธิสทา ความว่า บัณฑิตทั้งหลายผู้ฉลาดในอุบายเหล่านี้ คือเห็นปานนี้ อยู่ในเรือนเดียวกัน ในประเทศเดียวกัน หรือในแวนแคว้นเดียวกัน ของผู้ใดเป็นลาภของผู้นั้นหนอ. บทว่า ยถาคฤมสิ ความว่า ชนทั้งหลายย่อมได้เพื่ออันอยู่ในรัฐเดียวกัน ในชนบทเดียวกัน ในนครเดียวกัน ในเรือนเดียวกัน กับบัณฑิตเช่นนั้นเหมือนอย่างตัวท่านนั้นแหละ เป็นลาภของชนเหล่านั้น คือของชาววิเทหรัฐและชาวกรุงมิถิลา ผู้ได้อยู่ร่วมกับท่าน พระเจ้าจุลนีพรหมทัตมีพระดำรัสดังนี้.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ได้แสดงห้องนอน ๑๐๑ ห้องแก่พระเจ้าจุลนี ครั้นประตูห้องหนึ่งเปิด ประตูทั้งหมดก็เปิด ครั้นประตูห้องหนึ่งปิด ประตูทั้งหมดก็ปิด เมื่อพระราช

ทอด พระเนตรพลางเสด็จไปข้างหน้า มโหสถโดยเสด็จไปข้างหลัง เสนาทั้งปวงก็เข้าไปสู่
อุโมงค์ พระราชาเสด็จออกจากอุโมงค์ มโหสถรู้ว่าเสด็จออก จึงตามออกมาบ้าง ไม่ให้ชน
ทั้งปวงออก ปิดประตูอุโมงค์เหยียบเครื่องสลักขนนตร์ ประตูใหญ่ ๘๐ ประตูน้อย ๖๔
ประตูห้องนอน ๑๐๑ และโคมดวงประทีป ๑๐๑ ก็ปิดพร้อมกัน อุโมงค์ทั้งสี่ก็มีดราวกะ
โลกันตนรก มหาชนทั้งกลัวทั้งสะดุ้งอันมรณภัยคุกคามแล้ว พระมหาสัตว์หิบบดาบซึ่งตนเอา
ไปฝังทรายไว้เมื่อวานนี้ แล้วโคดขึ้นจากพื้นสู่อากาศสูง ๑๘ ศอก แล้วกลับลงมาจากอากาศ
จับพระหัตถ์พระเจ้าจุลนีพรหมทัตไว้ เจือดาบให้ตกพระหฤทัยทูลถามว่า ราชสมบัติในสกล
ชมพูทวีปเป็นของใคร พระราชากลัวตรัสตอบว่า เป็นของเธอ แล้วตรัสว่า เธอจงให้อภัย
แก่ข้า มโหสถทูลว่า พระองค์อย่าตกพระหฤทัยกลัวเลย พระเจ้าข้า ข้าพระองค์จับดาบด้วย
ใคร่จะปลงพระชนม์ก็หาไม่ ข้าพระองค์จับเพื่อจะสำแดงปัญญาของข้าพระองค์ ทูล
ฉะนั้นแล้วถวายดาบนั้นต่อพระหัตถ์พระราชา ลำดับนั้น มโหสถทูลพระราชาผู้ทรงถือดาบ
ประทับยืนอยู่ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ถ้าพระองค์ทรงใคร่จะฆ่าข้าพระองค์ ก็จงฆ่าด้วย
ดาบเล่มนี้ ถ้าพระองค์ทรงใคร่จะพระราชทานอภัย ก็จงพระราชทาน พระราชาตรัสตอบว่า
ดูก่อนบัณฑิต ข้าให้อภัยแก่เธอจริง ๆ เธออย่าคิดอะไรเลย พระราชาจุลนีพรหมทัตกับมโหสถ
โพธิสัตว์ทั้งสองต่างจับดาบทำสาบานเพื่อไม่ประทุษร้ายต่อกันและกัน ลำดับนั้น พระเจ้า
จุลนีตรัสกะพระโพธิสัตว์ว่า ดูก่อนบัณฑิต เธอเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกำลังปัญญาอย่างนี้ เหตุไร
ไม่เอาราชสมบัติเสีย มโหสถทูลตอบว่า ถ้าข้าพระองค์อยากได้ ก็จงฆ่าพระราชาในสกล
ชมพูทวีปเสียในวันนี้แล้วเอาราชสมบัติ ก็แต่การฆ่าผู้อื่นแล้วถือเอายศ นักปราชญ์ทั้งหลายไม่
สรรเสริญ ลำดับนั้น พระราชาตรัสว่า ดูก่อนบัณฑิต มหาชนออกจากอุโมงค์ไม่ได้ก็คร่ำครวญ
เธอจงเปิดประตูอุโมงค์ให้ชีวิตทานแก่มหาชน มโหสถเปิดประตูอุโมงค์อุโมงค์ทั้งสี่ก็มีแสง
สว่างเป็นอันเดียวกัน มหาชนกลับได้ความยินดี พระราชาทั้งปวงออกจากอุโมงค์กับเสนาไปสู่
สำนักมโหสถ มโหสถสถิตอยู่ ณ พลับพลาอันกว้างขวางกับพระราชาจุลนี ลำดับนั้น
พระราชาเหล่านั้นตรัสกะมโหสถว่า พวกข้าพเจ้าได้ชีวิตเพราะอาศัยท่าน ถ้าท่านไม่เปิดประตู
อุโมงค์อีกครู่เดียว ข้าพเจ้าทั้งปวงก็จักถึงความตายในอุโมงค์นั้นนั่นเอง มโหสถทูลตอบว่า
ข้าแต่มหาราชทั้งหลาย พระองค์ไม่เสียพระชนมชีพเพราะอาศัยข้าพระองค์ แต่ในบัดนี้ก็หาไม่
แม้ในกาลก่อนพระองค์ก็ได้อาศัยข้าพระองค์จึงยังดำรงพระชนมชีพอยู่ พระราชาเหล่านั้น ตรัส
ถามว่า เมื่อไร บัณฑิต มโหสถบัณฑิตจึงทูลว่า ถ้าอย่างนั้น ขอพระองค์ทรงฟัง ทรง
ระลึกถึงกาลเมื่อพระเจ้าจุลนียิธราชสมบัติในชมพูทวีปทั้งสี่ได้ ยกเสียแต่เมืองของพวกข้า
พระองค์ แล้วกลับอุดตราบัญชาลาธาณี แล้วจัดแต่งสุราเพื่อดื่มชยบานในสวนหลวงได้หรือไม่

พระราชาเหล่านั้นรับว่าระลึกได้ มโหสถจึงทูลว่า ในกาลนั้น พระราชาจุลนีกับแก้วผู้มี
ความคิดชั่ว ประกอบกันขึ้นเพื่อปลงพระชนม์เหล่าพระองค์ด้วยสุราที่ประกอบด้วยยาพิษและ
มัจฉมังสะเป็นต้น ที่นั้นข้าพระองค์จึงรำพึงว่า เมื่อเรายังมีชีวิตอยู่ เหล่าพระองค์จ้องอย่าได้
เสียพระชนมชีพโดยหาที่พึ่งมิได้เลย คิดในใจดังนี้จึงส่งพวกคนของข้าพระองค์ไป ให้ทำลาย
ภาชนะทั้งปวง ทำลายความคิดของพวกนั้นเสีย ได้ให้ชีวิตท่านแก่พระองค์ทั้งหลาย พระราชา
เหล่านั้นทั้งหมดได้สดับคำของมโหสถ ก็มีพระมนัสหวาดเสียว จึงทูลถามพระเจ้าจุลนีว่า
จริงหรือไม่ พระเจ้าข้า พระเจ้าจุลนีตรัสตอบว่า จริง ดิฉันเชื่อด้อยคำของอาจารย์แก้วได้
ทำอย่างนั้น มโหสถบัณฑิตได้กล่าวจริงทีเดียว พระราชาเหล่านั้นต่างสวมกอดพระมหาสัตว์
ตรัสว่า แน่ะบัณฑิต ท่านได้เป็นที่พึ่งของพวกข้าพเจ้า พวกข้าพเจ้าได้รอดชีวิตเพราะท่าน
ตรัสเช่นนี้แล้วบูชาพระโพธิสัตว์ด้วยราชาภรณ์ทั้งปวง มโหสถทูลพระเจ้าจุลนีอย่างนี้ว่า ข้าแต่
พระมหाराชาเจ้า พระองค์อย่าได้ทรงคิดเลย นั่นเป็นโทษของการส้องเสพด้วยมิตรลามกนั่นเอง
ขอพระองค์ยังพระราชาเหล่านั้นให้งดโทษ พระราชาพรหมทัตตรัสว่า เราได้ทำกรรมเห็นปาน
นี้แก่พวกท่านเพราะอาศัยคนชั่ว นั่นเป็นความผิดของข้าพเจ้า ท่านทั้งหลายจงงดโทษแก่
ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักไม่ทำกรรมเห็นปานนี้อีก รับสั่งเช่นนั้นแล้วให้พระราชาเหล่านั้นขมาโทษ
พระราชาเหล่านั้นแสดงโทษกะกันและกัน แล้วเป็นผู้พร้อมเพรียง ชื่นชมต่อกัน ลำดับนั้น
พระเจ้าจุลนีให้นำขาทนิยะและโกษนิยะเป็นอันมาก และดนตรีของหอมดอกไม้เป็นต้นมา
เล่นอยู่ในอุโมงค์กับด้วยกษัตริย์ทั้งปวงตลอดสัปดาห์แล้วเข้าสู่พระนคร ให้ทำสักการะใหญ่แก่
พระมหาสัตว์ แวดล้อมไปด้วยพระราชาร้อยเอ็ด ประทับนั่ง ณ พ้นพระราชมณเฑียรตรัสด้วยมี
พระราชประสงค์จะให้มโหสถบัณฑิตอยู่ในราชสำนักของพระองค์ ว่า

ข้าจะให้เครื่องเลี้ยงชีพ การบริหาร เบี้ยเลี้ยง

และบำเหน็จเพิ่มขึ้น ๒ เท่า และให้โภคสมบัติอัน

ไพบุลย์อื่นๆ เจ้าจงใช้สอยสิ่งทีปรารถนา จงรื่นรมย์

เถิด อย่ากลับไปหาพระเจ้าวิเทหราชเลย พระเจ้า

วิเทหราชจักทำอะไรได้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วุตฺติ ได้แก่ เครื่องเป็นไปแห่งชีวิตที่อาศัยได้. บทว่า
ปฺริหาริ ได้แก่ ให้คามและนิคม. บทว่า ภตฺต ได้แก่ อาหาร. บทว่า เวตนํ ได้แก่ เสบียง.
บทว่า โภเค ความว่า ข้าจะให้โภคสมบัติอันไพบุลย์แม่อื่น ๆ แก่เจ้า.

ฝ่ายมโหสถบัณฑิตเมื่อจะทูลห้ามพระเจ้าจุลนี ได้ทูลว่า

ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า ผู้ใดสละท่านผู้ขบเลี้ยง

ตนเพราะเหตุแห่งทรัพย์ ผู้นั้นย่อมถูกตนเองและผู้อื่น
ติเตียนทั้งสองฝ่าย พระเจ้าวิเทหราชยังทรงพระชนม์
อยู่เพียงใด ข้าพระองค์ไม่พึงเป็นราชบุรุษของพระ-
ราชาอื่นเพียงนั้น ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า ผู้ใดสละ
ท่านผู้ชบเลี้ยงตนเพราะเหตุแห่งทรัพย์ ผู้นั้นย่อมถูก
ตนเองและผู้อื่นติเตียนทั้งสองฝ่าย พระเจ้าวิเทหราช
ยังดำรงพระชนม์อยู่เพียงใด ข้าพระองค์ไม่พึงอยู่ใน
แคว้นแคว้นของพระราชาราชอื่นเพียงนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุตฺตโน จ ปรสฺส จ ความว่า บุคคลย่อมติเตียนตนด้วย
ตนว่า บาปเห็นปานนี้ อันเราผู้สละท่านผู้ชบเลี้ยงตนเพราะเหตุแห่งทรัพย์กระทำแล้ว แม้
ผู้อื่นก็ย่อมติเตียนด้วยเหตุนี้ว่า ผู้นี้มีธรรมเลวทราม สละท่านผู้ชบเลี้ยงตนมาเพราะเหตุแห่ง
ทรัพย์ เพราะเหตุนี้ เมื่อพระเจ้าวิเทหราชยังดำรงพระชนม์อยู่ ข้าพระองค์ไม่อาจอยู่ใน
แคว้นแคว้นของพระราชาราชอื่นได้.

ลำดับนั้น พระเจ้าจุลนีตรัสกะมโหสถว่า เนะบัณฑิต ถ้าอย่างนั้นท่านจงให้
ปฎิญาณว่าจะมาในนครนี้ ในเมื่อพระราชาราชของท่านถึงแก่กรรมแล้ว มโหสถทูลสนองว่า ดีแล้ว
พระเจ้าข้า เมื่อข้าพระองค์ยังมีชีวิตอยู่จักมา ลำดับนั้น พระเจ้าจุลนีพรหมทัตทรงทำมหา
สักการะแก่พระโพธิสัตว์ตลอดศัปปดาห์ ครั้นล่วงไปอีกศัปปดาห์ เวลาที่มโหสถทูลลา เมื่อจะ
ตรัสว่า เนะบัณฑิต ข้าให้สิ่งนี้ๆ แก่เจ้า จึงตรัสคาถาว่า

ดูก่อนมโหสถบัณฑิต ข้าให้ทอง ๑,๐๐๐ นิกกะ
และบ้าน ๘๐ บ้านในแคว้นกาสีแก่เจ้า ข้าให้ทาสี
๔๐๐ คน และภรรยา ๑๐๐ คนแก่เจ้า เจ้าจงพาเสนางค-
นิกรทั้งปวงไปโดยสวัสดิ์เถิด.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นิคุขสฺสสฺส ความว่า ๕ สุวันณะเป็น ๑ นิกกะ ให้ทอง
๑,๐๐๐ นิกกะ. บทว่า คาม ความว่า บ้านเหล่าใดเก็บส่วยได้ปีละหนึ่งแสนกหาปณะ ข้าให้
บ้านเหล่านั้นแก่เจ้า. บทว่า กาสีสุ ได้แก่ ในแคว้นของประชาชนชาวกาสี.

กาสีกรัณฐ์นั้นอยู่ใกล้วิเทหรัฐ เพราะฉะนั้น พระเจ้าจุลนีจึงประทานบ้าน ๘๐ บ้านใน
กาสีกรัณฐ์นั้นแก่มโหสถ ฝ่ายมโหสถทูลพระเจ้าจุลนีว่า พระองค์อย่าทรงวิตกถึงพระราชวงศ์
เลย ข้าพระองค์ได้ทูลพระราชาราชของข้าพระองค์ไว้ในกาลเมื่อพระองค์เสด็จไปกรุงมิลิตาว่า
ขอพระองค์จงตั้งพระนางันทาทวีไว้ในที่พระราชชนนี จงตั้งพระปัญจาตจันทกุมารไว้ในที่

พระกนิษฐาภาดา ทูลจนนั้นแล้ว ได้อภิเษกพระนางปัญจาลจันทிரาชธิดาของพระองค์กับพระเจ้าวิเทโหราช แล้วจึงได้ส่งเสด็จพระเจ้าวิเทโหราช ข้าพระองค์จักส่งพระราชมารดาพระนางนั้นทาเทวี และพระราชโอรสของพระองค์กลับมาโดยเร็วทีเดียว พระเจ้าจุลนีพรหมทัตตรัสว่า ดีแล้ว พ่อบัณฑิต แล้วยังมโหสถให้รับฝากข้าชายหญิงโคกระบือและเครื่องประดับ และทองเงิน ช่างม้ารถอันตกแต่งแล้วเป็นคันที่พึงพระราชทานแก่พระราชธิดา ด้วยพระดำรัสว่า เจ้าพึงให้ทรัพย์สินเหล่านั้นแก่พระปัญจาลจันทிரาชบุตรข้า เมื่อทรงพิจารณากิจอันควรทำแก่เสนาพาหนะ จึงตรัสว่า

**พวกเจ้าจงให้อาหารแก่ช้างและม้าเพิ่มขึ้นเป็น
สองเท่า เพียงใด จงเลี้ยงดูกองรถและกองราบให้อิ่ม
หน้าด้วยข้าวและน้ำ เพียงนั้น.**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยาว ความว่า มิใช่เพิ่มเป็นสองเท่าอย่างเดียวเท่านั้น พระเจ้าจุลนีตรัสว่า จงให้อาหารมีข้าวเหนียวและข้าวสาลีเป็นต้น แก่ช้างและม้าทั้งหลายจนเพียงพอ. บทว่า ตปฺปนฺนํ ความว่า จงให้เท่าที่ไปไม่ลำบากในระหว่างทาง ให้อิ่มหนา.

ก็แลครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว เมื่อทรงส่งมโหสถบัณฑิตไป พระเจ้าจุลนีตรัสว่า

**พ่อบัณฑิต เจ้าจงพากองช้าง กองม้า กองรถ
กองราบไป ขอพระเจ้าวิเทโหมหาราชจงทอดพระเนตร
เห็นเจ้าผู้ไปถึงกรุงมิลลา.**

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มิถิลํ คตํ ความว่า ขอพระเจ้าวิเทโหราชจงทอดพระเนตรเห็นเจ้าถึงกรุงมิลลาโดยสวัสดิ.

พระเจ้าจุลนีทรงทำสักการะใหญ่แก่มโหสถบัณฑิตแล้วทรงส่งไป ด้วยประการฉะนี้ แม้พระราชาร้อยเอ็ดเหล่านั้น ก็ทำมหาสักการะประทานบรรณาการเป็นอันมาก ฝ่ายเหล่าบุรุษที่มโหสถวางไว้ในสำนักของพระราชาร้อยเอ็ดเหล่านั้นก็แวดล้อมมโหสถ มโหสถเดินทางไปด้วยบริวารมากในระหว่างทางได้ส่งคนไปเก็บส่วยแต่บ้านที่พระเจ้าจุลนีประทาน ถึงวิเทโหรัฐ ฝ่ายอาจารย์เสนกะได้วางคนไว้ในระหว่างทางสั่งว่า เจ้าจงดูพระเจ้าจุลนีเสด็จมาหรือไม่เสด็จมา และบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งมา จงบอกข้า ฝ่ายคนผู้รับคำสั่งของเสนกะเห็นมโหสถมาแต่ไกลราว ๓ โยชน์จึงมาแจ้งแก่เสนกะว่า มโหสถมากับบริวารเป็นอันมาก เสนกะได้ฟังประพฤติเหตุจึงได้ไปสู่ราชสำนัก ฝ่ายพระเจ้าวิเทโหราชประทับอยู่ ณ พื้นปราสาท ทอดพระเนตรภายนอกทางพระแกล เห็นกองทัพใหญ่ ทรงรำพึงว่า เสนาของมโหสถน้อย ก็เสนานี้ปรากฏว่ามากเหลือเกิน พระเจ้าจุลนีเสด็จมากระมังหนอ ทรงรำพึงดังนี้ก็ทั้งทรงกลัวทั้งทรงสะดุ้ง เมื่อจะ

ตรัสถามอาจารย์ทั้ง ๔ จึงตรัสว่า

เสนาคือกองช้าง กองม้า กองรถ กองราบนั้น

ปรากฏมากมาย เป็นจตุรงคินิเสนาที่น่ากลัว บัณฑิต

ทั้งหลายสำคัญอย่างไรหนอ.

ลำดับนั้น เสนกะเมื่อจะกราบทูลข้อความนั้น จึงกล่าวว่า

ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ความยินดีอย่างสูงสุด

ย่อมปรากฏเฉพาะแต่พระองค์ มโหสถพากองทัพ

ทั้งปวงมาถึงแล้วโดยสวัสดิ.

พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงฟังคำของเสนกะจึงตรัสว่า คุณก่อนท่านเสนกะ เสนาของมโหสถบัณฑิตน้อย ก็แต่นี้มากมาย เสนกะทูลตอบว่า มโหสถจักทำให้พระเจ้าจุลนีทรงเลื่อมใส พระเจ้าจุลนีทรงเลื่อมใสแล้วจักพระราชทานเสนาแก่มโหสถ พระเจ้าวิเทหราชจึงให้เอากลองตีปาวร้องในพระนครว่า ชาวเมืองทั้งหลายจงตกแต่งพระนครต้อนรับมโหสถบัณฑิต ชาวพระนครก็ทำตามประกาศ มโหสถเข้าพระนครไปสู่ราชสำนัก ถวายบังคมพระเจ้าวิเทหราชแล้วนั่งอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ลำดับนั้น พระเจ้าวิเทหราชเสด็จลุกขึ้นสวมกอดมโหสถแล้วประทับเหนือบัลลังก์อันประเสริฐ เมื่อจะทรงทำปฏิสันถารจึงตรัสว่า

คน ๔ คน นำคนตายไปทิ้งไว้ในป่าช้าแล้วกลับ

ไป ฉันทใด พวกเราทิ้งเจ้าไว้ในกับปิลรัฐแล้วกลับมา

ในที่นี้ ก็ฉันทนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น เจ้าเปลื้องตนพัน

มาได้เพราะเหตุอะไร เพราะปัจจัยอะไร หรือเพราะ

ผลอะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จตุโร ชนา ความว่า แน่ะบัณฑิต คน ๔ คนนำคนตายไปป่าช้าด้วยเตียง ทิ้งคนตายนั้นไว้ในป่าช้านั้น ไม่เหลียวแลไป ฉันทใด พวกเราทิ้งเจ้าไว้ในกับปิลรัฐมาที่นี้ ก็ฉันทนั้น. บทว่า วณฺเณน ได้แก่ ด้วยเหตุ. บทว่า เหตุนา ได้แก่ ด้วยปัจจัย. บทว่า อตุลาเตน ได้แก่ ด้วยผล. บทว่า ปริโมจยิ ความว่า พระเจ้าวิเทหราชตรัสถามมโหสถว่า เจ้าตกอยู่ในเงื้อมมือของข้าศึก เปลื้องตนพันมาได้ ด้วยเหตุอะไร ด้วยปัจจัยอะไร ด้วยผลอะไร.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทูลตอบว่า

ข้าแต่พระจอมวิเทหรัฐ ข้าพระองค์ป้องกันข้อ

ความด้วยข้อความ ป้องกันความคิดด้วยความคิด

พระเจ้าข้า ไซ้แต่เท่านั้น ข้าพระองค์ยังป้องกันพระ-
ราชา ดังสาครกันล้อมชมพูทวีปไว้ฉะนั้น.

เนื้อความของกาลานี้ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ข้าพระองค์ป้องกันข้อความที่
พวกนั้นคิดไว้ ด้วยข้อความที่ข้าพระองค์คิดแล้ว ข้าพระองค์ป้องกันความคิดที่พวกนั้นคิดไว้
ด้วยความคิดของข้าพระองค์ ไซ้แต่เท่านั้น ข้าพระองค์ยังได้ป้องกัน พระราชาเมื่อนั้นผู้มี
พระราชาร้อยเอ็ดเป็นบริวารถึงเพียงนี้ทีเดียว จุสาครกันล้อมชมพูทวีปไว้ฉะนั้น มโหสถ
กล่าวกรรมที่ตนทำทั้งหมดโดยพิสดาร.

พระเจ้าวิเทโหราชได้ทรงสดับดังนั้นแล้วทรงโสมนัส ลำดับนั้น มโหสถบัณฑิต
เมื่อจะพูดถึงบรรณาการที่พระเจ้าจุลนีพระราชทานแก่ตนให้ทรงทราบ จึงพูดว่า

พระเจ้าจุลนีพระราชทานทอง ๑,๐๐๐ นิกขะ บ้าน
๘๐ บ้านในแคว้นกาฬี ทาสี ๔๐๐ คน และภรรยา
๑๐๐ คนแก่ข้าพระองค์ ข้าพระองค์ได้พาเสนางคนิกร
ของข้าพระองค์ทั้งหมดมาในที่นี้โดยสวัสดิ.

แต่นั้น พระราชาทรงยินดีรำเริงเหลือเกิน เมื่อจะตรัสสรรเสริญคุณของพระมหา
สัตว์ จึงทรงเปล่งอุทานนั้นนั้นแล้วว่า

แนะเสนกาจารย์ การอยู่ร่วมด้วยเหล่าบัณฑิต
เป็นสุขดีหนอ เพราะวามโหสถปลดปล่อยพวกเรา
ผู้ตกอยู่ในเงื้อมมือข้าศึก จุจนุคปลดปล่อยฝูงนก
ที่ติดอยู่ในกรง หรือฝูงปลาที่ติดอยู่ในแห ฉะนั้น.

ฝ่ายเสนกบัณฑิตเมื่อจะรับพระราชดำรัส ได้กล่าวกาลานี้ว่า

ข้าแต่พระมหาราชเจ้า บัณฑิตทั้งหลายนำความ
สุขมาแท้จริงอย่างนี้ทีเดียว มโหสถปลดปล่อยพวกเรา
ผู้ตกอยู่ในเงื้อมมือข้าศึก จุจนุคปลดปล่อยฝูงนก
ที่ติดอยู่ในกรง หรือฝูงปลาที่ติดอยู่ในแห ฉะนั้น.

ลำดับนั้น พระเจ้าวิเทโหราชให้ตักลองป่าวร้องในพระนครว่า ชาวเมืองจงเล่น
มหรสพใหญ่ตลอดสัปดาห์ คนเหล่าใดมีความรักในตัวเรา คนเหล่านั้นทั้งหมดจงทำสักการะ
และสัมนานะแก่มโหสถบัณฑิตเถิด.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

ชาวเมืองซึ่งนับว่าเกิดในแคว้นมคธ จงดีดพิน

ทั้งปวง จงติกลองเล็กกลองใหญ่และมโหระทึก จงพา

กันให้ร้องบันลือเสียงให้เซ็งแซ่.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อาหุณนตุ ได้แก่ จงประโคมดนตรี. บทว่า มาคชา
ลัขา ความว่า นับว่าเกิดในมคธรัฐ. บทว่า ทุนทภี ได้แก่ กลองใหญ่.

ลำดับนั้น ชาวเมืองและชาวชนบทเหล่านั้น ตามปกติก็ใคร่จะทำสักการะ
แก่มโหสถบัณฑิตอยู่แล้ว ครั้นได้ยินเสียงกลองป่าวร้องก็ได้ทำสักการะกันเหลือล้น.

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศข้อความนั้น ตรัสว่า

พวกฝ่ายใน พวกกุมาร พ่อค้า พราหมณ์

กองช้าง กองม้า กองรถ กองราบ ชาวชนบทและ

ชาวนิคม ร่วมกันนำข้าวน้ำเป็นอันมากมาให้แก่มโหสถ

บัณฑิต ชนเป็นอันมากได้เห็นมโหสถบัณฑิตกลับมา

สู่กรุงมิลินา ก็พากันเลื่อมใส ครั้นมโหสถบัณฑิต

ถึงแล้ว ก็โบกผ้าอยู่ทั่วไป.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โอโรธา จ ความว่า พวกฝ่ายในมีพระนางอุทุมพรเทวี
เป็นต้น. บทว่า อภิหารยฺ ความว่า ให้นำไปยัง คือ ส่งไป. บทว่า พหุชฺชน ความว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชนเป็นอันมากทั้งชาวพระนคร ทั้งชาวบ้านสี่ประตูเมือง ทั้งชาวชนบท
ได้เลื่อมใสแล้ว. บทว่า ทิสฺวา ปณฺธิตมาคเต ความว่า เมื่อมโหสถบัณฑิตมากรุงมิลินาเห็น
มโหสถบัณฑิตนั้น. บทว่า ปวตฺตถ ความว่า เมื่อมโหสถบัณฑิตถึงกรุงมิลินา มหาชนดีใจ
กล่าวว่า มโหสถบัณฑิตนี้ปลดปล่อยพระราชของพวกเราที่ตกอยู่ในอำนาจของปัจฉามิตรให้
ปลดปล่อยก่อน ภายหลังยังพระราชาร้อยเอ็ดให้มาโทษกันและกันทำให้สามัคคีกัน ยังพระเจ้า
จุลนีให้เลื่อมใสพาเอายศใหญ่ที่พระเจ้าจุลนีประทานมาแล้ว ได้โบกผ้ากันอยู่ทั่วไป.

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ไปสู่ราชสำนักในวันสุกมหรสพกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติ
เทพ ควรที่พระองค์จะส่งพระราชมารดา พระราชเทวี และพระราชโอรสของพระเจ้าจุลนี
ไปเสียโดยเร็ว พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงฟังคำมโหสถก็ตรัสว่า ดีแล้วพ่อ เจ้าจงส่งไปเสีย
มโหสถทำสักการะใหญ่แก่ภักษิรียทั้ง ๓ นั้น และทำสักการะสนมณะแก่เสนาผู้มากับตน ส่ง
ภักษิรียทั้ง ๓ แม้นั้นกับพวกชนของตนไปด้วยบริวารเป็นอันมาก ส่งภรรยา ๑๐๐ คนและทาสี
๔๐๐ คน ที่พระเจ้าจุลนีพระราชทานแก่ตน มอบถวายไปกับพระนางันทาเทวี และส่งแม่
เสนีสู้มากับด้วยตนไปกับชนเหล่านั้น.

พระนางันทาเทวีสวมกอดพระธิดาจุณพิตที่พระเศียรแล้วตรัสว่า แม่เจ้าละ แม่

ไปละ ตรัสถนึ่งนี้ทรงกันแสงคร่ำครวญด้วยศัพท์สำเนียงอันดัง ฝ่ายพระนางปัญจาลจันที่ผู้
พระธิดาทรงกราบพระราชมารดาแล้วทรงโศกาคูรทูลว่า พระมารดาอย่าละทิ้งลูกก่อน กษัตริย์
ทั้ง ๓ ออกจากพระนครด้วยบริวารเป็นอันมากถึงอุดรปัญจาลนครโดยลำดับ ลำดับนั้น พระ
เจ้าจุลนีพรหมทัตตรัสถามพระราชมารดาว่า ข้าแต่พระมารดา พระเจ้าวิเทหราชทรงทำ
อนุเคราะห์แก่พระองค์อย่างไร พระนางเจ้าสลากราชชนนีตรัสตอบว่า พ่อตรัสอะไร พระ
เจ้าวิเทหราชตั้งแม่ไว้ในฐานเป็นเทวดาได้ทำสักการะแก่เราดังนั้นทาเทวีไว้ในฐานเป็นพระราชมารดา
ตั้งพ่อปัญจาลจันทกุมารในฐานเป็นราชกนิษฐภคินี พระเจ้าจุลนีได้ทรงสดับพระราชมารดา
ชนนีรับสั่งก็ทรงยินดียิ่งนัก แล้วส่งบรรณาการเป็นอันมากไปถวายพระเจ้าวิเทหราช จำเดิมแต่นั้น
กษัตริย์เจ้าพระนครทั้ง ๒ ก็พร้อมเพรียงชื่นชมอยู่แล.

จบมหาวมมังคกัณฑ์

พระนางปัญจาลจันที่ได้เป็นที่รัก เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าวิเทหราช ในปีที ๒
พระนางเจ้านั้นประสูติพระโอรส ครั้นพระราชโอรสนั้นมีพรรษาได้ ๑๐ ปี พระเจ้าวิเทห
ราชผู้พระชนกสวรรคต มโหสถโพธิสัตว์ได้ถวายราชสมบัติแก่พระกุมารนั้น แล้วทูลลาว่า
ข้าแต่เทพเจ้า ข้าพระองค์จักไปอยู่ราชสำนักพระเจ้าจุลนีพระอัยกาของพระองค์ พระราช
านั้น ตรัสว่า แน่ะบัณฑิต ท่านอย่าทิ้งข้าพเจ้าผู้ยังเด็กไปเสีย ข้าพเจ้าตั้งท่านไว้ในที่บิดาจัก
ทำสักการบูชา แม้พระนางเจ้าปัญจาลจันที่ผู้พระชนนีก็ตรัสวิงวอนพระโพธิสัตว์ว่า แน่ะบัณฑิต
ในกาลเมื่อท่านไปเสียแล้ว ที่พึ่งอื่นของข้าพเจ้าไม่มี ขอท่านอย่าไปเลย มโหสถทูลว่า ข้า
พระองค์ได้ถวายปฏิญาณไว้แก่พระเจ้าจุลนี ข้าพระองค์ไม่สามารถเพื่อจะไม่ใช่ เมื่อมหาชน
คร่ำครวญอยู่อย่างน่าสงสารมโหสถก็พาพวกอุปัฏฐากของตนออกจากพระนครไปถึงอุดรปัญ
จาลราชธานี พระเจ้าจุลนีทรงทราบวามโหสถมาถึง ก็เสด็จต้อนรับให้มโหสถเข้าพระนคร
ด้วยบริวารเป็นอันมาก ประทานเคหาสนาใหญ่ให้มโหสถอยู่ แล้วประทานบ้าน ๘๐ บ้านที่
ประทานแล้วแต่แรกและโคคสมบัติอื่น ๆ มโหสถก็รับราชการ ณ ราชสำนักนั้น.

ในกาลนั้น มีปริพาชิกคนหนึ่ง ชื่อเอรี เคยเข้าไปฉ้อในพระราชนิเวศน์ นางเป็น
บัณฑิตฉลาด นางยังไม่เคยเห็นมโหสถ ได้สดับกิตติศัพท์ว่า ได้ยินว่า มโหสถบำรุงพระราชา
แม้ มโหสถก็ยังไม่เคยเห็นปริพาชิก ได้ยินแต่กิตติศัพท์ว่า ได้ยินว่า ปริพาชิกชื่อเอรี ฉ้อใน
ราชสถาน.

ฝ่ายพระนางนั้นทาเทวีไม่ชอบพระเหตุในพระโพธิสัตว์ว่า มโหสถทำปวิปโยค
ให้เราลำบาก พระนางจึงตรัสสั่งเหล่าสตรีที่สนิทราว ๕๐๐ คนว่า เจ้าทั้งหลายจงพยายามหา
โทษของมโหสถสักอย่างหนึ่ง แล้วทูลยุยงระหว่างพระราชาให้แตกกัน สตรีเหล่านั้นเที่ยวมอง

หาโทษของมโหสถอยู่ วันหนึ่งปริพาชกนั้นฉันทแล้วออกไป ได้เห็นพระโพธิสัตว์มาสู่ราชูปถุ
ฐาน ณ พระลาน พระโพธิสัตว์ให้ปริพาชกาแล้วยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ปริพาชกาคิดว่า
ได้ยินว่า มโหสถนี้เป็นบัณฑิต เราจักรู้ความที่เธอเป็นบัณฑิตหรือไม่ใช่บัณฑิตก่อน เมื่อจะถาม
ปัญหาด้วยเครื่องหมายแห่งมือ จึงแลดูมโหสถแล้วแบมือออก ได้ยินว่า นางถามปัญหาด้วยใจ
ว่า พระเจ้าจุลนีนามโหสถมาแต่ประเทศอื่น เดียวนี้ทรงบำรุงเช่นไรหรือไม่ได้ทรงบำรุง
พระโพธิสัตว์รู้ว่า นางเริ่ปริพาชกาถามปัญหาเราด้วยเครื่องหมายแห่งมือ เมื่อจะแก้ปัญห
จึงกำมือ ได้ยินว่า มโหสถแก้ปัญหาคือใจว่า ข้าแต่ผู้เป็นเจ้า พระราชาทรงรับปฏิญาณ
ของข้าพเจ้าแล้วให้เรียกมา เดียวนี้เป็นผู้เหมือนกับกำพระหัตถ์ไว้มันยังไม่พระราชทานอะไร ๆ
ที่พระองค์ยังไม่เคยพระราชทานแก่ข้าพเจ้า นางเริ่รู้ถ้อยคำของมโหสถจึงยกมือขึ้นลูบศีรษะ
ของตน นางแสดงข้อความนี้ด้วยกิริยานั้นว่าแนะนำบัณฑิต ถ้าท่านลำบาก เหตุไรท่านจึงไม่
บวชเหมือนอาตมาเล่า พระมหาสัตว์รู้ความนั้นจึงลูบท้องของตน แสดงข้อความนี้ด้วยกิริยา
นั้นว่า ข้าแต่ผู้เป็นเจ้า บุตรและภรรยาข้าพเจ้าต้องเลี้ยงดูมาก เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้ายังไม่บวช
นางเริ่ถามปัญหาคือด้วยเครื่องหมายแห่งมือแล้วไปสู่อาวาสของตน ฝ่ายมโหสถให้นางแล้ว
ไปสู่ราชูปถุฐาน.

พวกสตรีคนสนิทที่พระนางนันทาเทวีประกอบยืนอยู่ที่หน้าต่าง เห็นกิริยานั้น จึง
ไปเฝ้าพระเจ้าจุลนี ทูลยุยงว่า ข้าแต่สมมติเทพ มโหสถอยู่ในที่เดียวกับนางเริ่ปริพาชกา
เป็นผู้ใคร่จะชิงราชสมบัติ ย่อมเป็นศัตรูของพระองค์ พระราชาได้ทรงสดับคำนั้น จึงตรัส
ว่าพวกเจ้าได้เห็นหรือได้ฟังอะไร สตรีเหล่านั้นทูลว่า ข้าแต่มหाराช ปริพาชกนั้นแล้วลง
จากปราสาท เห็นมโหสถ แล้วเหยียดมือออกมาให้รู้ความว่า ท่านสามารถจะทำ
พระราชาให้เป็นดังฝ่ามือ หรือให้เป็นดังลานนวดข้าวให้เสมอแล้วทำราชสมบัติให้ถึงเงื้อม
มือตน ฝ่ายมโหสถเมื่อแสดงอาการจับดาบ ได้กำมือเข้า หมายถึงรู้ว่า เราจะตัดศีรษะ
พระราชาโดยวันล่งไปเล็กน้อยแล้วทำราชสมบัติให้ถึงเงื้อมมือตน ปริพาชกยกมือของตนขึ้น
ลูบศีรษะหมายถึงรู้ว่า ท่านจะตัดศีรษะพระราชาท่านนั้น หรือ มโหสถลูบท้อง หมายถึงรู้ว่า
เราจะตัดกลางตัวเสียด้วย ข้าแต่มหाराช ขอพระองค์จึงไม่ประมาท ควรที่พระองค์จะ
ถามมโหสถเสียก่อน พระเจ้าจุลนีได้ทรงฟังถ้อยคำของสตรีเหล่านั้น จึงทรงดำริว่า มโหสถไม่
อาจจะประทุษร้ายในเรา เราจักถามปริพาชกาก็จักรู้ความ อีกวันหนึ่งในการเมื่อปริพาชกนั้น
แล้ว พระองค์เข้าไปหานางตรัสถามว่า ข้าแต่ผู้เป็นเจ้า ผู้เป็นเจ้าพบมโหสถบ้างหรือ นางทูล
ว่า เมื่อวานนี้อาตมะฉันทแล้วออกไปจากที่นี่ได้พบเธอ ตรัสถามว่าได้เจรจาสนทนอะไรกัน
บ้าง นางทูลว่า หาได้พูดอะไรกันไม่ เป็นแต่อาตมะได้ยินว่า เธอเป็นนักปราชญ์ จึงถาม

ปัญหาเธอด้วยเครื่องหมายแห่งมือ ด้วยมนสิการว่า ถ้าเธอเป็นนักปราชญ์ เธอจักรู้ปัญหานี้ จึงได้แบมือออกให้สำคัญรู้ว่า พระราชาของท่านเป็นผู้มีพระหัตถ์แบ หรือมีพระหัตถ์กำ คือได้ทรงสงเคราะห์อะไรท่านบ้าง หรือมิได้ทรงสงเคราะห์ มโหสถได้กำมือให้หมายรู้ว่า พระราชารับปณิธานของข้าพเจ้าไว้แล้วตรัสเรียกมา เดียวนี้ยังไม่ได้พระราชทานอะไร ที่นั่นอาตมะจึงอุบสีระให้หมายความว่า ถ้าท่านลำบาก ทำไมท่านไม่บวชดังอาตมะเล่า ฝ่ายมโหสถอุบท้องของตนให้ทราบ ว่า บุตรภรรยาอันข้าพเจ้าต้องเลี้ยงดูมีมากเกินไปจะต้องให้เต็มท้องกันมิใช่น้อย เหตุนี้จึงยังบวชไม่ได้ พระราชาจึงตรัสถามต่อไปว่า ข้าแต่ผู้เป็นเจ้า มโหสถเป็นนักปราชญ์หรือ นางเกริฑุลว่า บุคคลอื่นชื่อว่าเป็นนักปราชญ์เช่นมโหสถย่อมไม่มีในพื้นที่แผ่นดิน พระราชาได้ทรงฟังถ้อยคำแห่งนางเกริแล้ว ทรงนมัสการแล้วอาราธนาให้กลับ ในกาลเมื่อนางเกริไปแล้วมโหสถได้เข้าไปสู่ราชูปถัมภ์.

ลำดับนั้น พระราชาจึงตรัสถามมโหสถว่า คุณก่อนบังเกิด เจ้าได้พบนางเกริปริพาชกาบ้างหรือ มโหสถกราบทูลโดยนิยมนแห่งข้อความที่นางทูลแล้วว่า เมื่อวานนี้นางออกไปจากพระราชนิเวศน์ ข้าพระองค์ได้พบนาง นางถามปัญหาข้าพระองค์ด้วยเครื่องหมายแห่งมืออย่างนั้น แม้ข้าพระองค์ก็ได้แก้ปัญหานั้น พระราชาทรงเลื่อมใสพระราชทานที่เสนาบดีแถมมโหสถในวันนั้น ให้มโหสถรับราชกิจทั้งปวง มโหสถก็มีเกียรติยศใหญ่ในระหว่างอิสริยยศที่ได้รับพระราชทาน มโหสถคิดว่า พระราชาพระราชทานอิสริยยศยิ่งใหญ่ในคราวเดียว ก็แต่พระราชาทั้งหลายแม้ทรงใคร่จะยังเราให้ตายก็ยอมทรงทำอย่างนี้เอง ไฉนหนอเราจะทดลองพระราชว่าเป็นผู้มีพระหฤทัยดีต่อเราหรือหาไม่ก็แต่บุคคลอื่นไม่สามารถจะรู้ได้ นางเกริปริพาชกาผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญานั้นแหละจักรู้ได้โดยอุบาย ครั้นคิดฉะนี้แล้วจึงถือของหอมมีดอกไม้เป็นต้น เป็นอันมากไปสู่อาวาสปริพาชกานูชาให้วันางแล้วจึงกล่าวว่า ข้าแต่ผู้เป็นเจ้า ตั้งแต่วันที่ท่านกล่าวคุณถาของข้าพเจ้าแด่พระราชา พระราชาพระราชทานยศยิ่งใหญ่แก่ข้าพเจ้าราวจะว่าจะทับถม แต่ข้าพเจ้าหาทราบยศที่พระราชทานนั้นไม่ว่า พระราชทานโดยปกติหรือโดยพิเศษดีแล้ว ท่านพึงรู้ความที่พระราชาโปรดปรานข้าพเจ้าละหรือ โดยอุบายอันหนึ่งนางเกริรับคำ.

อีกวันหนึ่งเมื่อไปสู่พระราชนิเวศน์ ได้คิดปัญหาชื่อว่า ทกรกษสปัญหาดังได้สดับมา ความปริวิตกอย่างนี้ได้เกิดมีแก่นางเกริว่า เราเป็นเหมือนคนสอดแนม จักทูลถามพระราชาโดยอุบาย ก็จักรู้ว่า พระองค์มีพระหฤทัยดีต่อมโหสถหรือหาไม่ นางไปทำกตกิจแล้วนั่งอยู่ ฝ่ายพระราชาทรงนมัสการนางเกริแล้วก็ประทับนั่งอยู่ ความปริวิตกได้เกิดมีแก่นางเกริว่า ถ้าพระราชาจักเป็นผู้มีพระหฤทัยร้ายต่อมโหสถ เราทูลถามปัญหา จักตรัสความ

ที่พระองค์มีพระหฤทัยร้ายในท่ามกลางมหาชน ข้อนั้นจะไม่สมควร เราจักต้องทูลถามพระองค์
ในที่ควรแห่งหนึ่ง นางจึงทูลว่า อาตมะปรารถนาที่ลับ พระราชาจึงให้ชนทั้งหลายกลับไปเสีย
ลำดับนั้น นางเกริจึงทูลขอโอกาสแด่พระราชาว่า อาตมะจักทูลถามปัญหาจะพระองค์
พระราชาตรัสอนุญาตว่า ถ้ามืดผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้ารู้จักจักกล่าวแก่ ลำดับนั้น นางเกริ
ปริพาชิกาเมื่อจะทูลถามทกรกขปัญหา จึงกล่าวคาถาที่หนึ่งว่า

ถ้าว่าผีเสื้อน้ำผู้แสวงหาเครื่องเส้นมนุษย์ จับเรือ
ของพระนางสลากเทวีพระราชชนนี พระนางันทา
เทวีพระมเหสี พระติณมณตรีกุมารพระอนุชา ธนุ-
เสขกุมารพระสหาย เกวัฏพราหมณ์ราชปุโรหิตาจารย์
มโหสถบัณฑิต และพระองค์รวม ๗ ซึ่งเล่นอยู่ใน
ทะเล พระองค์จะประทานใครอย่างไรให้เป็นลำดับ
แก่ผีเสื้อน้ำ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สตฺตุนฺ ความว่า ของคน ๗ คนเหล่านั้น คือ
พระชนนีของพระองค์ ๑ พระนางันทาเทวี ๑ ติณมณตรีกุมาร ๑ ธนุเสขพระสหาย ๑
ปุโรหิต ๑ มโหสถ ๑ และพระราชา ๑. บทว่า อุตฺทกฺคณฺว ได้แก่ ในน้ำทั้งลึกทั้งกว้าง. บทว่า
มนุสฺสพฺลิเมสฺสโน ความว่า แสวงหาเครื่องเส้นด้วยมนุษย์. บทว่า คณฺหะยฺ ความว่า
ผีเสื้อน้ำถึงพร้อมด้วยเร็วแรง ไพล่ขึ้นจากน้ำจับเรือนั้นไว้ ก็และครั้งจับแล้วกล่าวว่า ท่านจง
ให้ชน ๗ คนเหล่านั้นแก่ข้าพเจ้าตามลำดับ ข้าพเจ้าจะปล่อยท่านไป เมื่อเป็นอย่างนี้
พระองค์จะจัดลำดับให้อย่างไร. บทว่า มุญฺเจสิ ทกรกฺขโต ความว่า พึงจัดลำดับคนที่หนึ่ง
ถึงคนที่หกให้อย่างไร.

พระเจ้าจุลนีทรงสดับดังนั้น เมื่อจะทรงสำแดงตามพระราชอัธยาศัยจึงตรัสภาณนี้ว่า

ข้าพเจ้าจักให้พระมารดา ก่อน ให้มเหสี กนิษฐ-
ภาดา แต่นั้นให้สหาย ให้พราหมณ์ปุโรหิตเป็นที่ ๕
ให้ตนเองเป็นที่ ๖ ไม่ให้มโหสถแท้ทีเดียว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จญฺจํ ความว่า เมื่อผีเสื้อน้ำเคี้ยวกินพราหมณ์เป็นคน
ที่ ๕ แล้ว ลำดับนั้นข้าพเจ้าจะกล่าวว่า พ่อผีเสื้อน้ำ จงอำปากเมื่อมันอำปากแล้ว ข้าพเจ้าจะพัน
รักแร้ให้มัน ไม่คำนึงถึงสิริราชสมบัติกล่าวว่า จงเคี้ยวกินข้าพเจ้าในบัดนี้ แล้วโคดเข้าปาก
มัน เมื่อข้าพเจ้ายังมีชีวิตอยู่ จะไม่ให้มโหสถบัณฑิตอย่างแน่นอน.

ปัญหานี้จบด้วยกลามรรคเท่านั้น

ความที่พระราชามีพระหฤทัยดีในพระมหาสัตว์ อันปริพาชกรรู้แล้วด้วยประการ
ฉะนี้ แต่คุณของมโหสถบัณฑิตได้ปรากฏด้วยกลามรรคเพียงนี้เท่านั้นก็หาไม่ เพราะเหตุนี้
ความปริวิตกได้มีแก่นางเกรี้ยว เราจะกล่าวคุณของเขานั้น ๆ ในท่ามกลางมหาชน พระราชา
จักแสดงโทษของเขาเหล่านั้น แล้วทรงสรรเสริญคุณของมโหสถบัณฑิต คุณของมโหสถ
บัณฑิตก็จักปรากฏดุจดวงจันทร์ในวันเพ็ญลอยเด่นในท้องฟ้าฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้ นางจึง
ยังมหาชนในเมืองทั้งหมดให้ประชุมกัน แล้วทูลถามปัญหานี้ที่นั่นแหละก็พระราชาก็
จำเดิมแต่เบื้องต้น ครั้นพระราชาทรงแสดงอย่างนั้น แล้วจึงทูลว่า ข้าแต่ महाराज พระองค์
รับสั่งว่าจักประทานพระชนนีก่อน ก็ธรรมดาว่ามารดามีคุณูปการมาก พระราชมารดาของ
พระองค์เชื่อกับมารดาของชนเหล่าอื่นก็หาไม่ พระราชมารดาของพระองค์มีพระอุปการะมาก
เมื่อจะแสดงพระคุณแห่งพระราชมารดา จึงได้กล่าวสองคาถาว่า

พระราชชนนีของพระองค์เป็นผู้บำรุงเลี้ยง และ
ให้ประสูติ เป็นผู้อนุเคราะห์ตลอดราตรีนาน พราหมณ์
ชื่อฉัพพิ ประทูลร่ำในพระองค์ พระราชมารดาเป็น
ผู้ฉลาดเห็นประโยชน์เป็นปกติ ทำรูปเปรียบอันปลอด
เปลื้องพระองค์จากการปลงพระชนม์ พระองค์จะ
ประทานพระชนนีผู้มีพระมโนสคงที่ ประทานพระ-
ชนมชีพ ผู้ให้ทรงเจริญระหว่างพระทรวง ทรงไว้ซึ่ง
พระกรรมนั้นแก่ผีเสื้อน้ำ ด้วยโทษอะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โปเสตา ความว่าง ทรงให้อาบ ให้ดื่มให้บริโภคน้ำ วัน
ละสองสามครั้ง เลี้ยงดูพระองค์ในเวลายังทรงพระเยาว์. บทว่า ทิมนรุตานุกมฺปิภา ความว่า
ทรงอนุเคราะห์ด้วยพระหฤทัยอ่อนตลอดกาลนาน. บทว่า ฉัพพิ ตยิ ปฏฺฐาติ ความว่า
พราหมณ์ชื่อว่าฉัพพิ ประทูลร่ำในพระองค์ ในกาลใด เมื่อพราหมณ์นั้นประทูลร่ำใน
พระองค์ พระราชมารดานั้นเป็นผู้ฉลาดเห็นประโยชน์เป็นปกติ ได้ทำรูปอันเปรียบรูปพระองค์
ปลอดเปลื้องพระองค์จากการปลงพระชนม์.

ดังได้สดับมาว่า พระชนกของพระเจ้าจุลนี มีพระนามว่า มหาจุลนี พระนางสลาภ
เทวีเป็นพระมเหสีได้ทำชู้กับพราหมณ์อันมีชื่อว่าฉัพพิ นั้น ได้ปลงพระชนม์พระเจ้ามหาจุลนียก
ราชสมบัติให้พราหมณ์ เป็นมเหสีแห่งพราหมณ์นั้น ในกาลเมื่อพระเจ้าจุลนียังทรงพระเยาว์
วันหนึ่ง จุณิราชกุมารทูลว่า ข้าแต่พระมารดา หม่อมฉันหิว จึงให้ของควรเคี้ยวพร้อมกับ
น้ำอ้อยแก่พระโอรสแมลงวันทั้งหลายตอมล้อมพระกุมารนั้น พระกุมารนั้นทรงคิดว่า เราจัก

เคี้ยวกินของควรเคี้ยวนี้ไม่ให้มีแมลงวัน จึงเลี้ยงไปหน่อยหนึ่งแล้ว ยังขาดแห่งน้ำอ้อยให้ตกลงยังพื้น แล้วไล่แมลงวันที่สำนึกคนให้หนีไป แมลงวันเหล่านั้นก็พากันไปตอมน้ำอ้อยที่พื้นนั้น ราชกุมารเสวยของควรเคี้ยวไม่ให้มีแมลงวันแล้ว ล้างพระหัตถ์ทั้งสองบ้วนพระโอษฐ์แล้วหลีกไป พราหมณ์ได้เห็นกิริยาแห่งราชกุมารนั้นจึงคิดว่า กุมารนี้กินน้ำอ้อยไม่มีแมลงวันในบัดนี้ เจริญวัยแล้วจักไม่ให้ราชสมบัติแก่เรา เราจักยังกุมารนั้นให้ตายเสียในเคี้ยวนี้ทีเดียว พราหมณ์จึงแจ้งเนื้อความนั้นแก่พระนางสลากเทวี พระนางตรัสตอบว่า ดีแล้ว เทพเจ้า ข้าพระเจ้ายังพระภักดาของตนให้สิ้นพระชนม์ด้วยความรักในพระองค์ ต้องการอะไรด้วยกุมารนี้แก่ข้าพระเจ้า ณ บัดนี้ ข้าพระเจ้าจักมิให้มหาชนรู้ยังกุมารให้ตายโดยความลับ ครั้นนั้นแล้วลวงพราหมณ์ว่า อุบายนี้มีอยู่ พระนางสลากเทวีเป็นผู้มีปรีชาฉลาดในอุบาย จึงให้เรียกพ่อครัวมาตรัสว่า บุตรของข้าจุณีกุมารกับบุตรของเจ้าชื่อนุเสทกุมารเกิดวันเดียวกัน เจริญด้วยกุมารแหวดล้อม เป็นสหายที่รักแห่งกัน เคี้ยวนี้ฉักพราหมณ์ใครจะยังบุตรของข้าให้ตาย เจ้าจงให้ชีวิตแก่บุตรของข้า ครั้นพ่อครัวทูลว่า ดีแล้วพระเทวี แต่ข้าพระองค์จักทำอย่างไร จึงรับสั่งว่า บุตรของข้าจงอยู่ในเรือนของเจ้าทุกวัน เจ้าและบุตรของข้าและบุตรของเจ้าจงนอนในห้องเครื่อง เพื่อมิให้ใครสงสัย สิ้นวันเล็กน้อย แต่นั้นรู้ว่าไม่มีใครสงสัยแล้ว วางกระดุกแพะไว้ในที่นอนของเจ้าทั้งสาม แล้วจุดไฟที่ห้องเครื่องในเวลามหาชนหลับ แล้วอย่าให้ใครรู้ พาบุตรของข้าและบุตรของเจ้าออกจากประตูน้อยไปนอกแคว้น อย่าบอกความที่บุตรของข้าเป็นพระราชโอรส แล้วตามรักษาชีวิตบุตรของข้าไว้ พ่อครัวรับพระเสาวนีย์ว่าสาธุ ลำดับนั้นพระนางประทานขนสารแก่พ่อครัวนั้น พ่อครัวได้ทำอย่างนั้น พาบุตรของตนและพระราชกุมารไปสู่สากลนครในมัททราช แล้วบำรุงพระเจ้ามัททราช พระเจ้ามัททราชให้พ่อครัวคนเก่าออกประทานตำแหน่งนั้น แก่พ่อครัวใหม่นั้น แม้กุมารทั้งสองนี้ก็ไปสู่พระราชนิเวศกับพ่อครัวนั้น พระราชาตรัสถามว่า กุมารทั้งสองนี้บุตรใคร พ่อครัวทูลว่า บุตรของข้าพระองค์ พระเจ้ากรุงสากลนครตรัสว่า หน้าตาไม่เหมือนกันไม่ใช่หรือ พ่อครัวทูลว่า คนละแม่พระเจ้าข้า ครั้นเมื่อกาลล่วงไป ๆ จุณิราชกุมารแลธนูเสทกุมารบุตรพ่อครัวทั้งสองเป็นคู่กันเคยเล่นด้วยกันกับพระธิดาของพระราชาในพระราชนิเวศนั้นเอง ลำดับนั้น จุณิราชกุมารกับนันทราชธิดาของพระเจ้านันทราชได้เป็นผู้มีจิตปฏิพัทธ์กันและกัน เพราะเห็นกันทุกวัน จุณิราชกุมารให้ราชธิดานำลูกข่างและเชือกบ่วงมาในสถานที่เล่นราชกุมารดีเสียดราชธิดาผู้ไม่นำมา ราชธิดาก็กันแสง ลำดับนั้น พระราชาได้ทรงฟังเสียงพระธิดา จึงตรัสถามว่า ใครธิดาของข้า นางนมทั้งหลายมาถามว่า ใครดีแม่เจ้า นางกุมาริกาคิดว่า ถ้าเราจักบอกว่า ราชกุมารนี้ดีฉัน พระบิดาของเราจักลงราชทัณฑ์แก่เธอ คิดฉะนั้นจึงไม่ตรัสว่าราชกุมารดี ด้วย

ความเสนาหาในราชกุมารนั้น จึงตรัสว่า ใครไม่ได้ดีฉันดอก ลำดับนั้น พระเจ้ามัททราชได้ทอดพระเนตรเห็นจุนีราชกุมารดี ก็เพราะได้ทอดพระเนตรเห็นเอง ความปริวิตกได้มีแต่พระราชกุมารนี้ไม่เหมือนพ่อครัว เป็นผู้มีรูปงามน่าเลื่อมใส เป็นผู้ไม่สะดุ้งกลัวเกินเปรียบ กุมารนี้ไม่ใช่บุตรพ่อครัว จำเดิมแต่นั้นมา พระราชาก็ทรงสังเกตกุมารนั้น นางนมทั้งหลายนำของควรเลี้ยงมาในที่เล่นถวายเป็นราชธิดา ราชธิดาก็ประทานแก่เด็กอื่น ๆ เด็กเหล่านั้น ลูกเข้าน้อมตัวลงรับ ฝ่ายจุนีราชกุมารยืนแย่งเอาจากพระหัตถ์แห่งราชกุมารี แม้พระราชาก็ได้ทอดพระเนตรเห็นกิริยานั้น ครั้งนั้น ในวันหนึ่ง ลูกช่างของจุนีราชกุมารเข้าไปภายใต้ที่บรรทมน้อยของพระราชกุมาร เมื่อจะหยิบลูกช่างนั้น เอาไม้เขี่ยออกมาถือเอาด้วยคิดว่า เราจักไม่เข้าภายใต้ที่บรรทมแห่งพระราชานในปัจจุฉนประเทศนี้ ฝ่ายพระราชกุมารทอดพระเนตรเห็นกิริยานั้นเข้าพระหฤทัยว่า กุมารนี้ไม่ใช่บุตรแห่งพ่อครัวแน่ จึงให้เรียกพ่อครัวมาตริสถามว่า กุมารทั้งสองนี้ บุตรใคร พ่อครัวทูลว่า บุตรของข้าพระองค์ทั้งสองคนพระเจ้าข้า พระราชาตรัสคูกถามว่า ข้ารู้ว่าบุตรของเจ้าหรือไม่ใช่บุตรของเจ้า เจ้าจงบอกแต่ความเป็นจริง ถ้าเจ้าไม่บอกความจริง ชีวิตของเจ้าจักไม่มี ตรัสฉะนั้นแล้วเงื่อพระแสงขรรค์พ่อครัวกลัวแต่มรณภัยจึงทูลว่า ข้าแต่เทพเจ้า ข้าพระองค์ต้องการที่ลับ ครั้นพระราชูประทานโอกาสแล้วจึงขอพระราชทานอภัยแล้วทูลตามความเป็นจริง พระราชาทรงทราบตามจริงแล้ว จึงให้แต่งพระธิดาของพระองค์ประทานให้เป็นบาทบริจาริกาแก่จุนีราชกุมาร.

ก็ในวันที่พ่อครัว จุนีราชกุมาร และบุตรพ่อครัวหนี โกลาหลเป็นอันเดียวได้มีในพระนครอุดตตรปัญญาละทั้งสิ้นว่า พ่อครัว จุนีราชกุมาร และบุตรพ่อครัว เมื่อไฟไหม้ห้องเครื่อง ได้ไหม้เสียแล้วในภายในด้วยกัน พระนางสลากเทวีทรงทราบประพตเหตุฉนั้น จึงแจ้งแก่พราหมณ์ว่า ข้าแต่เทพเจ้าความปรารถนาของพระองค์ถึงที่สุดแล้ว ได้ยินว่า พ่อครัว จุนีราชกุมารและบุตรพ่อครัวทั้ง ๓ คน ไฟไหม้แล้วในห้องเครื่องนั้นเอง พราหมณ์ยินดีว่าเรียงฝ่ายพระนางสลากเทวีให้นำกระดุกแพะมาแสดงแก่พราหมณ์ว่า อัญญแห่งจุนีกุมาร แล้วให้ทิ้งเสีย นางเกริประพาชิกาหมายเอาเนื้อความนี้กล่าวในกาลว่า

พระราชมารดาทรงทำรูปเปรียบอื่น

ปลดเปลื้องพระองค์จากการปลงพระชนม์

ก็พระราชมารดานั้นทรงแสดงกระดุกแพะว่า

กระดุกมนุษย์ปลดเปลื้องพระองค์จากการปลงพระชนม์.

บทว่า โอรัส ความว่า ผู้ทำพระองค์ไว้ที่พระทรงให้เจริญแล้วนั้น เป็นที่รักเป็นที่ทรงโปรดปราน. บทว่า คพุกธารินี ความว่า พระองค์จักประทานพระราชมารดาผู้ทรง

พระองค์ไว้ด้วยพระครุฑเห็นปานนี้นั้น แก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนั้น.

พระเจ้าจุลนิพรหมทัตได้ทรงสดับค่านางเกรีปริพาชกาดังนั้นแล้ว ตรัสว่า ข้าแต่ผู้
เป็นเจ้า คุณของพระชนนีของข้าพเจ้ามีมาก และข้าพเจ้าก็รู้ความที่พระชนนีมีอุปการะแก่
ข้าพเจ้า แต่คุณของข้าพเจ้านี้แหละมีมากกว่านั้น เมื่อจะทรงพรรณนาโทษของพระมารดา จึง
ตรัสคาถา ๒ คาถาว่า

พระมารดาทรงชราแล้วก็ทำเป็นสาว ทรง
เครื่องประดับซึ่งไม่ควรประดับ ตรัสซิกข์สรวลเส
เฮฮาจะพวกรักษาประตูละพวกฝึกหัดม้าจนเกินเวลา
ยิ่งกว่านั้นพระมารดา ยังสั่งทูตถึงพวกเจ้าผู้ครองนคร
เสียเอง ข้าพเจ้าจึงให้พระชนนี แก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษ
นั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทหรา วีย ความว่า แม้ทรงชราแล้วก็ยังทรง
เครื่องประดับ คือแต่งพระองค์เหมือนคนสาว. บทว่า อปิลนฺธํ ได้แก่ ไม่ควรประดับ ได้
ยินว่า พระนางสลากเทวินั้นทรงประดับสายรัดเอวทองเต็มไปด้วยเพชร ทรงดำเนินไป ๆ มา ๆ
ในเวลาที่พระราชาประทับ ณ มหาปราสาทกับเหล่าอมาตย์ ทว่าพระราชนิเวศน์ได้ตั้งกองเป็น
อันเดียวกันด้วยเสียงของสายรัดเอว. บทว่า ปชฺคุมติ ความว่า ทรงเรียกพวกคนเฝ้าประตูละ
พวกฝึกช้างฝึกม้าเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ไม่สมควรจะบริโภคมื้ออาหารอันเป็นเดนของพระนางมา
สรวลเสเฮฮา กับพวกเหล่านั้นจนเกินเวลา. บทว่า ปฏฺฐิราชานํ ได้แก่ พวกเจ้าครองนคร. บทว่า
สยํ ทูตานิ สาสติ ความว่า ทรงพระอักษรเองว่าเป็นคำของข้าพเจ้าแล้วส่งทูตไปว่า
พระชนนีของเราตั้งอยู่ในวัยที่บุคคลควรใคร่ เจ้านั้น ๆ จงมานำพระชนนีไป พวกเจ้าครอง
นครเหล่านั้นส่งราชสาส์นตอบมาว่า พวกข้าพระองค์เป็นอุปัฏฐากของพระองค์เหตุไรพระองค์
จึงตรัสแก่พวกข้าพระองค์อย่างนี้ เมื่อเขาอ่านราชสาส์นนั้น ๆ ในท่ามกลางที่ประชุม ได้เป็น
เหมือนเวลาที่ตัดเศียรของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักให้พระชนนีนั้นแก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนั้น.

นางเกรีได้ฟังพระราชดำรัสแล้วจึงทูลว่า ข้าแต่มหाराช พระองค์จะประทานพระ
ราชมารดาด้วยโทษนี้ก็สมควร แต่พระมเหสีของพระองค์เป็นผู้มีพระคุณ เมื่อจะพรรณนาคุณ
ของพระนางนั้นทาเทวีมเหสีนั้น ได้กล่าวคาถา ๒ คาถาว่า

พระนางนั้นทาเทวีเป็นพระมเหสีผู้ประเสริฐกว่า
หมูปริจาริกานารี มีพระสาวนียะเป็นที่รักเหลือเกิน
เป็นผู้ประพฤติตามที่ชอบ เป็นผู้มีศีล เป็นผู้ตามเสด็จ

ประจักษ์พระฉายา ไม่ทรงพิโรธง่าย ๆ เป็นผู้มิบุญ
เป็นบัณฑิต เห็นประโยชน์ พระองค์จักประทานพระ-
ราชเทวีแก่ผีเสื้อน้ำ ด้วยโทษอะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิตฺถิคุมฺพสฺส ได้แก่ หมู่สตรี. บทว่า อนฺนพฺพตา ความ
ว่า จำเดิมแต่เวลาทรงพระเยาว์ เป็นผู้ประพฤติตามที่ชอบคือไปตามที่ควร เป็นผู้มึศีล เป็นผู้
ตามเสด็จประจักษ์พระฉายา ก็นางเกริปริพาชกาเมื่อจะกล่าวคุณของพระนางนันทาเทวีนั้น
โดยบทว่า อกฺโกธน เป็นต้น จึงกล่าวคำนี้ว่า ในเวลาประทับอยู่ในสากลนครในมัททรรัฐ พระ
นางนันทาเทวีแม้ถูกพระองค์ดี ก็ไม่ทูลฟ้องพระชนกชนนีด้วยความเสนาหาในพระองค์ เพราะ
กลัวจะลงอาญาพระองค์ พระนางนั้นเป็นผู้ไม่โกรธ มิบุญเป็นบัณฑิต เห็นประโยชน์อย่างนี้
ดังนี้ หมายเอาความไม่โกรธเป็นต้นในเวลาที่ยังทรงพระเยาว์. บทว่า อุพฺพรี ได้แก่ พระ
มเหสี นางเกริกกล่าวว่า พระองค์จักประทานพระนางนันทาเทวีผู้สมบูรณ์ด้วยคุณอย่างนี้ แก่
ผีเสื้อน้ำด้วยโทษอะไร.

พระเจ้าอุลนีเมื่อจะทรงแสดงโทษของพระนางนันทาเทวีผู้มเหสีนั้นได้ตรัสภาณนี้ว่า

พระนางนันทาเทวีนั้นรู้ว่าข้าพเจ้าถึงพร้อมด้วย

ความยินดีในการเล่น ตกอยู่ในอำนาจแห่งกิเลสผู้ทำ
ความพินาศ ก็ขอทรัพย์คือเครื่องประดับที่ข้าพเจ้าให้
แก่บุตรธิดาและชายอื่น ๆ ซึ่งไม่ควรขอจะข้าพเจ้า
ข้าพเจ้านั้นมีความกำหนดนั้แล้ว ก็ให้ทรัพย์คือเครื่อง
ประดับทั้งประณีตทั้งทรมเป็นอันมาก ครั้นสละสิ่ง
ที่ไม่ควรสละแล้ว ภายหลังก็เศร้าโศกเสียใจ ข้าพเจ้า
ให้พระราชเทวีแก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนฺตฺถวสฺมาคฺคิ ความว่า รู้ว่าข้าพเจ้าตกอยู่ในอำนาจ
ของกิเลสที่ทำความพินาศ เพราะความยินดีในการเล่น คือ กามกิพานนั้น. บทว่า สฺวา มํ ความ
ว่า พระนางนันทาเทวีนั้นรู้ข้าพเจ้า. บทว่า สกานํ ปุตุตฺตานํ ความว่า เครื่องประดับอันใดที่
ข้าพเจ้าให้แก่บุตรธิดาและภรรยาทั้งหลายของข้าพเจ้า นางขอเครื่องประดับอันนั้น ซึ่งไม่ควรจะ
ขอว่า จงให้แก่หม่อมฉัน. บทว่า ปจฺจนา โสจฺจานิ ความว่า ในวันที่สอง พระนางกล่าวจะบุตร
เป็นต้นของข้าพเจ้าว่า เครื่องประดับเหล่านี้ พระราชาประทานแก่เราแล้ว ท่านทั้งหลายจงนำมา
ให้เรา ดังนี้ เมื่อบุตรเป็นต้นของข้าพเจ้าร้องไห้อยู่ ก็เปลื้องเอาไป ต่อมาข้าพเจ้าเห็นบุตรเป็น
ต้นเหล่านั้นร้องไห้มาหาข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็เศร้าโศกภายหลัง พระนางนันทาเทวีนี้ทำโทษอย่างนี้

ข้าพเจ้าให้นางแก้เผื่อน้ำด้วยโทษนี้.

ลำดับนั้น ปริพาชกาเถรีเมื่อจะทูลถามพระเจ้าจุลณีว่า พระองค์จะประทานพระมเหสีด้วยโทษนี้ก็สมควร แต่ดิฉันกุมารพระกนิษฐภคินี มีอุปการะแด่พระองค์ พระองค์จักประทานเขาด้วยโทษอะไร ดังนี้ จึงกล่าวคาถาว่า

พระกนิษฐภคินีผู้มีพระนามว่าดิฉันราชกุมารยัง
ชนบทให้เจริญ เชิญเสด็จพระองค์ผู้ประทับอยู่ ณ
สากจนครให้กลับมาสู่ราชธานี ทรงอนุเคราะห์
พระองค์ครอบงำพระราชาทรงหลายเสีย นำทรัพย์เป็น
อันมากมาแต่ราชสมบัติอื่น เป็นผู้ประเสริฐกว่านาย
ขมังธนูทั้งหลาย ทรงกล้าหาญกว่าผู้มีความคิดหลัก-
แหลมทั้งหลาย พระองค์จักประทานพระกนิษฐภคินี
แก้เผื่อน้ำด้วยโทษอะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เยโนจิตา ได้แก่ ที่ให้เจริญแล้ว. บทว่า ปฏิภุคหิ ความว่า และที่นำพระองค์ผู้ประทับอยู่ในประเทศอื่น กลับมาสู่พระราชมณเฑียร. บทว่า อภิญญา ได้แก่ ครอบงำแล้ว. บทว่า ดิฉินมุนดินิ ได้แก่ ผู้มีปัญญาแหลมคม.

ได้ยินว่า ดิฉินราชกุมารนั้น ประสูติในกาลเมื่อพระราชมารดาอยู่ร่วมกับพราหมณ์ เมื่อพระราชมารดาทรงเจริญแล้ว พราหมณ์ได้ให้พระแสงขรรค์สั่งว่า เจ้าจงถือพระแสงขรรค์นี้ เข้าหาข้าได้ พระราชมารดานั้นก็บำรุงพราหมณ์ด้วยสำคัญว่าเป็นพระชนกของตน ลำดับนั้น อมาตย์คนหนึ่งได้ทูลพระราชมารดาว่า ข้าแต่พระราชมารดา พระองค์มิใช่เป็นพระโอรสแห่งพราหมณ์นี้ ในเวลาเมื่อพระองค์ยังอยู่ในพระครรภ์ พระนางสลาเกตวิผู้เป็นพระราชมารดาให้ปลงพระชนม์พระราชบิดาเสีย แล้วมอบราชสมบัติแก่พราหมณ์นี้ พระองค์เป็นพระราชนิเวศน์แห่งพระเจ้ามหาจุลณี พระราชมารดาได้สดับประพตฺติเหตุนี้ก็นึกกริ้ว ดำริว่า ช่างเกิด เราจักฆ่าพราหมณ์นั้นเสียด้วยอุบายอย่างหนึ่ง แล้วเข้าไปสู่ราชสำนัก ประทานพระแสงขรรค์แก่มหาดเล็กใกล้ชิดคนหนึ่ง แล้วตรัสกะมหาดเล็กอีกคนหนึ่งว่า เจ้าจงยืนอยู่แทบประตูพระราชนิเวศน์ กล่าวกะมหาดเล็กที่ถือพระขรรค์นั้นว่า นั้นพระขรรค์ของเรา แล้วพึงก่อวิวาทกับมหาดเล็กคนนั้น ตรัสสั่งดังนี้แล้วเสด็จเข้าข้างใน มหาดเล็กทั้งสองนั้นได้ทะเลาะกัน พระราชมารดาส่งบุรุษคนหนึ่งไปเพื่อให้รู้ว่า นั้นทะเลาะอะไรกัน บุรุษนั้นมาทูลว่า ทะเลาะกันด้วยต้องการพระขรรค์ ลำดับนั้น พราหมณ์ได้ฟังดังนั้นจึงถามพระราชมารดา เรื่องเป็นอย่างไร พระราชมารดาบอกว่า ได้ยินว่า พระขรรค์ที่พระองค์ประทานแก่หม่อมฉันเป็นของคนอื่น

พราหมณ์กล่าวว่า พุคะไรพ่อ ถ้าอย่างนั้น จงให้เขานำมา ฉันจำพระขรรค์นั้นได้ พระราช
กุมารให้นำพระขรรค์นั้นมาแล้วชักออกจากฝัก ทำเป็นให้จำได้ด้วยคำว่า เชิญทอดพระเนตร
เถิด เข้าไปใกล้พราหมณ์นั้นแล้วตัดศีรษะพราหมณ์นั้น ให้ตกลงแทบพระบาทของตนด้วยการ
ฟันเล็บเดียวเท่านั้น ต่อแต่นั้น เมื่อนำศพพราหมณ์ออกจากพระราชนิเวศน์ แล้วได้จัดแต่งพระ
ราชนิเวศน์ตกแต่งพระนครอภิเษกพระราชกุมารนั้น พระชนนีแจ้งว่าจุติราชกุมารอยู่ในมัทธรัฐ
พระราชกุมารทรงสดับดังนั้น แวดล้อมด้วยเสนางคนิกรเสด็จมัทธรัฐ นำพระเชษฐาธิราช
มาให้ครองราชสมบัติ จำเดิมแต่นั้นมา ชนทั้งหลายก็รู้จักพระองค์ว่า **ดิจันมนตรี** ปริพาชกา
ทูลถามว่า พระองค์จะประทานพระกนิษฐภคินีนั้นแก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษอะไร.

พระราชเมื่อจะตรัสโทษของดิจันกุมารนั้น ตรัสว่า

ดิจันราชกุมารยังชนบทให้เจริญ เชิญเราผู้อยู่

ณ สากลนครให้กลับมาสู่ราชธานีนี้อนุเคราะห์เรา

ครอบงำพระราชาทรงหลายเสีย นำทรัพย์เป็นอันมาก

มาแต่ราชสมบัติอื่น เป็นผู้ประเสริฐกว่านายขมังธนู

ทั้งหลาย กล้าหาญ มีความคิดหลักแหลม แต่เธอเคย

เสมอว่า พระราชองค์นี้มีความสุขเพราะข้าพเจ้า เธอ

สำคัญว่าฉันเป็นเด็กไป ในคราวที่มาเฝ้าเล่านะ

พระแม่เจ้า เธอไม่มาเหมือนแต่ก่อน ข้าพเจ้าจึงให้

พระกนิษฐภคินีแก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปรชฺชเชติ** ความว่า ดิจันราชกุมารเคยเสมอว่า เรา
นำทรัพย์เป็นอันมากมาแต่ราชสมบัติอื่นถวายแก่พระราชินีและเมื่อพระองค์เองประทับอยู่ใน
ราชสมบัติอื่น เราก็นำกลับมาสู่ราชธานี เราได้ประดิษฐานพระราชินีไว้ในยศอันยิ่งใหญ่.
บทว่า **ยถาปุเร** ความว่า เมื่อก่อน เธอมาเฝ้าแต่เช้าทีเดียว แต่บัดนี้ เธอไม่มาเหมือนอย่างนั้น
ข้าพเจ้าให้เธอแก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนั้น.

ปริพาชกาทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า โทษของพระกนิษฐภคินีจงยกไว้ก่อน แต่
ธนูเสวกุมารประกอบด้วยคุณมีความเสน่ห์หาในพระองค์ เป็นผู้มือุปการะมาก เมื่อจะกล่าวคุณ
ของธนูเสวกุมาร จึงทูลว่า

พระองค์และธนูเสวกเกิดในราตรีเดียวกัน ทั้งสอง

เป็นชาวปัญจาละเกิดในพระนครนี้ เป็นสหายมียัย

เสมอกัน มีจริยาตามติดตามพระองค์ไปร่วมสุขร่วม

ทุกข์กับพระองค์ ขยันขันแข็งในกิจทั้งปวงของ
พระองค์ทั้งกลางวันและกลางคืน จงรักภักดีพระองค์
จะให้พระสหายแก้ผีเสื้อน้ำด้วยโทษอะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฌนุเสชวา ความว่า ชื่อว่า ฌนุเสชกุมาร เพราะเป็นผู้
ศึกษาศิลป. บทว่า เอตุล ได้แก่ ในพระนครนี้แหละ. บทว่า ปญจาลา ความว่า ที่
เรียกอย่างนี้ เพราะเกิดขึ้นอุตตรปัญจาลนกร. บทว่า สุตมวยา ได้แก่ มีวัยเสมอกันด้วยดี.
บทว่า จรียา ตั ออนุพหุชิตโต ความว่า ได้ติดตามพระองค์ผู้หลีกไปเที่ยวตามชนบทใน
เวลายังทรงพระเยาว์ เหมือนอะไร เหมือนเงาไม่ละพระองค์. บทว่า อุตฺตฺตฺโก เต ความว่า
ขยันขันแข็ง คือเกิดความพอใจในกิจทั้งหลายของพระองค์ทั้งกลางวันและกลางคืน จงรักภักดี
เป็นนิจ พระองค์จะให้พระสหายนั้นแก้ผีเสื้อน้ำด้วยโทษอะไร.

ลำดับนั้น พระเจ้าจุลนีเมื่อจะกล่าวโทษของฌนุเสชกุมารนั้น ตรัสว่า

ข้าแต่แม่เจ้า ฌนุเสนีประพตติกระชิกกระชี่

ดีเสมอข้าพเจ้า แม้วันนี้ก็หัวเราะดังเกินขอบเขตแบบ
นั้น ข้าแต่แม่เจ้า ข้าพเจ้าอยู่ในที่รโหฐาน ปรีกษากับ
พระเทวีของข้าพเจ้าอยู่ ไม่ได้เรียกหาก้เข้าไปและไม่
แจ้งให้ทราบก่อน เขาได้พรจากข้าพเจ้าให้ข้าพเจ้าได้
ทุกที่ทุกเวลา แต่สหายไม่มีความยำเกรงไม่มีความ
เอื้อเฟื้อเลย ข้าพเจ้าให้แก้ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนั้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อชฺชาปี เตน วณฺเณน ความว่า สหายฌนุเสนี
เมื่อก่อนเที่ยวติดตามข้าพเจ้า ร่วมกินร่วมนอนกับข้าพเจ้ายามตกยาก ตบมือหัวเราะลั่น ฉันท
แม้วันนี้สหายฌนุเสนีหัวเราะฉันทนั้นนั้นแหละยังแลดูข้าพเจ้าเหมือนเวลตกยาก. บทว่า อนามนฺโต
ความว่า เมื่อข้าพเจ้าปรีกษาอยู่กับพระนางันทาเทวีในที่ลับ เขาไม่ขออนุญาตก่อน พรวด
ปราดเข้าไป ข้าพเจ้าให้เขาผู้ไม่มีความยำเกรงไม่มีความเอื้อเฟื้อแก้ผีเสื้อน้ำด้วยโทษนี้.

ลำดับนั้น ปริพาชกาทูลพระเจ้าจุลนีว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า โทษของพระสหาย
ฌนุเสนียกไว้ก่อน แต่ปุโรหิตแก้วนี้เป็นผู้มีอุปการะแก่พระองค์มาก เมื่อจะกล่าวคุณของ
ปุโรหิตนั้น ทูลว่า

ท่านแก้วปุโรหิตอาจารย์เป็นผู้ฉลาดในนิมิต

ทั้งปวง รู้เสียงร้องของสัตว์ทั้งหลายเชี่ยวชาญในคัมภีร์

พระเวท รอบรู้ในเรื่องอุบาท เรื่องสุบิน มีความ

ชำนาญในการหาฤกษ์ยกทัพและการเข้ารบ เป็นผู้บอก
ฤกษ์ล่างฤกษ์บน จลาลในทางแห่งดาวฤกษ์ พระองค์
ให้พราหมณ์ปุโรหิตแก้ผีเสื้อน้ำด้วยโทษอะไร.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สัพพนิมิตฺตานํ ความว่า เป็นผู้จลาลในนิมิตทั้งปวง
อย่างนี้ว่า ด้วยนิมิตนี้สิ่งนี้จักมี ด้วยนิมิตนี้สิ่งนี้จักมี. บทว่า รุทฺถญ ความว่า รู้เสียงร้อง
ของสัตว์ทั้งปวง. บทว่า อุปฺปาเท ได้แก่ เรื่องอุปาทมิจันทรคราสสุริยคราส อุกกาบาต
และลำพูกันเป็นต้น. บทว่า สุปิเน ยุตฺโต ความว่า รอบรู้ในเรื่องสุบินว่าฝันเช่นนี้จะเป็นอย่าง
นั้น. บทว่า นิยุยานे ज पवसेन ความว่า รู้ว่า โดยนักษัตรนี้พึงยกทัพ โดยนักษัตรนี้พึงเข้ารบ.
บทว่า ปิโธ गुम्भनตलिखसुम्भी ความว่า เป็นผู้จลาล คือสามารถ ได้แก่สามารถรู้โทษและ
คุณในพื้นดินและในอากาศ. บทว่า นกฺขตฺตปทโกวิทฺโต ความว่า เป็นผู้จลาลในส่วนแห่งนักษัตร
๒๘ พระองค์ให้แก้ภูโปโรหิตนั้นแก้ผีเสื้อน้ำด้วยโทษอะไร.

พระราชามือจะตรัสโทษของแก้ภูโปโรหิตนั้น ตรัสว่า

ข้าแต่แม่เจ้า เกวัญปุโรหิต แม้นที่ประชุมก็
เล็กคิ้วแลดูข้าพเจ้า เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงให้นาย-
พราหมณ์ผู้เล็กคิ้วแก้ผีเสื้อน้ำเสีย.

เนื้อความของคานานี้ว่า ข้าแต่แม่เจ้า ปุโรหิตแก้ภูนี้เมื่อแลดูข้าพเจ้าใน
ท่ามกลางบริษัท ก็ลืมหูละดูเหมือนคนโกรธ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงให้นายพราหมณ์คือนักล่า
สัตว์ผู้ทำเป็นเล็กคิ้ว เพราะโทษที่เล็กคิวนั้นแก้ผีเสื้อน้ำ.

ต่อนั้น ปริพาชกามือจะทูลถามว่า ข้าแต่พระมหाराชาเจ้า พระองค์ตรัสว่าจักให้
ชน ๕ คนเหล่านั้นมีพระราชมารดาเป็นต้นแก้ผีเสื้อน้ำ และตรัสว่า จักประทานชีวิตของ
พระองค์แก่มหอสถบัณฑิต โดยไม่คำนึงถึงสิริราชสมบัติเห็นปานนี้ พระองค์ทรงเห็นคุณของ
มหอสถบัณฑิตนั้นอย่างไร ดังนี้ จึงกล่าวคานาเหล่านั้นว่า

พระองค์ทรงปกครองแผ่นดินอันกว้างใหญ่ไพ-
ศาลมีสมุทรเป็นขอบเขตทุกด้าน พสุธาที่เป็นพระราช
อาณาเขต เป็นประหนึ่งภูเขาลอยอยู่ในสมุทร ทรงมี
อมาตย์แวดล้อมเป็นที่เฉลิมพระราชอิสริยยศ ทรงมี
บ้านเมืองแวงแคว้นใหญ่จืดลือคาบสมุทร ทรงพิชิตชมพู
ทวีปได้แล้ว ทั้งรี้พลของพระองค์เล่า ก็มากถึง ๑๘
กองทัพ พระองค์ทรงเป็นพระราชาเอกแห่งปฐพี

พระราชอิสริยยศของพระองค์ถึงความไพบลูย์ เหล่า
นาฬิกาของพระองค์ก็มีถึง ๑๖,๐๐๐ นาง ล้วนสำอองแต่ง
องค์ทรงเครื่องเรื่องระยับ มาจากชนบทต่าง ๆ ทั่ว
ชมพูทวีป ทรงสิริโสภาคย์เปรียบด้วยเทพกัญญา
พระชนมชีพของพระองค์เปรียบพร้อมด้วยองค์ ประ-
กอบแห่งความสุขอย่างครบครัน ทุกสิ่งทุกอย่างใน
แผ่นดิน แม้พระองค์มีพระราชประสงค์ ก็สำเร็จ
สมพระหฤทัยปรารถนาทุกประการ นำที่พระองค์จะ
ตรัสว่าต้องการจะมีพระชนม์อยู่ยาวนาน ตามคติชีวิต
ที่นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า คนที่มีความสุขทั่ว ๆ
ไป ล้วนต้องการจะมีชีวิตอยู่นาน ๆ ชีวิตเป็นที่รักยิ่ง
นักของตนที่มีความสุข เมื่อเป็นเช่นนี้ พระองค์ทรง
ป้องกันโศกบัณฑิตไว้ ทรงสละพระชนม์ของพระ-
องค์ซึ่งเป็นสิ่งสละได้ยากด้วยเหตุอันใด.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สสมุทฺทปริสาธ ได้แก่ ประกอบด้วยเครื่องแวดล้อม
คือสมุทฺท กล่าวคือมีสมุทฺทเป็นคู่. บทว่า สาครกณฺฑล ความว่า เป็นกณฺฑลแห่งสาครที่ตั้ง
แวดล้อมแผ่นดินนั้น. บทว่า วิชิตาวิ ได้แก่ ทรงพิชิตสงคราม. บทว่า เอกราชา ความว่า
เป็นพระราชาเอกที่เดียว เพราะไม่มีพระราชอื่นที่เช้นกับพระองค์. บทว่า สพฺพกามสมิทฺธิ
ความว่า ประกอบด้วยความสำเร็จแห่งวัตถุและกิเลสทั้งหมดยกอย่าง. บทว่า สฺวจิตานํ
ความว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า เหล่าสัตว์ที่มีความสุขเห็นปานนี้ ย่อมปรารถนาชีวิตที่
สมบูรณ์ด้วยองค์ประกอบทุกอย่างอย่างอื่นเป็นที่รักให้อยู่นาน ๆ ไม่ต้องการชีวิตความเป็นอยู่
น้อยเลย. บทว่า ปาณํ ความว่า พระองค์ทรงป้องกันมโหสถบัณฑิต สละชีวิตของพระองค์
เห็นปานนี้เพราะเหตุไร.

ข้าแต่แม่เจ้า มโหสถบัณฑิตแม้จะมาจากบ้าน
เมืองอื่น ก็มาด้วยมุ่งประโยชน์แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้า
ยังไม่ทราบถึงความชั่ว แม้สักน้อยของมโหสถผู้เป็น
ปราชญ์เลย ถึงแม้ว่าข้าพเจ้าจะต้องตายไปก่อนใน
กาลไหน ๆ ก็ตามเถิด มโหสถก็พึงยังลูกและหลาน
ของข้าพเจ้าให้มีความสุข มโหสถย่อมเห็นแจ่มแจ้ง

ซึ่งความเจริญทุกอย่างทั้งอนาคตและปัจจุบัน ข้าพเจ้า

ไม่ยอมให้มโหสถบัณฑิตผู้ไม่มีความผิดเลยแก่ผีเสื้อน้ำ.

บรรดาบท

เหล่านั้น บทว่า กิมุหิจิ กาเล แปลว่า ในกาลไหน ๆ บทว่า สุขาเปยฺย ความว่า พึงให้ตั้งอยู่ในความสุขที่เดียว. บทว่า สพฺพมตฺถิ ความว่า มโหสถย่อมเห็นแจ่มแจ้งซึ่งความเจริญทุกอย่างทั้งอนาคตและปัจจุบันหรืออดีต ราวกะพระพุทธรเจ้าผู้สัพพัญญู. บทว่า

อนาปราชกมฺมุนฺท ความว่า เว้นจากความผิดทางกายกรรมเป็นต้น. บทว่า น ทฺชฺ ความว่า ข้าแต่แม่เจ้า ข้าพเจ้าจักไม่ให้บัณฑิตผู้มีฐานะไม่มีใครเสมอเหมือนอย่างนี้ แก่ผีเสื้อน้ำ.

พระเจ้าจุลนีทรงยกเกียรติคุณของพระมหาสัตว์ขึ้นประกาศ ประหนึ่งทรงยกดวงจันทร์ขึ้นฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้ ชาคณีนี้นั้นมีความคิดต่อกันด้วยประการฉะนี้.

ลำดับนั้น นางเกรีปริพาชกาคิดว่า เกียรติคุณของมโหสถบัณฑิตปรากฏเพียงเท่านี้ ยังไม่เพียงพอ เราจักกระทำเกียรติคุณของมโหสถบัณฑิตให้ปรากฏในท่ามกลางชาวเมืองทั้งสิ้นทีเดียว ให้เป็นประหนึ่งว่ารดน้ำมันลงบนผิวแม่น้ำแผ่ขยายไปฉะนั้น คิดฉะนี้แล้วจึงเชิญพระเจ้าจุลนีลงจากปราสาทให้ปูลาดอาสนะที่พระลานหลวงนั่งบนอาสนะนั้น แล้ว ประกาศให้ชาวเมืองมาประชุมกัน แล้วทูลถามพระเจ้าจุลนีถึงปัญหาผีเสื้อน้ำ ตั้งแต่นั้นอีก ในเวลาที่พระเจ้าจุลนีตรัสโดยนัยที่ตรัสแล้วในหนหลัง นางเกรีปริพาชกาได้กล่าวประกาศแก่ชาวเมืองว่า

ชาวปัญจาละทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงฟังพระ-

คำรัสของพระเจ้าจุลนีนี้ พระองค์ทรงปกป้องมโหสถบัณฑิตสละพระชนม์ซึ่งสละได้ยาก พระเจ้าปัญจาละทรงสละชีวิตของพระชนนี พระมเหสี พระกนิษฐภคินี พระสหาย และพราหมณ์แก้ว และแม่ของพระองค์เอง เป็น ๖ คนด้วยกัน ปัญญามีประโยชน์ใหญ่หลวงเป็นลึงละเอียด เป็นเหตุให้คนเรามีความคิดในทางที่ดี ย่อมมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูลในปัจจุบัน และเพื่อความสุกในภายหน้า ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มหตุยฺยา ความว่า ถือเอาประโยชน์ใหญ่ตั้งอยู่. บทว่า ทิฏฺฐมฺมฺหิตฺตฺวํ ความว่า ย่อมมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูลในอรรถภาพนี้ทีเดียว และเพื่อประโยชน์สุกในปรโลก.

นางเกรีปริพาชกาถือเอาขอดธรรมเทศนาด้วยคุณทั้งหลายของพระมหาสัตว์ ดูจ

ถือนาฬิกาดวงแก้วด้วยดวงแก้วมณีฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้แล.

จบ ปัญหาสี่เสือน้ำ

จบบรรณถามหาอุมมังชาดกโดยประการทั้งปวง

พระศาสดาครั้ง ทรงนำพระธรรมเทศนานี้มาแสดงด้วยประการฉะนี้แล้ว เมื่อทรงประกาศอริยสัจ ๔ ประชุมชาดก ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มิใช่แต่บัดนี้เท่านั้น ที่ตถาคตมีปัญญาย่ำยืมาของผู้อื่น แม้ในอดีตกาลเมื่อญาณยังไม่แก่กล้า ตถาคตยังบำเพ็ญจริยาเพื่อประโยชน์โพธิญาณอยู่ ก็มีปัญญาเหมือนกัน ตรัสฉะนี้แล้วได้ตรัสคาถาเหล่านั้นว่า

เสนกบัณฑิตในครั้งนั้น คือกัณฐกภิกษุในบัดนี้

กามินทะคือ อัมพัฏฐภิกษุ

ปุกกุสะคือ โปฏฐปาทภิกษุ

ปัญจาลจันทกุมารคือ อนุรุทธภิกษุ

เทวินทะ คือโสณทัณฑกภิกษุ

พราหมณ์แก้ว คือเทวทัตภิกษุ

พระนางสลาทเทวี คืออูลันทิกาภิกษุณี

พราหมณ์อนุแก้ว คือโมคคัลลานภิกษุ

พระนางปัญจาลจันทิ คือสุนทรีภิกษุณี

นางนกลาลิกา คือพระนางมัลลิกาเทวี

พระนางอุทุมพรเทวี คือโคตมภิกษุณี

พระเจ้าวิเทหราช คือกาฬทายีภิกษุ

นางเกรีปริพาชิกา คืออุบลวรรณาภิกษุณี

คฤหบดีผู้บิดา คือพระเจ้าสุทโธทนมหาราช

คฤหบดีผู้มารดา คือพระสิริมหามายา

นางอมรา คือพระพิมพาผู้เลอโฉม

ติชฌกุมาร คือฉันทนภิกษุ

ธนูเสข คือราหุลภิกษุ

นกสูวบัณฑิต คืออานนทภิกษุ

พระเจ้าจุลณี คือสารีบุตรภิกษุ

มโหสถบัณฑิต คือเรขผู้โลกนาถ

เธอทั้งหลายจงทรงจำชาดกไว้อย่างนี้แล.

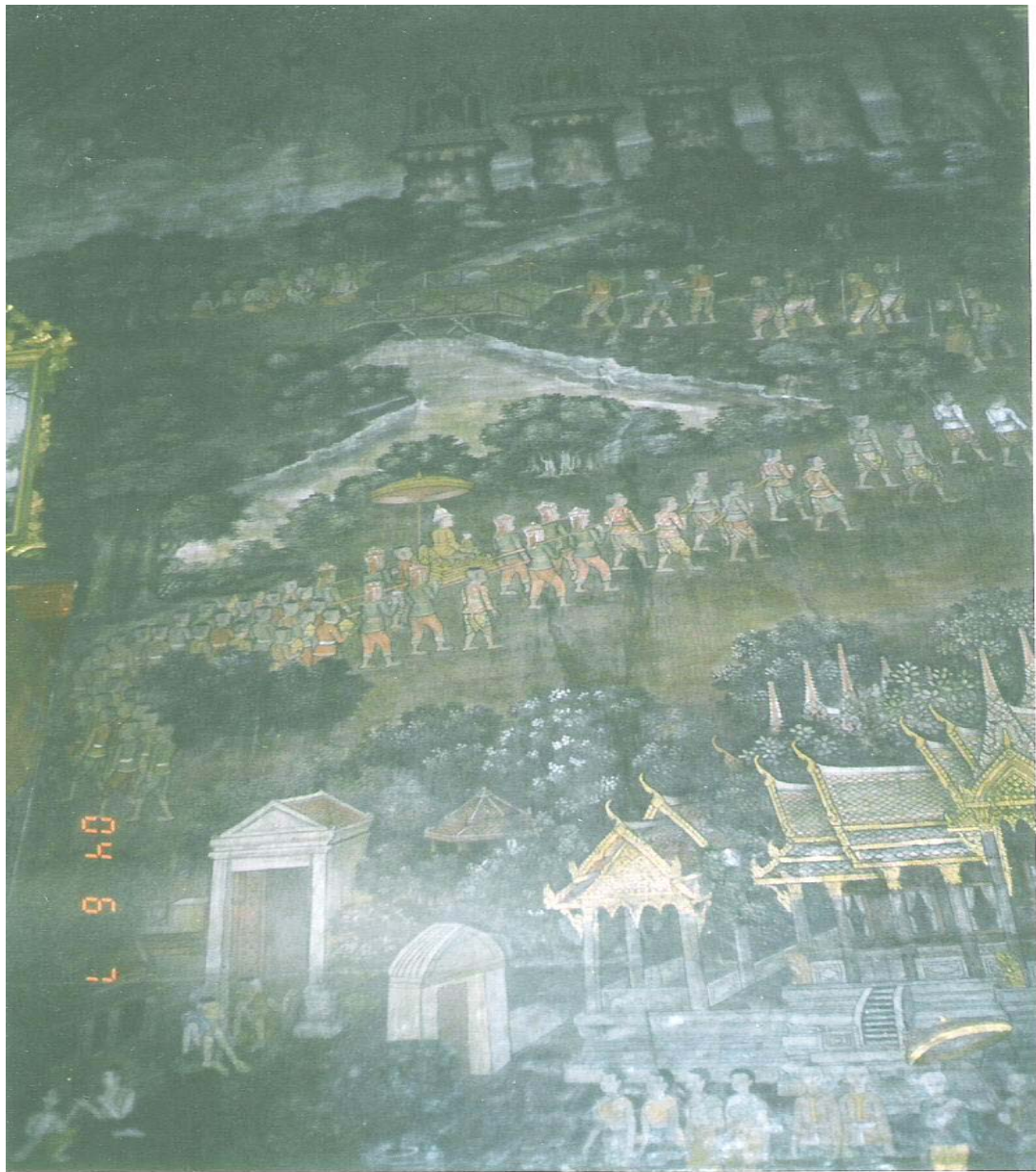
จบ มโหสถชาดกบัณฑิต

ภาคผนวก ง

จิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับมโหสถชาดก

ภาพที่ ๑ พระโพธิสัตว์ถือกำเนิดเป็นพระมโหสถ บุตรของสิริวัฒนเศรษฐีและนางสุนันทาเทวี
แห่งหมู่บ้านยวมัชฌคามตะวันตก เมืองมิลินท กรุงนันทะ
ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดศรีรัตนาราม
ฝีมือช่างในสมัยรัชกาลที่ ๓

ภาพที่ ๒ พระเจ้าวิเทโหราชเสด็จประพาสอุทยานพร้อมด้วยพระมหอสถกุมารซึ่งมีอายุ ๗ ขวบ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม

เขียนโดยพระวรวงศ์วาจิตร (ทอง) จารุวิจิตร ช่วงในสมัยรัชกาลที่ ๖

ภาพที่ ๓ พระมโหสถสู่ขอมราเทวีจากบิดามารดาที่หมู่บ้านขม้ชฌคามเหนือแล้วนำนาง
มาฝากไว้กับภรรยาของทหารเฝ้าประตูเมือง เพื่อที่จะส่งชายหนุ่มไปเกี่ยวพาราสีเป็นการลงใจ
ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม
เขียนโดยพระวรรณวาดจิตร (ทอง) จารุจิตร

ภาพที่ ๔ พระเจ้าวิเทโหราชและพระนางอุทุมพรเทวีทรงส่งวอทองพร้อมด้วยเถาแก่ไปรับ
 ตัวอมราเทวีมาประกอบพิธีสมรสพระราชทานกับพระมโหสถบัณฑิต
 ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม
 เขียนโดยพระวรรณวาทจิตร (ทอง) จารุจิตร

ภาพที่ ๕ ขบวนเจ้าบ่าวพระมโหสถ
ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม
เขียนโดยพระวรวงศ์วาจิตร (ทอง) จารุจิตร

ภาพที่ ๖ พระมโหสถส่งทหารไปนำตัวพระนางสลากเทวี พระนางนันทาเทวี พระปัญ
จาลจันที่ราชกุมารี และพระปัญจาลจันทรราชกุมารไปทางอุโมงค์ โดยลวงว่าพระเจ้าจุลนีให้มา
เชิญเสด็จไปร่วมพิธีดื่มน้ำลงช้างชนะ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม

เขียนโดยพระวรวงศ์วาจิตร (ทอง) จารุจิตร

ภาพที่ ๘ พิธีราชาภิเษกสมรสระหว่างพระเจ้าวิเทโหราชและพระปิ่นจาลจันทีราชกุมารี
 ภายในอุโมงค์ที่พระมหोสถสร้างขึ้น โดยมีขบวนเรือจัดเตรียมไว้เพื่อนำเสด็จ
 พระเจ้าวิเทโหราชกลับเมืองมิลลา
 ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม
 เขียนโดยพระวรรณวาทจิตร (ทอง) จารุจิตร

ภาพที่ ๘ พระมโหสถห้ามทัพพระเจ้าจุลนีพร้อมด้วยพระราชาร้อยเอ็ดพระองค์ซึ่งยกมา
ล้อมอุปการนคร

ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม

เขียนโดยพระวรรณวาดจิตร (ทอง) จารุจิตร

ภาพที่ ๕ พระมโหสถเงี้ยวดาบจะฟันพระเจ้าจูลณี เพื่อแสดงปัญญานุภาพ
ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม
เขียนโดยพระวรรณวาทจิตร (ทอง) จารุจิตร

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	พระมหาเลอเดช วรวิโส (วงศ์ศรีธา)
เกิด	๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๕
สถานที่เกิด	๑๒๔ หมู่ ๗ บ้านนาคู่ ต.นาคู่ อ.นาแก จ.นครพนม ๔๘๑๓๐
การศึกษา	ม. ๓, น.ธ. เอก, ป.ธ. ๕
บรรพชา	๒๘ มีนาคม ๒๕๓๖
อุปสมบท	๒๘ มิถุนายน ๒๕๔๑
เข้าศึกษาเมื่อ	พ.ศ. ๒๕๔๔
ที่อยู่ปัจจุบัน	วัดโมลีโลกยาราม คณะ ๒ แขวงวัดอรุณ เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร ๑๐๖๐๐